GODGELEER

BIOG

WOORD

NEDERLANDSC

B. G

PREDIKANT

DER

'S HERT

GEBROEDE

1

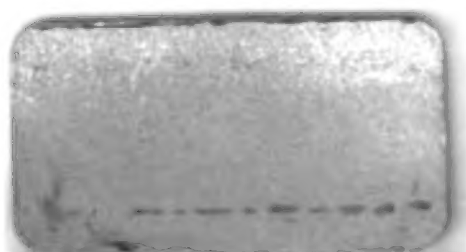

BIOGRAPHISCH

WOORDENBOEK.

LEYDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN A. W. SYTHOFF.

William R. Williams

GODGELEERD NEDERLAND.

BIOGRAPHISCH

WOORDENBOEK

VAN

NEDERLANDSCHE GODGELEERDEN.

DOOR

B. GLASIUS,

Predikant te Geertruidenberg.

DERDE DEEL.

TE 'S HERTOGENBOSCH, BIJ
GEBR. MULLER.

1856.

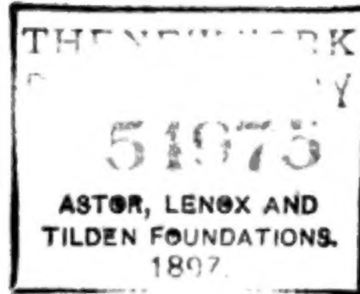

O.

Willem Antonie Ockerse, den 16 April 1760 te *Vianen* geboren, werd tot den kerkelijken stand opgeleid. Na aan de Utrechtsche akademie zijne studien volbragt te hebben, is hij in 1782 als predikant bevestigd te *Baarn* en *Eembrugge,* van waar hij twee jaren later naar *Wijk bij Duurstede* vertrok. De staatsgebeurtenissen dier dagen wekten bij hem, den vriend der vrijheid, hooge belangstelling op en sleepten hem zelfs in 1795 zooverre mede, dat hij toenmaals de kerkelijke dienst liet varen en in verschillende betrekkingen bij de nationale constituerende vergaderingen en in het wetgevend ligchaam werkzaam was. Het kan wel niet in ons plan liggen Ockerse op dat woelige tooneel te volgen. Wij hebben alleen te vermelden, dat hij een der vurigste redenaars was van de democratische partij en lid van de commissie, door welke de Staatsregeling van 1798 werd ontworpen.

Weldra drong de gang der gebeurtenissen hem buiten de loopbaan der staatkunde en nu leidde hij een ambteloos leven te *Amsterdam,* totdat hij in 1810 op nieuw als predikant bij de hervormde gemeente te *Limmen* optrad. Zijn emeritaat verkregen hebbende, werd hij tot tweeden secretaris der Maatschappij van weldadigheid [1]) aangesteld. Hij overleed te *'s Gravenhage* den 19 Januarij 1826.

[1]) Van Hemert, die vroeger ook te *Wijk bij Duurstede* gestaan had, was eerste secretaris.

Liever dan Ockerse in zijn wisselend openbaar leven tot in bijzonderheden te teekenen, slaan wij hem als mensch en schrijver gade en vestigen wij ons oog op den weg, langs welken hij antropologist bij uitnemendheid is geworden.

Reeds de Stichtsche hoogeschool mogt hem onder de voortreffelijkste en smaakvolste studenten van zijn tijdperk tellen. Hij behoorde tot de zoogenaamde *Geniale vrienden*, zooals Bellamy ze noemde, en arbeidde met dezen, met Hinlópen, Rau, J. P. Kleyn en W. Carp aan de opbouwing van het schoone en goede. Met ijver werkte hij mede aan de *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart*, door dezen vriendenkring in 1784 te *Utrecht* uitgegeven. Ontwikkelde zich hier zijn levendig genie en vond hij er hulp en stof om reeds vroeg het menschelijk karakter te bestuderen, het lag in den aard der zaak, dat in deze omgeving zijne zucht vòor vrijheid moest aangekweekt worden. Het kan ons niet verbazen, dat zijn vurige geest dat woord hartstogtelijk liefhad; dat hij, gelijk toenmaals zoovelen, er mede dweepte en de uitersten voorbijzag, tot welke eene opgewonden verbeelding de beteekenis daarvan kon voeren, ja, dat ook hij door de zwijmelkoorts dier dagen werd aangetast. Wij betreuren het, dat hij daardoor van de dienst der kerk werd afgetrokken, maar het springt ons tevens in het oog, dat zijn vertoef op het doornig gebied der staatkunde, waārop in dien tijd de hartstogten zulk eene voorname rol speelden, wel geschikt was om hem eenen diepen blik in het menschelijke hart te doen slaan en voor te bereiden om later de slotsommen van zijn onderzoek ten nutte en ter veredeling zijner natuurgenooten mede te deelen. Ockerse, de predikant, zou misschien nooit geworden zijn, wat Ockerse in zijn afwisselend leven geweest is.

Wij hebben reeds vermeld, dat hij, van het veld der staatkunde afgetreden, als ambteloos burger te *Amsterdam* leefde. Hij was er niet werkeloos. Sedert 1806 stond hij aan het hoofd der redactie van het maandwerk: *De Recensent ook der Recensenten*, en vond hij in Clarisse, Reinwardt, Kemper, ten Brink en anderen ijverige, smaakvolle en vriendschäppelijke medearbeiders.

Openbaarde zich hier zijn wetenschappelijke en wijsgeerige geest, hij bleef tevens aan zijne zucht voor vrijheid en vaderland, hoezeer door den loop der gebeurtenissen en door treurige ervaring, als bij zoovelen, gelouterd, getrouw. Proeven hiervan gaf hij in: *De veldslag en overwinning bij Waterloo, een leesboek,* waarvan de tweede druk in 1828 te *Amsterdam* verscheen, — *Nederlanders! geen geloof aan Napoleon. Geen vrede met de Franschen. Te wapen. Moed.* — in zijne *Napoleontische redevoeringen,* 2 stukken, Amst. 1815 en in zijne *Lijkrede aan het graf van Napoleon,* Amst. 1821.

Meer roem heeft Ockerse behaald door zijnen menschkundigen arbeid, op zoo hoogen prijs geschat, dat hij door den hoogleeraar Bouman [1]) genoemd wordt: *ingenio vir elegantissimo, ac philosopho, doctrina locupleti, editis anthropologici argumenti libris ita clarus, ut nostratum nemo magis.* Dat deze lofspraak niet overdreven is, blijkt niet alleen uit zijn *Ontwerp tot eene algemeene karakterkunde,* in drie stukken van 1788 tot 1797 te *Amsterdam* verschenen, waarin de diepe blik, door hem in de verschillende volkskarakters, vooral in het Nederlandsche geslagen, doorblinkt; maar bij uitnemendheid uit de *Wruchten en resultaten van een zestigjarig leven,* die eerst nameloos het licht zagen, maar na zijnen dood bleken van zijne hand te wezen. Het derde en laatste deel van dit voortreffelijk werk (Amst. 1826) werd verrijkt met een *levensberigt* van den schrijver, uitgegaan op den naam van de hoogleeraren H. W. Tydeman en J. Clarisse, maar eigenlijk door den laatste geschreven.

Ernstig ging Ockerse het geluk zijner medemenschen, en al wat tot verbetering der maatschappij strekken kon, ter harte. Bewoog dit hem om een stukje te schrijven: *Het begraven der dooden buiten de kerk en stadspoorten aangeprezen,* Amst. 1792, het straalde vooral door in hetgeen hij heeft bijgedragen tot den inhoud van het tijdschrift der Maatschappij van weldadigheid: *de Star,* waarvan hem de redactie was toevertrouwd [2]).

Overigens verschenen van hem: *Gedenkschrift van de groote kerkhervorming in de* 16e *Eeuw,* Amst., 1817, — *Ten-*

[1]) Memoria Clarissii pag. 68.

[2]) Eene opgave van hetgeen Ockerse in *de Star* gegeven heeft, wordt gevonden in het aanhangsel op het woordenb. van Nieuwenh. IV. blz. 678 verv.

toonstelling van Nederlandsche nijverheid, in drie zangen, — *Nagelaten redevoeringen.* Amst. 1826, terwijl hij zich zelven een' gedenkzuil gesticht heeft in het met zijne zuster geschrevene en uitmuntende werk: *Gedenkzuil op het graf van J. Bellamy.* Haarl. 1822.

Wie 's mans schriften leest, bewondert evenzeer zijnen krachtigen en levendigen stijl, als hij met achting vervuld wordt voor de goedheid van zijn hart, zijn scherpzinnig oordeel, schrander inzigt, rijk vernuft en diepe menschenkennis.

Spraken wij reeds met een enkel woord van zijne zuster, wij mogen den naam van deze, vrouwe Antoinetta Ockerse, gehuwd met Mr. J. P. Kleyn en later diens weduwe, in deze bladen niet onvermeld laten. Haar vijfenzestigjarig leven (zij overleed den 28 December 1828) was niet alleen aan de poezij en letterkunde gewijd, maar zij heeft ook belangrijke bijdragen geleverd tot de stichtelijke lectuur in ons vaderland. Als zoodanig verdienen genoemd te worden hare *Gedachten bij het graf van R. Blair,* 1798, waarvan een tweede druk verscheen te *Zalt-Bommel* 1819, — en *de Bijbel, een bron van Goddelijk onderrigt voor den mensch in zijne dagelijksche levensbetrekkingen.* Delft 1824 en 1825.

Zie overigens: het reeds aangeh. levensberigt van den hoogl. J. Clarisse. Heringa, de audit., pag. 249. Bouman, memor. Clarissii, pag. 29, 68, 173, 207, sq., 282, 327, 331. J. Scheltema, geschied- en letterk. mengelw. III. 1ste St. blz. 195. Aanhangsel op het woordenb. van Nieuwenhuis, IV. bladz. 667 verv.

Jacobus Ode, geboren te *Zutphen* op den 11 December 1698, heeft zijne studien, althans zeker voor het grootste gedeelte te *Harderwijk* volbragt. Nog in jeugdigen leeftijd werd hem het buitengewone professoraat in de philosophie ten jare 1723 aan de Utrechtsche hoogeschool opgedragen. Weinige maanden later werd hij tot gewoon hoogleeraar bevorderd. Zonderling intusschen was het, dat men hem in December 1727 het buitengewone professoraat in de theologie opdroeg, hetwelk hij echter in 1736 vaarwel zeide: van 1743 was hij als hoogleeraar in de astronomie, wiskunde en proefondervindelijke natuurkunde werkzaam. Hij mogt geenen hoogen ouderdom bereiken, maar overleed den 5 April 1752.

Als theologant heeft Ode zich niet het minst bekend ge-

maakt in zijnen lettertwist met Driessen, bij diens levensschets in deze bladen herinnerd [1]), en waarbij de Utrechtsche hoogleeraar geen minder scherpe pen voerde dan zijne tegenpartij. Op het gebied der godgeleerdheid heeft hij insgelijks gegeven: *Commentarius de Angelis*, Traj. ad Rh. 1739, een zeer uitgebreid werk, dat hem niet in alle opzigten als een helderdenkend en verlicht theologant kenschetst. Wij vinden er trouwens het overgeloof aan tooverij en aan den omgang met booze geesten in verdedigd. Hij was echter niet de eenige, die, als leeraar op het gebied van theologie en philosophie optredende, aan dat bijgeloof vasthield. Er was meer noodig, dan het ijsbreken van Balthazar Bekker, om het van dat veld te verdrijven.

Zie overigens: Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18e eeuw, VII. blz. 275 verv. X, blz. 637 verv. Ypey en Derm. III. blz. 207 verv. Heringa, de audit., pag. 146. Bouman, Gelders. hooges., II, blz. 197 verv.

Henricus Hieronymus ten Oever, in 1746 geboren, aanvaardde het predikambt bij de hervormde gemeente te *Scharwoude* in 1769. Van daar vertrok hij vier jaren later naar *Giessen-Oudkerk*, van hier zich in 1777 naar *Oud-Beijerland* en van daar in 1784 naar *Woerden* begevende. In 1787 nam hij het beroep naar *'s Hertogenbosch* aan en, toen hem zes jaren daarna dat naar *Haarlem* werd aangeboden, benoemde de regering van *Noord-Brabants* hoofdstad hem tot hoogleeraar in de wiskunde, en droeg hem later ook het onderwijs in de Oostersche talen op.

Het blijkt uit de getuigenis van leerlingen, dat het professoraat te *'s Hertogenbosch* voor ten Oever geen ijdele titel was. Hij kweekte de wetenschap inderdaad in zijne school aan en hij kon dit, met een helder hoofd, uitgebreide kennis en met een waarlijk vroom hart begaafd. De Bossche gemeente trok niet alleen de vruchten hiervan. Hij deed ze in ruimeren kring genieten. Tweemalen toch werd hij met het gouden eermetaal door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen bekroond. Eerst viel deze onderscheiding ten deel aan zijne verhandeling *over de zedelijke opvoeding der jeugd* (1781) en vervolgens aan zijne beantwoording van de vraag: *op welke wijze kan men de minkundigen ten klaarste en ge-*

[1]) Zie I D. blz. 388.

makkelijkste den Schepper leeren kennen in zijne volmaaktheden uit zijne werken, Amst. 1801.

Als godgeleerde behaalde hij hoogen lof met zijne, door het Haagsch Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst in 1790 met den zilveren eereprijs bekroonde verhandeling: *over de leer der voldoening aan de goddelijke geregtigheid door een' Middelaar* [1]).

Als herder en leeraar verwierf ten Oever eene algemeene achting en den welverdienden naam van *vader*. In 1816 emeritus geworden, overleed hij den 2 Mei 1825.

Zie overigens: Aanhangsel op het woordenb. van Nieuwenh. IV, blz. 691. Roijaards, Haagsch genoots. blz. 141. C. R. Hermans, gesch. der illustre en latijnsche scholen te 's Hertogenbosch van haar ontstaan in den jare 1630 tot hare opheffing in den jare 1848, blz. 36 verv.

Jakob Hendrik Onder de Wijngaart Canzius, den 13 Januarij 1771 te *Delft* geboren, was een zeer geleerd man. Op de hoogeschool verwierf hij niet alleen de waardigheid van doctor in de regten, maar ook die van doctor in de wijsgeerte en meester der vrije kunsten. In meer dan een opzigt had hij groote verdiensten, vooral ook door het oprigten eener uitmuntende en op groote schaal aangelegde fabriek van physische, mathematische, chirurgische en andere instrumenten. Van daar, dat ook veel aan zijne zorg werd toevertrouwd. Laatstelijk heeft hij het ambt van directeur van het koninklijk Museum te *Brussel* bekleed. Hij overleed te *Delft* den 10 Julij 1838.

Hoe verdienstelijk Onder de Wijngaart Canzius zich in vele opzigten gemaakt hebbe, zijn naam zou echter niet in de rei der Nederlandsche godgeleerden genoemd worden, indien hij niet behoord had tot de oprigters van het genootschap: *Christo Sacrum.*

Hadden zijnen wijsgeerig-christelijken geest de kerkelijke verdeeldheden tusschen de belijders van het Evangelie reeds lang gehinderd, in 1797 besloot hij eene poging tot verbroedering te beproeven. Lid van den Waalschen kerkeraad binnen zijne geboortestad, verbond hij zich met eenige zijner medebroeders tot het oprigten van een godsdienstig gezelschap. Op vastgestelde tijden kwamen deze, en weldra

[1]) Zij komt voor in het vierde stuk der verhandel. van het Haagsch gen. van 1790.

met hen anderen, zamen tot gemeenschappelijke godsdienstoefening. Hun doel was tweeledig: vooreerst om eene vereeniging te bewerken van inwendigen aard tusschen christenen van verschillende kerkgenootschappen, ten anderen om die vereenigden tot één genootschap te vormen. Men beoogde intusschen geenszins een nieuw kerkgenootschap te doen verrijzen, maar een middel-genootschap, eenen overgang tot verbroedering te stichten. Wie hiertoe toetrad, mogt lid blijven van die gezindte, tot welke hij oorspronkelijk behoorde, maar in dit genootschap oefende men, alleen als *christen*, niet als Hervormde, Luthersche enzv., eene gemeenschappelijke, broederlijke, eenvoudige Godsvereering. Daarom had het ook geene bijzondere geloofsbelijdenis, maar waren er, die daarvan lid wilden worden, zonder tot een der gevestigde gezindten te behooren, dan moesten deze verklaren zich te kunnen vereenigen met al de hoofdpunten der leer, waaromtrent de verschillende protestantsche kerkgemeenschappen éénstemmig dachten of konden denken. Het overige, het ondergeschikte bleef onaangeroerd. Dit werd te onbelangrijk geacht om eene scheidsmuur tusschen broeders te mogen optrekken. Dit genootschap verlangde, dat zijne leden, in den algemeenen geest des Christendoms, de liefde tot God en de naasten zouden betrachten door daden van vereenigde Godsvereering met elken christelijken, welgezinden broeder.

Deze inrigting bleef niet verborgen en, ofschoon de pogingen ter verbroedering tot den geest des tijds behoorden, kon het niet anders, of zij moest velen verdacht voorkomen. Wel begrepen de stichters, dat hunne dagen voor eene volstrekte vereeniging der protestanten nog niet rijp waren, en wilden zij slechts daartoe voorbereiden; maar toch sprong het in het oog, dat zij in waarheid, ook bij het vasthouden aan dit denkbeeld, een nieuw en afzonderlijk genootschap hadden doen geboren worden. Zij zagen dan ook in, dat het noodig was hunne bedoeling openlijk te doen kennen. Zoo verscheen dan een stukje met den titel: *Christo Sacrum binnen Delft*, Leiden 1801.

Nu ook besloot men een afzonderlijk gebouw voor de eeredienst in te rigten en dit werd, nogtans niet zonder dat men met moeite de menigte, die zich daartegen wilde

verzetten, in bedwang hield, door Onder de Wijngaart Canzius den 5 Maart 1802 ingewijd. Naast hem trad de achtingwaardige Isaak van Haastert als tweede leeraar op.

Bij de godsdienstoefeningen (opdat wij in korte trekken de inrigting van het genootschap teekenen) werd bepaald onderscheid gemaakt tusschen de leer- en eeredienst. Tot de eerste behoorden de van den kansel uitgesproken leerredenen en katechisatien, zoowel met de leden, als met hunne kinderen voor het altaar gehouden. Dit toch bevond zich in het bedehuis, eene verhevene plaats uitmakende, eenvoudig, met de symbolen des Christendoms en des vredes versierd, en het opschrift dragende: *Ik ben de weg, de waarheid en het leven; niemand komt tot den Vader, dan door mij. Jezus Christus.*

Van dat altaar werd de eeredienst geregeld. De gebeden werden knielend verrigt: de lofzangen, met begeleiding van muzijk, staande gezongen. In de eeredienst was men meest het voorbeeld der Duitsche Lutherschen gevolgd. Het avondmaal, tot hetwelk men alle christenen toeliet, werd driemalen in het jaar des avonds, bepaaldelijk op dien van goeden vrijdag, gevierd. De bediening van den doop vond op bepaalde tijden plaats, opdat eene te menigvuldige herhaling den indruk niet mogt verzwakken. Het stond intusschen aan de leden vrij al of niet voorstanders van den kinderdoop, of van dien der bejaarden te zijn. Op dit punt behoorde men elkander in liefde te dragen.

Niemand zal wel de christelijke bedoeling miskennen, die Onder de Wijngaart Canzius en zijne medeoprigters van *Christo Sacrum* eigen was, maar, waar het van zelfs in het oog springt, dat de tijd nog niet rijp was om zoodanige proeve op eene breede schaal te doen slagen, kan het ons nog minder bevreemden, dat zij tegenwerking ondervonden. Er was dan ook, wat de vrees, dat *Christo Sacro* het ware Christendom nadeelig was, scheen te wettigen. In 1799 had te *Delft* een geschrift het licht gezien: *over de beteekenis van het woord godsdienst, zijnde eene redevoering, gedaan in een gezelschap van lieden, welke geene bijzondere sekte van godsdienst belijden.* Wat wonder, dat men dit stuk, in hevigen strijd met de waarheid des Evangelies, aan een genootschap toeschreef, dat ook geene be-

paalde sektekleur had aangenomen en dat zelfs, na de uitgave van het reeds genoemde geschrift: *Christo Sacrum binnen Delft*, bij sommigen dat vermoeden nog bleef bestaan? Men bragt dan ook allerlei der inrigting nadeelige geruchten in omloop. Anderen namen de pen op en schreven op meer of minder scherpen toon daartegen. Zeer beschuldigend was de *brief aan de bestuurderen van het genootschap Christo Sacro, opgerigt binnen Delft, door N. N.*, Rott. 1801: meer gematigd waren de *bedenkingen voorgedragen aan de stichters en bestuurders van het genootschap C. S. door een lievhebber van waarheid en vrede*, Rott. 1801. Weldra bemoeiden zich ook de kerkelijke besturen met de zaak. Het Waalsche consistorie te *Delft*, te vergeefs beproefd hebbende zijne medeleden van hunne onderneming te doen afzien, verzocht hen hunne kerkelijke bediening neder te leggen. De diaken van den Winckel verklaarde zich hiertoe bereid, maar Onder de Wijngaart Canzius en Macquelijn weigerden. Met medewerking van het Haagsch consistorie werden zij echter den 23 April 1801 van het ouderling- en diakenschap vervallen verklaard, ofschoon als leden der gemeente erkend blijvende. Bij de Nederduitsche Hervormde gemeente ging men verder. De Delftsche kerkeraad en de klassis van *Delft* en *Delftsland* poogden ook wel hunne leden, van het genootschap terug te trekken, doch toen men hierin niet slaagde, werden deze, ook volgens het oordeel der Zuid-Hollandsche synode, den 3 Julij 1804 gecensureerd en hun de deelneming aan het avondmaal ontzegd. Welligt schijnt sommigen deze handelwijze hard, maar, naar ons inzien, waren de kerkbesturen in hun goed regt, het beginsel aanklevende, dat het onbestaanbaar was gelijktijdig van twee kerkgenootschappen lid te wezen. Hier kwam bij, dat zij van het denkbeeld uitgingen, dat de dissenters *Christo Sacrum* in het leven hadden geroepen om aan de Hervormde kerk, die bij de laatste omwentelingen reeds zooveel geleden had, een' verderfelijken slag toe te brengen.

Intusschen had deze maatregel het gevolg, dat het genootschap meer zelfstandig afgescheiden werd. Geen zijner leden liet zijne kinderen meer bij de Hervormden doopen. Gelukkig, dat de tegenwerking die het ondervond, niet meer onrust verwekte. Zijne stichters en bestuurders zwe-

gen op alle ingebragte beschuldigingen, zich er op verlatende, dat hunne bedoelingen genoegzaam bleken uit het reeds vermelde geschrift en uit de vervolgens uitgegevene *gronden en wetten van het genootschap Christo Sacrum.* In dit stilzwijgen lag welligt evenzeer als in de omstandigheden des tijds, zeker meer dan in de beproefde tegenwerking, de oorzaak, dat het niet meer in tal van leden toenam. Bij den Staat vond het bescherming en werd het onder de protestantsche gezindten gerekend. Toen het in 1822 zijn vijfentwintigjarig bestaan vierde, werd deze plegtigheid vereerd met de tegenwoordigheid van den secretaris en adviseur bij het Departement van de Protestantsche eeredienst, van den secretaris der algemeene Hervormde synode, van dien der Luthersche, van een lid der hoofdcommissie der Remonstrantsche en ook van de Doopsgezinde broederschap.

Indien wij op het vermelde eenen blik terugslaan, dan valt het in het oog, dat het genootschap te weinig bepaald, te algemeen was, om grooten bijval te kunnen vinden, en evenzeer daardoor bij het toenemen van verdraagzaamheid als minder noodzakelijk moest geacht worden. Wat Onder de Wijngaart Canzius met de zijnen bedoelde, was edel en christelijk, maar de bereiking daarvan moest uit den aard der zaak van zelf tegengewerkt worden, toen de omstandigheden hunne inrigting een afzonderlijk, een op zich zelf staand genootschap deden worden.

Wij meenden deze algemeene schets van *Christo Sacrum* bij de vermelding van zijnen stichter te moeten voegen. Onder de Wijngaart Canzius bleef er op den duur een warm voorstander van. Hij toonde het in zijn, ter gelegenheid van het daaromtrent door den hoogleeraar Ypey in diens kerkelijke geschiedenis van de 18ᵉ eeuw geleverde berigt, in zijn geschrift: *aan A. Ypey, over eenige aanmerkingen in het verslag van het kerkgenootschap Christo Sacrum te Delft*, Leid. 1801, en vooral in zijne *eerdienst bij gelegenheid van de vijfentwintigste verjaring der oprigting van het genootschap Christo Sacrum*, 's Hage 1822.

Als mensch en christen was Onder de Wijngaart Canzius zeer eerbiedwaardig. Zijne wezenlijke braafheid verwierf hem evenzeer de algemeene achting, als zijne wetenschap-

pelijke kennis. Eene proeve van deze laatste is bewaard gebleven in zijne *Redevoering bij de uitreiking der eerepenningen wegens voortbrengselen der nationale nijverheid te Haarlem*, waaraan een dichtstuk van V. Loosjes is toegevoegd, Haarl. 1825.

Zie overigens: behalve de reeds aangehaalde geschriften, Ypey, geschied. der Chr. kerk in de 18e E. X. blz. 90 verv. Ypey en Derm. IV. blz. 248 verv. Mijne Nederl. kerkgesch. na de Herv. III. blz. 376 verv.

Gabriel van Oordt, zoon van Hendrik van Oordt en van Wilhelmina van Charante, werd den 24 September 1757 te *Rotterdam* geboren, van waar hij, zich in de klassieke talen en, onder de leiding van den geleerden G. J. Nahuys, in de wiskunde en in het hebreeuwsch geoefend hebbende, in 1757 naar de Leidsche hoogeschool vertrok. Zeven jaren bleef hij daar studeren, zich vervolgens nog voor twee jaren naar *Utrecht* begevende om de wijsgeerige lessen van Hennert en Rossijn, en de godgeleerde van Bonnet bij te wonen. Den 1 Junij 1784 proponent geworden, werd hij in de volgende maand te *Oegstgeest* beroepen, moetende kort hierop voor het aanbod der collatie van *Loenen* op de *Veluwe* bedanken. Spoedig werd zijne dienst elders begeerd. Hij bedankte intusschen voor het beroep naar *Zeist*, maar nam in 1787 dat naar *Vlissingen* aan. Den 16 September van dat jaar predikte hij zijne intrede bij die gemeente, waar de toemaals heerschende politieke twisten de dienst zeer bemoeijelijkten. Zijne gematigdheid en zachtmoedigheid deden zijne Evangelieprediking nuttig blijven, welker genot *Vlissingen* echter niet lang smaakte, daar hij reeds in April 1789 naar *Haarlem* vertrok. In 1794 werd hem de toegang tot een' hooger werkking geopend, toen Prins Willem V hem het professoraat in de theologie te *Franeker* aanbood. Hij meende dit echter van de hand te moeten slaan. Weldra werd hij meer van nabij in de staatkundige gebeurtenissen dier dagen betrokken en, ten gevolge der omwenteling, als Prinsgezinde van zijne bediening ontslagen. Deze gedwongen rust was nogtans van korten duur. Spoedig werd hij in zijn ambt hersteld en kort hierna (1798) werd hij naar *Middelburg* beroepen, maar daarvoor door hem bedankt.

Waren de verdiensten van van Oordt op zijne verschil-

lende standplaatsen bewezen, in 1804 werd hij gelijktijdig tot hoogleeraar in de theologie en predikant te *Utrecht* gekozen. Hij aanvaardde het professoraat op den 11 October van dat jaar met eene *Oratio de juvenibus ad Christianum Sacerdotium formandis, doctoris religionis Christianae academici officio, cum praecipuo, tum gravissimo et praestantissimo.* Zijne collegien strekten zich uit tot de dogmatiek, exegese, symboliek, pastorale, katechetische en homiletische wetenschappen. Was hij door zijn eenvoudig, grondig en liberaal onderwijs verdienstelijk jegens de akademie, hij was het ook, zeer goed fransch schrijvende, als secretaris van den senaat gedurende onze inlijving in het groote keizerrijk. Groot was zijne vreugde bij de heugelijke omwenteling, die de vrijheid aan het vaderland terugschonk: en geene mindere bezielde hem bij de herstelling der Stichtsche hoogeschool. Hij vierde haar den 5 November 1815 in de Janskerk met eene leerrede over 1 Koning. VIII: 56ª, 57 en 58. Na de toenmaals nieuw gegeven wet op het hooger onderwijs werd hem dat in de naturaal en moraal opgedragen.

's Mans gezondheid was intusschen verzwakt, en ten gevolge daarvan zag hij zich in 1823 genoodzaakt zijn emeritaat te nemen. Wel had hij hierdoor van den openbaren leerstoel, maar geenszins van een werkzaam leven afstand gedaan. Waar hij kon, ondersteunde hij alles, wat goed en nuttig was, vooral ook het zendeling- en bijbelgenootschap, onder welker oprigters hij behoorde. Zelfs, toen hij de laatste zomers van zijn leven op zijn landgoed Leuvenum onder *Ermello* doorbragt, gaf hij daar godsdienstig onderwijs en hielp er een schoolgebouw stichten. Hij overleed den 16 November 1836 te *Rotterdam*.

Van Oordt is tweemalen gehuwd geweest, eerst met vrouwe H. M. Vosmaer, weduwe van J. J. Momma, en toen hij deze verloren had, in 1821 met jonkvrouwe A. G. J. Bosch van Bunschoten, die hem echter ook in 1828 ontviel.

Gabriel van Oordt was, ofschoon niet als schrijver opgetreden zijnde, een wel aan de leer van zijn kerkgenootschap innig gehecht, maar tevens zelfstandig godgeleerde, die aan veelzijdige kennis en heldere inzigten eene eenvoudige en bevattelijke wijze van voordragt voegde. Overigens verdiende

hij in waarheid een zachtzinnig en weldadig man genoemd te worden, wiens godvrucht hartelijk en wiens wandel rein was.

Zie overigens: Heringa, de audit., pag. 59, 158, 209. Dezelfde in de Konst- en Letterbode voor 1837, bladz. 212, 227 en 243. J. F. van Oordt, Iets aangaande wijlen den rustenden hoogleeraar G. van Oordt, in het tijdschr. Waarheid in Liefde voor 1837, III, bladz. 673 verv. H. M. C. van Oosterzee, het beeld van J. F. van Oordt JWZn. in de aanteeken. blz. 27 verv.

Joan Frederik van Oordt, zoon van Jan Willem van Oordt en Louise Maria Gobius, aanschouwde het eerste levenslicht te *Rotterdam* op den 23 November 1794. Reeds vroeg ontwikkelde zich bij hem een ongemeen gunstige aanleg en tevens de zucht om dezen dienstbaar te worden aan de prediking des Evangelies. Dertien jaren oud geworden bezocht hij de Erasmiaansche school, van waar hij in 1812 naar de Utrechtsche hoogeschool vertrok. Zeker waren de toenmalige tijdsomstandigheden voor deze niet gunstig en evenzeer weinig aanlokkend voor den aanstaanden Evangeliedienaar, maar onze van Oordt ving zijne studien desniettegenstaande met moed en ijver aan. Dit ondervond het kort te voren, op raad van den beroemden van Heusde, opgerigte studenten-gezelschap *Utile dulci*, waarvan hij een even werkzaam, als verdienstelijk lid was. Onder van Heusde's leiding zich meer en meer in de kennis der klassieke oudheid en geschiedenis oefenende en, naar het voorbeeld des grooten meesters, zijnen geest wijsgeerig ontwikkelende, was de omwenteling van 1813, het vaderland en de wetenschap van vreemde kluisters bevrijdende, hem eene welkome gebeurtenis. De terugkeering van Napoleon deed hem zich verpligt achten om naar de wapenen te grijpen, en in 1815 trok hij als sergeant met de Utrechtsche-jager kompagnie naar *Frankrijk*. Wel scheen deze verandering van bedrijf voor de beoefening der stille studien nadeelig te zullen zijn, maar die werd daarom niet geheel vergeten en, toen de veldtogt (het zou voor van Oordt niet de laatste zijn) geeindigd en de kompagnie, als welker spreker onze geleerde meermalen was opgetreden, te *Utrecht* teruggekeerd, of zij werd met verdubbelden ijver hervat. De hoogleeraren H. Royaards, Heringa en van Oordt, Pareau en ook Huisman vonden in hem eenen verdienstelijken leer-

ling, in wien zich weldra niet de kerkelijke, maar de bijbelsche theologant ontwikkelde. Omringd door evenzeer met de wetenschap ingenomen en in de school van van Heusde gevormde vrienden, als de Leidsche hoogleeraar N. C. Kist, de Utrechtsche — helaas! weinige dagen vóórdat wij deze regels schreven, zijnen vriend in het graf gevolgde — Royaards, en anderen, zette hij nu zijne studien voort, tevens den leerzamen omgang en den wijzen raad van zijnen geleerden oom genietende, totdat hij den 6 Mei 1819 door het provinciaal kerkbestuur van *Utrecht*, te gelijk met zijnen vriend, den Rotterdamschen kerkleeraar Hugenholtz, onder de kandidaten tot de H. dienst werd opgenomen.

Niet lang bleef de begaafde man buiten bediening. Den 10 October van dat jaar werd hij door zijnen oom te *Nederlangbroek* bevestigd. Hoe ijverig hij hier de pligten van den Evangelie-dienaar vervulde, werd hij echter daardoor niet verhinderd zijne wetenschappelijke studien voort te zetten. Dit bleek, toen hij den 3 April 1821 te *Utrecht* het doctoraat in de theologie verkreeg, na het verdedigen eener *Disputatio de religione Christiana, ad conjunctionis et Societatis studia alenda et promovenda, cum aptissima, tum efficacissima*, Traj. ad Rh. 1821, waarin zich zijne grondige kennis, zijn rijke aanleg en zeer zeker zijne Heusdeaansche vorming openbaarden. Een jaar later vertrok hij naar *Alkmaar*, waar hij den 6 October 1822 zijne intreerede hield [1]). Hartelijk had men hem in deze gemeente lief, maar reeds in 1823 volgde hij de roepstem van die te *Utrecht* op. Hier was hij met lust en inspanning zijner krachten werkzaam, eene algemeene achting en liefde genietende, welke niet het minste bleken, toen hij in 1825 voor het op hem uitgebragte beroep naar *Rotterdam* bedankte. De kerkgebouwen, waarin hij predikte, waren opgevuld met hoorders en de bijval, dien hij vond, strekte zich tot alle maatschappelijke standen uit.

Genoot de gemeente de vruchten van de evangeliekennis des geleerden en ijverigen mans, hij was tevens in het kerkelijk bestuur werkzaam. In 1826 werd hij secretaris van het provinciaal kerkbestuur van *Utrecht* en tevens van het collegie van

[1]) Voor een beroep naar *Goes* had hij vroeger bedankt.

toezigt op de kerkelijke administratie. Nam hij deze betrekkingen met naauwkeurigheid en ijver waar, hij maakte zich niet minder verdienstelijk bij het examineren van kandidaten tot de H. dienst. In 1827 was hij lid der synode.

Van Oordt's ongemeene gaven waren van algemeene bekendheid geworden. De regering besloot hem eenen hoogeren werkkring te openen en in September 1828 werd hij tot hoogleeraar in de theologie te *Groningen* benoemd. Den 20 Februarij 1829 aanvaardde hij die betrekking met eene *Oratio de eloquentiae Sacrae natura*, Gron. 1832 en in *Annal. Acad.* Gron. 1828—1829.

Toen in 1830 de Belgische opstand van den troon de stem der volkswapening deed uitgaan, was van Oordt een der eersten en meest met geestdrift vervulden, die opwekte om aan de koninklijke noodiging te voldoen. Mij juist op dien tijd te *Groningen* bevindende, staat mij nog levendig voor den geest, de diepe indruk, dien zijne *leerrede naar Psalm* LX: 14a: *Godsvrucht de bron van waren heldenmoed*, in den avond van den 17 October uitgesproken en opgenomen in *de Leerredenen der gezamenlijke Academiepredikers*, maakte, evenals die, welke zijn ambtgenoot Hofstede de Groot (bedrieg ik mij niet, acht dagen daarna) uitsprak. Ik herinner mij, hoe, toen bij deze laatste de nazang uit het CLXXI gezang genomen was, van Oordt in wiens nabijheid ik mij bevond, oprees en terwijl uit zijne geheele houding een innig geroerd gemoed en een hartelijk, ernstig gebed sprak, het laatste vers, daarin weldra door de gemeente gevolgd, staande aanhief.

Had hij zich geroepen geacht om in de *Groninger* courant van den 11 October 1830 de ouders, vooral van studenten, op te wekken om hunne zonen niet aan het bedreigde vaderland te onthouden, hij achtte het pligt om, met zijnen ambtgenoot, den hoogleeraar Vrolik, bij aanmoediging het voorbeeld te voegen. Wat men hier ook over gedacht of gesproken hebbe, zeker is het, dat elk, die er van Oordt zelven over heeft hooren spreken, innig overtuigd moet zijn, dat hij, met hoe gloeijende verontwaardiging jegens den opstand bezield en hoe vurig van karakter, den stap niet ondernomen heeft, dan na ernstig nadenken en met de volle bewustheid voor zich zelven van wel te handelen. Den 26

October 1830 trok van Oordt als tweede luitenant met de Groninger flankeurs naar *Noord-Brabant*. Het is onze taak niet, hem op die loopbaan te volgen. Genoeg is het hier te vermelden dat hij die met eere betreden heeft en ook, gedurende den tiendaagschen veldtogt, onder het vuur van den vijand, toonde, dat de stillere studien den moed, die eenmaal den jongeling bezielde, bij den man niet verdoofd hadden. Den 1 October 1831 keerde de kompagnie binnen *Groningen* terug en weldra werd onze hoogleeraar versierd met het welverdiende ridderteeken der Militaire Willemsorde. Hij bewaarde het aandenken aan die gebeurtenissen in het *Gedenkboek of verzameling van stukken betrekkelijk den veldtogt der studenten van Groningen en Franeker, enzv.* Gron. 1832, waarin ook de eerste akademische leerrede, door hem na zijne wederkomst uitgesproken, voorkomt.

Met vreugde verwisselde hij de dienst van Bellona voor die van Pallas. De akademie ondervond dit (later zullen wij hem als hoogleeraar en godgeleerde beschouwen), toen hij van 1833—1834 het rectoraat bekleedde. Den 9 October van het laatgemelde jaar werd dit door hem nedergelegd met eene *oratio de religione Christiana in patria nostra vi sua salutari nunquam destituta*, Gron. 1834, in het Holl. vertaald door G. W. Sannes, Gron. 1836.

In 1839 opende zich voor hem een nieuwe werkkring. Benoemd zijnde tot hoogleeraar in de theologie te *Leiden*, aanvaardde hij die betrekking den 11 December 1839 met eene *oratio de vero in theologia unice sectando*, Lugd. Bat. 1840. Ook aan deze hoogeschool bekleedde hij het rectoraat, dat in 1842 door hem werd nedergelegd met eene *oratio de perfecta institutoris specie in Jesu Christo conspicua*, Lugd. B. 1842, gedeeltelijk vertaald onder den titel: *Jezus Christus het volmaakte beeld van een' opvoeder* in het *Nederl. tijdsch. voor onderwijs en opvoed.* 1ste jaarg. Gron. 1844.

Uit de schets, die wij tot nog toe van 's hoogleeraars lotgevallen gaven, kan de schijn geboren worden, dat zijn levensweg zeer voorspoedig mogt genoemd worden. Van Oordt had echter ook zijn verdriet. De laster beproefde aan hem zijne kracht. Wij bedoelen hier niet, wat tegen zijne godgeleerde denkwijze werd ingebragt, want dat

zullen wij zoo aanstonds zien, maar men poogde een' onverdienden vlek op zijn zedelijk karakter te werpen. De onbezonnen overijling van eenen onbedachtzame gaf daartoe, hoezeer door bevoegd en scherp onderzoek gelogenstraft, oorzaak en de heillooze zucht van zoovelen om, wie boven hen in aanleg en deugd geplaatst zijn, door smaad te vernederen, met het bedriegelijk denkbeeld van zich zelve te verheffen, uitbreiding. Wie van Oordt kende, geloofde den laster niet, allerminst zijne gade Henriette Jacoba Bakker, dochter van den met roem bekenden Groninger hoogleeraar, G. Bakker. Innig was hij aan deze verstandige vrouw gehecht. Diep, zeer diep trof het hem dus, toen zij bijna plotseling den 27 November 1851 aan hem en aan zijnen éénigen zoon door den dood ontrukt werd. Dieper nog werd dit verlies op den duur gevoeld. Wel streed hij met christelijk geloof en met het beproeven van ijverig te arbeiden tegen de smart zijner ziel, maar bij deze voegde zich ligchaamslijden. Maagpijnen, reeds vroeger doorgestaan, werden heviger, en de middelen ter genezing beproefd, ook eene badreis, bleven zonder baat. Het lijden werd zelfs folterend, maar het geloof, dat hij daartegen over stelde, krachtiger. De 11 December 1852 was de laatste dag van zijne aardsche smart en van zijn werkzaam en nuttig leven. Bij zijn graf spraken zijn akademievriend en ambtgenoot Kist en de predikant Rutgers van der Loeff woorden uit het hart, vereerend voor wie ze hebben en voor over wien zij werden gesproken.

Van Oordt gekend en hooggeacht hebbende, was het mij niet mogelijk zijne levensschets in kortere omtrekken te leveren. Wij behooren hem echter, zullen wij aan het doel dezer bladen beantwoorden, ook in zijne verdiensten jegens de kerk en de godgeleerde wetenschappen te teekenen.

Dat hij eerst als predikant en later als hoogleeraar aan twee akademien zich jegens de kerk verdienstelijk gemaakt heeft, zal wel niemand, welke rigting ook toegedaan, ligtelijk ontkennen. Wij spraken reeds vroeger met een enkel woord van zijne betrekking tot het kerkelijke bestuur. Ook als hoogleeraar was hij meermalen praeadviserend lid der synode en hoogstbelangrijk zijn de adviesen, door hem als zoodanig uitgebragt, en te menigvuldig om in onze beperkte ruimte opgesomd te worden. Wij noemen slechts die

ter verbetering van het fonds voor noodlijdende kerken en personen, over de adressen, in 1835 over het formulier van onderteekening bij de hooge kerkvergadering ingediend en over het nieuw ontwerp van een algemeen reglement ten jare 1850. Kwam hij hierin met mannelijken moed voor zijne overtuiging uit, die bezielde hem ook als lid van den kerkeraad der Hervormde gemeente te *Leiden* in de zooveel gerucht gemaakt hebbende zaak van het Huiszittenhuis. Had hij met kalmte eene daarbij ontvangene beleediging verdragen, hij aarzelde niet om het eerste, naar zijne meening onregtvaardige, in dat geschil geslagene vonnis te bestrijden in *het vonnis der Arrondissements Regtbank te Leiden*, Leid. 1849.

Belangrijker is het echter ons oog te vestigen op van Oordt als godgeleerde, te belangrijker, naarmate hij ten dezen verschillend beoordeeld is en wordt. Verre zij het echter van ons een oordeel uit te spreken over zijne rigting, hetwelk wij niet alleen gaarne overlaten aan meer bevoegden, maar dat bovendien behoort aan Hem, die zijn Rijk op aarde in verschillende rigtingen uitbreidt. Onze taak is het slechts hem in zijnen arbeid als godgeleerde te beschouwen en de bronnen, waaruit het eigenaardige, dat hem mogt kenmerken, voortvloeide, na te sporen.

Aan onzen hoogleeraar was geen tak der theologische wetenschap vreemd. Met uitzondering van de uitlegkunde des O. V. en de kerkelijke geschiedenis heeft hij over bijna alle zijne lessen gegeven.

Als welsprekend, hartelijk, verlicht en innemend Evangelieprediker heeft hij grooten roem behaald. Behalve hetgeen wij reeds noemden, bestaan van zijnen kanselarbeid: *de geestgesteldheid van Simeon die van den stervenden Christen*, Utr. 1822, — *een werkdadig en weldadig leven in verband met den dood. Leerrede over Hand.* IX, *vs.* 36[b] *en* 37[a], *gehouden na het overlijden van de koningin der Nederlanden*, Gron. 1837, — *Het kruis van Christus. Achttal leerredenen*, Leid. 1843, — *de voortgang der christelijke gemeente tot volkomenheid, een beginsel des Christendoms, over Eph.* IV: 13, in de *Maandel. leerred.* (Arnhem) 1849, n⁰. 11, — *nagelaten leerredenen*, 's Hertogenbosch, 1853.

Waar wij onzen blik op hem, als godgeleerde, slaan, hebben wij zijne vorming niet uit het oog te verliezen.

Had het eenvoudige en heldere van zijnen oom, den hoogleeraar Gabriel van Oordt, invloed op deze uitgeoefend, niet minder en nog oneindig meer deed dit zijn leermeester van Heusde. Had deze ook in hem dien wijsgeerigen geest aangekweekt en liefde voor het schoone en goede, niet minder had hij den van Oordt aangeborenen zin voor de waarheid ontwikkeld, ja een' heerschenden van zijn karakter doen worden. Van daar, dat hij al zijne krachten inspande om die te zoeken, om zich van deze te overtuigen, om haar overal uit te spreken. En toch paarde zich hieraan die bescheidenheid en dat redeneerend onderzoek, hetwelk de school van van Heusde zoo voortreffelijk leerde. Van deze geestes-rigting moest uit den aard der zaak van Oordt als godgeleerde de bewijzen leveren. Vroeger had men minder op hem als zoodanig het oog geslagen, maar, toen hij te *Groningen* als hoogleeraar optrad, moest dit uit velerlei omstandigheden voortvloeijen.

Immers kort nadat hij daar was gekomen, zag hij naast zich twee insgelijks nog jeugdige godgeleerden geplaatst, van welke de een aan de Utrechtsche hoogeschool ook door van Heusde en Schröder gevormd was en de ander, met van Heusde niet minder bekend, ook van Muntinghe en van den vroeg ontslapenen Clarisse geleerd had, het philosophisch-historisch denkbeeld van den Utrechtschen hoogleeraar op het gebied des Bijbels over te brengen. Weldra trok het de aandacht tot zich, hoe dit geleerde drietal zich er op toeleide om de H. S. onafhankelijk te onderzoeken, niet om er de bevestiging van een kerkelijk leerstelsel in te vinden, maar hetgeen zij als waarheid meenden te moeten erkennen, zich tevens beijverende deze praktikaal toe te passen.

Dit weinige meenden wij ter dezer plaatse te moeten zeggen omtrent hetgeen aanleiding gaf tot het ontstaan van wat men gewoon is geworden de Groninger school te noemen. Van Oordt behoorde dan ook tot de oprigters en de ijverige medewerkers van het gezelschap: *Gods woord is de waarheid.* Het tijdschrift *Waarheid in liefde* voert er de bewijzen van met zich. En, dat hij niet aarzelde, als verdediger dier rigting op te treden, bleek uit zijn zonder naam uitgegeven geschrift: *nog een woord over de zoogenaamde Groninger school*, Rott. 1843, en uit *een woord naar aan-*

leiding van de beschouwingen en beoordeelingen der zoogenaamde Groninger school, in de *Kerk. Cour.* van 1851, van 21 en 28 Nov., en afzonderlijk 's Hertog. 1851. Intusschen zou men zich bedriegen met aan te nemen, dat van Oordt een blind aanhanger der Groninger rigting geweest is. Ingenomen was hij met den arbeid zijner vrienden, maar hij bleef daarom zelfstandig en onafhankelijk, van het beginsel uitgaande, dat de echte godgeleerde boven alles de waarheid moet liefhebben en zoeken.

Jezus Christus was, volgens hem, het middenpunt des Christendoms en daarom behoorde men ook in de christelijke godgeleerdheid van Dezen uit te gaan, Hem te leeren kennen, zooals Hij zich geopenbaard heeft, vervolgens alles, wat betrekking heeft tot de waarheid en het leven uit Hem, en eindelijk de toepassing daarvan ter opwekking en bevestiging van een christelijk leven in de gemeente.

Van Oordt was een fijn exegeet, maar die het zooeven gezegde ook op de uitlegging des Bijbels toepaste. Voorstander eener grammaticale uitlegging en met een' juisten kritischen blik begaafd, voegde hij daaraan de historische, logische en psychologische toe, niet alleen op den uiterlijken toestand van tijden, volken en personen naauwkeurig acht gevende, maar ook op den innerlijken, op den geest van tijden en menschen. Wie sprak of schreef, moest men ook uit zich zelven leeren verstaan en daartoe trachten door te dringen tot het binnenste zijner ziel. Op deze wijze den Bijbel verklarende, paste hij het zooven genoemde beginsel op de dogmatiek (haar, zooals zij door de godgeleerden moest behandeld worden, onderscheidende van de voorstelling der christelijke waarheid in haar geheel), op de moraal, op het geheel der godgeleerde wetenschappen toe, overal zijne zelfstandigheid bewarende en onafhankelijk zijne eigene overtuiging volgende.

Wij vreezen omtrent van Oordt's theologische denkwijze en rigting te weinig gezegd te hebben om haar volkomen te doen kennen, maar te veel reeds voor de beperkte ruimte dezer bladen. Wij mogen echter aan den voet van dit artikel naar eene rijkere bron verwijzen.

Ons rest nog op te geven, wat van 's mans theologischen arbeid, behalve wat wij reeds noemden, in het licht is ver-

schenen. Buiten hetgeen hij geleverd heeft in de *overzigten over Godgeleerde letterkunde* in *Waarheid in Liefde*, komen van hem in dat tijdschrift voor: *Beoordeelingen van J. H. Scholten, disquisitio de Dei amore*, 1837, I, — van *N. C. Kist, oratio de inchoata necdum perfecta Sacrorum emend.* en van *C. Ullmann, Jezus de volmaakte mensch*, 1838, I, — van *W. R. van den Hoevell, dis. de Irenaei dogmate de ecclesia*, 1839, I, — van *Neander, Gesch. d. Pflanzung*, 1842, II, — van *G. J. Stemler en S. K. Thoden van Velzen, over de voortdurende werking des H. Geestes*, 1845, III, — van *J. F. van der Ham, Dissert. de V. et N. T. secundum Epist. ad Hebr.* 1849, I. — van *J. Smith, the voyage and shipwreck of St. Paul*, 1850, II, en van *van Bell, dissert. de patefactionis Chr. indole*, 1851, II: — *Verhandelingen*, 1837: *het verband tusschen vergeving van zonden en de heiliging des menschen; Iets aangaande wijlen den rustenden hoogleeraar G. van Oordt; In hoeverre is volgens Paulus, hetgeen in vóór-christelijke tijden, ook bij de heidenen bestond* enz.; — 1838, *Wat is openbaring van God in Jezus Christus volgens de Evang. Schriften? — De Thuggs;* — 1839, *Gedachten over* 1 *Joh.* I: 9*; Iets over de zedeleer en haar waar beginsel; Over de leer van Jezus en de Apostelen in betrekking tot de openbaring in Christus gegeven;* — 1840, *de verlossing door Christus; Paulus en Johannes begrip van het Christelijk leven;* — 1841, *Paulus denkbeelden over dood, opstanding en gerigt;* — 1842, *Stephanus de voorlooper van Paulus;* — 1844, *De bronnen, waaruit Paulus voor zich zelven het Christendom heeft leeren kennen; de droogmaking van het Haarl. meer;* — 1846, *Iets met betrekking tot de Duitsch-Catholieke beweging; verzoening der zonden volgens het O. T.;* — 1848, *Paulus in betrekking tot de andere Apostelen;* — 1850, *het ware Communisme,* — 1851, *Catechisatie uit den ouden tijd; Gedachten over* 1 *Joh.* V: 6.

In de *Letteroefeningen* voor 1846 gaf hij eene *Voorlezing over den roman van E. Sue*, en in den *Evangeliespiegel* voor 1850 *de Godvruchtigen een zegen voor de wereld;* in 1851 *de bekeering;* in 1852 *de christelijke broederliefde;* in 1853 *de bekoorlijkheid der christelijke broederliefde* en *de duurzaamheid van deze.*

Afzonderlijk heeft het licht gezien, behalve de reeds vroeger vermelde: *Brief aan den hoogleeraar W. A. van Hengel*

over een gedeelte der lijdensgeschiedenis, Leid. 1847. Van Oordt was geen ongelukkig beoefenaar der Nederlandsche dichtkunst. Eene laatste proeve daarvan leverde zijn gedicht: *Jezus verrijzenis* in het *Christelijk Album* voor 1848.

Zie overigens: het levensberigt in de werken der Maatsch. van Nederlandsche Letterk. Pareau, Een woord over J. F. van Oordt in Waarheid in Liefde voor 1853, I. H. M. C. van Oosterzee, iets ter herinnering aan J. F. van Oordt, in de Evangelie-spiegel voor 1853, bladz. 22 verv. Dezelfde, het beeld van J. F. van Oordt, 's Hertogenb. 1853.

Henricus Oort, in 1778 geboren, aanvaardde het predikambt bij de hervormde gemeente te *Hoogeveen*, in 1799. Drie jaren later vertrok hij van daar naar *Zwolle*. Ook hier toefde hij niet lang. Naar *Rotterdam* beroepen, werd hij daar den 28 November 1806 bevestigd. Nuttig en met groote toejuiching was hij hier werkzaam, niet alleen het voorregt genietende van in 1846 zijne veertigjarige Evangeliedienst te *Rotterdam* te mogen gedenken, maar bijna drie jaren later nog voorgaande bij de inwijding van de nieuw gebouwde Zuiderkerk aldaar. Hij overleed den 24 Julij 1849.

Schonk de koning hem, kort na zijne veertigjarige dienstvervulling te *Rotterdam*, het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw, als herder en leeraar, en als mensch mogt het op hem toegepast worden, dat deugd adelt. Getrouw en ijverig Evangelie-dienaar, als hij was, bleef hij onvermoeid werkzaam ter opbouwing en uitbreiding van het rijk van waarheid en licht. Dit ondervond niet alleen het klassikaal bestuur van *Rotterdam*, maar ook het provinciaal kerkbestuur van *Zuidholland* en de synode, toen hij in 1838 tot deze werd afgevaardigd; meest echter het zendelinggenootschap, waarin hij warm belang stelde en tot welks bloei hij ijverig heeft medegewerkt. Ook andere wetenschappelijke vereenigingen bezaten in hem een ijverig lid en sommige redevoeringen en aanspraken, door hem bij deze en bij het zendelinggenootschap uitgesproken, hebben het licht gezien.

Zie overigens: Boekzaal voor 1849, Augustus, blz. 221, verv. blz. 234. Harderwijk, a. w. blz. 109 verv.

Heere Oosterbaan aanschouwde den 3 Januarij 1736 het eerste levenslicht te *Harlingen*, waar zijn vader Evert Oosterbaan, gehuwd met Grietje Simons Stinstra, in den handel zijn bestaan vond. Had hij het ongeluk van reeds op zijn achtste jaar, ten gevolge van het roodvonk, een ge-

brek in zijne gehoorwerktuigen te bekomen, van den anderen kant openbaarde zich de voordeelige aanleg zijner geestvermogens. Overeenkomstig zijnen wensch werd hem de weg geopend ter beoefening der wetenschappen. Eerst te *Franeker* en later te *Tiel* in de oude talen onderwezen, werd hij op zeventienjarigen ouderdom als student bij de Friesche hoogeschool ingeschreven. Met voorbeeldigen ijver woonde hij hier de lessen van onderscheidene hoogleeraren bij. Besloten hebbende om zich aan de Evangeliedienst bij het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde, namelijk dat der Doopsgezinden, te wijden, verwisselde hij, ter voortzetting zijner theologische studien, *Franeker* met *Amsterdam*. Hier was hij een uitmuntend leerling van Tjerk Nieuwenhuis, en van de Remonstrantsche hoogleeraren Krighout en van der Meersch.

In 1759 proponent geworden, aanvaardde hij in Januarij van het volgende jaar het leeraarsambt te *Makkum* in *Friesland*. Niet lang mogt deze gemeente den waardigen Evangelie-prediker bezitten. De dood van zijnen voormaligen leermeester, Tjerk Nieuwenhuis, opende hem eenen hoogeren werkkring. In 1761 werd hem het professoraat in de godgeleerdheid en in de wijsbegeerte aan de doopsgezinde kweekschool opgedragen. Aanvankelijk vond hij, wat de laatstgenoemde wetenschap aangaat, eenen bereidvaardigen helper in den doopsgezinden leeraar, Klaas de Vries, die de lessen in de wis- en natuurkunde op zich nam. Na diens dood, welke in 1766 plaats vond, rustte ook dit onderwijs op Oosterbaan.

De doopsgezinde societeit bezat in hem eenen waardigen hoogleeraar. Hij was een zeer geleerd man, vooral in de geschiedenis ervaren, terwijl hij al die wetenschappelijke kennis bezat, welken den echten godgeleerde noodig is. Bij zijne wijsgeerige lessen toonde hij een helder hoofd en een juist oordeel te bezitten: bij de theologische van eenen verlichten en evangelischen zin te zijn. Innemend en boeijend was zijn onderwijs. Geen wonder dan ook, dat de doopsgezinde kweekschool onder zijne leiding bloeide.

Verwierf hij zich op deze wijze als hoogleeraar en theologant veler achting, hij deed dit ook als mensch. Ofschoon hardhoorend en daardoor voor den omgang in uitgebreideren kring min geschikt, was hij een vriend van gezellig-

heid. Aan vrolijke opgeruimdheid, paarde hij deftigheid, minzaamheid, warme godvrucht en eene nederigheid, aan welke het welligt is toe te schrijven, dat de geleerde man zoo weinig vruchten zijner studien aan de wereld heeft aangeboden.

Zeker is het, dat men onderscheiden goede vertalingen uit het Fransch en Engelsch aan hem te danken had. Welligt heeft hij ook een en ander zonder zijnen naam uitgegeven, maar wat als door hem vervaardigd is bekend geworden, bepaalt zich tot enkele stukken. Wie intusschen leest, wat hij, ter eere zijns kerkgenootschaps in 1769 gezonden heeft aan de uitgevers van de *Dictionnaire Encyclopaedique d'Yverdun* en door deze is opgenomen [1]), of zijnen brief over de Amsterdamsche doopsgezinden en hunne leer, aan N. Barkey geschreven (afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Epistola de Mennonitis Amstelaed. eorumque doctrina*, en door Barkey ook opgenomen in zijne *Bibliotheca Hagana, ad continuationem Bibliothecae Bremensis novae*, Tom. IV,) betreurt het, dat hij niet meer voor de geleerde wereld bearbeid heeft.

Diep bedroefde het dan ook de societeit, toen Oosterbaan in 1786 besloot het professoraat te laten varen en zijnen geleerden oom, Johannes Stinstra, als gewoon leeraar te *Harlingen* op te volgen. Wel beproefde men alles om den geleerden man van dit voornemen terug te brengen, doch te vergeefs. Hij verlangde den avond zijns levens in de plaats door te brengen, waar zijn eenige zoon woonde, en vooral meende hij, dat die verandering gunstig zou werken op den toestand der gezondheid zijner echtgenoot, Aagje Hanekuik, met welke hij kort, nadat hij te *Makkum* het predikambt aanvaard had, gehuwd was.

In Mei 1786 trad Oosterbaan als predikant te *Harlingen* op en tot het einde zijns levens bleef hij in deze bediening met ijver en ten nutte van zijn kerkgenootschap volharden, ofschoon hij in zijne laatste jaren hevige ligchaamssmarten had te verduren. Zijn overlijden, op den 18 September 1807, was zacht en kalm.

[1]) Zie de tweede uitgave dezer *Diction.* op het art. *Anabaptistes.* In de eerste uitgave was een zeer gebrekkig stuk over de Doopsgezinden opgenomen.

Wij hebben hier nog eenen enkelen blik op Oosterbaan als hoogleeraar te werpen. Hij aanvaardde die betrekking met eene *Oratio de evidentiae gradu, qui in religione olim revelata locum habere potest.* Het is waar, dat men hem minder, wat zijn onderwijs betreft, uit zijne gedrukte schriften kan leeren kennen, maar de hoogleeraar S. Muller heeft een en ander uit 's mans theologische lessen medegedeeld. Het dictaat is uitvoerig, maar vat ook die deelen der godgeleerdheid op, welke thans afzonderlijk worden behandeld. Na korte *prologomena* over het begrip van godsdienst en 's menschen vatbaarheid voor deze, wordt in de twee eerste boeken *de natuurlijke godsdienstleer aangaande God en de algemeene zedelijke wetten* voorgesteld. In het derde en vierde boek behandelt Oosterbaan *het begrip en de noodzakelijkhheid van openbaring, de Mozaische godsdienst, en het geschiedkundig gedeelte der christelijke openbaring;* in het vijfde *de leerstukken der christelijke godsdienst,* in het zesde *hare zedeleer,* in het zevende *de leer van de beloften en bedreigingen van het Nieuwe Verbond.* Van de Duitsche godgeleerde schriften schijnt hij geen gebruik gemaakt te hebben, wel van de Engelsche. „Wat den vorm betreft," schrijft de hoogleeraar Muller: „zoo dragen deze lessen het karakter van den tijd, waarin ze werden opgesteld; het zijn korte stellingen met eene opsomming der bewijzen en eene wederlegging der ingebragte tegenwerpingen, waarbij het mij voorkomt, dat wijsgeerige redenering doorgaans meer geldt, dan grondige schriftverklaring."

Zie overigens: F. Hoekstra, lijkrede op H. Oosterbaan, Amst. 1807. Ypey, Gesch. der Chr. kerk in de 18 E. IX. blz. 183. G. Nieuwenh. woordenb. V, blz. 202 verv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Friesl. blz. 186, 221, 228, 230, 236. Geschied. der Doopsg. in Holland enz. II. blz. 102 verv. S. Muller, geschied. van het onderwijs in de theologie bij de Nederl. Doopsgez. blz. 47 verv.

Volkerus van Oosterwijk, in 1603 te *Delft* geboren, werd, bij de Nederlandsche ambassade te *Venetië*, in 1634 te *Rotterdam* beroepen. Hij vertoefde daar slechts weinige jaren, in 1640 de dienst bij de hervormde gemeente zijner geboortestad aanvaardende. Hier bleef hij werkzaam tot den eersten Februarij 1671, toen hem het emeritaat verleend werd. Hij overleed den 31 December 1675.

Als theologant heeft van Oosterwijk zich weinig bekend

gemaakt, maar wel als godsdienstig dichter. In 1660 zag van hem te Rotterdam het licht: *Het Mom-aensigt van de doodt afgetrokken ofte bewysredenen, dat een Christen voor de doodt niet heeft te vreesen, by maniere van een samenspreecking tusschen Titum en Timotheum.* Meer bekend zijn zijne *Geloofsredenen, dat is de Heidelbergsche en Nederlantsche catechismus op sanghrijmen gesteld*, Delft 1666.

'S Mans zinspreuk was: *Sincere et vere.*

Zie overigens: Harderwijk, a. w. blz. 31 verv.

Antonius van Oostrum of **Oosterum** werd in 1658 als predikant bij de hervormde gemeente te *Wateringen* bevestigd. Van daar vertrok hij tien jaren later naar *Brielle*, van waar hij in 1671 naar *Dordrecht* werd beroepen. Hier was hij zeer bemind en algemeen betreurde men zijn overlijden, hetwelk in Maart 1680 plaats vond.

Als godgeleerde heeft van Oostrum zich doen kennen in zijne *korte en beknopte catechesatie over den Heidelbergschen catechismus tot onderwijsinge der eenvoudige*, Dordr. 1672 in 12°. Met zooveel graagte werd dit werkje ontvangen, dat er in 1686 een vierde druk van verscheen, *door den auteur van nieuws oversien en met een korte ondersoekinge en belijdenisse des geloofs vermeerdert.* Lang bleef het de algemeene achting genieten, hetgeen uit de herhaalde uitgaven blijkt, waarvan wij die van *Dordrecht* 1693, 1708 en 1712, die van *Amsterdam* van 1756 kennen.

Wat Paquot als mogelijk voorstelt, dat hij den zoon van den Amsterdamschen predikant Gubertus Oostrum geweest zij, is onaannemelijk, daar deze het predikambt te *Sleeuwijk* in 1659 en dus nog een jaar later, dan Antonius van Oostrum, aanvaardde en hem niet minder dan zesendertig jaren overleefd heeft.

Zie overigens: Paquot II pag. 186. Schotel, Kerk. Dordr., I. blz. 501 verv.

Petrus Opmeer, of **van Opmeer,** zag op den 13 September 1526 het eerste levenslicht te *Amsterdam.* Zijn vader, die met hem denzelfden naam droeg, stamde van het Noord-Hollandsche geslacht af, dat door Jacoba van Beijeren tot den adelstand was verheven. Zijne moeder, Maria van Akersloot, was van geene minder aanzienlijke afkomst. Daar hij den eerste vroeg verloor, bleef zijne opvoeding

aan de moederlijke zorg toevertrouwd en wel beijverde deze zich om den eenigen zoon dat onderwijs te doen geven, hetgeen zijnen geest ontwikkelen kon.

Zijne eerste leermeesters waren Alardus van Amsterdam en Nicolaus Cannius, mannen die in hunne dagen eenen ongemeenen roem hadden verkregen. Door hen in de beoefening der wetenschappen ingeleid, bezocht hij de hoogeschool te *Leuven*, zich vervolgens, onder Claudius Warin, te *Doornik* in de Fransche taal en in de wiskunde oefenende. Negentien jaren oud geworden, werd hij door zijne moeder naar het vaderland teruggeroepen en verbond zich in het huwelijk met Sophia Sasbout.

Later schijnt hij zich te *Delft*, waar het geslacht zijner echtgenoot te huis was, met der woon gevestigd te hebben. Door den rector aldaar, Petrus Reseniks, liet hij zich in het grieksch onderwijzen. Nadat *Brielle* veroverd was en Lumey zijnen naam met bloedige letters in 's lands geschiedenis geschreven had, achtte Opmeer, een ijverig roomschgezinde, het, vooral na den moord aan Musius gepleegd, noodig de woede van den graaf van der Mark te ontwijken. Hij begaf zich naar het Spaansche leger voor *Leiden* en werd door Valdez tot secretaris van den krijgsraad aangesteld. Na het opbreken van het beleg, volgde hij dien veldheer naar *Henegouwen*, maar van daar werd hij door den schout Pieter Pieterszoon uitgenoodigd naar *Amsterdam* te keeren, ten einde daar zijne geloofsgenooten in hunne trouw aan de kerk te versterken. Hier bleef hij tot 1578, toen ook deze stad aan der staten zijde overging en de roomsche regering, met de geestelijkheid, verbannen werd. Opmeer ontvlugtte het hem dreigend gevaar, maar werd desniettegenstaande openlijk ingedaagd.

Hij vestigde zich weder te *Delft*, waar hij nieuwen ijver ten behoeve van het roomsche kerkgeloof ten toon spreidde. Of hij, vroeger of later, prins Willem I, zooals sommigen willen, als ingenieur gediend heeft, is mij niet gebleken. Zeker is het, dat hij den 4 November 1594 te *Delft* overleed en aldaar in de oude kerk begraven is.

Hoezeer Opmeer niet tot den eigenlijk kerkelijken of geestelijken stand behoorde, heeft hij zich nogtans op het gebied der theologie bewogen en daarom behoort zijn naam

in de rol van Nederlandsche Godgeleerden genoemd te worden.

Dat hij een ijverig beoefenaar der wetenschappen was, is uit het reeds vermelde evenzeer gebleken, als dat de roomsche kerk in hem eenen vurigen voorstander vond. Begaafd met een allergelukkigst geheugen (men zegt, dat hij al de oden van Horatius en de comedien van Terentius nog in zijnen ouderdom van buiten kon opzeggen), paarde hij daaraan eenen onvermoeiden ijver. Zelfs de schilder-, graveer- en bouwkunst werden door hem beoefend. Rijk met aardsche goederen bedeeld, was hij een helpende vriend voor de armen, vooral veelbelovende jongelieden ter verkrijging van wetenschappelijke kennis ondersteunende. In den moeijelijken tijd, waarin hij leefde, wist hij, getrouw aan zijne zinspreuk: *sincere et caute*, zich met behoedzaamheid jegens de protestanten te gedragen, ofschoon hij openlijk zijne voorliefde voor het roomsche kerkgeloof deed blijken. In weerwil van zijne vijandige en overdreven partijdige gezindheid jegens de hervormden, dwong hij door zijne goede hoedanigheden achting, ook aan andersdenkenden, af.

Hoezeer in elke wetenschap belangstellende, beoefende hij toch bijzonder de regten en de geneeskunde. Reeds had hij het voornemen om zich naar *Leuven* te begeven, ten einde den doctoralen graad in deze beide wetenschappen te bekomen, toen de strijd, welke de roomsche kerk met de Hervorming had te voeren, zijne aandacht geheel tot zich riep. Met zijn geheele hart aan gene hangende, besloot hij deze te bekampen en niet alleen in zijnen omgang, maar maar ook met zijne schriften trad hij tegen de door hem zoo gehate ketterij op.

Het allereerste, dat ons bekend is als door hem in deze rigting geschreven, was eene vertaling. Zij draagt ten titel: *Vincentius Lirinensis. Een seer schoon boecxken voor die outheyt ende waerheyt des gemeene christengeloofs, teghens die Godloose nieuwicheyden alder ketterijen, bescreven over duysent jaren door Vincentium Lirinensem Gallum, ende nu wt den Latyne in onze Nederduytsche sprake overgheset*, Haarl. 1561.

Scherper pen intusschen voerde hij tegen Leo Empacius, die priester te *Oudenburg* geweest zijnde, tot het Protes-

stantismus was overgegaan. Hij ving aan met sommige stukken, die deze, terwijl hij nog Roomsch pastoor was, geschreven had, uit het latijn in het Hollandsch over te zetten en die in 1568 te *Delft* het licht te doen zien. Eerlang echter rigtte hij een bijzonder werk tegen dezen in zijn oog afvallige, hetwelk hij uitgaf met den titel: *officium Missae, apud ecclesiam tempore quatuor primorum conciliorum generalium in usu fuisse, historico assertio — ad illustr. ducem Albanum.* Antverp. ap. *C. Plantinum impensus S. Pauli Delphensis*, 1570. Toen Empacius hierop niet zweeg, maar een tegenschrift uitgaf, liet Opmeer volgen: *responsio ad* 8 *articulos, a Leone Empacio adversus assertionem suam propositos*, Antv. 1570.

Het was intusschen Opmeer niet genoeg op deze wijze het Protestantismus te bestrijden. Hij was er te zeer tegen verbitterd. Dat hij met verontwaardiging vervuld was over de wreedheden van Lumey, was niet alleen natuurlijk, want ook zijne protestantsche tijdgenooten veroordeelden de bloedige handelwijze van dezen ruwen krijgsman jegens de Roomschgezinden, doch dat hij ze op rekening der Hervorming en al hare voorstanders met den woesten graaf gelijk stelde, was meer dan partijdig, was blind voor het licht der waarheid te zijn.

Dien haat tegen het Protestantisme heeft hij vooral lucht gegeven in zijnen historischen arbeid. Hij schreef eene geschiedenis der wereld van de schepping tot zijnen tijd. Hij zelf voltooide die tot 1569. Na zijnen dood werd zij door Laurentius Beyerlinck, kanonik van de hoofdkerk en aartspriester van *Antwerpen*, voortgezet tot 1611. Zij zag het licht onder den titel: *opus chronographicum orbis universi a mundi exordio usque ad annum* 1611. *Continens historiam, icones, et elogia summorum pontificum, imperatorum, regum, ac virorum illustrium, in duos tomos divosum: prior, auctore Petro Opmeero, a condito orbe ad suam usque aetatem, bono publico a Petro filio evulgatus: posterior auctore Laurentio Beyerlinck, cive et canonico Antverpiano.* Antv. 1611 in folio. Zeker ontbreken aan dit werk geene verdiensten, maar toch mag het op geene naauwkeurigheid aanspraak maken, terwijl de bittere afkeer, die den schrijver jegens de onroomschen bezielt, hem, wat de Nederlandsche geschiedenis aan-

gaat, hoogst onregtvaardig en in strijd met de waarheid doet wezen.

Een tweede druk verscheen in 1625 te *Keulen*. Hieraan was niet het vervolg van Beyerlinck, maar een ander werk van Opmeer zelven toegevoegd, namelijk: *historia martyrium, Batavicorum, sive defectionis a fide majorum Hollandiae initia, duas in decades distributa. Praemittitur S. Hieronis Scoti in Hollandia martyrium, celebratum 17 Augusti, prosa et carmine, ante hac nunquam, ne a Suris equidem editum.* Later werd het, met een aantal bijvoegsels, in het Hollandsch overgebragt en uitgegeven met den titel: *Martelaars-boek, ofte historie der Hollandsche martelaren, welken om het christen Catholyk geloof en godsdienst, soo ten tyde van de woeste heidenen, als der Hervormde nieugesinden seer wreed syn omgebragt. — waarin veel gedenkweerdige saken verhaald worden, die men by andere gedenk-schryvers niet vind; en met eenige byvoeging vermeerderd. Mitsgaders de levens van de eerste voornaamste Hollandse heiligen, kristen-voorgangers en patroonen met veele schoone afbeeltsels verciert. — Nu op het nieuw met aanteekeningen vermeerdert. — Nader bewys en bygevoegde aanmerkingen wegens eenige kort gemelde saeken, in het Hollands Katholyk martelaers-boek, met de levens der Hollandse heiligen en christen oudheden*, 3 stukken in 12º., te Antwerpen bij Petrus Pratanus, eigenlijk te Leiden bij Pieter van der Meersche.

Hoog staat dit martelaarsboek bij de Roomschgezinden aangeschreven en zeer zeker is het ook voor den onroomschen geschiedschrijver niet van belang ontbloot dezen arbeid van Opmeer te kennen. Jammer slechts, dat zijne pen zoo partijdig is en dat de waarheid hierdoor verloren gaat. Dit gebrek intusschen was niet alleen aan hem en de zijnen eigen. Er is binnen en buiten de muren van Troje gezondigd.

Zie overigens: Wagenaar, Amsterdam., XI. blz. 223 verv. Paquot I. pag. 340 suiv. De Wind, Nederl. geschiedsch., I. blz. 236 verv. Aanhangsel op Nieuwenh. IV. blz. 737 verv.

Joachim van Oprode, omstreeks 1515 te *Antwerpen* geboren, is, na geruimen tijd te *Leuven* vertoefd te hebben, pastoor te *Antwerpen* geworden. In 1559 begaf hij zich naar *Utrecht*, waar hij vier jaren later tot bisschop van *Hebron*

iu partibus infidelium gewijd en tot suffragaan van den laatsten aartsbisschop benoemd werd. In 1571 het doctoraat in de theologie te *Leuven* verkregen hebbende, werd hij tot vicaris-generaal van Frederik Schenk van Tautenburg bevorderd. Met ijver kweet hij zich van zijne taak, zooveel de toenmalige tijdsomstandigheden dit toelieten, tot dat de dood den 2 Julij 1576 een einde aan zijn leven maakte.

Oprode heeft onderscheiden kleine godsdienstige traktaatjes zamengesteld, welke in handschrift bij zijne geloofsgenooten zijn bewaard gebleven. Op last van den Spaanschen koning, Philips II, heeft hij de *Summa doctrinae Christianae per quaestiones tradita et in usum praeritiae edita* van den jezuit Petrus Canisius [1]) in onze moederspraak overgebragt. De Hollandsche vertaling van dit catechetisch leerboekje, waarmede de Roomschgezinden hoog liepen, verscheen te Utrecht in 1576.

Zie overigens: Batav. Sacr. I. blz. 352. Paquot III, pag. 375.

Iman Ortzen of **Ortzenius de Zeeuw** of **Zelandus**, behoorde tot die Nederlanders, welke zich in de gedenkrollen der kerkhervorming buitenlands eene eervolle gedachtenis hebben waardig gemaakt. Omstreeks 1505 aanschouwde hij te *Oude-Tonge* het eerste levenslicht en schijnt, den geestelijken stand omhelsd hebbende, reeds vroeg eene verlichte denkwijze toegedaan geweest te zijn en overeenkomstig deze het priesterambt te *Middelharnis*, *'s Gravenhage*, *Deventer*, *Keulen* en elders bediend te hebben. In 1538 werd hij als predikant bij de hervormden te *Wezel* beroepen.

Reeds vroeg had de evangelische waarheid in deze stad bijval gevonden. De hertog van *Kleef*, Johan II, vond in 1531 goed eene geregelde hervorming in de kerken zijner staten te bewerken en de taak, om eene daartoe passende kerkorde te vervaardigen, aan Erasmus op te dragen. Wel kweet deze zich daarvan, maar, daar zij de goedkeuring van velen, onder anderen van Luther, niet kon wegdragen, werd zij weinige jaren later veranderd, ofschoon, in den Erasmiaanschen geest, wel vermindering van misbruiken en verbetering van gebreken, ook vereeniging tusschen de verschil-

[1]) Zie D. I. bladz. 225 en 226.

lende partijen predikende, maar geene scheiding van *Rome*. Nogtans bevorderde zij eene verlichte denkwijze. Krachtig werd deze voorgestaan door den rector Adolf Clarenbach, maar vooral door onzen landgenoot Iman Ortzen. Tien jaren lang verkondigde de geleerde en vrome man het gezuiverde Evangelie. Intusschen ondervond hij weldra eene bedroevende teleurstelling. Keizer Karel V het interim ingevoerd hebbende, weigerde hij, even als zijne ambtgenooten, dit aan te nemen. Het gevolg hiervan was, dat hij in 1548 van zijne dienst te *Wezel* verlaten werd. Nu begaf Ortzen zich naar zijn vaderland, waar hij, gelijk men wil, vooral in *Zeeland*, bijzonder te *Middelburg*, de hervorming begunstigd heeft. Hoe dit zij, zeker is het, dat hij, toen in 1560 de zaken voor de hervormden te *Wezel* een' gunstigen keer namen, op nieuw door de regering dier stad derwaarts beroepen werd. Andermaal en nu onafgebroken tot zijnen dood, die den 1 Junij 1571 plaats vond, bleef hij hier met onvermoeiden ijver werkzaam, dagen belevende, waarin *Wezel*, voor de vervolgde Nederlandsche protestanten eene wijkplaats openende, hem ook in zijne landgenooten de schatting der dankbaarheid betaalde.

Wij kennen geene schriften van Ortzen, doch zijne veelzijdige geleerdheid en de onafhankelijkheid van zijnen geest worden hoog geprezen. Niet alleen ons vaderland, maar ook *Duitschland* en *Italië* waren hem ten oefenschool. Hoezeer men geboekt heeft, dat hij der Augsburgsche confessie was toegedaan, is het echter zeker, dat zijne theologische denkwijze in de Zwingliaansche rigting was. Te *Wezel* werd hij beroepen op de voorwaarde, dat hij slechts het Evangelie zuiver zou prediken.

Zie overigens: Gerdes, hist. euang. renov. pag. 178 seq. Van Hamelsveld, kerk. gesch. XXII. blz. 84. Ypey en Dermout, I. blz. 90 en de aant. II. aant. blz. 102. 's Gravezande, tweehonderdjarige gedacht. blz. 100 verv. Dr. L. J. F. Janssen, de Nederl. hervormden te Wezel, in het Archief voor kerk. gesch. van Kist en Royaards, V Dl. blz. 368 verv. en de aldaar aangehaalde schrijvers.

Anthony van den Os, een man van liberale beginselen, maar, in ons oog, niet van laakbare overdrijving vrij te pleiten, levert in zijne denkwijze, handelingen en lotgevallen eene les, voor onzen bewegelijken tijd geenszins van belang ontbloot.

Met 's mans geboortejaar onbekend, hebben wij aangaande zijne jeugd alleen te vermelden, dat hij te *Leiden*, vooral onder Alberti, gestudeerd heeft. De heldere inzigten van dezen verlichten hoogleeraar werden door den veelbelovenden leerling overgenomen, die in 1746 te *'s Graveland* beroepen en aldaar den 22 October van dat jaar bevestigd werd. Niet lang bleef hij op deze eerste standplaats. Reeds in 1748 begeerde hem de *Zwolsche* gemeente en den 1 September aanvaardde hij aldaar zijne bediening [1]).

Reeds spoedig ging van den Os de roep van onregtzinnigheid na. Aanleiding hiertoe meende men daarin te vinden, dat hij leerling van Alberti was, maar niet het minst in zijne meer vrije wijze van prediken. Hij onthield zich van de duistere en schoolsche uitdrukkingen, die algemeen in zwang waren. Zijn onderwijs was eenvoudiger, zijne leerredenen waren oordeelkundiger en zijne exegese zuiverder en juister, dan bij velen zijner ambtgenooten in die dagen. Hier kwam bij, dat hij niet aarzelde een te *Zwolle* aan velen lief geworden denkbeeld te bestrijden. Zijn voorganger, de predikant N. Hartman, had de regtvaardiging eens zondaars van eeuwigheid, althans vóór het geloof, gesteld. Van den Os, zich op den Bijbel en op de leer der Hervormde kerk beroepende, stelde deze na of, gelijk men het plagt uit te drukken, achter het geloof. Bovendien ontbrak aan zijne leerredenen de zoo geliefde wederlegging van partijen, onder welke, waar zij plaats vond, niet zeldzaam het geheele nut der predikatie verloren ging. Eindelijk kwam ook ambtsnaijver in het spel. De verlichte kerkleeraar vond op den duur een groot aantal grage en belangstellende hoorders.

Zeker is het, dat van den Os zich in dit alles aan geene wezenlijke onregtzinnigheid schuldig maakte. Ongetwijfeld was hij echter te driftig, soms onvoorzigtig en stellig zijnen tijd vóóruit. Honderd jaren later zou het hem minder leed berokkend hebben, dat hij enkele plaatsen, welke men als bewijzen voor de eeuwige generatie van Christus aanvoerde, als daarvoor niet geldend verwierp [2]), — dat hij in Genes. III meende gewag gemaakt te vinden alleen van den tijdelijken,

[1]) Deze bijzonderheden ontleenen wij uit M. Veeris, vernieuwt kerkelijk Alphabeth (uitgave 1750), blz. 149.

[2]) o. a. Micha V, vs. 1. Ps. II, vs. 7. Joh. V, vs. 26.

niet van eenen eeuwigen dood, — dat hij den mensch voorstelde als door God, alleen om zijne *eigene* zonden, veroordeeld wordende, — dat hij door Paulus uitdrukking *regtvaardigheid van God*, Gods genegen wil om den zondaar door Christus zalig te maken verstond.

's Mans ambtgenooten [1]) onderhielden hem over zijne in hun oog vreemde wijze van prediken en vorderden van hem, dat hij althans de gevoelens der Remonstranten zou tegenspreken. Deze aanmaning geenen invloed op van den Os hebbende, gingen de andere predikanten voort met de gemeente tegen hem in te nemen. De gevolgen daarvan werden zoo onrustdreigend geacht, dat de *Zwolsche* regering meende tusschen beiden te moeten komen. Een groot deel van den kerkeraad beschouwde die vrede-zoekende poging als eene beleediging, zoodat de magistraat, toen men voortging de zaak op liefdelooze wijze te behandelen, in Februarij 1750 eene schorsing daarvan gebood, totdat een van den stadhouder verzocht advies zou ingekomen wezen. Dat advies kwam en gaf den kerkeraad vrijheid de zaak naar kerke-orde te behandelen.

Onmiddelijk ging de kerkeraad hiertoe over. Den 27 Maart 1750 [2]) werden de bezwaren tegen van den Os ingeleverd, onderzocht en aan hem toegezonden met den eisch van daarop schriftelijk te antwoorden. Inmiddels werd eene commissie benoemd om sommige leden der gemeente te hooren. In Augustus bragten deze nieuwe beschuldigingen tegen den bezwaarden predikant in, die eindelijk den 10 November zijne verdediging inleverde, een krachtig gesteld stuk, zich beroepende op het gevoelen van Calvyn en van de Nederlandsche vaderen. Het baatte hem niet. Na menige vergadering, werd hij den 18 December in zijne dienst en in het regt om aan het Avondmaal deel te nemen geschorst. Van den Os kwam hiertegen in verzet en beriep zich op de klassis, als regter ter tweede instantie.

Treurig was de invloed van het geslagen vonnis op den

[1]) Zij waren Daniel de Gemmer, Jacobus Doitsma en Wilhelmus van Zutphen. De jongste predikant, J. van Rossum, in 1749 te *Zwolle* gekomen, stemde niet met hen in.

[2]) Eerst den 26 Maart had de kerkeraad kennis gekregen van des Prinsen advies. Men had dus wel haast om tegen van den Os te procederen.

toestand der gemeente. Het grootste deel stond aan de zijde van den veroordeelde en was verontwaardigd over de handelwijze zijner ambtgenooten. De Zwolsche regering verzocht en beval eindelijk, toen dit niet baatte, deze om haar schriftelijk de bewijzen voor de onregtzinnigheid van van den Os mede te deelen. Geruggesteund door de meerderheid des kerkeraads, bleven die dit weigeren. Zelfs zond men een brief aan den stadhouder. Vier diakenen, één ouderling en de jongste predikant, van Rossum, protesteerden nu tegen de handelwijze der meerderheid en verklaarden, dat veel waarvan van den Os beschuldigd werd, laster, veel insgelijks louter vitterij was. De zaak nu werd hierdoor meer ingewikkeld. Eindelijk beval de stadhouder, dat aan de eischen der Zwolsche regering moest worden voldaan, maar ook nu vergenoegde men zich met aan haar een eenvoudig verhaal van de handelingen des kerkeraads, geen bewijzen tegen van den Os in te leveren. Er was en bleef strijd tusschen kerkelijk en wereldlijk gezag.

Het eerstgenoemde mogt steun verwachten van de klassis, die te *Zwolle* zou gehouden worden. De staten van *Overijssel* verboden echter aan deze, op advies van Prins Willem IV, om iets aan de zaak te doen. Ten laatste besloot de stadhouder deze op te dragen aan het onpartijdig oordeel der theologische faculteit te *Leiden*.

Eenstemmig was het oordeel der hoogleeraren J. van den Honert, Alberti, Esgers, de Moor en J. J. Schultens [1]). Zij verklaarden geene bepaalde uitspraak te kunnen doen, maar het verschil niet zoo groot te achten, of men zou zich onderling kunnen bevredigen, tevens een ontwerp van daartoe strekkende artikelen, wederzijds te onderteekenen, overleverende. Wel was de toenmaals plaats vindende dood van Prins Willem IV een wezenlijk verlies voor van den Os, maar de Zwolsche regering nam de Leidsche artikelen over en verzocht (15 November 1751) de vijf predikanten ze te willen onderteekenen. Van den Os en van Rossum waren daartoe bereid: de anderen weigerden. Zij bleven hierin volharden bij de staten der provincie, die nogmaals de klassis verbood zich met de zaak in te laten.

[1]) Het is te lezen in Nederl. jaarb. V. blz. 1149 verv.

Wel had de Zwolsche zaak veler aandacht getrokken, maar zonder elders groote onrust te baren. In 1752 deed echter de bemoeizieke Nicolaas Holtius [1]) het twistvuur in laaije vlam uitslaan. Hij zond zijne *Aanmerkingen over een geschrift, genaamd advies der H. E. Heeren professoren der heilige goddgeleerdheid aan de Holl. Universiteit te Leiden, wegens de zaak van Ds. A. van den Os*, in het licht. In bittere woorden misprezen deze het oordeel der faculteit. Van den Honert antwoordde hem in *Consideratien op een geschrift, bij wijze van een brief, op den naam van Ds. Holtius geschreven aan B. de Moor, profess. en predikant te Leiden* [2]). De Koudekerksche leeraar liet hierop een nieuw stuk [3]) volgen, in hoogen toon tegen van den Honert, en ook tegen Alberti en Schultens gerigt. De bezorgeren der Leidsche hoogeschool bewogen den eerstgenoemde om zijn opzet van daarop te antwoorden, te laten varen. De Zwolsche predikant Doitsma trad echter als een nieuwe kampioen tegen van den Honert op [4]), en deze betrad op nieuw het twistperk [5]). Van alle kanten werd aan den strijd deel genomen en groot was het aantal geschriften, dat naar aanleiding der zaak van van den Os in het licht werd gegeven [6]). Zij veroorzaakte zelfs tweedragt en hevige twisten in huisgezinnen [7]).

Niet weinigen achtten de kerk in gevaar. De Amsterdamsche kerkeraad spoorde in Mei 1752 den Zwolschen aan

[1]) Zie boven II. D blz. 130 verv.

[2]) Holtius had dien brief aan de Moor geschreven en van den Honert beantwoordde vooral dezen.

[3]) In zijne *zakelijke verdediging van waarheid en geregtigheid.*

[4]) *Brief aan J. van den Honert.*

[5]) *Antwoord op den brief van Doitsma.*

[6]) Het eene even nuttelooze, als verdrietige taak achtende de titels van al die twistgeschriften op te geven, meen ik alleen te moeten vermelden, dat men een aantal genoemd vindt bij Ypey, geschied. der Chr. kerk in de 18e E., VII, bij Ypey en Dermout III, als ook eenige bij Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 304.

[7]) Dit ondervond vooral Abelus Lyphart, vroeger kapitein bij Oranje-Friesland. Een kort verslag van wat dezen verdediger van van den Os ontmoette, geven Ypey en Derm. III. aant. blz. 218, een breeder *Nederl. Jaarb.* VIII, op verschillende plaatsen, en heeft hij zelf gegeven in *Afgeperste ontdekking der onverantwoordelijke behandelingen, welke het meerder gedeelte van den kerkeraad der stad Zwol, de E. classis derzelve en de synode van Overijssel hem aangedaan hadden.* Lyphart nam de wijk naar *Java.*

om voor het geloof te strijden en het dierbare pand der waarheid zorgvuldig te bewaren. Kort hierop werd dit voorbeeld door dien van *'s Gravenhage*, later door *Rotterdam* en *Utrecht* gevolgd. Te *Amsterdam* ging men zelfs zoo ver, dat men verzocht op de lidmaats-attestatien, te *Zwolle* afgegeven wordende, te vermelden bij welken predikant de vertooners hunne belijdenis hadden afgelegd. Dit nu werd wel door de Zwolsche regering verboden, maar deze verzocht, hoe langer zoo meer met de geruchtmakende zaak verlegen, den raad der Prinses-Gouvernante ten einde hare handelwijze naar dezen in te rigten.

Kort hierop deed van den Os eenen stap, die altijd in zijne omstandigheden hoogst onvoorzigtig, maar bij het in hevigheid toenemen der twisten, zeer zeker ook vermetel en zijne vijanden tot het uiterste tergend moet genoemd worden. In eene leerrede over Handel. XVII: 11 verdedigde hij den 19 November 1752 de twee volgende stellingen: *vooreerst*, dat de H. Schrift de eenige regel was van geloof en leven en dat alle kerkelijke bepalingen ten dezen geen gezag hadden: *ten andere*, dat de Dordsche vaderen nimmer bedoeld hadden hunne uitspraken als onveranderlijk te doen eerbiedigen, maar dat zij het hadden overgelaten verbeteringen hierin te maken aan wie in lateren tijd meer licht mogten bekomen.

In dien tijd en onder zoodanige omstandigheden moesten deze twee stellingen buitengewoon opzien baren. In veler oog werd er het gezag der symbolische schriften en de eer der Dordsche vaderen door aangerand. Zoo zich de bekendheid zijner meening alleen tot *Zwolle* bepaald hadde, zou het gevaar, dat van den Os dreigde, reeds groot genoeg geweest zijn, — maar de leerrede verscheen eerlang in het licht. Het is waar, dat de steller eerst de goedkeuring der Geldersche hoogleeraren gezocht had, maar Cremer maakte bezwaar die te geven, en Scheltinga, die haar gaf, had daardoor menige moeijelijkheid te verduren, waarbij hij in Joan van den Honert een ijverigen verdediger vond [1]).

De gevolgen bleven dan ook niet uit. Was van den Os, onder bescherming der Zwolsche regering, in weerwil van

[1]) Zie Bouman, geschied. der Geld. Hoogesch. II. blz. 262 verv.

het tegen hem geslagen vonnis, voortgegaan met prediken, thans verzocht de kerkeraad bij de Prinses-Gouvernante de zaak voor de klassis te mogen brengen. Zij verwees op de staten van *Overijssel* en dezen achtten de twee stellingen zoo gewigtig, dat zij het verzoek toestonden. De klassis stelde hierop al de tegen hem ingebragte bezwaren (Sept. 1753) in handen van van den Os. Zijn eene maand later ingeleverd antwoord bevatte eene zoo krachtige verdediging, dat de klassis niet besluiten kon hem wegens onregtzinnigheid te veroordeelen. Zij sloeg eenen middenweg in. Men wilde, dat een geloofsformulier, waarin al de punten, die tegen hem waren aangevoerd, voorkwamen, door hem onderteekend en de daarmede strijdende dwalingen verworpen zouden worden. Hiertoe was van den Os bereid, maar, toen men ook vorderde, dat hij de twee stellingen uit de vroeger vermelde leerrede zou herroepen, weigerde hij dit standvastig, verklarende niets tot oneer der Dordsche vaderen gezegd te hebben en dat hij, hoe geheel met hunne leer instemmende, noch zich zelven, noch anderen de vrijheid wilde ontnomen zien om die aan Gods woord te toetsen.

Die twee stellingen bleven nu het struikelblok. En groot genoeg was dit in het oog der klassis om hem voor altijd van de predikdienst in de Hervormde kerk te ontzetten. Groot misnoegen baarde die uitspraak. De vrienden des vervolgden godgeleerde, als van den Honert, Schultens, beklaagden hem openlijk en betuigden zijne onschuld. Wel maakte hij van de verleende vrijheid gebruik, en beriep zich op de synode van *Overijssel*, maar na langwijlige overwegingen bevestigde deze het vonnis der klassis. Niets bleef hem meer over, dan een beroep op eene nationale synode, want ook het burgerlijk gezag bekrachtigde de kerkelijke uitspraak.

Zoo was dan ten laatste de geruchtmakende zaak beslist. Wij betuigen nog eens, dat van den Os in lateren tijd die moeijelijkheden niet zou gevonden hebben. Hij was zijnen tijd vooruit, en zeker onvoorzigtig, tot het uittarten zijner tegenpartij toe: maar een bepaald bewijs van wezenlijke onregtzinnigheid, hem de bediening van zijn ambt onwaardig makende, is ons, door al wat wij over hem gelezen hebben, niet geleverd. Jammer, dat van weerszijden de harts-

togten zich lieten gelden en de christelijke liefde verbanden!

Wel zouden wij wenschen hier de levensschets van den afgezetten predikant te kunnen besluiten, want hoezeer wij zijne beweegredenen niet willen voorbijzien, is er toch in zijnen overgang tot een ander kerkgenootschap, wat ons gevoel minder aangenaam aandoet.

Drie jaren lang bleef van den Os te *Zwolle*, verstoken van de predikdienst en van het lidmaatschap der Hervormde kerk. Toen opende zich voor hem een nieuwe werkkring. Te *Beverwijk* bevond zich eene doopsgezinde gemeente, waarvan velen de denkbeelden der collegianten waren toegedaan. Gedreven door de zucht om het Evangelie te verkondigen en een werkzaam leven te leiden [1]), vervulde van der Os bij deze in 1758 eene predikbeurt. Door dezelfde zucht nog verder voortgedreven, verliet hij de Hervormde kerk, van welke het tegen hem geslagen vonnis hem afgesneden had, nu ook door eigenwillig bedrijf. Hij liet zich door Cornelis Loosjes, leeraar te *Zaandam-oostzijde*, doopen. Thans werd hij tot predikant bij de doopsgezinde gemeente van *Beverwijk* benoemd.

Dat zijn doop bij zeer velen hevige afkeuring vond, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Nogtans bleef hij overigens aan al zijne vroeger geuite gevoelens getrouw. Bij zijne belijdenis had hij verklaard zich aan de twaalf artikelen des christelijken geloofs te houden, maar geen anderen regel van geloof en wandel te erkennen, dan de H. Schrift alleen. Dit hinderde velen uit de min liberaal denkende doopsgezinden. Op nieuw werd hieruit twist geboren en dit nam toe, toen de aanzienlijke gemeente van *Zaandam-oostzijde* van den Os in 1764 tot haren leeraar beriep. Niet weinige doopsgezinde predikanten namen de pen tegen hem op en maakten bezwaar hem als medebroeder te erkennen. Anderen traden als zijne verdedigers op en andermaal arbeidde de drukpers aan eene menigte vlugschriften voor en tegen onzen leeraar. Eerst in 1767 bedaarde de twist en werd hij als lid der Waterlandsche societeit toegelaten.

Eenige jaren later leidde hij zijne bediening neder, en

[1]) Geen stoffelijk belang kon bij den wél gegoeden man als beweegreden gelden.

begaf zich met der woon naar *Zwolle*. Doorgaans bezocht hij hier de Hervormde kerk, door regtschapenheid en reinheid van wandel zich tot in hoogen ouderdom algemeene achting verwervende.

Zie overigens: Boekzaal voor 1753, op onderscheidene plaatsen. Ypey, kerk. geschiedenis der 18e E. VII, blz. 376 verv. Ypey en Derm. III blz. 463. verv. en de aanteek., alsmede de twist- en vlugschriften van en over van den Os.

Thomas Otten mag om zijne zonderlinge inbeelding niet geheel onvermeld blijven. Predikant te *Sittard* zijnde, verbeeldde hij zich in den nacht van den 26 op den 27 September 1688 met een buitengewoon gezigt begunstigd te worden. Droomen werden in die dagen meermalen voor profetie gehouden. Zoo deed ook Otten, dat, wat hij zich uit den zijnen herinnerde, toepassende op de groote omwenteling in *Engeland*, op den ondergang van het rijk van den antichrist, op de vestiging van het nieuwe *Jerusalem* en op andere toekomstige gebeurtenissen. De gedachtenis hiervan is bewaard in *een gezigt van de toekomende dingen tot aan de einde van de wereld; van de Heere vertoont aan een van zyn onwaardigste dienaren in 't jaer des Heeren* 1688. *Nu tot opwekkinge van Gods kerke uitgegeven en met aanmerkingen, zoo wegens 't gezigt, als in zijn H. Woord gedane beloften, en derzelver tijd.* Utr. 1693 in 12°.

Zie overigens: Paquot I. pag. 345.

Rudolphus Ottinga, die, in 1751 van *Koudekerk* in *Walcheren* naar *Moerkapelle* beroepen, aldaar in 1761 zijn eervol emeritaat verkreeg en in 1784 overleden is, heeft zich bekend gemaakt door het deel, dat hij nam in den Avondmaals-twist tusschen Appelius en Janssonius. Den middelweg bewandelende tusschen het gevoelen dezer beide mannen, besteedde hij zijne rust van de openbare bediening om dezen aan te wijzen en aan te bevelen in *Onzijdige, waarheidzoekende en vredelievende overdenkingen, strekkende om uit het oude herstelde denkbeeld van eene waare, zichtbaare kerk de zuivere leer, aangaande de Sakramenten, af te leiden en in een waar daglicht te stellen;* drie deelen, 1771 en 1772.

Door de ware, zigtbare kerk, van welker leer hij die der sacramenten doet afhangen, verstaat hij niet alle belijders, maar alleen die een opregt geloof hebben. Aan deze

mogen, zooals Ottinga zich uitdrukt, de sacramenten veilig bediend worden, niet om hun de kerkelijke genade te beteekenen en te verzegelen, maar om hen daardoor, als teekenen en zegelen van het omhelsde genadeverbond, te wijzen op de offerhande van Christus aan het kruis, terwijl zij verklaren God in Christus en zijn goed voor zich te kiezen en te omhelzen en zich geheel aan God te verbinden. Wat de twist tusschen Janssonius en Appelius aanging, beweerde Ottinga, dat zij minder in het wezen der zaak, meer ten aanzien der gronden daarvan verschil hadden.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18° E., VII. blz. 408 verv.

Bartholomeus Ouboter werd in 1750 als proponent te *Simonshaven* en *Biert* beroepen. Van daar vertrok hij in 1763 naar *Giessen-Oudkerk*, die standplaats tien jaren later met *Woubrugge* verwisselende.

In 1788 emeritus geworden, mogt hij zijne rust tot 1793 genieten, wanneer hij overleden is.

Wij kennen van hem: *verklaring van den Heidelbergschen Catechismus*, 3 deel. Amst. 1791, en *Verklaring van uitgezochte Schriftuurplaatsen*, 2 deel. Amst. 1792.

Jacobus van Oudenhoven, reeds vroeg tot de predikdienst bestemd, aanvaardde die in 1626 bij de Hervormde gemeente van *Aalburg* en *Heesbeen*, van waar hij in 1631 naar *Nieuw-Lekkerland* vertrok. Hier bleef hij tot 1665, in welk jaar hem het emeritaat verleend werd. Hij overleed in 1683.

Hoezeer Oudenhoven zich niet als theologant heeft onderscheiden, verdient hij echter om zijnen historischen arbeid in deze bladen vermeld te worden. Wij hebben aan hem te danken: *Beschryvinge der stadt en Meycrye van 's Hertogenbossche*, Amst. 1649, 's Hertogenb. 1670, — *Beschryvinge der stadt Heusden*, Amst. 1651, vermeerderd Amst. 1743, — *beschryvinge van Oudt en Nieuw Dordrecht*, Haarl. 1660, 1666, 1670, — *Beschryvinge van Oudt-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, Dordr. 1654 en later, — *Oude Hollandsche landen, heeren, luyden, rechten en rechtsplegingen*, Dordr. 1743, 's Hage 1746, — *Haerlemsche wieg*, Haarl. 1671, — *Antiquitates Cimbricae renovatae*, Harl. 1682.

Zie overigens: Paquot I. pag. 538, en vooral Dr. C. R. Hermans, geschiedk. Mengelwerk over N.-Braband, II. bladz. 132, en volgende.

Casimir Oudin. Ofschoon niet op Nederlandschen bo-

dem geboren, bragt deze toch het laatste en niet onbelangrijkste deel zijns levens daarop door. Hij aanschouwde het eerste levenslicht op den 14 Februarij 1638 te *Mezières* aan de Maas, waar men hem aanvankelijk in het beroep van zijnen vader, eenen wever, wilde opbrengen. Zijne bovendrijvende lust voor de studien deed dit plan, bijna tegen den wil zijner ouders, mislukken. Zijne eerste opleiding in zijne geboortestad ontvangen hebbende, trad hij in 1656 in de orde der Praemonstratensers in het klooster St. Paul te *Verdun*. Twee jaren later werden de geloften door hem afgelegd en zijn doopnaam *Remi* in dien van *Casimir* veranderd. Zijne studien voortgezet en zich vooral op de kennis der kerkelijke geschiedschrijvers toegelegd hebbende, kwam hij in 1678 in het klooster van Bucille in *Champagne*. Twee jaren later had hij hier eene ontmoeting, die gewigtigen invloed op zijn volgend lot oefende.

Lodewijk XIV bezocht deze abdij onvêrwacht op den 1 Maart 1680. Verrast en beschroomd om den vorst op eene waardige wijze te ontmoeten, hadden de oversten van het gesticht zich verwijderd. De overige monniken begaven zich in hunne verlegenheid tot Oudin, die in zijne cel zat te studeren. Oogenblikkelijk voldeed hij aan hun verlangen om den koning met eene aanspraak te begroeten. Deze was zoo gepast en bevallig, dat Lodewijk, hierdoor getroffen en zijne ervaring in de kerkelijke geschiedenis vernemende, hem aan de koninklijke bibliotheek te *Parijs* plaatste. Hier vond hij een ruim veld voor zijne historische nasporingen. Als vrucht daarvan gaf hij: *Supplementum de scriptoribus vel scriptis ecclesiasticis a Bellarmino omissis, ad annum* 1460, *vel ad artem typographicam inventam. Collectore Fr. Casimiro Oudin, presbytero veteris instituti ordinis Praemonstratensis*, Par. 1686.

Dit werk, een belangrijk toevoegsel tot de kerkelijke schrijvers, door den kardinaal Bellarminus uitgegeven, leverende en door hem *en* te *Parijs en* op zijne togten in *Belgie* en *Luik* bijeenverzameld, verwierf Oudin grooten roem, die hem echter door velen benijd werd. Het gevolg hiervan was, dat hij bij niet weinigen in haat kwam, waartoe ongetwijfeld zijn vrolijk en spottend karakter geene mindere aanleiding gaf. Om hem in het verderf te storten, maakte men van de toenmalige omstandigheden gebruik en

beschuldigde hem van kettersche gevoelens. Of dit te regt, of te onregt was, durven wij niet te verzekeren, maar zijne latere handelwijze schijnt het te regtvaardigen. Zooveel wisten zijne vijanden te bewerken, dat hem *Parijs* tot eene gevangenis werd aangewezen. Hoe ruim nu die op zich zelve mogt wezen, was zij nogtans zijn vrij gemoed te eng. Hij nam de vlugt naar ons vaderland en kwam den 26 October 1690 te *Leiden* aan. Hier verliet hij de roomsche en begaf zich tot de hervormde kerk, rekenschap van zijn gedrag gevende in een klein geschrift, dat onder den titel: *Le Premontrè défroqué* het licht zag. De hoogleeraar Spanheim trok zich het lot van den vlugteling aan en zorgde, met eenige anderen, vooreerst voor zijne behoeften. Dat deze belangstelling aan geenen onwaardigen bewezen was, toonde Oudin in zijne *Epistola de ratione studiorum suorum*, Lugd. B. 1692, en vooral in zijne *Veterum aliquot Galliae et Belgii scriptorum opuscula Sacra nunquam edita, jam vero e M. S. codicibus bibliothecarum Galliae in lucem prodeuntia, cum effigiebus vitaeque eorum compendio*, Lugd. B. 1692. Het gelukte dan ook Spanheim de bezorgeren der hoogeschool te bewegen om hem in 1694 tot buitengewoon custos der bibliotheek aan te stellen. Met ijver en trouw nam hij deze betrekking waar tot 1717, toen eene kortstondige ziekte hem ten grave deed dalen.

Ook te *Leiden* heeft Oudin zijne historische onderzoekingen voortgezet. Eene proeve van zijnen kritischen arbeid leverde zijn *Trias dissertationum criticarum*, Lugd. B. 1717, terwijl na zijnen dood, als uitbreiding van zijn te *Parijs* uitgegeven *Supplementum*, verscheen *Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis, illorumque scriptis, tam impressis, quam manuscriptis, adhuc exstantibus in celebrioribus Europae bibliothecis a Bellarmino, Possevino, Lubbeo, Gulielmo Caveo, Ludevico Elliá du Pin et aliis omissis, ad annum* 1460 *vel ad artem typographicam inventam; cum multis dissertationibus, in quibus insigniorum autorum ecclesiae opuscula, atque alia argumenta notabiliora accurate et prolixe examinantur*, 3 tom. in fol. Lips. 1722. Nog heeft van hem het licht gezien *Acta B. Lucae, abbatis Cuissiacensis*, in 4°.

Zie overigens: Paquot I. pag. 437 suiv. Siegenbeek, gesch. der L. hooges. II. blz. 32 verv.

Gerardus Outhof, in den nacht tusschen 26 en 27 Januarij 1673, te *Amsterdam* geboren, volgde zijne moeder, Maria Bakker, die, na den dood van zijnen vader, ook Gerardus geheeten, een tweede huwelijk aanging met Joan Muntingh, secretaris van de weeskamer te *Groningen*, naar deze stad. Hier bezocht hij niet alleen de latijnsche scholen, maar studeerde daar ook later aan de akademie in de regten, welsprekendheid, geschiedenis, het hebreeuwsch, de wijsbegeerte en godgeleerdheid, in laatstgemelde wetenschap onder van der Marck, Hulsius en Braunius. Vervolgens bezocht hij de Franeker hoogeschool, de lessen van van der Waijen, Vitringa en Roëll hoorende. Toen begaf hij zich naar *Utrecht* om het onderwijs van Witsius en Graevius te genieten, en van daar naar *Leiden* om de collegien van Spanheim, Gronovius en Perizonius bij te wonen. Aan gelegenheid om zijne studien voort te zetten, had het derhalve onzen geleerde niet ontbroken. Hij maakte er dan ook een voordeelig gebruik van, zoowel, wat de oude letterkunde, als wat de theologie aangaat.

Toevallig te *Embden* vertoevende, werd hij aldaar in Augustus 1697 tot leeraar aangesteld. Het valt echter grootelijks te betwijfelen, of deze titel, hem doorgaans gegeven, wel de ware is, die hem in Oost-Frieslands hoofdstad toekwam. Harckenroth schreef toch den 12 April 1719 aan Ludolf Smits in eenen, op de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te *Leiden* bewaarden, brief, dat Outhof geenszins predikant, maar eigenlijk ziekentrooster te *Embden* was, ofschoon hij zich zelven eerstgemelde betrekking toekende [1]), ja zelfs, dat hij geene oplegging der handen had ontvangen, geene sacramenten mogt bedienen en geene zitting had, noch in het consistorie, noch, bij de openbare godsdienst, in het gestoelte der predikanten. Overigens wordt hij in dien brief een hoovaardig mensch genoemd, gevolg welligt van den titel, dien hij zich toekende en die hem door anderen werd geweigerd. Hoe dit

[1]) Hij ontving eene geldelijke belooning van de zes predikanten en werd, zoo het mij voorkomt, vooral gebezigd in het gasthuis en in de gasthuiskerk. Verschil over den titel, aan zoodanige betrekking verbonden, evenwel zonder dat deze door de predikanten bezoldigd werd, heeft ook in ons vaderland de plaats van gasthuisprediker te *Delft* gegeven.

zij, zeker is het, dat hij in 1721 het ambt van leeraar en rector te *Kampen* aanvaardde en in die betrekking 26 Januarij 1733 overleden is.

Outhof heeft zich als een zeer middelmatig Nederduitsch dichter bekend gemaakt in zijne *Stichtelijke gedichten*, Amst. 1703, meermalen en op verschillende plaatsen herdrukt, — *Keizerlyke ryks sinspreuken*, Gouda 1711, — *levenstafereel van Cebes den Thebaner*, Amst. 1727.

Een vrij goed letterkundige bleek hij te zijn in zijne *Oratio auspic. de necessitate studii litterarum*, Campis 1725, en in zijne *Linguae Graecae rudimenta, methodo Welleriana composita*, Amst. 1729.

Groot is het aantal zijner godgeleerde schriften, waarin hij zich wel als geen uitmuntend en smaakvol, maar toch ook niet als een onverdienstelijk theologant in Coccejaansche rigting voordoet. Zij zijn: *Exercitium philol. de Manna Israël*. Gron. 1694, — *Epistola ad amicum seu dissertatio de veritate resurrectionis Christi vi propria sua divina*, Embd. 1710, — *Judicia Jehovae Zebaoth*, Gron. 1721, — *Profecy van Obadjas verklaard*, Gron. 1700, Dordr. 1730, Amst. 1735, — *Profesy van Obadjas letterlijk uit de oudtheit verklaart. Synod. kerkr. over Pred.* XII: 11. *Aanm. over 't doopformulier*, Gron. 1730, — *verklaring van den brief van Paulus aan Titus*, Amst. 1704, Leid. 1743, — *verklaring over het boek Ruth en 't Losserschap*, Amst. 1711, 1717, Leid. 1743, — *Boek van den profeet Jonas verklaart, uit de oudtheyt opgeheldert, nevens een bysonder vertoog van de Assyrische monarchie, van Ninive, Ninus, enzv. van Ofyr en Tharschisch, alsook over Spreuk.* XIV: 34, Amst. 1723, — *Zedelessen der oudtvaderen verzamelt, met een brief van P. Quesnel*, Amst. 1715, — *Gerardi heilige bedenkingen, uit het latijn vert. en met brede aanm. en geestel. gezang. rerrijkt*, Embd. 1715, — *Verhaal van alle watervloeden. Predikaatsie over Joh.* II: 3 *en* 4. — *Verh. van de Cometen*, Embd. 1718, aldaar 1718 en 1720 met *eene verhandeling over de Cimbrische vloeden en volkeren*, ook in het Hoogd. vertaald, — *Afscheits kerkreden te Embden en intreered. te Kampen, nevens noch drie kerkred. en godtgel. aanm.*, Amst. 1725, — *korte inhoudt van de leere der waarheit of eerste beginsel van onze Christ. Herv. godsd. in vragen en antw.* Embd. 1709, 1719, Kamp. 1726, — *waarschuwin-*

gen aan alle christenen tegen de haast naderende allerzwaarste verdrukkinge, uit Openb. III: 11, *nevens een korte schets van de Openb., daarbij een geschiedk. berigt van de kerkreformatie in Zwitserl., Duitschl., en Oostvriesl., en levensbeschrijv., van Zwinglius, Lutherus, Aportanus, a Lasco, Menso Alting*, Embd. 1723, Enkh. 1728, — alsmede een aantal verhandelingen, voorkomende in *Biblioth. Bremens.* en in de *boekzaal*. Na zijnen dood zagen nog het licht: *verzameling van kerkredenen*, Leid., — *Uitgelezene kerkredenen*, Leid. 1740, en *Bijbelsche keurstoffen*, Gorinch. 1737. Zijne *bijvoegselen tot Hoogstraten's lijst van zelfstandige naamwoorden* zijn in den zesden druk van dat werk opgenomen.

Zie overigens: Boekzaal voor 1733. Aanhangsel op Nieuwenhuis, Woordenb. IV. blz. 765. Schotel, kerk. Dordr. II. blz. 266 verv. Ypey, geschied. der christ. kerk in de 18e E. VIII. blz. 452.

Gerrit Outhuys, den 20 Augustus 1778 te *'s Gravenvenhage* geboren, ontving zijne eerste opleiding aldaar op de latijnsche scholen. In 1791 zich naar *Leiden* begeven hebbende, bleef hij hier het onderwijs der hoogleeraren genieten tot 1796, wanneer hij de hoogeschool met grooten lof verliet. In het volgend jaar proponent geworden, werd hij den 6 Augustus als predikant te *Ooster-* en *Wester-Blokker* bevestigd. In 1800 vertrok hij naar *Heilo*, van waar hij zich twee jaren later naar *den Bommel* op *Overflakkee* begaf. In 1812 nam hij het beroep naar *Minnertsga* aan, waar hij werkzaam bleef, totdat de dood hem den 30 Januarij 1835 aan zijne gemeente en betrekkingen ontrukte. Met den welverdienden lof van gedurende zeven en dertig jaren een ijverig en waardig Evangelie-dienaar geweest te zijn, daalde hij ten grave, door wie hem kenden, hooggeacht van wege zijn ootmoedig geloof en zijne warme godvrucht.

Outhuis was een zeer geoefend en wetenschappelijk man. Hij heeft een geschrift geleverd over de verschillende uitgaven der Polyglotten, hetwelk mij echter niet is ter hand gekomen. Insgelijks maakte hij zich als niet ongelukkig beoefenaar der poëzy bekend. Onderscheiden zijner gedichten zagen het licht. Bijeenverzameld verschenen zij te *Franeker* 1820. Onder anderen komen hier in voor vier treurzangen op

den dood zijner leermeesters E. A. Schultens, E. Scheidius, B. Broes en E. Hollebeek.

Zie overigens: Boekzaal voor 1835, II. blz. 124 verv.

Johannes d'Outrein, den 17 van Oogstmaand 1662 [1]) te *Middelburg* geboren, werd, reeds vroeg lust en aanleg voor het predikambt betoonende, op de latijnsche school te *Breda* besteld, van waar hij echter, op tienjarigen leeftijd zijnen vader verliezende, naar Zeelands hoofdstad moest terugkeeren. Hier bleef hij zich in de voorbereidende wetenschappen oefenen, totdat hij op raad van zijnen vaderlijken vriend, den Amsterdamschen kerkleeraar Bernardus Somer, schoonzoon van onzen grooten de Ruyter, in 1680 de Friesche hoogeschool bezocht. Uitmuntende mannen strekten deze tot sieraad, van welke Campegius Vitringa, Rhenferd, A. Marin en J. van der Waijen zijne leermeesters waren op het gebied der theologische wetenschap. Ook de wijsbegeerte vond in hem eenen ijverigen beoefenaar en dat hij het onderwijs te Franeker met vrucht genoot, bleek uit zijne ten jare 1681 verdedigde verhandeling *de lumine rationis* en uit zijne *Excercitationes* IV *academicae de mente humana ejusque praecipue immortalitate*, Fran. 1681 et 1682. Insgelijks verdedigde hij onder van der Waijen eene *Dissertatio philol. de Deo Maurrim ad locum Daniel* XI: 38, Fran. 1681. Onder denzelfden hoogleeraar verdedigde hij een gedeelte van diens *Summa theologiae* en, na eene *disputatio inaugur. de colore*, Fran. 1682, werd hij tot artium lib. magister et philos. doctor bevorderd. Van leerling werd hij thans onderwijzer, eenige studenten in de beginselen der godgeleerdheid tot leidsman verstrekkende. In 1683 proponent geworden, was hij nogtans te jong om het predikambt te aanvaarden.

Eerst den 25 Februarij zag hij zich als leeraar bij de Hervormde gemeente te *Oostzanen* bevestigd en de loopbaan geopend, op welke hij zich grooten roem heeft verworven en voor de Nederlandsche kerk van uitgebreid nut geweest is. Wat hij voor deze worden zou, toonde zijne *Korte schets der godlyke waarheden*, in 1687 voor het eerst en tot 1734 vijftienmalen in onze moedertaal uitgegeven,

[1]) Ik volg hier Schotel. De la Rue geeft den 17 October van hetzelfde jaar op.

in het Fransch, Duitsch, Engelsch, Portugeesch en Maleisch vertolkt, een werk, dat uit den aard der zaak, zeer grooten bijval bij de Coccejanen, maar ook nog in lateren tijd bij onze godgeleerden vond. *Oostzanen* mogt dan ook den met zooveel roem bekend geworden leeraar niet lang behouden. De plaats, waar hij de theologische wetenschap beoefend had, begeerde hem. Den 14 December 1687 hield hij zijne intreerede te *Franeker*, waar curatoren der hoogeschool hem tot opziener der akademische boekerij aanstelden. Voorbeeldig was de ijver, met welken hij arbeidde. Ruim drie jaren mogt *Franeker* zich in zijn bezit verheugen. Toen moest het hem aan *Arnhem* afstaan, waar hij den 19 April 1691 zijne bediening aanvaardde. Ook daar oogstte hij denzelfden lof, als op zijne vorige standplaatsen, in. Vruchteloos was de in 1694 door de Alkmaarsche gemeente aangewende poging om hem tot haren leeraar te bekomen. In 1702 ontving hij op denzelfden dag het beroep naar *Haarlem* en *Dordrecht*. Het laatste werd aangenomen en hij aldaar den 4 Februarij 1703 bevestigd. Drie maanden later droeg men hem het professoraat in de wijsbegeerte en gewijde oudheidkunde op, hetwelk hij den 14 Augustus van dat jaar aanvaardde met eene *Oratio de Naziraeis*, ook in het Hollandsch uitgegeven, Dord. 1703.

Niet alleen als kerk-, maar ook als hoogleeraar handhaafde hij den verkregen roem. Zijne theologische lessen werden door velen bijgewoond. Met wezenlijke droefheid vernam men dan ook te *Dordrecht* zijn besluit om de roepstem der Amsterdamsche gemeente te volgen. Bij deze aanvaardde hij zijne bediening den 21 December 1708 en hier bleef hij met trouwen ijver arbeiden, totdat de dood hem den 24 Februarij 1722, nog geen zestig jaren oud, naar hoogeren werkkring overvoerde. Zijn sterfbed was voorbeeldig, kalm en zacht. Hij was in 1689 te *Franeker* gehuwd met Geertruid Sluiter van *Wezel*.

Na deze korte schets van 's mans lotgevallen, behooren wij d'Outrein in zijne godgeleerde verdiensten meer naauwkeurig te beschouwen.

Dat d'Outrein een Coccejaansch theologant geweest is, kon reeds uit het vroeger vermelde blijken: maar hij was tevens leerling van Vitringa, die van den voortreffelijken

meester geleerd had minder slaafsch, dan men tot nog toe plagt, het spoor van Coccejus te volgen en meer zijn eigen en geoefend oog te raadplegen. Zoo ontmoeten wij hem dan ook als uitlegger der H. Schrift, wel achter staande bij hetgeen latere tijd geleverd heeft, maar toch den zijnen vóóruit en mede den weg banende tot het betere van volgende dagen. Zijn exegetische arbeid bestaat, behalve eenige kleine verhandelingen, in de *Bibliotheek Bremensis* voorkomende, zooverre mij bekend is, uit: *De gelijkenisse van den verloren zoon en onregtveerdigen rentmeester, Luk.* XV: 11—32 en XVI: 1—48, *beneffens nog eenige andere stoffen,* Arnh. 1692, Amst. 1699, ook in het Hoogd. vertaald, — *de Sendbrief van Paulus aan de Colossensen en* CVII *Psalm ontledet, uitgebreid en verklaard met eenige intreed- en afscheidredenen,* Amst. 1694, ook in het Hoogd. vertaald, — *Bijbelsche keurstoffen of Schriftmatige verhandeling van eenige uitgelezene plaatsen der H. S.* Amst. 1702, — *Proefstukken van heylige sinnebeelden,* Amst. 1700, 2 deel., — *De Sendbrief van Paulus aan den Hebreen ontledet, uitgebreid en verklaard,* 4 deel., Amst. 1711—1715. Bovendien maakte hij zich door de verklaring van den Bijbel verdienstelijk, door het leveren van ettelijke vertalingen, zooals: *C. Vitringa over de Euangelische parabolen, met aanteek.,* Amst. 1715, ook in het Hoogd. vertolkt, — *J. van der Wayen, de Sendbrief aan de Galateren,* Leeuw. 1682.

Het lag zoowel in den geest van zijnen tijd, als in zijne betrekking, vooral als hoogleeraar te *Dordrecht,* dat d'Outrein ook het gebied der leerstellige godgeleerdheid moest betreden. Ook hier was hij, wat van zelf spreekt, Coccejaan, maar die aan het dogmatische dadelijk eene praktikale rigting toevoegde. Wij hebben reeds van zijne *Korte schets der Goddelijke waarheden* gesproken. Wij hebben daar bij te voegen: *Het gouden kleinood van de leere der waarheid, vervat in den Heidelbergschen catechismus,* Amst. 1719, 1724, met aanteek. van J. A. Lampe in 1770 voor de negende maal gedrukt, in het Hoogd. *Bremen* 1721, eene in der tijd zeer hooggeschatte catechismus-verklaring, — *Christelijke godgeleerdheid van Adam en Moses,* Amst. 1710, — *De prophetische godgeleerdheid,* Amst. 1712, — *Het nieuw Jeruzalem* (*Apoc.* 21 en 22) *gebouwt op het fondament der*

Apostelen, tot vervolg van de godgeleerdheid van Mozes en de profeten enz. Amst. 1712.

Reeds hebben wij met een woord op d'Outreins praktikale rigting gewezen. Onder de hitte van kerktwisten was deze door de Coccejanen meestal uit het oog verloren. Campegius Vitringa had haar echter, evenals reeds vroeger Witsius gepoogd had, bij zijne leerlingen in het leven geroepen, maar, terwijl de meester nog aarzelde om openlijk ten behoeve der verwaarloosde ascetiek op te treden, werd deze weg door zijnen leerling d'Outrein ingeslagen. Niet alleen bewandelde hij dien, zooals wij nader zullen zien, bij zijne leerredenen, maar hij gaf verscheiden schriften daartoe in het licht. Dat zij niet allen van gelijke waarde waren, behoeven wij naauwelijks te zeggen. De voornaamste en voortreffelijkste waren: *Het Alphabeth der godzaligheid ofte de* CXIX *Psalm ontledet, kortbondig verklaart en in rijm nagevolgt*, Amst. 1702, en *De kracht der Godzaligheid of de ware heiligmakinge in haar aart en nature, voortreffelijkheid en noodzakelijkheid voorgesteld en ter betrachtinge aangedrongen*, Dordr. 1705, Amst. 1710. Bovendien hebben wij in die rigting nog van hem te noemen: *Honigraat der verdrukkingen*, Amst. 1700, met *La Placette, over het gebruik en misbruik der vertroostingen*, Amst. 1719, *De zielopheffing van een godvruchtige bidder en dankzegger tot Jehova*, Dord. 1704, vermeerderd 1714, — *De droefheid, die naar God is en de ware zelfsverloocheninge*, Amst. 1710 — *Godvruchtige zelfsbetrachting vóór, onder en na het H. avondmaal des Heeren*, Dordr. 1721, 1732. Geen minder nut trachtte hij te stichten door zijne vertalingen van *J. de la Placette, de godvruchtige nachtmaalhouding*, Dordr. 1715, 1716, en vooral door die van *Vitringa's korte schets van 't geestelijk leven*, Amst. 1717, 1718.

Maar, waar hij het praktikale toepaste en daardoor eenen allerbelangrijksten invloed op de Nederlandsche hervormde kerk had, het was voornamelijk in zijne leerredenen. Was Flud van Giffen de eerste voorganger geweest van die Coccejanen, welke met den naam van *ernstigen* onderscheiden werden, d'Outrein streefde hem, met wien hij bijzonder bevriend was geweest, in dit opzigt verre vooruit. Hij was wel de voornaamste, die, in plaats van de gewone,

drooge, vaak onverstaanbare, wettische en schoolsche Coccejaansche leerredenen, stichtelijke predikatien gaf, evangelisch, verstaanbaar, verwarmd door den innerlijken gloed van christelijken zin, praktikaal. De beoefeningsleer werd door hem op den kansel en daardoor eene verbeterde predikwijze, tot welke Vitringa, Roëll, en reeds vroeger Witsius op hunne collegien opwekten, in praktijk gebragt. Ongetwijfeld was het nut, dat hij hierdoor stichtte, reeds in dit opzigt van onberekenbaar belang en genoegzaam om d'Outrein's naam met eere aan de nakomelingschap over te brengen. Het werkte nogtans gelijktijdig ook in breedere rigting. Hij was het, die door bevordering van het praktikale en van eene gezonde beoefeningsleer de Coccejaansche predikmethode nader aan de Voetiaansche bragt en dus arbeidde om allengs de scherpe grensmuren tusschen de beide rigtingen in een te doen storten, iets, wat latere jaren aanschouwden, maar ook voor een deel aan zijn voorbereidingswerk hadden te danken.

Talrijk waren de door d'Outrein in het licht gegevene leerredenen. Wij kennen van hem, behalve reeds vroeger genoemde en nog later te vermelden: *De kerk in den rouw over den dood van Maria, koninginne van Engeland enz., uit Hos.* XIV: 4. Amst. 1695, — *Afscheid van Arnhem en intrede tot Dordrecht*, Amst. 1703, — *Afscheidspredikatie van Dordrecht en intrede tot Amsterdam*, Amst. 1709, — *De geestelijke tempelbou ter gelegenheid van de inwijdinge van de herboude kerk te Ransdorp*, — *uitgegevene predikstoffen op verscheiden tyden sedert* 1702 *tot* 1713, in 3 banden.

De praktikale rigting was die van d'Outrein's karakter. Hij openbaarde haar in alles, niet het minst ook in zijne belangstelling in het godsdienstig onderwijs der jeugd. In vele gemeenten werd dit zeldzaam door de predikanten gegeven, maar meest aan de scholen overgelaten. Onze geleerde achtte het intusschen een heiligen en gewigtigen pligt ook ten deze zelf te arbeiden. Reeds vroeg schreef hij: *Eerste beginselen der Goddelijke waarheden voor de kinderen in jaren en in verstand, ten deele getrokken uit de schets der waarheden en verrijkt met historische vragen over het O. en N. Testament*, Amst. 1696, en meermalen vroeger en later gedrukt, een onderwijsboekje lang met vrucht gebruikt. Hier-

op volgde, om ook anderen op te wekken: *De grote nuttigheid der catechisatien, met eene Verhandeling van Stephanus Gauslenus nopens 't gebruik der sleutelen omtrent de kranken, met eenige aanmerkingen*, Amst. 1708.

Hoezeer het praktikale onzen godgeleerde vooral boeide en hij dit bij zijne tijdgenooten bevorderde, leefde hij echter in eenen tijd, welke het den hooggeachten theologant schier onmogelijk maakte geen werkzaam deel te nemen in de kerkelijke en godgeleerde twisten, toenmaals gevoerd. Zoo vonden Leenhof en de Hebreën tegenspraak in zijne *noodige aanmerkingen op een tractaatje genaamt: de eenige gereformeerde waarheid, uitgegeven door de zoogenaamde Hebreën, met een nareden tegen F. van Leenhof*, 1703. De geschillen met de Joncourt trokken ook zijne bemoeijing tot zich. Hij schreef een' *brief aan een vriend nopens het boek van Mr. de Joncourt, over de verscheide wijzen van 't verklaren der H S., nevens een voorberigt en Joncourtiana*, Dord. 1708. — *Naberigt op het dankadresse van L. v. G.* Dord. 1708. — *Kortbondig antwoord op het klaagadresse van Mr. de Joncourt*, Dord. 1708. — Met Henricus Hulsius, hoogleeraar te Duisburg, twistte hij over Melchisedek, zijn gevoelen voorstaande en ontwikkelende in: *Jezus Christus, de hoogepriester na de wijze van Melchisedec en het tegenbeeld van Aaron*, Amst. 1713. — *Dissertatio de Melchisedeco, non Henocho, et observationes miscellaneae in selecta s. c. loca*, Amst. 1713. — *Audi et alteram partem, of afgeperste verantwoording over het schrijven nopens Melchizedec*, Amst. 1714.

D'Outrein was een uitmuntend theologant voor zijnen tijd en een geleerde, wien, blijkens zijne veelvuldige geschriften, de studeerkamer lief was. Dit belette hem echter niet een deelnemend beschouwer van de gebeurtenissen zijner dagen en een waar vriend van zijn vaderland te wezen. Hiervan zijn de bewijzen voor de nakomelingschap bewaard gebleven in *het groote goed van Gods uitverkoornen ende Gods wonderbare goedertierentheden omtrent Nederland in den jare* 1702, Amst. 1732. — *Redenen van vreeze en hoope in desen tegenwoordigen oorlog*, Amst. 1703—1707. 3 dl. — *Eben Haëzer ofte de gedenksteen der hulpe van Jehova* (bij den mislukten aanslag der Franschen op Nijmegen), — *Tweede Eben Haëzer* (na den slag bij Hochstedt), Amst. 1704, waarachter:

waarschouwing tegen alle onmatige en sondige blijtschap, — *wensch en bede om verderen voorspoed onzer wapenen*, — *Nederlands verwagtinge van den Heer*, — *Dank, vast, en biddagsredenen*, — *Nederlands dankaltaar*, Amst. 1709, — *De wonderdaden des Allerhoogsten, op den dankdag den* 21 *Septemb.* 1709, — *Het tweede deel der wonderdaden*, enz. Amst. 1711, — *De stemme Gods roepende het volck tot boete en bekeering*, Amst. 1713, — *Altaar des Vredes* (na het sluiten van den Utrechtsche vrede), Amst. 1713.

Overigens was d'Outrein een man van veelzijdige kennis, zeer ervaren vooral in de oude talen. Hij heeft zich ook als Nederduitsch dichter bekend gemaakt, maar met vrij wat minder verdiensten dan hij als theologant mogt inoogsten. Reeds als student gaf hij eene berijmde *Korte uitbreiding van het Hooglied van Salomo, het lied van Moses*, Ex. XV, Ps. II, *en den Raad des vredes*, Leeuw. 1682, — eenige jaren later gevolgd door *het Hooglied van Salomo, kortelijk verklaard door den heer N. Lydius, in rijm nagevolgd en nu vermeerdert*, Amst. 1690, 1719, — *Rosendaalsche vermaakelijkheden of wegwijser door de heerlijkheid Rosendaal*, Amst. 1700, 1713, 1718, — *Alphabeth der Godzaligheid ofte de* CXIX *Psalm*, Amst. 1702, — *Gezangen of nuttige bestedingen van afgebroken uren*, Amst. 1717.

Overigens vinden wij nog van zijne werken vermeld: *Gods tabernakel onder de menschen*, Amst. 1701, — *De tabernakel van Moses*, Amst. 1715, — *De Clangore Sacro, legali et Euangelico dissertationes* 15 *cum adjectis*, Amst. 1714, — en *eene vertaling van de werken van J. de Espagne* [1]), Utr. 1730. Bovendien heeft d'Outrein, die met velen der geleerdste en voornaamste mannen van zijn tijdperk bevriend was, een aantal geheel of gedeeltelijk voltooide werken en handschriften nagelaten.

Zie overigens: Boekzaal voor Maart 1722. D'Outrein's leven voor den tweeden druk van zijn werk *over den* XXIII *Psalm*, Dordr. 1753. Lijst van alle de schriften van J. d'Outrein. De la Rue a. w. blz. 77 verv. Paquot I. pag. 438 suiv. Vriemoet l. l. pag. 893. Wagenaar, Amst. VII. blz. 492. Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18e eeuw, VIII. blz. 40 verv. blz. 344. verv. blz. 404. 599. verv. Ypey en Derm. II. blz. 528. III. blz. 315. Schotel kerk. Dordr. II. blz. 119 verv. Bouman, Geld. Hoogesch. II. blz.

[1]) Geboren in Dauphiné en predikant bij de Waalsche gemeente te Londen.

Jacob Ouwejans, omtrent wiens levensbijzonderheden ons weinig bekend is geworden, was geboren te *Zaandam*, waar hij ook het leeraarsambt bij de Doopsgezinden bediend heeft. Van daar is hij naar *Dantzig* beroepen en vertrokken. In 1741 tot de volle bediening bevestigd zijnde, waren in die gemeente verdeeldheden ontstaan, welke het onzen landgenoot gelukte bij te leggen. Hij bleef daar slechts zes maanden en aanvaardde toen de dienst te *Rotterdam*. Hij was een bijzonder voorstander van de gevoelens der Zonisten. Wij kennen van hem eene *lijkrede op den dood van Prins Willem* IV, Rott. 1752.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsg. in Holl. II. blz. 185.

P.

Pieter van der Breggen Paauw, in 1762, zoo ik mij niet bedrieg, te *Brielle* geboren, werd in 1786 tot proponent bij de Remonstrantsche broederschap aangenomen. Reeds spoedig werd hij te *Leiden* beroepen, waar hij den 2 Julij 1786 zijne intrede hield, de dienst voor een derde en later die geheel aanvaardende. Zoozeer was men van 's mans bekwaamheden overtuigd, dat men hem in 1790 op het tweetal van professoren plaatste. Hoezeer hij niet benoemd werd, ontving hij echter in 1792 het beroep naar de Amsterdamsche gemeente, waar hij den 13 Januarij van het volgende jaar zijne bediening aanvaardde. Van daar vertrok hij in 1804 naar *'s Gravenhage*, en predikte sedert 1805 ook om de veertien dagen te *Delft*, totdat hij in 1829 eene eervolle rust verkreeg. Lang had de grijze leeraar van deze genot. Hij ontsliep te *'s Gravenhage* in hoogen ouderdom den 8 April 1849.

Onder de bijzondere verrigtingen, aan Paauw opgedragen, behoorde, dat hij in 1825 van wege de Remonstrantsche broederschap benoemd werd tot raadplegend lid der centrale commissie van correspondentie, in het leven geroepen door de Synode der Nederlandsche Hervormde kerk ter handhaving der algemeene belangen van het Protes-

tantismus tegen den onmatigen ijver der Roomschgezinden [1]).

Van der Breggen Paauw was een uitmuntend kanselredenaar, bij wien zich aan eenen mannelijken en krachtigen stijl een echt innemende en boeijende wijze van voorstelling, eene heldere Bijbeluitlegging, geoefende menschenkennis en een scherpzinnig oordeel paarden. Zijne predikatien waren voor een begaafd gehoor. Eene proeve daarvan is ons bewaard gebleven in zijn', met den beroemden Stuart, bewerkten en uitgegevenen *Joseph in leerredenen*, Amst. 1799, 3 deel. Later verscheen eene, om haren inhoud belangrijke, belijdenisrede, onder den titel: *de aanwijzing van de godsdienstige denkwijze der Remonstrantsche broederschap*, Leid. 1807. Ook verschenen van hem *vier brieven aan M. Stuart*, Leid.

Zie overigens: Ypey, Geschiedenis der Chr. kerk in de 18e E. IX. blz. 216 verv. 227. J. Tideman a. w. 65, 70, 88, 230, 375. Boekzaal voor 1849, I. blz. 586.

Adriaan van Paets, in 1630 geboren, was wel geen theologant van beroep, maar heeft zich echter onder onze godgeleerden, als voorstander van broederlijke verdraagzaamheid, eenen naam verworven. Zich op de hoogeschool evenzeer aan de theologische, als regtsgeleerde studien toegewijd hebbende, trad hij zijnen openbaren werkkring te *Rotterdam* als advokaat in. Later bekleedde hij in die stad aanzienlijke ambten, zoowel in de regering, als in het collegie van de admiraliteit van de Maas. In 1673 was hij buitengewoon afgezant van onzen Staat bij het Hof van Spanje, en overleed den 6 October 1685.

Paets was bijzonder werkzaam ter oprigting van de Illustre school te *Rotterdam* en een warm begunstiger van Bayle. Hij deelde dan ook in diens begrippen nopens de verdraagzaamheid, als voorstander en verdediger daarvan optredende in *zedig andwoort van N. N. Gereformeert Hollander op de lasteringen van A. P. S. R., waarin bewezen word, dat de dwalende, als zoodanige, niet strafbaar zijn door uiterlijk gewelt*, 1655, en in *Alexandri Petraei Arriaansche ijver of antwoord van N. N. op de bloeddorstige verma-*

[1]) Zie de instructie dier Commissie en hare instelling in de Handel. der Synode van 1825 blz. 49 verv.

ninge van A. P. 1655. Insgelijks vloeiden uit zijne pen *Grondige aanmerckingen op het seditieus en landverderfelyk libel, geintituleert: vruchteloozen biddag,* 1655. Ook is van hem: *H. v. P. ad B. (Baylium?) de nuperis Angliae motibus epistola, in qua de diversorum a publica religione circa Divina sententiis, disseritur tolerantia,* Roter. 1685, in het Fransch vertaald en ook in het Hollandsch in 1685. Insgelijks bestaan van hem drie latijnsche brieven in de *Epistolae praestantium ac eruditorum virorum,* één aan Curcellaeus, in de 8°. uitg. van 1660 pag. 856 sqq.; in de folio uitg. van 1704 pag. 883, en twee aan zijnen neef Hartzoeker, in de 8°. uitgave pag. 893 en in de folio uitg. pag. 904 en 922.

Zie overigens: Nouv. de la republ. des lettres pour 1685, pag. 1082 suiv. Paquot I. pag. 388 suiv.

Antoine le Page, die predikant te *Dieppe* geweest is, werd, ten gevolge van de herroeping van het edict van *Nantes* gedwongen, zijn vaderland en zijne standplaats te verlaten. Zijn naam wordt gevonden onder hen, die de Fransche synode van 1686 te *Rotterdam* bijwoonden [1]). In 1695 aanvaardde hij bij de Fransche gemeente aldaar het leeraarambt, hetwelk hij bleef bekleeden, tot dat hij den 19 November 1701 overleed. Hij heeft zich bekend gemaakt door een werk, hetwelk het licht zag onder den titel: *l'Impieté des communions forcées,* 1689.

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 132.

Johan Carel Paller zag te *'s Hertogenbosch* op den 10 Junij 1729 het eerste levenslicht. Hij volbragt zijne akademische studie te *Leiden* en verliet de hoogeschool niet, dan na onder den hoogleeraar B. de Moor op den 4 October 1751 eene *Disputatio theologica de Paschate secundo et tertio* (in 4°.) verdedigd te hebben. In 1755 aanvaardde hij de predikdienst te *Well* en *Ammerzoden,* van waar hij in 1769 naar *'s Hertogenbosch* beroepen werd. Als kanselredenaar vond hij hier, om de kortheid en duidelijkheid zijner leerredenen, even grooten bijval, als zijn trouwe ijver, godsdienstige zin en ongemaakte nederigheid hem de algemeene achting verwierven. Den 14 November 1770 werd hij tot hoogleeraar aan de doorluchtige school te *'s Herto-*

[1]) Mr. H. J. Koenen, gesch. der Fransche vluchtel. blz. 401.

genbosch benoemd. Hij bleef daar in zijne beide betrekkingen met hoogen lof werkzaam, totdat de dood hem nog in de kracht des levens aan de wetenschap en aan de kerk ontrukte.

Palier was een man van zeer uitgebreide kennis en van eenen ongemeen arbeidzamen geest. In de werken der Hollandsche Maatschappij te *Haarlem* worden onderscheiden geschriften van hem over de natuurlijke historie aangetroffen. Dat men zijne wetenschappelijke verdiensten kende en hoogschatte, bleek, toen hij tweemalen (1763 en 1765) op de nominatie voor het professoraat in de wijsbegeerte, wis- en sterrekunde te *Harderwijk* geplaatst werd.

Als theologant heeft hij zich minder in het publiek bekend gemaakt [1]). Het eenige godgeleerde werk, dat van hem in het licht is verschenen en, na zijnen dood, door zijnen vriend J. F. Martinet uitgegeven, bestaat in *Leerredenen over den Heidelbergschen Katechismus*, 's Hertogenb. en Amst. 1792, 2 deel. De stukken zelve zijn niet wijdloopig, maar in eene menigte onderdeelen gesplitst. De toepassingen zijn niet van warmte ontbloot, ofschoon, zooals in die dagen meermalen plagt, zich doorgaans in de drie toespraken tot de kinderen der wereld of ongeloovigen, de bekommerden en de kinderen Gods deelende.

Palier was lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te *Leiden*, van de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* en van het Provinciaal genootschap te *Utrecht*. Ook de vaderlandsche geschiedenis vond in hem eenen ijverigen beoefenaar.

Zie overigens: Bouman, geschied. der Geld. hoogesch. II. blz. 301 en 315. C. R. Hermans, geschiedenis der illustre en latijnsche scholen te 's Hertogenbosch (Amst. 1852) blz. 32 verv. Wij hebben ook geput uit schriftelijke mededeelingen, ons in der tijd beleefdelijk door wijlen den heer H. Palier, boekhand. te *'s Hertogenbosch*, gegeven.

Johannes Henricus van der Palm werd den 17 Julij 1763 te *Rotterdam* geboren, waar zijn vader, Kornelis van der Palm, een man van ongemeene verdiensten in zijn vak, toenmaals, gelijk later te *Delftshaven*, eene bloeijende Hollandsche en Fransche kostschool hield. Zijne moeder heette Machteld van Fonsbergen, eene vrome en zorgelijke vrouw, die, haren echtgenoot verloren hebbende, in hoogen ouder-

[1]) Op de bibliotheek van het Prov. Genootschap in *Noord-Brabant* treft men 12 deelen, in 4°. zijner Leerredenen, in handschrift, aan.

dom ten huize van haren later zoo beroemd geworden zoon overleden is.

Reeds vroeg toonde deze eenen allergunstigsten aanleg, die zich te rijker ontwikkelde, toen hij, tien jaren oud geworden, de Erasmiaansche school zijner geboortestad bezocht. Buitengewoon voorspoedig waren zijne vorderingen, die hem veler welgevallen en belangstelling reeds vroeg deden verwerven, op vijftienjarigen ouderdom de school vaarwel zeggen en tot de akademische lessen overgaan. Zeker een jeugdige leeftijd, maar voor eenen van der Palm, bij wien ligchamelijke en geestelijke ontwikkeling gelijken tred had gehouden, niet te vroeg om in de hoogere wetenschappen ingewijd te worden.

De Rotterdamsche regering had hem eene plaats in het staten-collegie geschonken. Te *Leiden* vond hij mannen, als Valckenaar, Ruhnkenius, van de Wijnpersse, Pestel, Hendrik Albert Schultens, Hollebeek, Gillissen, Scholten, Boers en Rietveld tot leermeesters en deze in hem eenen leerling, zooals die zeldzaam te beurte viel en die der hoogeschool in waarheid tot sieraad strekte. Onder de leiding van Schultens was het oostersch de wetenschap, die hij vooral beoefende: en, hoe grondig zijne akademische studien ten dezen geweest waren, bleek, toen hij, onder voorzitting van zijnen geliefden hoogleeraar den 31 Januarij 1784 zijn *Ecclesiastes philologice et critice illustratus* (Lugd. B. 1784 in 8°.) verdedigde en deze niet alleen algemeene goedkeuring, maar algemeene bewondering wegdroeg. Niet minder deden dit zijne akademische proefpredikatien of voorstellen, waaruit zich reeds dadelijk den man deed verwachten, die eens de welsprekendste kanselredenaar van zijn vaderland zou worden, en welke met buitengewone graagte werden bijgewoond.

In 1784 sloot van der Palm zijne studenten-loopbaan, waarin hij de proeve geleverd had van noesten ijver, opmerkelijke vlugheid, in het oog springende schranderheid, gemakkelijke wijze van arbeiden en tevens van die opgeruimdheid van geest, die gaarne aan den ernst uitspanning toevoegde en den nog jeugdigen man wel veroorloofde een geleerde te zijn, maar een geleerde, die in het leven en in de geneugten daarvan geen vreemdeling wilde wezen. En zoo

bleef hij tot zijnen ouderdom, onvermoeid werkzaam, echt godsdienstig en toch de ziel van den gezelligen kring, die zich zoo gaarne om hem henen vereenigde, in zijn denken, spreken en handelen, in zijne studien, in zijne werken en in het gewone leven, naar de leer des ouden dichters het aangename en bevallige aan het nuttige parende.

Den 1 November 1784 werd van der Palm proponent bij de klassis van *Leiden*. Hij was echter nog te jong om in *Holland* beroepen te worden. In *Utrecht* was dit echter geoorloofd en zoo werd hij den 28 Maart 1785 te *Maartensdijk* bevestigd. Hier scheen zich voor den jeugdigen Evangelieprediker een even vreedzame, als aangename werkkring te openen, waarvan het genot voor hem verhoogd werd, toen hij den 14 November 1786 in het huwelijk trad met Alida Bussingh, dochter van zijnen vaderlijken vriend, den toen reeds ontslapen Delftshavenschen leeraar Jan Willem Bussingh, eene vrouw, wie schoonheid van ziel en ligchaam versierde en met welke hij negenenveertig jaren allergelukkigst was.

Aan den rijken geest van van der Palm was echter een andere werkkring beschoren en langs onverwachte wegen werd hij derwaarts gevoerd. Wel had Schultens hem, reeds voor zijne echtvereeniging, van een professoraat te *Lingen* gesproken, maar hiervan was niet gekomen. Intusschen was hij geen onverschillig toeschouwer van de bewegingen, die op den vaderlandschen bodem plaats vonden. Opgevoed in de begrippen der patriottische partij en bij deze de meesten zijner vrienden tellende, had hij die ook omhelsd en wel met die warmte, dat, toen het vuur der partijwoede aangroeide, hij zelfs deel nam aan de zoogenaamde burgerwapenoefeningen. Bij den inval der Pruissen in 1787 en de tijdelijke zegepraal der prinsgezinden beving hem de vrees voor plundering en mishandeling, vooral van de zijde van het nabij *Maartensdijk* gelegen *Bunschoten*. Eensklaps vertrok hij met zijne echtgenoot in groote overhaasting op zondag den 16 September 1787, na nog des namiddags gepredikt te hebben.

Deze omstandigheid was van belangrijken invloed op zijn volgend leven. Wel trachtte men hem te bewegen naar *Maartensdijk* terug te keeren, maar hij verlangde en verkreeg eindelijk den 12 Maart 1788 zijn ontslag. Na dien tijd heeft

hij het kerkelijk leeraarsambt niet meer bekleed. Intusschen was hij in het onzekere wat te doen, totdat zijn leermeester Schultens hem aanbeval bij mr. Johan Adriaan van de Perre, heer van *Nieuwkerk*, oud-vertegenwoordiger van den prins van Oranje, als eerste edele van *Zeeland*. Deze aanzienlijke en vermogende man had te *Middelburg* eene inrigting tot stand gebragt, die, onder den naam van museum, de beschaving en veredeling van den burgerstand ten doel zou hebben. Om die nuttig te doen werken, wenschte hij daaraan eenen man te verbinden, ervaren in de wetenschap en geschikt om haar mede te deelen. Aanvankelijk zou hij dezen uit zijne eigene fondsen bezoldigen, maar dan ook wenschen, dat die hem behulpzaam zou wezen in het voortzetten zijner studien, het opzigt houden over zijne bibliotheek, zijn kabinet en zijne liefdegaven, alsook voorgaan bij zijne huiselijke godsdienstoefeningen. Tot deze betrekking verbond van der Palm zich in 1788, het tweede gedeelte daarvan (het eerste kwam niet in werking) met lust en ijver, tevens met genoegen vervullende tot den dood van van de Perre (8 April 1790) en daarna bij zijne weduwe tot haar overlijden (14 Augustus 1794), wordende zelfs in 1791 het beroep naar *Vlissingen* door hem afgeslagen.

Na den dood der douairiere van de Perre was onze geleerde op nieuw buiten betrekking. Woeliger en woeliger waren inmiddels de tijden geworden. Van der Palm noemde ze later die der dwalingen, maar toenmaals had hij ook zijn deel aan de koorts, die tienduizenden had aangetast, nogtans op eene wijze, die met zijn edel hart en zijn helder hoofd niet in tegenspraak was. Toen de Franschen in Januarij en Februarij 1795 in *Walcheren* kwamen, behoorde hij tot die mannen, die het noodig achtten dat men in *Zeeland* zelf zich aan het hoofd der nieuwe orde van zaken stelde, wilde men geene losbandigheden of het overheerschende gezag van vreemden dulden. Met twee zijner vrienden nam hij de leiding der revolutionaire beweging op zich en weldra werd hij onder de vijfentwintig nieuwe regeringsleden benoemd. Met gematigdheid, trouw en onbaatzuchtigheid was hij in deze betrekking bijna een jaar werkzaam. Dat hij zijn redenaars talent ook aan haar dienstbaar maakte, toonen zijne *Aanspraak en dankzegging op het feest der alliantie tusschen*

de Fransche en Nederl. republieken, Middelb. 1796, ook in nº. 20 van *de vriend des volks*, een weekblad, toenmaals te *Middelburg* uitgegeven, — zijne *redevoering over de volksgunst*, Midd. 1796, ook in nº. 37 van *de vriend des volks*, en andere stukken, in dat weekblad en elders geplaatst.

Dat van der Palm ook bij van de Perre zijne zucht voor de oostersche letterkunde en de studie des Ouden Verbonds niet verloren had, was gebleken in *eenige liederen van David*, Middelb. en Dordr. 1791 (op nieuw met *al de liederen van Azaf* uitgegeven te Leid. 1815). In den aanvang van 1796 was hem dan ook het professoraat te *Lingen* aangeboden, maar daarvoor door hem bedankt. Doch, toen men hem kort hierna het, door de schorsing van Rau opengevallene, hoogleeraarsambt in de oostersche talen en oudheden aan de Hollandsche hoogeschool aanbood, besloot hij die aan te nemen. Hij trad den 11 Junij 1796 te *Leiden* op met eene *Oratio de litteris Hebraecis exornandis*. Met ijver en vrucht vervulde hij de pligten van zijn ambt en, hoe geheel hij in alles, wat daartoe behoorde, te huis was, bleek (8 Febr. 1799) uit zijne rectorale redevoering: *de Mohammede, religionis Islamiticae et imperii Saracenici conditore*, die wel niet is uitgegeven, maar waaruit hij later twee redevoeringen *over Mohamet* trok, in het eerste deel zijner *Verhandelingen* enzv. voorkomende.

Weldra werd hij van *Leiden* en tot eenen anderen werkkring geroepen. Men benoemde hem tot *Agent van nationale opvoeding*. Hij aanvaardde die gewigtige betrekking in 1799, onder voorwaarde van te allen tijde zijn professoraat weder te kunnen opnemen. Wat hij in deze deed, kunnen wij slechts ten deele vermelden, maar, wat hij ter opbeuring en verbetering van het toenmaals op zoo lage trap staande onderwijs gedaan heeft, is inderdaad verbazend veel, vooral, als men de omstandigheden in acht neemt onder welke hij werkzaam was. Aan hem had het vaderland de geneeskundige staatsregeling van 1804 en de ingevoerde eenparigheid van spelling te danken, maar vooral de geheele voorbereiding en de beginselen van de wet op het onderwijs van 1806. Intusschen was zijn titel in 1801 veranderd in dien van lid van den Raad van binnenlandsche Zaken. Toen in 1805 eene nieuwe staatsregeling geboren werd, ging wel

die titel verloren, maar zag hij zich door den raadpensionaris tot in 1806 verschillende gewigtige commissien opgedragen. In dat jaar verliet hij het woelige staatstooneel en keerde tot het hoogleeraarsgestoelte te *Leiden* terug.

Ook gedurende de loopbaan, op welke hij als staatsman hoogen lof inoogstte, woekerde hij met zijn redenaarstalent. Behalve eenige stukken, in het I Deel der *Verhandel.* enzv. geplaatst, hebben wij zijne *Redevoering bij gelegenheid van het Nationale feest op den* 19 *December* 1799, *in naam en van wegens het uitvoerend bewind der Bataafsche republiek, uitgesproken in den Haag door den Agent der nationale opvoeding*, 's Grav. 1800, en wat meer bijzonder het onderwijs betreft: *Aanspraak ter opening der bijeenkomst van Schoolopzieners*, 16 *Julij* 1801, 's Grav. 1801, en *Aanspraak ter opening der vergadering van afgevaardigden uit de departementale Schoolbesturen*, 's Grav. 1803.

Intusschen had de geleerde man tijd gevonden om zijne studien van het Oude Verbond voort te zetten. Vrucht daarvan was: *Jesaïas vertaald en opgehelderd*, 's Grav. 1805, Rott. 1841. Het verwonderde dan ook niemand, dat van der Palm, zoolang op het staatstooneel werkzaam geweest, toen hij volgens eene schikking met Rau, die wederom den leerstoel in de oostersche talen bekleedde, het professoraat in de gewijde dichtkunst en welsprekendheid aanvaardde, den 20 September 1806 met eene zoo heerlijke redevoering optrad, als die *de oratore Sacro litterarum divinarum interprete*, Lugd. B. 1806. In zijne lessen werkte hij later de belangrijke wenken uit, daarin omtrent de geestelijke welsprekendheid gegeven.

In 1807 werd hij tot akademieprediker aangesteld en, ofschoon de wet van 1815 deze betrekking alleen aan de hoogleeraren in de godgeleerdheid opdroeg en van der Palm, na den dood van Rau (1807), het professoraat in het oostersch op nieuw aanvaard hebbende, daardoor van deze ontslagen werd, zag hij zich echter, toen de hoogleeraar van Voorst in 1821 daarvoor bedankte, andermaal tot akademieprediker benoemd. Wij hebben hieraan zijne talrijke uitgegevene leerredenen te danken. Hij bleef dit ambt waarnemen tot den 13 Maart 1836, wanneer hij voor het laatste optrad.

Scheen nu de loopbaan des voortreffelijken mans, wien

koning Lodewijk vruchteloos op het woelige staatstooneel trachtte terug te roepen, kalmer en rustiger daar henen te zullen gaan, zij bleef daarom niet van zware beproeving bevrijd. Den 12 Januarij 1807 was ook voor hem noodlottig. Zijn negenjarig zoontje, Jan Willem, op zijne school door een' ingestorten balk getroffen, behoorde tot de offers, die de vreeselijke ramp van *Leiden* vorderde. Één schoot hem echter over. De jongere, Hendrik Albert door hem naar Schultens genoemd, werd uit de puinen eener andere school gered. Voorspoedig groeide deze veelbelovende op, kroone en blijdschap zijner ouders geacht: reeds was hij student en bijna achttien jaren oud geworden, toen een hevige zenuwkoorts hem in 1819 wegrukte. In 1835 had onze geleerde het verlies van zijne teederbeminde en waardige gade te betreuren, terwijl hij een jaar later eene geliefde dochter ten grave zag voeren.

Inmiddels bleef van der Palm, hoezeer van alle staatsbetrekking bevrijd, warm belang stellen in het lot van het hem dierbare vaderland. Bewijzen daarvan gaf hij bij den gunstigen keer van zaken in zijne *vaderlandsche uitboezeming*, Leid. 1813, — *Nederlandsch blijde vooruitzigten*, ald. 1813, — *de vrede van Europa*, Leid. 1814, en *Christelijke opwekking tot heldenmoed*, ald. 1815 [1]). Vooral echter toonde dit zijn hoogst voortreffelijk *geschied- en zedekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling*, Amsterd. 1816, in postform. ald. 1828, in het Fransch vertaald, Brugge 1828.

Niet minder bleek het uit andere stukken, dat hij aan zijne gewigtige en veeljarige bijbelstudien den tijd wist te ontrukken om als lijkredenaar van Borger (Leid. 1821) en van Kemper (Amst. 1825, in het Fransch Tournay 1825) op te treden [2]), om zijne herinneringen aan J. Bellamy (3e deel der *Verhand.*) uit te geven, om door zijne welsprekendheid verschillende feestvieringen, zoo als van de uitvinding der boekdrukkunst (Haarl. 1824 en in het 3e d. der *Verhand.*), van het vijfde halve eeuwgetij van Leidens ontzet (Leid. 1824 en in het 4e d. der *Verhand.*), van het academisch jubelfeest (Leid 1825 en in het 4e d. der *Verhand.*),

[1]) Deze vier stukken zijn ook te vinden in het 2e Deel zijner *Verhand.* enzv.

[2]) De eerste in het 3e, de andere in het 4e Deel zijner *Verhand.* enzv.

bij de gedachtenisviering van den akademischen leeftijd (Leid. 1828 en 4e d. der *Verhand.*) en bij de inwijding van het gedenkteeken van Beeckman (Leid. 1832) te verhoogen.

Waar hij bij de laatstvermelde in zijne akademische betrekking sprak, zien wij ons als van zelf tot de plaats gebragt, waar wij van der Palm in zijne verdiensten als hoogleeraar behooren te beschouwen.

Zijne lessen werden in zuiver, eenvoudig latijn gegeven, en hij wist aan het droogste onderwerp eene bevalligheid bij te zetten, die zijne hoorders innam en boeide. Zijne drie hoofd-collegiën waren over de hebreeuwsche spraakkunst, de hebreeuwsche oudheden en de philologisch-critische behandeling van de boeken des O. V. Zoolang hij den Oosterschen leerstoel alleen bekleedde, hield hij jaarlijks van zes tot acht verschillende collegiën, die door de wijze waarop hij zijne onderwerpen behandelde, zoowel uitspanning als inspanning aan zijne hoorders leverden. Allen werden door den beschaafden leermeester met beleefdheid en, waar het noodig was, met sparende goedwilligheid bejegend. Gaarne moedigde hij hen aan en was hij hun in velerlei opzigt behulpzaam. Wie zich eenigermate bij hem wist aan te bevelen, was zeker van zijne belangstelling, en wie zich deze waardig maakte, van eenen vaderlijken vriend in hem gevonden te hebben.

In 1817 werd zijne taak van hoogleeraar door de komst van den geleerden Hamaker verligt, die het Arabisch geheel overnam en met wien hij beurtelings de hebreeuwsche spraakkunst behandelde. Later had hij den hoogleeraar Weijers tot ambtgenoot. Het philologisch-critisch bleef hij echter behandelen, tot dat de hoogleeraar Rutgers dit overnam. Van 1818 tot 1819 het rectoraat bekleed hebbende, werd dit door hem nedergelegd met eene *Oratio de imperatore Ali Abu-Talebi filio, Saracenorum principum maximo*, Lugd. B. 1819. Hoezeer, volgens de wet op het hooger onderwijs, het emeritaat op zeventigjarigen ouderdom (1833) verkregen hebbende, ging hij echter met zijne collegiën voort. Wel werd drie jaren later het ambt van akademie-prediker nedergelegd, maar nog twee jaren, tot 1838 duurde het, vóórdat hij zijnen akademischen arbeid geheel vaarwel zeide.

Van der Palm muntte als mensch uit door gelijkmoedig-

heid en kalmte van geest, die, in zijn leven en handelen zigtbaar, zich afgespiegeld heeft in zijne werken. Oorspronkelijk genie paarde zich bij hem aan onvermoeiden ijver en aan diepzinnige studie opgeruimdheid en gezelligheid. In den omgang wist hij het gesprek niet alleen te verlevendigen, maar ook te leiden. Hoezeer hij zijne waarde gevoelde, was hij echter eenvoudig en innemend, zelfs, wie hem niet dorst naderen of verre beneden hem stond, minzaam tot zich opheffend. Een vriend was hij van eenvoudig, maar beschaafd levensgenot, en evenzeer van op zijn Oosterhof en elders de genoegens van het buitenzijn te smaken. Wie hem ontmoette, mogt overtuigd zijn iets belangrijks en goeds geleerd te hebben. In zijnen familiekring was hij in waarheid vader, liefderijk voor allen en zorgzaam voor het genoegen der zijnen; voor zijne vrienden trouw en hartelijk. Als christen praalde hij niet met zijne gemoedelijke overtuiging, maar, dat het geloof in den Heer in zijn harte woonde, dat zijne hope op Christus was, dat hij zijnen vrede in dezen vond, toonden zijne laatste door ligchaamslijden smartelijke dagen. Zacht en kalm was zijn ontslapen op den 8 September 1840.

Dat van der Palm bij zijne landgenooten hooggeacht was, behoeft evenmin, als dat hij het verdiende, dertien jaren na zijnen dood in *Nederland* gezegd te worden. Niet alleen toonde dit het hem opgedragen lidmaatschap van schier alle geleerde Maatschappijen en de gouden eerepenning, hem in 1830 door die van Nederlandsche letterkunde geschonken, en minder zelfs zal dit aan het nageslacht het hem te *Leiden* door die maatschappij gestichte gedenkteeken, dan wel de geschiedenis van de talrijke oplagen zijner leerredenen, van zijne Bijbelvertaling, en van zijnen Bijbel voor de jeugd, om geene andere werken te noemen, verkondigen. Buitenlands werden zijne verdiensten niet minder gewaardeerd. Ook de hand der vorsten deed dit. Koning Lodewijk benoemde hem tot ridder der Unie en tot redenaar dier orde. In die betrekking hield hij eene *Redevoering bij het feest der orde van de Unie*, 25 *April* 1808 en insgelijks bij dat van 4 September 1809, waarin hij zijne gelukkige gave om lofredenaar te zijn van de verdiensten van ontslapenen ontwikkelde. De Fransche keizer benoemde hem tot ridder de la

Réunion en Willem I verleende hem in 1816 den Nederl. leeuw.

Behalve de reeds genoemde of zoo aanstonds te vermelden werken heeft van der Palm uitgegeven: *De magistraat der stad Leyden aan de ingezetenen van het koninkrijk Holland, nopens de ramp van* 12 *Januarij* 1807, — *Verhandelingen, redevoeringen en losse geschriften*, 4 deel. Amst. 1810, 1818, 1824, 1829 [1]), benevens eenige dichtstukken van vroege dagteekening, enkele stukken in tijdschriften en een aantal voorredenen ter aanprijzing van den arbeid van anderen.

Wij gevoelen reeds breed geweest te zijn over den Leidschen hoogleeraar, maar wij moesten in deze bladen *of* althans dit, *of* niets over hem zeggen. En toch behooren wij er bij te voegen, zal onze schets eenigermate aan het doel beantwoorden. Ons voegt nog hem als theologant, zij het dan ook, bij beperkte ruimte, in weinige trekken, te herinneren. Wij hebben hem als zoodanig in twee rigtingen te volgen, als kerkelijk redenaar en als Bijbeluitlegger.

Van der Palm's leerredenen zijn bekend. Het licht zagen: *Leerredenen*, 3 deel. 1808 en 1809, Dordr. 1824, — *Leerrede ter bevestiging van J. E. Kist*, in het 3e D. der *Verhand.*, — *Tien zestallen Leerredenen*, Leid. 1811 tot 1822, — *Elf tientallen Leerredenen*, Leid. 1823 tot 1836, — *Leerrede over Genesis* XLI: 51, Leid. 1826, — *Leerrede over Rom.* XI: 36, voorkomende in *de Leerredenen der akademiepredikers*, uitgegeven in 1833. Al zijne leerredenen zijn verzameld uitgegeven te *Leeuwarden* bij den boekhandelaar G. T. N. Suringar.

Van der Palm vereenigde alles in zich, wat den uitmuntenden kerkelijken redenaar kon vormen. Diep doorgedrongen in de wetenschap, stond hem zijn onderwerp helder voor den geest. Meester van de taal, die hij gebruikte, met een oorspronkelijk en rijk genie, met keurigen en fijn beschaafden smaak, met warm gevoel, dat toch altijd onderworpen bleef aan de uitspraken van het verstand, begaafd, was zijn stijl mannelijk, krachtig, eenvoudig en ook daar, waar die zich in stoute vaart omhoog hief en de redenaar

[1]) In 1847 verscheen te *Leeuwarden* een *Vijfde* deel der *Verhandelingen, redevoeringen en losse geschriften*, bijeenverzameld door Dr. N. Beets. Dit deel bevat: *Letterkundig onderzoek aangaande de Reuzen der oude wereld; Aanspraak, als voorzitter der Kiezers, aan de volksvertegenwoordigers der stad Middelburg; Aanspraak en dankzegging, gehouden in de Oostkerk te Middelburg;* enz.

als het penseel des schilders aangreep om met gloeijende kleuren, wat hij voorstelde, aanschouwelijk te malen, bleef hij dezen met vaste hand regelen en beteugelen. Zijne stukken waren kunstig zamengesteld en ook, wat den vorm aanging, naauwkeurig bestudeerd. Nogtans was dat kunstige en bestudeerde niet merkbaar. Het was niet dat van den leerling, die zijne opstellen gedurig beschaaft, maar dat van den meester, die dacht, vóórdat hij schreef, en die, zijne waarde kennende, deze wilde handhaven. Van daar dan ook dat zorgzame bij al zijnen arbeid, hetwelk veroorzaakte, dat hij schier nooit iets behoefde door te schrappen, maar alles op het papier bragt na eerst stijl, vorm en gedachte behoorlijk bij zich zelven te hebben uitgewerkt. De inleidingen boeijen de hoorders onmiddelijk aan het onderwerp: de tekstverklaringen zijn doorgaans beknopt en duidelijk: het plan eenvoudig en geregeld, zonder den hoorder te vermoeijen of te groote inspanning van hem te vorderen; de toepassingen meestal kort, maar het praktikale ademt uit het geheele stuk. De geest is echt Evangelisch, de toon uit het hart en de geheele bewerking voor een beschaafd gehoor.

Wat de uitvoering aangaat, had de beroemde redenaar geene zware, maar eene buigzame, welluidende, duidelijke en zelfs in de grootste gebouwen overal verstaanbare stem. Zijne uitspraak was innemend en zuiver beschaafd Hollandsch, met vermijding van alle schoolsche gemaaktheid. Zijne houding op den kansel gemakkelijk, terwijl zijne gestalte veel bijdroeg om ontzag in te boezemen, zijn vriendelijk gelaat om een toegenegen oor te vinden. Hij las zijne leerredenen, somwijlen zelfs zijne gebeden, maar hij was er zoo vertrouwd mede, dat zijn lezen nimmer hinderde. Tegen het voor de vuist spreken zag hij duurzaam op.

Heeft van der Palm's redenaarstalent zijnen naam onsterfelijk gemaakt, als Bijbeluitlegger heeft hij zich geen' minderen roem verworven. Wij hebben reeds eenige zijner exegetische werken genoemd en behooren er de volgende bij te voegen: *Salomo*, 6 deelen. (Spreuk. X—XXII: 16), Amst. 1808—1816, 's Gravenh. 1821—1824, in 7 deelen, Leeuw. 1834 en 1835, — *vervolg op Salomo*, (Spreuk. I—IX), Leeuw. 1838, — *Tweede vervolg op Salomo*, na 's mans dood uitgegeven, Leeuw. 1841, — *Bijbel voor de jeugd*, 24 deel.,

Leid. 1811—1834, gedurig herdrukt, in schoolformaat in 12 deel., Leid. 1835—1837, waarvan het eerste deeltje in het Duitsch vertaald is, Wesel 1831, — *Bijbel; alle de boeken des O. en N. V., benevens de apocryfe boeken des O. V.*, in 4º., Leid. 1818—1830, in 8º., *de Bijbel*, Leid. 1827—1835, — *de Aanteekeningen*, Leid. 1831—1835, — *de Apocryfe boeken*, Leid. 1838.

Zeldzaam is op den Nederlandschen bodem aan uitgebreide en kostbare werken een zoo ruim debiet te beurt gevallen, als aan de twee laatstgemelde: wel een bewijs, dat zij het algemeene welgevallen wegdroegen. En dat zij het verdienden, hebben bevoegde beoordeelaars eenstemmig verklaard. Is de *Bijbel voor de jeugd* eigenlijk een werk voor meer ontwikkelden geworden, daarin is van der Palm, evenzeer als in zijne Bijbelvertaling en in de daarbij gevoegde aanteekeningen, aan zijne zucht getrouw gebleven om niet zoozeer voor de geleerde, maar voor de beschaafde wereld te arbeiden. Beiden zijn de vruchten, niet het praalvertoon van ongemeene geleerdheid. Zij zijn voortbrengselen van eene veertigjarige studie, maar waaraan het stof der studeerkamer nimmer zigtbaar is. Zij zijn de Bijbel in huizen en harten gebragt. In zijne vertalingen is de aesthetische bevalligheid, hem zoozeer eigen, niet verloren gegaan. Zij kenmerkt zich door waarheid, juistheid, behoedzaamheid, onafhankelijkheid, eenvoudigheid, door gepastheid, fraaiheid en keurigheid van uitdrukking en stijl, niet minder door de zeldzame gave van de Oostersche denkbeelden en spreekwijzen allergelukkigst in eene Westersche taal over te brengen. Te verwonderen is het intusschen niet, dat de groote Oosterling, waar ook het N. V. uitmuntend door hem bewerkt is, zijnen roem vooral in de bewerking van het O. V. gehandhaafd heeft. De aanteekeningen en ophelderingen zijn beknopt en helder, inderdaad verklaringen, die licht verspreiden en den Bijbelzin niet onder eene reeks van meeningen en gissingen, of van schoolsche geleerdheid doen verloren gaan. Zeker, ook zijne Bijbelbewerking is niet volmaakt: maar, al wordt er eene geleverd, oneindig voortreffelijker, dan nog zal de nakomelingschap verbaasd staan, dat, wat hij gaf, de arbeid van éénen man geweest is.

Zie overigens: Ypey en Derm. IV. blz. 307 verv. en de aant. Letterbode

1840 n°. 41 en 1841 n°. 2. M. Siegenbeek, geschiedenis der Leidsche booges. II. Toev. en bijl. blz. 238 verv. Dezelfde, hulde aan de nagedachtenis van J. H. van der Palm. B. ter Haar, dichtregelen bij den dood van den hoogleeraar J. H. van der Palm. J. Clarisse, prologus, quo scholas theol., a°. 1840—1841 habendas auspicaturus, J. H. van der Palm exemplum auditoribus, futuris theologis, ad imitandum proposuit. W. A. van Hengel, meritorium J. H. van der Palm commemoratio brevis. H. F. T. Fockens, J. H. van der Palm als Bijbeluitlegger, redenaar en schrijver gekenschetst. N. Beets, leven en karakter van J. H. van der Palm.

Michiel Panneel, uit een aanzienlijk Vlaamsch geslacht afkomstig, behoorde tot die leeraars, welke zich gedurende het tijdperk der hervorming jegens *Nederland* verdienstelijk hebben gemaakt. Vermoedelijk was hij reeds onder Alva een ijverig Evangelie-prediker. Wij vinden hem althans onder hen vermeld, die destijds de wijk naar *Engeland* namen. Hier werd hij predikant bij de Nederduitsche hervormde gemeente te *Norwich*. Van hier schijnt hij naar *Eecloo* beroepen te zijn en zich ook daaraan eenigermate verbonden te hebben. Deze gemeente verzocht althans in 1571 assistentie van de klassis van *Gend* om haren, aan haar over vijf jaren verbonden leeraar Michiel Panneel te bekomen. Wat hiervan zij, zeker is het, dat hij te *Norwich* bleef, tot dat hij naar *Middelburg* vertrok. Hier werd hij den 18 April 1577 beroepen en den 3 November van dat jaar bevestigd. Daar was hij niet alleen met ijver werkzaam, maar hij wijdde zijne krachten insgelijks aan het belang der geheele Nederlandsche kerk. Zoo was hij assessor op de particuliere synode van *Zeeland*, in Februarij 1581 te *Vlissingen* gehouden, en werd hem daar opgedragen om, met Miggrode [1]), een formulier voor het examen van proponenten te ontwerpen, om dat aan de nationale synode over te leveren. Van deze gewigtige kerkvergadering, die in Mei 1581 te *Middelburg* eenen aanvang nam, was hij niet slechts lid, maar ook scriba. Nog later, in 1597, vinden wij hem op de Zeeuwsche synode als assessor en later werd aan hem het ten uitvoer leggen van de synodale besluiten opgedragen. Is de naam van dezen Evangelie-prediker minder in de geleerde wereld bekend geworden, hij verdient bewaard te blijven als die van eenen man, aan wien de Nederlandsche hervormde kerk bij hare eerste vestiging en vorming zeer veel te dan-

[1]) Zie boven II. blz. 511 verv.

ken gehad heeft. Hij overleed in het najaar van 1604.

Zie overigens: J. W. te Water, Reformatie van Zeeland, blz. 113, 183 verv. Ypey en Derm. I. blz. 231.

Johannes Panneel, vermoedelijk de zoon van den zooeven vermelden predikant. Zeker is het althans, dat hij verklaarde in den loop zijner studiën vele weldaden van de regering van *Middelburg* ontvangen en in die stad zijne kindschheid doorgebragt te hebben. Ook zijne levensgebeurtenissen zijn ons slechts gedeeltelijk en zeer onvolledig bekend.

Allereerst treffen wij hem aan te *Grijpskerke* in *Zeeland*, waar hij in 1595 het predikambt aanvaardde. Waarschijnlijk was hij later, althans in 1607, predikant te *Calais* in *Frankrijk*, van waar hij naar *Baarland* in *Zuid-Beveland* is vertrokken. In 1617 werd hij bij de hervormde gemeente te *Axel* bevestigd en daar heeft hij zich vooral verdienstelijk gemaakt door, wat zijn voorganger had aangevangen, voort te zetten, namelijk het inzamelen van giften tot opopbouwen eener kerk en het werkelijk voltooijen van deze. In Junij 1633 hield zijne dienst te *Axel* op. Onzeker is het, of het vertrek naar eene andere standplaats, of het emeritaat, of de dood daaraan een einde heeft gemaakt.

Te *Calais* vertaalde hij: *Tractaet van den Antichrist en van zijn rijk door Georgium Pacart*, uitgegeven te *Amsterdam* in 1608. Insgelijks vertolkte hij het latijnsche werkje van Otto Casmannus, *Vade mecum, cara pietas et rara charitas*, hetwelk in 1609 te *Amsterdam* het licht zag.

Zie overigens: J. W. te Water, a. w. blz. 202 verv.

Gislenus Parduin of **Perduin**, uit den Roomschen tak van dat geslacht den 13 October 1630 te *Middelburg* geboren, werd reeds vroeg tot den geestelijken stand bestemd. Zich tot de jesuiten begeven en in 1662 de priesterwijding ontvangen hebbende, hield hij zich in *België* op, verscheidene waardigheden bij zijne orde bekleedende en een werkzaam leven leidende. Hij overleed te *Brussel* den 17 Augustus 1708.

In zijnen ouderdom heeft Parduin eenige stichtelijke werken ten behoeve zijner geloofsgenooten geschreven. Zij zijn: *Geestelycke oeffeningen*, Antw. 1683, Bruss. 1695, — *Tweeenseventig instrumenten der goede werken van den H. Benedictus*, Bruss. 1697, — *Godvruchtige bemerckingen op het gebed des Heeren*, Bruss. 1705, — *Godvruchtige bemerckingen op d'Engelsche groetenisse, doorgaens genoemt den weest gegroet*,

Bruss. 1708, en *Godvruchtige bemerckingen op de twaalf artikelen des geloofs*, Bruss. 1709.

Zie overigens: de la Rue, a. w., blz. 136 verv.

Jean Henri Pareau, wiens voorouders ten gevolge der herroeping van het edict van *Nantes* uit *Frankrijk* naar ons vaderland geweken waren, aanschouwde het eerste levenslicht te *Amsterdam* op den 13 Mei 1761. Hoezeer hij in zijne kindschheid met een zwak en ziekelijk gestel had te worstelen en reeds vroeg zijnen vader verloor, bezocht hij echter op twaalfjarigen leeftijd de latijnsche school zijner geboortestad en wel met zooveel vrucht, dat hij in Maart 1777 op eene loffelijke wijze tot de hoogere studiën werd bevorderd. Aan het Amsterdamsche athenaeum vond hij voortreffelijke leermeesters, onder wier leiding de veelbelovende jongeling zich meer en meer ontwikkelde, zich vooral op de oostersche letterkunde toeleggende. Eene proeve hiervan leverde hij in eene openbare *Declamatio* (1780), waarin hij de grieksche en latijnsche poëzij met die der hebreeuwen en arabieren vergeleek. Na een driejarig verblijf te *Amsterdam* begaf hij zich naar *Leiden*, waar hij zich wel aan de godgeleerdheid toewijdde, maar zich ook op de westersche en vooral op de oostersche letterkunde, onder Hendrik Albert Schultens, toelegde. Na den 2 September 1785 bij de Waalsche synode, toenmaals te *Leiden* vergaderd, tot proponent aangenomen te zijn, vestigde hij zich in zijne geboortestad, waar hij niet alleen zijne studiën voortzette, maar zich ook de letterkundige leiding zag toevertrouwd van den zoon van den burgemeester W. G. Dedel, Sal. zn.

Hoewel zich reeds vroeger de gelegenheid had voorgedaan om bij eene kleine gemeente geplaatst te worden, had hij gemeend daarvan geen gebruik te moeten maken: maar, toen men hem in 1789, op aanbeveling van Schultens, tot Waalsch predikant en tevens tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en oostersche letterkunde te *Deventer* benoemde, achtte hij zich verpligt die eervolle betrekking te aanvaarden. Den 5 Junij van dat jaar bij de Waalsche synode peremtoir geexamineerd en weinig dagen later te *Leiden*, *honoris causa*, tot doctor in de theologie bevorderd zijnde, werd hij den 2 Augustus te *Deventer* bevestigd, den 19 November zijn professoraat aanvaardende met eene *Oratio de conatibus incredu-*

lorum, rei Christianae plus emolumenti quam detrimenti afferentibus, Davent. 1790. Kort hierop volgde een ander, zeker belangrijker, reeds door hem als student aangevangen en nu voltooid werk: *Threni Jeremiae philologice et critice illustrati*, Lugd. Bat. 1790. Hierdoor werd zijn naam niet alleen hier te lande, maar ook buiten onze grenzen met lof bekend.

Intusschen oefende de onwenteling van 1795 ook invloed op het lot van Pareau. Was hij in 1789 beroepen in de plaats van de beide ten gevolge der staatsgebeurtenissen verwijderde predikant Villepoix en hoogleeraar Rückersfelder, thans werden deze in hunne betrekking hersteld en het beroep van Pareau vernietigd verklaard. Villepoix aanvaardde op nieuw zijne bediening, maar, toen Rückersfelder te *Bremen* bleef, ging onze hoogleeraar met zijne lessen voort. Terwijl men het oneens was, of men hem, of aan E. J. Greve het professoraat zou opdragen, werd hij te *Middelburg* beroepen.

Den 19 Februarij 1797 trad hij daar in dienst, maar reeds in 1799 werd hem het professoraat in het oostersch (dat in de theologie was aan Fransen van Eck toevertrouwd geworden) aan het athenaeum te Deventer andermaal opgedragen. Hij aanvaardde dit den 27 Mei met eene *Oratio de literis orientalibus minime injucundis*, Davent. 1799, zich tevens verbindende om twaalf malen in het jaar voor de Waalsche gemeente op te treden. In 1804 werd hij tot opvolger van den beroemden Willmet te *Harderwijk* beroepen. In den aanvang van het volgende jaar opende hij daar zijne lessen, den 13 Junij zijne redevoering uitsprekende *de ingenuo poeseos Hebraicae studio, nostris temporibus magnopere commendando*, Harder. 1805. Aan de Geldersche hoogeschool vond Pareau eenen aangenamen werkkring. Van 1807 tot 1808 bekleedde hij het rectoraat, hetwelk door hem werd nedergelegd met eene *Oratio de amico atque utili Graecarum Latinarumque literarum cum orientalium consortio*, Harder. 1808.

In 1810 opende zich voor onzen geleerde eene ruimere werkkring, daar hij, in plaats van Rau, als hoogleeraar in het Oostersch en *professor theologiae typicae et exegeticae* aan de Utrechtsche hoogeschool werd aangesteld. Den 27

September aanvaardde hij die betrekking met eene *Oratio de constante ac non mutabili orientalium ingenio, Sacrarum literarum cultoribus suos in usus diligenter observando*, Ultraj. 1810, en in 1811 door Mr. A. J. W. van Dielen in het Hollandsch vertaald onder den titel: *Redevoering over den bestendigen en geenszins veranderlijken aard der Oosterlingen, als welks naauwkeurige opmerking van het grootste belang is voor den beoefenaar der gewijde letteren.*

Pareau's verblijf te *Utrecht* ving onder gunstige voorteekenen aan. Hij was er naauwelijks twee maanden, of hij vernam, dat zijne *Disputatio de rationum, quae mythicam librorum Sacrorum interpretationem suadeant, momento ac pondere* door Teyler's Godgeleerd genootschap bekroond was. In 1814 werd hiervan eene Hollandsche vertaling vervaardigd, die gelijktijdig met het oorspronkelijk latijn het licht zag [1]). In 1824 verscheen eene tweede uitgave: *Disputatio de mythica sacri codicis interpretatione. Editio altera, additamento et indicibus aucta*, Ultraj. Die gunstige voorteekenen schenen echter bedrogen te hebben, toen Napoleon's ijzeren hand de Utrechtsche hoogeschool drukte. Hij bleef er nogtans, voor eene uitnoodiging naar *Groningen* bedankende, maar aanvaardde in 1812 de betrekking van predikant bij de Waalsche gemeente te *Utrecht*. In deze bleef hij werkzaam tot 1826.

Bij de herstelling van zaken werd Pareau in 1815 bevestigd als hoogleeraar in de Oostersche letterkunde. Intusschen was het aan zijne keuze gelaten, of hij tot de theologische of literarische faculteit zou behooren. Hij koos de laatste en deze droeg hem, *honoris causa*, het doctoraat in de letteren op. Met trouwe bleef hij in zijnen gewigtigen werkkring voortgaan, terwijl van 1822—1823 het rectoraat door hem bekleed en nedergelegd werd met een *oratio de honoris studio orientalium*. In 1827 deed hij afstand van zijne uitlegkundige lessen over het O. V. Allengs toch deed het klimmen zijner jaren zijne ligchaamskrachten afnemen, terwijl een val op het achterhoofd, in 1828, zijne nadeelige gevolgen weldra deed ondervinden. Nog mogt hij in 1831 zijnen opvolger op den oosterschen leerstoel begroeten,

[1]) In het 25 D. der verhand. van Teylers Godgel. genootsch.

maar niet lang was zijne eervolle rust op aarde. Hij overleed den 1 Februarij 1833.

Pareau was een evenzeer, om zijne braafheid, regtschapenheid en helderen christelijken zin, als om zijne geleerdheid, eerbiedwaardig man. Hij was gehuwd met Helena Nisina Ribbius, die hem achtendertig jaren eene trouwe gade was. Dat zijne beide zonen, de hoogleeraar te *Groningen* en de predikant te *Assen*, den roem van den vaderlijken naam met eere handhaven, behoeft hier niet gezegd te worden. 's Mans verdiensten werden door buiten- en binnenlandsche Maatschappijen op prijs gesteld. Hier te lande was hij lid van de Zeeuwsche en Utrechtsche genootschappen, van de Hollandsche en Leidsche maatschappijen, eerst correspondent en later lid van het Koninklijk Instituut. Deze laatste instelling genoot meermalen de vruchten zijner studiën. In 1818 deelde hij haar eene *commentatio de indole nobilissimi poematis Arabici, Kasida-al-Maksoura, quod Ibn Doreidum habet auctorem*, en in 1827 eene *commentatio de Amralkeisi Moallakah, et de hujus carminis indole ac praestantia* mede, terwijl hij in hetzelfde jaar als haar redenaar optrad met eene *oratio de impenso religionis apud priscas gentes studio, de ejusque indole et causa maxime probabilis.*

Als hoogleeraar werd Pareau niet altijd door allen, die zijne lessen moesten bijwonen, zoo hooggeschat als hij verdiende. Wij zijn het met zijnen verdienstelijken levensbeschrijver, den hoogleeraar Heringa, eens, dat de oorzaak hiervan moet gezocht worden in het snel dicteren van zoodanige lessen, welke hij liefst spoedig afdeed: welligt evenzeer in het altijd voorlezen zijner opstellen, waardoor deze minder boeijend en levendig werden. Dat hij echter de oostersche studie op zijne school heeft opgebouwd, heeft een aantal uitmuntende leerlingen bewezen.

Onze geleerde behoorde tot de begaafde Evangeliepredikers, gelukkig zijnde in de keuze van de belangrijke onderwerpen en die levendig en krachtig ontwikkelende, zich evenzeer toeleggende om den zin der H. Schrift duidelijk te doen kennen, als om gemoedelijk en stichtelijk tot zijne hoorders te spreken. Proeven van zijnen kanselarbeid zijn bewaard gebleven in: *Sermons sur quelques textes de l'Ecriture sainte*, Utr. 1814, en *Sermon, prononcé pour l'ou-*

verture de la réunion des députés des églises Wallonnes à Zutphen, le 9 Sept. 1819, Utr. 1819. Op het gebied der godgeleerde wetenschappen heeft hij zich vooral jegens de uitlegkunde en uitlegging des Ouden Verbonds verdienstelijk gemaakt.

Zijne *Institutio interpretis Veteris Testamenti*, Ultraj. 1822, door hem, zoowel ten dienste zijner leerlingen, als van hen die de hoogeschool reeds verlaten hadden, geschreven, was een uitmuntend werk ter bevordering van eene juiste kritiek en grondige verklaring van de Schriften des Ouden Verbonds. Een allerbevoegdst beoordeelaar, professor Bouman, vindt in dezen arbeid: „edele liberaliteit, gepaard met diepen eerbied voor de heilige oorkonden; groote geleerdheid zonder onnoodigen praal van belezenheid; schrander oordeelkundig vernuft, zonder den schijn zelfs van vermetelheid; en bij dat alles eene latijnsche voordragt, welke hem zelfs die van de beoefening der Romeinsche letterkunde zijn hoofdwerk gemaakt had, tot eer zoude verstrekken [1]." Heringa noemde dat werk eenen bij uitstek nuttigen arbeid.

Wij hebben reeds gezien, wat hij over de mythische verklaring des Bijbels geschreven heeft, betoogende, dat er geene voldoende redenen bestaan om eenig gedeelte des O. en N. Verbonds als mythen aan te merken. Hoogst voortreffelijk is deze door Teyler's Godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling. Intusschen heeft hij een groot deel zijner studiën aan de behandeling van het boek Job toegewijd. Zeer belangrijke voorlezingen werden daarover door hem gegeven, waarin, volgens getuigenis van wie ze hoorden, evenzeer zijne kritische, als exegetische bekwaamheid bleek. Slechts een klein deel zijner bewerking van dat bijbelboek heeft het licht gezien, namelijk eene *commentatio de immortalitatis ac vitae futurae notitiis ab antiquissimo Jobi scriptore in suos usus adhibitis*, Dav. 1807, waarin ook eene kritische en philologische verklaring van het 18ᵉ Hoofdst. voorkomt.

Zal zijne *commentatio Jobaea* een sprekend bewijs zijner geleerdheid blijven, hij heeft de beoefenaars der wetenschap

[1]) Godgel. bijdr. X. blz. 777. De hoogleeraar bediende zich toen van den pseudonym *Frisius*. Pareau's *Institutio* is ook in het Engelsch vertaald.

evenzeer verpligt door zijne ten jare 1817 uitgegevene *Antiquitas Hebraica breviter descripta*, welk werk in 1823 en in 1832 op nieuw gedrukt is.

Zie overigens: Heringa's levensberigt en karakterschets van J. H. Pareau, in het Archief van Kist en Royaards IV. bladz. 253 verv., korter voorkomende in de Konst- en Letterbode voor 1833, I, blz. 356 verv. A. Simons orat. Rector. in Annal. Acad. Rhen. Traj. a. 1832—1833, pag. 48, 67. Siegenbeek's aanspr. bij de Leidsche maatsch. 1833, blz. 38. Aanhangsel op het Woordenboek van Nieuwenhuis. Bouman, Geld. hooges., II. blz. 538 verv.

Adriaan Pars, den 14 October 1641 te *'s Gravenhage* geboren, is in 1671 proponent geworden en nog in hetzelfde jaar als predikant bij de hervormde gemeente te *Katwijk aan den Rijn* bevestigd. Gedurende eene reeks van jaren heeft hij daar het Evangelie gepredikt, totdat hij in hoogen ouderdom in 1719 overleed.

Hij was een ijverig beoefenaar van onze taal en van de dichtkunst. Van zijne gedichten zijn meest bekend *Treurlied van den gekruisten Christus of korten inhoud van het geheele lijden van den Messias na de jaarlijksche Leidsche preekorder*, Leid. 1685, 1698, — *Otia Catvicena*. Ook de vaderlandsche geschiedenis werd door hem behandeld. Wij hebben althans van hem *Katwijksche en Rijnsburgsche oudheden, als twee hoogedelste naburinnen*, Leid. 1697, en *Index Batavicus of Naamrol van de Batavische en Hollandse schrijvers, van Julius Cesar af tot dese tijden toe, met plat.*, Leid. 1701, een werk, dat meer van 's mans naarstigheid, dan van oordeelkunde getuigt en dat, hoeveel ook in zich bevattende, nogtans zeer onvolledig is.

Pars heeft ook een paar bundels leerredenen of godsdienstige vertoogen uitgegeven, waaruit zijne overhelling tot historische studiën evenzeer blijkt, als de vrome geest, die hem bezielde. Zij zijn: *Keeten van heerlijkheden, ter eere van den verheerlijkte Messias aan de regterhand van Jehova, met de gevallen van zijne kerke en deszelfs vijanden, geschaekelt en uytgebreid in agt leerredenen over den* CX *Psalm*, Leid. 1688, en *De profeteerende Heiland in zijn vreesselijke en getrouwe Godspraken omtrent Jerusalems en 's werelds ondergang; en de kastijdingen en verdrukkingen van de kerk van 't Nieuw Testament, ons voorgesteld in het* 24 *Hoofdst. van Matth. Evang. in* 25 *korte redenschetsen over hetzelve*, Leid. 1693.

Zie overigens: Paquot II. pag. 108. De Windt a. w. voorr. blz. II.

Bartholomaeus Pasmans, omstreeks 1640 te *Maastricht* geboren, heeft te *Leuven* zijne studien voltooid en aldaar een groot deel zijns levens doorgebragt. Hij verkreeg er de waardigheden van licentiaat en doctor in de theologie en heeft geruimen tijd zoowel in de godgeleerdheid, als in de philosophie onderwijs gegeven. In 1681 werd hij president van het collegie van *Arras* en in die betrekking bleef hij, tevens veel werk van prediken makende en het bestuur der Augustijner nonnen (de witte vrouwen) op zich nemende, tot zijnen dood, die den 25 Augustus 1690 plaats vond.

Pasmans heeft uitgegeven *Testimonia a quibusdam recentioribus collecta, quibus doctrina S. Caroli Borromaei de remittendis et retinendis peccatis a singularitatis nota vindicatur*, Mechl. 1675, alsmede eenige *Theses theologiae*, onder zijne voorzitting door verschillende personen verdedigd, die meest van zedekundigen aard zijn.

Zie overigens: Paquot III, pag. 287 suiv.

Paschier de Fyne. Zie: **de Fyne** 1 Deel blz. 480 verv. Bij de aldaar opgegeven geschriften kunnen wij thans voegen het onlangs in het licht verschenen werk van Dr. J. van Vloten, *Paschier de Fyne*, 's Hertogenb. 1853.

George Pasor, in het Herbornsche uit een niet onaanzienlijk geslacht in 1570 geboren, bezocht op zijn veertiende jaar het door graaf Jan den Ouden gestichte gymnasium te *Herborn*, waar hij in den beroemden godgeleerde, Johannes Piscator, eenen uitmuntenden leeraar niet alleen in de grieksche en latijnsche talen, maar ook in het hebreeuwsch vond. In 1591 woonde hij de akademische lessen in die stad bij. Reeds het volgende jaar begaf hij zich naar *Lausanne* en van daar naar *Geneve*. In 1594 naar zijn vaderland teruggekeerd, zette hij zijne studiën voort aan het athenaeum van *Nassau-Ziegen*, wordende hem het toezigt opgedragen over de wetenschappelijke oefeningen van onderscheiden jeugdige edellieden, onder welke zich de jonge graven van Nassau en Solms bevonden. In 1597 werd hij in het Nassausche paedagogium te *Ziegen* geplaatst en hier bleef hij, voor een beroep als predikant bij de Fransche gemeente te *Wetzlar* bedankende, werkzaam, totdat hij in 1607 tot hoogleeraar in de theologie en in de hebreeuwsche taal te *Herborn* benoemd werd. Negentien jaren bekleedde

hij deze betrekking met hoogen lof, lessen gevende zoowel over het Nieuwe, als over het Oude Verbond. Inmiddels was de dertigjarige oorlog aangevangen en *Herborn* leed onder de gevolgen daarvan. Welkom was het dus onzen godgeleerde, toen bezorgeren der Friesche hoogeschool hem het professoraat in de grieksche taal opdroegen. Hij aanvaardde zijne betrekking te *Franeker* in 1626 met eene *Oratio de litterarum Graecarum dignitate atque usu.* Vier jaren later werd hij tot *artium liberalium magister* bevorderd. Zijne braafheid, godvrucht en christelijke liefde deden hem in *Friesland* evenzeer aller achting winnen, als zijne hooggeschatte geleerdheid. Geloovig was zijn sterfbed en kalm zijn verscheiden op den 10 December 1637.

Hij was te *Herborn* gehuwd met Apollonia Hendsch en liet twee zonen na, van welke wij den oudste nader zullen leeren kennen. Na het verlies zijner eerste gade, ging hij een tweede huwelijk aan met Magdalena Ursinus. Hij overleefde ook deze.

Behalve eenige letterkundige geschriften en eene *Oratio in obitum Johannis Piscatoris*, Herb. 1625, heeft Pasor eenige werken geschreven ter bevordering van de verklaring des Nieuwen Verbonds, die van 's mans geleerdheid getuigen en veel nut gesticht hebben. Zij bestaan in een' met graagte ontvangen en veel gebruikt *Lexicon graeco-latinum in N. T.*, waarvan de derde uitgave in 1626 te *Herborn* en nog eene latere te *Leipzig* in 1717 verscheen, *Etyma nominum propriorum et analysis hebr. Syr. et Lat. vocabulorum N. T. addito Lexico*, waarvan de tweede uitgave in 1626 te Herborn het licht zag en ook latere bestaan, — *Manuale graecolatinum, cum libello de gr. N. T. accentibus*, meermalen uitgegeven, — *Idea graecarum N. T. dialectorum*, Fran. 1637, en meermalen, — *Grammatica graeca sacra N. Testamenti*, Gron. 1655 en later.

Zie overigens: Bayle, III. pag. 2190 suiv. Vriemoet, l. l., pag. 237 seqq.

Matthias Pasor, zoon van den hierboven vermelden Herbornschen en Franeker hoogleeraar, werd den 12 April 1599 te *Herborn* geboren. Hier ontving hij zijne eerste opleiding, totdat men hem in 1614, om de pest in zijne geboortestad te ontwijken, naar *Marburg* zond, waar hij echter, ten gevolge van mishandelingen, hem aangedaan door studenten,

die vroeger te *Herborn* door zijnen vader, als rector der akademie, gestraft waren, niet lang kon blijven. Twee jaren later begaf hij zich naar *Heidelberg*, waar hij niet alleen door het geven van onderwijs, weldra in zijne eigene behoeften voorzien kon, maar ook in 1620 tot hoogleeraar in de wiskunde werd aangesteld. Hier verduurde hij al de ongemakken des oorlogs, totdat de troepen van Tilly in 1622 *Heidelberg* plunderden. Toen week hij naar *Herborn*, maar, daar ook hier de krijgsgebeurtenissen hem met allerlei gevaren omringden, reisde hij naar *Engeland*, waar hij, gedurende eenigen tijd, te *Oxford* bijzondere lessen in het hebreeuwsch en in de wiskunde gaf. Eenen togt naar *Frankrijk* gemaakt en zich te *Oxford*, hoe langer zoo verdienstelijker gemaakt hebbende, werd hij daar in 1626 hoogleeraar in de oostersche talen. Drie jaren later nam hij het professoraat in de philosophie aan de Groninger hoogeschool aan, hetwelk hij later met dat in de wiskunde en in 1645 met dat in de theologie verwisselde. Te vergeefs was hij naar *Harderwijk* beroepen. In hetzelfde jaar, waarin hij den theologischen leerstoel aanvaardde, werd hem, eershalve, het doctoraat in die wetenschap opgedragen en met lust en goedkeuring kweet hij zich van de pligten aan zijne nieuwe betrekking verbonden, totdat hij in 1658 overleed. De geleerde man heeft nooit iets voor de pers bewerkt, verklarende, niet te willen beproeven om door het uitgeven van nieuwe boeken de aandacht van reeds bestaande en goede af te trekken. Nogtans hebben wij de uitgave van de voornaamste werken zijns vaders aan hem te danken.

Zie overigens: Vitae et effigies profess. Gron. pag. 109 sqq. Bayle, III. pag. 2190 suiv. Bouman, Geld. hoog. I. blz. 93 en 98.

Johannes Patyn, in 1709 te *Rotterdam* geboren, en eerst te *Leiden*, vervolgens te *Utrecht* gestudeerd hebbende, werd, na doctor in de godgeleerdheid en proponent geworden te zijn, in 1732 te *Benthuizen* bevestigd. Drie jaren later vertrok hij van daar naar *Rijswijk* en in 1736 naar *Middelburg*. In 1739 verwisselde hij deze standplaats met *Rotterdam*, waar hij gedurende eene reeks van jaren het Evangelie predikte. Hij was de eerste, die, ten gevolge der stichting van Senserff, de bekende acht jaarlijksche leerredenen tegen atheïsten, deïsten, en de vijanden van het

Christendom op zich nam en in die taak volhardde, totdat hij in 1777 het emeritaat verkreeg. Dat men hem hoogachtte, bleek, toen de Rotterdamsche regering hem in 1743 tot hoogleeraar in de typische godgeleerdheid aanstelde. Hij aanvaardde die betrekking met eene latijnsche redevoering *Over den koperen slang als een doorluchtig voorbeeld van Christus*. Deze is ons echter niet ter hand gekomen. Hij overleed den 24 Maart 1783.

Zie overigens: Harderwijk, a. w., blz. 78 verv.

Marcus van Peenen, den 29 Augustus 1642 te *Leiden* geboren, is in 1668 predikant te *Koudekerke* in *Zuid-Holland* geworden, van waar hij in 1680 naar *Leiden* vertrok. Hier overleed hij den 9 Januarij 1696.

Van Peenen was een in zijne dagen niet ongeacht godgeleerde, van wien een Hollandsche commentarius *Over den Brief aan de Romeinen*, 2 deel. in 4⁰., bestaat.

Zie overigens: Soermans, kerk. reg., blz. 51, 55. Van Maurik, naamrol.

Willem Peiffers werd in 1721 als adjunct-predikant te *IJsselstein* beroepen, van waar hij in 1733 als gasthuisprediker naar *Delft* vertrok. In het volgende jaar werd hij tot predikant bij de gemeente aldaar gekozen, en bleef er werkzaam, totdat hij in 1742 het beroep naar *Amsterdam* aannam. Den 19 Augustus van dat jaar bevestigd zijnde, genoot hij liefde en achting, totdat hij in 1779 overleed. 's Mans dochter, Anna Maria, was met den beroemden oosterling Everhard Scheidius gehuwd.

Peiffers was een zeer geleerd man, die aan veelzijdige kennis liefderijke verdraagzaamheid wist te paren. Dit bleek inzonderheid, toen hij zich verpligt achtte deel te nemen in den zooveel gerucht makenden twist tusschen Appelius en Janssonius. In zijn werk: *Geloofsvastigheid van een waar Christen* had hij zich niet ten voordeele van den laatstgenoemde uitgelaten. Hieruit ontstond in 1769 eene openbare briefwisseling tusschen hem en Appelius, die, door de achting en liefde, waarmede zij elkander bejegenden, dezen beide geleerden inderdaad ter eere verstrekte en zich in gematigden toon allergunstigst onderscheidde van de wijze, waarop gewoonlijk godgeleerde twisten werden gevoerd.

Behalve de reeds genoemde, vinden wij nog van Peiffers

vermeld: *Afscheydtspredikatie van Delft naar Amsterdam*, in 4°., en *Sodoms ongerechtigheyd en straffe*, in 4°.

Zie overigens: Veeris, kerk. alphab. blz. 151 en 152. Ypey, gesch. der christ. Kerk in de 18e E. VII. blz. 405. Ypey en Derm. III aant. blz. 270. Bouman, Geld. hooges. II. blz. 493.

Simon Pelgrom of **Pelegromius**, omstreeks 1507 te *'s Hertogenbosch* geboren, begaf zich, den geestelijken stand omhelzende, in de orde der zoogenaamde Wilhelmiten. Zijne geloften werden in het klooster *Hemelpoort* of *Baseldonck* in zijne geboortestad afgelegd. In 1542 werd hij tot prior van dat gesticht verheven en in 1557 tot provinciaal. Hij overleed in 1572.

Pelgrom's arbeid was van letterkundigen en historischen aard. Men heeft van hem: *Synonymorum sylva, in usum eorum, qui compositioni student epistolarum, congesta*, Busciducis (waarschijnlijk reeds in 1537), 1546, Antverp. 1555, 1556, 1577, Amst. 1615, 1635, — *Descriptio urbis Sylvaeducis*, 1540, in het Holl. vertaald onder den titel: *Oorspronck van 's Hertogenbosch, beschreven door S. Pelgrom*, Amst. 1629.

Zie overigens: Paquot I, pag. 627 suiv.

Abraham Nicolaas van Pellecom, geboren in 1783, aanvaardde het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Kortenhoef*. Later is hij leeraar geweest aan de *Hitsert*, te *Prinsenhage* en te *Geertruidenberg*. Hier bekwam hij in 1836 het emeritaat, terwijl hij den 29 September 1849 te *Boxtel* overleden is.

Van Pellecom was een man van buitengewone geestvermogens, veelwetend, vlug en vernuftig. Zijne dichterlijke verdiensten zijn algemeen erkend. Proeven hiervan heeft hij gegeven in menig afzonderlijk in het licht verschenen dichtstuk, zooals in *Het magnetismus*, Breda 1816, — *de slag van Algiers*, Schied. 1817, — *de Laster*, Bred. 1818, enzv., en vooral in zijne *Gedichten*, 2 deel., Breda 1824.

Het ontbrak hem aan geene gaven voor den kansel. Zijne *Leerredenen*, Breda 1820, hebben er het bewijs voor geleverd. IJverig voorstander was hij van het protestantismus. Zoo gaf hij eene *Leerrede over Hand.* XIII: 6—12, *de tegenstand tegen de gezuiverde Evangelieleer in deze dagen in deszelfs aard en gevolgen voorgesteld*, Amst. en Breda 1829, en zoo ook nam hij later deel in het openlijk behandelen van

protestantsche belangen, vooral in den *Concordaatstrijd van* 1840 *en* 1841. Bedrieg ik mij niet, dan is o. a. van zijne hand het met veel kennis van zaken geschreven stukje: *De Jezuiten, de troon der Nederlanden en het Concordaat,* Amst. 1841. Hij was ridder van den Nederlandschen leeuw en in de laatste jaren zijns levens heer van *Kortenhoef.*

Perduin. Zie: **Parduin.**

Antonius Perizonius, uit een jegens de wetenschap hoogst verdienstelijk geslacht, dat zijnen oorspronkelijken naam Voorbroek in de taal der ouden getracht had te vertolken, gesproten, was de zoon van Antonius Perizonius, die eerst hofprediker bij den graaf van Lippe, later leeraar te *Cappel* en in 1645 overleden was. Onze geleerde, die zich den doctoralen graad in de theologie verwierf, was eerst rector te *Appingadam,* van waar hij in 1655 als professor in de godgeleerdheid en in het hebreeuwsch naar *Ham* vertrok. Niet alleen gaf hij hier onderwijs in de reeds genoemde wetenschappen, maar ook in de philosophie, tevens als predikant optredende. In 1661 aanvaardde hij hetzelfde professoraat te *Deventer,* waar hij het gedurende elf jaren met grooten lof heeft waargenomen. Hij overleed den 23 October 1672 in den ouderdom van zesenveertig jaren, zijnen naam tot de nakomelingschap overgebragt hebbende in een *De ratione studii theologici tractatus, ad ejus emendationem praecipue spectans,* Dav. 1669. Hij heeft drie zonen nagelaten, van welke twee in deze bladen behooren vermeld te worden.

Zie overigens: Vriemoet pag. 626.

Jacobus Perizonius, ofschoon niet tot de eigenlijke godgeleerden, maar tot onze beroemdste litteratoren behoord hebbende, heeft ook op theologisch gebied gearbeid. Waar het onze taak is dit aan te wijzen, zou het echter verre buiten de grenzen daarvan gaan, wanneer wij hem tevens in zijne letterkundige verdiensten wilden beschouwen.

Oudste zoon van den hierboven genoemde, aanschouwde hij het levenslicht te *Appingadam* op den 16 October 1651. Oorspronkelijk tot de Evangeliedienst bestemd, genoot hij zijne opleiding zoowel te *Deventer,* als te *Utrecht,* maar, later besloten hebbende zich aan de letteren toe te wijden, bezocht hij ook *Leiden.* In 1681 benoemden de bezorgeren der Friesche hoogeschool hem tot hoogleeraar der gewijde

en ongewijde geschiedenis en der welsprekendheid. Twaalf jaren lang bekleedde hij dezen leerstoel met ongemeene toejuiching. In 1683 werd hij als professor in de geschiedenis, grieksche taal en welsprekendheid naar *Leiden* beroepen, terwijl hij in 1702 zijn werkkring vermeerderd zag met het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis. Aan de Hollandsche akademie viel hem geene mindere goedkeuring, dan aan de Friesche, ten deele. Diep werd dan ook zijn afsterven op den 6 April 1715 betreurd.

Groot waren Perizonius verdiensten omtrent de beoefening der oude letteren en der geschiedenis. Stichtte hij hierdoor reeds zeer veel nut bij de theologische studenten, die zijn onderwijs genoten, hij trad ook met zijnen schriftelijken arbeid op het gebied der godgeleerdheid. Wat hij in dit opzigt leverde, was deels van historischen, deels van exegetischen aard.

Tot het eerste soort behooren: *Dissertatio de Augustea orbis terrarum descriptione ex E. Lucae* II: 2, meermalen herdrukt, — *de jure suppliciorum apud Judaeos tempore Christi*, in Mus. Brem. Vol. II. P. I., — *Epistolae duae de testimonio Flavii Josephi de Jesu Christo et Jacobo minore, et de chronologia* 450 *annorum Judicum Israeliticorum, de qua Actor.* XIII: 20, Lugd. B. 1727. Van uitlegkundigen aard zijn: *Dissertatio philol. de origine, significatione et usu vocum Praetoris et Praetorii veroque sensu verborum D. Pauli Phil.* I: 13, Fran. 1687, — *Dissertatio de morte Judae et verbo ἀπαγχεσται, in qua explicantur et conciliantur loca Matth.* XXVII: 5, *et Actor.* I: 18, *ac vindicantur, quae ad Aelian. var. Hist.* V: 8 *erant notata*, Lugd. B. 1702, met de daarbij behoorende *Responsio ad nuperam notitiam de variis Aeliani aliorumque auctorum locis*, ibid. 1703, en *Responsio* II *ad notitiam secundam de Lucae Actor.* I: 8 *et variis Aeliani aliorumque auctorum locis*, ibid. 1703. Gronovius heeft terzelfder tijd over hetzelfde onderwerp geschreven.

Zie overigens: Vriemoet pag. 625 sqq. Zijne levensbeschrijving, geplaatst vóór zijne *Orationes* XII, Amst. 1740. Schultingii Oratio funeb. Niceron, I. pag. 24 suiv. Saxii Onom. litt. V. pag. 275 sq. Siegenbeek, a. w., I. blz. 248, 249, 255, 256, 259, 302. II. blz. 38 verv. Toevoegs. en bijl. blz. 160 verv. Bouman, Geld. hoog. I. blz. 110.

Gerardus Perizonius, insgelijks een zoon van den Deventer hoogleeraar, heeft het Evangelie eerst verkondigd te

Goutum en *Zwichem*, van waar hij in 1702 het beroep naar *Groot-Ammers* aannam. In 1715 vertrok hij naar *Brielle*. Hier kreeg hij in 1739 het emeritaat en is in het daarop volgend jaar overleden.

Ook deze Perizonius handhaafde den roem van den voorouderlijken naam. In 1710 gaf hij te *Amsterdam* eene Nederduitsche verhandeling uit over het volkomene borgtogtschap van den Zone Gods, welke te *Utrecht* in 1712 en ook in 1713 herdrukt is. Ook vinden wij als van zijne hand vermeld: *Over den dood van D^o. W. Enso*, in 4°.

Zie overigens: Vriemoet l. l. 626.

Willem Emery Baron de Perponcher werd den 14 April 1740 te *'s Gravenhage* geboren, waar zijn vader Jacob Arend, Baron de Perponcher Redenitzky, raadsheer was in het hof van *Holland*. Door zijne vaderlijke afkomst uit een edel Fransch geslacht gesproten en aan aanzienlijke Poolsche familien verwant, was hij door zijne moeder, eene van Wassenaar, en later door zijn huwelijk met vrouwe Agnes Clara Voet van Winsen met de oudste geslachten van ons vaderland verwant. Dat Perponcher eene opleiding ontving overeenkomstig zijne hooge geboorte, behoeft naauwelijks gezegd te worden, maar deze was tevens van ernstig godsdienstigen aard. Aan de Stichtsche hoogeschool tot doctor in de regten bevorderd, vestigde hij zich te *Utrecht*, waar hij spoedig tot lid van de vroedschap benoemd werd. Verschillende hooge betrekkingen werden hier door den waardigen man bekleed, gelijk hij dan ook lid werd der provinciale staten. Wel genoot en verdiende hij de algemeene achting ten gevolge van zijn braaf, godsdienstig, edel en zachtmoedig karakter en niet minder ten gevolge van zijn onvermoeid pogen om voor anderen nuttig te zijn. Reeds was hij een tweeënzeventigjarige grijsaard geworden, toen hem in 1813 eene zware beproeving werd opgelegd. Het terugtrekkend Fransche leger voerde hem met anderen zijner aanzienlijkste stadgenooten als gijzelaar mede. Te *Parijs* werd hij in de gevangenis geplaatst, maar welhaast met zijne lotgenooten, door de tusschenkomst van Hollands voormaligen koning, Lodewijk Napoleon, daaruit ontslagen. De zegepraal der geallieerden schonk hun eerlang de vrijheid geheel terug. Bij deze ramp was Perponcher de vertrooster

zijner vrienden, die bij den vromen grijsaard bemoediging en kracht vonden.

Reeds onder koning Lodewijk Napoleon was hij lid geweest van de commissie voor de zaken van het hooger onderwijs en in 1815 werd hem de waardigheid van curator der herstelde Utrechtsche hoogeschool door koning Willem opgedragen. Hij aanvaardde die met eene *Aanspraak aan den akademischen senaat en studerende jeugd*, welke met eene andere *aan de op 's Rijks hoogeschool te Leyden studerende jeugd*, in 1816 te *Utrecht* het licht heeft gezien. 's Mans hoog geklommen jaren verhinderden hem niet onafgebroken werkzaam te wezen, totdat de dood hem den 25 Junij 1818 uit dit leven wegrukte. Het provinciaal Utrechtsch Genootschap verloor in hem eenen ijverigen bestuurder, de stad zijner woning een' voorbeeldig burger, de maatschappij een ongemeen nuttig lid, de hoogeschool een eerbiedwaardig verzorger, de wetenschap eenen met geestdrift voor haren bloei en vooral voor hare praktikale toepassing bezielden beoefenaar.

Perponcher was een man van veel kennis, maar die deze vooral voor zijne medemenschen vruchtbaar wenschte te maken. Met dat doel beoefende en schreef hij over wijsgeerige onderwerpen. In die rigting gaf hij: *Zedekundige brieven over het geluk*, 2 deel., 1769—1772, — *Rhapsodie of het leven van Altamont*, 2 deel., Utr. 1775, — *de hedendaagsche Stoicijn*, 2 deel., ald. 1787, — *Overdenkingen*, ald. 1793, — *De wijsgeer der natuur*, 2 deel., ald. 1797, — *Het sentimentelen van dezen tijd*, ald. 1804, — *Wijsgeerige gronden*, ald. 1817, — *Overwegend verslag van den oorsprong en voortgang zoo der verwildering, als der beschaving onder de menschen en volken*, Utr. 1819, 's mans laatste geschrift, hetwelk, even als de reeds genoemde, eenen echt christelijken geest ademt.

De godsdienst ging hem dan ook boven alles ter harte. Vrijzinnig waren zijne denkbeelden en openhartig werden zij door hem ontwikkeld, maar tevens met zulk eene zachtmoedige bescheidenheid, dat zij hem geene vijanden berokkenden. Welligt droeg daartoe ook zijn onafhankelijke maatschappelijke toestand bij en niet minder, dat hij geen eigenlijk theologant was.

Perponcher's godsdienstige denkwijze beschouwende, komt het ons voor, ook in hem het bewijs te vinden, dat 's men-

schen karakter eenen onwillekeurigen invloed heeft op zijne inzigten, ook, waar hij met naauwgezetheid en ijver naar de waarheid zoekt. Kenmerkende trek van zijn karakter was liefderijke zachtheid en deze openbaarde zich in zijn godsdienstig systeem, indien wij aan zijne, meestal buiten schoolsche vormen voorgedragene, denkwijze dien naam mogen geven. Hij stelde zich eene in den loop der eeuwen, maar toch zeker bereikbare en ook bereikt zullende worden herstelling, het eindelijke geluk van de geheele menschheid. voor. Daartoe had de goddelijke liefde hare openbaring, maar vooral de leer van Jezus Christus gegeven. De straffen, welke de menschen ondervonden, streden niet met die liefde des Opperwezens. Evenzeer als het kwaad door God werd toegelaten, opdat de zedelijke aardbewoner *door ondervinding* beter en wijzer mogt worden, dienden ook de straffen om het eindoogmerk, de volmaking des menschdoms door het Christendom, te bereiken. Zonde was bij die bedoeling niet als overbodig te beschouwen, want de ondervinding, het kwaad in al zijne afschuwelijkheid leerende kennen, zou den mensch in het einde beter en volmaakter doen worden, dan hij zou geweest zijn, indien de staat der onschuld hem eigen ware gebleven.

Het kon niet anders, of iemand van Perponcher's godsdienstige stemming moest vooral veel werk maken van het lezen en onderzoeken des Bijbels en er hartelijk belang in stellen om dezen algemeen te doen verstaan. Dit bewoog hem dan ook om de Bijbelverklaring van Michaëlis in onze moedertaal over te brengen. De vertaling van de negen eerste deelen van dit belangrijke werk, van 1776 tot 1789 bearbeid, is van zijne hand; het geheel is door den geleerden IJ. van Hamelsveld voltooid. Perponcher beijverde zich intusschen zelf om de Heilige Schrift op te helderen. Hij leverde hiertoe *Korte omschrijving van den Prediker*, Utr. 1798, — *Bijbeloefeningen, bedenkingen, gissingen, wenken*, 2 stukken, ald. 1803, — *de drie boeken van Salomo*, ald. 1804, — *de brieven van den apostel Paulus*, 3 deel., ald. 1809. Getuigden al deze geschriften van een helder hoofd en een vroom hart, zij strekten tevens ten bewijze, hoeverre belangstellende ijver het, ook zonder bepaalde theologische opleiding, op het gebied der gewijde uitlegkunde kan bren-

gen. 's Mans godvruchtige en zijne hierboven omschreven bijzondere denkwijze openbaarde zich vooral in zijn *Tafereel van Gods weg met den mensch, naar de leer des Evangeliums*, Utr. 1803, — *Het lijden van den Messias naar de Propheten en Evangelisten*, ald. 1806, — *Leven van Jezus en zijne leer*, ald. 1808, — *Het Oude Testament de voorbereiding van het Nieuwe*, ald. 1812 — *De geest van het Evangelisch Christendom*, ald. 1812, 3 st., — *bespiegelende wandeling door het O. T.*, ald. 1818. In echt populairen toon heeft hij in zijne *Beschouwende godgeleerdheid* een kort begrip gegeven van de belangrijkste leerstukken der hervormden, waarin ze naar de toenmaals in zwang zijnde orde van behandeling worden voorgedragen.

Heeft Perponcher zich op deze wijze aanspraak verworven om in de breede rei van Nederlandsche godgeleerden opgenomen te worden, hij verhoogde den adel der verdiensten, welke hij aan dien zijner geboorte had toegevoegd, door, even als zijn vroeger ontslapen vriend Hieronymus van Alphen, ook ter beschaving en ontwikkeling van de jeugd te arbeiden. Van een *spelboek* af tot een *aardrijkskundig handboek* toe gaf hij van 1784 tot 1786 in zijn *onderwijs voor kinderen*, waarvan de derde druk in 1816 het licht zag. Bovendien beschonk de werkzame man het aankomend geslacht met de *kleine lesjes voor Mimi*, Utr. 1791, *Vraagoefening voor jongelieden, ter beschaving van verstand en hart*, ald. 1792, — *Nieuw Nederd. A. B. Spel- en leesboekje*, met pl., waarvan de 4de druk in 1810 te *Utrecht* verscheen.

Groot is het getal der reeds genoemde werken van den geleerden edelman, maar, opdat onze schets iets moge bijdragen om de nagedachtenis van den brave dankbaar te doen gedenken, volge hier nog eene eenvoudige opgave van zijne andere geschriften, die wij hebben leeren kennen. Zij zijn: *De Zuid-Bevenlandsche dorpsleeraar*, Utr. 1799, — *de lente, een gedicht, naar het Hoogd. van von Kleist*, ald. 1804 — *mengelwerk*, ald. 1804, — *dichtkundige bespiegelingen*, ald. 1804, — *gedachten over de vrijheid van den burgerstaat, bijzonder in Nederl.* ald. 1804, — *aan de lieden der beschaafde wereld*, 2de druk ald. 1804, — *Gedichten*, 2de uitg. 1808, — *twee brieven aan Mr. R. Feith*, ald. 1815, — *Josef of de broederhaat, zedendicht in prosa*, 4 st. ald. 1816.

Waarlijk, de man, die, zonder door zijne maatschappelijke betrekking daartoe geroepen te worden, in het bezit van alles, wat hem in staat stelde het leven te genieten, zoo ijverig en onvermoeid werkzaam was en dat bleef tot zijnen laten avond, heeft eenen naam nagelaten, die niet zonder eerbied behoort uitgesproken te worden.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18 E., VIII. blz. 266, 449, Nieuwenh. Woordenb. V. blz. 388 verv.

Cunerus Petri, omstreeks 1570 te *Duivendyke* op het eiland *Schouwen* geboren, ontving zijne eerste opleiding te *Brouwershaven*. Zich vervolgens naar *Leuven* begeven hebbende, vond hij, bij den bekrompenen toestand zijner geldmiddelen, ondersteuning en hulp bij den edelman Elias van Schore. Zijne studien eerst in de philosophie en later in de theologie voortgezet hebbende, werd hij in 1559 Plebaan van St. Pieter te *Leuven*. Een jaar daarna verkreeg hij het doctoraat in de godgeleerdheid en weldra opende zich voor hem de weg tot eene hooge kerkelijke waardigheid. Van de nieuwe bisdommen door Philips II opgerigt, was er een voor *Leeuwarden* bestemd en tot het bekleeden van dien zetel Remigius Dirutius benoemd. Met geestdrift hadden zich echter de Friezen, zoowel geestelijken als wereldlijken, tegen het invoeren van deze nieuwe waardigheid in hun gewest verzet en wel met zoo gunstig gevolg, dat zij jaren lang de overkomst van den kerkvoogd verhinderden. Alva's ijzeren wil besloot ook hen te dwingen: maar, daar Remigius intusschen den stoel van *Brugge* had bekomen, werd Cunerus Petri tot bisschop van *Leeuwarden* aangesteld.

Ondersteund door het Spaansche bewind, deed hij zijne plegtige intrede binnen Frieslands hoofdstad op den 1 Februarij 1570.

Zeker het kostte hem moeite om in het bezit te komen der kloostergoederen, welke tot onderhoud van het nieuwe Sticht waren aangewezen. Het werd echter doorgedrongen. Was dit reeds op zich zelf genoeg om de verbittering der Friezen aan te vuren, in plaats van die te doen bedaren, er was meer wat deze levendig hield. Vooreerst matigde hij zich het regtsgebied aan over zaken, die vroeger tot het hof van *Friesland* hadden behoord: ten andere voerde hij de beslui-

ten der kerkvergadering van *Trente* in: ten derde dreef hij het vervolgen en straffen der ketters en eindelijk was zijne weelderige levenswijze weinig geschikt om den Friezen te behagen.

Het is waar, dat 's bisschops ijver tegen de hervormden dezen weinig nadeel deed. De vervolging werd althans niet erger en te *Leeuwarden* bleven die van de religie hunne godsdienstoefeningen houden. Zeker was dit geen uitvloeisel van het zachtmoedig karakter van den kerkvoogd en dus op zich zelf niet geschikt om het hatelijke zijner bevelen in het oog des volks te verzachten. Integendeel was dit er getuige van, hoe hij, na de lafhartige vlugt van den graaf van Schouwenburg, in 1573 *Friesland* rondreisde om de kerken, die de protestanten naar zijne wijze van zien ontheiligd hadden, op nieuw te wijden en hoe, op zijn bevel, de lijken van ketters uit de gewijde aarde werden opgegraven en de levenden in den kerker geworpen. Hier kwam bij, dat, de overdaad zijner gastmalen onophoudelijke uitgaven vorderende, de bisschop zich niet onthield van op allerlei wijze, ten nadeele ook van de kerkelijken, geld bijeen te schrapen. Een onbekende ontzag zich dan ook niet om, onder den naam van Theophylus Gelasius, eene satyre op den kerkvoogd het licht te doen zien, die den titel voerde: *In breve Pontificis, venia dignantis Jesum, invectiva Sacra, sive chronica redargutio.*

Het was dan ook te verwachten, dat Cunerus Petri den terugslag der zaken moest ondervinden, toen *Friesland* het Spaansche juk afwierp. Zijn ergerlijk levensgedrag had hem evenzeer, als zijne gehechtheid aan de overheersching, veler misnoegen berokkend. De graaf van Rennenberg deed hem in 1578 eerst op het blokhuis te *Harlingen* en vervolgens in het klooster te *Bergum* in verzekerde bewaring nemen. Cunerus wist echter zijne gevangenis te ontkomen.

Hij begaf zich naar *Munster*, waar hij eenigen tijd als wijbisschop diende. Later vestigde hij zich te *Keulen*, waar hij als prediker optrad en lessen in de theologie gaf. Hij overleed aldaar den 15 Februarij 1580, terwijl een Fries zijne laatste rustplaats in de Domkerk in 1611 met een grafschrift vereerde.

Van zijne bisschoppelijke verrigtingen spreken de *Statuta*

Synodi diocesanae Leovardiae a Rev. Cunero Petri anno 1570 *die* 25, 26 et 27 *Aprilis celebratae*, Lovan. 1570.

Cunerus Petri heeft zich ook als godgeleerd schrijver bekend gemaakt. Zijne werken zijn meest van polemischen aard, of ter verdediging van leerstukken der Roomsche kerk strekkende of ter wederlegging van daarmede strijdende gevoelens. De toon, welken hij hierbij aanslaat, is niet die der overtuiging, maar bitter en niet zeldzaam grof, terwijl hij de uitroeijing der ketterij met gewelddadige middelen allerwege aanbeveelt. Andere geschriften zijn meer van morelen aard, maar hij predikt er eene moraal in, vooral voor den priesterstand, die niet alleen slap en toegevend, maar eenen tegenovergestelden naam waardig is.

Zijne ons bekende schriften, zijn wat de afzonderlijke uitgaven aangaat (de prelaat de Rocaberti heeft ze opgenomen in de *Bibliotheca maxima Pontificia*), de volgende: *Een seker bewijs van den vaghevier, ende solutie van al dat men hedendaechs daer teghen is voortbrengende*, Loven 1566, — *Den schilt teghen die wederdopers, waerin verklaert wordt die oude en Catholycke leeringhe teghen sekere articulen, daer de wederdopers, bysonder die Mennonisten, nu ter tyt die Heylighe kercke mede syn beroerende. Dienende oock teghen alle ketterijen die nu corts opgheresen syn*, ald. 1568, — *Het ambt eener Christen prinsesse*, Keulen 1566, — *Verae ac germanae Domini nostri Jesu Christi ecclesiae (quae columna est et fundamentum veritatis) designatio atque ejusdem per* 14 *proprietates ostensio*, Lov. 1567, — *De missae Sacrificio tractatus. Eodem authore, de meritorum Christi et Sanctorum consensu. Item quaestiones pastorales. Et de celibatu Sacerdotum admonitio*, Lov. 1572, — *De Christiani principis officio et quae secundum conscientiam ex Sacris literis ei debetur obedientia*, Colon. 1588, — *Tractatus aliquot insigniores de gravissimis theologiae Christianae controversiis, opus novum, doctum et elaboratum, in quo, quae de peccato originali, gratia, libero arbitrio, charitate, justificatione, aliisque hoc tempore disputantur, tum ad privatas periculosasque quorundam opiniones convellendas, eleganter et subtiliter excutiuntur*, Colon. 1588, — *de cura corporis humani, pro clericis aliisque piis hominibus, e Sacra scriptura et patribus*, Colon. 1587, — *Cur-*

sus B. Mariae virginis in usum religiosorum ordinis S. Benedicti auctus et emendatus, Ingolst. 1587.

Zie overigens: Castillion, Sacra Belg. Chronog. pag. 489 sq. Wagenaar, Vad. Hist., VI. blz. 65, VII. blz. 239 verv. Paquot I. pag. 622 suiv. Ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Friesl. blz. 71. Diest Lorgion, geschied. van de kerkherv. in Friesl. blz. 91 verv. 108 verv. Ypey en Derm. II. aant. blz. 28 verv. Mijne Nederl. kerkgesch. vóór het vestigen der herv. III. blz. 523 verv. Eckhoff, beschr. van Leeuwarden. I. blz. 221, 226, 246.

Gerlach Petri of **Petersen**, in 1377 te *Deventer* geboren, behoorde tot de broederschap van Gerard Groote. In mystieke geestdrift ging hij echter al de leden daarvan te boven. Men verhaalde dan ook, dat hij somwijlen onder de dienst van den grond werd opgeheven. Florentius Radewyn weigerde echter zijne goedkeuring aan Petri's zinsverrukkingen en zond hem in 1399 uit *Deventer* naar het klooster te *Windesheim*. Hier trok hij de aandacht niet alleen tot zich door zijn mysticismus, maar ook door zijne onverzadelijke eetlust, de leer predikende, dat een volle maag meer dan een ledige geschikt is voor inwendige en vrome beschouwingen, — zeer zeker tot het verwekken van droomen. Hij overleed den 14 December 1411.

Hij heeft eene proeve zijner mystieke denkwijze nagelaten in zijne *Soliloquia divina*, die het eerst onder den veelversprekenden titel *Alter Thomas a Kempis* te *Keulen* in 1616 het licht zagen en vervolgens door P. Poiret in zijne *Sacra orationis theologia*, 1711, zijn opgenomen. Nicasius van Hees, een der Gorcumsche martelaars, heeft ze in het Nederduitsch overgezet, welke vertaling, door J. van Gorcum nagezien en verbeterd, in 1613 en op nieuw in 1621 te *'s Hertogenbosch* is uitgegeven met den titel: *De innighe alleenspraecke des Eerweerdighen broeders Gerlacus Peterssen*.

Zie overigens: Chron. Windesh. Lib. II. Cap. 55. Paquot III. pag. 565. Delprat a. w. blz. 37 verv.

Carolus Petri of **Peeters**, omstreeks 1633 te *Antwerpen* geboren, aanvaardde zijne kerkelijke loopbaan in het klooster der Dominikaners aldaar. Naauwelijks achttien jaren oud legde hij de geloften af. Licentiaat in de theologie te *Douai* geworden, zag hij zich eenigen tijd het onderwijs in de godgeleerdheid opgedragen. Later werd hij naar *Rotterdam* gezonden, waar hij dertig jaren lang eene staatsie bediend heeft. De sermoenen, door hem aldaar uitgesproken, heeft

hij later in de latijnsche taal aan de pers toevertrouwd. Zijn ijver, om protestanten tot de Roomsche kerk te brengen, berokkende hem vele moeijelijkheden en zelfs de gevangenis. In 1690 keerde hij naar het klooster te *Antwerpen* terug, waar hij lessen gaf over de casuistiek. Hij overleed in zijne geboortestad den 27 October 1703.

Zijne door ons bedoelde sermoenen hebben het licht gezien onder den titel: *Conciones Thomisticae, sive discursus morales super omnes totius anni Dominicas*, Antv. 1693, — *Conciones Thomisticae sive discursus mor. in omnes totius anni solemnitates ac festa*, Col. Agr. 1698, — *Conc. Thom. etc. de ordinis S. Dominici festivitatibus praecipuis. Quibus accedit tractatus de rosario, de passione Domini, de septem verbis Christi in cruce*, Col. Agripp. 1698.

Zie overigens: Oudheden van Zuid-Holland, blz. 461. Paquot III. pag. 667.

Suffridus Petri of **Sjoerd Peters**, ofschoon eerst in het laatste gedeelte zijns levens den kerkelijken stand omhelsd hebbende, mag om zijne tot het gebied der theologische wetenschap behoorende werken in deze bladen niet vergeten worden.

Den 15 Junij 1527 te *Leeuwarden* geboren, begaf hij zich in 1547 ter voortzetting van zijne studien naar *Leuven*. Hier zich bijzonder op de oude letterkunde toegelegd hebbende, keerde hij zes jaren later naar zijne geboortestad terug, waar hij, om zijnen met een talrijk gezin bezwaarden vader te ondersteunen, eene school opende. Vier jaren was hij hier onderwijzer in de grieksche en latijnsche talen. Toen vertrok hij van daar naar *Leuven*, en nam in 1557 het professoraat in de oude letterkunde te *Erfurt* aan. Veel was er, wat hem deze betrekking onaangenaam maakte, maar dit verhinderde hem toch niet voor het hem aangeboden rectoraat te *Groningen* te bedanken. In 1562 verliet hij echter *Erfurt*, door Granvelle tot diens bibliothecaris en geheimschrijver benoemd zijnde. Bij diens vertrek naar *Spanje*, begaf Suffridus Petri zich op nieuw naar *Leuven*, waar hij licentiaat in de regten werd en eerlang in het huwelijk trad. Gedurende dezen tijd maakte hij een ijverig gebruik van de aan de abdij van *Gembloux* toebehoorende handschriften. Later nam hij eenigen tijd het onderwijs in het grieksch en latijn te *Leuven* op zich, maar in 1577 de benoeming tot hoogleeraar in de regten te *Keulen* aan. Hier verloor hij

zijne vrouw. In 1580 benoemden de staten van *Friesland* hem tot hunnen geschiedschrijver, maar vijf jaren later aanvaardde hij een koninklijke leerstoel in het kanonieke regt te *Leuven*, waaraan een kanoniksplaats in het kapittel van *St. Pieter* verbonden was. Thans trad hij in den geestelijken stand. In 1587 vertrok hij weder naar *Keulen*, waar hij een kanonikaat in de collegiale kerk der twaalf apostelen bekwam en tevens regent werd in het collegie der trescoronae. Hier overleed hij den 23 Januarij 1597.

Het behoort niet tot onze taak Suffridus Petrus in zijnen letterkundigen arbeid te volgen. Als Friesch geschiedschrijver heeft hij gegeven. *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres*, Colon. 1590, Fran. 1698, — *Strena ad ordines Frisiae, qua summatim comprehenditur vita Frisiorum conditoris*, Fran. 1591, *De scriptoribus Frisiae decades* 16 *et semis*, ib. 1598, 1599, — *Apologia pro antiquitate et origine Frisiorum*, Franeq. 1603, 1613, geschriften intusschen, die overvloeijen van fabelachtige verhalen en weinig getuigen voor eenen kritisch-historischen blik. Hij heeft een en ander geleverd, wat voor de beoefening der kerkelijke geschiedenis niet onbelangrijk is te achten. Zoo werden door hem uitgegeven: *Hermiae Sozomeni historiae ecclesiasticae libri tres posteriores*, Lovan. 1567, — *Historiae ecclesiasticae scriptores graeci*, Colon. 1570, — *Martini Poloni*, *chronicon expeditissimum*, Antv. 1574, — *De illustribus ecclesiae scriptoribus auctores praecipui veteres, cum annotationibus*, Colon. 1580; terwijl hij zelf geschreven heeft een *Appendix* op *Heda en Beka*, *historia episcoporum Ultrajectinae Sedis* en *Gesta Pontificum Leodiensium a Joanne de Bavaria usque ad Erardum a Marcka*, in het derde deel der verzameling van Chapeauville voorkomende.

Zie overigens: Paquot II. pag. 68 suiv. De Windt, a. w. blz. 8, 225 verv. 247, 300. Goethals, lectures, I. pag. 162 suiv.

Rudolphus Petri of **Roelof Pietersz. van Niedek,** omstreeks 1584 te *Amsterdam* geboren, werd in 1608 als predikant bij de hervormde gemeente te *Oost-* en *Westzaandam* bevestigd. Van daar vertrok hij vier jaren later naar zijne vaderstad, waar hij, in 1618 eenigen tijd bij leening aan *Utrecht* afgestaan zijnde, werkzaam bleef tot zijnen dood, die den 4 Junij 1649 plaats vond.

Hoogelijk worden 's mans geleerdheid en bescheidenheid geprezen. Hij heeft onderscheiden werken geschreven: *Scherm en schilt der kinderen Godes, voorgestelt in gheestelycke meditatien over den* CXI *Psalm*, Amst. 1633, — *'t Lof der kercke ende gemeynte Jesu Christi*, ald. 1629, — *Enge poorte of de wegh der saligheyt*, ald. 1632, 1639, 1653, — *'t Lof onses Heeren Jesu Christi*, ald. 1625, 1641, 1649, — *Korte gulden regelen eenes heylighen levens, uyt het N. T.* ald. 1632, 1634 — *Spieghel der barmhertigheyd Gods, in de verghevinge der sonden aen den boedveerdigen sondaer: ende der gerechtigheyd Godts in het straffen der sonden aen den onboetveerdigen sondaer*, ald. 1632, 1644, — *'t Lof des Woordts Gods ofte der H. Schrifture*, ald. 1640, 1662, — *'t Lof des H. Geestes*, ald. 1646, 1651, — *Den Euangelischen Arend, dat is, het Euangelium Joannis, in gheestelycke bedenckingen voorgestelt*, 3 deel., ald. 1635, 1645, 1650, allen in 4°.

Zie overigens: Veeris, kerk. alphab., blz. 169 en 173. Paquot I pag. 417 suiv.

Hubertus Pieroom, den 1 April 1674 te *Biezelingen* het levenslicht aanschouwd hebbende, werd op drieentwintigjarigen leeftijd proponent, en vervolgens eerst predikant bij het leger en sedert Mei 1699 bij de hervormde gemeente te *Waarden*. Van daar vertrok hij in 1704 naar *Nisse* en van hier in 1707 naar *Goes*. Gosuinus van Buytendijk vond in hem eene ijverige tegenpartij en Pieroom werd dan ook door dezen niet gespaard. Het overlijden van dezen Goesschen leeraar was plotseling. Op den 10 December 1741 hield hij te *Wissekerke* de lijkrede over zijnen behuwdzoon D. Teerlink en des middags, terwijl hij aan tafel zat, werd hij zelf eensklaps uit het leven gerukt.

Van hem heeft het licht gezien: *Kerken-eendragt gestaeft*, door zijnen schoonzoon Aegidius Stokmans, een' geleerd theologant, te *Goes* in 1747 uitgegeven.

Zie overigens: Zijn door hem zelven geschreven en in 1740 voor zijne vrienden gedrukte levensbeschrijving. J. Ab Utrecht Dresselhuis, de herv. gem. te Goes, bl. XXIII.

Daniel de S. Pierre, eigenlijk *Bosch* geheeten en uit een aanzienlijk geslacht in 1646 te *Brussel* geboren, had het Carmeliter kleed aangenomen. Lang heeft hij in de Hollandsche missie gediend, den lof genietende van een uitmuntend prediker te zijn. De Portugeesche gezanten kozen

hem tot hunnen biechtvader. Hij overleed den 8 December 1619 in het Carmeliter klooster te *Brussel*.

Deze monnik heeft in 1694 te *'s Gravenhage* een Nederduitsch sermoen over den dood van den Heere Jezus Christus uitgeven en daarenboven: *Paranymphus coelestis, sive salutatio Angelica, novemdialibus sermonibus exposita, quorum ultimus amabilem Carmeli matrem Deiparam pro fidelibus defunctis exorandam docet. Accessit Mantissae loco sermo ab eodem Gandavi Deo exorando habitus, dum Namurcum a Gallis obsideretur anno* 1692., Gandav. 1694.

Zie overigens: Paquot III. pag. 53.

Jan Pieterszoon, bijgenaamd *Beeldhouwer* van het bedrijf, dat hij eigenlijk uitoefende, werd te *Enkhuizen*, waar hij in het midden der zeventiende eeuw woonde, van Socinianismus beschuldigd. Ten gevolge daarvan zag hij zich genoodzaakt die stad te verlaten en zich te *Amsterdam* te vestigen, waar hij in 1665 overleed. Hij moet een niet ongeleerd man geweest zijn, zelfs het hebreeuwsch magtig. Hij heeft een groot aantal geschriften in het licht gegeven, die echter niet allen bekend zijn. Van hem zijn: *Schild der Christenen tegen alle onchristenen*, Amst. 1660 en 1671, — *de hooghste en laatste bedenckingen van J. Pieterszoon over Godt en goddelycke saacken*, ald. 1661, — *Dialogus over Godt, godtsdienst, en H. Schrifstuure, tusschen een theologant en philosooph*, — en *Antwoort op de vraage die eenige predicanten en andere my voorstelden, hoe naa, oft verre deese heedendaagse Jooden met de Christenen over een komen en verscheelen*, ald. 1664, 1671, en *Adams antwoord teegen Joost van den Vondel, over Adam in ballingschap*, ald. 1671, waarin hij de leer der erfzonde aantastte. Vermoedelijk is ook van hem: *Het oprechte gelooven, waare voorbereydingen van den ouden Simeon, voorgestelt door Joannem Beeldsnyder*, Amst. 1659.

Zie overigens: Paquot III. pag. 603 suiv.

Albert Pigghe of **Pighius** werd in het laatste gedeelte der vijftiende eeuw, zoo sommigen willen, omstreeks 1490 te *Kampen* uit een aanzienlijk geslacht geboren. Aan de hoogeschool te *Leuven* ontving hij zijne wetenschappelijke opleiding en die in de theologie van Adriaan van Utrecht. Daar bekwam hij de waardigheid van baccalaureus en later te *Keulen* die van doctor.

Hoog deelde hij in de gunst van Adriaan van Utrecht, wien hij naar *Spanje* vergezelde en die hem, den pauselijken zetel bestegen hebbende, naar *Rome* riep. Bij dit opperhoofd der kerk stond hij in groot aanzien, evenals bij diens opvolgers Clemens VII en Paulus III, den laatstgenoemde in de wiskunde onderwijzende en verschillende wiskundige werktuigen voor hem vervaardigende. Onder zoodanige omstandigheden kon het Pighius aan geene kerkelijke waardigheden ontbreken. Hadden de pausen hem, den ijverigen voorstander der hierarchie, tot gewigtige zendingen naar *Worms* en naar *Rheims* gebruikt, zij lieten hem niet naar hunne gunstbewijzen wachten. Men meent, dat zij hem tot kanonik en thesaurier van het Utrechtsche domkapittel verhieven, terwijl anderen hem onder de dekens van St. Jan noemen. Zeker is het, dat hij in 1535 proost en aartsdiaken van St. Jan te *Utrecht* geweest is en dientengevolge heer van onderscheiden heerlijkheden. Hij was in staat om het goede der aarde te genieten. Ongelukkig kwam hij echter in een langdurig proces met de Utrechtsche regering over het zwaardregt en de heerlijkheden zijner proostdij, hetwelk hij wel voor den hoogen raad van *Mechelen* won, maar dat, door de daaraan verbonden kosten, de naaste aanleiding schijnt gegeven te hebben tot den bekrompenen toestand, in welken hij zich vervolgens bevond. Had hij een groot deel zijns levens te *Rome* doorgebragt, de laatste jaren daarvan woonde hij te *Utrecht* in een prachtig kloosterhuis. Hier overleed hij ook den 26 December 1542, want in 1530 verkeerde hij wel, bij den intogt van Karel V te *Boulogne*, door het instorten van eene brug in levensgevaar, maar hij is daarbij niet, zooals sommigen willen, omgekomen. Hij ligt begraven in de Janskerk te *Utrecht*, waar nog in de vorige eeuw zijn grafschrift, bij Burman (*Traj. erud.*) bewaard, gelezen kon worden.

Pighius was ongetwijfeld een zeer geleerd man, die in zijnen tijd bijzonder in de wiskunde en in de sterrekunde heeft uitgemunt. De astrologie vond in hem eenen verdediger, maar zij, die er misbruik van maakten, eenen ijverigen bestrijder. Vooral heeft hij veel gedaan ter verbetering van den kalender en ter juiste bepaling van den tijd van het paaschfeest. Zoo gaf hij eene *Astrologiae defensio adversus prognostica-*

torum vulgus, qui annuas praedictiones edunt et se astrologos mentiuntur, Paris. 1518. — *De Aequinoctiorum Solstitiorumque inventione ad R. in Christo patrem D. Franciscum Molenium abbatem S. Maximini. Et de ratione Paschalis celebrationis deque restitutione ecclesiastici calendarii ad Beatissimum patrem Leonem* [1]), Paris. (1520). — *Adversus novam Marci Beneventani astronomiam, quae positionem Alphonsinam et recentiorum omnium de motu octavi orbis depravavit, apologia, in qua Alphonsina positio demonstratur,* Paris. 1822. — *Apologiae adversus novam Marci Beniventani astronomiam defensio*, Paris.

Pighius heeft zich niet het minst bekend gemaakt als verdediger der Roomsche kerk, vooral ook der hierarchie. Hoezeer zijne schriften in dat opzigt door velen werden geprezen, konden zij het toch niet ontgaan, dat anderen bij den lof, dien zij daaraan toezwaaiden, de waarschuwing voegden om ze met voorzigtigheid en onderscheiding te lezen. Het schijnt dan ook, dat de werken der hervormers, die hij bestreed, hem meermalen tot eene onwillige erkentenis der door dezen gepredikte waarheid bragten. Zeker is het, dat enkelen zijner geschriften op den *index* geplaatst zijn. Zijn voornaamste arbeid in deze rigting bestond in zijne *Hierarchiae ecclesiasticae assertio*, Colon. 1538, 1544, 1558, 1572 in folio. Het werk is opgedragen aan paus Paulus III. Het 3, 4 en 5 boek, over het primaatschap van Petrus en zijne opvolgers, over het gezag van het opperhoofd der kerk en over de wereldlijke magt der pausen, komt ook voor in de *Bibliotheca maxima Pontificia*, vol. II. Van het 6 boek, dat over de concilien handelt, heeft een uittreksel het licht gezien met den titel: *Apologia indicti a Pauto III Rom. Pont. concilii adversus praedictas Lutheranae conjurationis calumnias*, Colon. 1538, Paris. 1538. Het eerste boek behandelt het historisch bewijs van de christelijke godsdienst tegen de ongeloovigen en van het catholicisme tegen de protestanten, het tweede de éénheid der kerk. Een der eerste bestrijders van deze verdediging der hierarchie was de Engelschman J. Leland in zijne *Amphilarchia in Albertum Pighium.*

Pighius liet hierop volgen: *Controversiarum praecipuarum*

[1]) Leo X had aan de hoogeschool te *Leuven* opgedragen om te onderzoeken, wat tot verbetering van den kalender kon worden gedaan.

in comitiis Ratisponensibus tractarum explicatio, Colon. 1542, Paris. 1542, 1503, 1549, ook onder den titel: *Explicationes catholicae praecipuarum controversiarum, quibus nunc potissimum christiana fides et religio exagitantur*, Paris. 1586. — *De libero hominis arbitrio et Divina gratia libri X adversus Lutherum, Calvinum et alios*, Colon. 1542. — *Ratio componendorum dessidiorum, et sarciendae in religione concordiae*, Col. 1542. — *Apologia Alb. Pighii adversus Martini Buceri columnias, quas et solidis argumentis et clarissimis rationibus confutat*, Mogunt. 1543, Paris. 1543, 1586, waarin hij Bucerus *Constans defensio de christiana reformatione, quam D. Hermannus, archiepiscus Coloniensis jam antea publicavit*, aantastte.

Brieven van Pighius worden gevonden in Gabbema's *Epistolae clarorum virorum*, pag. 31, 33 et 177, terwijl hem ook nog andere kleine geschriften worden toegekend.

'sMans neef, Stephanus Wijnand Pighius, te *Kampen* (1520) geboren, was insgelijks een zeer geleerd man, die vooral in de oude letterkunde en geschiedenis uitmuntte.

Zie overigens: Niceron, XXXIX pag. 372 suiv. Burm. Traj. erud. pag. 260 sqq. Paquot I. pag. 152 suiv. mr. P. Bosscha, Albertus en Stephanus Wijnand Pighius, in den Overijsselschen almanak voor oudheid en letteren, 1840, blz. 112 verv.

Samuel Pitiscus werd den 31 Maart 1636 te *Zutphen* geboren. Daar, te *Zwolle* en later te *Deventer* onder J. J. Gronovius de oude letterkunde beoefend hebbende, wijdde hij zich te *Groningen* aan de theologische studien. Werkelijk werd hij dan ook proponent bij de hervormde kerk, maar, in plaats van het predikambt, aanvaardde hij het rectoraat der latijnsche scholen te *Zutphen*, van daar in 1685 naar *Utrecht* vertrekkende, waar hij tweeëndertig jaren aan het hoofd der Hieronymusschool stond. In hoogen ouderdom overleed hij op den 1 Februarij 1727.

Wij zouden van dezen bekenden lexicograaph in deze bladen geene melding maken, indien hij niet een klein boekske voor het godsdienstig onderwijs der jeugd hadde geschreven. Zijne letterkundige werkzaamheden en de beoordeeling daarvan behooren niet tot onze taak. Het bedoelde geschrift zag het licht onder den titel: *fundamenta religionis christianae in usum gymnasii Zutphaniensis*.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 268 sqq. Paquot. III. pag. 226. suiv.

Jean de la Placette, hoewel op Zwitserschen bodem geboren en eerst predikant te *Stai*, vervolgens te *Koppenhagen* geweest zijnde, heeft echter den laatsten tijd zijns levens in *Nederland* vertoefd. Hij overleed namelijk te *Utrecht* op den 25 April 1718 in tachtigjarigen ouderdom. Hierom zouden wij hem echter bij de vaderlandsche godgeleerden niet vermelden, maar een door hem geschreven en door d'Outrein vertaald werk maakte hier grooten omgang en zijne zedekundige geschriften werden in ons land met graagte ontvangen. Het door d'Outrein overgezette was *La communion devote*, 1699, *de godvruchtige nagtmaalhouding*, Dordt. 1715.

Het voornaamste werk van hem is eene systematische zedekunde, die onder den titel van *Morale chretienne abregée* in 1695 verscheen. Het behandelt ook de bijzondere pligten, welke elders wel eens voorbij zijn gezien, en die tot verschillende standen behooren. Ook gaf hij *Essais de morale*, 1692. *Nouveaux Essais de morale*, 1714. *Traité de l'orgueil*, 1693. *Traité de la conscience*, 1695. *Traité de la restitution*, 1696. *Traité de serment*, 1701, enz. In al deze schriften deed hij zich als een voor zijnen tijd uitmuntend en echt praktikaal moralist kennen.

Zie overigens: het berigt omtrent zijn leven, medegedeeld door zijne dochter, Mad. d'Aspremon, in de Biblioth. Brem. Cl. III. p. 1072 sqq. Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18 eeuw. VIII. blz. 364.

Petrus Plancius, omstreeks 1550, te *Dranoutre* in *Vlaanderen*, in de nabijheid van *Yperen* gelegen, geboren, verdient om meer dan ééne reden in deze bladen genoemd te worden.

Te *Honscote* zijne eerste opleiding ontvangen hebbende, werd hij door zijne ouders naar *Duitschland* en *Engeland* gezonden om er zijne studien voort te zetten. Hoezeer zich voor de prediking van het reine Evangelie voorbereidende, beoefende hij echter de wiskundige wetenschappen met eenen ijver, van welken later ons vaderland de vruchten geplukt heeft.

In 1576 trad hij als hervormd leeraar eerst in *Vlaanderen*, vervolgens in *Brabant* op. In het begin van het volgende jaar predikte hij te *Bonheijden* bij *Mechelen*, daarna te *Brussel* en *Leuven*, niet in kerken, maar in het open veld, voor eene onafzienbare reeks van hoorders, die duizenden en duizenden uitmaakten, en welke den ijverigen prediker lief-

hadden en hoogachtten, te meer, daar hij in niets zich zelven bedoelde en geenerlei vergoeding voor zijne opofferingen wilde aannemen. Vooral echter zocht hij de hervorming in *Vlaanderen* voort te zetten, maar hierbij bleef hij niet zonder gevaar. Zijn kleine boekenschat werd zelfs te *Yperen* verbrand. In 1578 aanvaardde hij het predikambt bij de hervormde gemeente te *Brussel*, hetwelk hij met voorbeeldigen ijver waarnam, totdat deze stad in 1585 onder de magt van Parma kwam. Weinig op de schoone beloften van dezen vorst bouwende, ontvlood hij in het kleed van eenen krijgsknecht naar *Holland*.

Naauwelijks was hij hier aangekomen, of men beriep hem tot predikant te *Amsterdam*.

In deze bediening, welke hij nog in 1585 aanvaardde, bleef Plancius gedurende eene lange reeks van jaren werkzaam. Geheel in den Calvinistischen geest denkende en met gloeijenden ijver voor hetgeen hij waarheid achtte, bezield, stelde hij het zich tot pligt om dat, wat hij voor dwaling hield, te bestrijden. Allereerst ondervonden dit de Lutherschen te *Amsterdam*. Niet alleen ijverde hij tegen de leer der ubiquiteit, maar hij verklaarde ronduit van den kansel, dat zij een goed deel van de twaalf artikelen des algemeenen geloofs of verdonkerden en twijfelachtig stelden of genoegzaam verloochenden. Hevige tegenspraak vond hij bij Philippus Nicolaus, Luthersch leeraar te *Hamburg*. Hierdoor verbitterd of daartoe aangespoord door het besluit der Noord-Hollandsche synode spande hij al zijne krachten in om de Amsterdamsche wethouderschap tot strengheid tegen de Lutherschen te bewegen. Aanvankelijk gelukte dit, maar het lag in den aard der zaak, dat men in de bloeijende koopstad niet op den duur onverdraagzaam kon blijven.

Niet minder was hij ingenomen tegen allen, die eenigermate van de streng Calvinistische rigting afweken, vooral ook tegen Arminius en wie met deze eenstemmig dachten. Arminius schreef in 1605 aan Uitenbogaert, dat Plancius met bitteren ijver tegen de nieuwe Pelagianen, zooals hij ze noemde, uitvoer, hen nog erger afteekenende dan Pelagius zelven [1]). En dat zijn afkeer tegen hen niet vermin-

[1]) Epist. praest. et erud. ver. pag. 200.

derde, bleek op den duur. In 1610 [1]) waren Vorstius en Uitenbogaert onder zijn gehoor. Plancius predikte over den 110 Psalm, zooals die aangehaald en op zich toegepast wordt door den Heer Matth. XXII: 43 verv. Hieruit nam hij gelegenheid om zich hevig uit te laten tegen wie nieuwigheden verwekten, de namen van verschillende oude ketters, bijzonder van Arrius en Samosatenus op hen toepassende. Vooral liet hij zich uit tegen hen, die meenden, dat de naam Jehova ook door schepselen kon aangenomen worden, en niet minder tegen die verklaring van Jesaia's woorden *vader der eeuwigheid*, welke deze toepaste op het aanbrengen des eeuwige zaligheid. Hierop werd op den daaraanvolgenden woensdag (27 October 1610) een gesprek tusschen de beide genoemde mannen en Plancius op burgemeesterskamer gehouden. De onderhandeling duurde anderhalf uur zonder eenig bepaald gevolg, dan dat zij weldra, in tegenwoordigheid van al de burgemeesters, aan het huis van een' dezer hervat werd. Hier klaagde Vorstius over de bitterheid, met welke Plancius zich in verscheiden predikatien, bijzonder in die, welke hij met Uitenbogaert gehoord had, tegen hem had uitgelaten. Na een aantal twistredenen, in welke, volgens het berigt, dat voor ons ligt, de Amsterdamsche predikant het onderspit moest delven, ging deze over tot het houden eener rede over het noodzakelijke van de leer der drieëenheid, die sluitende met de vraag, of Vorstius over dit leerstuk regtzinnig dacht. Driftig antwoordde deze, niet gekomen te zijn om zich aan een geloofsonderzoek te onderwerpen, maar om over de beleedigingen van Plancius te klagen, en te beproeven of hij tot eene meer christelijke denkwijze kon gebragt worden. Toen de burgemeester Hooft met den eisch van Vorstius instemde om den grond aan te toonen, op welken de Amsterdamsche predikant die vraag gedaan had, zou deze tot zwijgen gebragt zijn en de hoogleeraar de zamenkomst geëindigd hebben met burgemeesteren op te wekken om te waken, dat in hunne stad geene opschuddigen meer zoo openlijk

[1]) Wij volgen hier het verhaal van Adriaan van de Borre, zooals hij het uit den mond van Uitenbogaert aan Episcopius mededeelde; Epist. laud., pag. 335 sqq.

gehoord mogten worden, terwijl hij Plancius vermaande tot eenen meer gematigden zin.

Wel meende men, dat dit eenigen invloed op onzen leeraar zou gehad hebben, maar het tegendeel bleek, toen hij, den 14 Februarij 1613, aan Uitenbogaert, die het kind zijner stiefdochter ten doop aanbood, niet de toenmaals gebruikelijke vraag deed, *of hij de leer, die in het O. en N. T. en in de artikelen des christelijken geloofs begrepen was, en diensvolgens in de christelijke kerk geleerd werd, niet bekende de volkomen leer der zaligheid te wezen*, maar die vraag aldus veranderde: *of hij deze leer, die hier geleerd werd en voorts in het O. en N. T. en in de artikelen des algemeenen christelijken geloofs begrepen was, niet bekende de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te zijn.* Uitenbogaart merkte dit niet op en antwoordde eenvoudiglijk *ja*: iets, wat aanleiding gaf, dat men hem van verandering van meening verdacht, en wat hem bewoog zijn gevoelen in eenen brief aan Plancius rondelijk te ontwikkelen. Deze laatste bleef echter in zijnen ijver tegen de Remonstranten volharden. Hoog stond hij ook in de schatting der contra-Remonstranten. Dat die zijne bekwaamheden op prijs stelden, bleek uit zijne benoeming tot mede-overziener van de nieuwe vertaling des Ouden Verbonds [1]). De dood verhinderde hem nogtans zich van die taak te kwijten. Hij overleed te *Amsterdam* den 25 Mei 1622.

Intusschen had Plancius andere verdiensten, waardoor hij voor zijne tijdgenooten en het vaderland inzonderheid nuttig geweest is. Wij hebben reeds vroeger aangestipt, dat hij zich niet alleen op de godgeleerdheid, maar ook op de wiskunde met ongemeenen ijver had toegelegd.

Op zijne kerkelijke loopbaan vergat hij die studien niet, en oefende zich op den duur in de aardrijks-, zeevaart- en sterrekunde. Eenmaal in de jeugdige en door haren handel bloeijende republiek wonende, deed hij alles, wat zijne wetenschappelijke kennis vermogt, om de scheepvaart te bevorderen en de hulpmiddelen daartoe te verbeteren. Aansporing en teregtwijzing gaf de ervaren predikant aan een aantal zeelieden, die met zijn onderwijs hun nut deden en welker mededeelingen wederkeerig door hem werden gebe-

[1]) Act. Syn. Dordt. Sess. 13.

zigd om zijne eigene kennis te vergrooten. Het was op zijnen raad en aanwijzing, dat de eerste togten der Nederlanders naar *China* werden ondernomen. Bovendien vervaardigde hij paskaarten voor de reis naar *Oost-Indië*. Onze zeelieden volgden den daarop aangewezen weg. Zoo groot was zijn roem in dit opzigt, dat de Fransche gezant Jeannin, zijnen koning tot de vaart op *Oost-Indië* zoekende te bewegen, zich meermalen naar *Amsterdam* begaf om onzen leeraar te raadplegen. Simon Stevin noemt hem *le très-docte geographe*. Wel verdient de nagedachtenis van den man, aan wien de Nederlandsche handel zoo groote verpligting had, in eere gehouden te worden.

Als eene bijzonderheid hebben wij hier nog bij te voegen, dat hij zeer tegen het begraven in kerkgebouwen was. Zijn eigen lijk is dan ook op het Zuider-kerkhof te *Amsterdam* ten grave besteld.

Vijf van 's mans zonen (hij had zeven kinderen) zijn predikanten bij de hervormden in ons vaderland geweest. De oudste, Daniel, was eerst (1608) leeraar te *Diemen*, maar werd zeer kort daarna rector te *Delft*, waar hij in 1618 overleed. Petrus is predikant geweest te *Diemen*, *Sloterdijk*, *Hasselt* en *Kampen*, en gestorven in 1651. Antonius werd in 1620 te *Oosterhout* bevestigd en in 1622 tot gasthuisprediker te *Amsterdam* beroepen, waar hij in 1624 stierf. Isaacus bediende het predikambt eerst te *Heemstede*, en later te *Gouda*, waar hij in 1631 overleden is. Ook van zijne nakomelingen zijn er als leeraars bij verschillende gemeenten werkzaam geweest.

Zie overigens: Veeris, kerk. alph., blz. 157. Oeuvres de Simon Stevin (edit. Franç.) II, pag. 172. Brandt II op verschillende plaatsen, in het register aangewezen. Wagenaar, Amsterd., IV. blz. 168, 183 verv. Ypey en Derm. II. blz. 318. Goethals, lectures, III. pag. 125, suiv.

Johannes Plevier, die ongetwijfeld een der beste Coccejaansche uitleggers van zijnen tijd geweest is, was in de eerste helft der vorige eeuw predikant te *Middelburg*. Hij heeft onderscheiden werken uitgegeven, welke in zijne dagen met toejuiching zijn ontvangen. Zij waren: *Nederlandsch volk onder Gods oordeelen*, — *over de Galaten*, 2 d., — *Over den Propheet Zephanja*, — *over de Psalmen*, 6 deelen, — en *over de Handelingen der Apostelen*, 4 d., allen in 4°. Getui-

gen deze werken van 's mans geleerdheid en helder oordeel, het is des te meer te bejammeren, dat op het laatstgenoemde werk eene aanmerking is gemaakt, die, zoo zij waarheid bevat, niet tot zijne eer zou verstrekken. Intusschen is het mij, evenmin als den hoogleeraar Ypey, die haar mededeelt, gelukt, het al-of niet gegronde daarvan met zekerheid aan te wijzen. Het bedoelde geschrift verscheen ten jare 1725 onder den titel: *de Handelingen der Apostelen, beschreven door Lucas, ontleed, verklaard en tot het oogmerk toegepast door Joh. Plevier, bedienaar van het H. Evangelie te Middelburg.* 's Mans tijdgenooten schijnen er nooit aan getwijfeld te hebben, of deze arbeid van Plevier zelven was. Het berigt van zijnen dood in de Boekzaal voor 1762 kent hem dien toe, evenals zijn ambtgenoot Willemsen in zijnen *graaggetrouwe dienaar van J. C.*, Midd. 1777, blz. 232: maar eene aanteekening van B. de Moor, in het exemplaar, dat die hoogleeraar van dit werk bezat, met zijne eigene hand geschreven, zegt: „Dat deze Commentarie het werk niet is van D. Plevier, maar van D. D. Amya, dum viveret, pastor Hagiensis, verzekert mij A. H. Westerhovius." D. Amya was van *Harderwijk* naar *'s Gravenhage* beroepen, waar hij den 2 Maart 1670 bevestigd en den 11 Januarij 1711 overleden is [1]). A. H. Westerhovius wordt in een bij Ypey voorkomend berigt predikant en rector te *Gouda* genoemd. De eerste benaming is hem waarschijnlijk bij vergissing gegeven. Onder de Goudsche predikanten althans vind ik wel zijn zoon [2]), maar hem niet genoemd. Hoezeer het mag ondersteld worden, dat de hoogleeraar de Moor deze bijzonderheid niet in zijn exemplaar zal geschreven hebben zonder te weten, op welken grond Westerhof's beweering steunde, is het toch moeijelijk de volle waarheid daarvan aan te nemen, zonder dat die gronden ons meer bekend zijn geworden: te moeijelijker, daar het toch in elk geval waarschijnlijk blijft, dat, zoo al Amya de bouwstoffen geleverd hebbe, de vorm en de bewerking grootendeels van Plevier zouden zijn. Hij zou dan ook de eerste niet wezen, die op lossen grond van plagiaat beschuldigd is geworden. Heeft Plevier zich aan

[1]) Namen der Herv. predikanten van 's Gravenhage ('s Hage 1851) blz. 6.

[2]) J. W. Westerhof, Arn. Henr. fil., beroepen van *Vlissingen* 1761, vertrokken naar *Amsterdam* 1763. Zie Brans, kerk. regist. blz. 68.

bedrog schuldig gemaakt, dan zou dit te schandelijker worden, door de lofgedichten, welke hij ter zijner eere vóór het werk heeft laten drukken. Zulk eene onbeschaamdheid komt ons, bij al den eerbied, dien wij voor Westerhof's soliditeit en voor de Moor's waarheidsliefde hebben, schier ongeloofiijk voor. Zeker is het intusschen, dat de andere werken, welke wij genoemd hebben, van zijne hand zijn. Wij hebben van de tegen Plevier ingebragte beschuldigingen gewag gemaakt, omdat zij eene niet onbelangrijke bijzonderheid is uit de geschiedenis der godgeleerdheid in ons vaderland.

Zie overigens: Van Maurik, naamrol. Ypey, geschied. der chr. Kerk in de 18° E. VIII. blz. 405 verv., 798 verv.

Johannes Theophilus Pluschke, den 20 Augustus 1780 te *Rohnstock* in *Silezie* geboren, heeft zijne akademische studien te *Halle* volbragt. Later vestigde hij zich te *Leipzig*, waar de geleerde man tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en letteren werd aangesteld. De roem zijner bekwaamheid beperkte zich niet tot den kring, die hem van nabij omgaf, maar was ook in ons vaderland bekend geworden. In 1819 benoemde men hem tot hoogleeraar aan het seminarium der Evangelisch-Lutherschen te *Amsterdam* en in die betrekking bleef hij met grooten lof werkzaam tot aan zijnen dood, die den 19 Augustus 1846 plaats vond. Onderscheiden geschriften bewijzen 's mans veelzijdige, vooral letterkundige geleerdheid. Hij had het professoraat te *Amsterdam* (1819) aanvaard met eene *Oratio, exponens, quibus potissimum rationibus scriptura sacra, si recte in usum adhibeatur, magistra generi humano divinitus data censeri debeat.*

Pierre Poiret, den 15 April 1646 te *Metz* geboren, verloor zijnen vader, die een zwaardveger was, op zesjarigen leeftijd. Allereerst werd hij voor de schilder- en beeldhouwkunst bestemd en werkelijk maakte hij hierin zoo groote vorderingen, dat hij later, lang na den dood van Antoinette de Bourignon, nog in staat was hare beeldtenis te vervaardigen. Weldra echter ontwikkelde zich zijne zucht voor wetenschappelijke studie. Dertien jaren oud geworden, gaf hij zich aan deze, eerst te *Metz*, over. In 1664 vertrok hij naar *Bazel* om zich in de godgeleerdheid en wijsbegeerte te oefenen. In deze volgde hij geheel de rigting van Descartes, in

gene die der akademie van *Saumur*. In 1672 werd hij tot predikant beroepen bij de hervormde gemeente te *Anweil* of *St. Annahoeve* in het *Tweebrugsche*.

Hier vergat hij zijne studien niet, maar las met ijver de geschriften van de voornaamste godgeleerden zijner eeuw. In een werk van Samuel Maresius gelezen hebbende, dat deze het Voetius tot eene ketterij aanrekende de *Imitatio Christi* van Thomas à Kempis aangeprezen te hebben, ontwaakte bij hem de zucht om aan eigen onderzoek de waarheid dezer beschuldiging te toetsen. Hij schafte zich het werk aan. Hoe meer hij er mede bekend werd, zoo meer nam het hem in. Van dat tijdperk nam hij die rigting aan, die hem eenen naam onder de mystieken verworven heeft, maar ook, onzes inziens, bij zijne afdwalingen, achting voor zijne goede bedoelingen, zijn eerlijk hart en zijn waarlijk vroom gemoed. Nevens van Kempen, nam hij nu ook Tauler en andere mystieken in handen. Zijne ingenomenheid met hen steeg dagelijks en, toen hij de schriften van Antoinette de Bourignon had leeren kennen, ontwaakte bij hem het verlangen om deze vrouw persoonlijk te ontmoeten.

De toenmalige tijdsomstandigheden en krijgsgebeurtenissen oefenden eenen hoogstnadeeligen invloed op de gemeente te *Anweil* en, hoe lief zij ook Poiret had, meende deze ten gevolge daarvan vrijheid te vinden om zijne bediening in 1676 neder te leggen. Altijd bezield met den wensch om Bourignon te ontmoeten, begaf hij zich op reis naar *Holland*, maar van daar naar *Hamburg*, waar hij haar eindelijk vond. Hartelijk was hij verblijd de reeds zestigjarige vrouw te leeren kennen. Hare vroomheid vervulde hem met onbepaalde hoogachting, maar tevens nam hij van hare steile en mystieke begrippen over. Met zijne echtgenoot, Claudia Kin, bleef hij een jaar lang te *Hamburg*. Toen vertrok hij met de Bourignon naar *Oost-Friesland* en van daar in 1680 naar *Amsterdam* en hier vestigde hij gedurende acht jaren zijn verblijf. Tot nog toe had Poiret, voor zooverre mij bekend is, niets van zijnen arbeid in het licht gegeven, maar in 1677 verschenen te *Amsterdam* zijne *Cogitationes rationales de Deo* (eene vermeerderde uitgave kwam in 1685 te *Amsterd.* van de pers en in 1715 aldaar eene derde met den titel: *Petri Poiret cogitationum naturalium de Deo, anima et malo libri*

quatuor. Accedit dissertatio, ubi de duplici discendi methodo deque simulato Petri Bailii contra Spinosae atheismum certamine agitur). In dit werk bedoelde de schrijver de Cartesianen tot eene regte kennis van God op te leiden en eene proeve te nemen om de eendragt tusschen de Protestanten te herstellen. Ongetwijfeld droeg het de blijken van Poiret's ongemeene vorderingen zoowel in de godgeleerdheid, als in de wijsbegeerte, maar ook van zijne mystieke rigting. Dat er desniettegenstaande veel voortreffelijks in wordt gevonden, behoeft men niet alleen uit het ruime debiet, dat het geschrift vond, af te leiden, maar daarvan kan eigen, onpartig onderzoek overtuigen. Nog in lateren tijd liet hij de hoop niet varen om eene bevrediging tusschen de Protestanten te bewerken. Dit bleek uit *La paix des bonnes ames dans tous les partis du Christianisme sur les matières de religion et particulierement sur l'eucharistie*, Amst. 1687.

Drie jaren later, dan het eerstgenoemde werk, verschenen door zijne bezorging: *Les oeuvres d'A. de Bourignon*, 18 vol. in 12°, Amst. 1659 et suiv. Hij voegde er eene levensbeschrijving der bekende vrouw bij, die in 1680 te *Franeker* overleed.

Diep had hem dit verlies getroffen. En zeker was het smartelijk gevoel, hierdoor teweeggebragt, mede oorzaak van zijne schier geheele afzondering van de maatschappij. Vrome oefeningen hielden hem alleen bezig. Het Cartesianismus had hij geheel laten varen en het wijsgeerige, dat zijnen geest eigen was, bekwam allengs eene volkomen mystieke rigting. „C'est un homme d'une probité connue," schreef Baijle in zijne *Repl. des lettres* 1685: „et qui de grand Cartesien [1]) est dévenu si devot, que pour songer mieux aux choses du ciel, il a presque rompu tout commerce avec la terre."

Nogtans rustte zijne pen niet, want gedurende zijn verblijf te *Amsterdam* heeft hij tot 1638 uttgegeven: *Kempis commun, ou les quatres livres de l'imitation de Jesus-Christ, partie traduits, partie paraphrasés selon le sens interieur et mystique par P. Poiret*, Amst. 1683, met veranderingen al-

[1]) Thomasius (*in dissert. ad Poireti libros de erud. solida* pag. 13) schrijft: Nullum ego Cartesianorum deprehendi, qui hypotheses philosophiae Cartesianae tam acute et subtiliter defenderit.

daar 1701 en 1710, — *Memoire touchant la vie et les sentimens de Mad. A. Bourignon* in de *Nouvelles de la Repub. des lettres* 1685, pag. 422., — *Monitum necessarium ad acta eruditorum Lipsiensia anni* 1686, *mens. Jan.*, *spectans, in quo compelator articuli 3 actorum, de A. Burignonia ejusque operibus referens, plus quadragesies falsi convincitur*, Amst. 1686 in 4⁰, waarin hij zijne overledene vriendin tegen het ongunstig verslag, dat Seckendorff van haar geleverd had, verdedigde, door dezen beantwoord wordende in eene *Defensio relationis de A. Burignonia*, Lips. 1686, — *L'oeconomie divine ou Systeme universel et demontré des oeuvres et des dessins de Dieu envers les hommes*, Amst. 1687, 7 vol., door hem ook in het latijn uitgegeven met den titel: *Oeconomiae Divinae libri sex*, Francof. 1705, een werk, waarin bijna geheel de gevoelens van de Bourignon worden ontwikkeld, — het reeds genoemde *La paix des bonnes ames*, — *Idea theologiae Christianae, juxta principia Jacobi Bohemi, philosophi Teutonici, brevis et methodica. Accedunt Sexti Pythagoraei sententiae, ob argumenti praestantiam vere divinae*, Amst. 1687, waarin hij trachtte de verwarde denkbeelden van Jacob Bohme in eenen systematischen vorm te ordenen.

In 1688 vertrok hij met der woon van *Amsterdam* naar *Rijnsburg*. Onzeker is het, wie hem hiertoe bewoog, want, was het om onder de Collegianten zijne gevoelens te verspreiden, dan is dit plan volkomen mislukt. Intusschen leefde hij ook daar in stilte en afzondering, zijnen omgang tot eenen kleinen kring van vrienden bepalende. Zijne dagen gingen kalm voort. Wel trof hem reeds spoedig na zijne komst te *Rijnsburg* in 1689 het verlies zijner echtgenoot, maar hij zelf woonde daar meer dan dertig jaren, en genoot door zijne vroomheid eene algemeene achting. Hij overleed te *Rijnsburg* den 21 Mei 1719.

Vruchtbaar bleef inmiddels zijne pen en onvermoeid zijn ijver om, wat hij als het ware wezen van vroomheid achtte, bij anderen aan te prijzen en te verdedigen. Achtereenvolgens deed hij het licht zien: *l'Ecole du pur amour de Dieu ouverte aux sçavans et aux ignorans dans la vie merveilleuse d'une pauvre fille idiote, paysanne de naissance et servante de condition, Armelle Nicolas, vulgairement dite la bonne Ar-*

melle, decedée en Bretagne; par une fille religieuse de sa connaissance, nouvelle edition, augmentée d'un avant-propos, Cologn. 1704 in 12°. De eigenlijke schrijfster was eene Urseliner non, Jeanne de la nativité. Poiret oppert, in zijn avant-propos, omtrent de trans-substantiatieleer, het gevoelen, dat, waar alle dingen den geloovigen mogelijk zijn, het hem, die dit gelooft, ook mogelijk is bij het Avondmaal in waarheid Jezus ligchaam en bloed te eten en te drinken, terwijl hij, die zulks niet gelooft, dat aan hetzelfde Avondmaal niet doet. — *Les principes solides de la religion et de la vie chretienne, appliquez à l'education des enfans, et applicables a toutes sortes de personnes, opposez aux idées sèches et pelagiennes, que l'on fait courir sur semblables sujets,* Amst. 1705, nogtans reeds vroeger in den vorm van eenen brief aan een' edelman uitgegeven, ook in het latijn, Hollandsch, Engelsch en Duitsch vertolkt, in laatstgemelde taal door den pietist Johann Heinrich Horb, Hamb. 1693, die het tot een nieuwjaars-geschenk bestemde, iets, wat hem onaangenaamheden berokkende en te *Hamburg* vele onlusten verwekte [1]). Men beschuldigde den schrijver van Pelagianismus, Sabellianismus, Quietismus en Socinianismus. Dit wekte dan ook Poiret op tot de reeds vermelde en breeder bewerkte uitgave. — *La theologie de l'amour, ou la vie et les oeuvres de S. Catharina de Gènes.* Nouvelle traduction. Cologn. 1691. — *De eruditione triplici solida, Superficaria et falsa libri tres, in quibus, ostensa veritatum solidarum via et origine, cognitionum scientiarumque humanarum, et in specie Cartesianismi, fundamenta, valor, defectus et errores deteguntur. Praemittitur tractatus de vera methodo inveniendi verum, confutationem fundamentorum libri Belgici de Mundo fascinato* [2]) *in fine obiter exhibens. Subnectuntur nonnulla apologetica, Amst.* 1692, *vermeerderd* ald. 1707. In dit werk, waarvan de inhoud gedeeltelijk uit den breeden titel blijkt, beweert Poiret, dat ware geleerdheid alleen in eene naauwkeurige kennis van de mystieke beoefeningsleer is gelegen en dat alle andere theologische kennis, die men doorgaans verkrijgt, oppervlakkig is en de godzaligheid

[1]) Zie hierover M. Goebel a. a. o. S. 610. ff.
[2]) Bekkers betooverde wereld.

tegenwerkt. Alle ware geleerdheid heeft haren oorsprong uit het goddelijke licht, dat zijne heldere stralen door het lijdelijke, maar niet werkzame verstand spreidt. Het werkzame of aan zich zelf overgelaten verstand is van dwalenden aard. De verkleinende wijze, op welke hij van de wiskunde sprak, vond ernstige tegenspraak bij F. E. Graaf van Herberstein, *Mathemata, adversus umbratiles Petri Poireti impetus propugnata*, Pragae 1709. — *La theologie de la croix de Jesus-Christ ou les oeuvres et la vie de la B. Angéle de Foligny, traduites du Latin*, Cologn. 1696, — *La theologie du coeur*, ibid. 1696, 1697, — *Recuiel de divers traites de theologie mystique*, Cologn. (eigenl. Amsterd.) 1699, — *La theologie réelle, vulgairement dite la theologie Germanique* [1]) *avec autres traitez de meme nature, une lettre et un catalogue sur les ecrivains mystiques*, Amst. 1700, — *Le chretien réel*, Col. 1701, 1702, — *Le Saint Refugié, ou la vie et la mort edifiante de Wernerus, mort l'an* 1699, Col. 1701, — *Theologiae pacificae, itemque mysticae ac hujus auctorum idea brevior*, Amst. 1502, — *Le catechisme chretien pour la vie interieure par J. J. Olier*, Col. 1703, — *Opuscules spirituels de Madame Jeanne-Marie Bouviers de la Mothe-Guyon, nouv. edit.* Col. 1704, 4 tom., — *Virtutum Christianarum insinuatio facilis et quibusvis accommodata*, Amst. 1705, aldaar ook later, Colon. 1711, — *De eruditone solida specialiora*, Amst. 1707, — *Fides et ratio collatae contra principia Johannis Lockii*, Amst. 1708, — *Pratique de la vraye theologie mystique*, Colon. 1709, — *La theologie de la presence de Dieu*, Cologn. 1710, — *Sacra orationis theologia*, Colon. 1711, — *Le nouveau testament de notre Seigneur J. C.* Colog. 1703, en *Les livres d'ancien testament*, Col. 1715, beide eigenlijk werken van madame de la Mothe-Guyon, — *Vera et cognita omnium prima, sive de natura idearum ex origine sua repetita, adversus clar. A. Pungolerum* [2]), Amst. 1715, — *Le saint solitaire des Indes*, Col. 1717, — *l'Amante de son Dieu*, Col. 1717, — *Lettres chretiennes et spirituelles*

[1]) Zie over de *Deutsche theologie* de belangrijke mededeelingen van Ullmann, vor der Reform. II s. 233 ff.

[2]) Pungeler, hoogleeraar in de theologie te Hernborn, had uitgegeven: *Dissertatio de rerum possibilium ideis in Deo, clar. Poireto opposita*, Herborn 1712.

sur divers sujets, qui regardent la vie interieure, ou l'esprit du vrai Christianisme, 4 vol., Col. 1717 et 1718, eigenlijk brieven van la Mothe-Guyon, — *La vie de madame La Mothe-Guyon, ecrite par elle meme*, Col. 1720, — *Petri Poireti Posthuma*, Amst. 1721, en *Poesies et cantiques spirituels par madame Guyon*, Col. 1722.

Dat Poiret een zeer werkzaam man was, zal wel niemand na de opgave der menigvuldige door hem zelven vervaardigde, vertaalde, of uitgegevene werken ontkennen. Het lag in den aard zijner rigting, dat hij veel op moest hebben met allen, die meer of minder mystiek dachten, en, daar hij alles tot het inwendige bragt, achtte hij die hoog, tot welk kerkgenootschap zij ook oorspronkelijk mogten behooren. De titels van sommige zijner geschriften doen dit omtrent Roomschgezinden blijken. Hoog liep hij met den vromen Johann Arndt [1]), terwijl hij ook gedurende eenigen tijd briefwisseling hield met onze Anna Maria van Schurman [2]). Hij vond dan ook een aantal vrienden, van welke in ons vaderland de Haagsche regtsgeleerde G. van Ewijck en de Amsterdamsche arts J. Schrader, en in *Duitschland* de hoogleeraar te *Halle* Chr. Thomasius de voornaamste waren. Intusschen ontbrak het hem aan geene tegenschrijvers, bij wie zeer geleerde mannen geteld werden.

Vast staat het, dat Poiret een mystiek was en hoogst moeijelijk komt het ons voor een geordend overzigt van zijne vaak duistere en ook niet altijd helder uitgesproken denkbeelden te geven. Enkele zullen wij ten slotte van het omtrent den wezenlijk vromen man vermelde mededeelen. Het inwendig licht van God, dat in de harten der menschen straalt, is het eerste en voornaamste beginsel van geloof, waaraan de H. S. onderschikt is. Dat licht doet de godsdienstwaarheden aan de ziel kennen. De bijbel geeft slechts algemeene waarheden op, maar is omtrent geloofszaken meermalen dubbelzinnig, doch het inwendig woord is de regel, dien men moet volgen, hetwelk van alle twijfelingen bevrijdt en alle hulpmiddelen bij het uitleggen van de Heilige Schrift nutteloos

[1]) Zie het belangrijke verslag omtrent Arndt van Max Goebel a. a. o. S. 464 ff.

[2]) Schotel, Anna Maria van Schurman. blz. 33.

maakt. — De Vader is eene oneindig levende, werkzame, almagtige denking: de Zoon is het levende beeld en licht der Godheid: de Heilige Geest de berusting der Godheid in zich zelve of de liefderijke omhelzing van hetgeen in haar is. De ziel des menschen is eene gedachte, bekwaam om goddelijke genoegens te smaken en smachtende naar licht. — Om dit te verkrijgen is geloof noodig, door hetwelk de hare zwakheid en onmagt gevoelende ziel alle verzinselen der menschelijke rede verwerpt en zich tot God begeeft, totdat zij door snelle bespiegelingen verblijd wordt met eene verrukkende voldoening en vervuld met God zelven. — De door het stof gedrukte ziel kan wel hier op aarde Gods ongedekt aangezigt niet aanschouwen, maar toch door geloofsoefening tot dien hoogen trap van geluk opstijgen. — De mensch is in zijne daden vrij handelend en niet zoozeer als van God afhankelijk te beschouwen. Die zich waarlijk tot God bekeert, is reeds hier in den staat, in welken Adam zich vóór den val bevond. — Het hoofddoel van al zijne godsdienst moet wezen de zuivere liefde jegens God.

Zie overigens: Het Elogium vóór zijne Posthuma. Biblioth. Bremens. Class. III. fasc. I. pag. 75. Niceron IV. pag. 144 suiv. Paquot III. pag. 181 suiv. Ypey, geschied. der christ. Kerk in de 18e Eeuw. X. blz. 511 verv. en de aldaar aangeh. schrijvers. Max Goebel a. a. o. S. 487, 610, 688, 850. Op de Bibliotheek der Remonstr. kerk te *Amsterdam* berust een geschreven *verhaal van zijn leven en sterven.*

Hendrik Polman Az. geboren te *Genemuiden* den 4 November 1779, heeft zich als onderwijzer in de godsdienst en krankbezoeker eenen welverdienden roem niet alleen te *Haarlem*, waar hij woonde, maar bij allen, die in ons vaderland op christelijke kennis prijs stellen, verworven. Hij zelf paarde aan innige zucht om nuttig voor anderen te zijn, en het rijk van evangelische waarheid uit te breiden, ongemeene kennis zoowel van andere wetenschappen, als van den bijbel zelven. Zijn onderwijs was eenvoudig, verlicht en grondig, bijzonder dat in de gewijde geschiedenis, en de wijze, waarop hij het voordroeg, bevattelijk en innemend. Zijn naam is te *Haarlem*, waar hij den 2 Februarij 1840 overleed, in gezegend aandenken gebleven. Hij was gehuwd met Margaretha Muller.

Dat hij gaarne ook in meer uitgebreiden kring werkzaam was, toonen zijne geschriften. Van zijnen denkenden geest

getuigen zijne *vier voorlezingen over den mensch*, Haarl. 1824, en van zijne belangstelling in het onderwijs in het algemeen zijne *Schoolgezangen voor drie stemmen*, waarvan in 1828 te *Amsterdam* een zesde druk verscheen. Het lag echter evenzeer in den aard van zijn karakter, als in dien van zijne betrekking, dat de godsdienst hem vooral boeide. Daaraan had men te danken: *Handboek voor het godsdienstig onderwijs*, Amst. 1817, en *Christelijke geloofs- en zedeleer*, Haarl. 1826, maar vooral de met zijnen vriend Jacob Hofman uitgegeven *Overdenkingen, gesprekken enz. ten gebruike van godsdienstige huisgezinnen ter bevordering van den openbaren en huisselijken godsdienst*, 4 deel., Haarl. 1809 en 1810, een werk, dat, de bewijzen met zich voerende van eene evangelische denkwijze en van grondige studie, inderdaad voortreffelijk mag worden genoemd. Na zijnen dood werden uitgegeven: *Vruchten van den boom der kennis des goeds en des kwaads*, Grav. 1840 [1]).

Johannes Polyander van Kerkhoven. Zie II D. blz. 254 verv.

Henricus Pontanus, te *Steinfurt* in *Westphalen* geboren, was eerst predikant en hoogleeraar te *Lingen*, van waar hij in 1699 als hoogleeraar naar *Utrecht* beroepen werd, gelijktijdig tot professor in de theologie aangesteld wordende.

Wel hadden bezorgeren der Stichtsche hoogeschool ten vorigen jare den beroemden Campegius Vitringa tot hoogleeraar van *Franeker* beroepen en deze zich reeds toebereid om de Friesche akademie te verlaten, toen de stadhouder, Willem III, wiens oor de Voetianen hadden, de benoeming vernietigde en de Voetiaansch-gezinde Pontanus aan de curatoren werd opgedrongen. Meest had hij dit te danken aan den invloed van zijnen zwager, H. Roozeboom, voorzitter van het hof van *Holland* en *Zeeland*, die bij den koning in hooge gunst stond.

Zeker is het, dat Burman in zijne berigten over dezen godgeleerde van geene partijdigheid is vrij te pleiten, maar even zeker schijnt het ons toe, dat Pontanus niet geschikt

[1]) De bijzonderheden omtrent den tijd en de plaats van 's mans geboorte en sterven zijn ontleend aan beleefdelijk verstrekte mededeeling uit het Register van den burgerlijken stand te *Haarlem*.

was om de gewigtige taak te vervullen, welke men hem had opgedragen. Hij ondervond, dat het geheel iets anders was den titel van professor aan het gymnasium te *Lingen* te voeren, dan inderdaad in die betrekking werkzaam te wezen aan eene akademie, waar toenmaals ook Roëll onderwees. Het lag wel in den aard van beider rigting, dat er geen broederband tusschen deze hoogleeraren bestond, maar Pontanus ging zelfs zooverre, dat hij, door partijzucht genoopt, zijnen ambtgenoot beschuldigde van een driegodendom te drijven, iets, waarop wij bij de biographie van Roëll zullen moeten terugkomen.

Zoo weinig intusschen waren Pontanus krachten geëvenredigd aan den last zijner werkzaamheden, dat men hem in 1702 moest toestaan zich, behalve op de zondagen, wat het predikwerk aanging, van eenen proponent te bedienen, terwijl hij bijna twee jaren later het leeraarsambt bij de gemeente geheel heeft nedergelegd. Hij droeg nu den titel van hoogleeraar in de gewijde geschiedenis. Hij overleed den 15 September 1714.

Er bestaan van Pontanus slechts drie akademische redevoeringen, namelijk *de columna nubis et ignis*, Traj. 1700, — *de Sale Sacrificorum*, — *Laudatio funebris Petri van Maastricht*, Traj. 1706.

Zie overigens: Burm. Ultraj. erud. pag. 273 sq. Ypey en Derm. III aant. blz. 84 verv. Heringa, de audit. pag. 143, 187.

Menso Poppius, te *Oosterzee* in de *Grietenij* van *Lemsterland* geboren, bekleedde, in de eerste helft der zestiende eeuw, de priesterlijke waardigheid bij de Roomsche kerk in *Friesland*. Vroeg reeds eener evangelische denkwijze toegedaan, zag hij zich, om de dreigende vervolging te ontwijken, genoodzaakt in 1542 zijn vaderland te ontvlugten. Na eenigen tijd omgezworven te hebben, begaf hij zich naar *Oost-Friesland*, waar hij in 1550 het predikambt te *Manslagt* aanvaardde. Hier was hij een zoo ijverig voorstander van de hervorming, dat hij, zoo het schijnt, niet zonder gevaar, het orgel en de beelden uit de kerk heeft weggeruimd. Zeker is het intusschen, dat hij van geen vreesachtig karakter was. Te *Utrecht* was hij gevangen geweest, omdat hij het celibaat der priesters had tegengesproken en te *Leeuwarden* kwam hij ten jare 1559 in handen der Inquisi-

tie, daar hij het gewaagd had Pieter Dekama, ridder en raad des konings, eenen ijverigen vervolger der protestanten, in een gedicht ernstig over zijne handelwijze te onderhouden. Men wil, dat hij in 1566 de eerste hervormde predikatie te Sneek gedaan hebbe. Hoe dit zij, zeker is het, dat Menso Poppius een zeer geleerd man was, die bij velen, ook bij Calvijn, welke eenen brief aan hem rigtte, in hooge achting stond. Van zijn vernuft getuigen een paar gedichten, in het latijn door hem vervaardigd ter gelegenheid van het huwelijk van den graaf van *Oost-Friesland*, maar meer nog zijne *Septem Cyclopeidon libri, originem, ingenium, institutionem, leges et regnum fatale bisnati Cyclopis, jucundo Satyrici generis figmento repraesentantes; olim in gratiam Interum coepti, nunc autem demum Heroico carmine eleborati, recensque editi, per Mensonem Poppium Eurothalassium, alias Oosterseëensem, Frisium, verbi ministrum in Manslagt Frisiae orientalis*, Embd. 1555.

Bovendien is door hem zamengesteld een register der namen van predikanten, die, tijdens de hervorming, uit *Friesland* naar *Oost-Friesland* waren gevlugt. Overigens was hij der Calvinistische rigting toegedaan en schijnt hij ons toe, hoezeer tegen de dwalingen der Roomsche kerk ijverende, nogtans zachtmoedig jegens dwalenden geweest te zijn.

Zie overigens: Meiners Oost-Vrieschl. Kerk. geschied. I. blz. 399 verv. Diest Lorgion, geschied. der Herv. in Friesl. blz. 41.

Eduard Poppius, omstreeks 1577 te *Enkhuizen* geboren, voltooide zijne theologische studien te *Leiden*, waar hij een der kweekelingen van het Staten-Collegie was. Proponent geworden zijnde, werd hij in 1599 als predikant te *Amstelveen* beroepen, van waar hij in 1807 naar *Gouda* vertrok.

Poppius was de gevoelens van Arminius toegedaan en een der onderteekenaars van de remonstrantie van 1610. Geen wonder, dat hij dan ook van nabij werd betrokken in de kerkelijke twisten, welke toenmaals ons vaderland hebben verontrust. Onder de Remonstranten toch stond hij, zoowel van wege zijne geleerdheid, als van wege zijnen ijver, in zeer hooge achting. Hij toonde dan ook een helder inzien in hunne zaken te hebben, in 1616 met Grevinckhoven het houden eener synode ontradende. Nog in hetzelfde jaar

gaf hij een werk uit, dat het misnoegen der contra-Remonstranten opwekte.

Het verscheen te *Gouda* onder den titel: *De enge poorte ofte predicatien over eenige voortreffelijcke texten, ofte spreucken der H. Schrifture, in de welcke voornamentlyck gehandelt wordt* 1. *van de geboden Godts en Christus, die de menschen gehoorsamen moeten om salig te worden.* 2. *Van de ware gehoorsaamheit der geboden Godts en Christi.* 3. *Van de nieuwe creature ofte wedergeboren mensche, en van de nieuwe scheppinge ofte wedergeboorte selve, waardoor de mensche bequaam gemaakt wordt om Godt en Christus gehoorsaam te zijn.* 4. *Van de strijdt des vleeschs en des geests in 't volbrengen van dit werck der gehoorsaamheit.* 5. *Van 't eeuwigen leven, hetwelke Godt in Christo belooft heeft en geven sal dengenen, die syn geboden na sijn wille gehoorsaamt sullen hebben.* Het werd met andere geschriften van denzelfden schrijver in 1648 te *Haarlem* herdrukt.

In dit werk kwam Poppius niet alleen voor zijne remonstrantsche denkwijze rondelijk uit, maar hij verdedigde ook in de voorrede zich en zijne medebroeders tegen de beschuldigingen, welke men tegen hem had ingebragt. Zeer werd het, door wie tot zijne rigting behoorden, geprezen, niet het minste om den stichtelijken inhoud. De contraremonstrantsche partij beschouwde het uit een geheel ander oogpunt. Trigland nam er zelfs de pen tegen op in zijne *Cracht der godsaligheyt.*

Poppius beantwoordde hem in drie stukjes die na 's mans dood gedrukt zijn. Zij waren: *De cragteloosheyt der godsaligheyt van de leere Jac. Triglandii in zijn boek tegen de Engepoorte Eduardi Poppii*, 1632, — *de cragt der godsaligheyt vermorst door J. Triglandii kragteloose antwoorden en uitvlugten*, 1632, — en *De ware religie ofte de verwarde, valsche en redenloose religie Jacobi Triglandii*, 1634.

Weldra ondervond Poppius, dat de toekomst donkere dagen voor hem en de zijnen dreigde. Door de staten van *Holland* aan het vacante *Oudewater* voor eenigen tijd bij leening toegewezen, werd hem, in weerwil van de regering, het prediken met geweld belet. Hij behoorde dan ook tot de voor de nationale synode gedaagde Remonstranten, een werkzaam deel nemende in hetgeen deze op die kerkvergadering

verrigt hebben. Evenzeer deelde hij in hun lot, den 6 Julij 1619 buiten de grenzen der republiek gevoerd wordende. Geenszins door deze uitkomst ontmoedigd, liet hij het zich welgevallen tot mede-directeur der societeit (4 Octob. 1619) aangesteld en met de *bestelling der kerken* belast te worden. Weldra keerde hij in het vaderland terug, den wensch koesterende om zijne geloofsgenooten, vooral die zijner vorige gemeente, te troosten. Reeds had hij dit gepoogd door een *Gebedt der verdrukte en bedroefde gemeente Jesu Christi in de vereende Nederlanden en voornamelijk in Holland tot Godt en den Vader Jesu Christi*, 1619, — *Troostelijk nieuwejaar*, 1620, — *Antwoordt op de malitieuse calumnien der contra-remonstranten*, 1620, — en *Nieuwejaar, vervallende stoffe tot goede en vreedzame bedenkingen*, 1621.

Zijne terugkomst in het vaderland vond geene gunstige voorteekenen, want, had hij haar laten vergezellen door eenen brief aan den Goudschen predikant Bartholomeus Nicolai [1]), deze werd zoo hoog opgenomen, dat de magistraat van *Gouda* den 18 November 1631 een plakaat tegen hem, zijne huisvrouw en kinderen deed afkondigen, waarbij voor zijne gevangenneming, behalve de reeds door de staten uitgeloofde vijfhonderd nog driehonderd gulden werden toegezegd. Desniettegenstaande bleef hij de Goudsche remonstrantsche gemeente heimelijk bedienen. In Januarij 1623 werd hij gelijktijdig met Niëllius, die, even als hij, binnen-directeur was, door laag verraad in hechtenis genomen [2]) en in Mei, tot eene eeuwige gevangenis gedoemd, naar Loevestein vervoerd. Korter was zijn verblijf aldaar, dan dat zijner lotgenooten. De dood opende hem de poorten des kerkers op den 9den Maart 1624.

Dat hij bij al het woelige, dat aan zijn leven eigen was, een zeer werkzaam man geweest is, wien de zaak, welke hij voorstond, waarlijk op het harte lag, toonen zijne geschriften. Buiten de reeds genoemde zijn ons bekend of vinden wij vermeld: *Brief uit zijn gevangenis te Haarlem aan zijn huisvrouw*, 1623, — *Aenhangsel van de enge Poort*, 1624, —

[1]) Met nog eenen brief aan de gemeente te *Gouda* in 1621 in het licht verschenen en in 1622 gevolgd door *Aanwijzinge van de groote en groove mislagen Bartholomaei Nicolai.*

[2]) Z. II D. blz. 582.

Sieckentroost, 1625, — *Verklaring over Matth.* 18 vs. 7, 1626, — *Handtboek van de geboden Godts en Jesu Christi*, Amst. 1627, — *Kleinoodt, vervattende eenige schriftjes D. Eduardi Poppii*, Amst. 1647, — *Eenige brieven, item eenige gebeden en een gedigt van E. P.*, 1649 en *Historisch verhael van 't geene tusschen den Synode Nationaal en de geciteerde Remonstranten is gepasseert; en eenige andere dingen meer*, Amst. 1649, alsmede een latijnsch gedicht *Monodia, in qua querela ecclessiae de praesenti rerum statu et consolatio Christi ad eam*, 1597.

Zie overigens: Brandt, op verschill. plaatsen, in de registers opgegeven. Cattenb. Biblioth. Rem. pag. 118 sqq. Paquot I. pag. 86 suiv. Veeris, kerk' alphab. blz. 159. p. Tideman, a. w. blz. 16, 30, 71 verv. 232.

Olivier Porjeere, in 1760 predikant te *Abcoude* geworden en van daar naar *Delftshaven* vertrokken, in 1780 te *Alkmaar* bevestigd, alwaar hij in 1818 overleed, heeft zich als dichter bekend gemaakt. Verschillende stukken van hem zijn door die dichtlievende genootschappen, welke haar bestaan tot het begin onzer eeuw voortsleepten, bekroond geworden. Bovendien heeft hij eenige dichtbundels in het licht gegeven, zooals *Zanglievende uitspanninge, dichtmengelingen*, Amst. 1792, enz.

Hebelius Potter, een man, wiens leven rijk is geweest aan menigvuldige lotsverwisselingen en belangrijke ontmoetingen, heeft gedurende eene reeks van jaren het Evangelie bij de hervormde gemeente te *Sourabaija* verkondigd. In 1804 naar de *Kaap de Goede Hoop* beroepen zijnde, werd het schip, waarop hij zich derwaarts begaf, door de Engelschen genomen en hij genoodzaakt naar *Engeland* te gaan. Hier te lande teruggekomen, vestigde hij zich te *Dokkum*. In 1806 beriep hem de hervormde gemeente te *Hanau*, waar hij de oorlogsgebeurtenissen van 1813 bijwoonde. Later keerde hij naar *Sourabaija* terug, waar hij den 18 April 1824 overleed.

Buiten een *zestal leerredenen*, Haarl. 1806, zijn ons geen werken van Potter bekend, die zich regtstreeks op theologisch gebied bewegen. Zijne overige schriften zijn reisbeschrijvingen en verhalen van zijne lotgevallen. Zij bestaan in: *Lotgevallen en ontmoetingen op eene mislukte reize naar de Kaap de Goede hoop*,, Haarlem 1808, 4 dl., — *Reize*

door een groot gedeelte van Zuid-Holland, Amst., 1809, — *Reize door de Oostelijke departementen van het koningr. Holland en het Hertogdom Oldenburg*, Amst. 1809, 2 dl., — *Reize van Amsterdam naar Hanau*, Amst. 1810, — *Wandelingen door sommige gedeelten van ons Vaderland*, Amst. 1810 2 dl., *Wandelingen in den omtrek van Hanau* enz. Amst. 1811, — *Verhaal van het voorgevallene in en bij Hanau in Octob. en Novemb.* 1813, Amst. 1814, — *Lotgevallen op eene reis naar Hanau in Sept.* 1813, Amst. 1816, — *Reis te voet door de Wetterau en langs den Lahnstroom*, Gron., — *Vruchten der eenzaamheid in brieven*, Gron. 1819 2 d.

Enoch Pottey, in de zeventiende eeuw te *Middelburg*, waar hij na ruim veertigjarige dienst in 1687 overleed, geboren, zag zich over eene door hem gehouden leerrede in een geschrift, dat in brieven onder den naam van *Elkatan Ree Almelech aan Gamaliel Conradinus, voorstander der gemeente van Philadelphia*, Midd. 1675, het licht zag, op eene scherpe wijze aangevallen. Hij verdedigde zich in eene *Modeste en sedige verantwoordinge, op seecker pasquilleus boecxken van een' onbekend auteur abusive genaemt, de heerlyckheyt Christi*, *over sijn predikatie gedaen op Donderdagh avont over Coll.* II. vs. 8, 9 en 10. Midd. 1675.

Zie overigens: de la Rue a. w. blz. 251.

Cornelius van Poudroijen, in 1642 predikant te *Crevecoeur* bij *'s Hertogenbosch* geworden en in 1662 overleden, heeft zich door een catechetisch leerboek bekend gemaakt, dat onder den titel van *Rijkdom van Gods genade* het licht zag. Het is uitgegeven met eene aanprijzende voorrede van den beroemden Voetius. Het behoort desniettegenstaande alleen vermeld te worden als een blijk van den lagen trap, op welken toenmaals het godsdienstig onderwijs stond, en om de hoogte, waartoe het in onze dagen gestegen is, te meer te doen waardeeren. Poudroijen werpt o. a. de vraag op, of men op vastenavond pannekoeken mag bakken?! *Ex ungue leonem!*

Zie overigens: Soermans Kerk. Reg. blz. 100. Ypey. gesch. der Chr. kerk in de 18 E. VIII. blz. 747.

Regnerus Praedinius, in 1410 te *Winsum* geboren [1])

[1]) De latijnsche toenaam *Praedinius* werd door hem aangenomen, wel-

ontving zijne vroegste opleiding in het Franciscaner klooster te *Groningen*, waar hij het onderwijs genoot van Gozewijn van Halen. Ongetwijfeld werd hij hierdoor reeds vroeg met de denkwijze en inzigten van Wessel Gansfort bekend en door het voorbeeld van dien beroemden landgenoot aangespoord om alle wetenschappelijke studiën dienstbaar te maken aan het onderzoek der christelijke waarheid. Van *Groningen* naar *Leuven* vertrokken zijnde, beoefende hij op die hoogeschool de letteren en de wijsbegeerte, maar vooral de godgeleerdheid en, dat hij zich op deze laatste, ofschoon den geestelijken stand niet omhelzende, met ongemeenen ijver heeft toegelegd, toonen reeds zijne vroegste geschriften *over het Christelijk gebed* en *over de voorbidding der Heiligen*, het eene reeds vroeger, het andere op vierentwintigjarigen leeftijd vervaardigd. Had men hem gevraagd, waarom hij, in het eerste het volmaakte gebed ontwikkelende, en aantoonende wat en hoe een christen behoort te bidden, van de voorbidding der heiligen had gezwegen, hij antwoordde op die vraag in het tweede stuk, die voorbidding geheel en al op grond der heilige Schrift verwerpende, tevens beweerende, dat de kerk wel bevoegd was om uitspraak te doen omtrent de eeredienst, plegtigheden en orde, maar dat zij onbevoegd was die te geven over zaken van het geloof, van de dienst van God en een godzalig leven. Later heeft hij het eerste stuk, van zijnen helderen geest getuigende, op nieuw en breeder bewerkt. Het komt onder zijne werken voor met den titel: *de praecatione Christiana*.

Zeker kan ons eene zoo verlichte denkwijze niet verwonderen in eenen man, die, bij zoo buitengewonen aanleg, het tijdperk der reformatie belevende, tevens kweekeling was der Groninger school en vriend, ook bewonderaar, van Erasmus. Onzeker is het, waar hij de eerste jaren na zijne te *Leuven* volbragte studiën vertoeft heeft, maar zeker is het, dat Praedinius verschillende eervolle betrekkingen, en onder deze het rectoraat te *Erfurt*, zijn aangeboden. Wel schijnt hij een tijdelijk staatsambt te *Groningen* bekleed te hebben, maar later deed hij, gelijk de geleerden in vroegere ceuwen plagten, eene wetenschappelijke buitenlandsche

ligt, ter gedachtenis aan het landelijk oord, waar hij het eerste levenslicht aanschouwde, van *Praedium*, landgoed, ontleend.

reis. Welligt deden ook de toenmalige omstandigheden van *Groningen* hem het verblijf aldaar minder aangenaam worden. Hoe dit ook zij, hij keerde derwaarts terug, en aanvaardde er het rectoraat van de latijnsche scholen, bij de Martinikerk behoorende.

En waarlijk, zij die hem tot het aannemen dier betrekking hadden bewogen, mogten zich over hunne keuze verheugen. De geleerdheid, welsprekendheid en de gave van gemakkelijke mededeeling, die den rector eigen waren, bragten de school tot eenen ongehoorden bloei. Zijn leerling, Johannes Acronius, berigt dat het getal zijner kweekelingen groot was en dat zijn onderwijs niet slechts door Duitschers, maar door Italianen, Franschen, Spanjaarden en Polen gezocht werd. Elken dag wijdde hij daaraan vier uren, zijnen overigen tijd in wetenschappelijke studien doorbrengende. Zelfs geleerden kwamen naar *Groningen* om Praedinius te hooren, terwijl zij, die in zijne school gekweekt waren, aan de akademien om hunne kennis hoogelijk werden geprezen. Zijn onderrigt bepaalde zich dan ook niet tot de eigenlijke letterkunde, maar het strekte zich uit tot de redekunde, redeneerkunde, wiskunde, geneeskunde en regtsgeleerdheid, niet minder tot bevordering van Evangeliekennis. Wat nut zulk een man, bij zijne heldere inzigten, moest teweegbrengen en hoezeer hij geschikt was om de zaak der hervorming in de hand te werken, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Onvermoeid ging hij voort met zijne godgeleerde studiën, die, na den dood van Gozewijn van Halen, met eenige vrienden ijverig voortzettende. Vooral waren hem de schriften van Wessel Gansfort lief. Geene gevaren konden hem van zijn streven naar het uitbreiden van verlichte evangeliekennis afschrikken. Tenzelfden jare, waarin Karel V het invoeren der Inquisitie hier te lande beval, namelijk in 1550, werd door zijn toedoen eene gemeente van hervormden of evangelischen te Groningen gesticht. Eene menigte burgers begaf zich ter schole bij Praedinius, wanneer hij de goddelijke waarheid verklaarde, want hij was gewoon om doorgaans op feesttijden in die school het Evangelie openlijk te prediken.

Ook hij ontwaarde de hitte der vervolging. Niet alleen werd den burgers het bijwonen van zijn onderwijs verboden,

maar in 1566 waren hij en Verutius, rector der school *ter A*, bijna gebannen, omdat zij aan de jeugd eenen afkeer van het pausdom inboezemden, de kerkplegtigheden niet bijwoonden en een ander onderwijs gaven, dan te *Keulen* en te *Leuven* gegeven werd.

Praedinius leven voerde het sprekende bewijs met zich van zijnen godsdienstigen zin. Het was in de volle beteekenis des woords vroom. Door christelijke liefde bezield, was hij bereid om zich met raad en daad aller vriend te toonen. Zijne grootste uitspanning vond hij in eenen kleinen kring van vertrouwde vrienden.

Nogtans vergde de sterke geest te veel van het zwakkere ligchaam. Dit kon de overgroote inspanning van zoo onvermoeide studie niet dragen. Het bijschrift onder zijn afbeeldsel, in de *Effig. et vitae Profes. Gron.* voorkomende, zegt:

Si doctrina, fides, pietas fera fata morari
Possent, Reinerus non moriturus erat.
Sed quae debuerant diram depellere mortem,
Haec illi celeris causa fuere necis.
Dum nimis indulget studiis, dum quosque juvare
Ardet: eheu vitam negligit ille suam.

Praedinius overleed den 18 April 1559, naar zijne begeerte begraven wordende op het voetpad van het Martini-kerkhof te *Groningen*, door hem zoo dikwijls bewandeld, wanneer hij zich naar zijne school, het tegenwoordige provinciehuis begaf. Reeds vroeg had men zijne laatste rustplaats met een grafschrift vereerd, maar toen de zerk, die hem bedekte, door den loop des tijds en de roofzucht bijna geheel onkenbaar was geworden, werd er, ten gevolge van de bemoeijingen van den nu ook overledenen hoogleeraar Mr. Th. van Swinderen, door het departement *Groningen* van de Maatschappij tot nut van het algemeen, in 1810 een nieuwe grafzerk gelegd met een vereerend opschrift, welke, toen het Martini-kerkhof in eene wandelplaats veranderd werd, met een hekwerk is omgeven.

Het behoeft wel niet aangewezen te worden, dat de zaak der hervorming in ons vaderland, vooral in *Groningen*, hooge verpligting aan Praedinius heeft. Het springt te meer in het oog, wanneer wij onder zijne leerlingen mannen vermeld

vinden als de Bazelsche hoogleeraar Johannes Acronius [1]), Johannes Arcerius Theodoretus [2]) en Menso Alting [3]).

Hij was een vijand van twisten en een vriend van met bedaarde redenering te overtuigen. „Zijn stijl," schrijft de geleerde oudheidkenner N. Westendorp [4]): „heeft de lofwaardige eigenschappen van klaarheid, orde en bondigheid. Dezelve vloeit effen voort en heeft al de hoedanigheden van de hem omringende landouwe. Hij treft en ontroert niet en sleept zijne lezeren niet met kracht mede door sterke gezegden, gloeijende beelden en welgekozene fraaije wendingen, welke men zoo zeer in zijnen landgenoot Erasmus bewonderen moet. Zijn doel is inzonderheid om te stichten en te onderwijzen, niet om te treffen: door het eerste tracht hij nuttig te zijn en te behagen, en niet door het laatste. Zijn rijp en helder, doch welwikkend, voorzigtig, bescheiden en bedaard oordeel geeft de duidelijkste proeven van bedrevenheid, juistheid en fijnheid. Ook dragen zijne werken overal de blijken van eenen vrijen en niet gekluisterden geest, den geest zijns tijds."

Als zijne bijzondere leerstellingen worden opgegeven [5]): dat er een wezenlijk onderscheid is tusschen eenen waarachtigen christen en eenen heidenschen mensch, welke eenigermate leeft naar het natuurlicht. Dat een natuurlijk mensch die nog niet is wedergeboren, een hater en vijand van God is. Dat derhalve de oorzaak van Gods genade en liefde, omtrent uitverkorene zondaars, niet in den mensch gezocht, maar alleen van Gods vrij welbehagen moet worden afgeleid. Dat de H. Schrift, in de boeken des O. en N. Verbonds vervat, het eenige beginsel der zaligmakende leer is. Dat derhalve de plaatsen van het O. T. in de schriften van het N. T. niet verdraaid, noch verkeerd zijn aangehaald, maar ook de apostel Paulus in het bijzonder eene nette

[1]) Zie over hem: Suffr. Petr. de Script. Fris. pag. 177. Paq. II. pag. 331 Ons I[e] D. blz. 10 en 11.

[2]) Wij hopen 's mans biographie later te kunnen leveren, en verwijzen hier naar Vriemoet, Athen. Fris., pag. 73 sqq. en Saxii onomast. IV. pag. 90.

[3]) Zie ons I[e] D. blz. 30 verv.

[4]) Maandschr. tot Nut van het algem. Gron. 1810 blz. 184.

[5]) Door Gerdes bij Brucherus, gesch. van de opk. en vestiging der kerkherv. in de Provincie *Groningen* blz. 98. Ook overgenomen in de Gron. volksalm. voor 1844 blz. 19 verv.

orde in zijne schriften heeft. Dat de gebeden, in den naam van Christus gedaan, naar Gods belofte zekerlijk zulllen verhoord worden. Dat het geloof en de zaligheid niet voor allen, maar alleen een volstrekt vrij, een bijzonder en een bijblijvend geschenk van den vrijmagtigen God zijn. Dat het geloof, waardoor de ziel Christus wordt ingeent, levendig moet zijn. Dat, schoon men zijnen naaste moet liefhebben als zich zelven, nogtans deze regel: „al, wat gij wilt, dat u de menschen doen, doet hun ook alzoo," met die bepaling moet verstaan worden, *voor zoo verre iemand iets met regt wil gedaan hebben*. Dat men onderscheid moet maken tusschen de christelijke liefde, die men schuldig is aan allen, en tusschen de bijzondere liefde, waardoor men aan den eenen of anderen nauwer verwant is. Dat de dood voor den geloovige niet als eene straffe der zonde, maar veeleer als een doorgang ten eeuwigen leven kan aangemerkt worden, aangezien Christus voor hem volkomen heeft voldaan. Dat God kan gezegd worden den mensch in eenig opzigt te verzoeken en in andere opzigten niet. Dat de bijgeloovigheid van het pausdom in de gezette uurgebeden moet afgekeurd worden. Dat de sacramentsstrijd tusschen de Duitschers en Zwitsers ook niet mogt worden goedgekeurd.

Zeer zeker heeft Praedinius veel voor de hervorming gedaan. Of hij zich echter openlijk geheel van de Roomsche kerk heeft afgescheiden, zouden wij bijna met Paquot betwijfelen, wanneer wij hem het rectoraat tot het einde zijns levens zien behouden en eene zoo eervolle begraafplaats gegund. Nogtans spreekt innige evangelische overtuiging uit zijne schriften, terwijl hij er opregtelijk voor uitkomt niet met het bijgeloof en de dwalingen der Roomsche kerk over een te stemmen.

Hoezeer de oude letterkunde in Praedinius eenen ijverigen beoefenaar vond, heeft hij echter al wat hij daarover had geschreven, omdat het naar zijn inzien, voor de kennis der goddelijke waarheid geen nut kon hebben, doen verbranden. Alleen zijne godgeleerde werken mogten na zijnen dood bewaard en uitgegeven worden. Met de zorg voor die uitgave belastte zich zijn reeds genoemde leerling Joannes Acronius. Hij deed ze in 1563 bij Opirenus te *Bazel*

in folio het licht zien onder den titel: *Regneri Praedinii opera.* Zij bevatten de volgende stukken: *Locorum difficilium in quatuor Evangelistas brevis enarratio. — Breves annotationes in Epistolam ad Romanos. — Commentarius in Cap. 1 et 2 Epistolae ad Romanos. — Commentarius in priorem epistolam ad Corinthios. — De fide ejusqus antecessionibus, et consecutionibus. — de praecatione Christiana. — de excommunicatione.*

Zie overigens: Suffrid. Petr. de Script. Fris. pag. 164 sqq. Effig. et vitae profess. Groning. pag. 36. Gerdes in origin. ecclesiarum in Belgio reform. pag. 192 sqq. Paquot II. pag. 330 suiv. Muntinghe, act. Saec., pag. 39, 85 sqq. Delprat a. w. blz. 117 verv. Hofstede de Groot, geschiedenis der broederkerk te Gron. blz. 27, 115. Diest Lorgion, kerkh. in Friesl. blz. 17. Gron. volksalman. voor 1844 blz. 3 verv.

Bartholomeus Praevostius of **Praevoost**, zoo sommigen vermoeden, te *Amsterdam* geboren, aanvaardde de predikdienst bij de hervormde gemeente te *Vreeswijk* [1]). Met geheel zijne ziel de remonstrantsche gevoelens toegedaan, nam hij de predikbeurten van Niellius, terwijl deze zich bij de synode te *Dordrecht* bevond, in de waalsche kerk te *Utrecht* waar. Den 9 Februarij 1619 werd dit hem echter door de regering dier stad verboden, terwijl de staten van het gewest hem den 19 Julij alle kerkelijke diensten ontzeiden. Het liep slechts weinige weken aan, toen (19 Augustus) de Utrechtsche synode hem van zijne dienst ontzettede, en hij (27 Augustus) tot ballingschap werd veroordeeld.

Door dit alles was Praevostius ijver niet verkoeld. Niet alleen woonde hij de remonstrantsche vergaderingen bij, in September en October 1619 te *Antwerpen* gehouden, maar hij predikte ook voor zijne geloofsbroeders in het vaderland, daarin blijvende volharden, toen, na de zamenzwering van Oldenbarnevelds zonen tegen het leven van prins Maurits, de gevaren voor de bannelingen toenamen. Ook zijne pen maakte hij dienstbaar aan de bevordering der door hem voorgestane zaak, want, toen men in *Gelderland* gepoogd had zich met eenigen der van hunne dienst verlaten predikanten te bevredigen, schreef hij het *Nieuwmeegsch accoort of bedenkingen over de vereeniginge tusschen de gedeputeerden der Geldersche synode en de afgezetten predikanten van Nieuwmegen beraemt*, 1623.

[1]) van Rhenen, lijste der predik. onder de prov. van *Utrecht*, blz. 116, vermeldt wel het jaar zijner dimissie, maar niet dat zijner bevestiging.

Toen de zaken der Remonstranten een gunstiger keer namen, bediende hij de gemeente te *Amsterdam* sedert 1630 eerst in commissie, terwijl hij den 1 Maart 1632 aldaar in vaste bediening werd aangesteld. Dat hij hier hoog geacht was en dat men zijne geleerdheid op prijs stelde, bleek niet het minst, toen men hem, nevens Niellius en Huttenus, in 1644 opdroeg den hoogleeraar Curcellaeus in de opleiding der aanstaande godsdienstleeraars te ondersteunen. Praevostius had reeds veel aan verzwakking van het gezigt geleden, maar, nu volslagen blind geworden, moest hij zich van het onderwijs ontslaan, nogtans onafgebroken in zijne predikantsbediening voortgaande tot in hoogen ouderdom. In 1667 moest hij in het waarnemen van zijn ambt ondersteund worden. Dit overleefde hij nog twee jaren, in Augustus 1669 overlijdende, na een tweeentachtigjarig vaak moeijelijk, altijd werkzaam leven.

Praevostius heeft met zijnen Delftschen ambtgenoot Nicolaes Laedingius geleverd *het verkorte kerkelijk formulier* 6 *Augustus* 1652, en bovendien gegeven: *onderwijs in de christelijke religie naar de belijdenis der remonstr. gereformeerde christenen bij vragen en antwoorden*, 1640 en meermalen herdrukt, alsook *Predikatie over den* CXXII *Psalm, tot opwekkinge van dankzeggingen tot God wegens de gepubliceerde eeuwigen vrede en tot betrachting van het gemeenebeste; gedaan tot Amsterdam den* 10 *Junii voormiddag*, Amst. 1648.

Hij was meermalen als directeur der societeit werkzaam.

Zie overigens: Cattenb. Bibl. Rem. pag. 123 sqq. Paquot I. pag. 515. J. Tideman a. w. blz. 17 en 228.

Wilhelmus Procurator, een monnik van de abdij van Egmond en vroeger kapelaan van Brederode, die in de eerste helft der veertiende eeuw leefde, heeft een werk nagelaten, dat voor de vaderlandsche geschiedenis van zeer hoog belang is. Hij heeft namelijk een vervolg op het *Chronicon Egmondanum* geschreven. Waar het eerste tot 1205 liep, heeft hij dit vervolgd tot 1332. Het eerst is het uitgegeven door Matthaeus, die het, met het *chronicon Egmondanum* in het IV deel zijner *Analecta* in 8° en in het tweede der uitgave in 4° heeft opgenomen [1]).

[1]) Het *Chronicon Egmond.* is van pag. 425 tot 496, waar het *Chronicon Wilhelmi Procuratoris* aanvangt.

De stijl van Wilhelmus Procurator moge niet fraai en zijn latijn slecht wezen, maar de inhoud van zijn geschrift getuigt van naauwkeurigheid, waarheidsliefde en vrijmoedige beoordeeling van personen en zaken, zelfs van de pausen, welke hij geenszins spaart. Allergewigtigst is zijn geschrift voor de geschiedenis der graven Floris V, Jan I en II, en Willem III.

Zie overigens: de Windt a. w. blz. 49 verv.

Joachim van den Putte of **a Puteo**, die, te *Antwerpen* geboren, zich in de Franciscaner orde begaf, bloeide in de zeventiende eeuw. Zijne vroomheid deed hem eerst in het klooster te *Antwerpen*, later in dat van *Middelburg* de hoogste waardigheid bekomen. Vervolgens begaf hij zich naar *Geertruidenberg*, waar hij biechtvader was der geestelijke maagden. Ter dienste van deze heeft hij onderscheiden geschriften zamengesteld, waarvan ons alleen de titels zijn bekend geworden. Deze luiden: *Contemplatien op de seven bloedstortinge Christi*, — *de seven weën van O. L. V.*, — *de bereydinge der H. Communie*, — *der Spieghel der maeghden.*

Zie overigens: Paq. II. pag. 419.

R.

Georgius de Raad, geboren te *Utrecht*, waar hij bijzonder de leiding van Voetius volgde, zijne studien volbragt hebbende, aanvaardde het predikambt te *Zaamslag* in 1651, van waar hij twee jaren later naar *West-Souburg* vertrok. In 1657 werd hij naar *Vlissingen* beroepen, waar hij den 3 Junij 1677 overleden is. Hij was gehuwd met Jacoba Blondel.

Deze Voetiaansche leeraar, die bij niet weinigen zijner tijdgenooten hooge achting genoot, heeft onderscheiden geschriften uitgegeven. Wij kennen van hem: *Catechisatie van de erfsonde, haere natuere, propagatie of voortsettinge enzv. uitgebreyd, soo ten aensien van kennisse als van practycke en reghte belevinge deser stucken*, Vliss. 1655, Amst. 1711, — *Bedenckingen over den Guineeschen slaefhandel der Gereformeerde met de Papisten, zijnde een tractaetje, noodigh om in dese dagen van alle Gereformeerde cooplieden wel overwogen te werden tot voorcominge van Nederlandts gedreigde oordeele enzv.* Vliss. 1665, — *Het verbond Gods gemaeckt met Adam in het Paradijs, enzv.* ald. 1672, — *Sekerheyt des Sabbats en desselfs reghte belevinge enzv.* ald. 1673, — *Korte verhandelinge over het spelen met het ticktackberd, toonende het quaet van dat spel selve; de schadelijcke vruchten desselfs; en het getuigenis soo van Heidenen als Christenen*, ald. 1674, — *Exercitatio de scripturarum interprete, in qua adstruitur*

gloria Dei Spiritus Sancti, interpretis Scripturarum proprie dicti etc. Ibid. 1670.

Zie overigens: de la Rue a. w. blz. 445 verv.

Radboud, in het begin der tiende eeuw bisschop van *Utrecht*, werd omstreeks de helft der negende geboren. Hij was een achterkleinzoon van den bekenden Frieschen koning Radboud en een neef van Gunther, bisschop van *Keulen*, onder wiens leiding hij zijne eerste opvoeding ontving. Later begaf hij zich aan het hof van Karel den Kalen, waar hij het onderwijs van den philosooph Nanno genoot, hetwelk hij ook, na Karels dood, onder diens zoon Lodewijk bleef genieten. Weldra werden zijne verdiensten en bekwaamheden zoo bekend, dat de Utrechtsche geestelijkheid hem, na den dood van Eginbold, omstreeks het jaar 900, onder de goedkeuring van koning Arnulf, tot haren bisschop verkoos. Spoedig dwong hem een inval der Noormannen om zich van den zetel van het Sticht, dat zij in de laatste jaren met rust hadden gelaten, te verwijderen. Hij vestigde zich te *Deventer*. Wat het Christendom toen reeds op de gemoederen der ruwe stammen vermogt, bleek, toen Radboud, naar *Utrecht* teruggekeerd om de graven der Heiligen te bezoeken, den ban uitsprak over de Noormannen. Zonder veel te hechten aan het verhaal, dat de bisschoppelijke ban door een' plotselingen bliksemstraal vergezeld werd, is het echter zeker, dat het woord des kerkvoogds den Utrechtenaren moed schonk om de vreemde overheerschers te verdrijven. Kort hierna overleed hij te *Ootmarsum* in 918.

Hoezeer de geschiedschrijvers zich beijverd hebben overvloedige berigten omtrent zijne deugden en verdiensten mede te deelen, zijn die, welke zij aangaande zijne kerkelijke lotgevallen geven, gering en weinig belangrijk. Zij noemen Radboud een heilig, geleerd, vroom en verstandig man, die zoowel in proza, als in poezij heeft uitgemunt. Veel wordt er van de ingetogenheid en de godvrucht zijns levens verhaald. Het wekt dus ook geene verbazing, dat zij, om het aanzien van hunnen held te vergrooten, hem de gave van wonderen te doen hebben toegedicht. De Roomsche Kerk heeft onzen bisschop onder hare heiligen opgenomen en zijnen vierdag op den 29 November bepaald.

Zeker is het, dat Radboud een voor zijnen tijd geleerd, zelfs verlicht geestelijke was, die inderdaad op den lof van vroomheid aanspraak had en het zijne heeft gedaan om het in Nederland gevestigde Christendom tegen het Scandinavische Heidendom te handhaven.

Tot eene proeve zijner christelijke denkwijze schrijven wij zijn gebed tot God af, hetwelk Buchelius ons in eene aanteekening op Heda (pag. 74) bewaard heeft:

O Deus omnipotens, Cujus pietate redemptus
Subsistit mundus, qua generatur homo,
Respice me miserum peccati mole gravatum
Et nimis pressum pondere, Christe, leva.
Ereptumque gregis dira de sorte sinistri
Judicii, inter oves tempore siste tuas.

Later schreef hij een gedicht *in laudes S. Martini* (ap. Hedam pag. 72), waarin hij dezen heilige als eenen helper in de benaauwdheden des doods en eenen leidsman ten hemel aanriep.

Wij vinden ook nog andere schriften van hem, althans brokstukken, bewaard. Zij zijn de volgende: het fragment van eene kronijk ap. Hedam pag. 71 et ap. Mabillon. Act. Sanct. Ord. S. Bened. VII, 26, — *Sermo de S. Suiberto,* ap. Mabill. l. l. III 244 sq. et in Actis Sanct. Mens. Martii, Tom. I. pag. 84 sq., — *Carmen allegoricum de S. Suiberto* ap. Mabill. l. l. pag. 245 sq. in Actis Sanct. l. l. pag. 85 sq., — *Homilia de S. Lebuino* in Supplem. Surii ad 12 Novembr. pag. 839 sqq., — *Ecloga ecclesiastica,* ap. Surium T. VI. pag. 1070 sq. — *Tomellus seu Sermo de vita et meritis paradoxae virginis Christi Amelbergae,* in Act. Sanct. Mens. Julii Tom. III pag. 88 sqq. Gedeeltelijk bij Mabillon l. l. IV pag. 241 sqq., — *De S. Willibrordo laudes* ap. Mabill. VII pag. 26. Overigens is een aantal geschriften van den vroegen Nederlandschen godgeleerde verloren gegaan, terwijl hem enkele, in handschrift bewaard, worden toegeschreven.

Zie overigens: Radbodi vita ap. Surium ad d. 29 Novemb. et ap. Mabill. l. jam l. Tom. VII. pag. 25 sqq. Beka (edit. Buchel.) pag. 32 sq. Heda pag. 71 sqq. H. J. Royaards, geschied. der invoering en vestig. van het Christendom in Nederl. (derde uitgave) blz. 388 verv. Dezelfde, geschieden. van het Christendom en de Christ. Kerk in Nederl. gedurende de middel-

eeuwen, I, blz. 130 verv. Mijne Nederl. Kerkgeschiedenis vóór de Hervorm. I. blz. 189 verv. II. blz. 16. Paquot I. pag. 215 Suiv. R. P. Smet, la Belgique Catholique, Louv. 1853, II. pag. 122 suiv.

Florentius Radewijn of **Radewijnszoon** was de zoon van een welgezeten burger van *Leerdam*, alwaar hij omstreeks 1350 het eerste levenslicht aanschouwde. Door het vaderlijk fortuin daartoe in staat gesteld, bezocht hij de hoogeschool te *Praag* en zette daar zijne studien met zoo grooten ijver voort, dat hij den akademischen rang van magister verkreeg. Bij zijne terugkomst in het vaderland, hoorde hij Gerard Groote prediken. Diep was de indruk, dien deze op hem maakte. Weldra hechtte dan ook de band van innige vriendschap deze beide voortreffelijke mannen zamen.

Hoezeer Radewijn zich te *Utrecht* had gevestigd en daar eene kanoniksplaats in het kapittel van St. Pieter bezat, besloot hij die voordeelige betrekking te laten varen en Groote naar *Deventer* te volgen. Hier ontving hij, op diens aansporing, de priesterwijding en werd vikaris van de St. Lebuinus kerk. Hoogelijk was hij ingenomen met de pogingen van zijnen vriend om jongelieden den weg te openen tot het verkrijgen van onderwijs. Met geestdrift ondersteunde hij die, zich daartoe zelfs handen-arbeid getroostende en, wat hij daarmede verdiende, wekelijks aan Groote ter hand stellende. Weldra kwam hij op het denkbeeld om eene vereeniging ter bereiking van hetzelfde doel te stichten, en de vruchten van aller arbeid tot gemeenschappelijk levensonderhoud bijeen te voegen. De bezwaren, die Groote in de tegenwerking der Bedelmonniken zag, wist Radewijn, in vereeniging met den Utrechtschen regtsgeleerde, Everardus Frieck [1]), zooveel ligter te doen wegen, dat zijn plan weldra tot uitvoering kwam. Zijne woning bij de Lebuinus kerk werd het eerste fraterhuis.

Het behoort niet tot onze tegenwoordige taak eene geschiedenis der broederschap van Gerard Groote te schrijven. Na diens dood stond Radewijn aan het hoofd van deze. Met hartelijke ingenomenheid waakte hij voor haren bloei en uitbreiding. Zoo hoog stond hij dan ook bij de broeders aangeschreven, dat zij, toen in 1398 eene hevige pest de steden van *Overijssel* schier ontvolkte, er op drongen, dat

[1]) Burman. Traject. Erud. pag. 101.

hij *Deventer* zou verlaten om zijn kostbaar leven te redden. Hij begaf zich naar *Amersfoort*, maar, naauwelijks was de woede der plage verminderd, of hij keerde naar *Deventer* terug, nogtans niet zonder alvorens onderscheiden plaatsen van Holland en Gelderland bezocht te hebben ter uitbreiding van de broederschap.

Florentius overleefde deze gebeurtenis niet lang. Hij overleed in het jaar 1400 en is in de Lebuinus kerk te *Deventer* begraven.

Indien Radewijn niet anders, dan als medehelper van Groote kon worden vermeld, zou zijn naam toch reeds in deze bladen niet mogen verzwegen worden: maar hij heeft in meer dan één opzigt aanspraak op den eerbied der nakomelingschap.

Ofschoon aan de Praagsche hoogeschool tot magister bevorderd, was hij echter geen geleerd man. Zelfs de schrijfkunst verstond hij, toen hij te *Deventer* kwam, slechts gebrekkig. Hij vergenoegde zich dan ook met de handschriften natezien, de perkamenten toe te bereiden en eigene opstellen aan anderen te dicteren. Hij was een vijand van al de diepzinnige en ingewikkelde vraagstukken en redeneringen, waaraan de scholastieken zich zoo gaarne overgaven, en keurde niets goed, hetwelk niet tot wezenlijke stichting kon strekken. Florentius was een te praktisch man om in het afgetrokkene behagen te scheppen. Zelf werkzaam, vorderde hij dit ook in anderen. Minder te huis in het schoolsche, was hij het te meer in menschenkennis. Wel bezat hij de gaven om harten te winnen en over de gemoederen van wie hem omgaven, te heerschen. Zeker droeg hiertoe zijn innemend uiterlijk bij, maar meest zijn opgeruimde zin, zijn waarlijk vrome wandel, het beminnelijke, dat hij ten toon spreidde, en niet het minste de eigenschap om, wie hem hoorden en zagen, eerbied in te boezemen. Een zijner bekenden getuigde, dat hij voor niemand zoo innige liefde en tevens zoo diep ontzag gevoelde, als voor Florentius. Bij dat alles was hij nederig en eenvoudig; in zijne geestelijke oefeningen, zooals in het vasten, streng tot in het overdrevene toe. De armen vonden in hem eenen liefdevollen en milden verzorger en voor allen, die tot hem kwamen, was hij een altijd bereidvaardig raadsman.

Geen minderen invloed, dan Groote zelf, had Radewijn op den vromen en praktikalen geest der broederschap en, evenzeer als deze tot vroomheid aanspoorde, wekte die tot eenen eenvoudigen en verlichten zin op. De reformatorische rigting, die deze instelling had, was ongetwijfeld in haren oorsprong niet het minste aan hem te danken. Hij gaf haar dan ook onderscheiden voorschriften, die, bewaard gebleven zijnde, ons met zijne denkwijze bekend maken.

Hierin treedt hij vooral als de man op, wien het praktikale des levens meer ter harte gaat dan alle theoriën, en die vroomheid en geloof voornamelijk uit de Heilige Schrift wilde geput hebben. Deze wilde hij als de rijkste schat der kerk bewaard en overeenkomstig hare uitspraken het geheele leven ingerigt hebben. Nogtans stond hij niet op de hoogte om een geheel vrij onderzoek van haar toe te staan. Men mogt den Bijbel niet met eigene inzigten, maar overeenkomstig de verklaring der Heiligen uitleggen. Beter was het geen uitnemend verstand te hebben, dan groote geleerdheid zonder vroomheid te bezitten.

Het is waar, dat de vrucht van het Bijbelonderzoek door de beperking, die Radewijn daaraan verbond, moest verminderen, maar toch voerde zijne vermaning tot kennis van de H. S.; en werd hierdoor aan de broederschap eene bijbelsche rigting gegeven, zij kon aanvankelijk niet verder gaan, zoolang alle reformatorische pogingen zich schier bij uitsluiting tot het morele bepaalden. Hoogst belangrijk is het, wat Radewijn ten dezen voorschreef, en wij kunnen het niet lezen zonder hooge achting voor hem te gevoelen.

Wie iets goeds deed, moest er niet eigene, maar Gods eere in zoeken. Alle arbeid moest met gebed worden aangevangen. Vóórdat men iets begon, behoorde men zich het beoogde doel duidelijk voor te stellen en daarvan niet ligtelijk af te wijken. Vóór alles moest men zijne gebreken en hartstogten kennen. Van niemand mogt men iets nadeeligs zeggen, tenzij dit ten nutte van dezen of van anderen kon strekken. Het was gevaarlijk met wereldsche grooten en met geestelijke waardigheids-bekleeders om te gaan: het was wijzer die aanzienlijken te mijden. Men mogt niemand benijden, omdat hij vromer was of meer naam bezat, want men behoorde daarin de gaven Gods lief te hebben

en dan mogt men hopen die ook zelf te ontvangen. Bovenal drong hij bij zijne broederschap op de meest naauwgezette éénsgezindheid aan.

Florentius moge dan niet door geleerde geschriften eenen beroemden naam hebben verworven, — dat hij veel heeft bijgedragen tot het aankweeken van die bijbelsche zedelijke rigting, welke zich in den loop der tijden krachtiger, zoowel in zijne broederschap als daar buiten ontwikkelde, is boven allen twijfel verheven. Ons vaderland mag er trotsch op zijn mannen, als hij, gekweekt en bezeten te hebben, toen overal de diepste duisternis heerschte. Mysticus moge hij geweest zijn, maar zijne mystiek was niet bij uitsluiting van speculativen aard. Bij hem, den zoon van het praktische Nederland, greep zij regtstreeks en weldadig in het praktikale leven in. Het klooster der reguliere kanoniken te *Windesheim* mogt roem dragen op dezen zijnen stichter (1386). Toen hij in de Lebuinus kerk begraven werd, gaf een burger van *Deventer* hem deze eenvoudige, maar veel uitdrukkende lofspraak: »of Lebuinus een Heilige is, weet ik niet, maar ik geloof het; doch dit weet ik zeker, dat deze man een heilige belijder van God was!"

Van hetgeen Radewijn geschreven heeft, is ons weinig bewaard. Eenige brieven, door hem, tijdens zijne afwezigheid van *Deventer*, aan de daar door de pest bedreigde broeders gerigt, worden gevonden bij Dumbar, analect. Tom. I. pag. 88 sqq. Zij doen zijn hart eere aan. Een andere brief, aan eenen kanonik van *Windesheim*, is toegevoegd aan zijne levensbeschrijving door Thomas van Kemper, even als de reeds vermelde *quaedam notabilia verba Domini Florentii presbyteri*.

Zie overigens: Thomas a Kempis, vita Florentii (Oper. edit. Colon. Agripp. 1759, pag. 33 sqq.). Revii Daventr. Illustr. pag. 30, 34, 84. Dumbar, kerk. en wereldl. Deventer, blz. 603. Delprat a. w. blz. 28 verv. en bijlage IV. Ullmann a. a. o. II S. 89 ff. Mijne verhandeling over Erasmus blz. 262 verv.

Alardus of **Alhardt de Raedt**, te *Amsterdam* geboren, werd in 1665 te *Leiden*, waar hij waarschijnlijk gestudeerd heeft, tot doctor in de theologie gepromoveerd. In de philosophie had hij dezelfde waardigheid bekomen. Den 13 Mei 1671 werd hij tot hoogleeraar te *Harderwijk* benoemd en in den herfst deze eervolle betrekking door

hem aanvaard. Niet lang had de Geldersche hoogeschool genot van zijn onderwijs. De noodlottige inval van de Fransche legers noopte ook hem *Harderwijk* te verlaten.

Tot zooverre ontvangen wij berigten omtrent dezen godgeleerde. Zijne volgende lotgevallen liggen geheel in het duister. Zijn naam is intusschen door drie geschriften bewaard gebleven. Het eerste was een *Commentarius de punctationis Hebraicae natura*, Lugd. B. 1671 (Midd. 1683), waarin hij de oudheid der hebreeuwsche punten tegen over Cappellus tracht te beweren. Het andere voerde tot titel: *Apologia veritatis adversus S. Maresium*, Amst. 1673; het derde handelt over de vijfde monarchie.

Zie overigens: Paquot III. pag. 604 suiv. Bouman, Geld. Hooges., I. blz. 226 verv.

Franciscus Raphelingius, den 27 Februarij 1539 te *Lanoy* in *Fransch Vlaanderen* geboren, heeft zich omtrent de beoefening der Oostersche letterkunde in ons vaderland zeer verdienstelijk gemaakt.

Terwijl hij zijne eerste wetenschappelijke opleiding te *Gend* genoot, noopte hem zijne moeder, na den dood zijns vaders om zich tot den handel te begeven. In dienst van eenige kooplieden naar *Neurenberg* gezonden, vond hij in de handelaars, met welke hij moest omgaan, edelmoedige mannen, die, zijne geringe lust voor het hem opgedrongen bedrijf bespeurende, den veelbelovenden jongeling in staat stelden zijne studien voort te zetten. Vervolgens gelegenheid vindende om *Parijs* te bezoeken, oefende hij zich daar vooral in het grieksch en hebreeuwsch. Frankrijk's godsdienst- en burgeroorlogen dreven hem eerlang naar *Engeland*, waar hij te *Canterbury* gedurende eenigen tijd onderwijs in de grieksche taal gaf. Van hier keerde hij naar zijn vaderland terug. Te *Antwerpen* met den beroemden drukker Christophorus Plantinus bekend geworden, nam hij niet alleen de correctie der door dezen uitgegeven wordende werken op zich, maar huwde ook in 1565 met diens oudste dochter, Margaretha. Groot zijn Raphelingius verdiensten in de correctie van de Bijbeluitgave, die, onder den naam van *Biblia Regia* bekend, bij Plantinus het licht zag. Veel belangrijks werd door onzen geleerde daarbij gevoegd. Over het geheel was de arbeid, door hem op die

drukkerij aan hebreeuwsche uitgaven besteed, zeer verdienstelijk. Toen Plantinus een gedeelte zijner inrigting naar *Leiden* had overgebragt, begaf onze geleerde zich in 1585 derwaarts om het bestuur daarvan op zich te nemen. De bezorgeren der Leidsche hoogeschool benoemden hem in 1586 tot buitengewoon en een jaar later tot gewoon hoogleeraar in de hebreeuwsche taal, hem tevens tot akademiedrukker aanstellende.

Groot was het voordeel, dat de Hollandsche akademie van Raphelingius trok. Niet alleen genoot zij, gedurende elf jaren, zijn voor die dagen uitmuntend onderwijs in de hebreeuwsche taal, maar hij maakte zich ook als uitgever verdienstelijk. De *Antiquitates* van Martinus Smetius en de eerste catalogus van de boekerij der hoogeschool zagen bij hem het licht. Dat zijn onderwijs veel heeft bijgedragen om de gewijde taalstudie in ons vaderland te bevorderen en daardoor geleerde en zelfstandige exegeten aan te kweeken, blijkt, wanneer wij vermeld vinden, dat hij een *Dictionarium Chaldaicum* aan de latere uitgaven van het *Epitome Pagniniana* heeft toegevoegd en een *Lexicon Persicum* voor den Pentateuchus, alsmede *observationes linguae Hebraicae* en *tabulae in grammaticam Arabicam* geschreven heeft. De laatstgemelde werken zijn echter niet in druk verschenen: maar, wat zijnen naam vooral beroemd heeft gemaakt, is zijn *Lexicon Arabicum*, met veel zorg bewerkt en eenen arbeid gevorderd hebbende, vooral in dien tijd moeijelijk. Dit woordenboek werd vijftien jaren na zijnen dood door Erpenius uitgegeven.

Raphelingius overleed den 20 Julij 1597.

Zie overigens: Alma Academ. Leid. pag. 20 sqq. Niceron T. XXXVI. pag. 83 suiv. Saxii onomast. III pag. 467. Siegenbeek, Leidsche Hoogesch., I. blz. 55, 68. II. blz. 5, 7. Toev. en bijl. blz. 69 verv.

Sebaldus Rau, den 3 October 1725 te *Herborn* geboren, was de zoon van Johannes Eberhardus Rau, hoogleeraar in de wijsbegeerte en Oostersche talen, en van Augusta Catharina Hamel [1]). Allereerst in de ouderlijke woning, niet het minste door zijne ervarene en vrome moeder, ontwikkeld, bezocht hij de latijnsche school. Tot

[1]) Dochter van Johannes Sebaldus Hamel, hoogleeraar in de theologie en Inspector der kerkelijke zaken in het Nassau-Dillenburgsche.

het akademisch onderwijs toegelaten, had hij het vooral aan zijnen geleerden vader te danken, dat hij, boven hetgeen in die dagen plaats vond, werd ingewijd in de kennis der talen en schrijvers van Hellas en Latium. Met ijver werden deze door hem beoefend; en, boeide hem de Wolfiaansche wijsbegeerte minder, met des te meer vlijt legde hij zich op de Oostersche letterkunde toe. Ook hier vond hij in zijnen vader eenen gewenschten leidsman, die hem Hadrianus Reland als het beeld van eenen volmaakten oosterling voorhield. Niet minder had hij ten dezen te danken aan Johannes Jacobus Schultens, destijds hoogleeraar te *Herborn*, wiens lessen in het hebreeuwsch en arabisch hij hoorde, en die met hem afzonderlijk den Koran las. De eigenlijke godgeleerdheid werd geenszins door onzen Rau veronachtzaamd. De vorderingen, welke hij hierin maakte, bleken uit zijn akademisch proefschrift: *de cultu rationali sub Veteris Testamenti oeconomia.*

Op raad van den beroemden Alb. Schultens begaf hij zich ter voortzetting zijner oostersche taalstudie naar ons vaderland. Te *Herborn* als kandidaat ingeschreven, bezocht hij de Utrechtsche hoogeschool. Kort slechts was hij hier geweest, toen hij een nieuw bewijs zijner geleerdheid gaf door een proefschrift: *de epulo gentibus dando, ad Jes.* XXV. vs. 6—8. Anderhalf jaar te *Utrecht* doorgebragt hebbende, reisde hij naar *Leiden* om een afschrift te nemen van een syrisch- arabisch handschrift, in het legaat van Scaliger bewaard. Weldra kwam het verlangen in hem op om zich in Hollands akademiestad te vestigen, maar, op aandrang zijner Utrechtsche vrienden, besloot hij dat voornemen voorcerst te laten varen. Spoedig ontving zijne loopbaan eene andere rigting. De bezorgeren der Stichtsche hoogeschool, den geleerden, maar bejaarden hoogleeraar Mill eenen helper wenschende toetevoegen, benoemden den 4 November 1749 Rau tot lector in de Oostersche talen. Weinige maanden later (2 Maart 1750) werd hem het buitengewoon professoraat opgedragen, terwijl hij, na den dood van Mill, den 27 April 1752 tot gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen benoemd werd. Na het afsterven van Petrus Wesseling volgde hij dezen als bibliothecaris op, terwijl hij den 6 Mei 1771 ook het professoraat in de typische en uitlegkundige

theologie aanvaardde. Deze aanstelling tot hoogleeraar in de godgeleerdheid was het gevolg daarvan, dat die betrekking door andere akademien meermalen aan Rau was aangeboden.

Onze hoogleeraar behoorde tot die bevoorregten, wier leven in meer dan één opzigt gezegend mag worden genoemd. Zijn edel en braaf karakter verwierf hem even vele vrienden, als zijn ijver en geleerdheid bewonderaars. Zacht, nederig, minzaam, welwillend, weldadig, opgeruimd en gezellig werd hij door wie hem kenden gezocht en bemind. Gelukkig gehuwd met Susanna Sebina Reytsma, eene hoogst achtingswaardige vrouw, was hij tevens een gelukkig vader, zijnen eenigen zoon met hoogen roem als hoogleeraar te *Leiden* mogende aanschouwen. Het is waar, dat hij diens dood moest betreuren, maar ook daarbij ondervond hij, welk eene kracht en troost het geloof den christen instort. Zijne hooggeklommen jaren deden hem den 1 Mei 1810 een welverdiend emeritaat bekomen. Lang nog had de grijze geleerde hiervan genot, totdat hij in ruim drieënnegentigjarigen ouderdom den 10 Januarij 1818 ontsliep.

Rau was een uitmuntend oosterling, uit wiens school velen zijn voortgekomen, die der wetenschap of der kerk tot sieraad hebben verstrekt. Van zijne verdiensten als beoefenaar der Oostersche letterkunde getuigen zijne aanteekeningen op *Shaw's reizen door Barbarye en het Oosten*, Utr. 1773, die op *Niebuhr's reis door Arabien*, *Pococke's beschrijving van het Oosten*, maar niet het minste de meeste zijner akademische oratien, zooals *de ortu et progress. studii literar. Orient.*, Ultraj. 1754, — *de judicio in philol. orient. regundo*, ibid. 1770, — *de difficultatibus, quibus premitur studium antiquitatis judaicae deque judicio in eo regundo*, te gelijk uitgegeven met die *de beneficiis a Deo Optimo Maximo inde a juventute in se collatis*, ibid. 1805. Bovendien heeft men aan hem te danken *Excercitationes philologicae ad Car. Franc. Houbigantii* [1]) *prolegomena in Scripturam S.*, van

[1]) Charles Francois Houbigant, pater van het Oratorie te Parijs, gaf *Biblia Hebraica, cum notis criticis et versione Latina ad notas criticas facta. Accedunt Libri Graeci, qui deutero-Canonici vocantur, in tres classes distributi, Paris.* 1753, een prachtig uitgevoerd werk, waarin Houbigant zich zeer zeker verdienstelijk gemaakt heeft, maar zich ook als een stout criticus doen kennen, die een voorstander van conjecturen was. Waarschijnlijk zou hij

1761 tot 1767 in gedeelten te *Utrecht* en geheel te *Leiden* uitgegeven.

Rau was een der laatste hoogleeraren, aan wie het onderwijs in de typische godgeleerdheid werd opgdragen. Zijne voornaamste verdiensten ten dezen bestonden daarin, dat hij die trachtte te verbeteren.

Hoog belang stelde hij in den bloei der Stichtsche hoogeschool. *Utrecht* was hem vroeg lief geweest en, toen 't het honderdvijftig jarig bestaan zijner akademie vierde, ging hij daarin voor met zijne *Oratio panegyrica in natalem* 150 *Academiae Trajectinae*, Traj. 1786.

Zie overigens: 's mans *Oratio de beneficiis a Deo O. M. inde a juventute in se collatis*. J. Teissedre L'Ange, lofrede op S. F. J. Rau, bladz. 62 verv. Ypey, gesch. der Chr. kerk. in de XVIII E. III. bladz. 442, VIII. bladz. 495. Heringa, de audit. pag. 149, 205.

Sebald Fulco Johannes Rau, zoon van den hierboven vermelden hoogleeraar, aanschouwde het eerste levenslicht te *Utrecht* op den 16 October 1765. 's Mans kindschheid getuigde reeds van eenen ongemeenen aanleg. Wat de knaap beloofde, werd door den jongeling niet teleurgesteld. Had de geleerde Reitz hem onder zijne beste kweekelingen geteld, zijne akademische leermeesters Saxe, Hennert, Bondam, M. Tydeman, Bonnet, Vos, van Hamelsveld en zijn vader vonden in hem eenen voortreffelijken leerling. Zich voorbereidende voor het leeraarsambt bij de hervormden veronachtzaamde hij niets wat zijnen geest kon ontwikkelen en zijnen smaak beschaven. Vooral was hem de oude letterkunde lief, bijzonder de oostersche. Hoe hoog hij bij zijne tijdgenooten aan de hoogeschool stond aangeschreven, blijkt ook daaruit, dat hij, nog geen 15 jaren oud, lid was van het genootschap: *Dulces ante omnia Musis*. Hij behoorde tot de Genialische vrienden en had gemeenzamen omgang met Hinlópen, Bellamy, Kleyn en Carp. Het kon niet anders, of de uitmuntende aanleg van den jeugdigen Rau moest zich onder zoodanige leiding en omgeving op de voortreffelijkste wijze ontwikkelen, terwijl zijn hart tevens door godsdienstigen zin verwarmd werd. Allereerst was hij voor de Nederduitsche hervormde gemeente bestemd, maar in 1784, met zijne ouders, Herborn bezoekende, vond hij eene

zich minder aan deze gewaagd hebben, zoo hij dieper ware doorgedrongen in de Oostersche taalstudie, vooral in het arabisch.

ongezochte gelegenheid om in het naburige *Daubhausen* eene stichtelijke rede in het Fransch uittespreken. Zoo gelukkig slaagde deze proeve, dat die, bij zijne terugkomst in het vaderland, door eene andere met geen' minder gunstigen uitslag gevolgd werd. Nu besloot hij zich aan de Waalsche gemeente toe te wijden. In 1785 werd hij te *Leiden* onder hare proponenten opgenomen, en de leerredenen welke hij op verschillende plaatsen uitsprak, vonden niet alleen grooten bijval, maar ook zijne welsprekendheid algemeene bewondering. Zoo groot was dan ook de roem, dien hij behaalde dat de Waalsche gemeente te *Harderwijk* hem in 1786 tot haren leeraar beriep en verkreeg. Zij moest hem echter nog in hetzelfde jaar aan *Leiden* afstaan, waar hij den 19 November 1786 bevestigd werd.

Ongemeen groot was de toejuiching, met welke men in Hollands akademiestad den nog zoo jeugdigen, maar welsprekenden redenaar hoorde; en, wat meer zegt, even groot was het nut, dat hij stichtte. Algemeene droefheid veroorzaakte dan ook het berigt, dat de Utrechtsche hoogeschool den naauwelijks tweeentwintigjarige in 1787 het professoraat in de theologie had aangeboden. Men haalde hem over om te *Leiden* te blijven, en nu benoemden bezorgeren der Leidsche hoogeschool *om de bijzondere kennis die zij hadden van zijne geleerdheid, naarstigheid en andere recommandabele qualiteiten,* den 18 November 1787 hem tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid.

Zeker was de onderscheiding, den jeugdigen Rau ten deele gevallen, zeer buitengewoon. Om de verdenking te voorkomen, dat hij deze meer aan den gunstigen invloed van belangstellende vrienden, dan aan eigene verdiensten te danken had, is het gepast hier eenen blik te slaan op hetgeen hij toen reeds voor de wetenschap gedaan heeft. Wij zouden hier uitvoerig kunnen spreken van zijnen vroeg ontwikkelden kunstzin en van wat hij als latijnsch en Nederduitsch dichter gegeven had. Proeven daarvan vindt men in *S. F. Ravii, Seb. fil., Trajectum ad Rhenum. Accedunt Constantini Hugenii de eodem argumento epigrammata,* Ultraj. 1782, — in *De poetische Spectator, uitgegeven door eenige vaderlandlievende vrienden,* Amst. 1784, en in *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart, door eenige Nederlan-*

ders, Utr. 1784, 2 stukjes. Hooger eere in den tempel der wetenschap had echter verworven zijn *Specimen Arabicum, continens descriptionem et exerpta libri Achmedis Teifaschii de gemmis et lapidibus pretiosis*, Ultraj. 1784 [1]). Willmet en velen met hem roemden dit *Specimen* hoogelijk. Wanneer men nu bij dit blijk van geleerdheid voegt, dat Rau zich, ook in zijne leerredenen, als een uitnemend theologant deed kennen, dan zal zijne vroege benoeming tot hoogleeraar minder verbazen. Curatoren der Leidsche hoogeschool zagen zich dan ook in hunne verwachting niet bedrogen. Zijne *Oratio de eo, quod jucundum est in studio theologico*, Lugd. B. 1788, waarmede hij zijn professoraat aanvaardde, beantwoordde daaraan ten volle. Weldra opende hij nu zijne lessen over de christelijke zedekunde, een vak, hem die de godsdienst liefst van hare praktikale zijde beschouwde bijzonder dierbaar, maar met geen mindere geestdrift onderwees hij de pligten van het herder- en leeraarsambt, bij de moraal zijne eigene leiding, bij de pastoraal die van *Ostervald, de l'excercice du ministere sacré*, Amst. 1737, volgende. Hoezeer minder met de speculative theologie ophebbende, gaf hij echter dogmatische lessen, terwijl hij een dispuut-collegie hield om zijne leerlingen in de verdediging der christelijke godsdienst te oefenen. Zeer wordt het bevallige, innemende en smaakvolle aan zijne lessen eigen geprezen. Als dogmaticus was hij regtzinnig, zonder daarom onverdraagzaam te zijn. Gedurende zes jaren behandelde hij op deze wijze verschillende takken der godgeleerde wetenschappen. Na den dood van Scheidius benoemden curatoren hem tot gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen en hebreeuwsche oudheden, alsmede tot *Interpres* van het legaat van Warner. Op den 18 October 1794 aanvaardde hij deze betrekking met eene *Oratio de poeseos Hebraicae prae Arabum poesi praestantia, tam veritatis quam Divinae majestatis religionis, in veteri codice sacro traditae, argumento.*

Tot dus verre mogt de loopbaan van den nog jeugdigen en reeds met zooveel roem bekenden geleerde, die in Januarij 1794 in jonkvrouwe Gertrude Stephanie, Gravinne

[1]) Het is te betreuren, dat hetgeen Rau later over het handschrift van Teifaschi gearbeid heeft, bij Leidens ramp met zooveel eene prooi der vlammen is geworden.

van Randwijk, eene gade had gevonden, niet alleen edel door afkomst, maar ook door kennis, deugd en godvrucht, allergelukkigst genoemd worden. Waar is echter het levenspad, op hetwelk niet somwijlen donkere schaduwen worden geworpen? Ook Rau vond zijne beproeving. De omwenteling van 1795 oefende haren invloed op zijn lot. Had het overwegende gezag van de praesidiale stem hem tot hoogleeraar in het Oostersch doen benoemen, terwijl de andere curatoren voor Muntinghe gestemd hadden, thans had eene geheele verandering in dat collegie plaats [1]); en den 21 Februarij 1795 verklaarde dit de aanstelling van Rau voor onwettig. Muntinghe bedankte voor het Oostersch professoraat en Rau bleef het waarnemen, totdat hij door van der Palm werd vervangen. Onze hoogleeraar begaf zich nu op nieuw tot de theologie en, zag zich, ten blijke der hoogachting, hem door bezorgeren der Leidsche akademie toegedragen, den 8 Februarij 1799 tot professor in de gewijde dichtkunst en welsprekendheid benoemd. Den 22 Junij aanvaardde hij die betrekking met eene redevoering *de poeticae facultatis excellentia et perfectione, spectata in tribus poetarum principibus, scriptore Jobi, Homero et Ossiano*, gelijktijdig met zijne oratie van 18 October 1794 uitgegeven, Lugd. B. 1800. Intusschen was hij, van der Palm tot agent van de nationale opvoeding benoemd zijnde, den 4 Mei 1799 op nieuw tot gewoon hoogleeraar in de Oostersche letter- en oudheidkunde en tot interpres legati Warneriani aangesteld. Toen van der Palm in 1806 de staatkundige loopbaan vaarwel zeide, nam deze de professie in de gewijde dichtkunst en welsprekendheid over.

Tweemalen bekleedde Rau het akademisch rectoraat, het de eerste maal nederleggende met eene redevoering *de Jesu Christi ingenio et indole perfestissimis, per comparationem cum ingenio et indole Pauli apostoli illustratis*, L. B. 1798, en later met eene oratie *de natura, optima Sacrae eloquentiae magistra*, ib. 1806. De eerste werd door J. de Kruyff uit het latijn vertaald en uitgegeven te *Leiden* 1798.

Strekte het hem tot genoegen, dat de koning van *Holland* hem in Januarij 1807 het ridderkruis toekende, aan-

[1]) Nadere bijzonderheden geeft Siegenbeek, Leids. hooges. I. blz. 345 verv.

merkelijk werd dit verbitterd door het deel, dat hij aan Leidens ramp had [1]). Van een ziekenbezoek terugkeerende, wierp ook hem, die zich in een winkel op den Rijn bevond, de vreeselijke uitbarsting ter aarde. Zijne kalmte hernemende en zich naar zijne woning spoedende, vond hij deze in puin. Hij was zoo gelukkig van vrouw en kinderen te mogen redden, maar zijn zwager, de graaf van Randwijck, was een offer van den verschrikkelijken ramp geworden. Rau had tevens het verlies van zijne boekerij en van de vruchten zijner ijverige studie te betreuren. Strekte hem, als zoovelen, de edelmoedige deelneming van koning Lodewijk tot troost, hij toonde, dat het christelijke geloof ook bij de zwaarste beproeving met onschokbaren moed bezielt. Den eersten zondag na den ramp trad hij, die zelf zooveel verloren had, voor zijne gemeente op, haar uit het Evangelie met mannelijke kracht en met de hem eigene welsprekendheid troost aanbiedende. Zijne leerrede is in de oorspronkelijke taal bewaard in de *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen, gedaan te Leyden op den* 18 *en* 25 *van Louwmaand, door J. Roldanus, L. Egeling, S. F. J. Rau, N. Scholsman, H. Proper en W. Broes*, Leid. 1807. Zij werd door mr. D. T. Kemper in het Hollandsch vertaald en uitgegeven, *Amst.* 1807. Even moedig hervatte onze hoogleeraar het akademisch onderwijs.

Weldra wachtte hem nieuwe beproeving. In October van dat noodlottige jaar tastte het roodvonk zijne kinderen aan. In weerwil van zijn gevoelig en niet sterk gestel, waakte de zorgelijke vader aan hun krankbed, tevens al zijne ambtspligten getrouwelijk vervullende. Vrijdag den 27 November gevoelde hij zich ongesteld. Nog wilde hij den volgenden zondag voor de gemeente optreden. Alleen het gezag des geneesheers weêrhield den ijverigen Evangeliedienaar. Spoedig nam echter de ziekte in hevigheid toe en den 1 December 1807 had zijn gezin het verlies van eenen liefdevollen man en vader, de Leidsche hoogeschool dat van eenen uitmuntenden leeraar, de kerk dat van eenen rijk begaafden en trouwen Evangelieprediker, de wetenschap dat van eenen hoogst voortreffelijken geleerde te betreuren.

[1]) Zeer lezenswaardig is het met levendige kleuren geteekende verhaal daarvan in l'Ange's lofrede, aanteek. blz. 136 verv.

Waar wij den hoogleeraar Rau meer bijzonder in zijne verdiensten jegens de godgeleerde wetenschappen zullen beschouwen, behooren wij allereerst onze aandacht op zijnen kanselarbeid te vestigen. Aan den onlangs overledenen Amsterdamschen leeraar Teissedre l'Ange hebben wij de uitgave te danken van zijne *Sermons sur divers textes de l'Écriture Sainte*, Leide 1809, waarvan het derde deel ook afzonderlijk het licht heeft gezien onder den titel: *Sermons sur divers textes de l'histoire et la passion de Jesus-Christ*, Leide 1811.

Vinden wij vermeld, dat Rau door zijne gestalte, gebaren, stem en voordragt *en* indruk op zijne hoorders maakte *en* hen wist in te nemen en te boeijen, dat hij dus in zich vereenigde, wat de uiterlijke welsprekendheid vordert, de voor ons liggende stukken doen het inwendige van zijnen kanselarbeid kennen. In vloeijend bevallig fransch geschreven, waren zij minder kunstig zamengestelde redevoeringen, maar meest, naar den trant der kerkvaderen, in homiletischen vorm. Getuigen zij aan de eene zijde van 's mans gehechtheid aan hetgeen men gewoon is regtzinnig te noemen, zij verloochenen aan den anderen kant zijne praktikale rigting niet. Rau spreekt meer tot het hart, dan tot het verstand, en onthoudt zich van al die fijne exegetische en dogmatische uitpluizingen, welke men elders aantreft. Hooge ernst en warme zalving zijn de kenmerken zijner leerredenen, terwijl er diepe kennis van het menschelijke hart in heerscht. Wij kunnen ons de waarheid voorstellen van hetgeen zijn lofredenaar schrijft, dat de kracht zijner welsprekendheid den toehoorder geheel overmeesterde, terwijl de redenaar de overtuiging van zijn verstand en het gevoel van zijn hart in hem overstortte. Zijne onderwerpen zijn belangrijk en uit eigenen aard de aandacht boeijende. Wij voegen er bij, dat zijne welsprekendheid blijkbaar uit het hart opwelde.

Als hoogleeraar, bijzonder in het Oostersch, verwierf Rau zich hoogen roem, zoowel door het duidelijke en innemende, als door het grondige van zijn onderwijs. Als van nature geschikt om zelf talen aan te leeren, was hij uit den aard der zaak een uitnemend leermeester, die niet alleen belangrijke lessen over het hebreeuwsch, arabisch, syrisch en de hebreeuwsche oudheden gaf, maar wiens exegetische collegien over het Oude Testament van zijne veelomvattende geleerdheid

spraken. Dit getuigenis hebben niet alleen zijne leerlingen gegeven, maar zij zelve zijn daarvan de beste bewijzen geweest. Zeker was het, naar menschelijk inzien, een verlies voor de wetenschap, dat de geleerde man zoo vroeg uit dit leven werd weggenomen.

Rau, opdat wij dit nog ten slotte onzer biographische schets, vermelden, was een beschaafd, regtschapen, gevoelig, hulpvaardig, godsdienstig, braaf en edel man.

Zijne akademische redevoeringen hebben gezamenlijk het licht gezien, Lugd. B.

Zie overigens: J. Teissedre l'Ange en W. Bilderdijk, lofrede en lijkzang op S. F. J. Rau, Haarl. 1808. Van der Palm, gedenkschriften van de koninklijke orde der Unie, blz. 149 verv. Nieuwenhuis, Woordenb. VI. blz. 18 verv. Siegenbeek, Leids. hooges., I. blz. 325, 345, 364, 362, 346, 377, 378 verv. 382 verv. 424 II. Toev; en bijl. blz. 232 verv. 416.

Henricus Ravesteyn, in 1716 als proponent te *Bennebroek* bevestigd en in 1719 van daar naar *Wageningen* vertrokken, nam in 1723 het beroep naar *Zwolle* aan. Hier aanvaardde hij zijne dienst den 12 Maart 1724 en bleef in deze volharden tot zijnen dood, die op den 25 Januarij 1749 plaats vond.

Ravesteyn heeft onderscheiden geschriften en leerredenen het licht doen zien, zooals: *de staf des woords*, — *Over Deuteron.* XXXII, — *de verbreking van de staf des broods in het jaar* 1740, — *De pestziekte en sterfte onder het rundvee*, — *afscheydtspredikatie van Wageningen*, — *bij gelegenheid van de verheffinge van zijne D. H. den heere W. R. H. Friso*, — *de Nazarener Gods*, — *Intreepredikatie te Zwolle*; maar geen daarvan is merkwaardiger, dan zijn in 1746 verschenen *Philadelphia of kerkelijk vredeskongres*. Zinspelende op het kongres, door de toenmaals oorlogvoerende mogendheden tot het beramen van eenen algemeenen vrede gehouden, zocht hij de Voetianen en Coccejanen te bevredigen en de kerkelijke geschillen te doen eindigen. Zijne beginselen en voorslagen stemmen voor een groot deel met den *Eubulus* van Mommers [1]) overeen, alleen daarin verschillende, dat hij een kerkelijk kongres, eene algemeene synode der Nederlandsche hervormde Kerk, door de regering wenschte zamengeroepen te zien. Die voorslag mishaagde

[1]) Zie ons II Deel blz. 528 verv.

echter velen, vreezende, dat op die wijze de verdeeldheid toenemen, de scheuring grooter zou worden. Eere verdient echter de man, die het zijne bijdroeg om het heillooze twistvuur te dooven.

Zie overigens: Veris, kerkelijk Alphab. blz. 161. Van Maurik, naamrol. Ypey en Dermout III blz. 201 en de aanteek.

Christianus Ravius of, gelijk hij door sommigen genoemd wordt, *Rau*, waarschijnlijk in 1713 te *Berlijn* geboren, heeft eenige jaren op den vaderlandschen bodem doorgebragt en zich ook daar jegens de gewijde taalstudie niet onverdienstelijk gemaakt.

Zelf een' geruimen tijd in het Oosten doorgebragt hebbende, had hij daar niet alleen een' schat van handschriften, maar ook van taalkennis opgezameld. Met deze toegerust, begaf hij zich in 1643 naar *Utrecht*, waar hem de vrijheid werd verleend om lessen in het Oostersch te geven. Hij aanvaardde die taak den 19 Februarij 1644 met eene *Oratio de scribendo lexico Arabico*. Nogtans werd hem geen bepaald jaargeld toegekend en hierover, hoezeer men hem van tijd tot tijd eene toelage schonk, verdrietig geworden, vertrok hij naar *Amsterdam*. Ook hier stond men hem toe om aan het athenaeum lessen te houden over de Oostersche letterkunde, doch onder het uitdrukkelijk beding, dat dit hem geene aanspraak op eene jaarwedde zou geven. Zijn verzoek, om tot hoogleeraar benoemd te worden, werd van de hand geslagen. Men verleende hem echter in 1647 eenige toelage. Zich zoo den weg tot het bekomen eener vaste betrekking gesloten ziende, verliet Ravius ons vaderland, zich vervolgens in *Engeland* en in *Zweden* ophoudende. Hij overleed in 1677.

Ongetwijfeld moet er iets bijzonders geweest zijn, wat het den bezorgeren der Utrechtsche school en van het Amsterdamsche athenaeum min wenschelijk maakte den overigens geleerden man aan hunne inrigtingen te verbinden. En als Oosterling, en als uitlegger van enkele gedeelten des Ouden Verbonds is hij geprezen geworden. Hij heeft zijnen naam in de volgende geschriften bewaard: *Panegyricae orationes duae decinguis orientalibus*, Traject. 1643, — *Obtestatio ad universam Europam pro discendis rebus et linguis orientalibus*, Mid. 1644, — *Ortographiae et analogiae, vulgo etymologiae,*

Ebraicae delineatio, Amst. 1646, — *Grammatica Hebraica, chaldaica, syriaca, arabica, samaritana, anglice*, Lond. 1648, — *De dudaim Rubenis*, Upsal. 1655, — *Appollonius Pergaeus ex versione arabica*, Kol. 1661, — *Versio nova in Caput IV Geneseos*, Ib. 1664, — *Versio Latina ex Hebraeo priorum Capitum Geneseos*, Ib. 1665, — *Chronologia infallibilis de annis Christi ex solo veteri testamento demonstratis*, Ibid. 1669, Auctior 1670, — *Synopsis chronologiae biblicae centum epocharum biblicarum aborbe condito ad adscensionem Christi*, Berolini 1670, — *Excussio discussionis ineptae Abrahami Culovii*, Ups. 1671, *Disputatio chronologica de plenitudine temporis Christi in carne a priori deducta*, Francof. ad. Od. 1673, — *Triginta arcana contestantia aeram Christi anno mundi* 4041, non 4000, *ut Calovius docet*, Ibid. 1675.

Vermelding verdient 's mans lofwaardige voorslag om een Oostersch collegie ter uitbreiding van het Christendom op te rigten. Daarin wilde hij eenige jongelingen in het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Rabbijnsch, Arabisch, Persisch, Turksch en Aethiopisch doen onderwijzen en die vervolgens als zendelingen ter prediking van het Evangelie in het Oosten gebruiken.

Zie overigens: Caroli, memorabilia Ecclescastice Seculi 17, Tom. V. pag. 661 sq. Burman. Traject. Erud. pag. 285 sqq. D. J. van Lennep, Amstelod. Athenaei memorabilia pag. 144 sq.

Gerardus Benthem Reddingius, den 20 Junij 1774 geboren, had zijne akademische studien te *Franeker* voltooid met eene van zijne geleerdheid getuigende *Dissertatio de Psalmis bis editis*, Fran. 1765. Op een en twintigjarigen ouderdom aanvaardde hij de evangeliedienst te *Minnersga* en heeft die vervolgens voortgezet te *Schildwolde*, te *Waardenburg en Neerijnen*, en eindelijk sedert 1809 te *Assen*, waar hij den 27 October 1844 overleden is.

Benthem Reddingius was een uitstekend geleerd man, die zich evenzeer als schrijver ter verspreiding van godsdienstige kennis en jegens de godgeleerde wetenschappen, als in verschillende takken van bestuur jegens de Nederlandsche hervormde Kerk verdienstelijk heeft gemaakt. De Geldersche akademie erkende zijne verdiensten door hem in 1809 *honoris causa* tot *theologiae doctor* te bevorderen.

Tweemalen zag hij zijne ingezonden verhandelingen door het Haagsche Genootschap ter verdediging van de Christelijke godsdienst bekroond, eerst in 1804 die *over de leer des Bijbels, inzonderheid des N. T., aangaande het algemeene laatste gerigt, hetwelk Jezus Christus over de wereld houden zal*, en vervolgens in 1822 zijne *Beknopte en met uitlegkundige opgaven gestaafde opgave van de Christelijke Geloofs- en Zedeleer, volgens het Evangelie van Johannes.* Meermalen werd hem te *Assen* het beroep naar aanzienlijker standplaatsen aangeboden, maar door hem afgeslagen.

Groot is het getal zijner schriften, die zoowel regtstreeks op het gebied der theologie, als op dat harer toepassing behooren. Zij zijn voor zooverre wij ze kennen: *Over den Heidelbergschen Catechismus*, 3 d., Gron. 1805, tweemalen, laatst in 1824 herdrukt, — *Uitlegkundig handboek des N. T. voor ongeleerden*, ald. 1807, — *Ophelderingen van sommige plaatsen van het uitlegk. handb.*, ald. 1808, — *Over de waarneming van de openbare Godsdienst*, Amst. 1808, — *Over het bijwonen van godsdienstig onderwijs en het doen van belijdenis*, ald. 1808, — *De boerenvriend*, Gron. 1808, — *Leonard van Kleef, een vervolg van den boerenvriend*, ald. 1812, — *Mijne gedachten over het leeraarambt*, Amst. 1809, — *Over den Doop en het Avondmaal*, ald. 1809, ook ieder afzonderlijk uitgegeven, — *Onderwijs in de kunst om anderen te beoordeelen*, Zalt-Bomm. 1809, — *Pieter en Aagje*, Amst. 1809, — *Hoe zal het, volgens den Bijbel, na den dood met onze zielen gaan?* Gron. 1810, — *Christelijk handboekje voor dienstboden*, Gron. 1811, — *De geschiedenis van 's Heilands lijden*, ald. 1812, — *Geschiedenissen van het Evangelie, die op de feesten der Hervormde Christenen behandeld worden*, ald. 1813, — *Iets over het Bijbelgenootschap*, ald., — *Over het trouwen en bruiloftshouden*, ald., — *Handleiding bij het onderwijs in de Chr. godsd.* ald., — *Kort begrip der kerkelijke geschiedenissen*, ald. 1813, — *Bijbelsch handboekje voor bejaarde en oude lieden*, ald. 1814, — *Onderwijs omtrent het kaartspel, voor den gemeenen man*, Zalt-Bomm. 1814, — *De Christelijke godgeleerdheid of handleiding voor lidmaten, tot herinnering van hetgeen zij geleerd en beleden hebben*, Gron. 1819, — *De Handelingen der Apostelen, bewerkt tot bouwstof voor homilien en Bijbeloefeningen*, ald. 1820, 2 d., — *Men-*

schelijk gezag of Goddelijk gezag of de rede, wat moet de regelmaat voor ons geloof zijn, ald. 1821, — *Wat leert het Evangelie van het huwelijk*, ald. 1822, — *Twee twaalftallen leerredenen*, ald. 1823, — *Maria, de moeder van onzen Heer*, ald. 1823. — *De onverschillige omtrent de godsdienst teregtgewezen*, ald. 1828. — *Historische prentbijbel voor kinderen*, ald. 1828, 2 st., — *Derde twaalftal leerredenen*, ald. 1829.

Toonde Benthem Reddingius in deze talrijke geschriften een werkzaam, ervaren en menschkundig man te zijn, zijn ijver bleek niet minder, waar hij als lid van het klassikaal bestuur, van het provinciaal van *Drenthe* en van de synode optrad. Zeer dikwijls werd hij ter hooge kerkvergadering afgevaardigd, soms haren vice-praesidialen zetel bekleedende. Reeds lid geweest zijnde van de bij koninklijk besluit van 28 Mei 1815 ter organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk benoemde consulerende Commissie [1]) en daarbij bijzonder, met zijne ambtgenooten Hendriks en Lobrij, belast met het ontwerpen van de reglementen op het kerkelijk procederen en de kerkvisitatie, nam hij dadelijk een belangrijk aandeel aan de synodale werkzaamheden. In 1816 was hij het, die het rapport omtrent deze gewigtige aangelegenheden uitbragt, gelijk hij dit toen en later meermalen omtrent andere onderwerpen deed. In dat alles openbaarde hij zich als een verlicht en bezadigd man, wien het wezenlijke geluk der Kerk zeer ter harte ging.

Hoe lang hij dan ook voor zijne gemeente en voor de Kerk gespaard mogt wezen, was echter zijn dood als een belangrijk verlies te betreuren.

Zie overigens: Boekzaal voor November 1844 blz. 680 en 681. Bouman, Geld. Hooges., II. blz. 542 en 543. Synodale Handelingen voor 1816, 1817, 1820, 1823, 1825, 1827, 1834, 1836, 1837, 1840 op verschillende plaatsen.

Wibrandus Gerardus Reddingius, in 1776 geboren, heeft zich met roem als godsdienstig schrijver bekend gemaakt. In Mei 1796 te *Leeuwarden* kandidaat geworden, aanvaardde hij den 18 October van dat jaar de predikdienst te *Scharnegoutum*, van waar hij twee jaren later naar *Dronrijp* vertrok. Hier nam hij in 1809 het beroep naar *Bierum* aan, zich van daar in 1810 naar *Eppenhuizen*, en van hier in 1817 naar *Midlum* in *Oost-Friesland* begevende. In 1828

[1]) Zie mijne Nederl. Kerkgesch. na de Kerkherv. III. bl. 245 verv.

vertrok hij naar *Woltersum*, waar hij ijverig werkzaam bleef, totdat zijne hooge jaren hem den 1 Julij 1852 een eervol emeritaat deden verkrijgen. Niet lang had hij van die ruste genot, daar de dood hem den 22 November van dat jaar aan zijne betrekkingen ontroofde. Hij had het voorregt gehad van gedurende zes en vijftig jaren het Evangelie bij onderscheidene gemeenten in en buiten ons vaderland te prediken.

Reddingius bezat ongemeene bekwaamheid. Eene verhandeling van hem *over de opstanding der dooden* werd in 1805 door het Haagsche Genootschap bekroond. Bovendien heeft hij veel geschreven, wat ter verklaring van den Bijbel en ter opwekking van godsdienstigen zin kon strekken, en hetgeen van een helder hoofd en van een christelijk hart getuigt. Wij hebben aan zijnen ijver te danken: *de geschiedenis van David voor kinderen*, Zwolle 1804, — *Salomo voor kinderen*, ald. 1806, — *Nieuwe leerrijke Verhalen*, Dord. 1806, — *de geschiedenis van Mozes voor kinderen*, Zwolle 1808, — *de brief van Paulus aan de Philippensen bewerkt*, Amst. 1808, — *Bijbelspreuken, opgehelderd door voorbeelden*, Gron. 1808, — *Godsdienstig huisboek*, ald. 1809, — *Spreuken van oude wijzen*, ald. 1810, — *Kleine Schriften, meestal strekkende ter uitlegging van de H. Schrift*, 5 St., ald. 1811, — *de vier jaargetijden*, ald. 1811, — *de edele familie van het Rozendal*, ald. 1812, — *Geschiedenis van Oost-Vriesland*, ald. — *Homilien over verschillende onderwerpen*, ald. 1813, — *De eerste verkondiging van het Evangelie aan de Heidenen of verhandedeling oeer Handel. X*, ald. 1813, — *Het leven van Benjamin Franklin*, ald. — *Godsdienstige overdenkingen voor alle dagen des jaars*, 2 d., ald. 1815, — *Hollandsche spreekwoorden*, ald. 1815, — *Zedekundige mengelingen*, ald. 1816, — *Paulus te Philippi of Bijbeloefeningen over Handel. XVI*, ald. 1819, — *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, ald. 1819, — *Bijbelsche geschiedenis en karakters*, ald. 1828, — *Handleiding tot het schrijven van allerlei soort van brieven*, uit het Hoogd. Winschot. 1820.

Zie overigens: Boekzaal voor December 1852, blz. 816 verv.

Lucas Reeder, in 1728 te *Leiden* geboren, studeerde vier jaren aan de hoogeschool aldaar en werd vervolgens door den predikant J. Determeijer tot het leeraarsambt bij de Evangelisch-Luthersche gezindte opgeleid. Later zette hij

zijne theologische studien van 1749 tot 1751 te *Gottingen* onder den beroemden Mosheim voort. In het laatstgemelde jaar te *Leiden* proponent geworden zijnde, werd hij vruchteloos te *Zierikzee* beroepen. De Hoornsche gemeente slaagde gelukkiger en ontving hem den 18 Februarij 1753 tot haren leeraar. Min aangenaam was intusschen, ten gevolge van de gisting, die daar heerschte, zijn verblijf te *Hoorn* en bereidvaardig nam hij het beroep aan naar het wel kleinere, maar meer rust belovende *Culenborgh*. Meer dan twintig jaren was hij hier werkzaam, nogtans niet zonder ook voor de dienst op aanzienlijker standplaats in aanmerking te komen. Te *Amsterdam* was hij in 1772, 1774 en 1778 op de nominatie gebragt. De laatste maal werd hij daar beroepen, maar op den 12 Januarij 1779, één dag, nadat hij het op hem uitgebragte beroep had aangenomen, werd hij plotseling door eene beroerte uit het leven weggerukt.

Reeder, die een man van uitgebreide kennis was en aan een juist oordeel eenen helderdenkenden geest verbond, stond bij velen niet in den reuk van regtzinnigheid. Er waren dan ook, die hem met misnoegen te *Amsterdam* hadden beroepen gezien, ja er werden zelfs gevonden, die hem in het graf geene rust lieten en zijnen dood aan vertwijfeling en zelfmoord toeschreven.

Eene verhandeling van hem, den schrijver als een' denkend wijsgeer leerende kennen, is door het Stolpiaansch legaat in 1768 bekroond en uitgegeven. Zij is *de Cartesiana demonstratione existentiae Divinae a priori, ex notione Entis perfectissimi et necessarii*. Bovendien is van hem bekend *Leerrede op den algemeenen Dank-, Vast- en Bededag over Prov.* XIV: 34, 1754, die het bewijs levert, dat hij geen der minste kanselredenaars in zijne dagen geweest is.

Zie overigens: Korte levensloop en echt karakter van L. Reeder, Utr. 1781. J. D. Deiman, lijkrede op L. Reeder, Utr. 1779. Schultz Jacobi, de Luth. gem. te Kuilenburg, in de Bijdragen van S. Jacobi en Domela Nieuwenhuis II. blz. 166 verv. Domela Nieuwenh. geschiedk. overzigt der predikw. in de Ned. Luth. Kerk, ald. VII. blz. 76.

Boudewijn van Rees, in 1753, zoo ik mij niet bedrieg, te *Haarlem* geboren, werd op twee en twintigjarigen ouderdom proponent bij de Remonstrantsche broederschap. In 1776 aanvaardde hij het leeraarsambt te *Amersfoort*, van waar hij vier jaren later naar *Zwammerdam* en van daar in 1783 naar

Zevenhuizen vertrok. Op deze standplaats had hij ten gevolge der politieke beroeringen vele moeijelijkheden door te staan, zelfs zoo, dat hij zijne gemeente verlaten en zijne veiligheid elders moest zoeken. Hierop werd hij in 1788 naar *Moordrecht* verplaatst, waar hij in 1793 het beroep naar *Leiden* aannam. Daar bleef hij werkzaam tot 1801, in welk jaar hij afstand deed van zijne dienst. Voor den ijverigen en begaafden man opende zich een andere kring. Hij arbeidde in onderscheiden betrekkingen, allerlaatst in die van lid van de Rekenkamer. Op den 17 Mei 1825 is hij te 's Gravenhage overleden.

Van Rees was een liberaal en verdraagzaam godgeleerde. Met zijnen ambtgenoot Rogge deed hij op de groote vergadering der broederschap het voorstel om den naam van Remonstranten af te leggen, de wetten der broederschap tot een algemeen christelijk kerkgenootschap te wijzigen en zich met de Doopsgezinden te vereenigen, — een voorstel, dat wel in zijne uitgebreidheid niet werd aangenomen, maar toch aanleiding gaf tot de bekende circulaire ter vereeniging der Protestanten in ons vaderland.

In 1796 werd zijne verhandeling *over den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van Godsdienst* [1]) door Teylers Godgeleerd Genootschap bekroond. Insgelijks droeg zijn geschrift *over ware en valsche schaamte en derzelver verschillende waarde en gevolgen* in 1814 den eereprijs weg bij de Maatschappij tot Nut van 't algemeen. Overigens bestaan van hem: *de vereeniging der belangen van landbouw, industrie en koophandel*, Leid. 1816, — *Onderzoek of verbonden met magtige volken voor kleine Staten voordeelig zijn*, ald., — *Bedenkinge over den toekomstigen armenstaat in ons vaderland*, ald.

Zie overigens: Bijvoegsel tot Nieuwenh. woordenb. VI. blz. 72. J. Tideman, a. w., blz. 40, 88, 119, 137, 167, 264, 286, 374.

Joan Hendrik Regenbogen, den 9 December 1769 te *Schuttorp* in het graafschap *Bentheim* geboren, had het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Jutrijp* en *Hemmerts* in *Friesland* bekleed, toen hij tot hoogleeraar in de theologie aan de akademie te *Franeker* benoemd werd. Hij aanvaardde die waardigheid den 8 Junij 1799 met eene *oratio de extre-*

[1]) In het 17e deel der Verhandel. van Teylers Godgel. Genoots.

mis, in quas interpretes Sacri Codicis passim prolapsi sunt, sedulo cavendis, Leov. 1800. Bijzonder was hem het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis en de bijbelsche uitlegkunde opgedragen. Bij de opheffing der Friesche hoogeschool, werd hij tot professor in de historie te *Leiden* benoemd. De Hollandsche akademie mogt hem echter niet lang bezitten, daar hij den 22 Februarij 1814 overleed.

Dat Regenbogen een grondig geschiedkundige en dus wel waardig was, dat men hem eerst te *Franeker* het onderwijs in de kerkelijke, later te *Leiden* dat in de algemeene historie opdroeg, bewijst zijne *Commentatio de fructibus, quos humanitas, libertas, mercatura, industria, artes, atque disciplinae per cunctam Europam perceperint e bello Sacro*, Lugd. B. 1810, die alleen te laat inkwam om mede te dingen met de door het Fransche Instituut in 1808 bekroonde verhandelingen over den invloed der kruistogten van De Choiseul-Daillecourt en Heeren, maar die, eenmaal in het licht verschenen, den schrijver, vooral in Frankrijk, toch eene eervolle plaats verzekerde naast die beroemde mannen.

Waar wij Regenbogen als godgeleerde zullen beschouwen, staan wij schier verlegen, welke naam hem behoort gegeven te worden, die van liberaal, neoloog, twijfelaar of onvoorzigtig en voorbarig. Wij hellen tot het laatste over, ofschoon ook de andere door ons gebezigde woorden op Regenbogen toepasselijk zijn: ja zelfs, wij betreuren het, als immer waar zulks plaats vindt, dat de inderdaad geleerde, maar, wat zich zelven aanging, niet volkomen omtrent de waarheid zekere man zijne onderzoekingen aan het groote publiek mededeelde, zonder van het resultaat daarvan ten volle overtuigd te zijn. Het opwerpen van betwijfelende vragen moge verdedigd kunnen worden, maar, wanneer dit geschiedt, te midden van hen, die niet op de hoogte staan om den aard der twijfelingen te beoordeelen, de juiste waarde, die men er aan moet hechten, te schatten en de onrustbarende vragen te beantwoorden, dan vreezen wij, dat zulks voor het minst onvoorzigtig en voorbarig behoort genoemd te worden.

Reeds de plegtige redevoering, waarmede hij het professoraat te *Franeker* aanvaardde, had Regenbogen als een' zelfstandigen en geenszins onvoorwaardelijk aan het oude ge-

hechten uitlegger der H. Schrift doen kennen. Dit was evenzeer het geval met zijne *Oratio de Theologo perfecto*, Leov. 1804, bij het nederleggen van het rectoraat gehouden: eene redevoering, welke aan den godgeleerde hooge eischen doet, maar, waar zij hem waarschuwt tegen roekeloosheid en onbedachtzaamheid, tevens liberaliteit, verdraagzaamheid, rondheid en vrijheid van geweten aanprijst, den theologant opwekkende om zich te wachten voor de beschroomdheid van Erasmus, de stoutheid van Luther en het scherpe van Calvyn. Veel werd door hem afgedongen op de godgeleerde verdiensten der ouden, vooral van Augustinus, Erasmus en Calvyn, terwijl, onder de nieuweren, noch Grotius, noch Ernesti genade in zijne oogen vonden. Het lag in den aard der zaak, dat het stuk geene scherpe beoordeeling kon ontgaan [1]). Nogtans stemden allen daarin overeen, dat zij Regenbogen's wezenlijke geleerdheid en onafhankelijken geest hoogschatteden. Reeds in 1797 was dan ook zijne *verhandeling ten betooge, dat in de schriften des O. T. eigenlijk genoemde regtstreeksche voorspellingen aangaande onzen Heer Jezus Christus gevonden worden*, door het Haagsch Genootschap bekroond. In het volgende jaar had hij daar het eermetaal weggedragen met zijne *voorstelling van Abraham als vader des huisgezins*, terwijl hij in 1801 niet alleen zijn *bijlagen* zag toevoegen aan Lotze's *wederlegging van het gevoelen der genen, die voorgeven, dat de Apostelen in sommige wezenlijke stukken van de leer hunnes Meesters, aangaande den weg der zaligheid zijn afgeweken*, maar wederom den eerpenning bekwam op zijne *verhandeling ter wederlegging van de genen, die stellen, dat er gegronde redenen zijn, dat in de begrippen der menschen, omtrent het wezenlijke der voornaamste waarheden van het Christendom, van tijd tot tijd, verandering behoort te komen, en dat men, bij den toenemenden trap van kunde en beschaving, thans onmogelijk daaromtrent zoo mag denken, als men voor twee eeuwen of vroeger gedacht heeft.* Hierop volgde zijne *verdediging van den geopenbaarden Godsdienst, tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders*, 2 d., Fran. 1803, welke zich hoofdzakelijk bepaalde tot eene wederlegging van de nieuwe wijze van bijbelverklaring bij vele Duitschers, bijzonder aangaande de wonderverhalen.

[1]) O. a. Vaderl. Letteroef. 1804. blz. 664.

Reeds toen stootte men er zich aan, dat hij hierdoor het groote en niet geleerde publiek bekend maakte met verklaringen en conjecturen, vaak geheel van de gewone denkwijze afwijkende, welke hij wel tegensprak, maar niet grondig wederlegde. Tevens duidde men het hem kwalijk, dat hij zich zoo scherp over de Duitsche exegeten uitliet en hunne gevoelens overdreef. Desniettegenstaande had Regenbogen zich in al die geschriften, ook bij het zelfstandige, dat ze kenmerkte, als een warm apologeet des Christendoms doen kennen: maar daarbij ook als iemand, die niet aarzelde twijfelingen en gissingen aan het oordeel des publieks te onderwerpen.

Reeds vroeger had hij, met zijne ambtgenooten Tinga en Greve, een werk uitgegeven onder den titel: *verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen.* In 1806 verscheen te *Franeker* het vierde stukje, *geheel van de hand van Regenbogen.* Hoofdzakelijk scheen het eene soort van anti-kritiek tegen recensien, in de Letteroefeningen en in de Bibliotheek van theologische letterkunde voorkomende, te moeten wezen. Het behelsde: *Iets over den Recensent in de letteroefeningen; over Leo den Grooten, Basilius den Grooten, Gregorius den Grooten, Rosius van Corduba, Vossius, Muretus, Chateaubriand, Calvinus, Ernesti, Grotius, Erasmus en de Alexandrynsche school. Iets over den Recensent en berichtschrijvers in de Bibl. van theol. letterk. De vermaning des Recensents aan de hoogleeraren, tot eene zuivere grammaticale uitlegkunde en gezonde kritiek, beoordeeld. Eenige geschil- en vraagstukken voorgedragen, met een ernstig verzoek om 's Recensents hoogwijze voorlichting.* Dat hij zijne beoordeeling scherp bejegende, was hem, na scherpen aanval van hunne zijde, welligt minder euvel te duiden, maar de hoogleeraar wierp gelijktijdig twijfelende vragen op, bedenkingen behelzende tegen verscheiden leerbegrippen, bijzonder omtrent de goddelijke natuur van Christus, de erfzonde, het hoofdoogmerk en de duurzaamheid der goddelijke straffen in het eeuwige leven en het verband tusschen Jezus dood en de zaligheid, er bijvoegende, dat zoo men aan het exegeticeren ging, wel grammaticaal, maar toch een weinig wijsgeerig, het wel gebeuren kon, dat men aan het Hervormd kerkgenootschap waarheden zou moeten zeggen, hard om te hooren. Indien

deze bedenkingen, als vrucht van beraden wetenschappelijk onderzoek tot het kennen der waarheid aan de toets der geleerden waren onderworpen, zou zij opzien hebben gebaard, maar nu werden zij los daarhenen geworpen en ontbeerden zelfs den ernstigen toon, dien het gewigt der zaken vorderde. Er werden vragen gedaan, die, onbeantwoord blijvende, wel geschikt waren om af te breken, maar niet om op te bouwen. Geen wonder dan ook, dat zij veler aandacht, niet alleen bij Hervormden, maar ook bij de overige Protestanten tot zich trokken en dat men vreesde, dat zij eenen schadelijken invloed op de algemeene godsdienstige denkwijze zouden hebben. In andere tijden zou menige pen tegen den Franeker hoogleeraar gescherpt zijn geworden en zijn geschrift welligt aanleiding gegeven tot hevige twisten, maar in die dagen hadden de staatkundige omstandigheden van het vaderland de lust tot godgeleerde geschillen geheel onderdrukt. Wel scheen het twistvuur te zullen ontbranden, toen Regenbogen de partij koos van den door de Franeker klassis geschorsten predikant Albert Bruining en hij hierdoor in openbaren, reeds vroeger [1]) vermelden strijd met zijnen ambtgenoot Lotze geraakte, maar de druk der tijden had althans dat gunstige, dat de Hervormde Kerk daarvoor bewaard bleef.

Intusschen ging Regenbogen op den eenmaal door hem ingeslagen weg voort. In 1811 verscheen te *Workum* zijne *Christelijke Godgeleerdheid naar de behoefte van dezen tijd*, een uitvoerig werk, wel het uitvoerigste, dat in die dagen, waarin de ijzeren schepter der overheersching de wetenschap scheen te hebben doen insluimeren, in het licht kwam. Het bevatte een aantal regtstreeksche of zijdelinge aanvallen op de leer der Hervormde Kerk, bijzonder op het leerstuk van Vader, Zoon en H. Geest, dat van de verdorvenheid des menschen, de Godheid van Christus, dat der verzoening enz. Het lag geenszins in des hoogleeraars plan zijne afwijkingen van de gewone leer te verbergen. Hij kwam er rondelijk voor uit. Het werk leed intusschen aan hetzelfde gebrek, dat wij reeds in de *verstrooide gedachten* hebben opgemerkt. Het was te weinig grondig bearbeid; het gaf te

[1]) Zie ons II. D. blz. 396 verv.

veel onderstellingen en losse denkbeelden, zonder dat de gronden daarvoor werden ontwikkeld of afdoende bewijzen geleverd. Het brak te veel af zonder op te bouwen. Het nam zonder te geven. Dit gebrek werd te grooter, daar de hoogleeraar het niet voor geleerden, maar voor het beschaafde publiek bestemd had. Dit werd met eene neologie, vooral ook met de Duitsche, bekend zonder daartegen te worden gewapend of op de hoogte te zijn om, door al die opgeworpen en niet uitgewerkte twijfelingen geslingerd, de waarheid te kunnen vinden. Regenbogen's *Godgeleerdheid*, waarin hier en daar bovendien verwarring van denkbeelden heerschte, maakte velen voor de gevolgen beducht. De drie klassen van *Utrecht* deden in Januarij 1812 bij de Friesche synode aanvrage, of deze reeds iets tegen dat werk gedaan had, of nog doen zou, ten einde den schadelijken invloed daarvan te verhoeden, hebbende zij zich anders voorgenomen daartoe zelve maatregelen te nemen. Bezadigd was het antwoord der Friesche kerkelijken, verklarende, dat zij, hoezeer des hoogleeraars afwijkingen afkeurende, het nogtans onvoorzigtig en gevaarlijk achtten zich met diens arbeid kerkelijk in te laten. De Utrechtsche klassen schijnen hierin berust te hebben. Even bezadigd wist men later, na de herstelling des vaderlands, de denkwijze van een voornaam staatsman, die de veroordeeling van Regenbogen's *Godgeleerdheid* wenschte, te veranderen en te verzachten, daar men hem deed opmerken, dat dit veeleer ter verbreiding der daarin heerschende gevoelens zou strekken. Men zag zich dan ook niet in de verwachting bedrogen, dat het losse, ligtzinnige en, mogen wij het zoo noemen, het onbekookte van het geschrift zelf het in vergetelheid zou doen komen.

Hiertoe droeg welligt ook bij de opheffing der Franeker hoogeschool en de benoeming van Regenbogen tot een ander vak van wetenschap te *Leiden*.

Indien wij na het aangevoerde geroepen werden om een oordeel over den arbeid van den hoogleeraar uit te spreken, dan zouden wij voorzeker niet blind zijn voor zijnen ijver, moed en veelzijdige kennis, maar dan zou toch onze aanmerking blijven tegen het gewaagde, niet doorwerkte, niet ontwikkelde, loszinnige en onvoorzigtige, dat diens arbeid niet zeldzaam kenmerkt, en dan zouden wij den wensch moeije-

lijk kunnen onderdrukken, dat een man van zoo rijke begaafdheden dieper, ernstiger en grondiger mogt hebben nagedacht, alvorens zijne denkbeelden aan de regtbank van het publiek te onderwerpen.

In 1814 verscheen te *Dordrecht* een bundel zijner *Leerredenen.*

Zie overigens: Ypey en Derm. IV. blz. 433, 437. 555, 671 verv. Siegenbeek, a. w., I. blz. 391, 402. 424. II. Toev. en bijl. blz. 252.

Johannes Regius, den 15 November 1656 op het fort Frederik Hendrik, waar zijn vader, Jacobus Regius, evenals op dat van St. Kruis, het predikambt bekleedde, geboren, volbragt zijne akademische studien te *Utrecht*, waar hij in 1676 de doctorale waardigheid in de philosophie verkreeg, terwijl hij in het volgend jaar bij de klassis van *Edam* tot proponent werd bevorderd. Eenigen tijd te *Utrecht* de dienst voor eenen kranken leeraar hebbende waargenomen, werd hij tegen het einde van 1679 tot predikant beroepen en bevestigd te *Batenburg*. In 1681 vertrok hij van daar naar *Stavenisse*, waar hem de leerstoel in de wijsbegeerte te *Franeker* werd aangeboden.

Men had de bezorgeren der Friesche hoogeschool, waar het Cartesianismus heerschende was, van partijdigheid beschuldigd, zoodat zij besloten ook hun, die de Aristotelische wijsbegeerte liever hadden, gelegenheid te geven om daarin leiding te ontvangen. Aan onzen Regius, wiens Aristotelische denkwijze bekend was, werd die taak opgedragen. Hij aanvaardde het professoraat in 1685 en hield den 17 Junij van het volgende jaar zijne plegtige intreerede *de methodo philosophandi*, Fran. 1686. Wel was het eene zware taak, die hij op zich had genomen, om een oud, door velen afgekeurd en onbruikbaar bevonden stelsel te verdedigen en op te bouwen. Niet alleen vond dit tegenwerking bij de eigenlijke philosophen, maar ook bij de godgeleerden. Van der Waaijen, de Hautecour en Roëll, allen te *Franeker* werkzaam, waren bekende voorstanders van het Cartesianismus, terwijl Campegius Vitringa het niet tegensprak en de Friesche stadhouder, Hendrik Casimir, er zeer mede was ingenomen. Groot mogten dan ook de begaafdheden en de krachten van onzen Regius zijn, maar zij waren te zwak om den sterken stroom, dien hij wilde keeren, tegen te werken.

Het lag wel in den aard der zaak, dat Regius in menige twist over de Cartesiaansche wijsbegeerte moest gewikkeld worden. Allereerst in die, welke aan de Utrechtsche hoogeschool tusschen Burman en Essenius [1]) gevoerd werd. Regius trad als verdediger van het door G. de Vries tegen Burman gerigte geschrift op in zijne *vindiciae narratoris confutati, quibus argumenta a clar. de Vries pro novitate et absurditate dogmatis de infantibus in utero, matris actu peccantibus etc. confirmuntur*, 1679.

Te *Franeker* deelde hij in de aldaar over het gezag der rede in betrekking tot de H. S. gevoerde geschillen en vond hieruit aanleiding tot het uitgeven zijner *Dissertatio de modo percipiendi s. scripturae devinitatem contra H. Hulsium, theologum Duisburgensem*, Fran. 1688, en van eene leerrede, onder den titel: *Nodige waarschouwinge tegen het oordeel en meesterschap der reden over de Schriftuire en Goddelijke waarheden, over Colos.* XI. vs. 8, 1686, waaruit menig ander twistschrift voortvloeide.

Langduriger was het geschil, door hem met zijnen ambtgenoot, Ruard Andala [2]), insgelijks hoogleeraar te *Franeker*, gevoerd. Een aantal geschriften werden tusschen deze beide geleerden gewisseld, wier inhoud voor de nakomelingschap min belangrijk mag genoemd worde. Andala was de laatste echt Cartesiaansche wijsgeer te *Franeker* en zeer zeker strekte het den grijzen Regius tot vreugde, toen, met den dood van dezen, het Cartesianisme bezweek voor de philosophie van Newton en Leibnits.

Intusschen schijnt dat altijd durend twisten en de vruchtelooze poging, die hij ten behoeve van het oude stelsel beproefde, bij Regius het verlangen te hebben opgewekt naar eenen meer praktikalen werkkring. Met ijver begon hij zich op de geneeskunde toe te leggen en in 1696 werd hij tot medicinae doctor *honoris causa* bevorderd. Van dat oogenblik af trad hij tot het laatste zijns levens als praktiserend arts op, hoezeer hij daarom zijne philosophische professie niet liet varen.

Hij is den 9 September 1738 overleden, gehuwd geweest zijnde met Cornelia Stamper, wier vader predikant te *Som-*

[1]) Zie ons I D. blz. 200 en 446.
[2]) Zie ons I D. blz. 49 verv.

melsdijk was. Een zijner zonen, 's vaders naamgenoot, heeft het predikambt bediend eerst in *'t Retrenchement* en later te *Biggenkerke* of *Bekerke.*

Behalve de reeds genoemde schriften heeft Regius uitgegeven: *Institutionum logicarum Epitome*, Fran. 1705, — *Institutionum ethicarum compendium*, ibid. 1708, — *Principia philosophica theoretica*, ib. 1711, in het Hollandsch onder den titel: *Beginselen der beschouwende philosophie*, Rott. 1714, Amst. 1735, — *Metaphysica repurgata*, Fran. 1715, — *Orationes in obitum Ph. Matthaei, Jun.*, ib. 1690, — *in obitum N. Blancardi*, ib. 1703, — *in obitum G. Coetierii*, ib. 1724, — *de homine automatico*, en *de vera mentis cum corpore unione*, ibid. 1703, — *de Sapientia imaginaria*, ib. 1709, — *de s. scriptura, rerum naturalium optima magistra*, ib. 1719, — *pro scepticismo*, ib. 1725.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. Fris., pag. 672 sqq. Ypey en Derm. II. blz. 457 verv. en de aant.

Regnerus Praedinius. Zie: **Praedinius.**

Daniel Albert Reguleth was in 1785, als correspondent der Noord-Hollandsche Synode op de Zuid-Hollandsche tegenwoordig, toen hij medeoprigter werd van het Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst. Hij is predikant geweest te *Amerongen*, *Wijk bij Duurstede*, *Haarlem* en sints 25 Maart 1787 te *'s Gravenhage*, waar hij den 28 December 1794 zeer onverwacht overleed in den ouderdom van ruim vijfenveertig jaren.

Onder de werken van het Haagsche genootschap wordt zijne in 1790 gehoudene *Aanspraak over de redenen ter bemoediging, die een vriend der waarheid in dezen tijd van tegenstand en ondermijning overblijven*, gevonden.

Zie overigens: H. J. Royaards, het Haagsche genootsch. geschiedkundig geschetst, blz. 158.

George Hendrik Reiche, in 1753 te *Hoija* in *Hanover* geboren was sints 1781 predikant te *Groede*, toen hij in 1782 naar de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Amersfoort* werd beroepen. Drie jaren later begaf hij zich van daar naar *Zutphen*, waar hij in 1799 het beroep naar *Leiden* aannam. Hij is overleden in 1830.

Behalve *Veillodter, Overdenkingen bij het H. Avondmaal*, Zutph. 1800, heeft Reiche een groot aantal vertaalde wer-

ken uitgegeven. Zij zijn: *G. Less, over den historischen stijl van het O. T.*, Zutph. 1790, — *J. G. Rosenmuller, geschiedenis van den Godsdienst voor kinderen*, 1792, — *Het leven van Lavater*, — *Het leven, de gevoelens en bedrijven van Calvyn, met eene voorrede van H. Muntinghe*, Utr. 1796, — *Het leven van Luther*, ald. 1797, — *Het leven van J. Huss*, ald. 1799, — *Het leven van Ph. Melanchton, met een oordeel van H. Muntinghe*, Rott. 1799, — *Het leven van U. Zwinglius*, ald. 1802.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, de Luth. Gemeente te *Amersfoort*, in de Bijdragen van Schultz, Jacobi en D. Nieuwenhuis, II. blz. 107 en 108. Dezelfde, de Luth. Gemeente te *Leiden*, ald. V. blz. 42.

Adrianus of, gelijk hij zich ook schreef, **Hadrianus Reeland**, die zich omtrent de beoefening der semitische letterkunde zoo bij uitnemendheid verdienstelijk heeft gemaakt, behoort, om hetgeen hij als zoodanig voor de godgeleerde wetenschap gedaan heeft, onder de Nederlandsche theologanten met hoogen lof genoemd te worden.

Den 17 Junij 1676 werd hij in *de Rijp* geboren, waar zijn vader, Johannes Reeland [1]), destijds Evangeliedienaar was. Diens vader, Adrianus, bekleedde te *Utrecht* eene aanzienlijke betrekking. De moeder van onzen geleerde, Aagje of Agatha Prins, was insgelijks van goede afkomst.

De overplaatsing van zijnen vader naar *Amsterdam* opende hem ruime gelegenheid om zijne reeds vroeg opgewekte dorst naar kennis te lesschen. Zijn buitengewone aanleg bleef voor het ouderlijk oog niet verborgen en de wijze vader zorgde voor zijne ontwikkeling, evenals die voor zijnen jongeren zoon [2]). Naauwelijks elf jaren oud, werd Adrianus Reeland

[1]) J. Reeland, een man, die aan veel smaak eene ongemeene geleerdheid paarde, was in 1670 als proponent in *de Rijp* gekomen. Van daar vertrok hij in 1677 naar *Alkmaar*, hetwelk hem het volgende jaar aan *Amsterdam* moest afstaan. Hij is den 18 Augustus 1703 te *Utrecht* aan het huis van zijnen in den tekst vermelden zoon overleden. Men kan een en ander omtrent hem vinden bij Croese, blz. 107 en blz. 6 der bijvoegs. en in Bibl. Brem. Class. II, pag. 205. Hij werd in *de Rijp* begraven. Veeris, Kerk. Alph. blz. 166.

[2]) Petrus Reeland, in 1678 te *Amsterdam* geboren, was in 1701 te *Harderwijk* doctor in de regten geworden. Eerst was hij advokaat in zijne geboortestad, later schepen te *Haarlem*. Hij overleed reeds in 1714. Even als zijn broeder besnaarde Petrus R. de latijnsche lier. Eene proeve van zijnen uitmuntenden aanleg is bewaard in *P. Relandi, J. C. et judicis, fasti consulares ad illustrationem Codicis Justinianaei et Theodosiani, secundum temporum rationem digesti, ad quos appendix additur Adriani Relandi, qua fasti*

als student aan het athenaeum ingeschreven en hier vond hij in Francius eenen leermeester, wel bij uitnemendheid geschikt om zijnen dichterlijken aanleg te ontwikkelen. Reeds vroeg door Everardus van der Hooght in het hebreeuwsch en chaldeeuwsch onderwezen, vond hij in den hoogleeraar Surenhuizen eenen voortreffelijken leidsman in de beoefening der Oostersche letterkunde. Twee jaren later bezocht hij de Utrechtsche hoogeschool, waar hij bij den hoogleeraar Leydekker inwoonde en diens onderwijs, benevens dat zijner ambtgenooten, in de theologie genoot. Graevius en Leusden waren zijne leermeesters in de oude talen, de Vries en Luits in de wijsbegeerte. Den 24 Sept. 1694 eene *disputatio de libertate philosophandi* (Traj. 1694) verdedigd hebbende, werd hij in 1699 tot philosophiae doctor bevorderd. IJverig bleef hij intusschen de semitische letterkunde beoefenen, in het arabisch ongemeene vorderingen makende, vooral door zijnen omgang met den in die taal buitengewoon ervarenen Sike, toenmaals te *Utrecht* studerende [1]).

Op zijn negentiende jaar begaf Reeland zich naar *Leiden*, waar hij niet alleen de godgeleerden (onder Spanheim eene *Dissertatio hist. de Philippi imperatoris, patris et filii, credito temere Christianismo*, Lugd. B. 1698, verdedigende), maar ook den natuurkundige Senguerdius, gedurende twee jaren, hoorde.

Nu trad hij het werkzame leven in en wel als opvoeder van den zoon des graven van Portland, den gunsteling van koning Willem III. Gaarne nam hij deze taak te *'s Gravenhage* op zich, maar, toen men wenschte, dat hij zijnen kweekeling naar *Windsor* zou volgen, meende hij daarvoor evenals voor het hem aangeboden professoraat in het Oostersch en in de wijsbegeerte te *Lingen*, om den wil van zijnen zwakken en ziekelijken vader te moeten bedanken.

Kort hierop (welligt in het laatst van 1699) benoemden curatoren der Geldersche hoogeschool hem tot hoogleeraar

ex Codd. M. S. deprompti et Consules in Pandectis memorati continentur, Ultraj. 1715. Z. Paquot, I, pag. 6.

[1]) Deze in meer dan een opzigt ongelukkige geleerde was te *Bremen* geboren en later hoogleeraar in het Hebreeuwsch te *Cambridge*. Zijn voornaamste werk was de uitgave van het Arabisch *Euangelium infantiae*.

in de *natuur- en bovennatuurkunde*, welke betrekking hij in September 1700 aanvaardde met eene *Oratio de incremento, quod philosophia coepit hoc seculo*, Amst. 1700. Hierin volgde hij den eenvoudigen Baconiaanschen leertrant, die verre was van in aller smaak te vallen, terwijl het geenszins in den zijnen lag om die met twisten te verdedigen. Welkom was het hem daarom, maar niet minder om zijne voorliefde voor het semitisch, toen hij, op aanbeveling van den graaf van Portland en van koning Willem, den 4 November 1700 tot hoogleeraar in de Oostersche talen en oudheden te *Utrecht* benoemd werd.

Met geestdrift opende hij zijn onderwijs den 21 Februarij 1701 met eene *Oratio pro lingua Persica ei cognatis literis orientalibus*, Traj. 1701. Met hoogen roem bekleedde Reeland deze belangrijke betrekking, door den lof, welken het geleerde Europa hem toekende, de eer der akademie handhavende. Hij bedankte voor de hem aangeboden professoraten te *Franeker* (1713) en te *Leiden* (1716). Geen wonder dan ook, dat zijn vroegtijdige dood te *Utrecht* en door allen, die wetenschap op prijs wisten te stellen, diep betreurd werd. Hij overleed aan de kinderziekte op den 5 Februarij 1718.

Reeland was gehuwd met Johanna Catharina Teeling, bij wie hij twee dochters heeft nagelaten. Hij werd te *Utrecht* begraven, maar later, toen bij de opening van zijn testament bleek, dat hij de *Rijp* tot zijne laatste rustplaats had verkozen, werd zijn lijk derwaarts overgevoerd.

Over Reeland's verdiensten omtrent de Oostersche letter- en oudheidkunde heerscht slechts ééne meening. Zij waren buitengewoon groot, vooral ook omtrent het Rabbijnsch, Samaritaansch en Persisch. Belangrijk en voordeelig was de invloed daarvan op de studie des O. V. Tijdgenooten en nakomelingen hebben dit erkend, maar meer, dan de door hen aan Reeland toegezwaaide lof, spreekt de talrijke reeks zijner aan de Semitische letter-, oudheid-, en aardrijkskunde gewijde werken. Hoe uitgebreid de opgave daarvan ook zij, mogen wij haar echter ter dezer plaatse niet terughouden. Zij zijn:

Exercit. de consensu Mohammedanismi et Judaismi, Ultr. 1695 of 1696, — *De symbolo Moham. Non est Deus, nisi*

unus, adversus quod S. S. trinitas defenditur, ib. 1696, — *Notas ad Othonis hist. doctorum Mischnicorum*, Amst. 1699, — *Analecta Rabenira*, Ultraj. 1702 et 1723, — *Dissertationes* 5 *de nummis veterum Hebraeorum, qui ab inscriptarum literarum forma, Samaritani adpellantur. Accedit dissertatio de marmoribus Arabicis Puteolanis*, Traj. 1709, in 1702 en 1704 ook afzonderlijk te *Amsterdam* uitgegeven, — *De religione Muhamedica libri duo*, Traj. 1705 et 1717, in het Holl. vertaald, Utr. 1718, het Fransch, la Haye 1721, — *Dissertationes miscellaneae*, 3 vol., Traj. 1706—1702, ib. 1713, — *Decas exercitationum de vera pronunciatione nominis Jehovah*, ib. 1707, — *Parerga Sacra sive interpretatio quorundam textuum N. T.*, ib. 1708, — *Antiquitates Sacrae veterum Hebraeorum*, Traj. 1708, ib. 1741 et 1761, Herborn 1743, Hal. 1769 en misschien meermalen herdrukt, — *Oratio de Galli cantu Hierosolimis audito*, Roterod. 1709, Ultr. 1724, ap. *J. G. Altmann, Tempe Helv.* IV. p. 35 sqq., — *Elenchus philologicus, quo praecipua, quae carca textum et versiones S. scripturae disputari inter philologos solent, breviter indicantur* (eerst zonder den naam des schrijvers uitgegeven) Traj. 1706, 1709, 1755, — *Brevis introductio ad grammaticam Hebraeam Altingii. Accedit ad exercitium analyseos liber Ruth cum commentariis Rabbinicis et observationibus Masoreticis, Hebraice et Latine*, ib. 1710, — *Lettre à son Excellence Monseign. Le Comte de Kniphuyzen sur une pièce d'or trouvée sur ses terres*, Utr. 1713, — *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata et chartis geographicis accuratioribus adornata*, ib. 1714, 2 vol., in het Hollandsch vertaald onder den titel: *Palaestina opgeheldert, enz.*, Utr. 1719, — *Oratio de usu antiquitatum Sacrarum*, ib. 1713, — *De spoliis templi Hierosolymitani in arcu Titiano Romae conspicuis*, ib. 1716, op nieuw en verbeterd uitgegeven door E. A. Schulze, ibid. 1775, — *Het leven van Ebn Jokdan*, — *Dissertatio de uxore domiseda in Epist. ad Tit.* II: 5, ib. 1717 et in Bibl. Brem. Class. I, fasc. III. V., — *De Tryphone Judaeo Justinis martyris antagonista, in qua probatur eum a R. Sarphone diversum fuisse*, in Bibl. Brem. Class. I. fasc. II, — *De Barbaris et Scythis ad Coloss. Cap.* III: 11, ibid. fasc. V. Ook zijn *Bocharti opera omnia*, 2 tom. 1707 et 1712, door hem uitgegeven.

Heeft Reeland zijnen naam als Oosterling onsterfelijk gemaakt, hij bekleedt ook eene eervolle plaats onder de Nederduitsche-Latijnsche dichters. Behalve door andere op verschillenden tijd in het licht verschenen gedichten, wordt hem deze vooral toegewezen door zijne *Galatea*, allereerst naamloos, en, gelijk Burman berigt, zonder voorkennis des dichters uitgegeven Amst. 1701, vervolgens Traj. 1710, 1718, met zijne overige gedichten door Abr. Perrenot, ibid. 1748, en eindelijk door den hoogleeraar P. Bosscha, *cum aliorum poetarum locis comparata*, Amst. 1809.

Bovendien bestaan van hem: *Oratio in obitum Petri Baudry*, Traj. 1706, — *Enchiridion studiosi Arabice conscriptum a Borharnedino Alzernouchi*, Traj. 1709, — *Epecteti manuale et sententiae, cum tabula Cebetis*, ibid. 1711, — *Epistola ad J. C. Hottingerum*, voor diens *Comment. philol. de decimis Judaeorum*, L. B. 1712, en eenige kaarten.

Zie overigens: J. Serrurier, Oratio in obitum H. Relandi, Ultr. 1718, alsmede vóór Bosscha's uitgave van de *Galatea* en in het Holl. vóór de overzetting van *Palaestina opgehelderd*. Niceron, I. pag. 339 suiv. Paquot I. pag. 6 suiv. Saxii onom. V. pag. 535. Burman, Traj. erud., pag. 293, sqq. Heringa, de audit. pag. 143, 163. Peerlkamp de poetis Lat. Neerl. pag. 469 sqq. Hoeuft, Parnass. Lat. Belg. pag. 205. Willmet, Schets van den staat der Oostersche letterkunde in Holland gedurende de 18ᵉ Eeuw, (in de werken der derde klasse van het Ned. instituut) II. blz. 164, 178 en vooral het naauwkeurig berigt, gegeven door prof. Bouman, geschied. der Geld. hooges., II. blz. 45 verv.

Lodewijk Gerard van Renesse, wiens vader kapitein in Hollandsche dienst was en bij de belegering van *Ostende* in 1603 is omgekomen, werd den 11 Mei 1599 te *Utrecht* geboren. Zijne akademische studien volbragt hebbende, aanvaardde hij de predikdienst in 1620 bij de Hervormde gemeente van *Maarsen* en *Maarsenbroek*. In 1631 en ook later was hij prediker bij het leger, maar, dat zijne kennis en geleerdheid bij zijne tijdgenooten op hoogen prijs werd gesteld, bleek vooral daaruit, dat hij door de Utrechtsche synode eerst als secundus ter revisie van de vertaling des N. T. werd aangesteld en hem later die taak werkelijk werd opgedragen. Aan dien arbeid nam Renesse een ijverig deel, terwijl wij bovendien aan hem te danken hebben: *Commentariorilus historicus actorum in revisione versionis Belgicae Novi Testamenti et librorum apocryphorum*, na zijnen dood van zijne erfgenamen opgedischt om bij het tot de Bijbel-

vertaling behoorend archief bewaard te worden. Belangrijk zijn reeds de mededeelingen, daaruit door N. Hinlópen, in zijne *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bijbels*, bijlagen blz. 121 verv., gegeven. Nogtans was deze daarin beperkt, daar hij geene vrijheid had om alles, wat dat verslag van eenen medereviseur behelsde, aan het publiek bekend te maken. Dit gebrek, uit overgroote behoedzaamheid geboren, is echter hersteld door de naauwkeurige pen van den beroemden Heringa, die in zijne *Bijzonderheden betreffende de Nederlandsche Bijbelvertaling* (Archief van Kist en Royaards V. blz. 59 verv.), van Renesse's arbeid gebruik gemaakt en veel belangrijks medegedeeld heeft, wat door Hinlópen was teruggehouden.

Nadat *Breda* weder in handen der Staten was gekomen, werd Renesse in 1638 derwaarts beroepen. De klassikale akten van *Breda*, vroeger door ons geraadpleegd, spreken van zijnen werkzamen geest en doen hem kennen als een ijverig voorstander van het Protestantismus. Hem werd dan ook mede de reformatie van de Baronnie van *Breda*, als ook die van de Meijerij van *'s Hertogenbosch* opgedragen.

Toen prins Frederik Hendrik eene illustre school te *Breda* gesticht had, werd Renesse niet alleen tot hoogleeraar in de theologie, maar ook tot haren eersten rector magnificus en opperregent van het *Collegium Auriacum* aangesteld, welke betrekkingen hij in September 1646 aanvaardde. Elf jaren later kende de akademie van *Oxford* hem eershalve den doctoralen graad in de godgeleerdheid toe. Geacht door zijne tijdgenooten, ook buitenslands, is hij den 19 Februarij 1671 overleden.

Renesse heeft onderscheiden werken geschreven en het licht doen zien, waarvan ons slechts enkele bekend zijn geworden. Tot deze behooren: *Apologetica ecclesiarum Belgii epistola*, Bred. 1651, — *Exercitatio theologica de legitimo et illegitimo cultu beatae virginis Mariae*, 1669, — *Gods Voorzienigheid in het huwelijk*, 1638 en later. Van de overigen weten wij alleen, dat zij over het gebed des Heeren, over de Voorzienigheid en de Roomsche kerkleer handelen. Zijn voornemen, om eene verzameling van alle belijdenisschriften der hervormden uit te geven, heeft hij laten varen, bekend

geworden zijnde met het *Corpus et Syntagma confessionum fidei*, dat in 1654 te *Geneve* het licht zag.

Zie overigens: van Rhenen, lijste van predikanten onder de provintie van Utrecht, blz. 103. van Goor, beschr. van Breda, blz. 76, 185 verv. Paquot I. pag. 352 et 353. Heringa a. w.

Jacobus Revius, in November 1586 geboren te *Deventer*, waar zijn vader, Richard de Réves, toenmaals burgemeester was, ontving zijne eerste opleiding te *Amsterdam* werwaarts zijne ouders zich, nadat *Deventer* aan de Spanjaarden was overgeleverd, hadden begeven. Zich aan de predikdienst willende toewijden, bezocht hij de Leidsche hoogeschool, waar hem echter de toenmaals tusschen Gomarus en Arminius heerschende twisten zoo mishaagden, dat hij haar eerlang verliet om zijne studien te *Franeker* voort te zetten. In 1610 maakte hij eene reis door *Frankrijk*, waar hij langst aan de akademie te *Saumur* vertoefde. In het vaderland teruggekeerd, aanvaardde hij de predikdienst in 1612 op een dorp in de nabijheid van *Zutphen*, van waar hij in 1614 naar *Deventer* werd beroepen. Den 24 October van dat jaar aldaar bevestigd zijnde, was hij in Augustus 1619 voorzitter der Overijsselsche synode, gelijk hij dan ook tot de revisie van de Bijvertaling benoemd was en daaraan een werkzaam deel nam, wordende zijn ijver bij uitnemendheid geprezen. 's Mans verdiensten werden dan ook buiten *Deventer* erkend. In 1619 bedankte hij voor het beroep naar *Leiden* en in 1632 voor dat naar *Rotterdam*. In 1641 werd hij tot opvolger van Festus Hommius als regent van het Staten-collegie te *Leiden* benoemd. In deze betrekking betoonde hij zich een hevig tegenstander van het Cartesianismus, en wel zoo hevig, dat curatoren der hoogeschool zich genoodzaakt vonden hem, evenals anderen, in 1648 tot gematigdheid op te wekken. Bewijzen van zijnen ijver en ingenomenheid tegen Descartes leverden zijnen *Consideratio theologica methodi Cartasianae*, Lugd. B. 1648, — *Abstersio macularum, quae ab anonymo quodam, calumniosae praefationis in notas Cartesianas autore, ipsi aspersae fuerunt*, ib 1648, — *Statera philosophiae Cartesianae*, ib. 1650, en *Cartesiomania*, ibid. 1654. Intusschen was Revius te *Leiden* zeer gezien. In 1648 had men hem den doctoralen graad in de theologie opgedragen, terwijl hij ook ouderling

bij de Engelsche gemeente was. Hij overleed den 15 November 1658. Hij was eerst gehuwd met Christina Augustijn en later met Anna Burtens, wed. de Witte.

Revius was een zeer geleerd man, niet alleen in de oude, ook in de Oostersche, maar insgelijks in de nieuwere talen ongemeen ervaren. De theologie, wijsbegeerte en regtsgeleerdheid werden door hem beoefend, terwijl hij een groot voorstander van de toonkunst was.

Een aantal werken van zijne hand hebben het licht gezien, gedeeltelijk eigenen arbeid bevattende, gedeeltelijk dien van anderen aan de geleerde wereld mededeelende.

Van godgeleerden aard waren: Eene wederlegging van een geschrift van den Goudschen Remonstrantschen predikant Herbert [1]), van welke ons de juiste titel onbekend is, maar die het licht heeft gezien te *Deventer* 1617, — *Belgicarum ecclesiarum doctrina et ordo, h. e. confessio, catechesis, liturgia, canones ecclesiastici, Graece et Latine,* Lugd. B. 1623, Dav. 1627, en onder den titel: *Ἐκκλησιών τῆς Βελγικῆς Ειξομολογησις*, Amst. 1638, Ultraj. 1660, — *Laurentii Vallae libri duo de collatione N. T. ex recensione et cum notis J. Revii,* Amst. 1650, vermeerderd Davent. 1638, et in *Critic. Sacris,* tom. VI et VII, — *Suarez repurgatus, sive syllabus disputationum metaphysicarum Francisci Suarez, societatis Jesu theologi, cum notis J. Revii,* Lugd. B. 1644, — *Libertas Christiana circa usum capellitii defensa,* Lugd. B. 1617.

Van meer belang waren zijne historische werken, waarin veel merkwaardigs wordt medegedeeld: *Historia pontificum Romanorum contracta ad ann.* 1632, Amst. 1632, — *Examen dissertationis D. Nicolai Vedelii de episcopatu Constantini Magni, seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas,* Amst. 1642 [2]), — *Oratio de origine et usu gymnasiorum. ac nominatim collegii theologii Lugdunensis apud Batavos,* Lugd. B. 1642, — *Historia vitae, doctrinae ac rerum gestarum Davidis Georgii, Haeresiarchae, conscripta ab ejus genero N. Blesdikio. Nunc primum prodit in lucem ex*

[1]) Zie II D. blz. 74.

[2]) Was Vedelius, van wien wij later melding zullen maken, een ijverig voorstander van het staatsgezag, Revius stond de onafhankelijkheid van het kerkelijke voor, niet alleen in dit geschrift, maar ook in een ander, hetgeen ons echter onbekend is gebleven.

musaeo J. Revii, Dav. 1642, — *Daventria illustrata*, Lugd. B. 1651, en de uitgave van *Gnaphae, martyrum Joh. Pistorii*, ibid. 1659.

Behalve eenige gedichten, had de geleerde wereld hem bovendien dank te zeggen als uitgever der *Epistres Francoises des personages illustres et doctes à M. Joseph Juste de la Scala*, (Scaliger), Herderw. 1624.

Zie overigens: Paquot III. pag. 509 suiv. Siegenbeek, L. II., I. blz. 153, 162, 163 verv. II. Bijl. en Toev., blz. 284 verv. Heringa over de Nederl. Bijbelvertaling, op meer dan eene plaats. De Windt, Nederl. geschiedschr. aanhangs. blz. 1.

Bartholomaeus Reyncerssen, in de tweede helft der zeventiende eeuw apotheker te *Vlissingen*, waar hij ook geboren was, heeft zich bekend gemaakt als vertaler van eenige godsdienstige werkjes, zooals: *Academische reden van d'Heer M. Leydecker, dr. en prof. der H. theol. gedaan wegens de watervloet, voorgevallen den* 26 *Februarij* 1682, Midd. 1682, — *Het cabinet der Godsaligheyt van Ch. Love*, Vliss. 1658, — *Predicatien J. van Wall*, ald. 1666, — *Kostelyke hulpmiddelen en raedt tegen des Satans bedriegeryen van Th. Brooks*, ald. 1665.

Zie overigens: de la Rue a. w. blz. 227.

Henricus van Rhenen, omstreeks 1634 te *Utrecht* geboren, werd, proponent zijnde, den 19 Mei 1661 predikant te *Jutphaas*. In die betrekking is hij werkzaam gebleven tot zijnen dood, die in April 1705 plaats vond. Hij maakte zich niet alleen bij zijne tijdgenooten, door menig verdienstelijk godsdienstig werk uit het Engelsch te vertalen, maar ook door zijne, meermalen door ons aangehaalde en geraadpleegde, *Lijste van de namen der predikanten, die sedert de reformatie de kerken, behoorende onder de provintie van Utrecht, zoo bij leeninge, als anderzints, bedient hebben*, Utr. 1705.

Zie overigens: de aangeh. Lijste blz. 91 en de Voorrede.

Jacob Renferd, den 15 Augustus 1654 te *Mulheim* geboren, studeerde eerst in *Duitschland*, totdat hij in 1673 de Groninger hoogeschool bezocht. Hier maakte hij vooral gebruik van de lessen van Hendrik Alting, met wien hij tot aan diens dood eene naauwe vriendschapsbetrekking onderhield en onder wiens voorzitting hij eene *Disputatio de viis Dei sive vera reilgione* (in Miscell. Duisburg. II. pag.

263 sq.) verdedigde. Men meent, dat hij tevens proponent is geworden. Als zoodanig heeft hij althans eenigen tijd te *Dusseldorp* gepredikt. In 1676 naar *Duitschland* wedergekeerd zijnde, begaf hij zich echter reeds in het volgende jaar naar *Amsterdam* om zich bij de Joden in de cabbalistische geheimen te oefenen. In het jaar 1678 deed hij zich te *Franeker* als student inschrijven om het regt te verkrijgen van in het hebreeuwsch en in de Oostersche talen onderwijs te geven. Dit werd hem niet alleen toegestaan, maar hem ook het rectoraat der latijnsche school opgedragen, terwijl hij in 1679, onder van der Waaijen, eene *disputatio de stilo Apocalypseos cabbalistico* verdedigde. Toen hem echter het professoraat in het Oostersch ontging, verliet hij *Franeker* en begaf zich op nieuw naar *Amsterdam*, waar hij, even als vroeger, zijne taal- en oudheidkunde door den omgang met geleerde Israelieten trachtte uit te breiden. In 1682 werd hij tot hoogleeraar in het hebreeuwsch aan de Friesche akademie benoemd en die betrekking door hem ten volgende jare met een *Oratio de baptismo Adami*, die nogtans niet is uitgegeven, aanvaard. Met veel lof was en bleef hij te *Franeker* arbeiden, totdat de dood hem den 7 November 1712 wegnam.

Renferd was een zeer geleerd man, niet alleen in de gewone Oostersche talen, maar ook in het palmyreensch en phenisisch ervaren. Een groot deel zijner geschriften is door den hoogleeraar Mill uitgegeven onder den titel van *Opera philologica*, Ultraj. 1722. In deze verzameling vindt men de reeds vermelde *Dissert. de stilo Apoc. cabbalist.*, — *De phrasi seculi futuri non denotante apud judaeos dies Messiae*, — *De fictis Judaeorum et Judaizantium haeresibus*, — *De Sethianis*, — *de redemtione Marcosiorum et Heracleonitarum*, *Irenaeo et Epiphanio memorata*, — *de antiquitate litterarum Judaicarum*, — *de decem Otiosis Synagogae dissertationes duae*, — *Investigatio praefectorum et ministrorum Synagogae*, — *de arabarcha vel etnarcha Judaorum*, — *de ratione observandi genuinam vocabulorum Hebr. significationem*, — *pericalum Palmyrenum* ook onder den titel: *de literatura veteris Palmyrae*, Fran. 1704. — *De Statuis et aris ad Exod.* XX: 23, — *ad loca Hebraea N. T. Matth.* I: 17. *Jud.* XIV. 1 *Cor.* XV: 45, 47. *Luc.* VI: 1, — *Periculum Phoenicium*, — *de tecto Sabbati* 2 *Rig.* XVI: 18, — *Exercitationes* 6 *ad loca Ono-*

mastici Euseb. et Hieronymi, — *de origine et significatis vocis ATTA,* — *Rudimenta grammat. harmonicae linguarum orient,* — *Vindiciae sententiae de seculo futuro,* — *Oratio de fundamentis et principio philologiae Sacrae,* — *oratio de antiquitate baptismi.*

Bovendien is van hem *Comparatio expiationis anniversariae Pontifciis max. in V. T. cum unica atque aeterna expiatione Jesu Christi, addita* novae editioni *Codicis Talmud. Sheringamii,* Fran. 1696.

Zonder zijnen naam hebben het licht gezien: *Dispositio Scholastica argumentorum, quibus probatur mortem corporalem non esse poenam peccati.* 1693, — *Exercitationes gram. in Ps.* I *et Genes.* I, Fran. 1702, — *Irenaeus Philalethes, verhaal van den eersten oorspronk der broedertwisten in de Nederlanden,* 1708, terwijl hij uitgever was van een *Syntagma dissertationum philologico-theologicarum de Stylo N. T.,* Leov. 1701, en van *Annotationes in V. T. et in Epist. ad Ephesios,* Amst. 1710.

Zie overigens: Vriemoet, pag. 641 sqq.

Hendrik Ribbens, den 27 Februarij 1724 te *Warnsveld* nabij *Zutphen* geboren, voltooide zijne akademische studien aan de Geldersche hoogeschool. In 1747 te *Amsterdam* proponent geworden, werd hij wel in het volgende jaar te *Voorst,* maar ook te *Harderwijk* beroepen. Hij koos om meer dan om ééne reden deze laatste plaats, waar hij zeven jaren met grooten lof het Evangelie verkondigde. In 1755 volgde hij de roepstem van de gemeente te *Arnhem,* waar hij den 26 April 1782, na nog den vorigen avond gepredikt te hebben, plotseling overleed.

Hij was, naar het getuigenis van den achtingwaardigen van den Berg, een uitmuntend herder en leeraar, een algemeen geacht en geliefd, ijverig en braaf man. Zijn naam is insgelijks bewaard gebleven in zijne *Lijkrede over H. de Haan,* Arnh. 1767.

Zie overigens: Ahas. van den Berg, leerreden over Hebr. XIII: 7ª ten gedachtenis van H. Ribbens, Arnh. 1782.

Franciscus de Ridder of **Ridderus,** wiens geboortedag ons onbekend is gebleven, was de zoon van Jacobus de Ridder, die, in 1617 te *Warmenhuizen* bevestigd, twee jaren later, bij de Remonstrantsche twisten, ontslagen, maar

in 1621 weder te *Middelharnis* beroepen en aldaar in 1663 overleden is [1]). Onze Ridderus verkreeg aan de hoogeschool de doctorale waardigheid in de theologie en werd, proponent zijnde, in 1644 te *Schermerhorn* bevestigd. Twee jaren later vertrok hij naar *Brielle*, waar hij den 19 Januarij 1648 zijne dienst aanvaardde. In 1656 nam hij het beroep aan naar *Rotterdam*, waar hij den 7 Mei van dat jaar zijne intreerede hield [2]).

In 1665 had hij hier eenige onaangenaamheden. Een naamlooze latijnsche brief had hem bij de Staten van *Holland* aangeklaagd van, in eene leerrede over Genesis XXXII: 9—11, uitdrukkingen gebruikt te hebben, welke in die dagen ondragelijk werden geoordeeld. Hij zou Oldenbarneveld een' verrader genoemd hebben en betuigd, dat God het land zou straffen, indien het ondankbaar was aan den Prins van Oranje, tevens verklarende, dat de toenmalige regering in hare handelwijze, noch aan hem, noch aan alle vromen behaagde. Eene ronde verontschuldiging en de belijdenis, dat het hem leed deed eenige woorden gebruikt te hebben, welke op dien tijd geen pas gaven, bewoog de Rotterdamsche magistraat hem het van stadswege reeds ingetrokken traktement weder te doen uitbetalen en te zorgen, dat de Staten hem ook zijne, insgelijks ingehoudene, lands toelage mogten teruggeven. Hij wijdde den 1 Januarij 1682 de nieuwe of Oosterkerk te *Rotterdam* in met eene leerrede over 1 Kon. V: 4 en 5, die het licht gezien heeft. Niet lang werd deze plegtigheid door hem overleefd. Hij is den 11 Januarij 1683 gestorven.

Ridderus was een zeer geleerd man, die onder de theologanten van zijn tijdperk eene eervolle plaats bekleedde en wiens werken, in zijne dagen zeer gezocht, voor het grootste deel meermalen herdrukt zijn. Het publiek, dat hij zich voorstelde, was geenszins bij uitsluiting het geleerde, maar het in godsdienst en waarheid belangstellende. Deden zijne *Huysgezangen* en *Priesterlijk bruiloftsbed*, benevens andere gedichten, hem onder de stichtelijke zangers rangschikken, zijne *Dagelijksche huyscatechisatien* vonden toegang in de meeste

[1]) Veeris, Kerk. Alph., blz. 167.

[2]) Veeris t. a. p. Soermans, Kerk. reg. blz. 80 en 110. Alkemade en van der Schelling, beschr. van den Briel, blz. 99.

godsdienstige gezinnen. Zijn *Apollos ofte zedige verantwoording voor de leere der Gereformeerde Kercke*, uit het O. en N. T. Rott. 1669, 5 d. in 4°, deed zijne warme ingenomenheid met de leer der Hervormde Kerk kennen. Hij verdedigt haar tegen de tegenwerpingen van Roomschgezinden, Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten, Socinianen, vrijgeesten enz., met bewijzen, die wel niet altijd de toets kunnen doorstaan en soms ook van partijdigheid getuigen, maar die desniettegenstaande voor 's mans uitgebreide kennis en grondige geleerdheid spreken. Behalve dit werk kennen wij van hem: *Schriftuurlijk licht*, 5 d. in 4°, — *Het leven van Jezus Christus* in 8°, — *Feesttexten* in 4°, — *verscheyde texten* in 5°, — *dag boven den dag* in 12°. Ook de geschiedenis vond in hem eenen ijverigen beoefenaar. Zoo gaf hij zijn *Historisch sterfhuis*, — zijn *Historischen Franschman, Engelschman, Hollander* [1]) *en Spanjaard*, alsmede zijn *Historische Kerkspieghel* [2]), — *Historisch A. B. C*, — terwijl hij ook schreef over *De eigenschappen en groote aangelegenheden van een opperbevelhebber, zoo te water als te land, in tijden van oorlog.*

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr., I. blz. 411, 465. II. blz. 282. Harderwijk a. w. blz. 41 verv.

Hans de Ries, in December 1553 te *Antwerpen* geboren, droeg ook de namen van **de Rees, de Rijke** of **Hans Caspier.** Hoezeer zijne ouders der Roomsche Kerk toegedaan waren gebleven, dreef hem zijn ernstig karakter om in een tijd, waarin de Hervorming zoovelen harer geloofshelden leverde, eene leer te zoeken, die meer beantwoordde aan de eischen van zijn verstand en hart. Allereerst voegde hij zich bij de Hervormden. Er was echter bij hen, wat hem tegenstond. Minst kon hij zich daarmede vereenigen, dat zij het geoorloofd achtten zich gewapend ter preeke te begeven en hun goed regt met krachtige middelen te verdedigen. Nu keerde hij zich tot de Doopsgezinden, maar ook

[1]) De Antwerper Jezuit, Cornelius Hazart, schreef hiertegen: *Sommige twijfelachtigheden, voorghehouden aen den gheleerden D. F. Ridderus over den opdrachtbrief, die hij ghevoeght heeft vooraen sijn boeck, ghenaemt Historischen Hollander*, Antw. 1674.

[2]) Hazart rigtte hierop eenen *Ghemeensaemen Sendt-brief aen D. F. Ridderus over sijn Schriftwerck, uitghegheven en ghenoemt Historische Kerkspieghel*, Antw. 1673.

de strengheid, door velen in het stuk van ban, mijding en echtscheiding gedreven, stuitte den zachtmoedigen tegen de borst. Toevalligerwijze vernam hij echter van eenen koopman uit Waterland, dat daar een Doopsgezinde aanhang bestond, vrij van zoodanige overdrijving. Dit bewoog hem *Noord-Holland* te bezoeken en nu werd hij door den Waterlandschen leeraar, Simon Machielz, in of vóór 1576, gedoopt en tot leeraar bevestigd.

De Ries was kassier op het kantoor van een handelaar te *Antwerpen*. Tevens was hij bekend geworden met den eenentwintigjarigen, voorbeeldigen doopsgezinden martelaar, Hans Bret [1]), in 1576 gevangen genomen en ten volgende jare gedood. Diens moeder huwde hij. Weldra dreigde den echtelingen het gevaar om insgelijks gekerkerd te worden. Hoezeer zij dit poogden te ontvlugten en de Italiaansche koopman zelfs zijnen bediende nareed om hem, tot zijn levensonderhoud, eene belangrijke som te schenken, werden zij echter door de vervolgers op een dorp nabij *Antwerpen* achterhaald. Diepen indruk maakte op de regering de vrome taal van de Ries, zelfs zoo, dat men hem ontsloeg. Nu reisde hij met zijne echtgenoot naar *Zeeland*, maar ook daar, waar de Hervorming over de Roomsche Kerk gezegepraald had, heerschte de verdraagzaamheid nog niet. Te *Middelburg* werden zij op nieuw, en, zoo het schijnt, door het toedoen van eenige Hervormde predikanten, in hechtenis genomen [2]). De voorspraak van eenen vriend uit *Dordrecht* verwierf echter de vrijheid voor den ijverigen leeraar. Na deze ontmoeting besloot hij veiligheid te zoeken buiten de Nederlandsche grenzen, maar ook te *Aken*, werwaarts hij zich begaf, werd die niet gevonden. Hij keerde dus naar *Noord-Holland*, waar hij onder de Waterlandsche Doopsgezinden in 1577 eene naauwere vereeniging te weeg bragt en als leeraar onder hen optrad. Hier verwierf hij de

[1]) Zie over hem van Braght, bloedig tooneel. II B. blz. 729 verv.

[2]) Te *West-Souburg* had zich een genootschap gevormd, dat den naam droeg van *Voetwasschers*, en tegen hetwelk Johannes Gerobulus (zie over hem ons I D. blz. 515 verv.) geredetwist had. Aan het hoofd van dit genootschap was Hans de Ries. Hij werd bij deze gelegenheid gedaagd om zijne meening tegen Gerobulus te verdedigen. Hij wilde echter voorwaarden bedingen, die hem niet werden toegestaan, en voldeed derhalve niet aan de oproeping.

vriendschap van Dirk Volkertsz. Coornhert, die hem ook met Hendrik Laurens Spieghel bekend deed worden. Groot waren hier zijne verdiensten jegens de broederschap, tot welke hij was toegetreden, voor hare uitbreiding evenzeer, als voor het prediken in haar midden wakende en zorgende.

IJverig trachtte hij al hare belangen te behartigen en vooral vrede en eensgezindheid te bevorderen. Zoo vinden wij hem in 1579 met de Doopsgezinde leeraars te *Embden* onderhandelen, waarvan een onderling verdrag[1]), ook door meer dan éénen Noord-Nederlandschen leeraar onderschreven, het gevolg was. Trad hij in 1591 in een geschrift als warm verdediger der Doopsgezinden op, twee jaren later verliet hij *Noord-Holland* en vestigde zich te *Embden*, waar hij de Waterlandsche gemeente tot 1598 bediende, wanneer hij naar *Alkmaar* terugkeerde. Hier bleef hij werkzaam tot zijnen dood, die aldaar den 14 September 1638 plaats vond.

De Ries was een achtingwaardig man, die zich in vele opzigten bij zijne gezindte verdienstelijk gemaakt heeft en wiens ijver voor haren bloei en opbouwing gepaard ging met eene gematigdheid en zachtmoedigheid niet algemeen in die dagen aangetroffen. Aarzelde hij niet om de pen ter verdediging van de gevoelens der Doopsgezinden op te nemen en in 1591 zijne *Noodwendige verantwoordinghe der onderdrukte waarheit*, die menigen tegenschrijver uitlokte, in het licht te doen verschijnen, in zijn eigen genootschap was hij een vriend van vrede. Dit blijkt reeds uit het vroeger vermelde verdrag met de Doopsgezinden te *Embden*, want, ofschoon de Ries niet in alles eenstemmig met hen dacht, wilde men toch van weerszijden de eendragt, liefde en geestelijke gemeenschap bewaren. Hoog stond hij dan ook bij zijne geloofsgenooten aangeschreven. Reeds in 1581 was hem, door de vergadering te *Amsterdam* gehouden, opgedragen om, met anderen, eene geloofsbelijdenis op te stellen, maar het liep een aantal jaren, waarschijnlijk tot 1610, aan, vóórdat hij, in vereeniging met Lubbert Gerritz, zijne *Corte belydenisse des geloofs*, meer bekend onder den naam van *Waterlandsche Confessie*, vervaardigd had. Een derde druk verscheen reeds in 1618 te *Haarlem*.

[1]) Te lezen bij Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, I. blz. 264 verv.

Reeds hoog bejaard, werd hij onwillig in een twist gewikkeld met Nittert Obbesz, leeraar bij de Waterlandsch Doopsgezinden te *Amsterdam*. Deze was tot de Sociniaansche meening omtrent de Godheid van Christus overgegaan en sprak onzen de Ries, toen hij, in 1623 of 1624 in onze hoofdstad over Joh. I. vs. 1 predikende, over de Godheid des Woords had gehandeld, daarover aan. Nittert verklaarde, dat er geen ander woord was, dan het geschrevene, de H. Schrift, terwijl de Ries betuigde, dat er ook een ongeschapen woord, Jezus Christus, was. Veel werd hierover getwist, maar toch scheen het, dat het geschil tot geene openbare rustverstoring zou leiden. Nittert meende echter niet te mogen zwijgen en deed het licht zien: *Raechbesem, zeer bequaem om zommige Mennonitische schuuren te reinigen van onnutte spinnewebbens, zotte grollen en ydelheden eeniger geestdryveren, Swenkveldianen enzv., die op hunne byzondere drijvingen en inspraaken steunen, tot verminderinge van 't beschreeven woord Gods, toegemaakt door Nicodemus Letterknecht van Wtgeest*, Amst. 1625. Wel namen ook anderen de pen op ter verdediging van de Ries, maar hij zelf schreef in 1627 *Ontdekkinge der dwalingen in N. Obbes Raechbesem*. Nittert had met vele moeijelijkheden ten gevolge van zijn geschrijf te worstelen, dat hij in 1626 onder den zachteren titel: *Eenige vragen met noch een brief aan H. de Rys* andermaal uitgaf.

Dat de Ries verdraagzaam was en de leer predikte, dat men, om Doopsgezind te zijn, niet in alles met Menno Simonsz behoefde in te stemmen, bleek uit zijne *Historie der Martelaaren of waarachtige getuigen van J. C. die de Euangelische waarheid bevestigd hebben sint het jaar* 1524 *tot deesen tyd toe*, Haarlem by D. Keyser, 1615, in 4⁰. Wel waren er geene moeite of kosten ter zamenstelling van dit werk gespaard. Velen hadden met de Ries daaraan gearbeid, vooral Jaques Outerman, ook van Reninghen geheeten, leeraar bij de Vlaamsche Doopsgezinden in *den Blok* bij *Haarlem*. Van deze *Historie der Martelaaren* verscheen in 1617 te *Hoorn* een tweede druk. Nu echter kwamen sommigen op het denkbeeld, dat de eerste zamenstellers in het opgeven van de leer en de gevoelens der geloofsgetuigen nopens de menschwording des Heeren, den ban, de afzondering en de mijding niet ter goeder trouw hadden gehandeld. Zij

besloten hierop een nieuw werk uit te geven, dat onder den titel van *Martelaars Spiegel der Doopsgezinden*, Hoorn 1626, in 4°., het licht zag. Hans Alenson [1]) verdedigde echter de eerste schrijvers in een *Tegen-bericht op de Voorrede van 't Groote Martelaars-boek der Doopsgezinden, gedrukt te Hoorn* 1626, Haarl. 1630.

Niet het minst heeft de Ries zich verdienstelijk gemaakt door zijn *Liedtboeck, inhoudende Schrifluire liederen, vermaan-, klaag-, dank-, kruisliederen en Psalmen*, Rott. by D. Mullem 1682, en meermalen herdrukt, zoo als in 1604, 1615, 1618, 1624, 1634, 1640, 1643, 1658, 1681 en 1700. Hij was de eerste, die bepaalde Gezangboeken voor de Doopsgezinden *ordineerde* en de Psalmwijzen bij hen invoerde. Zijn *Liedtboeck* werd bij de Waterlanders gebruikt.

In het archief der Doopsgezinde gemeente te *Amsterdam* berusten onderscheiden brieven van de Ries. Welligt zouden zij belangrijke bijdragen kunnen leveren voor de geschiedenis.

Zie overigens: Kort verhaal van het leven en de daden van Hans de Rìes, Ryp 1644. De Windt a. w. blz. 596, en hetgeen de naauwkeurige Blaupot ten Cate heeft opgeteekend in zijne Geschied. der Doopsgez. in Friesland, blz. 96; in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, I, blz. 114, 264; in Holland, Zeeland en Utrecht, I, blz. 42, 116, 193, 261, 274, 385. II blz. 210, 216.

Petrus Rietveld, den 31 Julij 1739 te *Amsterdam* geboren, heeft het predikambt eerst elders en vervolgens tot 1767 bij de Hervormde gemeente te *Zwolle* bekleed. In dat jaar vertrok hij naar *Delft*, waar hij werkzaam bleef tot 1781, toen de bezorgeren der Hollandsche hoogeschool hem tot hoogleeraar in de theologie benoemden. Hij aanvaardde zijn professoraat den 7 Mei van dat jaar met eene *Oratio de dono diversarum linguarum, in primos Christum profitentes divinitus collato, eoque gravissimo pro veritate religionis Christianae argumento*. De Leidsche akademie had geen lang genot van 's mans ijver, daar hij reeds den 22 Junij 1784 overleed.

Wij kennen van hem: *Habakuk en Maleachi*, Delft 1778, benevens zijne *Afscheidsrede* bij zijn vertrek uit *Delft*.

Zie overigens: Siegenbeek a. w. I, blz. 317, 319. II, Bijl. en toev. blz. 225.

Hermanus Rietveld, den 26 November 1760 te *Em-*

[1]) Hij was Doopsgezind leeraar te *Haarlem*.

merik geboren, werd, zijne akademische studien eerst te *Utrecht* en vervolgens te *Leiden* voltooid hebbende, den 14 November 1784 te *Wijngaarden* bevestigd, van waar hij twee jaren later naar *Goudriaan* vertrok. In 1789 nam hij het beroep naar *Vlissingen* aan, deze standplaats eindelijk met *Amsterdam* verwisselende. Hier werd hij den 8 Junij 1791 bevestigd en bleef er met onafgebrokene gezondheid ruim veertig jaren ijverig werkzaam. Hij overleed den 10 Januarij 1832.

Rietveld was een zeer geleerd man, die zich, wat zijne predikwijze aanging, door bondigheid, duidelijkheid en kortheid onderscheidde. Hij heeft menige vertaling geleverd en ook buiten den kansel uitgebreid nut gesticht. Door hem zijn o. a. *De lijdensgeschiedenis van Jezus in 39 leerredenen, met practicale aanmerkingen*, Amst. 1821, 3 d., — *J. Bartels, karaktertrekken uit de lijdensgeschiedenis van den Verlosser*, Amst. 1825, en *Diens Homilien of geschiedkundige gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus*, ald. 1824 bewerkt.

Zie overigens: Boekzaal voor Januarij 1832, blz. 97. Voor Julij 1832, blz. 129 verv. Nieuw Christelijk Maandschr. van den Ring Amsterdam, V. 5. blz. 241 verv.

Job du Rieu was predikant te *Bergen op den Zoom* gedurende de belegering van 1623. Met zijne ambtgenooten Lambert de Rycke en Nathan Vay, nam hij te midden der krijgsgevaren zijne dienst met lofwaardige trouw waar en hij heeft met hen eene belangrijke bijdrage tot de kennis dier merkwaardige belegering geleverd in *Bergen op den Zoom beleghert op den* 10 *Julij* 1622 *ende ontleghert den* 3en *Octobris deszelven jaars, volgens de beschrijvinge gedaan bij de drie predikanten van de gemeente Christi aldaar*, Middelb. 1623. De staten van *Utrecht* vereerden de schrijvers met een geschenk van honderd gulden.

Zie overigens: La Rue a. w. blz. 234. Paquot, III. pag. 478. De Windt a. w. blz. 377.

Hendrik Rintjes, in 1630 geboren, was leeraar bij de Waterlandsche Doopsgezinden en boekdrukker te *Leeuwarden*. Hij overleed in 1698 en stond niet alleen in letterkundige betrekking met een aantal geleerden uit zijne dagen, maar heeft zich ook bekend gemaakt als schrijver of verzamelaar, en als uitgever van *Klioos kraam met verscheiden gedichten*, 1656, — *Lust-Prieel der zeeden*, 1685, — *De morgenstond in haer somersche vermaeklijkheden vertoont en*

doorgaens leersaem toegeeigent tot 's Allerhoogsten lof, 1684 en 1690, — *Gedachten op den jongsten dag, in verssen vertoont*, 1681, — *Zielensucht aan God om een blijde verwachting des doods*, toegevoegd aan de *Heilsame bedenkingen op het lijden Christi door J. Oudaen*, 1699. Men meent, dat hij ook de hand heeft gehad in de *Geestelyke goudschaele*, eerst in 1662 te *Franeker* en vervolgens in 1684 bij hem te *Leeuwarden* uitgekomen.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, geschied der Doopsgez, in Friesland blz. 235, 385.

Nicolaas Rips, die in Februarij 1651 te *Middelburg* het levenslicht aanschouwde, werd in 1680 als predikant te *Schoondyke* bevestigd, van waar hij twee jaar later naar *Wolphaartsdijk* vertrok. In 1709 emeritus geworden bragt hij zijne laatste jaren in zijne geboortestad door, aldaar den 11 Februarij 1729 overleden zijnde. Hij heeft zich bij zijne tijdgenooten bekend gemaakt door *Beginsel der leere Christi of kort begryp der Christelyke religie, aangewesen, verklaard tot verligtinge der genen, die nog duyster en onervaren zijn in 't woord der geregtigheid*, Goes 1699.

Zie overigens: de la Rue, a. w. blz. 147. Paquot II, pag. 389.

Joannes Riserius of de Reyser, volgens Paquot in 1572 te *Amsterdam* geboren, begaf zich op zijn eenentwintigste jaar in de orde der jezuiten en bekleedde niet alleen het ambt van onder-rector in het collegie te *Antwerpen*, maar was veertig jaren lang in de Hollandsche missie werkzaam. Het laatste zijns levens bragt hij te *Antwerpen* door, waar hij den 16 Maart 1650 gestorven is. Hij heeft geschreven: *Sylva anachoretica Aegypti et Palaestinae, figuris aeneis et brevibus vitarum elogiis expressa, Abrahamo Blommaert inventore, Boetio a Bolswert sculptore*, Antv. 1619.

Zie overigens: Paquot II, pag. 279 suiv.

André Rivet of **Andreas Rivetus** was uit een geslacht gesproten, dat de zaak der Hervorming in *Frankrijk* van de vroegste tijden met al zijne krachten was toegedaan. Zijn grootvader, Guillaume Rivet, was een der eersten, die haar omhelsde, en zijne moeder, Catharina Cardel de la Morinière, nog vóór haar zeventiende jaar, ten gevolge van eigen bijbelonderzoek, tot het Protestantisme overgegaan. André Rivet werd kort vóór den Bartholomeus-nacht, in

1572, te *St. Maxent* in het landschap *Poitou* geboren. Zijne ouders deelden ruim in de rampen, die toen en later de Hugenoten troffen. Meer dan eens werden zij van hunne bezittingen beroofd en tot rondzwerven gedwongen. Dit belette hun echter niet om, toen de onvoorzigtigheid eener dienstbode hunnen eenjarigen zoon door eenen val in levensgevaar bragt, de gelofte af te leggen van hem, zoo hij gespaard mogt blijven, aan de prediking van Gods woord toe te wijden. Zijne moeder vergenoegde zich niet slechts met aan deze belofte trouw te zijn, maar de ongemeen verstandige en rijk begaafde vrouw ontwikkelde zelve den veelbelovenden aanleg van haar geliefd kind. Allereerst genoot hij het onderwijs van Blanchier, predikant te *Niort*, terwijl hij vervolgens zijne studien te *Orthes* in *Bearn* voortzette. Zich met geheel zijne ziel aan de theologie toegewijd hebbende, werd hij in 1595 te *Thouars* tot predikant geordend. Groot was de achting, die hij in zijn vaderland genoot, maar groot ook menigwerf het gevaar, waaraan hij blootstond. Hoogelijk werd zijne welsprekendheid geroemd en niet minder zijne geleerdheid en zijne ervaring in het beleid van kerkelijke zaken.

Rivet's naam was in ons vaderland niet onbekend gebleven. Met Pierre du Moulin was hij door de Fransche kerken benoemd geweest om de synode te *Dordrecht* bij te wonen. Toen Episcopius, ten gevolge der gebeurtenissen zijn professoraat verloor, poogde men wel in de eerste plaats du Moulin tot zijnen opvolger te bekomen en werd, om dit te bewerken, Erpenius naar *Frankrijk* gezonden. De kerkeraad van *Parijs* wilde echter haren leeraar niet ontslaan en nu koos men Rivet, nog altijd predikant te *Thouars*, wordende Erpenius op nieuw naar hem en met gunstigen uitslag gezonden. De algemeene Fransche synode stond hem eerst voor twee jaren, later voor onbepaalden tijd aan *Holland* af.

Rivet aanvaardde het professoraat in de godgeleerdheid te *Leiden* op den 14 October 1620 met eene *Oratio de bono pacis et concordie in ecclesia.* Hoog stond hij bij de akademie aangeschreven, onmiddelijk zich den voorrang toegekend ziende boven zijne ambtgenooten in de theologie. Wel was hij dan ook bij uitnemendheid geschikt om in die dagen,

welke op de kerkelijke beroeringen volgden, met het onderwijs in de godgeleerdheid belast te worden, want was hij een ijverig, soms scherp verdediger van het Protestantismus, hij ging in zijn onderwijs van den Bijbel uit en was een voorstander van vrede en eendragt. Gerustelijk mag men aannemen, dat hem te *Leiden* toenmaals even hooge achting werd toegedragen, als Voetius te *Utrecht* genoot.

Zeer betreurde het dan ook de hoogeschool, dat prins Frederik Hendrik hem in 1632 eene andere betrekking opdroeg. Deze vorst vertrouwde hem het bestuur toe van de opvoeding van zijnen zoon, Willem II. Met hoogen lof kweet Rivet zich van deze taak, bij welker aanneming de Leidsche curatoren hem den titel van *professor honorarius* hadden toegekend. Met zijn gansche hart was hij aan het huis van Oranje gehecht en wederkeerig schonk dit hem de grootste toegenegenheid. Hij vergezelde Amalia van Solms naar de wateren van *Spa* en was, tijdens het beleg van *Breda*, haar huisprediker. Insgelijks behoorde hij tot het geleide van zijnen vorstelijken kweekeling, toen deze in 1641 naar *Engeland* reisde om de hand der koninklijke prinses te vragen. Hij troostte Frederik Hendrik op diens krank- en sterfbed en, toen Willem II zoo vroeg bezweek, deed dit zijn gestel zoo aan, dat hij dezen slechts kort overleefde.

Bij de oprigting van de Illustre-school te *Breda*, droeg prins Frederik Hendrik hem het oppertoezigt daarover op en hij wijdde haar den 17 September 1646 met eene plegtige redevoering in. Den laatsten tijd zijns levens bragt hij dan ook te *Breda* door. Wel had hij zich in het genot eener buitengewone gezondheid mogen verheugen. In 1638 was hij echter ernstig ongesteld geweest en had aan tijdelijke doofheid geleden [1]). In het najaar van 1650 werd hij bedlegerig en, toonde hij, gedurende die jongste krankheid, een opregt en geloovig christen te zijn; zijn afsterven op den 7 Januarij 1651 was vroom en voorbeeldig. De Bredasche regtsgeleerde, Janus Vlitius, voegt, bij het berigt, dat hij omtrent zijnen dood aan N. Heinsius doet toekomen [2]), wel, dat Rivet's sterfbed christelijk was,

[1]) V. Epist. J. H. Gronovii ad C. Salmasium in Syll. Burm. II, pag. 565 sqq.

[2]) Syllog. Burm. III, pag. 735. J. Vlitius of van Vliet, in 1666 te *Breda*

maar, dat hij ook toen nog eene overdrevene inhaligheid niet had kunnen afleggen, wenschende op openbare kosten begraven te worden.

's Mans godgeleerde werken zijn bijeenverzameld uitgegeven onder den titel *A Riveti, opera theologica*, Roter. 1651, 3 tom. in folio.

Rivet was een man van uitgebreide kennis, wiens geleerdheid evenzeer lof verdient, als zijn onvermoeide ijver. Episcopius verklaart dat hij hem hoog heeft leeren achten, nadat hij met zijne schriften bekend was geworden. Wel zou hij hem onpartijdiger jegens de Remonstranten hebben gewenscht, maar toch betuigt hij naauwelijks iets gezien te hebben, dat der Leidsche akademie meer waardig was, dan de arbeid van dien hoogleeraar. Daarin wedijverden kracht van zeggen en helderheid van redenering met veel omvattende geleerdheid [1]).

Zeker lag het in den aard van 's hoogleeraars opvoeding en eerste lotgevallen evenzeer, als het de vrucht zijner innige overtuiging was, dat hij als warm verdediger van het Protestantismus en als ijverig bestrijder der Roomsche kerk optrad. Bewijzen hiervan leveren zijne *Remarques et considerations sur Response de Nic. Coeffeteau* [2]) *au livre de Mess. Phil. de Mornay*, Saumur 1615, — *Catholicus orthodoxus, Bailii* [3]) *Catholico Papistae oppositus*, Lugd. Bat. 1630, vroeger reeds driemalen in het Fransch verschenen, — *Jesuita Vapulans, sive castigatio notarum Sylv. Petrasanctae Romani in epistolam P. Molinaei, mysteria patrum Jesuitarum ex eorum scriptis fideliter expressa.* Opmerking verdient het, dat Rivet in weerwil van deze geschriften, bij aanzienlijke roomschgezinden, zooals de abdis van St. Croix in *Poitou*, de zuster van den hertog de Tremouille, en later bij den gouverneur van *Breda* de Hauterive, zeer gezien was: iets wat ongetwijfeld, bij

overleden, maakte zich als letterkundige, regtsgeleerde en latijnsch dichter bekend.

[1]) Epist. praest. et erud. virorum pag. 721.

[2]) Coeffeteau, geb. 1574, overleden 1623, was een Dominikaner monnik, die zich door zijn schrijven tegen de protestanten in *Frankrijk* heeft bekend gemaakt. Later was hij Bisschop van Marseille.

[3]) Guilielmus Bailius was een Fransche jezuit, wiens *Catholicus Papista*, bedrieg ik mij niet, in 1609 het licht zag.

het vasthouden aan zijne overtuiging, voor zijne zachtheid pleit.

Intusschen bragt juist deze ijver tegen de Roomsche kerk Rivet in openbare twist met onzen beroemden Grotius en verleidde hem de perken der gematigdheid jegens dien verdienstelijken exegeet van het N. Verbond te overschrijden. Men weet, hoe Grotius beschuldigd werd, dat hem, om geheel Roomsch te zijn, slechts de openlijke toetreding tot die kerk ontbrak [1]). De Amsterdamsche kerkleeraar, Jacobus Laurentius, was niet de éénige die hem *Papizans* noemde. Van beide zijden werd een aantal twistgeschriften gewisseld. Zoo verschenen *Riveti examen animadversionum H. Grotii*, Lugd. B. 1642, — *H. Grotii animadversiones in animadversiones A. Riveti*, Lut. Paris. 1642, — *ejusdem votum pro pace ecclesiastica*, 1642, — *Riveti Apologeticus pro vera pace ecclesiae*, Lugd. B. 1643, — *Riveti Grotianae discursionis διάλυσις*, Rott. 1646, terwijl het laatste geschrift was vóórafgegaan door *Rivetiani apologetici, pro Schismate contra votum pacis facti, discursio*, Irenop. 1645, en *Grotius, Testament of hoofdpunten van sijn antwoord aan D. Rivet*, Vredestadt 1645. Beklagelijk is het, dat Rivet zich hierbij tot een scherpheid liet vervoeren, die op nieuw het bewijs levert, dat te ver gedreven ijver daar, waar die anderen van onwaarheid beschuldigt, het gevaar zeldzaam ontgaat van zich zelven aan onwaarheid schuldig te maken.

Liever dan breed stil te staan bij eenen twist, welke twee mannen verwijderde, die beiden de opbouwing van het Christendom liefhadden, al kleefden zij ook niet dezelfde rigting aan, vestigen wij de aandacht op Rivet's exegetische verdiensten. Hij was de eerste onder de Nederlandsche theologanten, die de Hermeneutica wetenschappelijk behandelde. In 1627 gaf hij *Isagoge sive introductio generalis ad Scripturam Sacram Veteris et Novi Testamenti*. Hoeveel lof onze hoogleeraar ook ten dezen verdiende, kleefde hem echter, als uitlegger, hetzelfde gebrek aan, dat den meesten zijner tijdgenooten eigen was. Hoofddoel bij zijne bijbelverklaring was het wederleggen van andersdenkenden en het dienstbaar maken van plaatsen der H. Schrift aan het bewijzen

[1]) Zie ons I. D. blz. 576 verv.

van de leer der hervormde kerk. Nogtans behoort hij geenszins tot de minste exegeten van zijne dagen. Zijn beste werk van dien aard is *Psalmorum Euangelicorum selectae dodecadis explicatio*, Lugd. B. 1626. Lof verdienen insgelijks zijne verhandeling *in Caput* XX *Exodi*, ibid. 1632, — *Theologicae et Scholasticae exercitationes* 191 *in Genesin, in quibus praeter explicationem difficilium locorum controversiae multae adversus varios errores agitantur et quaestiones non paucae ad praxin ventilantur*, ibid. 1633, — *Commentarii in librum Mosis secundum, qui Exodus apud Graecos inscribitur*, ibid. 1634.

Met zijne ambtgenooten Polyander, Walaeus en Thysius gaf hij uit: *Synopsis puiroris theologiae*, 52 *disputationibus comprehensa*, Lugd. B. 1625, 1642, Amstel. 1658.

Rivet begaf zich gaarne ook op een ander wetenschappelijk gebied, dan op dat der polemiek en wederleggende godgeleerdheid. Bijzondere vriendschap had hij aangeknoopt met onze beroemde Anna Maria van Schurman, met wie hij in briefwisseling trad over de mogelijkheid, of eene vrouw het even verre in kunsten en wetenschappen zou kunnen brengen, als een man. Deze briefwisseling werd door den hoogleeraar uitgegeven als *Amica dissertatio inter A. M. Schurmanniam et A. Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias*, Paris 1638, herdrukt onder den titel: *Dissertatio logica de muliebris ingenii ad doctrinam et literas aptitudine, cui accedunt epistolae aliquot* [1]) *ejusdem argumenti*, Lugd. B. 1641, en in het Fransch overgebragt als *Question célébre, s'il est necessaire, ou non, que les filles soient sçavantes? Agitée de part et d'autre par Mad. A. M. de Schurman, Hollandoise, et le Sieur A. Rivet, Poitevin; le tout mis en François par le Sieur Colletet*, Paris 1646.

Zie overigens: De laatste uuren ofte Christelick afsterven van mijnheer Andreas Rivet, in syn leven doctor en professor honorarius in de universiteit van Leyden en curator van d'illustre schole ende het collegie van Oranjen tot Breda, getrouwelijk 't samen vergadert ende uit de Fransche in de Neder-landsche tale overgeset. 2e dr. Amst, 1651. Meursii Athen. Bat. pag. 315 sqq. Soermans Academ, Regist. pag. 38 en 39. van Goor, Beschr. van Breda blz. 185 verv. Saxii onom litt. IV. p. 337 sqq. Ypey en Derm. II. blz. 395 verv. en de aanteek. Siegenbeek, a. w., I blz. 115, 143. II Bijl.

[1]) Ook deze zijn van A. M. van Schurman en van Rivet.

en toev. blz. 108 verv. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VI. blz. 159 verv. Schotel, Anna Maria van Schurman, bl. 71 en aanteek. blz 14.

Jean Brutel de la Rivière, den 17 Augustus 1669 te *Montpellier* in *Languedoc* geboren, studeerde eerst te *Zurich,* werwaarts zijn vader, na de herroeping van het edict van *Nantes* gevlugt was, en vervolgens te *Rotterdam*, *Utrecht* en *Leiden*. In 1695 werd hij predikant bij de Waalsche gemeente te *Veere*, van waar hij in 1702 naar *Rotterdam* vertrok. Dit verwisselde hij achttien jaren later met *Amsterdam*. Aan deze gemeente, die hem liefhad, werd hij den 14 Augustus 1742 door den dood ontnomen.

De la Rivière was een zeer werkzaam man en werd onder de welsprekendste kanselredenaars van zijn tijdperk geteld. Behalve het deel dat hij in anderen letterarbeid had, gaf hij een verbeterden druk van de *Dictionaire de Furetières* [1]), La Haye 1725, 4 vol. in fol., terwijl hij in 1637 op verzoek van het Amsterdamsche consistorie een' katechismus voor de Waalsche gemeente vervaardigde. Na zijnen dood verschenen zijne *Sermons sur divers textes de l'écriture S.* 1746.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18 E. VIII. blz. 644. Harderw. a. w. blz. 132 verv.

John Robinson, die een deel zijns levens op den vaderlandschen bodem doorgebragt en aldaar, maar meer nog in *Engeland*, naam gemaakt heeft, mag in deze bladen niet geheel onvermeld blijven. In de tweede helft der zestiende eeuw geboren, was hij predikant bij eene gemeente in *Norfolk* geweest, maar de vervolgingen, aan welke de non-conformisten blootstonden, noopte hem eene veilige schuilplaats in *Nederland* te zoeken. Robinson vestigde zich te *Leiden*, waar hij velen zijner geloofsgenooten vond. Allereerst voegde hij zich bij Brown, maar diens harde onverdraagzaamheid, allen, die niet met zijne begrippen instemden, den christelijken naam onwaardig achtende, mishaagde aan zijn meer zachtmoedig karakter. Hij wilde over anderen het oordeel niet uitspreken. Intusschen was hij hoogst afkeerig van alle hierarchie, welken vorm deze ook mogt aangenomen hebben. Naar zijne overtuiging maakte elke gemeente,

[1]) Deze Fransche lexicograaph en dichter, was lid van de Fransche akademie en leefde van 1628 tot 1688.

die haren leeraar en haar kerkbestuur had, eene volkomene kerk uit, onafhankelijk (*independent*) van anderen. Zulk eene kerk werd eene *congregationale* en de leden daarvan werden *congregationalisten* genoemd. Dat bij dit denkbeeld het separatistische beginsel tot grondslag lag, behoeft wel geene aanwijzing. Robinson, die een zeer geleerd man en doctor in de theologie was, had dan ook menig geschrift ter verdediging van het Engelsch separatisme uitgegeven. Een der merkwaardigste schijnt zijne *Apologie*, ten jare 1619 in het licht gekomen, geweest te zijn. Hij stichtte te *Leiden* eene kleine congregationale gemeente, die echter langzamerhand te niet ging, daar hare meeste leden zich naar *Amerika* of de Engelsche kolonien begaven. Zeker is het dat Robinson de meest verdraagzame separatist van zijn tijdperk geweest is en dat, na zijnen dood, zijne kinderen en weduwe zich weder tot de gemeenschap der hervormde kerk hebben begeven.

's Mans ambtgenoot, Henry Jacob, die met hem de Leidsche gemeente bediend had, rigtte eene zoodanige te *Londen* op. Daar ook deze, met wie later naar haar voorbeeld gesticht werden, hare onafhankelijkheid handhaafde en met de overige conformisten in geene verbindtenis trad, ontvingen zij den naam van *Independenten*. In zoo verre dan ook als Robinson daartoe aanleiding had gegeven, kan deze de stichter van de Engelsche Independenten [1]) worden genoemd.

Zie overigens: Hornbekii Summa controvers. pag. 741 sqq. 775. F. A. Lampe, Synopsis hist. Sac. et eccles. (edit. 3) pag. 442. Hornius kerkel. en wereldl. Historie, vertaald door B. Bekker, (Rott. 1735) blz. 259. verv. Wendeborn, Staat van Groot-Britt. III. blz 233. verv.

Charles de Rochefort, in 1605 geboren, was eerst als predikant naar *Amerika* en vervolgens leeraar bij de Waalsche gemeente te *Vlissingen* geweest. Van daar is hij in 1653 naar *Rotterdam* vertrokken, waar hij tot 1682 in dienst bleef, toen hij zijn emeritaat bekwam. Van hem bestaat eene *Histoire des Iles Antilles*, Rott. 1665.

Zie Harderw. a. w. blz. 124 verv.

[1]) Een merkwaardig geschrift over dit genootschap is dat van G. Walker, *Hist. of Independency*, Lond. 1666 3 vol. Wie zich de verschillende rigtingen en het scherp contrasterende van Independenten en Puriteinen aanschouwelijk geteekend wenscht, leze Walter Scott's *Old mortality*.

Hendrik of **Hinneus** [1]) **Rode** of **Rhode,** die zich jegens de zaak der hervorming in hare eerste opkomst, zoo hier te lande, als in *Oost-Friesland* zeer verdienstelijk gemaakt heeft, was, overste van het Hieronymiaansche huis tê *Utrecht* zijnde, zeer gezien bij bisschop Philips van Bourgondie. Een man van groote en buitengewone geleerdheid, was hij reeds vroeg met de gevoelens der hervormers bekend geworden. Dat zijne eigene denkwijze eene verlichte was, mogen wij daaruit afleiden, dat hij den eersten Noord-Nederlandschen martelaar, Johannes Pistorius, onder zijne leerlingen telde. Het was dan ook aan hem, en Georgius Saganus of Sylvanus, dat de raadsheer Hoen (*Honius*) een ijverig voorstander der nieuwe leer, de taak opdroeg om over een geschrift, in de nalatenschap van den Naaldwijkschen deken Jacobus Hoek (*Angularius*) gevonden, Luther te raadplegen. Dit geschrift, volgens sommigen van Wessel Gansfort, volgens anderen van nog vroegere dagteekening afkomstig, handelde over het Avondmaal (*de Coena*), dezelfde meening daaromtrent uitende, welke Zwingli later heeft voorgestaan. Rode vertrok met eenen brief van Hoen, in welken de inhoud der verhandeling werd uiteengezet, eerst naar Luther, en, toen deze zich met die leer niet vereenigen kon, naar Zwingli. Deze beroemde man nam haar over en daarom kan met volle regt beweerd worden, dat het Zwingliaansche avondmaalsbegrip van Nederlandschen oorsprong is [2]).

Deze reis van Rode heeft vermoedelijk in 1520 plaats gehad. In 1525 vinden wij hem onder de vertalers van het toenmaals te *Amsterdam* in 8° uitgegeven Nieuwe Testament vermeld. Zeker is het, dat hij in het bevorderen der evan-

[1]) Elders wordt hij *Johannes* genoemd.

[2]) De brief van Hoen is in 1525 door Zwingli uitgegeven en overgedrukt in de Monum. achter Gerdes. Hist. Ref. I, pag. 231 sqq. en in het Hollandsch bij Trigland, kerk. gesch., blz. 125 verv. Breeder onderrigt omtrent de verhandeling *de Coena*, haren inhoud en invloed op Zwingli kan men vinden bij Ullmann, Reform. vor die Reform., II. S. 560 ff. en N. C. Kist, de Nederl. oorsprong der Zwingliaansche avondmaalsleer, in het Nederl. Archief van Kist en Royaards II, blz. 114 verv. Het sta ons vrij, om wie van deze belangrijke bijzonderheid, eene meer aanschouwelijke schets wenscht, te verwijzen naar B. Glasius en H. M. C. van Oosterzee, galerij van Nederl. geloofshelden, blz. 71 verv.

gelische waarheid hoog belang stelde, maar ook, dat dit hem meer en meer bij de vijanden der hervorming in het oog deed loopen en eindelijk zijn verblijf hier te lande onveilig maakte. Hij besloot zich naar *Oost-Friesland* te begeven en hier werd hij in 1527 te *Norden* tot predikant beroepen. Daar bleef hij tot 1530, in welk jaar hij, in dezelfde betrekking, naar de gemeente te *Wolthuizen*, nabij *Embden*, vertrok. Weinige maanden later is hij aldaar overleden, eene echtgenoot nalatende. Zijn sterfbed was zacht en vroom.

Rode was een geleerd, zachtmoedig en verdraagzaam theologant in de Zwingliaansche rigting. Daarom was hij dan ook minder gezien bij die navolgers van Luther, welke andersdenkenden met strenge hardheid bejegenden. Zelfs waren er onder deze, die verdicht hebben, dat hij in ongenade zou gevallen zijn bij graaf Enno van *Oost-Friesland*, en die hem een veel noodlottiger uiteinde toeschrijven, dan zijne tijdgenooten ons berigten.

Zie overigens: Le Long, Boekz. des Nederl. Bijbels blz. 523. Delprat, a. w., blz. 129 en 130 met de aldaar aangeh. schrijvers. Meiners Oost-Vr. kerkg. I blz. 28. II. blz. 367 verv. Ullmann a. a. o. S. 564 a. w. Brandt II blz. 92.

Herman Alexander Roëll, in 1653 op zijn vaderlijk landgoed *Dolberg* in het graafschap *Marck* geboren, verloor reeds vroeg zijne ouders. Zijn vader, Johan, was een dapper krijgoverste, ook gedurende den dertigjarigen oorlog en den 16 Mei 1657 gesneuveld, terwijl zijne moeder, Elisabeth Bruggemans, zijne geboorte slechts twee jaren overleefde. Onze later zoo beroemd geworden godgeleerde studeerde in 1669 en 1670 te *Ham*, van waar hij zich in het laatstgemelde jaar naar *Utrecht* begaf om de lessen van Franciscus Burman bij te wonen. De vrees voor den inval van het Fransche leger dreef hem van hier in 1672 naar *Groningen* [1]), waar hij in het onderwijs van Hendrik Alting vergoeding voor hetgeen hij aan Burman verloor, hoopte te vinden: maar, toen de bisschop van Munster ook deze stad met eene belegering bedreigde, begaf hij zich, op aandrang van Alting, naar *Duitschland*. Hier bezocht hij *Bremen*, *Marburg* en vermoedelijk ook *Heidelberg*. Zijne reis voort-

[1]) Heringa, de audit. pag. 172. Sqq.

zettende naar *Zwitserland*, was hij geruimen tijd te *Zurich* een ijverig leerling van Heidegger. Wel had hij het plan gevormd ook *Frankrijk* en *Engeland* te bezoeken, maar ongesteldheid noopte hem tot zijne betrekkingen terug te keeren. Andermaal zette hij nu zijne studien te *Ham* voort, waar hij in Februarij 1675, onder voorzitting van W. Momma [1]), eene *disputatio de vera satisfactione peccatorum praestita per Jesum Christum* verdedigde. In het volgende jaar reisde hij naar *Utrecht* om zijne akademische studien onder den door hem hooggeachten Burman te voltooijen. Vervolgens bragt hij nog eenigen tijd te *Leiden* door, waar Wittichius en de grijze Heidanus hem het meeste boeiden.

In zijn vaderland teruggekeerd, werd hem wel het beroep naar *Keulen* aangeboden, maar ziekte noopte hem daarvoor te bedanken. In 1679 nam hij echter de betrekking aan van hofprediker bij Elisabeth, dochter van den ongelukkigen Boheemschen koning Frederik, Abdisse van *Hervord*. Toen deze vorstin reeds in het volgende jaar overleed, vestigde hij zich te *Bremen*. In 1680 aanvaardde hij het hofpredikerschap bij prinses Albertina, weduwe van Willem Frederik, stadhouder van *Friesland*. Twee jaren later (3 April 1682) werd hij predikant te *Deventer*, waar hij tevens voor de studerende jongelingschap Coccejus verhandeling *de foedere et testamento Dei* verklaarde.

Weldra opende zich voor hem een meer wetenschappelijke werkkring. In 1686 benoemden bezorgeren der Friesche akademie hem tot hoogleeraar in de philosophie en tevens, daar hij de theologie niet wilde laten varen, tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Spoedig werd hem echter het gewoon professoraat opgedragen. Hij aanvaardde zijn leerstoel den 17 Junij 1686 met eene *Oratio de religione rationali*, Franeq. 1686 in folio, in den vorm eener dissertatie ald: 1689, 1695, 1700, Herborn. 1705, Ultraj. 1713, in het Hollandsch vertaald, Utr. 1705.

Dat Roëll tot de Coccejaansche rigting behoorde, was bekend, en dat hij een zelfstandig, liberaal theologant zou wezen, te vermoeden. Zijne meest geliefde leermeesters,

[1]) Zie ons II D. blz. blz. 525.

Burman [1]), Alting [2]), Heidegger en Wittichius, waren hem daarin voorgegaan. Bovendien was het distichon, dat hij in het album zijner vrienden en leerlingen plagt te schrijven:

> Non ego sum veterum, non assecla, amice! novorum;
> Sen vetus est, verum diligo, sive novum.

de zinspreuk, die hij al zijn denken en handelen volgde. Volkomen streed het met zijne overtuiging dat, wat hij geloofde, te zwijgen of te verbergen, terwijl zijn wijsgeerige geest hem drong om dat, wat hem duister toescheen, zooveel hij kon, door diep en ernstig onderzoek op te helderen. Dit was reeds uit zijne bovengemelde oratio gebleken, gelijk het dan ook te *Deventer* bekend was geweest. Intusschen had men hooge achting voor zijne geleerdheid en weinige maanden na zijne komst te *Franeker* werd hij door den akademischen senaat tot doctor in de godgeleerdheid en wijsbegeerte bevorderd.

Het duurde niet lang, of onze Cartesiaansch-Coccejaansche theologant werd in wetenschappelijken twist gewikkeld. Reeds had men het vreemd gevonden, dat hij een collegie hield over de natuurlijke godgeleerdheid, iets, wat te *Franeker* of nooit of althans hoogst zeldzaam had plaats gevonden: maar, toen op den 8 October 1686 zijn bloedverwant, Gijsbert Wessel Duker eene *disputatio de recta ratiocinatione* verdedigde, maakte men daaruit op, dat Roëll aan de rede in de studie der godgeleerdheid grooter gezag toeschreef, dan men plagt te doen. De beroemde regtsgeleerde, Ulrich Huber, een man, ook in theologische zaken ervaren, achtte zich geroepen onmiddelijk zijne aanmerkingen op Duker's stellingen te maken. Wel trad van der Waaijen ook als zijn verdediger op, hoezeer hij veel aan jeugdige onvoorzigtigheid toeschreef, maar Roëll was het voornamelijk, die de zaak voor zijnen neef opnam. Verre was het er echter af, dat Huber zich hiermede vergenoegde. Hij gaf zijne *Positiones duodecim*, waarop Roëll zijn *examen breve positionum* 12 deed volgen, hetwelk door den regtsgeleerde met *stricturae* en deze wederom door den theologant met *vindiciae examinis* beantwoord werden. Met al deze geschriften, die elkander in 1686 en 1687 opvolgden, was het pleit niet beslist.

[1]) I D. blz. 199. verv.

[2]) I D. blz. 30 verv.

Duker zelf leverde *Dissertationes duae apologeticae:* Huber een *de concursu rationis et scripturae Liber*, Fran. 1687, benevens eene *Praescriptio contra vindicias.* Thans achtten curatoren der Friesche hoogeschool het meer dan tijd om door hun gezag de twistende professoren tot vrede te vermanen. Het geschil dreigde toch groote onrust te verwekken. De hoogleeraren Witsius, Leydecker en de Vries waren tegen Roëll in het strijdperk gestreden. De predikant van Kockengen, Gijsbert Cock [2]) had zijn *Examen* 18 *adsertionum de rationis usu in religione Christiana*, Ultraj. 1687, geschreven en de klassis van *Leèuwarden* op de Synode van 1687 een gravamen ter dezer zake ingebragt. Het was alleen de invloed der staten, die daaraan op dat pas zwaarder gevolgen ontnam [3]). Ook de kerkelijken der overige provincien hadden zich de zaak aangetrokken.

Welligt zou zij niet zoo lang de gemoederen ontrust hebben, indien Roëll niet, kort hierna, het leerstuk over *de eeuwige generatie van Gods Zoon* getracht had op eene geheel andere wijze te verklaren, dan de hervormde kerk gewoon was. Het denkbeeld van *generatie* achtte hij noch schriftuurlijk, noch logisch. Indien de zoon waarachtig God was, gelijk de Vader en de Heilige Geest, dan was dat woord geheel onvoegzaam. Het beteekende toch eene *voortbrenging* en sloot dus het denkbeeld van *aanvangnemen* in zich. De zoon zou dan door den Vader zijn voortgebragt en derhalve kon hij, aan dezen zijn bestaan dankende en van dezen dien ten gevolge afhankelijk zijnde, geen waarachtig God, gelijk de Vader, wezen.

Bij dien gang van gedachten stuitte Roëll op de bijbelsche uitdrukking: *Zoon van God.* Allereerst bragt deze hem in het naauw en wist hij daarvan geene voldoende verklaring te geven. Later meende hij die te moeten verklaren met het goddelijk gezantschap van den zoon. De benamingen Christus, zoon van God, Koning van Israels koning

[1]) Zie over hem Vriemoet l. l. pag. 444 sqq.

[2]) Zie ons I D. blz. 296, waarbij het hier vermelde tot aanvulling moge dienen.

[3]) De stellingen, waarvan Roël en v. d. Waaijen, als de rede te hoog verheffende, werden beschuldigd, zijn te lezen bij Diest Lorgion, de Hervormde Kerk in Friesland, blz. 336. verv.

was de Heer een buitengewoon gezant van God en in die betrekking was de gezant minder, dan de zender. De woorden *generatie, vader en zoon* moesten dus oneigenlijk verklaard worden. Zij stelden de allernaauwste betrekking voor tusschen den goddelijken zender en den goddelijken gezant. Gene had dezen gezonden tot zijne ongehoorzame onderdanen en hem het koninklijk bewind overgedragen om de door hem teruggebragten te beschermen en zalig te doen zijn. Eigenaardig en gepast werd het dus genen den Vader, dezen in die betrekking den zoon te noemen. Overigens verklaarde hij, dat de Vader in wezen dezelfde was met den zoon en dat beiden éénswezig met den Heiligen Geest één en dezelfde, eeuwige, onveranderlijke, onafhankelijke, waarachtige God waren.

Roëll openbaarde insgelijks zijn gevoelen *over den tijdelijken dood des geloovigen*, bewerende, dat deze eene eigenlijke zondenstraf was, waardoor aan de goddelijke geregtigheid wezenlijk werd voldaan. Deze meening bragt hem evenzeer in twist, als die over de generatie van Gods Zoon. Zij waren echter, opdat wij dit dadelijk hierbij voegen, niet de eenige punten, omtrent welke men hem van onregtzinnigheid beschuldigde, maar hij werd ook verdacht omtrent de leer van de eeuwigheid der goddelijke besluiten, die van de noodzakelijkheid in God om de zonde te straffen, over de oorspronkelijke zonde, over Gods medewerking met de handelingen der menschen, bijzonder de booze, over de genoegdoening van Christus en 's menschen regtvaardigmaking. Al deze stukken werden echter door den grooten en geruchtmakenden twist over de *generatie* op den achtergrond gedrongen.

Roëlls meening omtrent dit leerstuk werd later afgeleid uit zijne rationalistische rigting, en grond hiervoor gevonden o. a. in de onder hem omstreeks 1687 verdedigde dissertatie van Aeschinus Saagmans *de indifferentia Dei circa decretum et opera externa*, ook uitgegeven in 1713.

Den 9 Maart 1689 liet onze hoogleeraar *Theses theologicae de generatione filii* verdedigen. Campegius Vitringa trad tegen het daarin ontwikkelde gevoelen op, en liet weinig tijds later zijne *disputatio theol., in qua theses de generatione filii ex patre examinantur* verdedigen. Roëll antwoordde in

eene *Dissertatio de generatione filii, qua suas de re ae theses plenius explicat et contra cl. viri C. Vitringa objectiones defendit.* Hierop schreef Vitringa een *Epilogus disputationis non ita pridem a se habitae, de generatione filii,* en nu volgde Roell's *Dissertatio theol. altera de generatione filii opposita epilogo clar. C. Vitringa.* Het kon wel niet anders, of een met bitteren ijver tusschen twee beroemde theologanten over een zoo belangrijk leerstuk gevoerde twist moest veler aandacht tot zich trekken. Roell achtte het pligt om bij de geruchten, die daaromtrent verspreid werden, zijne meening ook in de vaderlandsche taal aan het groote publiek te doen kennen. Daartoe gaf hij een *kort en eenvoudig berigt van het verschil over de geboorte des Zoons*, Amst. 1691.

Intusschen besloten de hoogleeraren van der Waaijen en de Hautecour hunne ambtgenooten te bevredigen en stelden den 12 December 1690 in den akademischen senaat vijf artikelen voor om door Roëll ten blijke zijner regtzinnigheid onderteekend te worden [1]. Aanvankelijk mishaagden zij zoowel aan Vitringa, als aan Roëll, maar in Februarij 1691 besloot de laatstgemelde ze te onderteekenen en zich tot stilzwijgen te verbinden. Deze handeling van den akademischen senaat ontving de volle goedkeuring van Frieslands Staten, die Roëll het stilzwijgen over zijn bijzonder gevoelen oplegden, zoolang hij te Franeker zou wezen, en die tevens verboden daarover te handelen, hetzij aan de akademie, hetzij in kerkelijke vergaderingen.

Het was hoog tijd voor dit verbod, dat van den 28 April 1691 dagteekent. Niet alleen toch had Vitringa op het Hollandsche geschrift van zijnen van onregtzinnigheid beschuldigden ambtgenoot kort te voren eene *korte verklaringe van het geloove der algemeene kerke, aangaande de geboorte des Soons en de tijdelijke doodt der gelovigen*, Fran. 1691, doen volgen, maar de zaak was reeds voor de Friesche

[1]) Deze artikelen zijn te lezen in: *Judicium ecclesiasticum, quo opiniones quaedam Clar. H. A. Roëll Synodice damnatae sunt, laudatum a professoribus theol. in academia Lugd. Bat.* (van der Marck, Fabricius, Wesselius en T. H. van der Honert) Lugd. Bat. 1723, pag. 4 sq. en in de Holl. vertaling, onder den titel: *het kerkelijke oordeel, waardoor eenige meyningen van der vermaanden Dr. H. A. Roëll in de Synode veroordeelt zijn, geprezen van de professores der Godgeleertheidt in de Holl. Academie tot Leyden,* in 1725 te Leiden uitgegeven, blz. 4 verv.

synode gebragt. In 1690 had de Utrechtsche Correspondent een uittreksel uit Roëll's verhandeling over de generatie bij haar ingeleverd en tevens had de klassis van *Franeker* verklaard daarop eenige aanmerkingen te hebben. De Friesche kerkvergadering had besloten, des hoogleeraars verhandeling, benevens het uittreksel, door de Utrechtsche synode gegeven, [1]) aan al de klassen van *Friesland* tot onderzoek te zenden. Op de synode van 1691 werd echter, op verlangen van de gedeputeerden der Staten, de zaak niet doorgezet. Op deze wijze werd zij door het gezag der regering in *Friesland* onderdrukt, hetwelk ook tusschen beiden kwam, toen Rintius Meilsma in 1691 een werkje uitgaf over de Röellistische twisten, en een boekhandelaar de latijnsche verhandeling van onzen hoogleeraar andermaal het licht wilde doen zien. Zelfs betuigde zij haar hoog misnoegen aan de klassis van *Leeuwarden*, die hare kerkelijke goedkeuring aan het eerstgenoemde geschrift had geschonken.

Was nu de twist in het gewest, waar hij eenen aanvang had genomen, tot stilte gebragt, dit was geenszins elders het geval. De Utrechtsche synode bleef zich tegen Roëll verklaren tot in het begin der achttiende eeuw. Die van *Zuid-Holland* had zijn gevoelen reeds in 1691 als eene hoogst verderfelijke ketterij gebrandmerkt en ontwierp twee jaren later vraagstukken, die aan de proponenten of van elders ingekomen predikanten, ten einde van hunne regtzinnigheid overtuigd te zijn, zouden worden voorgelegd. Ook in andere provincien vond dit plaats. Overal nam men maatregelen tegen het Roëllisme en tot het laatste der vorige eeuw kwamen onder de synodale lemmata van *Noord-* en *Zuid-Holland*, als ook van Stad en Lande, *de dwalingen van Doctor Bekker en Professor Roëll* voor. Vergeefs waren de vroeger en later door de Geldersche, Utrechtsche en Overijsselsche synoden, ook van wege *Friesland*, aangewende pogingen om met meer zachtheid tegen den hoogleeraar te werk te gaan. De synode van Stad en Lande spoorde zelfs, na zijnen dood, den geleerden Driessen [2]) aan om tegen Roëll te schrijven, terwijl in 1723, op verzoek der Zuid-Hollandsche

[1]) Zie het bij Diest Lorgion, a. w., blz. 339 verv.
[2]) Zie ons I D. blz. 384 verv.

kerkvergadering, het *Judicium ecclesiasticum laudatum* van de Leidsche godgeleerden, reeds vroeger door ons aangehaald, verscheen.

Zeker is het een opmerkingwaardig verschijnsel, dat Roëll, in weerwil van al de onaangenaamheden, hem door zijn gevoelen aangaande de generatie berokkend en niettegenstaande hem de ketternaam werd toegeworpen, niet alleen tot 1704 het professoraat in de godgeleerdheid met groote toejuiching te *Franeker* bleef bekleeden, maar ook in dat jaar tot hoogleeraar in de theologie te *Utrecht* beroepen werd. Hij aanvaardde die betrekking den 22 September 1704 met eene *Oratio de theologia et theologiae supranaturalis prae naturali praestantia*, Ultraj. 1704, ook in onze moedertaal overgebragt. Toch had hij, hoevelen zijne geleerdheid ook op prijs stelden, te *Utrecht* meer dan te *Franeker* van zijne vijanden te lijden. In weerwil van ernstige ongesteldheid zich bij gelegenheid van den dood van een' zijner naastbestaanden naar *Amsterdam* begeven hebbende, overleed hij aldaar den 12 Julij 1718.

Meer dan één van 's mans zonen heeft zich der wetenschap toegewijd en in hooge betrekking bij den staat verdienstelijk gemaakt. Joannes Alexander was gedurende eenigen tijd hoogleeraar in de regten te *Deventer* en later vroedschap van *Utrecht*. Dionysius Andreas bekleedde den philosophischen leerstoel te *Deventer* en Willem die der anatomie te *Amsterdam*.

Behalve de reeds vermelde geschriften heeft Roëll geschreven: *Dissertatio philosophica de mentis existentia*, — *exercitationes theolog. tres ad* 1 *Tim.* III: 5, Fran. 1692 et 1693, — *Dissertationes philos. de theologia naturali duae, de ideis innatis una, Gerardi de Vries diatribae opposita*, Fran. 1700, — *Oratio funebris de vita en morte Ph. Matthaei*, ibid. 1701, — *Disputatio theol. de Sanctitate Dei et hominis*, Ultr. 1706, — *Commentarius in principium epist. Pauli ad Ephes.*, ibid 1715; terwijl nog na zijnen dood verschenen: *Exercitatio Catecheseos Heidelbergensis*, Ultraj. 1728, — *Commentarii in epistolam Pauli ad Ephes. pars altera*, ibid. 1731, en *Exegesis in Psalm.* 89, Duisburg. 1787. Bovendien aarzelde hij niet om de uitgave van sommige werken van anderen te bezorgen.

Dat Roëll een zeer groot geleerde en een verdienstelijk theologant was, hebben zijne vijanden evenzeer, als zijne vrienden, erkend. Vriemoet haalt hiervoor menig bewijs aan, waar wij nog bij mogen voegen, dat de beroemde Harderwijker hoogleeraar Meijer zeer met hem was ingenomen [1]). Zijne school schonk dan ook aan de vaderlandsche kerk een aantal voortreffelijke leeraars. Zeker is het, dat hij in het uiten zijner bijzondere gevoelens na 1691 meer behoedzaam was, maar toch is het aan te nemen, dat hij ze bedektelijk bleef voordragen. Zijn schrandere en doordringende geest had eene wijsgeerige rigting, terwijl hij aan helderheid van denken duidelijkheid en gemakkelijkheid van uitdrukking paarde. Dat hij een in zijne dagen uitmuntend exegeet was, bleek niet alleen in zijn bijzonder onderwijs, maar toonen ook zijne commentarien over den brief aan de Ephesiers. Als prediker volgde hij den trant van Flud van Giffen en bevorderde door zijn voorbeeld de rigting der ernstige Coccejanen. Zeer wordt zijne welsprekendheid geroemd en gaarne trad hij op den kansel. Groot intusschen was zijn invloed op de behandeling der godgeleerdheid, want, had het openlijk uiten zijner bijzondere meening de Nederlandsche kerk met onrust bedreigd, zij had het ook aan hem en aan zijnen invloed te danken, dat hare godgeleerden de christelijke waarheden meer naauwkeurig en zelfstandiger onderzochten.

Zie overigens: Brevis historia vitae H. A. Roell in Biblioth. Brem. class. II. pag. 707 sqq. Burmann. Traj. erud. pag. 306 sqq. Judicii Ecclesiastici laudati, quod jam supra citavimus, cap. I. pag. 1 sqq. Vriemoet l. l. pag. 656 sqq. Heringa, de audit. pag. 141, 172 sq. Ypey en Derm. II. blz. 542 en de aant. Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18e eeuw, VII, blz. 266 verv. 359. Dezelfde, gesch. der systhem. godgeleerdh. II. blz. 215 verv. Mijne geschiedenis der christ. kerk in Nederl. na de Herv. II. blz. 179. Diest Lorgion, de Nederd. Herv. kerk in Friesland blz. 180 verv.

Egbert Roelants, hoezeer door een vroegtijdigen dood verhinderd die eervolle plaats onder de Nederlandsche godgeleerden in te nemen, welke zijne eerstelingen hem schenen te beloven, verdient in deze bladen vermeld te worden. Den 30 Maart 1815 te *Groningen* geboren, ontving hij zijne eerste opleiding te *Leuven*, waar zijnen vader het ambt van inspecteur der akademie door koning Willem I werd opgedragen. De gebeurtenissen van 1830 verdreven

[1]) Bouman, Geld. hooges., II. blz. 17.

dezen uit *Belgie* en nu bereidde zich de jeugdige Roelants te *Groningen* tot de akademische studien. Bestemd om als leeraar bij de Waalsche Kerk op te treden, beoefende hij aan de hoogeschool zijner geboortestad evenzeer de oude letterkunde, als de godgeleerdheid. Weldra bleek het, met hoeveel vrucht hij zich aan de wetenschap had gewijd. Zijn antwoord op de in 1833 door de theologische faculteit van *Leiden* uitgeschrevene prijsvraag: *Eene vergelijking van de Noordsche mythologie met die der Grieken en Romeinen, vooral met betrekking tot de overblijfselen dier aloude godsdienst in ons vaderland* mogt al niet bekroond worden, groot was toch de roem, welken de achttienjarige jongeling door zijne poging behaalde. Zijn antwoord op de vraag der godgeleerde faculteit te *Utrecht* in 1834: *Over de oorzaken, en gevolgen der scheuring, die in de* 15e *eeuw in het bisdom Utrecht heeft plaats gehad*, werd wel niet het eeremetaal, maar nogtans een hoogst vereerend getuigschrift waardig geacht. Beide deze geschriften, die, door zijne vrienden mr. J. de Wal en dr. L. S. P. Meyboom in het Hollandsch vertaald, met eene voorrede van den hoogleeraar Hofstede de Groot, onder den titel van: *Twee verhandelingen, nagelaten door E. Roelants*, te *Groningen* 1839 het licht zagen, bewijzen, dat de Nederlandsche kerkgeschiedenis veel van zijnen ijver, helderheid van doorzigt en onbevangen oordeel had mogen verwachten, zoo hem langer leven ware vergund geworden. Hoogere wijsheid had dit echter anders besloten. Nog vóórdat hij kandidaat in de theologie was geworden, sleepte de toenmaals te *Groningen* heerschende griep hem op den 29 Maart 1837 ten grave.

Zie overigens wat de hoogleeraaren B. H. Lulofs en F. C. de Greuve, en mr. J. de Wal ter zijner gedachtenis bij de vermelde *twee Verhandelingen* hebben geschreven.

Gerard Roelofs of **Rodolphus**, omtrent het midden der zestiende eeuw te *Grave* geboren, heeft zijne studien waarschijnlijk grootendeels te *Leuven* volbragt. Eenigen tijd bij het aanzienlijk geslacht Schets als onderwijzer werkzaam geweest zijnde, trad hij later, vermoedelijk als schrijver, op bij den wijsgeerigen kanselier van *Gelderland*, Elbert Leoninus. Vervolgens werd hij kanonik in de collegiale kerk van zijne geboortestad. Bij de verandering der godsdienst-

zaken nam hij de wijk naar *Keulen*, terwijl hij in 1584 een kanonikaat te *Luik* verkreeg en ook aldaar den 16 Junij 1591 gestorven is.

Roelofs heeft, behalve eenige andere geschriften van wiskundigen en litterarischen inhoud, een werk geleverd, dat voor de christelijke oudheidkunde niet zonder belang is. Het zag het licht onder den titel: *De litteris Canonicis, videlicet formatis, pacificis, commendatitiis ac dimissariis, quibus in ecclesia primitiva Sancti Patres, ex generalium conciliorum decretis, in S. S. Nicaena synodo prius excogitatis, usi sunt*, Colon. 1582.

Zie overigens: Paquot II. pag. 53.

Jan Roemer, in 1769 te *Amsterdam* geboren, werd in 1791 proponent bij de Remonstrantsche broederschap en in het volgend jaar te *Nieuwkoop* beroepen. Hier bleef hij, van Julij tot October 1799 de dienst te *Dokkum* waarnemende, gedurende bijna tien jaren werkzaam. In 1802 trad hij als leeraar te *Leiden* op, waar hij in 1838 een eervol emeritaat verkreeg. Niet lang had hij daarvan genot; hij overleed reeds op den 27 December 1838 te *Alphen*.

Roemer was een zeer ijverig en kundig man, van wiens werkzamen geest de volgende geschriften getuigen: *Troostrede bij het overlijden van C. Rogge*, Leid. 1806, — *Beschrijving van de verwoesting te Leiden*, ald. 1807, — *Vruchtmandje voor de jeugd*, Amst. 1811, — *Proeve eener regtsgeleerde verdediging van de onschuld van Jezus Christus*, Leid. 1820, — *Jezus Christus voor het Sanhedrin*, Dordr. 1822, — *Hulde aan de nagedachtenis van Borger*, ald. — *Voordeelen van den geest der eeuw*, ald. 1823, — *Leerrede over het belangrijke en heilzame van de uitvinding der Boekdrukkunst*, ald. 1823, — *De Pharizéën*, Haarl. 1824, — *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet van Leiden*, Leid. 1825, — *Het vijfde halve eeuwfeest van de stichting der hoogeschool te Leiden*, ald. 1825, — *Gedenkschrift van den uittogt der studenten van de hoogeschool te Leiden*, ald. 1830 en *Gedenkschrift van den veldtogt der studenten van de hoogeschool te Leiden, in* 1830 *en* 1831.

Zie overigens: J. Tideman a. w. blz. 88, 102, 302, 376.

Jan van der Roest, een man, evenzeer beroemd door zijne braafheid en christelijken wandel, als door zijne uitgebreide kundigheden en welsprekendheid als kanselredenaar, is

achtereenvolgend predikant geweest bij de Hervormde gemeenten te *Blaauw-Kapel*, *Elst*, *Amersfoort* en *Haarlem*. Lang mogt de laatste zich in zijn bezit verheugen. Hij overleed in 1814.

Van der Roest was in meer dan één tak van menschelijke wetenschap ervaren, maar de godsdienst hem boven alles lief. Met hartelijkheid prees hij haar aan, zelf het voorbeeld van hare beleving gevende en zich door den ootmoed van zijn karakter en door zijne liefdevolle hulpvaardigheid den vadernaam, met welken hij begroet werd, ten volle waardig makende. Als Evangelieprediker verdiende hij den hoogsten lof. Even als Ewald Kist, heeft hij veel bijgedragen tot het verbeteren der predikwijze in ons vaderland. Zijne leerredenen waren bijbelsch-praktikaal, eenvoudig, populair, en toch levendig, krachtig, treffend en echt welsprekend. Wat meer tot de studeerkamer, minder op den kansel behoort, is er uit verbannen. Zonder eenige praal van geleerdheid, dragen zij het bewijs van helder denken, grondig doordringen in de christelijke waarheid, van rijke Bijbel- en menschenkennis. Zij zijn geschikt voor hen, voor wie zij bestemd zijn, evenzeer tot hun verstand, als tot hun hart sprekende. Zijn eerste bundel verscheen in 1782 onder den titel: *Bijbelsche tafereelen van leerzame sterfgevallen en uiteinden, in leerredenen*, in twee sukken, en werd herdrukt in 1803 te *Amsterdam*. Genoot die eenen schier algemeenen bijval, met geen minder genoegen werden door het Nederlandsche publiek ontvangen zijne *Leerredenen over de genoegens van de godsdienst*, 2 st., waarvan in 1806 de tweede druk te *Amsterdam* het licht zag; — *Twee leerredenen*, ald. 1810, en *Nagelatene leerredenen*, 2 st., ald. 1816.

Ook heeft hij uitgegeven: *Brief aan eene vriendin over den zin van* 1 *Joan*. III: 2, Haarl. 1810, waarin hij zijne opvatting en vertaling van die plaats [1]) tegen eene aanmerking van den hoogleeraar van der Palm, voorkomende bij diens leerrede over dezen tekst, verdedigt.

Van der Roest, die het Evangelie zoo gaarne aan allen bragt, was een ijverig voorstander van het prediken voor kinderen. In die rigting bezitten wij van hem: *der kinderen*

[1]) Van der Roest had *οὔπω ἐφανερώθη* vertaald: *het is nog niet verschenen, wij zijn nog niet, wat wij zijn zullen;* Van der Palm: *het is ons nog niet bekend gemaakt, wat wij zijn zullen.*

Goede Vrijdag. Gedachtenis van 's Heilands dood, gehouden in de kinderkerk te Haarlem.

Zie overigens: Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18e E., VIII. blz. 680 verv. Nieuwenh. Woordenb. VI. blz, 129.

Cornelius Rogge, in 1762 te *Amsterdam* geboren en reeds vroeg, in weerwil van een zwak en ziekelijk ligchaamsgestel, de blijken van eenen buitengewonen aanleg gevende, werd op zestienjarigen leeftijd als student op de kweekschool der Remonstrantsche broederschap toegelaten. Hij maakte ongemeene vorderingen en werd in 1783 met Frans Loriè, wegens ziekte van den hoogleeraar van der Meersch en om hunne bekende bekwaamheid, zonder examen tot proponent bevorderd. Nog student zijnde, was hij reeds als kanselredenaar bekend geworden en meer werd hij als zoodanig met lof bekend, toen hij als proponent eenigen tijd te *Rotterdam* predikte. In 1787 aanvaardde hij de bediening bij de Remonstrantsche gemeente te *Noordwijk*, van waar hij in 1790 naar *Berkel* vertrok. Op deze beide standplaatsjes zette hij zijne wetenschappelijke studien met ijver voort en als eerste openbare vrucht daarvan verscheen zijne verhandeling *Over het ware wezen van het Christendom, volgens de uitspraken van Jezus en zijne apostelen*, Rott. 1794. In hetzelfde jaar, waarin dit belangrijk geschrift het licht zag, nam hij het beroep naar *Leiden* aan. Ook hier bleef hij onvermoeid werkzaam. Weldra toch zag hij zijne beantwoording van de door Teylers godgeleerd genootschap uitgeschreven vraag: *Is, behalve het inwendig bewijs van de goddelijkheid van de leer van Jezus, nog eenig bewijs ter overtuiging noodzakelijk*, met den gouden eerepenning bekroond [1]), terwijl aan mannen, als J. Brouwer, A. Hulshoff en W. de Vos den zilveren werd toegekend.

Meer dan één tijd- en maandschrift, vooral de *Bijdragen tot het menschelijk geluk* en de *Wijsgeerige en zedekundige mengelingen* [2]), ontvingen menig geschrift van hem van zedekundigen of godgeleerden aard. Vooral trok de staatsomwenteling van 1795 zijne aandacht tot zich en hij gevoelde

[1]) Zij komt voor in het XV D. van de Verhandelingen van het genootschap.

[2]) Het eerste dezer tijdschriften verscheen van 1797 te Amsterd. in 10 d.; het andere te Leiden in 1794.

zich geroepen om als haar geschiedschrijver op te treden. Eerst gaf hij zijn *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Nederlanden in* 1795, Zutph. 1797, en vervolgens zijne: *Geschiedenis der staatsregeling voor het Bataafsche volk*, Amst. 1799, beiden met platen en afbeeldingen. Elk gevolg dier politieke gebeurtenis, vooral voor de kerk, met belangstelling gadeslaande, schreef hij: *De kerk afgezonderd van den staat*, Leid., — *Bedenkingen over de gepastheid van een algemeenen en openbaren dankdag te vieren*, ald., — *De armen, kinderen van den Staat, of onderzoek nopens de verpligting van het Gouvernement om de armen te verzorgen*, ald., — *Voorrede* voor de *Volledige verzameling van alle stukken, betreffende de afscheiding der kerk van den Staat door de nationale vergadering, representerende het volk van Nederland,* en zijne door Teylers godgeleerd genootschap met zilver bekroonde verhandeling *Over den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van de godsdienst* [1]).

Bleek het uit al deze geschriften, dat Rogge, wat het staatkundige aanging, van eene liberale rigting was, hij kleefde die ook in het godsdienstige aan.

Met van Rees deed hij in de groote vergadering der broederschap in 1795 het voorstel, dat de bekende uitnoodiging ter vereeniging van alle Protestanten ten gevolge had. Hij liet het hier niet bij, maar drong zijn gevoelen krachtig aan in *De kerk één en ondeelbaar,* Leid. 1798, en in eene *Leerrede over de voordeelen van de vereeniging der Christenheid*, ald. 1797 [2]).

Groot was zijne belangstelling in de pogingen ter beschaving van den gemeenen man en in de opvoeding van het aankomend geslacht. Niet alleen toonde hij dit door de werkzaamheden der Maatschappij tot nut van 't algemeen ijverig te bevorderen, maar ook door zijne *Leerredenen voor den huisselijken godsdienst van den gemeenen man*, — door zijn *Zedekundig leerboek, in den vorm van geschiedenissen, ten dienste der scholen,* in 1804 door de Maatschappij tot nut van 't algemeen uitgegeven, — door zijne gedrukte rede-

[1]) In het 17e deel der werken van het Genootschap.

[2]) Over deze poging tot vereeniging der Protestanten verdient vooral gelezen te worden de derde brief van *Adr. Stolker*, in *de onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der christ. kerk in de* 18e *eeuw van A. Ypey*, Leid. 1810.

voeringen *Jesus een voorbeeld voor de jeugd*, en *over de gevolgen der losbandigheid, naar aanleiding van Jezus gelijkenis van den verloren zoon*, — door zijne *levensgeschiedenissen voor jonge lieden*, 3 dn., door het schrijven en verzamelen der *Bijdragen, betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen*, en eindelijk door zijne *reize van den jongeling Agathon naar het land van geluk*, Leid. 1805, om van geene andere hier en daar verspreide stukken te gewagen.

Rogge, die aan eenen helderen geest een menschlievend hart paarde, eindigde zijn werkzaam leven op den 29 Augustus 1806.

Als godgeleerde heeft hij zich bijzonder bekend gemaakt in zijne reeds genoemde verhandeling over *het ware wezen van het Christendom*. Het behandelt de voornaamste Evangeliewaarheden in stelselmatige orde op populaire wijze, maar munt tevens uit door kracht en bondigheid van bewijzen. De zedeleer wordt er afzonderlijk in voorgedragen en het geheel mag den naam van bijbelsch dragen. Als kanselredenaar genoot hij grooten roem. De geleerde Westerbaan gaf, na zijnen dood, *Leerredenen*, Leid. 1808, van hem uit, die den lof, welke men hem bij zijn leven toekende, ten volle regtvaardigen. Hij blijft daarin steeds trouw aan den gekozen tekst en spreekt evenzeer tot het hart, als tot het verstand zijner hoorders.

Zie overigens: Ypey gesch. der Chr. kerk in de 18 E. IX. blz. 224, 226 verv. Tydeman a. w. blz 40, 88, 93, 183, 375. Nieuwenh. Woordenb. VI. blz. 131 verv.

Jacobus Rolandus, geboren te *Delft* in 1562 en in 1587 te *Frankenthal* [1]), van daar in 1594 te *Delft* en van hier weder in 1598 te *Frankenthal* beroepen, werd in 1603 als predikant te *Amsterdam* bevestigd. In de kerkelijke twisten dier dagen omhelsde hij met al zijne krachten de partij der contra-Remonstranten en werd dan ook in 1618 niet alleen tot lid der synode van *Dordrecht*, maar ook tot assessor op die gewigtige kerkvergadering gekozen. Belangrijk

[1]) Veeris, kerk. Alphab. blz. 170, voegt er bij: *of te Wiselock en Germersheim in de Paltz*. Dit laatste wordt ook vermeld in het onderschrift van zijn afbeeldsel, door C. van der Voordt geschilderd en door W. Delff gegraveerd. Zie Heringa, over de Nederl. bijbelvertaling, in het Archief van Kist en Royaards, V. blz. 144 verv.

was het deel, dat hij aan hare werkzaamheden nam en wel ondervonden de Remonstranten, dat hij hoogelijk tegen hen was ingenomen. Hij overleed te *Amsterdam* in 1632 in den ouderdom van 70 jaren.

Zeer verdienstelijk heeft hij zich gemaakt door zijnen arbeid aan de Statenvertaling. Deed zijne bekende geleerdheid hem tot een der bijbeloverzetters kiezen, hij beantwoordde aan de omtrent hem gekoesterde verwachting. Dat hij reeds vroeg aan de vertolking van het N. Testament gewerkt heeft, blijkt uit eene bij zijne nakomelingen door den hoogleeraar Heringa gezien handschrift, waarvan elke bladzijde in de eene kolom den griekschen tekst, in de andere de Nederduitsche, vaak veranderde vertaling bevat. Het laatst van al de overzetters kwam hij te *Leiden*, daar het veel moeite gekost had zijn tijdelijk ontslag bij de regering en den kerkeraad van *Amsterdam* te bewerken. Bij het vervullen van deze taak was hij tevens met de revisie van de vertaling des O. V. belast. Toen men met die van het Nieuwe Verbond tot de Handelingen der Apostelen was gevorderd, nam de dood den geleerden en werkzamen man weg.

Velen zijner nakomelingen hebben het predikambt bij de Nederlandsche hervormde gemeente bekleed.

Zie overigens: Brandt III. blz. 27, 654, 657, 660. Wagenaar, Amst., VII, blz. 484. Ypey en Derm. II. blz. 361. Heringa, de Nederl. bijbelvert., in het archief van Kist en Royaards V op meer dan ééne plaats. Chatelain, histoire du Synode de Dordrecht pag. 126. Schotel, kerk. Dordr. I. blz. 494 verv.

Johannes Roldanus, die in 1644 proponent zijnde, te *Ommer* de Evangeliedienst aanvaardde en in December 1647 te *Enkhuizen*, waar hij den 16 October 1688 overleed, bevestigd werd, heeft zich bij zijne tijdgenooten bekend gemaakt door eene Nederduitsche berijming der psalmen, die in 12° het licht heeft gezien.

Rumoldus Rombouts, in de eerste helft der 17e eeuw geboren, aanvaardde zijne predikdienst in 1658, te *Stad op 't Haringvliet*, van waar hij in 1662 naar *Nymegen* vertrok. Van hier werd hij in 1670 naar *Leiden* beroepen en daar bleef hij werkzaam tot zijnen dood, die in 1692 plaats vond.

Rombouts was een niet ongeleerd man, wiens predikwerk echter door het gebrekkige van zijn geheugen zeer

bemoeijelijkt werd. Hij heeft eenige stichtelijke werken nagelaten. Zij zijn: *Schriftuerlyke verklaaring ende godtvruchtige betrachting over de predicatie Christi op den Berg*, Leid. 1685, — *Schriftuerlyke verklaaring ende betrachting over Christi wonderwerken: alsmede de zending der apostelen en het vervolg van zijn predikdienst, verhaalt van Matthaeus, Cap.* VIII, IX, X, en XI, ald. 1689 en 1692, — en *Schriftuerlyke verklaaring ende godtvrugtige betrachtinge over de verdediginge van de leere Christi ende den staat van zijn koninkrijk, verhaald van Mattheus, Cap.* XI, X, *verhandeld en uytgebreid*, ald. 1692.

Zie overigens: Paquot II. pag. 58 et 59.

Adam Cornelis Romswinckel Jzn., aanvaardde de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Eethen* en *Drongelen* den 13 Maart 1803. Vijf jaren later vertrok hij van daar naar *Nieuwerkerk* in *Duiveland*, van waar hij in 1823 naar *Dordrecht* werd beroepen. Hier bleef hij werkzaam tot 1849, wanneer zijne verzwakte gezondheid hem noodzaakte zijn emeritaat te nemen. Zijn leven was een leven vol beproeving, maar ook vol geloof. Het eindigde plotseling den 17 Februarij 1854.

Hij was een zeer geleerd man, en heeft als proeve zijner uitmuntende gaven geleverd: *Bijbeloefeningen over uitgezochte plaatsen des Ouden Testaments, in leerredenen*, Amst. 1829 [1]).

Albertus de Ronghe, geboren in 1615, en het Cisterterscienser kleed in de beroemde, nabij *Antwerpen* gelegen, abdy van St. Bernard aangenomen hebbende, bekleedde, na het volbrengen zijner studien te *Leuven*, onderscheiden betrekkingen in zijn klooster. Later is hij gedurende twaalf jaren pastoor geweest te *Gastel* in *Noord-Brabant*. Een plotselinge dood roofde dezen bij velen geachten geestelijke op 12 September 1666 weg. Hij heeft zijnen naam bewaard in *Favus distellatus, sive e S. Bernardi, melliflui ecclesiae doctoris, operibus depromtae preces, ad quas accedit diversa paraphrasis*, Antv. 1657, — *Dulcedo mellis, seu attributa Divina piis affectibus illustrata, e S. Bernardi alveari collecta*,

[1]) Terwijl wij dit schrijven gewordt ons een inteekenlijst op een *zestal* leerredenen van zijne hand, uit te geven door de predikanten der Herv. gemeente te *Dordrecht*, onder medewerking en met een voorberigt van Prof. W. A. van Hengel, wiens zwager hij was.

ibid. 1661, — *Nardus odorifera, harmonica, dorica, fugata, opus integrum musicum pro vocibus et instrumentis. Partes quinque, cum notis musicalibus*, ibid 1663.

Zie overigens: Paquot III. pag 116.

Gerbertus Johannes Rooijens, den eersten Augustus 1785 geboren te *'s Hertogenbosch*, was de zoon van P. Rooijens, onderwijzer in de godsdienst, en van D. W. Dix. Reeds vroeg ontwikkelde zich in hem een zooveel belovende aanleg, dat hij voor de predikdienst bestemd werd. *Utrecht* tot de plaats gekozen zijnde, waar hij zich hiertoe zou voorbereiden, werd hij daar in 1803 als student ingeschreven. In de beoefening der theologische wetenschappen volgde hij het geleide van de hoogleeraren H. Royaards en G. van Oordt. Hoogen lof oogstte hij aan de akademie in. Wel toegerust met wat hem voor de gewijde bediening noodig was, verliet hij haar, den 16 October 1808 als predikant te *Poederoyen* bevestigd wordende. Van daar vertrok hij in 1810 naar *Rumpt*, waar hij den 20 Mei zijne dienst aanvaardde. Die gemeente had daarvan geen lang genot, want den 16 Junij 1811 verbond hij zich aan die van *Leerdam*. Bijna zes jaren bleef hij in haar midden werkzaam, totdat hij naar *Harlingen* beroepen werd, waar hij den 4 Mei 1817 zijne intreërede hield. Slechts één jaar mogt deze gemeente hem bezitten. Die der hoofdstad begeerde den rijk begaafden man en den 7 Junij 1818 werd hij in haar midden bevestigd.

Wel stelde men te *Amsterdam* Rooijens verdiensten op hoogen prijs. Als prediker was hij gezien, en als mensch algemeen geacht. Ook zijne ongemeene kennis en de hoogte welke hij in de beoefening der godgeleerde wetenschappen bereikt had, bleven niet onopgemerkt. Bij het vertrek van den hoogleeraar van Hengel naar *Leiden*, werd hij dan ook tot diens opvolger benoemd. Op den 22 November 1827 aanvaardde Rooyens het professoraat in de theologie aan het athenaeum te *Amsterdam* met eene *Oratio de indole religionis Christianae in qualibet formae varietate perpetuo spectabili, neque unquam peritura*. Door zijne grondige geleerdheid, scherpzinnig oordeel, schrandere opvatting, bezadigde denkwijze, echte liberalïteit en onvermoeiden ijver, strekte hij der doorluchtige school tot een wezenlijk sieraad

Warm belang stelde hij wederkeerig in haren bloei, dat in krachtige taal openbarende in zijne *Godsdienstige rede bij het tweede eeuwfeest der doorl. School van Amsterdam*, Amst. 1832. Zijne school was rijk in leering voor de aanstaande predikers van het Evangelie, die zijne leiding volgden, en vooral muntte zij uit op het gebied der gewijde uitlegkunde. Geen wonder dan ook, dat men hem *en* te *Groningen en* te *Leiden* eene hoogleeraarsplaats aanbood, maar zijne gehechtheid aan het athenaeum deed hem voor beiden bedanken. Jammer slechts was het, dat de kracht van zijn ligchaam niet aan die zijner ziel geevenredigd was. Zijn laatste levenstijd kenmerkte zich vooral door eene toenemende verzwakking.

In meer dan ééne betrekking was hij werkzaam ter opbouwing van hetgeen goed en edel is, en ter uitbreiding en handhaving van het rijk van licht en waarheid. Het koninklijk instituut bezat in hem een belangstellend lid. Het Nederlandsche bijbelgenootschap, waarvan hij langen tijd vice-president was, ondervond niet minder zijnen ijver en het Haagsche genootschap ter verdediging van de Christelijke godsdienst bezat in hem sedert 1822 eenen ijverigen en ervaren medebestuurder. Bij het toenemen van de spanning tusschen de protestanten en de roomschgezinden in ons vaderland behoorde hij tot hen, die de noodzakelijkheid inzagen van een orgaan ter handhaving van de protestantsche belangen te bezitten. Hij was uit die overtuiging medeoprigter en redacteur van den *Evangelischen kerkbode*, terwijl hij een onvermoeid medearbeider was in het *Maandschrift voor den beschaafden stand, uitgegeven door de Ringsvergadering van Amsterdam.*

Groot en veelvuldig waren de werkzaamheden van Rooijens. Met droefheid werd dan ook de mare vernomen, dat hij na eene ziekte van drie weken, den 9 Januarij 1846 te *Amsterdam* was overleden. Zwaar was zijn verlies voor de wetenschap, doch dit werd niet alleen in hem betreurd, maar ook de brave, hulpvaardige man, de gemoedelijke Evangelie-prediker, de ootmoedige en geloovige christen, wiens ervaring niet alleen gewigtige lessen mededeelde, maar wiens voorbeeld die aandrong. Proeven van zijne scherpzinnige schriftverklaring, van zijne preekmethode, en van

zijne leerredenen zelve worden hier en daar medegedeeld in den *Tekstenrol* van den Nestor onzer Nederlandsche godgeleerden, W. Broes.

Zie overigens: Lennepii memor. Amst. Athen. pag. 254. Boekzaal voor Jan. 1846 blz. 89 verv.

Anthony Jacobsz. Roscius, omstreeks 1594 te *Hoorn* geboren, bekleedde in zijne geboortestad niet alleen het ambt van geneesheer, maar ook dat van leeraar bij de Waterlandsche Doopsgezinden. Hij was een zeer werkzaam en met zijne gezindte ingenomen man, maar die rijkelijk zijn aandeel had in de bepoevingen des levens. In den winter van 1624 zich met zijne vrouw en zijn kind over het ijs naar *Amsterdam* willende begeven, brak het onder zijne voeten, met dien noodlottigen uitslag dat zijn kind verdronk. Dat dien ten gevolge de gezondheid zijner gade geleden had, is waarschijnlijk. Weinig tijds later bezweek ook zij. Die dubbele slag verpletterde den liefhebbenden man en vader. Na eene kortstondige ziekte overleed ook hij den 27 Januarij 1624.

Roscius, die bij velen, o. a. bij Vondel, hoog stond aangeschreven, was een ijverig verdediger van den doop der bejaarden. Toen Robertus Puppius [1]) als bestrijder van dit leerstuk optrad in *bewijs van den kinderdoop, dat dezelve uyt Gode is ende niet uyt den menschen; teghen den Mennisten,* Amst. 1614 en 1621, en in *bewijs van den wederdoop, dat deselve uyt den menschen is, en niet uyt Gode, teghen den Mennisten,* Amst. 1614 en 1621, verscheen als tegenschrift: *wederlegginghe des kinderdoops, waerin betoont wordt, dat deselfde niet uyt Godt is, maer uyt den menschen, teghen R. Puppium, door A. Jacobsz. Med.* Dort. 1617, waarvan de derde uitgave in 1624 verscheen. Puppius antwoordde in eene *beschermінghe des kinderdoops teghen A. Jacobsz*, waarvan de tweede druk in 1629 te *Amsterdam* het licht zag.

Na zijnen dood verscheen nog: *Babel dat is verwarringe der kinder-dooperen onder malcanderen over het Artykel des Doopsels, ende den aencleve van dien; Uit verscheyden schriften der kinder-dooperen ghetooghen, tot stichtinge van de*

[1]) In 1609 te *Middelie* en *Kwadijk* bevestigd en van daar in 1616 naar *Edam* vertrokken, waar hij in 1619 overleden is. Veeris, Kerk. Alphab., bl. 161.

waerheyt lievende, ende eenen spiegel voor Hermanno Faukelio, predicant tot Middelburgh ende syne medestemmeren, tot beschouwinghe van haer eyghen vlecken. Hier zijn oock bijgevoecht 25 *argumenten, genomen uyt der kinder-dooperen eygene woorden, ende getuygenissen, dienende tot wederlegginge ende verwerpinghe des kinder-doops. 't Samengestelt door wijlen Anthoni Jacobsz. ende een synder medehulperen*, 1626.

Zie overigens: Paquot I pag. 142 suiv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enzv. I blz. 282, II blz. 219.

Godschalk Rosemondt, omstreeks 1483 te *Eindhoven* geboren, volbragt zijne philosophische en theologische studie te *Leuven*, waar hij, meester der vrije kunsten en doctor in de godgeleerdheid geworden, zich eerst het onderwijs in de wijsbegeerte en later dat in de theologie zag opdragen. Niet alleen was hij als hoogleeraar, maar ook als prediker en biechtvader werkzaam, terwijl hij in 1524 tot president van het collegie van paus Adriaan werd aangesteld. Hij behoorde tot de drie Leuvensche hoogleeraars, die in 1525 naar 's Gravenhage werden gezonden om met den eersten Noord-Nederlandschen martelaar der Hervorming, Jan de Bakker, en diens medegevangenen te twistredenen. Wanneer wij de door Gnaphaeus bewaarde gesprekken raadplegen, schijnt Rosemondt ons wel toe niet de hardste der Leuvensche theologanten geweest te zijn, maar toch springt het in het oog, dat zijne geleerdheid, hoe hoog ook door zijne geloofsgenooten geprezen, niet bestand was tegen de Evangeliekennis van den Woerdenschen martelaar.

Hij overleed te *Leuven* den 5 December 1526.

Rosemondt heeft, waarschijnlijk in het Vlaamsch, eene verklaring van het volmaakte gebed geschreven. Dit geschrift wordt althans aangehaald in zijn *Confessionale, Liber peroptimus, clero et vulgo deserviens, cuilibet confessori et recte confiteri volenti admodum utilis et necessarius, editus et studiosissime collectus per G. Rosemondt de Eyndovia etc. de modo rite confitendi, recte vivendi et salubritem moriendi*, Antv. 1518, en, onder eenigzins veranderden titel, ald. 1519, 1525, 1554.

Zie overigens: Paquot I, pag. 459 suiv.

Heribert Rosweyde, den 22 Januarij 1596 te *Utrecht*

geboren, trad op zijn twintigste jaar in de societeit der Jezuiten, zijne akademische studien te *Douai* volbrengende. Van zijne jeugd af aan openbaarde hij eene buitengewone zucht tot het onderzoek van kerkelijke geschiedenissen en oudheden, welke gedurig toenam in weerwil dat hem eerst te *Douai* het onderwijs in de philosophie en later te *Antwerpen* dat in de H. Schrift werd opgedragen. Menige togt werd dan ook door hem gemaakt om uit den rijken schat der Belgische kloosters lang vergeten handschriften op te delven. Reeds lang had hij den wensch gekoesterd om al de levens van de heiligen der Roomsche kerk bijeen te verzamelen en naar de volgorde hunner vierdagen in het licht te geven. In 1607 maakte hij dit reuzenplan het eerst aan de geleerde wereld bekend en zeer groote verpligting heeft daaraan de studie der kerkelijke oudheid, want, was het onzen Utrechtenaar, bij al zijnen onvermoeiden ijver, onmogelijk eenen arbeid van zoo wijden omvang te voltooijen, hij had er toch eenen uitgebreiden voorraad van bouwstoffen uit in- en buitenlandsche bibliotheken voor bij elkander gebragt en hieruit werd, toen, na zijnen dood, de voortzetting der taak aan Bollandus en vervolgens ook aan anderen werd opgedragen, het voor elken beoefenaar der kerkgeschiedenis hoogst belangrijk werk geboren, dat onder den titel: *Acta Sanctorum* het licht ziet.

Hoezeer dit groote doel door Rosweyde niet kon bereikt worden, heeft hij echter veel uitgegeven, wat van zijne geleerde historische nasporingen en studien een blijvend getuigenis geeft. Allereerst deed hij, en wel als voorlooper, of, wil men, als prospectus van de levensbeschrijvingen der heiligen, welke hij in achttien deelen in folio meende te bewerken [1]), verschijnen: *Fasti Sanctorum, quorum vitae in Belgicis Bibliothecis munuscriptae. Item, acta praesidialia S. S. Martyram* Tharaci, Probi et Andronici, Antv. 1607, in 8°. Hierop volgden *Martyrologium Romanum ad novam kalendarii rationem et ecclesiasticae historiae veritatem restitutum etc. Novissimae et curatissimae huic editioni seorsim ac-*

[1]) Toen de kardinaal Bellarminus dit plan vernam, vroeg hij naar den ouderdom des ontwerpers. Gehoord hebbende, dat deze reeds veertig jaren telde, riep hij uit: »Meent deze man dan tweehonderd jaren te zullen leven!"

cedit vetus Romanum Martyrologium hactenus a Cardinale Baronio desideratum, una cum Martyrologio Adonis, ad M. S. exemplaria recensito, Antv. 1613 in folio — het *Vetus Romanum Martyrologium* [1]), waarmede Baronius zoo gaarne bekend was geweest, was aan Rosweyde bekend geworden uit de boekerij van het klooster St. Pantaleon te *Keulen*. — *'T Leven ende Spreucken der vaderen, beschreven door den H. Hieronymus, Priester, ende andere verscheyde autheuren in thien boecken*, Antw. 1615, 1617, Brugge 1699. Dit werk werd door hem in het latijn bearbeid voor de geleerden en uitgegeven onder den titel: *Vitae Patrum, sive de vita et verbis Seniorum libri decem etc. Accedit onomasticon rerum et verborum difficiliorum* [2]) *cum multiplici indici*, Antv. 1615, Lugd. 1617, auctius Antv. 1628, — *'T Bosch der Eremyten ende Erymitinnen van Aegypten ende Palaestinen met figuren van A. Blommaert* env. Antw. 1619 [3]), — *Generale legende der Heylighen* (oorspronkelijk van den jezuit Petrus Ribadineira [4]), 2 d., 1619, waarvan eene zesde uitgave in 1686 het licht zag, — *Generale Kerckelyke historie van de gheboorte onses H. J. C. tot het jaer* 1624. *Bewysende den vasten stand der H. Roomsche Kercke; de ongebroken successie der Pausen, de Synoden der vaderen; victorie der martelaeren; opganck en onderganck der ketteryen. Ghemaect door den doorluchtichsten Cardinael Caesar Baronius ende den Eerw. Heer Henricus Spondanus* [5]), *oversien, verryckt ende noch vermeerdert met eene besondere Kerckelycke Historie van Nederlant vervattende d' outheyt des Gheloofs in de* XVII *provincien, Stiften der bischdommen, fondatien van Cloosters, de Synoden, heylighen ende ketters*, Antw. 1623, in fol., — *Leven der H. Maegh-*

[1]) Het volgt in deze uitgave met afzonderlijken titel, met aanteekeningen van Rosweyde voorzien en door hem aan Paus Paulus V opgedragen, op de indices van het Mart. Rom. Het is ook uitgegeven Paris, 1646 en in het 16e deel der *Bibliotheca Patrum*, edit. Lugdun.

[2]) Die allerbelangrijkst is voor de kennis der kerkelijke gebruiken, vooral in de middeleeuwen.

[3]) De jezuit J. Riserius heeft er eene latijnsche navolging van gegeven; *Sylva anachoretica Aegypti et Palaestinae*, cum fig., Antv. 1619.

[4]) Deze hagiograaph, geboren te *Toledo* in 1527, was een van Loyola's medgezellen, en overleed in 1611.

[5]) Henri Spondè of Spondanus, Bisschop van Pamiers, geb. 1568, overl. 1643, heeft zich vooral bekend gemaakt door zijne *Continuatio annalium Baronii*, 2 vol. in fol.

den, die van Christus-tijden af tot deese eeuwe in den staet van suyverheyt in de wereldt geleeft hebben, ald. 1626, 1642, 1696, met pl. Bovendien vinden wij vermeld, dat hij eene Hollandsche levensbeschrijving van Loyola en van Philippus de Neri geleverd heeft.

Werd Rosweyde bij al dezen historischen arbeid bezield door zijne voorliefde voor het onderzoek der kerkelijke oudheid, niet minder stelde hij zich daarbij tot doel om de Roomsche kerk tegen de Protestanten te verdedigen. Overal voeren zijne werken het bewijs daarvan met zich en, wordt hij hierdoor reeds verleid om het onpartijdige standpunt, dat den geschiedschrijver voegt, te verlaten, men wordt er tevens door gedrongen om de strenge historische kritiek, welke zijn arbeid behoeft, niet te vergeten. Hij trad dan ook meermalen als verdediger zijner kerk op. Zoo leverde hij eene verdediging van den Roomsch-gewordenen Leidschen hoogleeraar Lipsius [1]) in zijne *Vindiciae inferiarum Justi Lipsii contra Jos. Scaligerum*, Antv. 1608, die nogtans zonder zijnen naam het licht zagen. Insgelijks handhaafde hij Baronius tegen Casaubonus, die in 1614 zijne *Exercitationes in Baronium* te *Londen* had uitgegeven, in: *Lex Talionis* 12 *tabularum Cardinali Baronio ab Isaaco Casaubono dicta*, Antv. 1614. Dit geschrift gaf den Franschen protestantschen hoogleeraar Cappellus aanleiding om zijne *Vindiciae Casaubonianae contra Rosweydum*, Sedan. 1619, uit te geven. Rosweyde antwoordde in zijnen *Anti-Capellus, sive explosio naeniorum Jacobi Capelli*, Antv. 1619; waarop Cappellus zijne *Assertio bonae fidei adversus praecipuas Heriberti Rosweydi strophas, seu artes Romanae sedis, Jacobi Capelli notis in H. Rosweydi Jesuitae librum de fide Haereticis servanda delineatae*, Sedan. 1619, liet volgen. Rosweyde namelijk had vroeger eene *Disputatio de fide haereticis servandae ex decreto concilii constantiensis cum Daniele Plancio Scholae Delphensis moderatore, in qua quae de Husso historia est, excutitur*, Antv. 1610, geschreven. Thans beantwoordde hij den Sedanschen hoogleeraar met *Syllabus malae fidei Capellianae*, Antv. 1619.

[1]) Zie over hem Bayle II. pag. 1721 suiv. Siegenbeek, Leids. Hooges., I. blz. 33, 43, 55, 209, 223. II. blz. 40. Toev. en bijl. blz. 60 en 61 en de ald. aangeh. schrijvers. Vooral ook: Ch. Nisand, *J. Lipse*, *J. Schliger et J. Casaubon*. Paris, 1852.

Rosweyde trad ingelijks op om aan te toonen, dat Thomas van Kempen de schrijver is der *Imitatio Christi*. Met dit oogmerk schreef hij: *Vindiciae Kempenses pro Thoma de Kempis, auctore libri aurei de Imitatione Christi adversus Constantinum Cajetanum Abbatem S. Baronii ordinis S. Benedicti*, Antv. 1617. Hij gaf ze vervolgens uit met bijvoeging van den *Chronicon Canonicorum regularium ordinis S. Augustini Capituli Windesemensis, auctore Joanne Busschio. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis, auctore Th. a. Kempis*, Antv. 1621.

Hoe verdiept ook in zijne hagiographische studien, was hij de uitgever van onderscheiden geestelijke geschriften. Zoo deed hij het licht zien: *Joannis Moschi* [1]) *pratum Spirituale, cum notis*, Antv. 1615, — *Eacherius Lugdunensis* [2]) *de contemptu mundi et laude Eremi*, ib. 1621, — *D. Paulini Episcopi Nolani* [3]) *opera cum notis amoeboeis Frontis Ducaei et H. Rosweidi*, ib. 1622, terwijl hij het eerste deel van *Alphonsi Rodriquez* [4]) *de exercitio Spiritualis perfectionis* en *Johannis Bourghesii meditationes de vita et passione Christi*, Antw. 1623, in het Nederduitsch vertaald heeft. Door vergissing heeft men gemeend, dat hij de *Imitatio Christi* in het Fransch zou hebben overgebragt. Bovendien gaf hij nog als stichtelijke lectuur: *Het leven van de heylighe maghet ende moeder Godts Maria, princesse der Maeghden. Met een cort tractaet van den maegdelycken staet*, met pl., Leuv. 1629.

Rosweyde overleed te *Antwerpen* den 5 October 1629.

Zie overigens: Bollandus in praef. ante Tom. I Actor. Sanct., Burm. Traj. erud. pag. 312 sqq. De Windt a. w. blz. 492 verv. Goethals, lectures, III, pag. 139 suiv.

François de Rougemont, die in 1624 te *Maastricht* het eerste levenslicht aanschouwde, begaf zich op zeventienjarigen leeftijd in de orde der Jezuiten. In 1654 vernomen hebbende, dat de jezuit en missionaris Martin Martini, uit

[1]) Moschus was een Grieksche monnik, die, het Heilige land, *Syrië* en *Egypte* doorreisd hebbende, in 620 overleed.

[2]) Deze heilige der Roomsche kerk, omstreeks 454 overleden, was Bisschop van *Lyon* en heeft zich, behalve door het genoemde, nog bekend gemaakt door zijne legende van het Thebaansche legioen. Vide Martyr. Rom. ad 16 Novemb.

[3]) Pontius Meropius Paulinus, geb. omstreeks 353 te *Bourdeaux* en gestorven 431. V. Mart. Rom. ad 22 Junii.

[4]) Dit werk van dezen Spaanschen jezuit, die in 1526 geboren werd en in 1616 stierf, is in bijna alle Europesche talen vertolkt.

China wedergekomen zijnde, derwaarts zou terugkeeren, bekroop hem de lust om zich ook naar het hemelsche rijk te begeven. Na wat zijn verlangen in den weg scheen te staan, overwonnen te hebben, nam hij de verre reis aan en bevond zich in 1659 op den Chineeschen bodem. Hier was hij, de vier geloften zijner Societeit afgelegd hebbende, een der ijverigste zendelingen, deelende niet alleen in de vervolging, waaraan de christenen, vooral de Jezuiten, in 1664 blootstonden, maar ook in de gunst, die zij ten jare 1671 op nieuw begonnen te genieten. Onvermoeid bleef hij werkzaam, totdat hij in de kracht des levens in *China* overleed.

Men dankt aan hem eene niet onbelangrijke bijdrage tot de Chineesche geschiedenis, die het licht zag onder den titel: *Historia Tartaro-Sinica nova, auctore P. F. de Rougemont, S. J. Belga, Euangelii apud Sinas praecona, curiose complectens ab anno* 1660 *Aulicam Bellicamque inter Sinas disciplinam; sacrorum jura et sacrificulorum; Christianae religionis prospera adversaque, singulari fide, elegantia facili, idoneisque testimoniis breviter et clare describens*, Lovan. 1673; in het Portugeesch vertaald Lisboa 1672.

Zie overigens: Paquot II. pag. 133 suiv.

Philippus Rovenius of **Rooveen**, aldus genoemd naar het Overrijsselsche dorp, waar hij in 1575 geboren werd, toonde reeds vroeg eenen veelbelovenden aanleg, die dan ook bij de uitkomst de daarop gevestigde verwachting niet teleurstelde. Onder den pauselijken vicaris in Nederland, Sasbout, bekleedde hij reeds hooge kerkelijke waardigheden. Na diens dood in 1614 verhief Paulus V Rovenius tot pauselijken vicaris over Nederland, terwijl Urbanus V hem in 1620 tot aartsbisschop van Philippi en van Utrecht benoemde. Zeker was het geene ligte taak, die hem werd opgedragen, om in ons gemeenebest, waar de plakkaten tegen de Roomsche kerk in volle kracht waren, hare belangen te handhaven en te behartigen. Het ontbrak hem echter noch aan bekwaamheid, noch aan moed. Hij toonde het bij het beleg van *Grol* in 1627, maar vooral door zijne geloofsgenooten getrouwelijk te bezoeken en daarin te blijven volharden, ook, nadat hij door een bijzonder vonnis, met bedreiging van de hoogste straf, uit de Vereenigde Nederlanden was gebannen. Hij maakte zich dan ook bij uitnemenheid

verdienstelijk jegens zijne geloofsgenooten hier te lande, niet alleen zorgende, dat het hun aan geene godsdienstige geschriften ontbrak, maar zich ook beijverende om het getal geestelijken te vermeerderen. Onderscheiden besluiten werden door hem genomen om de zamenstelling der Roomsche kerk in Nederland op vaste grondslagen te ordenen. De loop der gebeurtenissen was hem hiertoe behulpzaam. Frederik Hendrik was toegefelijker dan Maurits: de koophandel vorderde verdraagzaamheid en, na den vrede van Munster, nam de verdraagzaamheid toe. En dat het Rovenius niet aan den moed ontbrak om, waar het hem mogelijk was, de belangen der Roomsche kerk te bevorderen, had hij reeds als Deken van *Oldenzaal* ten jare 1612 door zijnen ijver tegen de Doopsgezinden getoond [1]).

In weerwil van het klimmen zijner jaren ging hij voort zijne geloofsgenooten in ons vaderland te bezoeken. Op een' dezer heimelijke togten is hij in 1651 te *Utrecht* overleden.

Rovenius heeft zijnen naam in onderscheiden geschriften bewaard. Het voornaamste is: *de Republica Christiana*, 1648. Hij was niet blind voor de gebreken zijner kerk, vooral niet voor die der kloostergeestelijken.

Zie overigens: de Castillion, Sacra Belgii Chronologia, pag. 483 sq. Batavia Sacra, blz. 416 verv. Bayle III. pag. 2491 suiv. Mijne Nederl. Kerkgesch. na de Herv. I. blz. 55 verv.

Hermannus Royaards, den 7 April 1753 te *Zalt-Bommel* geboren, alwaar zijn vader, Albertus Royaards, Med. Doct., de geneeskunde uitoefende, had wel het ongeluk dezen vroeg te verliezen, maar zijne vorderingen op de latijnsche school waren uitmuntend. Zeventien jaren oud, vertrok hij naar *Utrecht* met het voornemen om zich, naar het vaderlijke voorbeeld, tot arts te vormen. De daartoe gevorderde studien, vooral de anatomische, hadden echter niet alleen weinig aantrekkelijks voor hem, maar de ontleedkundige lessen vervulden hem met eenen onoverwinnelijken afkeer. Hij besloot dus eene wetenschap, zoo weinig overeenkomstig zijnen aanleg, te laten varen en zich aan de godgeleerdheid te

[1]) Zie: Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in *Groningen*, *Overijssel* en *Oostfriesland* I. blz. 109, II. blz. 57 en de door hem met Unico Ripperda over de verdrijving der Doopsgezinden gevoerde briefwisseling, ald. II. blz. 187 verv.

wijden. Met lust beoefende hij de daartoe voorbereidende wetenschappen onder Saxe, Hennert, M. Tydeman en Segaar. Niet alleen verdedigde hij onder voorzitting van den laatstgenoemde een *Specimen Philologico-criticum de emendandis plurimis veterum Scriptorum Graecorum locis, ubi et de Hecatombis Homerique oceano*, maar ook werden vier latijnsche verhandelingen van hem geplaatst in de werken van het akademisch gezelschap: *tandem fit surculus arbor;* eene over die zinspreuk zelve, twee *de decoro* en ééne *de dono linguarum*. Wat de letterkunde aanging, oefende hij zich niet het minste, onder Rau, in het Oostersch, zich tevens toeleggende op het grondig kennen van den hebreeuwsch-griekschen tongval, als onmisbaar ter verklaring van het N. T. De Hoogleeraren Burman, Voget, Vos en Bonnet vonden in hem op hunne theologische scholen eenen uitmuntenden en ijverigen leerling. Acht jaren aan de akademie vertoefd hebbende, verliet hij haar met ongemeene lofspraak zijner leermeesters en met hunnen wensch, dat hij eenmaal zelf een akademische leerstoel mogt bezitten [1]).

In 1777 proponent geworden, aanvaardde hij de predikdienst ten volgende jare bij de gemeente te *Scherpenzeel*, van waar hij in Maart 1780 naar *Elburg* vertrok. Slechts weinige maanden mogt men zich daar in zijn bezit verheugen, daar hij die standplaats reeds in December van hetzelfde jaar met *Alkmaar* verwisselde. In 1782 volgde hij het beroep naar *Middelburg* en vandaar begaf hij zich in 1785 naar *'s Gravenhage*.

Toont deze snelle opklimming in standplaatsen, dat Royaards verdiensten werden op prijs gesteld, hij maakte zich dit door zijne trouw als herder, door zijne Evangelieprediking en door zijnen omgang als mensch waardig. Niet minder werd zijne geleerdheid erkend. In 1780 stond zijn naam op het zestal, door curatoren der Geldersche hoogeschool ter opvolging van den hoogleeraar in de theologie, Scheltinga, vervaardigd. Zelfs besloten deze om, toen zij Muntinghe benoemd hadden, indien deze mogt bedanken, onmiddelijk tot de benoeming van onzen Royaards over te gaan. Te *Middelburg* was hem het professoraat in de god-

[1]) Zie het uitnemend getuigschrift van den Hoogl. Segaar bij Heringa, de audit. pag. 210 et 211.

geleerdheid opgedragen: maar in 1788 werd hij tot hoogleeraar in de theologie te *Utrecht* benoemd, die betrekking aanvaardende met eene *Oratio pro ordinis ratione, qua Deus in patefacienda religione usus sit.*

Het tijdperk, waarin Royaards het professoraat aanvaardde, mogt in meer dan één opzigt voor den nieuwen hoogleeraar moeijelijk genoemd worden. Het vuur van burgertwist scheen wel verdoofd, maar in waarheid brandde het voort. Ook aan de akademie deed zich de invloed der partijschappen gevoelen. Er waren, die de verwijdering van Hamelsveld met blijvend leedwezen gedachten. Bovendien had de theologische faculteit behoefte aan opbeuring. De hoogleeraar Vos was niet meer berekend voor zijne taak: Burman telde tachtig jaren: Bonnet was een grijsaard: Brown vond geringen bijval. Geen wonder dan, dat men het verlies van den geleerden Hamelsveld betreurde, maar geen wonder ook, dat men aan Royaards hooge eischen deed.

Geenszins werd de ijverige man hierdoor afgeschrikt. Hij kende zijne krachten en de behoeften van zijnen tijd. Belangrijk is het dan ook hem op zijne loopbaan als hoogleeraar te volgen.

Had hij als theologant eene dogmatische rigting, hij beoefende die dogmatiek, welke op de grondslagen eener gezonde uitlegkunde gevestigd was. Vandaar, dat de school welke hij te *Utrecht* opende, eene *exegetisch-dogmatische* was, gelijk die van Bonnet eene *philosophisch-theologische* mogt genoemd worden, terwijl nogtans beiden overeenstemden in trouw aan de leer der Nederlandsche Hervormde kerk: vandaar, dat exegese bij hem hand aan hand ging met dogmatiek. Had men vroeger te *Utrecht* het onderwijs in de uitlegging der H. Schrift aan de hoogleeraren in het grieksch en hebreeuwsch overgelaten, Royaards opende zelf exegetische lessen zoowel over het O., als het N. Verbond. Vooral behandelde hij de Prophetische schriften, de brieven der Apostelen, het evangelie van Johannes en de harmonie der lijdens-geschiedenis. Vruchtbaar was zijn onderwijs ter opwekking van de lust om de gewijde uitlegkunde te beoefenen, een' lust, die vooral werd aangekweekt, toen Heringa als hoogleeraar in de exegese van het Nieuwe Testament optrad.

Traden exegetische en dogmatische studien bij Royaards in het naauwste verband, hij stelde voor zijne leerstellige lessen zelf eene *Theologia Christiana* op, in welke de verschillende leerstukken, in hoofdstukken afgedeeld, in kortere aphorismen en door bijbelplaatsen bevestigd, behandeld werden. Deze handleiding werd op zijne collegien verklaard, tevens met grondige uitlegging der voornaamste bewijsplaatsen. Uit hetzelfde beginsel had hij een *Uitlegkundig dogmatisch woordenboek des N. T.* vervaardigd, dat wel niet is uitgegeven, maar hetwelk hij op een zijner collegien bij wijze van diktaat aan zijne leerlingen mededeelde. Hierin was hij niet alleen gewoon de bijbelsche spreekwijzen, die op een of ander leerstuk betrekking hadden, naauwkeurig te behandelen, maar trad hij ook als handhaver der geopenbaarde waarheid tegen de dusgenoemde nieuwe Hervormers in *Duitschland*, vooral tegen Teller en Barth op. De verdediging des Christendoms lag hem altijd na aan het hart. Wel was hij innig gehecht aan de leer der Hervormde kerk, maar daarom niet aan vormen en bepalingen, welke vroegere godgeleerden aan deze hadden verbonden. Welk eenen weldadigen invloed zijne zamenvoeging van uitlegkunde en leerstellige godgeleerdheid op zijne kweekelingen had, springt krachtig in het oog, wanneer wij Clarisse hooren getuigen, dat hij van Royaards geleerd had zijne dogmatische kennis uit de zuivere bron der H. Schrift zelve op den weg van kritiek en exegese te putten.

's Mans onderwijs was tevens praktikaal. Hoewel hij de homiletiek, bij welke hij vooral op het maken van schetsen, als onmisbaar voor elke goede leerrede, en ook de pastoraal afzonderlijk behandelde, maakte hij nogtans sommige zijner exegetische lessen aan de beoefening der predikkunde dienstbaar. Als kanselredenaar was hij ernstig, hartelijk; soms vurig. Zijne preekmethode was de analytische, ook wel zamengevoegd met de synthetische. Zijn exegetisch-dogmatische geest openbaarde zich ook in zijne leerredenen.

Uit niets kan men zijne theologische denkwijze meer en duidelijker leeren kennen, dan uit zijne *Diatribe de divinitate Jesu Christi vera*, Ultraj. 1790 et 1791, 2 part. Hierop volgde zijne *Verhandeling over den waren aard van Jezus koninkrijk*, Utr. 1799, waarin hij, bij het vasthouden aan veel, wat

door andere godgeleerden verworpen was, tevens de nieuwere Duitsche theologie en philosophie bestrijdt.

Overigens heeft Royaards, behalve zijne akademische oratien, weinig uitgegeven. In het 13de deel der Verhandelingen van het Zeeuwsche Genootschap komt eene van hem voor *over het ware grondbeginsel der zedeleer*, terwijl in de werken van dat ter verdediging der christelijke godsdienst vier aanspraken, in 1794, 1799, 1807 en 1816 gehouden, worden gevonden.

Dat het Haagsche Genootschap hem hooge belangstelling inboezemde, lag geheel in zijnen geest. Apologeet der christelijke waarheid, haar verdediger tegen neologie en ongeloof te zijn, was de wensch van zijn hart. Het Genootschap vond in hem eenen ijverigen en geleerden medebestuurder, die het van 1786 tot 1788 als quaestor en bibliothecaris diende en aan de behartiging zijner bedoelingen bleef arbeiden tot den laten avond zijns levens.

Geen der aangelegenheden van de vaderlandsche kerk werd door hem voorbijgezien, en toen hij geroepen werd om de eerste Synode in 1816 als praeadviserend lid bij te wonen, nam hij een werkzaam deel aan hare belangrijke handelingen [1]).

Royaards, die gedurende zijn professoraat de Utrechtsche hoogeschool in menige moeijelijkheid, maar ook eindelijk weder in rijken bloei gezien had [2]), ontving in 1823, op zeventigjarigen ouderdom, het emeritaat. Evenwel liet hij niet af van zijne lessen voort te zetten, hoezeer hij het voorregt genoot van zijnen zoon tot plaatsbekleeder benoemd te zien. In de acht laatste jaren van zijn leven, bij toeneming belemmerd in het gaan, deed hij zich zelfs met een' rolstoel in de collegiekamer brengen. Bij dat ligchaamslijden bleef hij kalm, zich gesterkt gevoelende door die godsdienst, welke hij met innige overtuiging beleed. Eindelijk ontrukte de dood hem aan de zijnen, de wetenschap en de kerk op den 15 Januarij 1825.

Gedurende zijn verblijf te *Middelburg* was hij gehuwd met Jonkvr. Johanna Henriëtte Schorer, welke vóór hem overleed.

[1]) Zie Handd. der Synode in 1816, blz. 17, 18, 41 verv. 48, 69, verv,

[2]) Van het verschil tusschen hem, Bonnet en Heringa hebben wij gewag gemaakt in het 2de D. blz. 35.

Hij was een braaf en regtschapen man, die ronde opregtheid lief had en alle geveinsdheid verfoeide, wiens helder verstand en uitgebreide kennis bewonderd werden, gelijk zijn christelijke wandel eerbied inboezemde. Zijn karakter was levendig, soms vurig en opgewekt.

Zie overigens: Heringa, de audit. pag. 25 sqq. 46 sqq. 58, 60 sqq. Utrechtsche Studenten-almanak voor 1826. Nieuwenhuis, woordb. VI. blz. 134 verv. H. J. Royaards, Leerrede over 2 Cor. V: 1. uitgesproken na het afsterven van wijlen den hoogl. H. Royaards, Utr. 1825. D. H. Wildschut, memoria Hermanni Royaards, vir. clar., H. J. Royaards, Haagsch. Genootsch, blz. 163. verv. Bouman, Geld. Hooges. II. blz. 378, 380. Ejusdem memoria Clarissii pag. 25 sq. 118. Eene opgave van al wat hij geschreven en in het licht heeft willen geven, wordt gevonden in Annal. Acad. Rheno-Traj. an. 1824—1825.

Herman Johan Royaards. Met diepen weemoed vang ik eene taak aan, welke ik zoo gaarne nog verre verwijderd had gewenscht. Wel scheen zij dat ook te zijn, wanneer men den man gadesloeg, die nog vóór weinige maanden daar in de kracht des levens henen ging, die reeds zooveel voor de wetenschap gedaan had en van wien zij nog zooveel mogt hopen. Gods wegen zijn echter anders dan die der menschen, en in hetzelfde gedenkboek van Nederlandsche godgeleerden, welks eerste helft hij met welwillende belangstelling gadesloeg en waaromtrent hij mij soms zijne opmerkingen mededeelde, zie ik mij genoodzaakt zijne biographie te schetsen. Het is niet zonder opzien, dat ik dit onderneem. Maar heeft zijne nagedachtenis eene waardiger hulde van de hoogleeraren Kist en Bouman te wachten, Royaards naam mag in de breede rei van Nederlandsche godgeleerden niet worden gemist en de dankbare leerling wenscht ook daar een eenvoudige krans op het graf van den waardigen en geliefden meester neder te leggen.

Herman Johan Royaards, jongste zoon van den hoogleeraar Hermannus Royaards, aanschouwde het eerste levenslicht te Utrecht op den 3 October 1794. De gunstige aanleg, die zich reeds vroeg bij hem openbaarde, ontwikkelde zich allereerst op de latijnsche school zijner geboortestad. Na zich daar genoegzaam voorbereid te hebben, werd hij in December 1810 als student aan de Utrechtsche akademie ingeschreven.

De tijdsomstandigheden schenen den beoefenaar der wetenschap geenszins gunstig. Napoleon's ijzeren schepter drukte het vaderland en ook de instellingen van hooger onderwijs. Nogtans verhinderde dit den jeugdigen Royaards niet om zich met al zijne krachten aan de studien toe te wijden. Was zijn geleerde vader hem een wijs en ervaren leidsman, hij vond, bij zijne letterkundige oefeningen, eenen leermeester, die wel door niemand zijner leerlingen zal vergeten worden. Van Heusde's wijsgeerig-historische geest en fijne, in de school van Plato gekuischte, beschaving trokken den jongeling aan, wiens eigen aanleg hem met lust bezielde tot eene wijsgeerige beschouwing der geschiedenis en wiens later leven bleef aantoonen, welk eenen prijs hij stelde op ware beschaving. Het was onder de leiding van dien beroemden hoogleeraar, dat Royaards met anderen in 1811 een studenten-gezelschap oprigtte, dat zijne eerste zinspreuk: *Historia duce* later in die van *Utile dulci* veranderde en onder deze zijn bestaan tot heden met lof heeft gehandhaafd. Indien wij het oog vestigen op hen, die met Royaards tot dien vriendenkring behoorden, en dan de namen lezen van de Bonvoust Beeckman, Dassevael, de Wijs, de Geer en van Oordt, om van geen nog levenden te spreken, dan behoeft het schier geene aanwijzing, dat daar gewerkt, veel en goed gewerkt werd. De geest van van Heusde zat er voor. Geschiedenis was er hoofdstudie en bleef dat, ook toen de vriendenkring de philologie beoefende. Hier, evenzeer als op de collegien van en in den omgang met van Heusde, werd Royaards voorbereid en ontwikkeld tot dien gelukkigen, scherpzinnigen en wijsgeerigen beoefenaar der geschiedenis, bijzonder der Nederlandsche, welke hij in lateren tijd geworden is. Wat *Utile dulci* in dit opzigt, met van Heusde, voor hem geweest is, zal wel niemand beter kunnen getuigen, dan de hoogleeraar Kist, die met hem lid van dien kring geweest en deelgegenoot zijner historische studien tot zijnen dood gebleven is.

Hier vond hij ook in de gelijke neiging van sommigen zijner vrienden aanmoediging voor zijnen poëtischen aanleg. Reeds in de dagen der Fransche overheersching besnaarde warme liefde voor het vaderland zijne lier. Proeven zijner

gedichten zijn ons bewaard in: *De kompagnie vrijwillige jagers der Utr. Hoogesch. aan haren braven leidsman, den WEd. Gestr. Heer J. F. Techters, kapitein der kompagnie. Bij gelegenheid eener afscheidsmaaltijd, na de terugkeering in het vaderland. Ex tempore (door) J. F. van Oordt Jwzn. en H. J. Royaards*, 11 *Octob.* 1815, — *Herinnering aan den disch ter viering van de verjaring van onzen togt als vrijwillige jagers*, 11 October 1816, — *Klaagzang bij den vroegen dood mijner gade, vrouwe H. J. Royaards, geb. Both Hendriksen, ontslapen te Utrecht den* 5 *Octob.* 1832, *oud ruim* 27 *jaren* (niet in den handel), en *Bij den dood van ons pas geboren zoontje, zes weken na het afsterven van ons eenig dochtertje.* 3 Mei 1838 (niet in den handel).

Hoe lief *Utile dulci* hem gebleven was, bleek uit zijne *Aanspraak bij de reunie ter viering van het vijfendertigjarig bestaan van dat letterkundig genootschap, den* 16 Junij 1846, die echter niet in den handel voorkomt.

Tot de godgeleerde scholen overgaan zijnde, mogt hij zich verheugen die in eenen beteren toestand aan te treffen, dan zij vroeger waren geweest. De twisten tusschen zijn vader en Heringa waren vergeten. En nu vond hij in Pareau eenen rijk begaafden leidsman in de beoefening der semitische letterkunde en in de uitlegging des O. Verbonds: bij zijnen vader het onderwijs in de homiletiek, pastoraal en in de leerstellige godgeleerdheid, maar in Heringa niet alleen een' voortreffelijken meester in de kritiek en uitlegkunde des N. V., doch insgelijks den man, die met kracht en vastheid de schoolsche vormen van verouderden tijd wegdrong en eene echt bijbelsche theologie in het leven riep. G. van Oordt opende hem zijne school voor de naturaal en de christelijke zedeleer. Bij dit alles trekt het onze opmerking, dat juist die wetenschap, waarin onze geleerde later zoo heeft uitgemunt, namelijk de kerkelijke geschiedenis, zich door de wijze, waarop zij werd behandeld, het minste scheen aan te bevelen, want zij werd, hoezeer door Huisman onderwezen wordende, toenmaals voor den student in de godgeleerdheid als eene bijzaak, van ondergeschikt belang, beschouwd.

Toen in 1815 de wapenkreet gehoord werd, gordde ook Royaards zich ten strijde en toog met de Utrechtsche stu-

denten ter verdediging van het geliefde vaderland naar *Frankrijk*. Dat deze tijdelijke verwisseling van het stille studeervertrek met het woelige krijgsmansleven hem niet berouwde, maar tot aangename herdenking bleef, toonde hij in zijne toespraak, vijfentwintig jaren later op den 8 October 1840 in de senaatkamer der Utrechtsche akademie tot zijne voormalige wapenbroeders gehouden [1]).

In zijn vaderstad teruggekeerd, wijdde hij op nieuw al zijne krachten aan de studien, niet het minste aan de geschied- en letterkundige. Zeven jaren bragt hij aan de hoogeschool door, maar in welke hij zich ten volle had voorbereid om als leeraar in de Hervormde kerk op te treden. Den 12 Maart 1818 werd hij tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd, na het verdedigen eener *Disputatio de altera ad Corinthios epistola et observanda in illa Apostoli indole et oratione*, Traj. ad Rh. 1818, eene verhandeling, die, als bijdrage tot de kennis van het apostolische tijdperk, toen reeds eene merkwaardige proeve gaf van zijne kerkhistorische studien.

Den 3 Mei van hetzelfde jaar kandidaat tot de Heilige dienst bij het provinciaal kerkbestuur van *Utrecht* geworden, werd hij weinige maanden later te *Meerkerk* beroepen en aldaar den 14 Februarij 1819 bevestigd [2]). Wel vond hij daar een' aangenamen werkkring, maar wier bijzondere behoeften, toen de noodlottige overstrooming van 1820 had plaats gevonden, veel inspanning van hem vorderden. Weldadig en belangrijk was het, wat Royaards in die treurige omstandigheden voor haar deed. Tevens bouwde hij er reine Evangeliekennis op, maar toch wist hij, hoe trouw ook in de vervulling zijner leeraarspligten, tijd te vinden tot het voortzetten zijner wetenschappelijke studien. Eene proeve daarvan leverde zijne verhandeling *over den geest en het belang van het boek Daniel*, door hem aan het Haagsche Genootschap ingezonden en die, hoezeer niet als prijsvraag uitgeschreven, door dit met goud bekroond werd [3]).

[1]) Zij is bewaard in het Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van *Utrecht* D. VI. St. II, n°. 9, blz. 320 verv.

[2]) De tekst zijner intree-rede was Matth. IX: 37^a^.

[3]) Zij wordt gevonden in de werken van het Genootschap voor 1821.

In Maart 1823 werd hij naar *Schiedam* beroepen. Wel had hij besloten derwaarts te trekken, maar de Voorzienigheid opende hem eenen anderen kring, in welken hij, hoe begaafd en ijverig kerkleeraar hij ware, nuttiger voor kerk en wetenschap zou arbeiden. Het emeritaat van den zeventigjarigen hoogleeraar Royaards bewoog bezorgeren der Utrechtsche hoogeschool den zoon tot opvolger des vaders, voorloopig als buitengewoon hoogleeraar in de theologie, aan den koning voor te dragen. De koninklijke approbatie werd aan het beroep naar *Schiedam* niet verleend en de nog jeugdige, maar veelbelovende geleerde aan de Stichtsche akademie toegewezen.

Den 20 Junij 1823 trad Royaards als buitengewoon hoogleeraar op met eene *Oratio de hominum gentiumque varietate, in Societate Christiana observanda.* In 1825 werd hem, na den dood zijns vaders, het gewone professoraat opgedragen, hetwelk hij den 3 Maart 1826 aanvaardde met eene plegtige redevoering *de theologia historica.*

Het is hier de plaats om voor een oogenblik den draad zijner levensgeschiedenis te laten varen en, opdat wij hem meer van nabij in zijne wezenlijke verdiensten leeren kennen, hem als geleerde, bijzonder als godgeleerde en als hoogleeraar te beschouwen.

Dat Royaards een man van veelzijdige kennis en van ongemeene geleerdheid, in meer dan eene wetenschappelijke rigting was, is overbekend, maar, wat wij meest in hem bewonderden, was niet slechts die grondige en veelomvattende geleerdheid, maar vooral zijne frissche en heldere opvatting van al, wat aan zijnen geest voorkwam; de diepe en juiste blik, met welken hij het beschouwde, de gemakkelijkheid en scherpzinnigheid, waarmede hij het beoordeelde, de kracht van overtuiging, met welke hij zijne zienswijze openbaarde, het innemende, beschaafde en boeijende van zijne voordragt. Dat deed hem niet alleen een uitmuntend, maar ook een praktikaal geleerde zijn, die de gave had om van den rijkdom zijns geestes overvloediglijk aan anderen mede te deelen en aan eene wetenschap, die sedert Venema in ons vaderland zoo weinig en zoo tragelijk beoefend was, een nieuw en blijvend leven te verzekeren. Die eigenschappen openbaren zich niet alleen in zijnen kerk-historischen arbeid, maar, wat

hij in den geleerde wenschte en hoogachtte, en wat hij in zich zelven aankweekte, springt in het oog, wanneer wij zijn *Hulde aan van Heusde, bij zijn graf hem toegebragt*, 1839, — *Ph. W. van Heusde, geschetst als geschiedkundige en als paedagoog tot de godgeleerdheid. Twee voorlezingen*, Utr. 1840, — zijne *redevoering over de aankweeking van den echt wetenschappelijken geest onder eene natie* [1]), — zijn *levensberigt van den hoogleeraar J. F. L. Schroder* [2]), — dat van *Jan Kops* [3]) en dat van *den Baron van Doorn van West-Capelle* [4]) opslaan.

Geen tak der godgeleerde wetenschappen was aan Royaards vreemd. Bepaalde zich zijne hoofdstudie tot de geschiedenis der kerk, hij was daardoor geenszins eenzijdig geworden. De theologie vond in hem voor haren ganschen omvang eenen ijverigen beoefenaar. Het is waar, dat, wat hij als proeve zijner exegetische studie gaf, zooals zijne reeds vermelde *disputatio*, zijn *Daniël*, zijn *Lukas als geneesmeester* en *over het verraad van Judas* [5]), niet alleen vruchten van zijnen jeugdigen leeftijd waren, maar ook in overeenstemming met zijne voorliefde voor de beoefening der geschiedenis: doch, overtuigd, dat de geschiedenis der kerk niet met goed gevolg kan beoefend worden zonder door grondige kritische en exegetische studie van het N. T. haar in hare wording en bedoeling te hebben leeren kennen, werd dit nooit door hem uit het oog verloren. Wie zijne collegiën over kerk-historie, patristiek en moraal heeft bijgewoond, is er van overtuigd, dat Royaards geen vreemdeling was noch op het gebied der gewijde uitlegkunde en kritiek, noch op dat der dogmatiek. En wie dit voorregt niet mogt genieten, kan er de bewijzen voor vinden in vele zijner geschriften.

Welk een belang hij stelde in alles, wat hierop betrekking had, toont o. a. zijn *woord over de naspeuringen van W. H. J. Baron van Westreenen van Tiellandt, nopens zekeren Codex Psalmorum, in de Utrechtsche boekerij berustend* (Archief IV).

[1]) Gehouden in 1843 en te vinden in het Tijdschrift van het Kon. Instituut. 3 D. 1 St.

[2]) In den Utrechtschen Studenten-almanak van 1846.

[3]) In de Handelingen van de Maatsch. der Nederl. Letterk. van 1849.

[4]) In die Handelingen voor 1853.

[5]) In het Magazijn van Krom en van Willis, III D. Amst. 1823.

Zijne theologische rigting was liberaal, zonder tot een uiterste over te hellen. Evenmin was hij een voorstander van steilheid van begrippen en van onbepaalde gehechtheid aan het oude, als hij ingenomen was met alles, wat zich als nieuw voordeed op het gebied der godgeleerdheid. Hij was een vijand van onverdraagzaamheid en van verketteren, maar er even ernstig tegen, dat men door het opwerpen van twijfel en het vasthouden aan eigen denkbeeld dat, wat duizenden lief en heilig was, zonder bepaald en overtuigend bewijs zou tegenspreken of als wankel voorstellen.

Waar dit echter op het gebied der godgeleerde wetenschap plaats vond, behoorde dit wetenschappelijk onderzocht te worden, niet voor den regtbank der kerk: zelfs mogt men het verschoonen en zonder hardheid aanzien, indien de liefde voor den Heer er niet onder leed. Wij mogen hier, opdat wij niet schijnen te veel te zeggen, zijne eigene woorden herinneren, uitgesproken, toen hij voorging bij de vijftigjarige feestviering van het Haagsche Genootschap [1]. „Het blijft heilige pligt de waarheid te betrachten in liefde, maar geene broederverschillen op te wekken, die de kern van ons Christendom niet raken. Wij willen — en onze tijden vooral roepen er ons krachtig toe op — wij willen verdedigen door handhaving en bevestiging der waarheid, niet maar door elken nieuwer aanvaller, zoodra hij daar optreedt, aan te tasten en te verslaan, zoo wij kunnen, maar door de christelijke leer op te helderen en te ontwikkelen, gezonde bijbelverklaring, reine evangelieleer, oordeelkundige beoordeeling en schatting der bijbelboeken aan te kweeken en te bevorderen.”

Was aan Royaards bij de aanvaarding van zijn professoraat inzonderheid de behandeling van de moraal en van de kerkgeschiedenis opgedragen, deze laatste, vooral die van Nederland, was zijne sterkte; en hoogst voortreffelijk zijn zijne verdiensten op dit, toen hij aanving, hier te lande te weinig bearbeid veld.

Royaards werkte hier geheel in den geest van van Heusde. Geen aaneengeschakeld verhaal van gebeurtenissen, hiervan was hij innig overtuigd, kon eene wezenlijke, aan de

[1]) Feestrede blz. 67 en 68.

eischen en behoeften der wetenschap voldoende kerkgeschiedenis genoemd worden. Zij omvatte de geschiedenis der godsdienst zelve, der kerk en der leerstukken, in verband met apologetiek en patristiek. Zij verhaalt de lotgevallen der christelijke kerk, de uitbreiding van het koninkrijk Gods op aarde. Daarom ontwikkelt zij, in hoeverre de christelijke godsdienst aan hare zedelijke en godsdienstige bestemming, opgegeven in de gewijde openbaring, heeft beantwoord, welke voortgangen die godsdienst, zoowel in uitwendigen vorm, als door inwendige kracht bij het menschelijk geslacht gemaakt en wat zij gedaan heeft ter zedelijke verbetering daarvan en tot zijne opvoeding voor een hooger leven. Daarom geeft zij *zoowel* rekenschap van de uitbreiding en de verschillende lotgevallen der godsdienst zelve, *als* van die der maatschappij, welke hare belijders hebben gesticht, en *eindelijk* van de leer, welke Jezus en zijne Apostelen hebben gepredikt en de christenen in zeer verschillenden vorm hebben opgenomen [1]). Hierom voegt den kerkelijken geschiedschrijver grondige kennis der christelijke archaeologie, der aardrijkskunde, aan welker hand hij de uitbreiding des Christendoms moet gadeslaan, der Patres en der latere godgeleerden, der ontwikkeling, veranderingen, verbastering en verbetering van elke der theologische wetenschappen. Tevens staat zij in het naauwste verband met de algemeene geschiedenis en die der volken [2]), welke haren beoefenaar geheel en juist behoort bekend te wezen. Is nu onpartijdige waarheidsliefde, maar ook tevens volle kennis der waarheid hoofdvereischte van den geschiedschrijver, dan betaamt het hem die niet op het getuigenis van zijne voorgangers aan te nemen, maar die door eigene kritische bronnenstudie op te sporen en vast te stellen. Geeft hij, de kerkgeschiedenis behandelende, haar geheel, dan moet hij vooraf hare deelen bestudeerd hebben. Hij behoort monographiën van personen en gebeurtenissen te vervaardigen, om uit het bijzondere tot het algemeene op te klimmen en de oorzaken uit de gevolgen, de gevolgen uit de

[1]) Conf. H. J. Royaards, Orat. de theolog. hist. pag. 12 sqq. Compend. histor. eccles. I. pag. 3.

[2]) Dit denkbeeld heeft Royaards vooral ontwikkeld in zijne *Oratio de hominum gentiumque varietate, in Historia Eccles. observanda*, in Annal. acad. Rh. Traj. 1823.

oorzaken af te leiden. Hem voegt het diep door te dringen in den geest der tijden en der menschen, opdat hij regtvaardig oordeele over zaken en menschen: maar hierbij betaamt het hem ook niet alleen de bronnen, die daar voor hem liggen, aan eene scherpe en juiste kritiek te onderwerpen, maar ook eene kritiek der geschiedenis zelve te geven. Zoo zou hij er toe komen om, zooals Royaards' meester, van Heusde, het wilde [1]), de geschiedenis des Christendoms als de geschiedenis der wedergeboorte des menschdoms tot een nieuw leven te beschouwen. *Zoo* zou hem duidelijk worden, wat anders duister bleef; *zoo* de historie der kerk eene geschiedenis der menschheid wezen, eene voorstelling van hetgeen het Christendom onder de menschen gedaan en ontmoet heeft, tevens wijzende op de vaste hand, die met wijsheid de lotgevallen der wereld regelt, — eene ontwikkeling van hetgeen het bevel: „predikt het Evangelie aan alle schepselen" teweeg heeft gebragt, — eene wijsgeerig pragmatische geschiedenis.

Ons bestek gedoogt niet dieper in te dringen in hetgeen Royaards van den kerkelijken geschiedschrijver en dus ook van zich zelven vorderde. Dit weinige en onvolledige mogten wij nogtans niet terughouden om er de verklaring op te laten volgen, dat hij zich immer beijverde aan die eischen te voldoen. En wie kon dit beter, dan hij, die, bij rijke geestesgaven, niets onbeproefd behoefde te laten om al die hulpmiddelen te bekomen, welke hij voor zijne historische studien noodig oordeelde?

Wij behooren intusschen aan te wijzen, wat Royaards op het gebied der algemeene kerkgeschiedenis gedaan heeft. Met den vriend zijner jeugd, den hoogleeraar N. C. Kist, gaf hij een nieuw tijdschrift uit, hetwelk sedert 1829 het licht zag onder den titel: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland;* dezen titel in 1841 veranderende in dien van *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis,* en in 1852 andermaal in dien van *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid voor Nederland.* In deze voor de kerk-historische wetenschap zoo hoogst belangrijke verzameling en in op zich zelve staande werken wordt gevon-

[1]) Ph. W. van Heusde, de school van Polybius of geschiedkunde voor de negentiende eeuw, blz. 68 verv.

den, wat hij voor de algemeene geschiedenis van Christendom en kerk het licht heeft doen zien.

Met welk een kritisch oog hij hare ontwikkeling in de christenwereld beschouwde, blijkt uit zijne verhandeling *over den voortgang van de beoefening der geschiedenis, ook van die der christelijke kerk*, (Archief I D.) en, welk een' prijs hij stelde op het bezit van echte en naauwkeurige bronnen, toonde hij reeds in zijn woord *over historische traktaatjes en kerkelijke actenboeken in derzelver belang voor de kerkelijke geschiedenis*, (Arch. I). Dat het bij hem geen ijdele betuiging was, dat de kerkelijke geschiedschrijver de *Patres* behoorde te kennen, bewees niet alleen het collegie, door hem gehouden, maar ook zijne *Chrestomathia Patristica*, 2 tom, 1831 et 1837. Christendom en volkengeschiedenis bragt hij in verband in zijn stuk *Over de ontwikkeling der nieuw Europesche volken tot aan het einde der middeleeuwen, vooral door het Christendom.* (Arch. II. Door G. Kinkel in het Hoogduitsch vertaald in *Illgen's Zeitschrift*, V B. 1 St. Leipz. 1835). En hoe bij uitnemendheid hij geschikt was om belangrijke en van ernstige studie getuigende monographiën te geven, toonen, wat personen aangaat, zijn *Jean Migault* (Arch. V), *De laatste levensdagen van dezen*, (Arch. VIII), zijn *Ahasverus*, (Ned. Arch. II) en, ook voor het grootere publiek zijn *Donatus en Pelagius*, (Geschied. der christ. kerk in tafereelen II D.); wat gebeurtenissen en bijzondere leerstukken betreft, zijne uitmuntende verhandeling *over het begrip en den omvang van de Kerkhervorming der 16e Eeuw*, Ned. Arch. I), *de leer der quaterniteit*, (Ned. Arch. II), en de *uitbreiding der kerk en der Alexandrijnsche school*, (Geschied. der Chr. kerk in tafer. I D.). Maar wie eenigermate wil indringen tot de wijze, waarop hij algemeene kerkgeschiedenis bestudeerde en behandelde, leze, hoezeer het bijzonder voor het akademisch onderwijs geschreven zij, zijn *Compendium historiae ecclesiae Christianae*, 2 t., Traj. ad Rh. 1840 et 1845.

Bovenal was aan Royaards de vaderlandsche geschiedenis lief. In 1826 had koning Willem I de Nederlandsche geleerden uitgenoodigd om een plan in te zenden, naar hetwelk de algemeene Nederlandsche geschiedenis behoorde behandeld te worden. Dat van onzen hoogleeraar was onder

de vijf, die het eermetaal werden waardig gekeurd, en zag met de overige *bijdragen tot de bewerking van de geschiedenis der Nederl.*, in 1830 te 's Hage het licht. Zijne redevoering *de proavorum pietate in condenda tuendaque Belgii foederati republica conspicua, habita cum a⁰ 1835 acad. regund. munus poneret* en *die over de unie van Utrecht*, (Tijdschrift voor Statistiek van Utrecht, 4 jaarg. 1838), zijn bekend, alsook zijne medewerking aan *Dodts Archief voor kerk- en wereldlijke geschiedenis, inzonderheid van Utrecht;* welks eerste deel met eene voorrede van Royaards het licht zag. Het kon wel niet anders, of bij deze rigting van zijnen geest moest de vaderlandsche kerkgeschiedenis hem vooral aantrekken en die maakte dan ook in waarheid zijne sterkte uit.

Hier drong hij door eene grondige bronnenstudie tot de historische waarheid door en geene inspanning was hem te groot om die te ontsluijeren. Onvermoeid hield hij het zich voorgestelde doel voor oogen en deelde het resultaat van zijn onderzoek niet mede, vóórdat hij de volle overtuiging had van het, zooveel mogelijk, bereikt te hebben. Levendig staat mij een gesprek voor den geest, jaren geleden met hem gehouden over het monniken- en kanoniken wezen in *Nederland*, over het duistere, waarin het gehuld lag, en over de schier onverwinbare moeijelijkheid om hier tot historische en volle waarheid te komen. Toch heeft hij die moeijelijkheid overwonnen en geene studie was hem daartoe, bij zijn in velerlei bedrijvig leven, te zwaar. Hij wenschte zijne krachten toe te wijden aan eene proeve van eene geschiedenis van Christendom en kerk in ons vaderland, geëvenredigd aan de eischen der wetenschap. Op dit weinig bearbeid en nog grootendeels woest liggend veld onderzocht hij met noesten ijver niet slechts, wat lateren geschreven hadden, maar de grijze oorkonden der oudheid. Hier scheidde zijn kritisch oog waarheid van onwaarheid, vorm van wezen, de schel van de kern; daar bestudeerde hij den geest der tijden, bragt den kerkelijken toestand van vroegere eeuw in verband met den verwarden en onzekeren toestand van ons vaderland, zocht er licht op te werpen uit dien algemeenen toestand en uit dien van *Duitschland*, alsmede uit dien der geheele Katholijke kerk. Zoo verrees er allengs onder zijne hand een geheel, waar men vroeger de deelen te

veel als op zich zelf staande beschouwd had, een geheel, hetwelk getuigde, dat hij niet alleen de bronnen, maar ook de geschiedenis zelve aan de kritiek had onderworpen.

Allereerst hebben wij, om hetgeen wij daar nederschreven, met bewijzen te staven, onzen blik te slaan op hetgeen Royaards omtrent personen, zaken en gebeurtenissen in monographiën gegeven heeft. Die stukken zijn: *Bijdrage tot de geschiedenis van den Ned. volksgeest in de* 16^e *eeuw tegenover de Spaansche Inquisitie*, (Arch. I), — *Conspectus scriptorum academicorum theologicorum, quae in Belgio septentrionali prodierunt inde ab* n° 1815—1829, (Theolog. Studien und Kritiken, herausg. von dr. C. Ullmann und dr. F. W. C. Umbreit, 1829, II Band 3 Heft, S. 639 ff.). — *Conspectus scriptorum theologicorum, quae a societatibus theologicis in Hollandia sunt edita*, (Arch. V), — ook in Ullmann's en Umbreit's *Theologische Studien und Kritiken*, 1834, 2 Heft, — *Iets over den leerstelligen twist tusschen de hoogleeraren B. S. Cremer en J. Wesselius*, (Arch. VIII), — *Levensberigt van den Kardinaal Willem van Enckevoirt*, (Arch. IX), — *Acta en post-acta der Dordtsche synode*, (Arch. IX), — *Kerkbestuur in Drenthe gedurende den tijd der republiek*, (Arch. X), — *Brieven aan den hoogleeraar P. Hofstede de Groot, over den gang der christel. godgeleerdheid in Nederland*, (Ned. Arch. II), — *Staats-kerkorde van Prins Willem* I *in* 1583, (Ned. Arch. III), — *Nederland in betrekking tot de Waldenzen gedurende hunne ballingschap na de herroeping van het edict van Nantes*, (Nieuw Arch. I.). Wij voegen hierbij zijne belangrijke *Geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht* (Ned. Arch. V, VI en VII) en de *oorsprong en vestiging der Walsche Hervormde gemeente te Utrecht*, (Ned. Arch. VII), terwijl nog, als jongste nalatenschap, van hem te wachten zijn in het van de pers verschijnend II Deel van het Nieuwe Nederl. Arch. *Zijn de Cluniacensers ook naar Nederland verplaatst?* en *de aanteekeningen van Ludovicus a Renesse aangaande de overzetting des Bijbels.* Het 3 deel der *Geschied. der chr. kerk in tafer.* (Amst. 1854) bezit nog van zijne hand: *de strijd en zegepraal van het Christendom in Nederland.* Ook mogen wij niet vergeten: *Aanbevelingsbrief voor Moses Michaelis, aartspriester te Jerusalem, afgegeven door de professoren der theol. faculteit te Leiden, in het jaar*

1648, *met een naschrift van den hoogl. Kist*, (Ned. Arch. IX).

Geen wonder dan ook, dat hem de in 1838 door het Instituut uitgeschrevene prijsvraag aantrok en geen wonder ook, dat de man, die het veld der Nederlandsche kerkhistorie in al zijnen omvang bearbeidde, op zijne *Geschiedenis van de invoering en vestiging van het Christendom in Nederland* (niet alleen in de werken van het instituut; maar ook in 1841 en 1844, de laatste maal vermeerderd en verbeterd, uitgegeven) de welverdiende eere der bekrooning genoot. Zij was de grondslag, op welken hij het gebouw der vaderlandsche kerkgeschiedenis wilde optrekken. Als vervolg op dat voortreffelijke werk leverde hij *Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de christelijke kerk in Nederland gedurende de middeleeuwen*, waarvan het eerste deel te Utrecht verscheen in 1849 en het tweede in 1853. Met een derde deel, dat alles, wat tot de leer, de eerdienst, de kerkelijke tucht enz. en tot de Nederlandsche kerken buiten het Utrechtsche bisdom betrekking had, zou bevatten, zou dit gewigtig gedeelte der Nederlandsche kerkgeschiedenis voltooid zijn geweest. Wel doet, wat hij leverde, den wensch ontstaan, dat hem langer leven mogt vergund geweest zijn en dat de Nederlandsche kerkgeschiedenis in haren ganschen omvang door hem ware bewerkt geworden, maar dankbaar zijn wij voor hetgeen hij mogt geven. Het kost ons moeite ons van eene breede ontleding van dit meesterstuk van Royaards te onthouden en het voortreffelijke daarvan niet in al zijne verdiensten aan te wijzen. Maar daartoe ontbreekt ons in deze bladen de ruimte: en waartoe zou het noodig zijn? Wie dezen kerkhistorischen arbeid kent, behoeft onze lofspraak niet en zal niet aarzelen den in de kracht des levens weggenomen man een' eersten rang onder de kerkelijke geschiedschrijvers toe te kennen.

Mogt het hem gelukken aan de historische theologie een nieuw leven te verzekeren, nog eene andere wetenschap, hier te lande schier geheel verwaarloosd, werd door hem in het leven geroepen. Was onze scherpzinnige Broes in 1830 op het gebied van het kerkregt opgetreden met zijn voortreffelijk werk: *de Kerk en de Staat*, Royaards wilde het *Kerkregt* als eene voor den godgeleerde onmisbare wetenschap behandeld en op het kerkelijk leven toegepast hebben. Daartoe

gaf hij hierover niet alleen zijne lessen, maar ook zijn *Hedendaagsch Kerkregt bij de Hervormden in Nederland*, Utr. 1834 en 1837, 2 d., waarvan wij eene nieuwe uitgave, door hem overzien en overeenkomstig de reeds plaats gehad hebbende veranderingen gewijzigd, hadden gehoopt. Zijne denkbeelden omtrent dit belangrijk onderwerp ontwikkelde hij in eene in het instituut gehoudene voorlezing *over het Kerkregt als wetenschap, ook voor akademisch onderwijs* (in de Nederl. jaarboeken voor regtsgeleerdheid en wetg. XI. I. 1849).

Als beginsel van alle kerkregt stond bij hem de zelfstandigheid der kerk in eigenen boezem vast. De Staat had, volgens hem, een *jus circa*, niet *in sacra*. Uit dit beginsel laat zich evenzeer zijne verzetting tegen een concordaat met Rome, als zijne bemoeijing voor de vrije armenverzorging in de Hervormde kerk verklaren.

Een concordaat met *Rome* achtte hij strijdig met staats- en kerkregt. De vorst, die dit met den paus sloot, gaf aan eenen uitlandschen vorst invloed op en gezag over het regelen van binnenlandsche aangelegenheden: de kerk verloor op die wijze hare zelfstandigheid, in den vorst, met wien *Rome* het concordaat sloot, eenen medewetgever erkennende en hem het *jus in sacra* toestaande. Verre was hij er echter af den band, die tusschen kerk en staat bestaan moest, van een te willen scheuren. Dit bleek, toen de democratisch-kerkregtelijke beginselen, in en na 1848 veldwinnende, bij hem ernstige teregtwijzing en bezadigde tegenspraak vonden. Zijne denkbeelden over concordaten heeft hij uitgesproken in *Vergelijking der nieuwere, thans in werking zijnde Europesche Concordaten en Concordaats-bullen met die van Nederland*, (Arch. I en III), in het Hoogduitsch vertaald, Leipzig 1831, en in den *Brief aan den hoogleeraar C. A. den Tex betrekkelijk deszelfs regtsvragen omtrent een Concordaat tusschen Nederland en den Paus*, (in het regtsgeleerd Bijblad van den Tex en van Hall, III, blz. 249 verv.)

Voorstander was hij van de zelfstandigheid der Nederduitsche Hervormde kerk, ook wat de regeling harer inwendige belangen aanging. De organisatie van 1816 was een door de omstandigheden noodzakelijk geworden en derhalve te eerbiedigen, maar tevens een exceptionele maatregel. Daarom was hij dan ook de bevorderaar en verdediger van

eene zelfstandige diakonie-administratie. De concept-Staats-armenwet van 1846 en van 1851, waarin hij de onafhankelijkheid der diakoniën miskend zag, vond in hem een' ijverigen bestrijder. Het Synodale Diakonie-reglement, in 1844 gearresteerd, was niet alleen geheel volgens het door hem aangenomen beginsel van kerkregt, maar hij bewoog ook de Synode van 1852 om het, in weerwil van het toenmalig ministerie, in te voeren. Hij ontwikkelde zijne denkwijze omtrent dit onderwerp in *de concept-wet omtrent de ondersteuning van behoeftigen in hare betrekking tot de diakonien kerkregtelijk beschouwd*, Utr. 1846, alsmede in *De hervormde diakonien en de concept-armenwet van* 1851. *Kerkregtelijke wenken*, Utr. 1851. Uit den aard der zaak bragt Royaards de behandeling van het kerkregt met de geschiedenis in verband en daaraan hebben wij te danken *De Nederduitsche Gereformeerde gemeente in Zuid-Afrika in haren kerkelijken toestand; vooral in betrekking tot Nederland* (Ned. Arch. VIII), alsmede wat in het tweede deel van het Nieuwe Nederl. arch. zal voorkomen: *de Gasthuis predikanten der Nederl. Hervormde kerk.*

Was hij een voortreffelijk geleerde, hij was niet minder een uitmuntend hoogleeraar. Zelf toegerust met ongewone kennis, beijverde hij zich die in anderen over te storten. Uitnemend was zijne begaafdheid daartoe. Aan alles wist hij het drooge, het vervelende te ontnemen; bij alles aandacht en belangstelling te boeijen; tot zelfonderzoek en eigene studie op te wekken en in den leerling, die daarvoor vatbaar was, lust, ijver, kracht en moed te ontwikkelen. Vijand van het geestverdoovend dictéren, waar dit vermeden kon worden, bepaalde hij dit tot de hoofdzaken en liet, wat het overige aangaat, liefst excerperen. Het eerste was, wat zijne kerk-historische lessen aanging, onnoodig geworden na de uitgave van zijn *Compendium*, de vrucht van veeljarige, veelzijdige en grondige studie. Wie zijne collegiën niet alleen *ex officio*, maar ook *con amore* heeft bijgewoond, weet, hoe geleidelijk de volgreeks der door hem ontwikkelde denkbeelden was, hoe duidelijk de wijze, waarop hij ze voordroeg, hoe verrassend, boeijend, kernvol en een' schat van wetenschap in zich besluitende, niet alleen de ontwikkeling, maar zelfs de opschriften van de paragraphen, observationes enz.

zijner lessen over algemeene en Nederlandsche kerkgeschiedenis, patristiek, kerkregt, moraal [1]) en christelijke deugdsleer waren, hoe zelfs zijne stem aan wat hij wilde, bijzonderen nadruk verleende. Die lessen zullen bij zijne leerlingen wel nooit vergeten worden, evenmin als de raadgevingen, teregtwijzing, voorlichting, belangstelling en vriendelijke hulp, welke hij voor hen bleef overhebben, als zij de hoogeschool verlaten hadden. Wie hem dan te *Utrecht* of op *Meijenhagen* bezocht, keerde terug met de overtuiging, dat Royaards nog dezelfde was, als toen hij zijne collegiën bezocht, en met de verwachting, dat die krachtige man, krachtig naar ligchaam en geest, nog veel voor de wetenschap en de kerk zou doen. God heeft het echter anders gewild en die verwachting zal voor deze aarde niet vervuld worden.

De Utrechtsche akademie, de school, waar hij zelf gekweekt werd, was hem lief. Hij stelde hoog belang in haren bloei. Hartelijk deelde hij in de feestviering van haar tweede eeuwgetijde en bewaard zijn zijne *dicta* 14 *Junii* 1836, *cum J. H. Scholten et J. J. Snouck Hurgronje Doctores theol. renuntiavit*. Reeds hebben wij zijne oratiën, ook zijne rectorale van 1835 genoemd. Toen hij van het rectoraat andermaal, in 1850, aftrad, sprak hij *de commutationis, quam subiit theologia in Nederlandia, saeculo hoc undevicesimo, via et ratione*. Sterk deed het hem dan ook aan, toen er in 1849 sprake was van eene opheffing der Stichtsche akademie. Als haar verdediger trad hij op in *Het historisch karakter der tegenwoordige Nederlandsche Universiteiten, als waarborg voor haar voortdurend bestaan; voorlezing, gehouden in het Leesmuseum te Utrecht*, 16 *Dec*. 1848.

Wij behoeven, na het aangevoerde, wel niet breeder aan te wijzen, dat Royaards als hoogleeraar groot nut stichtte. Wij hebben er echter nog bij te voegen. Hij was het, die, toen sommigen in onze dagen de meening niet verborgen, dat men te *Utrecht* bij uitzondering in de zuivere leer der Hervormde kerk kon onderwezen worden, in overeenstemming met zijne ambtgenooten, zich beijverde om liefdeloosheid te keeren en, in plaats van partijzucht, echt evangelischen zin aan te kweeken. Eenzijdigheid en

[1]) In 1850 liet hij, ofschoon niet voor den handel, drukken: *Schets der christelijke zedeleer*, tot leiddraad zijner akademische lessen. Utr.

overdrevenheid afkeurende, maakte hij zijne lessen dienstbaar aan het vrije ontwikkelen van den geest en gebruikte de leer der geschiedenis om tot het bewaren van vrede in de kerk aan te manen.

Maar ook buiten de akademie openbaarde zich Royaards' wetenschappelijke geest, bijzonder in de buiten- en binnenlandsche geleerde genootschappen, van welke hij lid was. Dat ondervonden het koninklijk Instituut, de Leidsche Maatschappij en het Utrechtsche Genootschap, maar vooral dat ter verdediging van de christelijke godsdienst, waarbij hij in 1825 zijnen waardigen vader als medebestuurder opvolgde. Gewigtig was het aandeel, dat hij had in het beoordeelen der daaraan ingezonden verhandelingen en groot zijne belangstelling in die verdienstelijke inrigting. Onverholen sprak hij die uit in *Het Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst geschiedkundig geschetst*, 's Grav. 1836.

Bragt Royaards, wat hij in de wetenschap vermogt, door zijne leerlingen in het praktikale leven over, hij deed dit ook persoonlijk. Waar het de zaak van waarheid en christendom gold, had hij tijd en krachten daarvoor veil. Twaalf malen was hij, sedert 1825, praeadviserend lid der Synode en wij behoeven slechts hare Handelingen op te slaan, om te zien, wat de man, in het kerkregt zoo ervaren, in die vergaderingen gedaan heeft. Meermalen werd hij zelfs geraadpleegd, waar hij haar niet in persoon bijwoonde. Voorstander was hij, gelijk wij zagen, van de zelfstandigheid der kerk, maar de pogingen, om de banden tusschen kerk en staat met geweld los te scheuren, werden ernstig door hem afgekeurd.

Hoog belang stelde hij in alles, wat ter handhaving en verdediging van het aangevochten protestantismus gedaan werd, het alleen betreurende, dat het vele der protestantsche genootschappen de kracht, die uit eendragt geboren wordt, verzwakte. Daarom verklaarde hij zich dan ook tegen het oprigten van eene Nederlandsche afdeeling van het *Gustaaf-Adolf-Verein*. In de laatste jaren zijns levens was hij algemeene voorzitter van de maatschappij van *Welstand*. Zijne aanspraken, bij hare algemeene vergaderingen in 1851, 1852 en 1853 gehouden, zijn gedrukt.

Hoezeer hij verdraagzaamheid hoogschatte en die, waar hij haar vond, zoo als in *Proeve van kerkelijke verdraagzaamheid*

bij de inwijding der Evang. kerk te Freiburg in Breisgau (Arch. X) gaarne prees, vatte hij meermalen de pen op ter verdediging van het protestantismus en van zijne regten. In 1848 schreef hij: *Het laatste tijdperk der Pauselijke magt; een woord van waarschuwing voor onzen leeftijd* en *De artikelen van de concept-grondwet: van de godsdienst, getoetst;* het eerste in den Evangelische Kerkbode van 12 Mei, het andere in dien van 19 Mei van dat jaar geplaatst.

Aan het uit het hoogduitsch vertaalde: *Ter gedachtenis* van August Neander, Utr. 1850, voegde hij *een woord aan mijne landgenooten toe.*

Doch, waar wij hem in zijne werkzaamheden ten nutte van christendom en waarheid buiten de akademische gehoorzaal en het stille studeervertrek gedenken, wien, die hem kende, staat hij daar niet voor den geest, als prediker van het Evangelie? Naar zijne uitspraak, behoorden leerredenen steeds dienstbaar te zijn aan de verspreiding van zuivere bijbelkennis. Daarom nam hij veelal uit kortere gezegden aanleiding om grootere gedeelten der Bijbelschriften, waarmede zij in het naauwste verband stonden, op te helderen en daardoor het bijbelgebruik aan te kweeken. Waar het Oude Verbond hem de aanleiding aanbood, daar moest zoodanig woord steeds opleiden tot het Evangelie [1]). Met regt mogten zijne leerredenen evangelisch genoemd worden. Zij kenmerkten zich door bondigheid, ernst, beschaafden en mannelijken stijl, gemoedelijke toespraak en kracht van taal. Opmerkelijk waren ook daarin die korte, maar veel omvattende kernspreuken, die hem zoo geheel eigen waren. Aan de innerlijke waarde zijner predikatiën voegde zich die der uitwendige voordragt. Zijne houding stemde tot eerbied en zijne wijze van spreken boeide en nam in. Dat hij eene waardige plaats onder de Nederlandsche kanselredenaars bekleedde, zullen, ook voor wie het voorregt niet hadden van hem te hooren, zijne in druk verschenen leerredenen bewijzen. Zij bestaan in: *Leerrede over 2 Kon. V: 1, na het afsterven van den Hoogleeraar H. Royaards*, 1825, — *Leerrede over Genes.* XXII: 14 in de *vaderl. leerred. van de gezamenl. Nederl. Akademiepredikers*, Utr. 1831, blz. 207 verv. —

[1]) Zie de voorrede van zijne *Evangeliewoorden, vooral voor lijdende christenen.*

Dankrede over Ps. XXIII *na de terugkomst der vrijwillige jagers*, 1831, — *Evangeliewoorden, vooral voor lijdende christenen, tiental leerredenen*, Utr. 1841, — *Leerrede over* 1 *Kon.* XVIII: 12ᵇ in den 4 jaarg. nº. 1, — *over Pred.* XI: 8—10 *en Pred.* XII: 1—7 in den 6 jaarg. nº. 3, — en *over Gen.* XLIII: 27ᵇ in den 8 jaarg. nº. 12 der maandelijksche leerredenen bij G. W. van der Wiel te *Arnhem*.

Dat hij ook in andere betrekking voor een gemengd publiek bevallig en nuttig tevens kon spreken, toonde zijne *Redevoering over den invloed der Nederl. vrouw op de handhaving des volkskarakters, bij het veertig jarig bestaan der maatschappij tot nut van 't algemeen*, 1828.

Royaards was niet alleen een uitmuntend geleerde, wiens lof ook buiten de vaderlandsche grenzen, vooral in Duitschland, gehoord werd en wien onder hunne vrienden te tellen Gieseler, Lücke en Ullmann zich eene eere rekenden, maar hij was ook een voortreffelijk en regtschapen mensch. Die getuigenis zullen allen, die hem kenden, op zijn graf afleggen.

In 1825 was hij gehuwd met Jonkvrouw Henriëtte Johanna Both Hendriksen. Hij verloor deze beschaafde vrouw den 6 October 1832. Het christelijk geloof hield hem bij zoo zwaren slag staande. Den 13 Januarij 1836 trad hij andermaal in den echt met Jonkvrouw Sara Maria Swellengrebel, hem evenzeer door hare hoedanigheden lief. Twee zonen uit den eersten en drie uit den tweeden echt betreuren met haar den voortreffelijken man en vader.

Want wel scheen zijn krachtig gestel een lang leven te voorspellen, maar anders stond het dáárboven geschreven. Had hij nog in de verzorging van zijnen kranken en hooggeachten schoonvader, Mr. W. J. Both Hendriksen, gedeeld, weinige dagen na diens overlijden ontrukte eene kortstondige, maar hevige ziekte hem op den 2 Januarij 1854 aan de wetenschap, de kerk, het vaderland, zijnen vrienden en betrekkingen.

Koning Willem II had hem tot ridder van den Nederlandschen Leeuw, koning Willem III tot kommandeur van de Eikenkroon benoemd.

De bestemming van dit werk veroorloofde ons slechts te schetsen, waar wij wel gewenscht hadden dieper te kunnen

doordringen, De eenvoudige hulde van den dankbaren leerling worde eerlang door eene meer waardige en uitgewekrte gevolgd. Voorloopig mogen wij reeds wijzen op hetgeen omtrent den verscheidene schreven en spraken: *N. C. Kist, Herman Johan Royaards* in het Kerkelijk Weekblad voor het koningrijk der Nederl. voor Januarij 1854, nº. 3, later afzonderlijk, uitgegeven; *H. Bouman, leerrede ter aandenking van H. J. R.* met een voorberigt en eenige aanteekeningen; *J. H. Scholten, levensberigt van H. J. R.* in de Handd. van de maatsch. der Nederl. Letterk. voor 1854 blz. 50 verv. Berigt in de Utr. Prov. en Stads-Cour. van 4 Jan. 1854 door Prof. Bouman; H. E. Vinke, toespraak bij het graf van mijnen hooggeachten ambtgenoot en vriend Dr. H. J. R. overleden 2 Jan. 1854. Utr. 1854; H. J. Royaards, Necrologie, door Dr. J. J. van Oosterzee, in de jaarboeken voor wetensch. Theologie.

Reeds was dit artikel ter perse, toen mijn omtrent den hoogl. N. C. Kist uitgedrukte wensch vervuld werd door diens: *ter nagedachtenis van* H. J. R., *den vriend mijner jeugd en van mijn geheel leven, mijnen studiegenoot en medeuitgever van het Archief voor Kerkl. Geschied.* in het 2de D. van het Nieuw Arch. en daaruit, ofschoon niet voor den handel, overgedrukt Leiden 1854.

Henricus Rulaeus, als proponent in 1634 te *Wormer* en van daar drie jaren later naar *Weesp* beroepen, en van hier weder in 1640 naar *Amsterdam*, waar hij in October 1680, in den ouderdom van acht en zestig jaren, overleed, heeft zich bekend gemaakt door het uitgeven van een paar gelegenheids redenen, bestaande in: *De eerste predikatie in de Amstelkerk*, Amst. 1670, en *Over den dood van den Admiraal de Ruyter.*

Martinus Rummerink, in 1739 geboren, had tot vader Johannes Rummerink, toenmaals predikant te *Meder* en *Scheemda*, later te *Groningen*, waar hij in 1779 overleed. Martinus Rummerink aanvaardde, na te *Groningen*, [1]) *Utrecht* en *Leiden* gestudeerd te hebben, het predikambt te *Oldenschoot* c. a., van waar hij in 1765 naar *Voorschoten* vertrok.

[1]) Hij verdedigde eene der vijf Dissertatiën *ad origines Hebraeas* onder N. G. Schroeder.

Negen jaren later verwisselde hij deze standplaats met *Leeuwarden*. In 1777 nam hij het beroep aan naar *Dordrecht*, waar hij voor een beroep naar *Groningen* bedankende, werkzaam bleef tot 1807. Het in dat jaar verkregen Emeritaat genoot hij tot den 1 December 1813, op welken dag hij overleed. Hij was gehuwd geweest met Adriana Pulat.

Rummerink was een zeer geliefd prediker, die de Hollebeeksche methode in menig opzigt verbeterde. Behalve eene *Lijkrede op het afsterven van de Hooged. Welgeb. vrouwe Jacoba Maria Baronnesse van Wassenaar*, 1771, hebben van hem het licht gezien *Leerredenen*, 2 d., Dordr. 1807 en 1808. Bijzonder verdienstelijk heeft hij zich gemaakt als Medeoprigter en Directeur van het Haagsche genootschap. Hij bekleedde laatstgemelde betrekking van 1785 tot 1813. Zijne hooge belangstelling in den arbeid dier inrigting sprak in de *aanspraken*, door hem in 1791 en 1797 gehouden en in de werken des genootschaps bewaard.

Zie overigens: Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18 E. VII, blz. 659. H. J. Royaards, het Haagsch Genootsch. blz. 159 Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 579 verv.

Abraham Rutgers, in September 1751 te *Alsmeer* geboren en laatst predikant te *Haarlem*, waar hij den 21 Mei 1809 overleden is, heeft zich minder door zijn *Tweede eeuwgetyde te Amersfoort* 1779, in Gr. 8°., bekend gemaakt, maar meer als godsdienstig en niet onverdienstelijk dichter. Hij was het dan ook, die in de Noord-Hollandsche synode van 1796, met den Hoornschen predikant Engelberts, allereerst gecommitteerd werd om over het voorstel ter invoering van gezangen bij de openbare godsdienstoefening na te denken en de slotsom van hun onderzoek aan de kerkvergadering mede te deelen. Het door hem met zijnen ambtgenoot ten volgende jare ingediend verslag strekte dan ook niet weinig ter bevordering van de zaak. Hij behoorde later tot de door de Noord-Hollandsche Synode afgevaardigden tot het zamenstellen van den gewenschten bundel. Rutgers nam niet alleen een ijverig en belangrijk deel in de hiertoe gevorderde werkzaamheden, maar de Nederlandsche Hervormde kerk heeft ook van hare gezangen aan zijnen vromen en dichterlijken geest te danken.

Zie overigens: Ypey en Derm. IV, blz. 319 verv. Navorschers bijblad 1852 blz. XXIV.

Nicolaus Ruymvelt, in 1684 te *Nieuw-Loosdrecht* beroepen en van daar in 1690 naar *Delft* vertrokken, waar hij in December 1716 zijne dienst nederlegde, heeft *drie predicatien*, Amst. 1690, uitgegeven, alsmede *intré-predicatie te Delft* en *Afscheidts-predicatie te Loosdregt.*

Zie overigens: Paquot, III, pag. 544.

Johannes Ruysbroeck, [1]) de patriarch der Duitsche en Nederlandsche mystieken, zoo als Ullmann hem noemt, behoort, ofschoon niet in Noord-Nederland geleefd hebbende, om den grooten invloed, dien hij daar uitoefende, in deze bladen vermeld te worden.

In 1293 op het tusschen *Brussel* en *Hall* gelegen dorp *Ruisbroek* geboren, werd hij, elf jaren oud, door eenen bloedverwant, die kanonik van de S. Gudule te *Brussel* en Hincart geheeten was, ter school besteld. Vier jaren bleef hij daar. Waar hij vervolgens zijne studiën voortzette, is onbekend, maar zeker is het, dat hij zich reeds vroeg door eene in het oog springende vroomheid van denken en handelen kenmerkte. Zijne uitwendige houding toonde dit zelfs. Op zijn vierentwintigste jaar tot priester gewijd en vicarius bij de S. Gudule geworden zijnde, zonderde hij zich meer en meer af. Hoe vroom ook, keurde hij echter geestdrijverij af en, toen hij zich tegen eene dweepster te *Brussel*, die onder het mom van godsdienst allerlei verkeerde meeningen verspreidde, aankantte, bleek het, dat de valsche mystiek zijner dagen in hem eenen hervormer zou vinden.

Tot zestigjarigen ouderdom bleef hij wereldlijk priester. Toen werd de zucht tot een bespiegelend en van de wereld afgezonderd leven onweêrstaanbaar en begaf hij zich met eenigen zijner vrienden in het klooster Groenendaal [2]), van hetwelk hij de eerste prior is geworden. Hier zwierf hij in de eenzaamste streken van het bosch van *Soignies* om, de gedachten die hem invielen en welke hij voor hoogere in-

[1]) Hij wordt ook Rusbrock, Rusbroch, Ruysbroch, Ruysebroeck, Rusebruch en Rusber genoemd.

[2]) Het Regulieren-Augustijner-Kanoniken klooster *Groenendaal* (*val-vert*), op twee mijlen afstands van *Brussel* in het bosch van *Soignies* gelegen, had zijne stichting te danken aan Franco de Coudenberg, Kanonik der S. Gudule, en aan onzen Ruysbroeck. Franco was daar de eerste proost, gelijk zijn medestichter de eerste prior.

gevingen hield [1]), opteekenende, ze dan later in het klooster uitwerkende. Hoog was de eerbied, die den waarlijk vromen man werd toegedragen, en groot de invloed, dien hij op anderen uitoefende. Velen werden door hem tot het leiden van een bespiegelend leven bewogen en uit *België*, vooral uit *Vlaanderen*, uit de *Rijnstreken* en uit *Noord-Nederland* kwamen hem personen van allerlei stand en leeftijd bezoeken. Tot deze behoorden Tauler en Gerard Groote. Bij al die bewijzen van hulde bleef hij ootmoedig, ijverig werkzaam en voorbeeldig matig van leefwijze. Hij overleed op den 2 December 1381 en werd begraven in de kerk van *Groenendaal*.

In dat klooster werden 's mans werken bewaard in drie deelen, waarvan de twee eerste in het Vlaamsch waren geschreven, het laatste in het latijn. Gerard Groote heeft het eerst Ruysbroeck's geschriften in het latijn overgebragt. De vroegste uitgave verscheen onder den titel: *Joannes Ruisbroici libelli duo; primus de septem gradibus scalae divini amoris, seu vitae sanctae: secundus de perfectione filiorum Dei, primum editi opera Nicolai Bargilesii*, Bononio 1538 in 8⁰. Hierop volgden *D. J. Rusbrochii sanctissimi divinissimique contemplatoris opera omnia: a R. P. Laurentio Surio Carthusiano, ex Belgico idiomate in latinum conversa*, Colon. 1549 in fol., ib. 1552, ib. 1609 (de beste uitgave), ib. 1692. In het hoogduitsch zijn zij overgezet en uitgegeven door Gottfried Arnold [2]), Offenb. 1701.

Ruisbroeck was mysticus in den vollen zin des woords. De mensch moest met God één worden, zich met dezen volkomen vereenigen, en het middel dat daartoe leidde, bestond in inwendige beschouwing, de meest volkomene afgetrokkenheid, waarbij rede noch verstand, wereld noch zinnelijkheid mogten afleiden. Intusschen was er wat Ruysbroeck's mysticismus gunstig onderscheidde. Voerde het elders onmiskenbaar tot pantheismus, bij hem was en bleef het deistisch. Hij toch stond niet toe, dat het een zijn met God

[1]) Ten gevolge van dit denkbeeld noemde men hem *Doctor divinus*, *Ecstaticus*, *alter Dionysius Areopagita*.

[2]) Zie over dezen Duitschen mystiek: *Albert Knapp*, *Biographie G. Arnolds*, *als Vorwort zu der neuen Ausgabe der erste Liebe zu Christo*, Stuttg. 1845. *Max Goebel*, *Gesch. der Christl. lebens* II. S. 698 ff.

een *absoluut wezen van God in den mensch zou zijn*, maar beweerde, dat het een *één worden met God was*, door zijne genade in den mensch gewerkt, terwijl hij, waar elders de wet versmaad werd, aan deze hooge waarde toekende. In die opzigten mogt hij dan ook hervormer der bedorven mystiek genoemd worden, want bij hem ontving zij op deze wijze eene praktikale rigting. Hij mogt dit nogtans niet minder, omdat zijne mystiek tevens eene hervormingsrigting aannam. Zijne meening omtrent het innerlijke wezen van godsdienst stond over tegen het uitwendige der kerk en hare leer omtrent de goede werken. Zonder dat inwendige godsdienstige leven, zonder die innerlijke vereeniging met God, konden de goede werken niet baten. Tevens aarzelde hij niet om als scherp berisper en bestraffer van de bedorvene zeden zijns tijdperks op te treden. Dit ondervonden niet alleen de leeken, maar ook de geestelijken. Geen priesterrang, zelfs niet die des pausen werd door hem ontzien. Vooral vond hij die gebreken in het monnikenleven. Bij de overtuiging daarvan openbaarde zich zijn praktikaal karakter. Het bewoog hem toch om het klooster Groenendaal te stichten en daarin die verbeteringen te beproeven, welke zijn vrome geest noodzakelijk achtte. Praktijk en inwendige bespiegeling gingen dus bij Ruysbroeck hand aan hand. Welk eenen invloed een zoo hooggeacht man op velen van zijne eeuw moest hebben, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Door Tauler had hij dien op Duitschland, wat zijne echt mystieke bespiegelings-rigting aangaat: op ons vaderland door Gerard Groote. Deze nam echter meest 's mans praktikaal-reformatorisch beginsel over en bragt dit in en door zijne stichting in ons vaderland in werking. In beide rigtingen was Ruysbroeck, hoe trouw ook aan zijne kerk, onder de leiding eener wijze Voorzienigheid, met zooveel anders, bevorderlijk aan de voorbereiding der gezegende kerkhervorming.

Zie overigens: Paquot, I pag. 51 suiv. en de ald. aangehaalde schrijvers. Delprat, over de broederschap van G. Groote blz. 19 verv. Engelhardt, Richard von St. Victor und Joh. Ruysbroeck, Erlangen 1838, S. 167 ff. 325 ff. Ullmann a. O. II. S. 36 ff. Royaards, Gesch. van het Christendom en de Chrl. kerk in Nederl. gedur. de middeleeuwen, II. blz. 279 verv.

Lambertus de Rijcke, predikant te *Bergen op Zoom*,

gedurende de belegering van 1623, heeft met zijne ambtgenooten du Rieu en Vay, eene beschrijving dier merkwaardige gebeurtenis [1]) geleverd. Hij overleed in 1658, den ouderdom van drieëntachtig jaren bereikt hebbende. Hij was in 1604 van *Fijnaard*, waar hij in 1602 bevestigd werd, naar *Bergen op Zoom* beroepen.

Zie overigens: de La Rue a. w. blz. 132. Paquot III. p. 478.

Joannes Rijder of **Ryderus**, in de laatste helft der 16 eeuw te *'s Hertogenbosch* geboren, verkreeg niet alleen den graad eerst van licentiaat en vervolgens dien van doctor in de theologie, maar bekleedde ook eenen niet onaanzienlijken rang in de orde der Dominikaners, tot welke hij behoorde. Hij was prior van het klooster in zijne geboortestad en, toen dit, ten gevolge van het overgaan van *'s Hertogenbosch* in handen der Staten, werd opgeheven, in dezelfde betrekking te *Maastricht*, *Brussel* en *Leuven* werkzaam. Toen het Bossche klooster naar *Mechelen* was overgebragt, trad hij daar op nieuw als prior op. In 1645 werd hij tot provinciaal zijner orde gekozen en vervolgens tot inspector der Hollandsche zending. Hij overleed te *Brussel* op den 4 Januarij 1654.

Rijder heeft eene *Epistola monitoria ad eos, quibus incumbit probare spiritum aspirantium ad religionem* [2]), Lov. 1638, Leod. 1696, geschreven.

Zie overigens: Paquot, III. p. 44.

Carolus Rijkewaardt of **Rijckewaert** (ook **Rijkwaert,**) te *Utrecht* geboren, aanvaardde het predikambt bij de hervormde gemeente te *Oost-Voorn* in 1604, van waar hij in 1610 naar *Utrecht* werd beroepen. IJverig was hij de rigting van Arminius toegedaan en een der onderteekenaars van de Remonstrantie van 1610. Ook, toen de zaak der Remonstranten eene nadeelige wending had genomen, bleef hij met onverzettelijke trouw aan haar verkleefd. Zoo was hij op de bekende Rotterdamsche vergadering van 5 Mei 1619 tegenwoordig, niettegenstaande hij reeds in de tweede helft van Februarij met vier zijner gelijkgezinde ambtsbroeders door de Utrechtsche magistraat, nogtans met tijdelijk behoud der

[1]) De titel is opgegeven bij de vermelding van J. Du Rieu.

[2]) *Kloosterleven.*

jaarwedde, van zijne dienst verlaten was. Hoog werd het bijwonen der Remonstrantsche vergadering opgenomen, en Rijkewaardt voor het geregt van Utrecht gedaagd. Bij het eerste verhoor bleef hij op vrije voeten, mits onder handtastinge belovende de stad niet te verlaten, maar, den 8 Julij 1619 op nieuw ontboden zijnde, werd hij op Hazenberg gevangen gezet. Na weinige dagen wees men hem wel zijne eigene woning tot kerker aan, maar den 7 Augustus werd hij niet alleen buiten de stad en vrijheid van *Utrecht*, maar ook door de Staten-Generaal buiten de vereenigde provinciën gebannen. In den nacht verliet hij met zijn gezin zijne geboortestad en begaf zich, als zoovelen die in zijn lot deelden, naar *Waalwijk*. Hier schreef hij eene uitvoerige wederlegging van het tegen hem uitgesproken vonnis, die in de kerkelijke historie van Uitenbogaert bewaard is.

Niet alleen woonde hij eenige der door de Remonstrantsche leeraars te *Waalwijk* gehouden vergaderingen bij, maar ook die welke te *Antwerpen* van 30 September tot 4 October 1619 plaats vond. In het volgende jaar was zijne gade te *Utrecht* zeer ernstig krank geworden. Vruchteloos waren hare bij de Utrechtsche en ook bij de generale Staten ingeleverde verzoekschriften [1]) geweest, om in dien bangen toestand het bijzijn van haren echtgenoot te genieten. De liefde dreef nu Rijkewaardt naar *Utrecht* en hij liet zich midden op den dag, in een' mand verborgen, in zijne woning dragen. Zijne vrouw stierf in zijne armen.

Van nu afaan vertoefde onze leeraar nu eens buiten-, dan weder binnenslands, zijnen geloofsgenooten de vertroosting zijner prediking brengende. Bij den aanslag op het leven van Prins Maurits in 1623 achtte hij zich genoopt om eene *verklaringe ter zijner ontlastinge* [2]), zonder plaatsteekening het licht te doen zien. Zich hierna een' korten tijd te *Antwerpen* opgehouden hebbende, keerde hij naar het vaderland terug, predikende voor zijne geloofsgenooten, in 1629 en 1630 te *Utrecht* en in het laatstgemelde jaar ook

[1]) De Staten-Generaal antwoordden aan de kranke vrouw: *habeat patientiam!*

[2]) Zij is geteekend $\frac{22}{12}$ Febr. 1623 en ook te lezen in Kok's Woordenb. XXVI blz. 34 verv.

te *Amsterdam*. Bij den gunstigen keer, dien de zaken der Remonstranten hadden genomen, werd hij in 1631 onder de gecommitteerden, om de kerken zooveel mogelijk van eigen dienaars te voorzien, benoemd en tevens den 18 October van dat jaar aan de Utrechtsche gemeente als eigen leeraar toegevoegd. Nogtans bleef hij nog ettelijke maanden van daar ook *Amsterdam* bedienen. Hoog stond hij bij zijne geloofsgenooten aangeschreven. Wij mogen dit niet alleen daaruit besluiten, dat hem in 1637 met vier zijner ambtgenooten de visitatie der kerken werd toevertrouwd, maar ook daaruit dat men hem twee jaren later aan Uitenbogaert toevoegde tot hulp en dienst in het schrijven zijner historie. In 1644 werd hem, met Uitenbogaert en, na diens dood, alleen het verkorten der *onderwijsinge in de Chr. religie* opgedragen. Hij zelf verzocht, na dat overlijden, 's mans historie te mogen vervolgen. Dit mogt hij echter niet volbrengen. Hoezeer men hem, door velerlei bezigheden overstelpt, reeds in 1639 den proponent Petrus Taurinus ter hulpe had had toegevoegd, bleef hij met onverzwakten ijver in zijne dienst volharden. Het was dan ook op den kansel, terwijl hij zijne gemeente wenschte te stichten, dat de dood hem op den 1 Januarij 1650 overviel.

Zie overigens: Brandt, op verschillende plaatsen. Van Rhenen a. w. blz. 31. Tideman a. w. blz. 24, 31, 62, 213, 252 verv.

Aart Janszoon Rijnevelshorn, in 1594 te *Woerden* geboren en aldaar tot de Luthersche gemeente behoorende, was wel geen godgeleerde van beroep, maar heeft zich toch door het schrijven van een paar godsdienstige werkjes jegens zijne tijdgenooten verdienstelijk gemaakt. Bij de hevige pestziekte, die in 1636 *Woerden* teisterde, schreef hij: *Eenne Christlyck aenspraecke, ofte vertroostinghe aen alle eenvoudighe burghers binnen Woerden, in deze regeerde pesttijden enz. Ghedrukt in 't jaar ons Heeren anno* 1636. Later verscheen nog van hem in het licht: *Wisse tijding van de nabijheid des jongsten dags, in vijftien ware kenteekenen enz.* Amst. 1665.

Rijnevelshorn was hoogheemraad en kamerraad van het Grootwaterschap van *Woerden*, weesmeester en ouderling der Luthersche gemeente.

Zie overigens: J. G. H. Reudler, gesch. van J. Pistorius en de Ev. Lu-

thersche gemeente te Woerden blz. 128 en 129 (IIde St. van de bijdragen van S. Jacobi en D. Nieuwenhuis).

Leonardus van Rijssen of **Rijssenius**, in de eerste helft der zeventiende eeuw te *Utrecht* geboren en aldaar onder Voetius gestudeerd hebbende, aanvaardde de predikdienst te *Tul en 't Waal*, van waar hij in 1659 naar *Heusden* vertrok. Negen jaren later nam hij het beroep naar *Deventer* aan, maar in 1674 liet hij zich bewegen om van daar naar zijne vroegere standplaats *Heusden* terug te keeren. Hier verkreeg hij in 1693 zijn emeritaat en is weinige jaren later overleden. Hij was doctor in de godgeleerdheid en een ijverig voorstander der Voetiaansche rigting. Hiervan dragen dan ook zijne meeste schriften het bewijs, tevens toonende, dat hij eene scherpe pen wist te voeren. Hij heeft geschreven: *De ludo aleae*, 1660, — *Synopsis impurae theologiae Remonstrantium*, Traj. 1661, — *Exercitatio de justificatione patrum et remissione peccatorum in Veteri Testamento*, ib. 1666, — *Synopsis theologiae elencticae*, Dav. 1671, — *Dissertatio theol., qua orthodoxa sententia, quod fides non sit amor, ostenditur et defenditur contra improbas criminationes tenebrionis Cephae Pistophili ad Celeberr. G. Voetium*, Traj 1676, — *Dootstuypen der Cartesianen en Coççejanen*, Utr. 1677, 2 dn. — *Dissertatio de praedestinatione*, Gorinch. 1679, — *justa detestatio sceleratissimi libelli Adr. Beverlandi de peccato originali*, ib. 1680, alsmede twee geschriften tegen Schoockius: het eerste: *de reformatione intensive adaugenda:* het andere, onder den naam van Arnoldus Reynesius, tegen des hoogleeraars *Excercitationes sacrae* gerigt.

Zie overigens: van Rheenen a. w. blz. 185. Burm. Traj. erud. pag. 318 sqq. Paquot I. pag. 643.

Paulus Rijstius, een Dominikaner monnik van *Antwerpen*, werd in de eerste helft der zeventiende eeuw naar *Noord-Nederland* gezonden, om onder zijne geloofsgenooten werkzaam te wezen. Te *Utrecht* maakte hij grooten opgang en men zegt, dat velen door hem werden overgehaald om de leer der Roomsche kerk aan te nemen. In 1624 werd hij aldaar gevangen genomen en eerst na het voldoen eener geldboete, in vrijheid gesteld. Dit schrikte hem echter niet af om zijne taak elders voort te zetten. Hij begaf zich naar *Rotterdam* en is aldaar den 28 Junij 1636 overleden.

Rijstius of Rijst heeft geschreven: *Monomachia hominis et serpentis: cui accedit oratio de Jesu parvulo*, Antv. 1519.

Zie overigens: Oudheden van Z. Holl. en Schul. blz. 461. Paquot I. pag. 12.

Govert Jan van Rijswijk, den 15 November 1764 te *'s Gravenhage* geboren, scheen wel in zijne eerste levensjaren voor geene theologische loopbaan bestemd, daar hij van 1784 tot 1800 aan het hoofd stond van de lettergieterij, die te *Amsterdam* onder de firma gebroeders Ploos van Amstel werd gedreven, maar toch bleek zijn aanleg voor den kansel en voor godgeleerde studie, niet alleen, wanneer hij somwijlen te *Rijnsburg*, in *Noord-Holland*, en zelfs te *Amsterdam* als spreker bij de Collegianten en bij de Doopsgezinden optrad, maar vooral, toen hij onder hen behoorde, wier antwoord op de door eenige *vrienden van godsdienst en deszelfs openbare oefeningen* uitgeschrevene vraag *over de overschilligheid en laauwheid in de bijwoning der godsdienstige vergaderingen*, in 1797 bekroond werd. Hij besloot dan ook van zijn bedrijf afstand te doen en nu werd hij als leeraar bij de Doopsgezinden toegelaten. In 1800 aanvaardde hij het beroep naar *Hengelo*. Vervolgens heeft hij het predikambt bediend bij de Doopsgezinde gemeenten te *Monnikendam*, te *Joure* en te *Hoorn* op *Texel*. Van hier begaf hij zich naar *Leiden*, waar hem eenige predikbeurten *honoris causa* werden opgedragen. In de laatste jaren zijns levens vestigde hij zich te *Amsterdam*, maar ook toen had hij het verdriet, dat de zwakheid zijner oogen toenam en eindelijk tot volkomen blindheid oversloeg. Hij overleed aldaar den 19 September 1838.

Wel was van Rijswijk een autodidact, maar wiens ijver hem in veel deed uitmunten. De Hollandsche maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* en die der Nederlandsche letterkunde te *Leiden* erkenden dit door hem tot haar medelid te benoemen. Maar meer geldt het, dat wij zijne verdiensten kennen uit menig geschrift, dat evenzeer van de ontwikkeling van zijnen geest, als van den vromen zin zijns harten getuigt. Gewigtige bijdragen werden door hem geleverd aan de maandwerken de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Vaderlandsche bibliotheek* en *het Magazijn van wetenschap, kunst en smaak*. Een aantal geschriften uit het buitenland

werd door hem in de Hollandsche taal overgebragt. Intusschen heeft van Rijswijk ook eigenen arbeid het licht doen zien en zich daardoor op het gebied der godgeleerde wetenschap en ter opbouwing van christelijken zin, vooral bij zijn kerkgenootschap, grooten lof verworven. En dezen verdienen in meer dan een opzigt zijne *Schets der christelijke leere, tot een leiddraad bij het onderwijs der aankomelingen*, Amst. 1809 en 1816, — *Het hoofdzakelijke der christelijke leere*, — *Leerredenen en kerkelijke redevoeringen*, 2 dn., ald. 1825, en *Vragen betrekkelijk de kennis en het goed verstand der Heilige Schrift*, ald. 1826.

Zie overigens: Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb. VI. blz. 142. Blaupot ten Cate, Geschied. der Doopsg. in Holland enz. II blz. 141, 146 en 172.

S.

Guilielmus Saldenus, geboren te *Utrecht*, aanvaardde in 1649 de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Renswoude*, van waar hij zich drie jaren later naar *Kockengen* begaf. Naar *Enkhuizen* beroepen, deed hij daar zijne intrede den 21 September 1655. In 1664 vertrok hij naar *Delft* en van daar in 1677 naar *'s Gravenhage*, waar hij den 8 Februarij 1694 overleden is.

Saldenus was doctor in de theologie en heeft geschreven *Lijkpredikaatsie over Ds. Goethals*, — *Geestelyke honingraad*, — *de weg des levens en Apostolische zeegen*, allen in 12°.

Zie overigens: van Rheenen a. w. blz. 85 en 179. Soermans, kerk. reg. blz. 37 en 129. Veeris, kerk. alph., blz. 176.

Johannes Saliger was predikant bij de Lutherschen of Martinisten, zooals men ze in die dagen noemde, te *Antwerpen*, toen de gebeurtenissen van 1567 hem evenals zijne ambtgenooten, dwongen die stad te verlaten. Nog in hetzelfde jaar werd hij diaconus in de Maria-kerk te *Lubeck*, maar, om zijn bijzonder gevoelen omtrent het avondmaal, in 1568 afgezet. Kort daarna werd hij predikant in de Nicolaï-kerk te *Rostok*, maar ook daar verloor hij om dezelfde reden zijne betrekking. Weinige jaren later aanvaardde hij het predikambt te *Woerden*, werwaarts zich na 1567 velen zijner geloofsgenooten uit *Antwerpen* hadden begeven en waar hij

zelf reeds in 1564 bekend schijnt geweest te zijn. IJverig was hij hier in zijne dienst en voorbeeldig zijn gedrag gedurende de belegering, die *Woerden* van 8 September 1575 tot 24 Augustus 1576 onderging. Onvermoeid was hij met zijnen ambtgenoot, Cornelis van der Laer, bezig om de gemeente te troosten en te bemoedigen. Den 16 Augustus 1576 zonden de beide leeraars, met goedkeuring van de regering, eenen brief aan de Duitsche Lutherschen in het Spaansche heir, die later het licht zag onder den titel: *Copye van den brief der predikanten der Christelycke gemeente der stad Woerden, den* 16 *Aug. anno Dmi* 1576 *met andere schriften Dr. M. Lutheri tot vermaening, ter boete en waerschouwinge voor schaede, gezendt in die Cruysschans aan de oversten, hopluyden, bevelhebbers en alle cryghsluyden, die hen om die Christelycke gemeente te Woerden in Hollandt, der Augsborgsche confession toegedaan, om des Evangelioms Christi wille, in seven schansen, in vier legeren en sommige schepen te water, diezelfde stad uit te hongeren en met gewelt te overvallen, gelegert hadden, en den* XXIII *August met verschrikkinge en schande afgethogen zijn*, in 8°. Kort hierop lieten de beide Woerdensche leeraars volgen: *Bedenken, oordeel en raed Dr. M. Lutheri en openbare disputen verdedigd a°* 1519, *dat men den Paus en zijn beschermheeren tegen onregten, geweld en crygh wederstand sal doen. Ghedruckt tot onderwijs en troost der Christelycke gemeente der stadt Woerden in Hollandt, der ongevelster Augsburgscher confession toegedaen, welke daerom met seven schansen van den Albanischen Papenknegten en kindermoorders tot Oudewater over* 46 *weken beschanst, en nu nog daarenboven met vier legchers neven die seven schansen en met schepen of schuiten te water belegert is in 't jaer ons Heeren* 1576.

Had Saliger geen oogenblik vertraagd om zijne geloofs- en stadgenooten in die bange dagen te vertroosten en het wangevoelen van hen te wederleggen, die het voor onwettig hielden het Spaansche geweld met geweld te keeren, hartelijk was zijne vreugde, toen het beleg den 24 Augustus 1576 werd opgebroken. Hij heeft het aandenken dier gebeurtenis bewaard in *Historia van der tijt der swaere belegering ende wonderlycke verlossinge der christelycke ghemeente der Stadt Woerden in Hollant der Augsburchsche con-*

fession toeghedaen, Godt den Heere ten eeren ende alle christenen tot vruechden ende den vervolghers des heylighen Euangelioms ende den aenhanck des Paus tot boete, kortelyck opgheschreven door Johannem Saligher, predigher aldaer. Ghedruckt by Dierick Mullem.

Met vernieuwden ijver vervulde onze predikant de pligten van zijn ambt, maar tevens met eene strengheid, die hem menigen vijand berokkende. Men ontzag zich dan ook niet om hem van onregtzinnigheid, bepaaldelijk omtrent het leerstuk der erfzonde, waarin hij het gevoelen van Flacius volgde, te beschuldigen. Hoezeer dit bij gebrek aan bewijzen geene dadelijk nadeelige gevolgen had, gebeurde er weldra wat hem meer in het lijden bragt.

De verdragen tusschen Roomschgezinden en hervormden werden meer en meer vergeten en verbroken, naar mate de laatstgenoemden in ons vaderland de overhand bekwamen. Saliger keurde dit niet alleen af, maar noemde het trouweloosheid. De schrandere man zag in, dat, wanneer de hervormde kerk op die wijze zegepraalde, ook de kleinere Protestantsche gezindten voor haar zouden moeten wijken. Hetzelfde denkbeeld droeg vermoedelijk bij om hem eene afzwering van koning Philips II, waarvan reeds in 1579 sprake was, te doen wraken. Hij duchtte, dat de volkomene zegepraal der hervormde kerk die daaruit was te wachten, de uitsluiting van elke andere gezindte, dus ook van de zijne, zou te weeg brengen. Dit bewoog hem om zich in eene leerrede, den 9 Augustus 1569, ten nadeele der voorgenomen afzwering uit te laten. Thans klaagden zijne vijanden hem aan bij de Staten van Holland. Deze zonden gemagtigden naar *Woerden*. Weldra werd Saliger van zijn ambt ontzet en op den 9 November zijnen toenmaligen ambtgenoot, Hendrik Vredeland, gelast de dienst van de Luthersche gemeente alleen waar te nemen. Daar deze leeraar hierin bezwaar vond, werd hij even als Saliger, ontslagen en de hervormd-gezinde Nikolaas Simonszoon in beider plaats beroepen. Vredeland predikte nu in stilte, en men vermoedde dat Saliger dit insgelijks deed. Zoo geliefd was deze intusschen bij sommige leden zijner gemeente, dat deze zijne herstelling bij de Staten, hoewel vruchteloos, hadden verzocht. Toen 's lands regering hem het prediken nogmaals uitdruk-

kelijk liet verbieden, begaven zich enkelen met een verzoekschrift, door meer dan honderd onderteekend, in den aanvang van 1580 tot prins Willem I om beide leeraars en ook de kerkelijke bedienden in hun ambt hersteld te zien. De vorst stelde de zaak in handen der Hollandsche Staten, wier resolutie van 4 April 1580, met zijn goedvinden, wel aan de Lutherschen binnen *Woerden* vrije en onbelemmerde godsdienstoefening toestond, maar tevens over Saliger en Vredeland het banvonnis uitsprak.

Zeker zou men wenschen, dat den man, die bij het beleg van *Woerden* zoo voorbeeldigen moed betoond had, een gunstiger lot ware ten deele gevallen, maar het was een onberaden ijver, dien 's lands regering in die dagen niet mogt dulden, welke hem het zijne berokkende. „Hij haalde, zegt Hooft, de Kalvinischen te meermalen, op stoel, over voor eedbrekers en onrustige geesten, die zich over de Magistraat zochten meester te maken. Met gelijken wantemper scholdt hij de Roomsch- en Doopsgezinden voor verleiders en zielemoorders."

's Mans volgend lot is ons niet bekend geworden.

Zie overigens: Hooft, Ned. Hist. B. XVI. blz. 686 verv. Brandt I. blz. 662 verv. Kerkelijk Plakaatb. II. blz. 14 Wagenaar, Vad. Hist. I. blz. 331 verv. J. G. H. Reudler, Geschied. van J. Pistorius en de Ev. Luth. Gem. te Woerden (Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis III). blz. 60 verv.

Maximilianus Sandaeus of **van der Sandt**, den 18 April 1578 te *Amsterdam* geboren, ontving het eerste onderwijs in de oude talen te *Groningen*, van waar hij zich ter voortzetting zijner studiën naar *Keulen*, *Pont-a-Mousson* in *Lotharingen* en eindelijk naar *Rome* begaf. Hier trad hij in 1597 in het novitiaat bij de Jezuiten. Naar *Wurtsburg* in *Frankenland*, waar hij de doctorale waardigheid verkreeg, gezonden, nam hij daar het onderwijs in de philosophie en godgeleerheid op zich. In 1615 de vier geloften zijner orde gedaan hebbende, werd hij hoogleeraar in de H. Schrift te *Mentz*. Drie jaren later bekleedde hij hetzelfde ambt te *Wurtsburg* en was daar tevens superior van het bisschoppelijk Seminarie. De inval der Zweden zijn verblijf alhier in 1631 onveilig gemaakt hebbende, begaf hij zich naar *Keulen*, waar hij zich met noesten ijver aan zijne

studiën bleef toewijden. Later (1646) maakte hij nog een' uitstap naar *Rome* om de verkiezing van den zevenden generaal der Jezuiten bij te wonen. Te *Keulen* teruggekeerd, overleed hij den 21 Junij 1656.

Onder die geleerden, welke door onvermoeide en veelvuldige werkzaamheden hebben uitgemunt, bekleedt Sandaeus eene voorname plaats. Hartelijk was hij ingenomen met zijne kerk en meermalen trad hij als haar verdediger tegen Protestantsche schrijvers op. Hoezeer in den vreemde zijn verblijf houdende, was zijne aandacht op zijn vaderland gevestigd en niet weinig heeft hij over de Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche twisten geschreven.

Zijne algemeene theologische geschriften, behalve van tijd tot tijd te *Wurtsburg* en te *Mentz* gedrukte *theses* en andere werkjes, zijn: *de libro vitae, mortis, monumenti, quorum quilibet celebratur in S. scriptura*, Herbipoli 1616, — *de donario cordis Rev. et ill. Julii* (Echter de Mispelbrunn) *episcopi Herbipolensis*, ib. 1618, in het Latijn en in het Duitsch, ook voorkomende bij Gropp, *Collectio nov. scriptorum et rerum Wirceburgensium*, Franc. 1741, — *de rege romanorum*, Herb. 1618, — *Commentationes Academicae*, Ib. 1621 — *Theologiae pars prima, Scilicet theologia varia*, Mogunt. 1624, — *Theologia symbolica*, Ib. 1626, — *Theologia mystica*, Ib. 1627, — *Theologia juridica*, Ib. 1629, — *Theologia medica*, Colon. 1635, — *Clavis theologiae mysticae*, Ib. 1640, — *Prolegomena theologiae scolasticae*, Ib. 1653, — *Plato christianus*, Mogunt. 1624, — *symbola vitae humanae*, franc. 1627, — *Mundus fallax*, Mog. 1631, — *oratio Dominica*, Col. 1634, — *Elogium Constantiae Coloniensis in asserenda religione catholica*, Ib. 1635, — *Paedia Academici Christiani*, Ib. 1638, — *artifex Euangelicus*, Ib. 1640, — *Admiranda purgatorii*, Ib. 1643, — *De gemitu animarum pargatorii*, Ib. 1644, — *Christus crucifixus, honoratus*, Ib. 1644, — *De Christo crucifixo centaria*, Decem., Colon. 1644—1649, — *Ecclesia militaris*, Ib. 1651, — *Architectura christiana*, Ib. 1652, — *Historiae stauriphilorum libri quinquaginta*, Ib. 1653.

Bewoog Sandaeus zich in al deze werken op het algemeene gebied der theologie in zijne kerk, bijzonder toont hij zich voorstander der Maria-dienst in *Aviarium Marianum*,

Herbip. 1627, — *Maria, flos mysticus*, Mog. 1629, — *Maria patrona*, Ib. 1630, — *Maria, gemma mystica*, Ib. 1631, — *Maria, luna mystica*, Col. 1634, — *Maria, sol mysticus*, Ib. 1636, — *Salutatio angelica*, Ib. 1637, — *Maria, mundus mysticus*, 1639, — *Pacificatrix mundi*, Ib. 1639, — *Maria, bona fortuna Christianorum*, Ib. 1642, — *Maria, aquila mystica*, Ib. 1645, — *Maria magnes, et magnetismus Marianus*, Ib. 1645, — *Maria, horologium mysticum*, Ib. 1648, — en *Maria, stella mystica*, Ib. 1650.

IJverig verdediger der Roomsche kerk en bestrijder van het Protestantismus was hij in *Cartigatio conscientiae jesuiticae cauteriatae, confictae in Hollandia; ad Principem Orangiae Mauritium, comitem Nassoviae*, Herbip. 1617, tegen Laurentius [1]) gerigt, — *Demonstratio, ad controversias Hollandicas prodroma, quod in fide Protestantium non sit salus. Ad ordines Hollandiae*; ib 1618, — *Thema seculare de fugienda synagoga Protestantica, contra thema seculare Davidis Parei de fugiendo Papatu*, Moquit. 1619, — *Hyperbole et castigatio prodigae jesuitarum liberalitatis in vocibus universalibus, confictae in Hollandia*, ib. 1619, — *Admonitio de cauteriata jesuitarum conscientia; ad examinatorem Sandaeanae castigationis, Hollandum calvinistam*, Herbip. 1619, — terwijl hij insgelijks het Roomsche kerkgeloof handhaafde en tevens zijne belangstelling openbaarde in wat op zijnen vaderlandschen bodem plaats vond in: *Opusculum theologicum de omni-praesentia essentiali Dei, facta hoc tempore litigiosa inter Calvinistas Hollandiae*, Herbip. 1616, — *Epistola ad amicum Italum, de dissidio Protestantium Hollandorum in negotio religionis*, ib. 1617, — *Hydra Hollandicus, id est, controversiarum Hollandicarum libri quatuor*, ib. 1618, 1620, — *Anacephalaelosis doctrinae de praedestinatione de convenientia ac differentia Catholicorum, Gommaristarum, et Arminianorum seu culvinistarum Hollandiae*, ib. 1619, en *Liber considerationum 17 de Synodi Dordrechtanae, anno* 1618 *in Hollandia celebratae, emolumentis ad fidem catholicam stabiliendam, seu utilem fuisse synodum Contra-Remonstrantibus, Remonstrantibus, Catholicis*, ib. 1620.

Zie overigens: Wagenaar, Amst., XI blz. 280, hoezeer zijn levensberigt van Sandaeus zeer onnaauwkeurig is. Paquot II pag. 378 Suiv.

[1]) Zie boven II D. blz. 353 verv.

Carel Philip Sander werd in 1754 te *Brunswijk* geboren, waar zijn vader hofprediker van de hertogin-weduwe was. Twee jaren later werd deze [1]) als Hoogduitsch predikant bij de Luthersche gemeente te *'s Gravenhage* beroepen. Op deze wijze in ons vaderland gekomen, vond de jeugdige Sander, zich voor het leeraarsambt voorbereid hebbende, ook daar zijnen werkkring. Den 7 Januarij 1777 aanvaardde hij zijne dienst te *Woerden*. De twee en een half jaar, welke hij hier doorbragt, werden hem verbitterd door de tegen hem ingebragte beschuldiging van onregtzinnigheid. Hij had toch omtrent het avondmaal gezegd: wij genieten met het gezegend brood het waarachtig, hoewel *verklaard* ligchaam van Christus. Een der ouderlingen, Teunis van Weert, die zich reeds vroeger tegen zijne beroeping verzet had, nam hieruit aanleiding om eene klagte van onregtzinnigheid tegen den leeraar in te brengen, die ten gevolge had, dat de kerkeraad van *Purmerend* dien van *Hoorn*, waar Sander genomineerd was, ernstig tegen hem waarschuwde. In 1779 riep de predikant de tusschenkomst van den Amsterdamschen kerkeraad in, welks predikanten verklaarden, dat Sander's gezegde alleen op zich zelf beschouwd niet strijdig was met Gods woord en de symbolische boeken, omdat het den zin toeliet: wij genieten met het gezegende brood het ligchaam van Christus, dat, alhoewel thans verklaard zijnde, het zelfde ligchaam is, dat voor ons in den dood gegeven werd; ofschoon zij het voorzigtiger achtten het woord *verklaard* [2]) niet te gebruiken. De kerkeraden van *Leiden*, *Weesp* en *Kuilenburg* spraken hem ingelijks, even als die van *Woerden*, van onregtzinnigheid vrij. Het was er echter verre af, dat zijn beschuldiger hiermede bevredigd was. Zeker zou deze verder zijn gegaan, zoo niet Sander naar *Groningen* ware beroepen. Hier aanvaardde hij zijne dienst in het najaar van 1779 en bleef daar werkzaam tot 1792. Toen volgde hij het beroep naar *Rotterdam*. Ofschoon in den druk der tijden deelende en in 1796 van zijn ambt, waarin hij later hersteld werd, verlaten wordende

[1]) Johann. Conrad. Andreas Sander.

[2]) Volgens drie kerkeraadsleden had Sander gezegd, dat de communicanten in het H. Avondmaal ontvangen het verklaarde ligchaam van onzen Heer Jezus Christus.

bleef hij hier tot veler genoegen arbeiden, tot dat de dood hem den 14 April 1823 wegnam.

Sander was ongetwijfeld een geleerd man, wiens geschriften, ofschoon veel zonderlings bevattende, van eenen zelfstandigen geest en van uitgebreide kennis getuigen. Als prediker bezat hij eene krachtige welsprekendheid, hoewel zijne uitdrukkingen niet altijd kiesch, soms wel eens plat waren. Gewoon zijnde op schets te prediken, bestaan er slechts twee gelegenheids-redenen van hem, wier inhoud ons oordeel staaft. De eerste is: *Redevoering op den Bededag* 1804, *over Jez. LI vs.* 13 *en* 14, *Babels bedreigde ondergang, Neêrland ter waarschuwing*, 1804; de andere: *Kerkelijke redevoering ter feestviering van zijnen vervulden vijfentwintigjarigen dienst in de Luthersche gemeente te Rotterdam, over Psalm LXXI, vs.* 17 *en* 18, 1817. Zijne exegetische geschriften zijn doorgaans meer zonderling, dan beduidend.

Overigens kennen wij van hem: *Geschied- en oudheidkundige verhandeling over den oorsprong, benamingen, plegtigheden enzv. der zon- en feestdagen, die in de Grieksche en Latijnsche en Luthersche kerken gevierd worden: en de texten voor dezelve, Evangelien en Epistelen genoemd*, 2 *d.*, Gron. 1787 en 1790, zeker zijn belangrijkst werk; — *zaaklijke inhoud en verdediging eener kerkelijke redevoering over Hebr.* II, *vs.* 14 *en* 15, *op Zondag den* 8sten *Julij* 1787, *gehouden in de Luth. Oude Kerk te Amsterdam*, Amst. 1787, waarop nog een ander stukje is gevolgd, — *Antwoord aan Rutz, op zijne Apologetisch-epanorthotisch-didactische apostrophe*, Rott. 1792, — *Overdenkingen op den dag des Heeren, ter opheldering der H. Schrift en tot stichting der Ned. Christenen*, 5 d., Rott. 1796—1800, geschreven tijdens zijne verwijdering uit de bediening, — *Geschiedkundig bewijs voor de waarheid van Jezus opstanding*, Gron. 1792, — *De eeuw der rede van Thomas Paine ter toetze gebragt*, Rott. 1798, — *Verhandeling over de vraag: zouden de Aartsvaders vóór Moses wel zoo oud zijn geworden, als men zich gemeenlijk verbeeldt*, Rott. 1811, — *Iets over het Galvanismus*, ald. 1803, — *Over de Consubstantiatie tegen Ds. van Berkhuis*, — *Jezus, zijnen Apostelen, op denzelfden dag zijner verrijzenis, in Galilea verschenen*, Rott. 1814, — *Gods heiligheid verde-*

***digd en Abrahams vroomheid gered of de opoffering van Isaac geene ware gebeurtenis, maar een droom*, Rott. 1817, — *De christelijke geloofsleer in vragen en antwoorden*, waarvan de derde druk Rott. 1818 verscheen.**

Zie overigens: Reudler, geschied. van Joh. Pictorius enzv. (Bijdr. van Schultz Jacobi et D. Nieuwenhuis III) bl. 154 verv. Domela Nieuwenhuis, geschied. der predikwijzen in de Ned. Luth. kerk, (Bijdr. VII) blz. 141 verv. Dezelfde, de leer van het H. Avondmaal in de Ned. Luth. kerk, (Utr. 1852) blz. 112 verv.

Johannes Conradus Andreas Sander, zoon van den hierboven vermelden Rotterdamschen leeraar, in September 1778 te *Woerden* geboren, was, even als zijn vader, een zeer geleerd man. Aan eenen wijsgeerigen geest paarde hij eenen buitengewonen rijkdom van kennis. Gedurende eene reeks van vierendertig jaren was hij met welverdienden lof leeraar bij de Lutherschen, eerst te *Zaandam* en vervolgens te *Haarlem*. Zijne predikwijze was in overeenstemming met zijnen wijsgeerigen aanleg, maar tevens praktikaal. Niet alleen in zijne gemeente, maar ook elders werd zijn plotseling afsterven, dat den 16 April 1838 plaats vond, betreurd.

Een zijner belangrijkste werken is: *Geschiedenis der Monniken en Monniken-orden*, 2 d., Haarl. 1822. Bovendien kennen wij van hem: *Zedelijke zin en waarheid der Paradijsgeschiedenis*, Zutph. 1818, — *De Bijbel en het menschelijke leven, elkander ophelderende openbaringen Gods*, Amst. 1821, — *Wanklanken dezes levens of de droomen der jeugd, beschouwd als afbeeldsel en waarborg van eene hoogere wereld*, Koog aan den Zaan 1824, — *Over den invloed der geloofsformulieren in de Protestantsche kerken*, ald. 1825, — *Theophania, God in den Bijbel en het menschelijk leven*, 2 d., Amst. 1826, — *de Protestant en de Roomsch-Katholijke, zich vereenigende in de kerk van Christus*, Haarl. 1826, — *Levensbeschouwing, toegewijd aan beschaafde vrouwen*, Nym. 1829, — *Paaschgeschenkje voor de jeugd*, ald., en van hem en J. G. Liernus, *Christendom en regtzinnigheid*, 2 st., Arnh. 1829 en 1830.

Zie overigens: Reudler t. a. p. blz. 156. Domela Nieuwenhuis, Geschied. der predikw. blz. 152.

Christoffel Sandius of **von den Sand,** den 12 October 1644 te *Koningsberg* geboren, had tot vader Christoffel San-

dius, raad van den keurvorst van *Brandenburg,* die om zijne Sociniaansche gevoelens van zijne staatsambten ontzet werd. Dit belette hem echter niet zijnen zoon daarin op te voeden, en deze, in zijn vaderland voor vervolging duchtende, zocht eene veilige wijkplaats en vond die te *Amsterdam.* Lange jaren was hij hier corrector bij eenen voornamen boekhandelaar, en trad zelf als schrijver op. In stilte leefde hij sober van hetgeen zijne pen opleverde, zich bij de Remontstrantsche broederschap voegende. Hij bereikte geen' hoogen ouderdom en overleed den 30 November 1680.

Sandius was een der geleerdste en beroemdste unitarissen, die zich gedurende de zeventiende eeuw hier te lande ophielden. Hij was zeer bedreven in de kerkelijke geschiedenis en bekend met de patres. Zijn kerkhistorische arbeid, die bij mindere eenzijdigheid grootere waarde zou hebben, bestaat in: *Nucleus historiae ecclesiasticae: cui praefixus est tractatus de veteribus scriptoribus ecclesiasticis, Cosmopoli,* (Amst. 1668 [1]), onder den titel: *Nucleus hist. eccles. Seu historia Arianorum,* 2 edit., Colon. 1676, — *Appendix addendorum, confirmandorum et emendandorum ad nucleum hist. eccles.,* Col. 1678, — *Catalogi patriarcharum, et episcoporum Hierosolymitanorum, Antiochinorum, Alexandrinorum, Ephesinorum, Smyrnensium, Sardensium Syriae; Caesareensium Palaestinae, Tyrorum, Bysantinorum et Constantinopolitanorum, Caesariensium Cappadociae, Romanorum,* bij *A. Wensgersius, Slavonia Reformata,* — en zijne *Bibliotheca Anti-trinitariorum, Freistadii,* (Amst.) 1684, eene onpartijdige, letterkundige geschiedenis der unitarissen.

Zijne godgeleerde schriften waren *Interpretationes paradoxae quatuor Euangeliorum, quibus affixa est dissertatio περι τοῦ λογõυ una cum appendice,* Cosmop. 1670, — *Tractatus de origine animae,* ib. 1671, — *Confession de foy, de Dieu le pere, du fils et du St. Esprit, conformement a l'escriture. Traduit du Latin,* Leyde 1678, (het oorspronkelijke latijnsche H. S. werd onder de nagelaten papieren van Sandius gevonden), — *Scriptura S. trinitatis revelatrix,* Goudae 1678, — *Problema*

[1]) De meeste zijner werken, ofschoon *Cosmopoli, Goudae* of *Coloniae* op den titel vermeldende, zijn te *Amsterdam* gedrukt. Deze naamsverandering vond plaats ten gevolge der strenge verordeningen tegen het uitgeven van Sociniaansche geschriften.

paradoxum de Spiritu Sancto: an non per illum Angelorum genus intelligi possit, Col. (Rott.) 1678.

Overigens bestaan van hem: *Centuria Epigrammatum*, Amst. 1669, — *Notae et animadversiones in G. J. Vossii libros tres de historicis Latinis*, Amt. 1677. Insgelijks heeft hij een aantal werken in handschrift nagelaten.

Zie overigens: Paquot I. pag. 318 suiv. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18 E., IX. blz. 53 verv.

Bernardus Sandijk, die in 1707 van *Dwingelo* naar *Arnhem* en van daar in 1708 naar *'s Gravenhage*, waar hij den 9 Junij 1727 overleed, beroepen werd, heeft zich bekend gemaakt door zijne *Lijkrede op het afsterven van Ds. de Kempenaar, predikant te 's Gravenhage*, — *Over Jezaias* LIII, en *Verhandeling van de genezing der Melaatschen*, allen in 4°.

Godefridus van Santvoort, den 10 Junij 1577 te *St. Oedenrode* geboren, vervolgde zijne te *'s Hertogenbosch* aangevangen studien te *Leuven*. In 1606 doctor in de beide regten geworden, bekwam hij tevens een kanonikaat in de hoofdkerk te *Antwerpen*. In 1625 liet hij dit varen om zich te vrijer aan een vroom en bespiegelend leven te kunnen toewijden. Het jaar van zijnen dood is ons niet bekend.

Hij heeft in het Vlaamsch vertaald eene oorspronkelijk in het Italiaansch geschrevene levensbeschrijving, van de vijf door Gregorius XV gecanoniseerde heiligen, namelijk Isidorus, Loyola, Xaverius, Theresa en Philippus de Neri, die in 1624 te *Antwerpen* het licht zag. Bovendien gaf hij nog twee andere vertalingen, eene uit het Spaansch van Bonilius: *Over de effenheid der christelijke ziel*, en de andere onder den titel: *Den kortsten wech tot de hoochste volmaecktheydt, inhoudende een cort begryp van de Christelycke volmaecktheydt enzv. Ghemaeckt door eene heylighe ende verlichte maghet van Milanen in Italien*, Antw. 1624.

Zie overigens: Paquot I. pag. 481.

Adrianus Saravia of **de Saravia**, in 1530 te *Hesdin* in *Artois* geboren, werd waarschijnlijk van zijne jeugd af in de leer der Hervormden opgevoed. Bij den aanvang der regering van koningin Elisabeth naar *Engeland* gegaan, volbragt hij zijne theologische studien, vermoedelijk te *Oxford*,

en verkreeg de doctorale waardigheid. Omstreeks 1561 begaf hij zich naar de *Nederlanden* en werd predikant bij de Fransche gemeente te *Antwerpen*.

Van nu af aan was zijn werkkring gedurende eene reeks van jaren op den vaderlandschen bodem, en merkwaardig genoeg, om met aandacht en belangstelling gadegeslagen te worden.

Zijne eerste bemoeijing van algemeen gewigt was het nazien, niet het opstellen der door Guido de Bres geleverde Nederlandsche geloofsbelijdenis [1]), die dan ook door Saravia aan Calvyn werd medegedeeld. Hij was insgelijks op de synode van 1566, te *Antwerpen* gehouden, waar de confessie op nieuw overzien werd. Waar men nu over de verbindende kracht, die oorspronkelijk aan dit geschrift is toegekend, in meening verschilt, kan het niet onbelangrijk geacht worden het oordeel hierover te hooren van eenen man, die in het opstellen en invoeren daarvan de hand gehad heeft. Kort vóór zijnen schreef Saravia aan Uitenbogaert [2]): „Ego me illius confessionis ex primis unum fuisse authoribus profiteor: sicut et Hermanus Modetus: nescio an plures sint superstites. Illa primo fuit conscripta Gallico sermone a Christi servo et martyre Guidone de Bres. Sed antequam ederetur, Ministris verbi Dei, quos potuit nancisci, illam communicavit: et emendandum, si quid displiceret, addendum, detrahendum proposuit: ut unius opus censeri non debeat; sed nemo eorum, qui manum apposuerunt, unquam cogitavit fidei canonem edere, verum ex canonicis scriptis fidem suam probare. Nihil tamen, meo judicio, in illa est, quod reprehendam aut mutare velim. Quod si sint aliqui, quibus non omnia probentur, audiendos censeo et ex verbo Dei docendos, si quod reprehendunt secundum Dei verbum. Nemo temere inter impios censendus est, qui doceri paratus est. Articulorum non idem omnium est pondus: esse possunt nonnulli, a quibus si dissentiant, sunt ferendi, non ab ecclesia idcirco alienandi." Duidelijk toch blijkt het uit deze eenvoudige verklaring, dat de invoerders der Nederlandsche geloofsbelijdenis haar niet als in alles verbindenden geloofs-regel willen aangemerkt hebben.

Saravia was het, die zorgde, dat afdrukken van dit sym-

[1]) Zie ons I D. blz. 179.

[2]) Epist. praestant. et erud. viror. pag. 362.

bolisch geschrift aan Prins Willem I en aan den graaf van Egmond werden ter hand gesteld en die tevens, door zijnen zwager, die kamerdienaar bij graaf Lodewijk van Nassau was, ingeleid, aan dezen vorst een aantal afdrukken aanbood om onder de edelen te verspreiden.

Omstreeks denzelfden tijd, in welken dit plaats vond, stichtte hij, met hulp van den heer van Thoulouse, den broeder van onzen beroemden Aldegonde, eene Fransche Hervormde gemeente te *Brussel*. Hij zelf schijnt intusschen te *Antwerpen* predikant gebleven te zijn, hoezeer ons weinig of niets van zijne lotgevallen, gedurende Alva's verblijf in ons vaderland, bekend is geworden. Hoe dit zij, in 1582 werd hij tot hoogleeraar in de theologie aan de Leidsche hoogeschool benoemd.

Hier was Saravia op zijne regte plaats. Zijne geleerdheid maakte hem die niet alleen waardig, maar hij was te *Leiden* ook hooggeacht en had grooten invloed op zijne leerlingen. Dat men ook buiten de akademie vertrouwen in zijne kennis stelde, bleek, toen hij, nadat Koornhert zijne *Proeve van den Catechismus* had uitgegeven, aan het hoofd werd geplaatst der kerkelijken bij het mondgesprek, dat ten overstaan van Staats-gemagtigden met Koornhert zou gehouden worden. Saravia [1]) zou uit naam der predikanten het woord voeren. Deze onderhandeling, welke den 27 October 1583 te *'s Gravenhage* eenen aanvang nam en, na op den 3 November, om de ziekte van Koornherts gade, afgebroken te zijn, den 28 dier maand werd voortgezet, voerde tot geen' bepaalden uitslag, aangezien de Staten, bemerkt hebbende, dat beide partijen den langen weg bewandelden, er een einde aan maakten. Hoezeer de Leidsche hoogleeraar bij deze gelegenheid den Catechismus ernstig verdedigde, bleek het echter later, dat hij vrijmoediglijk van dit leerboekje dorst af te wijken, zoodra zijne overtuiging daarmede niet langer instemde. Toen verklaarde hij omtrent de nederdaling ter helle (vraag 44) eene geheel andere meening aan te kleven [2]).

[1]) Waarschijnlijk was hij de *Leidsche hoogleeraar*, aan wien Koornherts geschrift reeds vroeger door de Staten van *Holland* ter onderzoeking was opgedragen.

[2]) Epist. praest. et erud. vir. l. l.

Saravia, die ook predikant bij de Fransche gemeente te *Leiden* was, schijnt, wat zijne politieke rigting aangaat, reeds vroeg meer de monarchale, dan de republikeinsche te hebben aangekleefd. Dit althans meenen wij te mogen besluiten uit de vóórliefde, welke hij Leycester toedroeg. Zeker werkte hiertoe mede, dat hij het gezag, hetwelk de Hollandsche Staten zich in kerkelijke zaken aanmatigden, niet goedkeurde, vooral, omdat deze, uit mannen van onderscheiden inzigten bestaande en niet allen, gelijk hij het later uitdrukte, voor ware christenen erkend kunnende worden, niet als billijke en der zake kundige regters in het kerkelijke konden worden aangemerkt. Bovendien duldde de staatsche partij den invloed der kerkelijken niet op zaken van regering: en hoe weinigen onder de toenmalige leeraars in *Nederland*, met Junius en Lydius, aan het Woord des Heeren: „mijn rijk is niet van deze wereld" dachten, is overbekend. Hier komt nog bij, dat Saravia zeer ingenomen schijnt geweest te zijn met wat Engelsch was. Geen wonder dan ook, dat hij zich aan Leycester aansloot. Deze toch vergunde aan de predikanten vele voorregten en vrijheden, door hunnen invloed de gunst des volks zoekende te winnen.

Saravia's ingenomenheid met den Engelschen graaf bleef niet verborgen en niet zonder grond verdacht men hem van Leycester's heerschzuchtige oogmerken te bevorderen. Met leede oogen zagen dit de staatsgezinde curatoren der hoogeschool aan en, toen deze in Mei 1586 met den senaat vergaderd waren, om onderzoek te doen naar de oorzaken van het verminderen van het getal studenten, en onze hoogleeraar, toenmaals rector-magnificus, op den afval van *Brabant* en op de nieuwe akademie van *Franeker* wees, ontzagen zij zich niet om als derde reden daarbij te voegen, dat sommige hoogleeraren, en onder deze Saravia, nalatig waren in het geregeld geven hunner lessen, daar zij zich dikwijls naar het hof van Leycester begaven. Zelfs voegden zij er den wensch bij, dat hij niet mogt medewerken om de akademie naar *Utrecht* te verplaatsen, waartoe, zoo als het gerucht wilde, pogingen bij den landvoogd werden aangewend.

Het aldus geopenbaarde misnoegen der curatoren ontnam niets aan Saravia's invloed op zijne studenten en voormalige leerlingen. Dit begrepen dan ook de Staten van *Holland*,

toen zij hem met twaalf andere leeraars uit hun gewest den 14 Mei 1587 te *'s Gravenhage* deden vermanen om de gemeenten tot vertrouwen op en gehoorzaamheid aan de Staten op te wekken en dat te blijven doen, al waren de regenten niet altijd van de Hervormde godsdienst. Verre was het er van af, dat de kerkelijken die vermaning in zachtmoedigheid aannamen en droegen. Hun antwoord was zelfs verwijtend, terwijl zij tevens verklaarden, dat zij breeder gehoor bij de Staten zelve zouden zoeken te verwerven.

Ongetwijfeld steunde Saravia met de zijnen op dat pas nog op het gezag van Leycester. Weldra echter ondervond hij, dat dit ten einde liep. De beruchte Leidsche zamenzwering van 1587 werd ontdekt en, wie er aan schuldig waren, strafte het wreekende zwaard der geregtigheid. Men betigtte onzen hoogleeraar tot hen te behooren. Zeker is het, dat hij, door zijnen zoon voor dreigend gevaar gewaarschuwd, dadelijk op de vlugt sloeg, zich van *Leiden* naar *'s Gravenhage* en van daar weldra naar *Engeland* begevende. Ongetwijfeld is gezag toe te kennen aan de uitspraak van mannen, als van der Werf, van Hout en anderen, die, na Saravia vruchteloos ingedaagd te hebben, hem schuldig verklaarden: evenzeer miskennen wij het gezag niet van de historieschrijvers, die met deze uitspraak hebben ingestemd, maar, wie in eenen brief van onzen hoogleeraar aan Lipsius [1]) de plegtige betuiging van onschuld leest, moet *of* op het vermoeden komen, dat partijzucht het oog zijner regters verblind heeft, *of* dat bij Saravia, zoo hij in die zamenzwering werkelijk gedeeld heeft, volstrekt geene liefde tot de waarheid bestond. Zijne ingenomenheid met Leycester wordt niet geloochend, maar wel zijne deelneming aan de conspiratie. Waar de eerste bekend en de andere ontdekt was, kon hij ligtelijk bewogen worden om het gevaar, dat nu de geheele Leycestersche factie bedreigde, door eene vlugt te ontgaan.

[1]) Syllog. Epist. Burm. I. Epist. 344 pag. 363 sq. Opmerking verdient het, dat in *Alma Acad. Leid.* pag. 17 niet zijne deelneming in het Leidsche verraad genoemd wordt, maar eenvoudiglijk gemeld, dat hij zich plotseling verwijderde, *quoniam negotiis Leycestrianis sese imprudentius innexuisset.* Ook Soermans, Acad. regist. blz. 83, schrijft, dat hij van zijne dienst verlaten is *sig onvoorsigtig hebbende ingewickeld in de Leycestersche factie.* Deze laatste schrijver dagteekent zijn ontslag op 5 November. Wij volgen den beter onderrigten Siegenbeck.

Hoe dit ook zij, zeker is het, dat curatoren hem den 2 November 1587 van zijn professoraat verlieten.

In *Engeland* vond onze geleerde niet alleen eene veilige wijkplaats, maar ook achting en toegenegenheid. Zich bij de Episcopale kerk gevoegd hebbende, verkreeg hij eene kanoniksplaats in de hoofdkerk te *Canteeberg*, waar hij den 15 Januarij 1612 (o. s.) overleed. In de laatste jaren zijns levens heeft hij meermalen de gevoelens van Calvyn en Beza bestreden en aarzelde hij, die zich vroeger tegen het gezag der Hollandsche Staten in kerkelijke zaken verzet had, niet den eed van trouw te zweren aan Elisabeth en Jacobus I, als hoofden der Anglikaansche kerk.

Saravia is tweemalen gehuwd geweest, laatst met Margaretha Wijts, eene Vlaamsche.

Zijne geleerde werken zijn: *De diversis ministrorum Euangelii gradibus, sicut a Domino fuerunt instituti et traditi ab Apostolis, ac perpetuo omnium ecclesiarum usu confirmati*, Francof, 1561, Lond. 1590, op welke in den geest der Episcopalen geschrevene verhandeling Beza antwoordde in eene *Responsio ad tractationem de ministrorum*, etc., 1562, 1593, waarop Saravia liet volgen: *Defensio tractatus de diversis etc. adversus Th. Bezam*, Francof. 1601, — *De honore, qui debetur ecclesiarnm pastoribus et de sacrilegis, ac de sacrilegorum poenis*, Lond. 1590, — *De imperandi auctoritate et Christiana obedientia*, ibid. 1593, — *Responsio ad convitia quaedam Gretzeri* [1]), *in quibus Hadriani Zaraviae nomine abutetur*, — allen bijeenverzameld en uitgegeven in *Diversi tractatus theologici, ab Hadr. Saravia editi*, Lond. 1611. Overigens bestaan van hem een brief aan Uitenbogaert in Epist. praest. et erud. vir. pag. 360 sqq. vergezeld van eenen anderen en vroeger geschrevenen aan Helmichius, pag. 362 sq., benevens twee brieven aan Lipsius in Syll. Burm. I, pag. 363 sqq.

Zie overigens: Alma Leid. Acad. pag. 17 sq. Soermans, acad. Reg. blz. 33. Brandt, op de in het register aangewezen plaatsen. Paquot II. pag. 533 suiv. Ypey en Derm. I. blz. 350, 449. Siegenbeek a. w. I. blz. 48, 50. II. Toev. en bijl. blz. 68 en 69.

Johannes Sartorius [2]), omstreeks 1500 te *Amsterdam*

[1]) De werken van dezen Duitschen Controversist zagen in 1731 te *Regensburg* in 17 folio deelen het licht.

[2]) De latijnsche overzetting van *Snyders* of *Cleermaeckers*.

geboren, had zich met ongemeenen ijver op de oefening der oude talen, ook der Hebreeuwsche, toegelegd, en daarin zoo voorspoedige vorderingen gemaakt, dat men hem op nog jeugdigen leeftijd niet alleen een gedeelte van het onderwijs op de latijnsche scholen zijner geboortestad opdroeg, maar hem ook een vertrek boven de oude waag inruimde om lessen in het hebreeuwsch te geven.

Reeds vroeg had de wetenschappelijke man de gebeurtenissen van zijnen tijd met belangstelling gadegeslagen en het reine licht, dat de hervorming verspreidde, was zijnen naar kennis dorstenden geest hoogst welkom. Het was hem onmogelijk zijne heldere denkbeelden te verbergen en nu deelde hij, zonder zich openlijk onder de aanhangers der reformatie te scharen, aan zijne leerlingen en vrienden lessen en inzigten mede, te verlicht voor de kerk en in strijd met de hare. Op deze wijze werkte hij ijverig mede om de eerste zaden eener reine Evangelieleer te *Amsterdam* uit te strooijen.

Dat deze taak, welke hij met jeugdig vuur op zich had genomen, eene gevaarvolle was, ondervond Sartorius spoedig. Kort na Pistorius (1525) werd ook hij gevankelijk naar *'s Gravenhage* gevoerd. Hij had echter het geluk van den kerker te ontkomen.

Hoezeer het schijnt, dat hij ook aanvankelijk in den vreemde eene wijkplaats zocht, keerde hij nogtans op den vaderlandschen bodem terug en opende eene school te *Noordwijk*. Niet alleen bouwde hij hierdoor het rijk van licht en waarheid op, want, zoo als Junius getuigt, uit zijne school kwamen meer geleerden voort, dan helden uit het Trojaansche paard, maar hij ging tevens voort met de gevoelens der hervorming te verspreiden. Van het onderwijs, dat hij in de oude talen gaf, spreken zijne *centuria syntaxeon, in decades distincta*, Antv. 1530, en zijne *Grammatica latina*, ibid.

Als verdediger van Luthers' leer omtrent de zaligheid uit het geloof zonder de werken opgetreden zijnde, werd hij in eenen ernstigen letterstrijd met den Amsterdamschen rector Cornelis Crocus [1]) gewikkeld. Sartorius schreef *de fide justificante, ad Cornelium Crocum, liber unus*, Basil., waarop zijn stadgenoot antwoordde in eene *Epistola de fide et operibus, adversus Joh. Sartorium*, Antv. 1531. Het zij

[1]) Zie ons I D. blz. 316.

deze twist zijn verblijf hier te lande onveilig maakte, hetzij andere redenen hem daartoe bewogen, zeker is het dat hij zich eerlang naar *Bazel* begaf. Hier gaf hij bij Operinus een werk uit, dat bij tijdgenooten en nakomelingschap hoogelijk werd geroemd. Voorzigtigheid schijnt hem genoopt te hebben zijnen naam niet ronduit, maar bij letterkeering, en wel als *Joannes Tosarrius Aquilovicanus* (Noordwijker), op den titel te plaatsen. Het verscheen als *Paraphrases in quatuor prophetas, quos majores vocant, videlicet Esaiam, Hieremiam, Ezechielem et Danielem*, Bazil. 1558. Kort hierop verschenen zijne *Paraphrases in duodecim prophetas, quos minores vocant: item in sapientiam Salomonis*, ibid. 1558.

In weerwil van de dreigende vervolgingsplakaten keerde Sartorius naar het vaderland terug. Zich nu openlijk tot de Hervormden begeven hebbende, achtte hij het pligt zijne geloofsgenooten te stichten en in dien bangen tijd te vertroosten. Moedig verkondigde hij het Evangelie in *Zuid-Holland*. Wij vinden hem als eersten predikant van *Delft* ten jare 1558 [1]) en in 1570 als eersten leeraar van zijn geliefd *Noordwijk* [2]) vermeld. In deze laatste plaats is hij in die betrekking niet lang werkzaam geweest, want hij is aldaar in of omstreeks het jaar 1570 overleden.

Sartorius bekleedt eene eervolle plaats onder die voortreffelijke mannen, die zich ter verspreiding van de reine Evangelieleer in het tijdperk der hervorming onder onze voorouders beijverd hebben. Behalve zijne grondige kennis van de oude talen, heeft hij ook in die der Nederduitsche uitgemunt. Buiten de reeds genoemde werken zagen nog van hem te *Bazel* het licht: de *S. Eucharistia*, — *Observationes in Matthaeum*, — *Annotationes Scripturarum*, — *Assertiones fidei*, — *Ad Sathanae Satellitium* — *Adagia*, Antv. 1561, later onder den titel: *Joh. Sartorii adagiorum Chiliades tres; sive sententiae proverbiales Graecae, Latinae et Belgicae, ex praecipuis auctoribus collectae, ac brevibus notis illustratae, ex recensione Corn. Schrevelii*, Lugd. Bat. 1656, Amst. 1670.

Zie overigens: Brandt I. blz. 92, 213, verv. Gerdes, Hist. renov. Euang. in Belgio, pag. 76 sqq. 141, 181, Te Water, Reform. van Zeel. blz. 18 verv. Wagenaar, Amst., XI. blz. 198 verv. Paquot III. pag. 605 suiv.

[1]) Soermans, Kerk. reg. blz. 35.
[2]) Soermans t. a. p. blz. 57.

Jacobus Theodordus Sartorius of **Cleermaeckers**, omstreeks de helft der zestiende eeuw te *Bolsward* geboren, is pastoor geweest te *Dorsten*, in de nabijheid van *Wezel*, waar hij zich nog in 1602 bevond. Hij heeft zich bekend gemaakt door uit te geven: *R. P. Joannis Osorii, Lusetani* [1]), *Societatis Jesu, concionum epitome*, 3 tom. Col. Agr. 1602.

Zie overigens: Paquot III. pag. 352.

George Frederik Sartorius, den 2 April 1775 te *Amsterdam* geboren, aanvaardde de predikdienst eerst bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Zwolle* en vervolgens te *Schiedam*. Later werd hij te *Dordrecht* beroepen en bleef daar werkzaam, totdat hij in 1814 naar *Amsterdam* vertrok. Niet alleen was hij hier een achtingwaardig Evangelieverkondiger, maar in 1826 werd hij ook tot buitengewoon hoogleeraar aan het Evangelisch-Luthersch seminarium benoemd. Den 31 October 1827 hield hij in die betrekking eene plegtige redevoering, waarin hij aantoonde, *quantum diuturnus usus atque multorum annorum exercitatio conferant ad recte instituendos juvenes, aliquando sacro munere functuros.* Den 20 April 1845 had hij nog met vuur gepredikt en het overige van den dag in den kring zijner betrekkingen doorgebragt, toen in den daarop volgenden nacht (21 April) de dood hem plotseling aan de gemeente en aan de zijnen ontrukte.

Sartorius, die, wat hij schreef, deels afzonderlijk, deels in tijdschriften, maar meestal zonder zijnen naam heeft uitgegeven, was een zeer geleerd man, die veelzijdige en grondige kennis bezat. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch genootschap.

Wat goed en edel was, werd door hem bevorderd. Niet alleen stond hij de belangen zijner gezindte voor, ook in hare synode, eerst als lid en later als vice-president, maar hij bekleedde insgelijks eene eervolle plaats onder de hoofdbestuurders van het Nederlandsche Bijbelgenootschap.

Zie overigens: Boekzaal voor April 1845 blz. 647 verv. Lennepii memor. Amst. Ath. pag. 290.

[1]) Osorio was, gelijk Paquot teregt aanmerkt, geen Portugees, maar een Spanjaard van geboorte. Hij overleed in 1594. Zijne *Sermones* zijn in *Spanje*, te *Venetie*, *Antwerpen* en *Keulen* meermalen uitgegeven.

Adam Sasbout, uit het aanzienlijk en oude Delftsche geslacht van dien naam gesproten, aanschouwde het eerste levenslicht op den 21 December 1516. Reeds vroeg openbaarde hij eenen gunstigen aanleg en ongemeen, bijzonder voor dien tijd, waren zijne vorderingen in de kennis der latijnsche, grieksche en hebreeuwsche talen. Hij bragt dan ook de Ilias in latijnsche verzen over. Te *Leuven* trad hij in de orde der minderbroeders. Jammer, dat zijn leven, bij zoo uitstekende gaven en bij het stalen geheugen, dat hij bezat, van zoo korten duur was. Hij bereikte slechts den ouderdom van zesendertig jaren.

Als geschriften van hem vinden wij vermeld: *homiliarum opus egregium*, — *Oratio quodlibetica de vera Christi ecclesia,* — *Conciones tres in illud Levitici:* eritis mihi sancti, — *Oratio funebris in obitum Tilmanni Geldorpii.*

Zie overigens: Oudheden van Delft en Delftland blz. 239 en 240.

Sasbout Vosmeer; zie **Vosmeer.**

Johannes Sasgert, Sasgers, of, gelijk hij ook genoemd wordt, **Saskerides** werd in 1524 [1]) te *Warmenhuizen* in *Noord-Holland* geboren. Hij ontving zijne eerste vorming op de Hieronymus-school te *Utrecht* onder de leiding van Macropaedius [2]) en vervolgde zijne studien te *Leuven*. De priesterwijding ontvangen hebbende, werd hij pastoor te *Haringcarspel*. Bekend geworden met de schriften der hervormers, aarzelde hij niet hunne gevoelens goed te keuren en bij zijne gemeente te verbreiden. Het kon niet anders, of dat moest in die dagen het oog van de vijanden der reformatie op hem vestigen. Niet alleen moest hij zijne pastorie verlaten, maar, gelijk zoo velen, veiligheid buiten de vaderlandsche grenzen zoeken. Eerst begaf hij zich naar *Engeland*, maar weldra van daar naar *Wittenberg*, waar hij de achting en de vriendschap van Melanchton verwierf. Deze beval hem aan bij Christiernus III, koning van *Denemarken*, door wien de verdiensten van den geleerden Hollander op prijs werden gesteld. Sasgert zag zich in 1557 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en in de hebreeuwsche taal te *Koppenhagen* benoemd. Kort daarop bekwam hij de waardigheid van baccalaureus in de

[1]) Volgens Paquot in 1526.
[2]) Zie ons II D. blz. 344.

theologie en later nog die van artium liberalium magister. Eindelijk werd hij tot kanselier der universiteit verheven. Hij overleed te *Koppenhagen* in 1594.

Onderscheiden geschriften getuigen van Sasgert's geleerdheid. Zij zijn: *Sacrorum carminum libri novem*, of *Carmina de septem temporibus sacrae ecclesiae*, Basil. 1557, in het Hollandsch overgebragt door Salomon van Til onder den titel: *Uitleggingc van de seven tijden der H. Kerke, door Johannes Saskerides van Warmenhuyzen* env., toegevoegd aan van Til's *Inleydinge tot de profetische schriften* enz., in 8° en in 4° Alkm. 1682, Dordr. 1684, meermalen, ook in Duitschland, herdrukt, — *Epicedion in obitum Christiani* III, 1559, — *Themata pro magisterii gradu in philosophia*, 1577, — *Septem conciones de passione et resurrectione Christi*, 1567, — *Carmen gratulatorium ad Fredericum II de nato filio*, 1577, — *Oratio de observando Christi die*, — *de morte arcana*, — *de mysterio trium patriarcharum*, — *de regno Christi, quomodo differat a regno mundi*, — *de Agni seu Christi victoria contra Gogum et Magogum*. Bovendien heeft hij in H. S. nagelaten *Explicatio grammatica Psalmorum* en *Commentarius in Esaiam et* 12 *prophetas minores*.

Zie overigens: Paquot III, pag. 601 suiv. Delprat a. w. blz. 132. Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 24.

Jaques Saurin, ten jare 1677 te *Nismes* in *Neder-Languedoc* geboren, moest reeds vroeg zijnen vader, door de herroeping van het edict van *Nantes* uit *Frankrijk* gedreven, naar *Geneve* volgen. Hier werden zijne eerste letteroefeningen met een voor de toekomst veel belovend gevolg bekroond, maar toch scheen het vurig karakter van den jongeling minder voor het stille wetenschappelijke leven, meer voor het woelige geschikt. Dien overeenkomstig koos hij, met goedkeuring zijns vaders, de krijgsmans-loopbaan. Werkelijk nam hij dienst in het leger van den hertog van Savoye, toenmaals tegen *Frankrijk* gewapend. Weldra ondervond hij, dat de krijgsdienst ook hare onaangename zijde had. Hij besloot haar vaarwel te zeggen en keerde tot de wetenschap terug. *Geneve* mogt Saurin onder de ijverigste studenten in de letteren en godgeleerdheid tellen, die zich, wat de laatste aanging, met gewenschte vrucht van het onderwijs van Pictet en Turrettin bediende. Zich vervolgens naar *Engeland*

begeven hebbende, hoorde hij Tillotson en koos zich dezen beroemden kanselredenaar tot voorbeeld. Tot de openbare predikdienst toegelaten zijnde, reisde hij naar *'s Gravenhage* en vestigde zich daar, zonder voor als nog eene kerkelijke bediening te bezitten. Nogtans trad hij van tijd tot tijd als prediker op. Zijne ongemeene welsprekendheid baarde bewondering en verbazing tevens, terwijl de toevloed van hoorders alle beschrijving te boven ging. Zoo buitengewone gaven werden in de hofstad teregt op prijs gesteld en in 1705 zag Saurin zich als buitengewoon leeraar bij de Waalsche gemeente te *'s Gravenhage* aangesteld. Inderdaad is hij nooit bepaald leeraar aldaar geweest. Bij zijne aanstelling ontving hij den titel van *Ministre extraordinaire des nobles* [1]).

Schier ongelooflijk is de lof, welke aan Saurin als kanselredenaar wordt toegezwaaid. Door niet weinigen, zelfs door Roomsche schrijvers, wordt hij als redenaar boven Cicero en Demosthenes, als kanselredenaar boven Bourdaloue, Massillon en Bossuet geplaatst. Zijne *Sermons sur divers textes de l'ecriture S.* begonnen in 1707 te *'s Gravenhage* het licht te zien en werden gevolgd door zijne *Nouveaux Sermons sur l'histoire de la passion du Jesus-Christ.* Behalve de eerste editie, in 12 deelen, te *'s Gravenhage* tot 1749 verschenen, werden zij uitgegeven te *Lausanne* 1761 en op nieuw te *'s Gravenhage* in 1766. Zij zijn in het Hollandsch en Hoogduitsch vertolkt, in de eerste taal zeer gebrekkig.

Vragen wij, wat Saurin dien hoogen roem verwierf, dan ontvangen wij antwoord van den voortreffelijken schrijver der, door de Leidsche maatschappij bekroonde, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland* [2]), wanneer hij getuigt: „men werd evenzeer getroffen door den wijden omvang zijner kundigheden, de verhevenheid zijner denkbeelden, de vlugheid zijner verbeelding, de kracht en de klem zijner redeneeringen, de juistheid en orde in zijne voordracht, de zuiverheid van zijnen stijl, de keurigheid zijner uitdrukkingen, de achtbaarheid van zijn gelaat, de helderheid zijner doordringende stem en de gepastheid zijner innemende gebaarden. Zoo werd hij de

[1]) Zie Namen der Herv. predikanten van *'s Gravenhage* (*'s Hage* 1851) blz. 14.

[2]) Mr. H. J. Koenen. En aldaar blz. 172 en 173.

Chrysostomus van ons vaderland, naast wien het geen tweeden prediker van gelijke gaven kon stellen; en, daar hij steeds onder zijn gehoor had al wat het staatkundige *'s Gravenhage* van meest aanzienlijke ingezetenen en vreemlingen bevatte, is de invloed zijner machtige prediking op de voornaamsten van den lande in dien tijd, en die van zijne uitgegevene geschriften nog lang na zijnen dood, onberekenbaar geweest."

Saurin, die op den kansel zoowel dogmatische als zedekundige onderwerpen behandelde, verklaarde den door hem gekozenen tekst met juistheid, zelfs breedvoerig. Het beleid zijner rede was geordend, en geregeld, zonder dat daardoor zijne predikatien, gelijk die van den door hem bewonderden Tillotson, den vorm van eene verhandeling aannamen. Zij bleven levendig, boeijend ook daar, waar het onderwerp uit eigen aard dor scheen. Met regt mag men zeggen, dat ieder door hem gebruikt woord weegt. Hartelijk en wegslepend was de drang, met welken hij zijne hoorders tot geloof en godvrucht opwekte. Hij wist dan ook hunne gemoederen voor zich en voor zijn onderwerp te winnen en de diepste roerselen der ziel te treffen. Ernst en kracht paarden zich aan bevalligheid en verrassende wendingen.

Een man van zoo uitstekende gaven moest wel algemeenen opgang maken. Zeldzaam echter wordt het talent alleen bewonderd: meermalen zijn er kleingeestigen, die het benijden. Dit ondervond ook Saurin.

Eene verhandeling uitgegeven hebbende *sur le mensonge* [1]), had hij de redenen, die tegen het zoogenaamd liegen in nood werden ingebragt, oordeelkundig beschouwd zonder de zaak bepaaldelijk te beslissen. De *Bibliothèque raisonnée* [2]), een toenmaals veel-gelezen maandwerk, viel hem hierover aan, bewerende, dat Saurin aan zoodanig onwaarheid spreken zijne goedkeuring gehecht had. 's Mans ambtgenoot, Arnaud de la Chapelle, vereenigde zich met die beschuldiging. De zaak werd nu voor de Waalsche synode gebragt. Die, welke in 1730 te *Kampen* werd gehouden, benoemde eene commissie om haar te onderzoeken. Terwijl deze haar verslag op de 's Gravenhaagsche Waalsche kerkvergadering

[1]) Discours historiques etc. Tom. IV. pag. 322 suiv.

[2]) II. pag. 209 suiv. IV. pag. 206 suiv.

van 1731 uitbragt, had die gelijktijdig eene schriftelijke verklaring van Saurin ontvangen, waarin hij zich tegen de ingebragte beschuldiging verdedigde. Men ontwierp nu twee meer bepaalde verklaringen, ten einde onze leeraar er ééne van mogt kiezen en die ten blijke van zijne regtzinnigheid op het betwiste punt onderteekenen. De onderhandeling met Saurin werd aan den zachtmoedigen Charles Chais opgedragen en deze wist zich met zooveel wijsheid van die kiesche taak te kwijten, dat Saurin, hoezeer de beide synodale opstellen verwerpende, nogtans den 7 September 1730 eene verklaring gaf, welke de goedkeuring der vergadering wegdroeg en de kerkelijke behandeling der zaak eindigde. De Waalsche synode berigtte nu ook aan de Zuid-Hollandsche, die haar tot ernstige besluiten aangespoord had, dat zij over Saurin's verklaringen, ten opzigte van het ingebragte bezwaar, volkomen voldaan was en hoop had op de beste gevolgen der gemaakte schikkingen van vergelijk, ook voor de rust der Nederlandsche hervormde kerk.

Die hoop werd echter niet dadelijk vervuld. Sommigen traden ter zijner verdediging op: anderen teekenden hem als een' ongeloovige. Zelfs verhaalt men, dat zijn ambtgenoot, T. T. Huet, zoo verre ging van hem op zijn eerlang plaatsvindend sterfbed op hevigen toon lastig te vallen over een onlangs ter zijner verdediging uitgekomen geschrift.

Hoezeer Saurin zich buiten de kerkelijke twisten trachtte te houden, hield men het er echter voor, dat hij, als theologant, onder de Voetianen behoorde geteld te worden. Zijn meest beroemd godgeleerd werk is: *Discours historiques, critiques, theologiques et moraux sur les evenemens les plus remarquables du V. et du N. Testament*, 11 vol., welke hij in 1720 te *Amsterdam* begon uit te geven [1]). Zij waren eene belangrijke bijdrage ter beoefening van de bijbelsche geschiedenis en het is te bejammeren, dat de begaafde man ze niet voltooid heeft, ofschoon Roques ze voor het Oude, en Beausobre voor het Nieuwe Testament heeft voortgezet.

In 1720 deed Saurin aan de populaire dogmatiek eene onschatbare dienst door het uitgeven van zijn *Abregé de la*

[1]) Ook bekend onder den titel: *Discours sur la bible.*

theologie, waarvan hij in 1722 een uittreksel gaf: een leerstellig geschrift, hetwelk, alle schoolsche uitdrukkingen en spitsvindigheden vermijdende, zich door orde, duidelijkheid en kracht van bewijzen gunstig boven vele anderen van dat tijdperk onderscheidt. Tevens bevat het de christelijke zedeleer in zich, ernstig aandringende op de beleving van de waarheden des geloofs. Zoo hoog werd het zelfs buitenlands geacht, dat nog in 1770 in *Duitschland* van de pers kwamen: *J. Saurins geistvolle Gedanken uber die wigtigsten Wahrheiten der Religion in Ordnung gebragt.*

Onze leeraar verdient intusschen nog hoogeren lof. Had zijn landgenoot, de beroemde Bayle, zijne twijfelzucht geopenbaard en dreigde dit nadeeligen invloed, vooral op de hoogere standen, te hebben, Saurin's krachtige welsprekendheid keerde dit dreigende gevaar bij velen. En is het aan te nemen, wat niet geheel verwerpelijk schijnt, dat Bayle eenigermate is aan te merken als voorlooper van de Encyclopedisten der achttiende eeuw [1]), dan is het ook aan te nemen, dat Saurin door zijne *discours sur la Bible* aan de godgeleerden den wenk gaf om kleingeestige twisten te laten varen en door historisch en praktisch onderzoek van den bijbel te wapenen tot den strijd, dien het Christendom weldra met het ongeloof zou moeten voeren.

Warm belang stellende in alles, wat zijne medemenschen waarlijk gelukkig kon maken, uitte hij den wensch tot het oprigten van eene Evangelische maatschappij en zendelinggenootschap, een' wensch eerst in latere jaren vervuld. Ernstig wekte hij op tot mededeelzaamheid aan de armen en van hem ging het plan uit van eene vereeniging, die zich voorstelde behoeftige kinderen, vooral in de godsdienst, te doen onderwijzen en hen vervolgens een ambacht te laten leeren, opdat zoo luiheid en onkunde tevens mogten worden tegengegaan. Overigens was hij een regtschapen, nederig, zachtmoedig, geduldig en opregt man.

Hij bereikte geen hoogen leeftijd. De dood nam hem weg op den 30 December 1730.

Zie overigens: Mosheim's predikkunde, Inleid. blz. 104 verv. Niemeijer, Predigerbibl. III S. 238 f. Ypey, Kerk. gesch. der 18 E. VII bl. 367 verv.

[1]) Mr. H. J. Koenen t. a. p. blz. 222. Vergelijk van Senden, verdediging van Bijbel en Openbaring, I, blz. 282 verv.

VIII blz. 45 verv. 157, 162, 368, 612 verv. Ypey en Derm. 1 blz. 371. III blz. 254 verv. 375 verv. en de aant., van Einem, Kerk. gesch. der 18 E. blz. 492, 601. verv. Mr. H. J. Koenen, a. w. blz. 171, 222 verv. 302 verv.

Johannes Hermannus Schacht, den 6 April 1725 te *Bremen* geboren, ving zijne godgeleerde studien in zijne vaderstad, vooral in de school van Conrad Iken, aan en zette ze vervolgens onder de leiding van zijnen landgenoot Voget aan de Utrechtsche akademie voort. Besloten hebbende zich aan de dienst der Nederlandsche hervormde kerk toe te wijden, werd hij in 1750 te *Amsterdam* onder de proponenten opgenomen en, na te *Utrecht* zijn peremptoir examen afgelegd te hebben, den 25 Junij 1752 te *Ter Aa* bevestigd.

Elf jaren lang bleef hij in deze kleine gemeente werkzaam, zich intusschen met ongemeenen ijver op de beoefening der godgeleerde wetenschappen blijvende toeleggen. Allereerste proeve hiervan leverde eene door hem vermeerderde uitgave van een werk van zijnen leermeester Iken, dat het licht zag onder den titel: *C. Ikenii Harmonia histor. perpess. Servatoris nostri Recudi curavit, harmoniam vero histor. Jesu Christi resurrectionis, notis illustratam, addidit, J. H. Schacht*, Traj. ad Rh. 1758. Later gaf hij het vervolg of tweede deel uit van Iken's *dissertationes philol. theol. in diversa S. Codicis utriusque instrumenti loca*, Traj. ad Rh. 1770. Bovendien deelde hij uitlegkundige verhandelingen mede over uitgezochte plaatsen van Mattheus en Marcus (Biblioth. Brem. nov. Cl. I. fasc. pag. 237 en Cl. II. fasc. 3. p. 479). Kort hierop verscheen zijne lezenswaardige verhandeling *over de noodzakelijkheid van den Heer te zoeken*, in de schatkamer der geleerden en Ned. letterverlustiging, Amst. 1762, 11 D. nº. I, en weldra zijn uitmuntend werk: *De noodzakelykheid van eene spoedige bekeering, ter waarschouwing tegen het uitstel van dezelve, aangedrongen*, Amst. 1762, vermeerderd ald. 1777, in het Hoogduitsch vertaald onder den titel: *Die Nothwendigkeit einer schleunigen Bekehrung, mit einem Anhange von G. G. Otterbein*, Leipz. 1788. Reeds vroeger had hij zijne *gemengde aanmerkingen over de geschiedenis der bekeering van den hoofdman en de zijnen*, geplaatst in het 7 deel van den *Bundel van Godgeleerde, oudheid-, geschied- en letterkundige oefeningen*, 1760.

Schacht's verdiensten bleven niet onopgemerkt. Bezorge-

ren der Geldersche hoogeschool benoemden hem in 1763 tot opvolger van den naar *Groningen* vertrokken Cremer. Den 9 October van dat jaar trad hij als akademieprediker [1]) te *Harderwijk* op. Den 14 Junij 1764 sprak hij zijne plegtige inwijdings-redevoering uit *de causis, cur religio Christiana plures hodie, quam olim, experiatur obtrectatores*, Harderov. 1764. Nogtans had hij reeds in Julij 1763 zitting in den senaat genomen en in Augustus den doctoralen graad in de theologie bekomen. Van zijne overige akademische redevoeringen heeft het licht gezien: *Oratio qua demonstratur rationem sanam haud intercedere, quominus religionis Christianae mysteriis fidem habeamus*, Traj. ad Rh. 1766.

In 1766 naar *Bremen* en in 1787 naar *Franeker* als hoogleeraar in de godgeleerdheid beroepen, bedankte hij, op aandrang van curatoren, voor beide benoemingen en bleef het theologisch professoraat te *Harderwijk* bekleeden.

Schacht was een uitmuntend hoogleeraar, in zijne theologische rigting gematigd en verdraagzaam, die niet alleen uitmuntende lessen over de joodsche oudheden gaf, maar in zijne encyclopaedische de godgeleerdheid in haren geheelen omvang behandelde. In 1804 nam hij zijn emeritaat. Niet lang overleefde hij de vergunning van welverdiende rust. Hij overleed in Februarij 1805.

Aan twee in onze moedertaal overgebragte werken gaf Schacht belangrijke bijvoegselen. Het eerste was: *R. Midlar, historie van de voortplanting van den Christelijken godsdienst, en van den ondergang des heidendoms*, 2 d., Utr. en Amst. 1764; het andere: *W. Bates, de overeenstemming der goddelijke eigenschappen in het beramen van 's menschen verlossing,* Amst. 1777. Een werk, dat, hoezeer onvoltooid, van zijne grondige kennis der hebreeuwsche oudheden getuigt, werd na zijnen dood, door zijnen zoon uitgegeven, namelijk: *Antiquitates Hebr.* Traj. 1810.

Hij was gehuwd met Helena Maria Gildemeester. Zijn zoon **Godofridus Johannes Schacht,** was een zeer geleerd man, die niet alleen te *Harderwijk* voor Muntinghe's opvolger in aanmerking kwam, maar wien ook door de Geldersche hoogeschool het doctoraat in de theologie *honoris*

[1]) Hij nam deze betrekking tot 1780 waar.

causa in 1805 werd aangeboden. Met regt mogt hij een verstandig, geleerd theologant, een braaf menschlievend en godvruchtig man, een ijverig, trouw en hartelijk evangelieprediker genoemd worden. Hij aanvaardde de predikdienst in 1790 te *Hees*, van waar hij in 1794 naar *Geertruidenberg* vertrok. Hier is nog in dankbaar aandenken de trouw, waarmede hij die gemeente, gedurende de korte maar hevige belegering van 1795, ter zijde stond en troostte. In 1797 begaf hij zich naar *Delfshaven* en in 1800 naar *Dordrecht* en van daar in 1810 naar *Leiden*. In 1835 verkreeg hij het emeritaat. Negen jaren later schonk de koning hem het ridderteeken van den Nederlandschen Leeuw. In den ouderdom van tweeentachtig jaren ontsliep hij te *Soeterwoude* op den 27 Augustus 1846. Van hem heeft alleen het licht gezien *Opwekkingsrede over den invloed van het Evangelie op de Godsdienstige verlichting en daaruit voortvloeijende maatschappelijke beschaving der Heidenen*, den 13 Augustus 1817 op de algemeene vergadering van het Zendeling-genootschap gehouden.

Zie overigens: M. Forsten, nagedachtenis van J. H. Schacht, Harderw. 1805. Konst- en Letterbode voor 1805, I. n. 30. Bouman, Geld. Hooges., II. blz. 290 verv. 490 verv. 531. Ejusdem memoria Clarissii pag. 50 sqq. Siegenbeek, openingsrede in de vergader. der maatsch. van Nederl. Letterkunde van 1847 blz. 16 verv. Boekzaal van 1846. II. blz. 368, 369 en 391.

Marten Schagen, in 1699 te *Alkmaar* geboren, die, hoezeer van de latijnsche scholen zijner vaderstad, waarop hij reeds vorderingen maakte, afgenomen om zich aan den boekhandel toe te wijden, zijne taalstudie nogtans, na zijne beroepsbezigheden verrigt te hebben, des nachts voortzette, heeft het kerkgenootschap der Doopsgezinden ter eere verstrekt. Zich het latijn en grieksch, en zelfs de beginselen van het hebreeuwsch, op deze wijze eigen gemaakt hebbende, oefende hij zich onder de leiding van den Alkmaarschen leeraar, D. Keeren, in de godgeleerdheid. In 1718 begaf hij zich echter naar *Amsterdam* en, na zich daar verder in den boekhandel bekwaamd te hebben, begon hij dien in 1728 voor eigene rekening te drijven. Dit verhinderde hem niet om zijne theologische studien voort te zetten en wel met dat gevolg, dat hij, met de Collegianten in betrekking staande en tot de zonistische rigting behoorende, in 1727 het leeraarsambt bij de Friesche gemeente te *Amsterdam* in

de Arke Noachs aanvaardde. In 1738 werd hij predikant te *Alkmaar* en, hoezeer hij hier twee beroepen nar *Utrecht* en *Rotterdam* afsloeg, nam hij nogtans in 1741 het herhaalde beroep naar eerstgemelde plaats aan. Te *Utrecht* vond hij wat zijn naar kennis dorstende geest begeerde, den omgang namelijk met wetenschappelijke mannen. Onder zijne vrienden mogt hij den hoogleeraar Meinard Tydeman, Mr. C. A. Wachendorf en M. A. van Asch van Wijk tellen, met wie hij het taal- oudheid- en dichtkundig genootschap: *dulces ante omnia Musae* oprigtte. Hij behoorde ook tot de eerste leden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te *Leiden*.

Schagen was voor zijne gemeente een ijverig en trouw leeraar en herder, wiens dood, toen hij den 20 October 1770 overleed, door haar diep werd betreurd.

Dat hij een man van ongemeenen ijver en onvermoeide werkzaamheid was, blijkt reeds wanneer wij vermeld vinden dat hij uit het Engelsch schriften van Stevens, Hanway, Hervey, Pearsall, Witherspoon, Bennet, Doddridge, Green, uit het Fransch van de Tassy, Pfaff, Turretin, Ostervald, Burlamaqui, uit het Duitsch van Jablonski, Rost, von Rohr, Fabricius, uit het latijn van Werenfels en Rau, uit het Grieksch Flavius Josephus [1]) vertaald heeft, en wel op eene wijze, die, wat zuiverheid van vertolking en van Hollandschen stijl aanging, algemeene goedkeuring verwierf. Hij heeft nogtans eigenen arbeid geleverd, met welken hij zich zoowel jegens de vaderlandsche letterkunde, als jegens zijn kerkgenootschap in het bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt. Vooreerst gaf hij van 1732 tot 1740 *vermakelijkheden of uitgelezene keurstoffen over allerlei onderwerpen* in vijf deelen uit. Vervolgens: *Historie der Waldenzen in de eerste twaalf eeuwen*, 1732, herdr. 1765, — twee historische leerredenen onder den titel: *De kerk der Nederlandsche doopsgezinden en derzelver reformatie vertoond*, 1743, — eene vertaling van *S. F. Rues, de tegenwoordige staet der doopsgezinden in de vereenigde Nederlanden*, 1745. In 1755 deed hij het licht zien vijf leerredenen van zijnen zoon P. Schagen, die van 1751

[1]) De zoogenaamde vertaling van Haverkamp. Zij is eigenlijk van Schagen en van de Zaandamsche Doopsgezinde leeraars A. Loosjes en J. Lynsz Rogge. De hoogleeraar veranderde slechts weinig in hunnen arbeid.

tot 1753 leeraar bij de Doopsgezinden te *Westzanen op 't Zuid* was, onder den titel: *de natuur en zalige gevolgen van 't waare christelijk leven,* Haarl. De vader voegde er bij: *Levens- en stervensgedachtenis van P. Schagen.*

Zie overigens: J. Cuperus, Lijkrede op M. Schagen, Utr. en Amst. 1770. Blaupot ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland enz., II. blz. 138 verv.

Jan Scharp, uit een Britsch geslacht, dat, tijdens de regering van Jacobus II zijn vaderland verliet, gesproten, aanschouwde het eerste levenslicht te *'s Gravenhage* op den 16 Augustus 1756. Zorgelijk opgevoed en voor het akademisch onderwijs voorbereid, begaf hij zich naar *Leiden.* Zijne studien volbragt hebbende, werd hij den 2 Februarij 1778 door de klassis van *Leiden* onder de proponenten der Nederlandsche Hervormde kerk opgenomen en op den 16 Augustus te *St. Anna-land* in *Zeeland* als predikant bevestigd. Hier voor het beroep naar *Poortvliet* bedankt hebbende, nam hij in 1780 dat naar *Axel* aan. Hier was hij met genoegen en met vrucht werkzaam, vooral ook onder de krijgslieden, niet alleen bij hen, die tot het garnizoen behoorden, maar ook in het in de nabijheid ten jare 1785 zamengetrokken kamp. Nogtans had hij ook dáár zijn verdriet. Een door hem vervaardigd grafschrift op Johannes van der Walle, Roomsch-Katholiek pastoor te *Bosch-Kapelle,* waarin hij den lof van dien geestelijke bezongen en hem een waardig lid der algemeene kerk genoemd had, werd door niet weinigen kwalijk genomen. Men kon Scharp's verdraagzamen zin niet dulden. Een smid van *Zaamslag,* schreef daartegen in kreupelrijm eene *raadvraging,* maar, terwijl onze leeraar deze beantwoordde, werd de zaak voor de klassis van *Walcheren* gebragt. Vele moeijelijkheden berokkende zij hem. Toch eindigde zij met eene uitspraak der klassis, dat hij haar door zijne verklaringen voldaan en zich aan geenerlei afwijking van de zuivere leer schuldig gemaakt had.

Voor het beroep naar *Baarland* en *Sas van Gend* werd door hem bedankt, maar in 1788 dat naar *Noordwijk-Binnen* aangenomen. Ook hier bedankte hij voor *Deventer.* In Maart 1789 begeerde hem *Rotterdam* en aldaar werd hij den 7 Julij 1789 bevestigd.

Scharp stond in die noodlottige tijden, waarin partijzucht

de rust van het vaderland verstoorde, als een warm aanhanger van het huis van Oranje bekend. Vele zijner openbaar gemaakte gedichten, evenals, wat hij vaak op den kansel gesproken had, leverden daarvan het bewijs. Bij de omwenteling van 1795 veranderde zijne denkwijze niet, en, toen in 1796 van de predikanten de belofte werd gevorderd van onderwerping aan den bestaanden en nader te regelen regeringsvorm, alsmede *om nimmer met woorden of daden te zullen medewerken ter herstelling van het vernietigd Aristocratisch en Stadhouderlijk bewind*, was hij de éénige zijner ambtgenooten te *Rotterdam*, die weigerde deze belofte onbepaald af te leggen. Hij verklaarde zich tot niets te kunnen verbinden, wat met den toenmaligen regeringsvorm strijdig was. Deze toch kende aan ieder burger het hoofdelijke regt toe om omtrent 's lands zaken eene voordragt te doen en aan het volk het regt om ten allen tijde den regeringsvorm te veranderen en eenen geheel anderen te kiezen.

De commissie uit de Rotterdamsche regering, voor welke Scharp deze verklaring den 14 Julij 1796 afleidde, nam hierop wel geen dadelijk besluit, maar, toen onze leeraar weigerde de belofte gaaf af te leggen en daarin, twee dagen later voor de municipaliteit ontboden, bleef volharden, werd hem den 20 Julij de waarneming zijner bediening door het provinciaal committé van *Holland* verboden. Vergeefs waren alle pogingen om deze uitspraak te doen veranderen, zoo door den kerkeraad, als door de gemeente en zelfs door de in 1797 veranderde stads-regering aangewend.

Had hij zich verpligt gevonden om den kerkeraad van *Feenwouden* in *Friesland*, die zijne aandacht op hem had gevestigd, te verzoeken het voorgenomen beroep geenen voortgang te doen hebben: in het voorjaar van 1798 zag hij in, dat het nog lang kon duren, vóórdat hij in zijne bediening zou worden hersteld. Met de verklaring van zijne kerkelijk-wettige betrekking op de Rotterdamsche gemeente niet te willen verbreken, maar voort te zullen gaan om, met hulp van den kerkeraad, zijn goed regt te handhaven, besloot de werkzame man het beroep naar *Loga* in *Oost-Friesland* te aanvaarden. Den 24 Julij 1798 werd hij aldaar bevestigd. Hooge achting werd hem in *Oost-Friesland* toegedragen en groot was het nut, dat hij stichtte, vooral ook

onder de uitgewekene Oranje-gezinde krijgslieden en officieren. Zijn vrije omgang met dezen werd wel eens gelaakt, maar een grijs krijgsbevelhebber, die te *Loga* geruimen tijd had doorgebragt, getuigde mij, dat het juist deze was, die Scharp in staat had gesteld om jeugdigen overmoed te breidelen en den heilzaamsten invloed uit te oefenen. Hij bedankte voor een beroep naar *Embden*, maar genoot de eer, dat de Duisburgsche akademie hem tot doctor in de theologie benoemde. Bij deze gelegenheid gaf hij eene *Dissertatio inauguralis de veterum et recentiorum obtrectationibus, veritatem religionis Christianae non labefactantibus, immo confirmantibus, quam, consensu ven. theologorum ordinis in inclyta Duisburgensium academia, pro summis in theologia honoribus exhibuit Janus Scharpius, jure ecclesiastico Roterodamensium pastor legitimus illiusque consensu jam pastor ecclesiae Logensis in orientali Frisia Borussorum, societati Haganae pro defendenda, Zeisteriensi et Roterodamensi de propaganda religione adscriptus, a. d.* 10 *Januarii anni* 1799. Duisb. en Gron.

Deze verhandeling, die Scharp schreef, terwijl hij, na den 3 September 1798, naar *Rotterdam* op reis zijnde, op last van het committé van waakzaamheid en binnenlandsche correspondentie, te *Groningen* gearresteerd te wezen, in de gevangenis, uit welke hij eerlang op den eisch van het Pruissische bewind ontslagen werd, eenigen tijd doorbragt, bevatte desniettegenstaande eene belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van hetgeen Joden, Heidenen, Mohamedanen, Deïsten en anderen ten nadeele van het Christendom geschreven hadden en wat toch ten voordeele van de leer des Verlossers gediend had.

Strekte dit geschrift ten blijke van Scharp's bekwaamheid, weldra ontving hij eene tijding van verblijdenden aard. De Rotterdamsche kerkeraad had eindelijk het lang gewenschte doel bereikt. Het *vertegenwoordigend ligchaam des Bataafschen volks* herstelde hem in September 1800 in zijne bediening te *Rotterdam*. Den 26 October nam hij afscheid van *Loga* en den 23 November verbond hij zich op nieuw aan zijne voormalige en altijd geliefde gemeente.

Van nu af aan bleef Scharp te *Rotterdam* werkzaam. Onder zijne leiding werd een gezelschap van jeugdige godsdienstvrienden gesticht, dat, onder de zinspreuk: „Bijbel-

studie en geschiedkunde zijn de eenige bronnen van ware orthodoxie" over bijbelsch-godgeleerde stoffen voorlezingen houdende, tot zijnen dood bleef bloeijen. In alles, wat de godsdienst aanging, hoog belang stellende, deed hij dit ook in het bijeenbrengen van den bundel *Gezangen* voor de Nederduitsche Hervormde gemeenten. Niet alleen was hij van wege de Zuid-Hollandsche synode lid en daarenboven scriba van de hiertoe benoemde commissie, maar het 5, 38, 39, 52, 61, 78, 123 en 155 Gezang zijn geheel en het 72, 125 en 163 gedeeltelijk van zijne hand [1]). Hij was lid der schoolcommissie, sints 1816 curator der latijnsche scholen, ijverig bevorderaar en medebestuurder van de Nederlandsche Zendeling- en Bijbelgenootschappen.

Dat hij de herstelling van het geliefde huis van Oranje met vurige blijdschap begroette, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Niet alleen om zijne trouw aan het vorstelijk geslacht, maar in meer dan een opzigt, was hij het ridderkruis waardig, dat de koning hem in 1816 schonk.

Langzamerhand begon hij echter de lasten des ouderdoms te gevoelen. Aan ligchaamszwakheid paarde zich ook die van den eertijds zoo krachtigen geest. Hij haakte naar rust. Den 1 Januarij 1826 werd hij emeritus. Den 23 April nam hij op den kansel afscheid van zijne hem dierbare gemeente en van eene achtenveertigjarige Evangeliebediening. Niet lang overleefde hij dien dag. Hij overleed in den vroegen morgen van den 2 Maart 1828.

Scharp is tweemalen gehuwd geweest, eerst in 1778 met Anna Catharina Engelcke en in 1808 met de weduwe A. Durselen, geboren Vonk.

Scharp was een man, die, hoezeer zijne eigenaardigheden niet aller goedkeuring wegdroegen, zoowel door grondige geleerdheid, als door waarachtige braafheid op aller achting aanspraak had. Als mensch, christen en leeraar verdiende hij eerbied en liefde.

Talrijk zijn de geschriften, die hij heeft nagelaten, hier van zijne uitgebreide kennis en gezond verstand, daar van zijn gevoelig en edel hart getuigende.

Als redenaar werd hij toegejuicht, niet alleen, waar hij bij bijzondere gelegenheid en voor een bepaald publiek in

[1]) Afscheid van de openbare Evangeliedienst, blz. 106.

genootschappen, vooral in de door hem gestichte maatschappij: *verscheidenheid en overeenstemming* optrad, maar ook en niet minder als prediker van het Evangelie. Proeven zijner kanselwelsprekendheid heeft hij nagelaten in: *Leerrede ter inwijding der nieuwe Psalmberijming in de gemeente van St. Anna-land*, — *Twee veldpredikatien in het kamp bij Axel*, — *Kerkelijke redevoering in den veegen nood des vaderlands, op den vast- en biddag des jaars* 1787, — *Gewigtige vraag of leerrede op den eersten dag des jaars* 1790, — *Aanspraak bij de eerste bedestond na het overlijden van mijn vierde zoontje*, 1790, — *Plegtige leerrede op den* 8 *Maart* 1791, — *Leerrede over de grootheid van Jezus*, Rott. 1797, — *Kerkelijke redevoering na het bedanken voor Embden*, — *Hervatting van Evangeliedienst te Rotterdam over Phil.* I: 8—12, — *Leerrede ter viering zijner vijfentwintigjarige predikdienst in onderscheiden gemeenten*, — *Leerrede ter vijfentwintigste verjaring van zijne Evangeliedienst te Rotterdam*, — *Leerrede op het Hervormingsfeest*, 1817, — *De ouderdom, eene leerrede*, — *Afscheid van de openbare Evangeliedienst.* Wij behooren hier nog bij te voegen: *De plegtige jubelrede*, die zijne *Geschiedenis van Axel* voorafgaat, — *Aan mijne medeburgers, ter gelegenheid van de tweede verjaring der blijde omkeering van de zaken in het lieve vaderland, den* 20 *Sept.* 1789 *of leerrede over Spreuken* XXVI: 27, waarvan in 1790 te Rott. een tweede druk verscheen, — *Vertaling der Hoogduitsche leerrede: Jezus zegent de kinderen*, — *Dichtmatige redevoering op het Kersfeest van* 1801, — *Herziening en uitbreiding der drie laatste leerredenen van D. W. Smits*, — *Aanspraken, gebeden en dichtregelen bij de uitvoering der cantate: Leydens verwoesting*, — *Voorlezingen over den vriend, die als uwe ziel is*, Rott. 1815, — *Redevoering op de eerste algemeene vergadering van het Bijbelgenootschap*, 21 *December* 1815, — *Redevoering op de zesde algemeene vergadering van het Bijbelgenootschap*, 19 *October* 1820, — *Redevoering bij de jaarlijksche algemeene vergadering van het Nerderl. Zendelinggenootschap te Rotterdam*, 1821, — en zijne *Omwerking der Kerstpreek zonder letter r.*, iets, waarmede Scharp iets meer, dan eene aardigheid bedoelde. Hij meende namelijk, dat juist het zonderlinge, hen, die anders geene leerrede opsloegen, tot het lezen van dit gemoedelijke stuk zou dringen.

Reeds vroeg had hij eene proeve zijner godgeleerde studien gegeven. Onder den pseudoniem van *Neanias Hageophilus S*(tudiosus) *T*(heologiae) *L*(ugduno) *B*(atavus) gaf hij uit een *Vijftal oordeelkundige brieven over het eten van bloed enzv. ook onder het N. T. verboden*, Leid. 1776. Zijne te *Duisburg* uitgegevene doctorale verhandeling toonde, dat hij in zijn afwisselend en bewegelijk leven de beoefening der wetenschappen niet had vaarwel gezegd. Overigens tellen wij onder 's mans godgeleerde en godsdienstige werken: *Godgeleerd-Historische verhandeling over de gevoelens, de gronden, het gewigtige voor de eeuwigheid en burgermaatschappijën, den voortgang en den tegenstand der hedendaagsche, zoogenaamde, verlichting en godsdienstbestrijders*, Rott. 1793, — zijne uitvoerige *Voorrede voor Christocratie of de heerlijkheid van Jezus Christus als middelaar, uit het Engelsch*, Leid. en Rott. 1796, — *Een woord uit het hart eens ouden dienaars van J. C.*, geplaatst voor P. Mounier's *Kort begrip van de bijbelsche geschiedenis en van die der christelijke kerk, uit het Fransch*, Rott. 1823, — en *Ernstige gedachten in de laatste dagen van mijn leven*, waarvan een tweede druk te *'s Gravenhage* 1829 het licht zag. Wat hij op het gebied der historie vermogt, blijkt uit zijne *Geschiedenis en kostumen van Axel*, 3 st., Midd. 1788, en uit zijne *Oudheid- en geschiedkundige verhandeling over de beffen of halskragen*, Rott. 1806. Hoogst belangrijk zijn ook in meer dan een opzigt, zijne *Historische brieven over den zich noemenden G. F. Meijer, geexecuteerd den 26 Mei* 1796, Rott. 1796, waarvan een derde druk het licht zag.

Als dichter heeft hij zich niet alleen door zijne bijdragen tot de Evangelische Gezangen, maar door een groot aantal gedichten bekend gemaakt, deels in de werken van het dichtlievend genootschap: *Kunstliefde spaart geen vlijt* opgenomen, deels afzonderlijk uitgegeven [1]).

Waar wij onzen blik op Scharp in het bijzonder als theologant slaan, daar verdient hij eene eervolle plaats onder de apologeten der christelijke waarheid, zoowel door zijne doctorale dissertatie, als door de zes jaarlijksche leerredenen, ter verdediging der Evangelieleer, ten gevolge der beschik-

[1]) Eene vrij volledige opgave hiervan vindt men achter zijne bij dit artikel aangehaalde Levensbeschrijving, blz. 235 verv.

king van een in 1792 te *Rotterdam* opgerigt gezelschap gehouden.

Hij was lid van het Zeeuwsche genootschap, van de Hollandsche en van de Leidsche maatschappij, van die der schoone kunsten te *Gend*, van de tweede klasse van het instituut, en corresponderend lid van het Haagsche genootschap en van de Zeistervereeniging ter uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen.

Zie overigens: Levensbeschrijving en bloemlezing uit de geschriften van den hoog-Ew. heer J. Scharp, Rott. 1828. Ypey en Dermout IV. blz. 52 en 53. Aanhangsel op Nieuwenhuis Woordenb. VII. blz. 73 verv. Harderwijk a. w. blz. 103 verv.

Everard Scheidius, den 24 December 1742 te *Arnhem* geboren, en oorspronkelijk uit een aanzienlijk Hessisch geslacht gesproten, was zoon van Johannes Philippus Scheidius, eerst predikant te *Otterloo* en later te *Wageningen*, waar hij in 1766 overleden is. De zoon, voor het predikambt bij de Hervormden bestemd, studeerde eerst te *Groningen* en vervolgens te *Leiden*. Bijzonder boeide hem de Oostersche letterkunde. Aan de eerstgenoemde akademie verdedigde hij onder den beroemden Schröder eene proeve ter opheldering van onderscheiden plaatsen des O. V. in 1763, en aan de andere bewerkte hij onder de leiding van J. J. Schultens zijne verhandeling over Hiskia's lied, op welker verdediging hij den doctoralen graad in de godgeleerdheid bekwam. Beide deze stukken hebben het licht gezien onder den titel: *Dissert. phil. exeg. ad canticum Hiskiae, Jes.* XXXVIII: 9—20; *accesserunt spec. observationes ad quaedam loca vet. Test. et tres orationes academ.* Lugd. Bat. 1769. De onder Schröder verdedigde proeve komt ook voor in *Syllog. dissertationum sub praesid. A. Schultensii, J. J. Schultensii et N. G. Schroederii defens.*, Lugd. Bat. et Leov. 1772. 1775.

Ofschoon den 4 Maart 1765 proponent geworden, bleek het weldra, dat aan Scheidius een andere werkkring, dan die in de gemeente [1]), wachtte. Curatoren der Geldersche hoogeschool, bij wie hij, nog student te *Leiden* zijnde, reeds voor het litterarische professoraat (1764) was in aanmerking gekomen, benoemden hem den 12 Junij 1765 tot bui-

[1]) Voor zooverre bekend is, heeft Scheidius slechts ééns gepredikt, en wel te *Wageningen*, na den dood zijns vaders.

tengewoon hoogleeraar in de Oostersche talen. Ofschoon veel vroeger dit met zijnen aanleg en wenschen overeenkomend ambt aanvaard hebbende, hield hij eerst den 12 Junij van het volgende jaar zijne plegtige intreerede *de abusu dialect. oriental. in solida codic. Hebr. interpretatione non admittendo.* Kort hierna tot gewoon hoogleeraar benoemd zijnde, aanvaardde hij die betrekking in 1767 met eene *Oratio de fontibus lit. Arabicae in usum disciplinarum latius multo recludendis.* Deze beide redevoeringen maken met de rectorale, door hem in 1769 *de eo, quod jucundum est liberali cod. Hebr. cultori in studio dialect., orient.*, de *tres orationes* uit, gevoegd bij zijne reeds genoemde *Dissert. phil. exeg. ad canticum Hiskiae etc.* De tweede komt ook voor in *Oelrichsii Belg. lit. opusc.* I. pag. 77 sqq.

Bleek het, dat Scheidius een uitmuntend oosterling was, niet minder was hij ervaren in de oude Westersche talen. Tweemalen nam hij te *Harderwijk* het Grieksche professoraat tijdelijk waar: en, dat hij in de spraak van Hellas en Latium geheel te huis was, toonde hij door het uitgeven van *Struchtmeijers Rudimenta linguae Graecae*, 1784, — van *J. D. à Lennep, etymologicon linguae Graecae*, Traj. ad Rh. 1790, — van *F. Sanctii Minerva*, 1795, waaraan hij zijne *Animadversiones* toevoegde, — van *L. C. Valckenarii observationes et J. D. à Lennep praelectiones academicae, linguam Graecam spectantes*, ib. 1790, insgelijks met zijne aanmerkingen voorzien, en van de *Opuscula ratione de studii*, 3 tom., Hard., Traj. ad Rhen. Lugd. B. 1786—1792.

Hoe hoog men zijne taalkennis in het algemeen schatte, bleek, toen de maatschappij van Nederlandsche letterkunde hem bij het einde zijns levens het vervaardigen van een Nederduitsch woordenboek en van eene spraakkunst opdroeg, iets, wat de dood hem belette ten uitvoer te brengen.

In 1769 werd Scheidius tot hoogleeraar in de philologisch-exegetische godgeleerdheid van het oude Testament benoemd, terwijl hem elf jaren later ook het onderwijs in de godgeleerdheid van het N. V. werd opgedragen. Dit laatste gaf hem aanleiding om, bij het nederleggen van het rectoraat in 1782, eene redevoering uit te spreken *Pro theologo grammatico, Jesu Christi, supremi ecclesiae doctoris, modesto discipulo.*

Onze hoogleeraar was en bleef met hartelijke geestdrift voor de Oostersche letterkunde bezield. Niet alleen gaf hij menig geschrift in die rigting uit, maar hij rigtte zelfs eene drukkerij op, van alle Oostersche letterkarakters voorzien. Jammer slechts, dat de belangstelling der geleerde wereld hem niet meer ondersteunde. Lang mogt de Geldersche hoogeschool zich in het bezit van eenen man verheugen, die op het gebied der semitische letterkunde boven zoo velen, vooral in streng grammatische kennis, uitmuntte: des te meer werd het dan ook betreurd, toen *Leiden* hem in 1793 tot opvolger van den laatsten Schultens verlangde. Den 19 October van dat jaar hield hij zijne intrede aan de Hollandsche hoogeschool met eene oratio *de eo, quod Schultensii, post immortalia erga literas orientales merita, posteris agendum reliquerint*, een onderwerp dat evenzeer zijn hart eere aandeed, als hij tot het behandelen daarvan bij uitnemendheid bevoegd was. Intusschen was de nieuwe betrekking te zwaar voor hem, die reeds zoo ver in jaren was gevorderd en nu nog het Turksch moest leeren om de brieven der Barbarijsche vorsten, aan 's lands hooge regering gerigt, te vertalen. Hij spande zich met zoo veel ijver in, dat zijne gezondheid daaronder leed. Het treurig gevolg hiervan was, dat de dood hem den 27 April 1794 aan de hoogeschool en de wetenschap ontrukte.

Bewijzen van zijne Oostersche taalkennis heeft Scheidius gegeven in twee uitgaven van het *Carmen Ibn Doreid*, Hard. 1768, 1786, — *Gseuharii Farabiensis purioris sermonis Arabici thesaurus sive lexicon Arabicum*, waarvan slechts het eerste gedeelte, Hard. 1774—1776, het licht heeft gezien, — *Selecta ex sententiis proverbiisque Arab, ab Erpenio, olim editis*, ib. 1775, — in zijne *Primae lineae institutionis Arabicae*, Lugd. Bat. 1779, en in zijn *Hebreeuwsch Woordenboek*, hetwelk door hem tot aan het laatste gedeelte der letter ו bewerkt is en later door J. J. Groenewoud uitgegeven onder den titel: *Lexicon Hebr. et Chald. manuale in Cod. sive V. T.* 2 tom., Traj. ad Rh. 1805, 1810.

Als geschriften, bijzonder bestemd ter opheldering van het O. V., zijn van zijne hand verschenen: *Schediasmata philol. ad linguae Hebr. sacrique Cod. V. T. promovenda studia*, Hard. 1771, — *Theses philol. ad Cod. S. V. T.*, ib.

1765—1769, — *Observationes etymologicae, quibus primaevae linguae Heb. stirpes strictim explicantur*, ib. 1772, — *Specimina hermen., exhibentia Genes.* I—IV: 12; *item Jes.* I *et* II, ib. 1780—1783, — *Het boek Genesis met de gewone Ned. vertaling — met bijgevoegde aanteekingen opgehelderd*, N°. 1 en 2, Hard. 1787, 1790, en *W. Green, Dichtstukken van het O. T. met aanteekeningen van E. Scheidius*, 1ste D., Utr. 1787.

Zie overigens: Saxii onomast. Lit. VIII. pag. 219. Bouman, gesch. der Geld. hooges., II. 234, 307, 318 verv. 402, 417 verv., 492, 630. Siegenbeek, Leids. hooges., I. blz. 328, 424. II. Bijl. en Toev. blz. 236 verv. Nieuwenh. Woordenb., VI. blz. 315.

Jacobus Scheidius, jonger broeder van den hierboven genoemden hoogleeraar, heeft zijne akademische studien te *Harderwijk* volbragt. In 1776 werd hij predikant bij de Waalsche gemeente te *Nymegen* en van hier naar *Delft* beroepen, waar hij in 1801 overleden is.

Dat deze Scheidius als een zeer geleerd man bekend stond, bleek niet alleen uit de plaatsing van zijnen naam onder het zestal theologanten, dat in 1780 ter vervulling van den godgeleerden leerstoel te *Harderwijk* in aanmerking kwam, maar reeds, vóórdat hij predikant te *Nymegen* was geworden, had hij getoond, even als zijn broeder, een zeer ijverig beoefenaar der Oostersche taalkunde te zijn. Hij had een *Glossarium Arabico-Latinum manuale*, Lugd. Bat. 1769, herdrukt 1787, uitgegeven. In 1801 verscheen te *Leiden* het eerste deel van zijn *Bijbelsch Huisboek*, hetwelk de vijf boeken van Mozes bevatte. Het was zijn plan in dit werk den geheelen Bijbel op te helderen, niet alleen door letterkundige aanteekeningen, maar ook door praktikale aanmerkingen en stichtelijke bedenkingen. De dood, hem in de kracht des levens wegnemende, belette hem de voltooijing der opgenomene taak. Carl Willem Stronck, laatst predikant te *Dordrecht*, heeft dezen arbeid voortgezet en onder zijne bewerking heeft het *Bijbelsch Huisboek* in zeven deelen te *Dordrecht* het licht gezien.

Zie overigens: C. W. Stronck, in de voorrede des II Deels van het Bijbelsch Huisboek. Bouman, a. w., II. blz. 378, 419 verv.

Johannes van Schelle, den 5 November 1723 te *Rotterdam* geboren, aanvaardde den 4 Mei 1749 de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Bergen* in *Noord-Holland*.

Van hier naar *Edam* vertrokken zijnde, werd hij in 1757 naar *Amsterdam* beroepen en aldaar den 8 Mei van dat jaar bevestigd. Niet lang had de gemeente in onze hoofdstad genot van zijne gaven. Bezorgeren der Leidsche hoogeschool benoemden hem tot hoogleeraar in de theologie en van Schelle trad den 16 October 1758 te *Leiden* op met eene *Oratio de feliciori, extremis Euangelii temporibus reservato, ecclesiae Christianae statu.* Zijn akademisch onderwijs was van slechts korten duur. Hij overleed den 24 Julij 1762.

Als arbeid van van Schelle vinden wij vermeld: *De vorstelijke zonne op den levensmiddag ondergaande of nagedagtenis van zijne D. H. W. K. H. Friso, — De voortreffelijkheden van den Messias-koning, in 20 redevoeringen over Jes.* XI *en* XII, — *de hoofdpligten der Evangeliedienaaren*, allen in 4º.

Zie overigens: Veeris, kerk. alph., blz. 180. Wagen. Amst. VII. blz. 497. Van Maurik, Siegenbeek, a. w., I. blz. 282. II. Toev. en bijl., blz. 206.

Theodorus van Schelluynen, den 23 December 1692 te *'s Gravenhage* geboren, werd in 1715 als predikant te *Schelluynen* bevestigd, van waar hij in het volgende jaar naar *Heemstede* vertrok. In 1717 aanvaardde hij het beroep naar *Z.-Bommel* en hier bedankte hij voor dat van *Schoonhoven.* Dat naar *Amsterdam* werd door hem aangenomen en hij aldaar den 22 Februarij 1728 bevestigd. In deze laatste gemeente is hij tot in zeer hoogen ouderdom werkzaam gebleven.

Als geschriften van hem worden opgegeven: *Lijkrede over Ds. W. Snabelius, — Lijkpredikatie over Ds. P. Bondaan, — de bedachtzame torenbouwer, — de kloekzinnige vredemaker, — de geloofsbedrijven van twee stervende aartsvaderen in Egypte, ter gedagtenis van zijn vijftigjaarige dienst, — Lijkpredikatie over Ds. J. Covyn.*

Zie overigens: Veeris, kerk. alph., blz. 180. Wag., Amst., VII. blz. 494. Van Maurik.

Theodorus Scheltinga, in 1703 te *Leeuwarden* geboren, volbragt zijne akademische studien te *Franeker*, waar hij in 1730 eene *dissertatio de ingressu pontificis in adytum ejusque mysterio* verdedigde. In het volgende jaar aanvaardde hij de predikdienst bij de Hervormde gemeente van *Oostermeer* en *Eestrum*, van waar hij in October 1740 naar *Arum*, onder de klassis van *Bolsward*, vertrok. In Julij 1743 verwisselde hij deze standplaats met *Arnhem.*

Scheltinga was reeds in 1742 voor het theologische professoraat te *Harderwijk* in aanmerking gekomen; maar den 15 April 1750 werd hij tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en Oostersche talen aan de Geldersche akademie benoemd. Nog in hetzelfde jaar aanvaardde hij deze driedubbele betrekking, tevens, honoris causa, tot doctor in de theologie bevorderd wordende. In Junij 1751 hield hij zijne inwijdings-rede *de promovenda Sacri Hebr. Cod. majestate externa, ope et auxilio dialectorum orientalium, officio genuini theologi*, Hard. 1751. Thans werd hij door curatoren tot *professor theologiae primarius* benoemd.

Dat de benoeming tot hoogleeraar in het Oostersch door Scheltinga niet als een bloote titel werd aangemerkt, blijkt uit den ijver, met welken hij het hebreeuwsch en de semitische dialecten onderwees, en zijne geschiktheid daartoe uit zijne *Commentatio in Habecucum*, Lugd. Bat. 1747, en uit zijn geschrift *de fato Nadabi et Abihu, ad locum Levit.* X: 1 *sqq.*, Harl. 1742. In 1765 verzocht hij van het Oostersche professoraat ontslagen te worden en bekwam hij Everardus Scheidius tot opvolger.

Ofschoon mij geene dogmatische geschriften van Scheltinga bekend zijn, is het mij echter uit in handschrift onder mij berustende *excerpta* gebleken, dat hij op zijne collegien Vitringa's *doctrina religionis Christianae* als handboek gebruikte en dat niet in een bepaald dictaat, maar door uitvoerige uitlegging ophelderde en uitbreidde. Bij de Arnhemsche uitgave (1760) van dat systhematisch werk, die door Vitringa, den zoon, bezorgd werd, voegde onze geleerde eene *analysis*. Ongetwijfeld behoorde hij tot de gematigde godgeleerden, den middelweg tusschen de Voetianen en Coccejanen bewandelende. Dit nam intusschen niet weg, dat hij, gelijk wij reeds vroeger hebben vermeld [1]), in de treurige twisten over den Zwolschen kerkleeraar van den Os gemengd werd.

Ook de kerkelijke geschiedenis werd uitvoerig door hem onderwezen. Ik bezit een op zijne collegien geschreven dictaat, dat 4 deelen in 4°., klein geschreven, bevat en, ofschoon ook de geschiedenis van het O. V. behelzende, wat de christelijke kerk aangaat, slechts tot Bonifacius III loopt.

[1]) Zie I. D. blz. 315. III. D. blz. 37.

Somwijlen dringt het tot in kleinigheden door, maar is in elk geval, ofschoon van 's hoogleeraars werkzamen ijver een gunstig getuigenis afleggende, te breed behandeld voor het doel, waartoe het bestemd was.

Scheltinga, die met Odilia Suffrida Poutsma gehuwd was, overleed den 24 Februarij 1786.

Zie overigens: H. Muntinghe, Oratio de sapientia et bonitate Divina, in antiquissima religionis patrefactione conspicua (Hard. 1781) pag. 7. Bouman, Geld. hooges., I. blz. 325. II. blz. 149, 257, 318, 389, 402, 605, 610, 612.

Frederik Schenck van Tautenburg, zoon van George Schenck, vrijheer van *Tautenburg*, van wege keizer Karel V stadhouder van *Friesland*, en van Anna de Vos van Steenwijck [1]), aanschouwde het eerste levenslicht in het laatste van 1503 of in den aanvang van 1504. Zich op de regtsgeleerdheid toeleggende, bekwam hij de doctorale waardigheid in die wetenschap, zestien of zeventien jaren oud zijnde. Zeker is het, dat keizer Karel zijne verdiensten vroeg erkende, hem in 1526 tot een' zijner geheime raden, en kort daarop tot raadsheer in de kamer van *Spiers* verhief. Hier sloot hij naauwe vriendschap met Viglius van Aytta, die zijn ambtgenoot was en briefwisseling met hem bleef houden. Hoezeer Schenck in waardigheid opklom, besloot hij echter dat alles te laten varen en zich aan den geestelijken stand toe te wijden.

Reeds in 1528 treffen wij hem als deken en weinige maanden later als proost van het kapittel van St. Pieter te *Utrecht* aan. Bovendien bekleedde hij nog andere kerkelijke waardigheden. Hij was kanonik van St. Maarten te *Utrecht* en proost van het kapittel te *Oldenzaal*, terwijl hij tevens met de geestelijke zorg voor de abdij van *Rijnsburg* belast was.

In 1561 werd hij tot opvolger van George van Egmond, bisschop van *Utrecht*, gekozen en wel, daar dit tot een aarts-stift verheven was, met den aarts-bisschoppelijken rang.

Hoeveel ook op het bijzondere leven van dezen kerkvoogd is aan te merken, was het hem echter ernst om alles te beproeven, wat den zedelijken toestand der hem onderhoorige geestelijken kon verbeteren. Dit doel stond hem voor oogen, toen hij, op last van Philips II, de besluiten der

[1]) Zijne grootouders waren Maarten Schenck en Walburg van Gennep.

kerkvergadering van *Trente* ten uitvoer wilde brengen. Reeds had hij het beproefd op eene kleine synode, door hem in 1562 gehouden, maar nog ernstiger trachtte hij dit door te zetten op de provinciale kerkvergadering van 1565. Hoezeer de geestelijkheid eene hervorming behoefde en wat de aartsbisschop, daartoe deed besluiten, lezen wij in de *Acta concilii provincialis Trajectensis, per reverendissimum et amplissimum dominum D. Fredericum, Dei et apostolicae sedis gratia Archiepiscopum Trajectensem, praesentibus reverendissimis episcopis comprovincialibus, Abbatibus et praelatis, in civitate Trajectensi et insigni ecclesia metropolitana, indicti et celebrati anno Domini* 1565, te vinden in van Heussen's *Batavia Sacra*, Latijnsche uitg. II. pag. 25 sqq., Hollandsche vertal. blz. 376 verv. en waarvan ik een uittreksel geleverd heb in mijne *Nederl. Kerkgeschiedenis vóór de Herv.*, III. blz. 264 verv.

De omstandigheden, onder welke de aarts-bisschop aan het hoofd van het sticht stond, waren voor hem geenszins gunstig. De heldere stralen der Hervorming hadden ook te *Utrecht* de eeuwen lang geeerbiedigde glans der Roomsche kerk doen verbleeken. Schenck was de laatste vertegenwoordiger van het wegkwijnend Roomsch beginsel. Hij ondervond al den druk van zijnen toestand. Wat hij als kerkvoogd verrigtte, is elders door ons uiteengezet [1]) en behoort grootstendeels niet tot zijne eigenlijke biographie. Genoeg zij het hier te vermelden, dat hij de schaduw zijner waardigheid tot zijnen dood bleef genieten en dat hij, hoezeer niet vrij te pleiten van losbandig gedrag, nogtans den naam van braafheid en geleerdheid achterliet. Hij overleed op den 25 Augustus 1580 te *Wijk bij Duurstede* en is te *Utrecht* begraven.

Als geleerde heeft Schenck zich zoowel door zijne juridische, als door een paar tot het gebied der theologie behoorende werken bekend gemaakt. Zij zijn: *Trias Forensis, in qua de tribus fori personis, judice, auctore et reo, disseritur*, Antv. 1528, — *Progymnasmata fori, sive de iis, qui in judicio versantur et de actis civilium judiciorum etc.*, Halae Suevorum, 1537, Col. 1589. (Het hierbij gevoegde *Virida-*

[1]) Ned. Kerkgesch. vóór de Herv. III. blz. 254 verv. 258 verv. 263 verv. 519.

rium conclusionum juris is ook afzonderlijk gedrukt Francof. 1601), — *Interpretatio in tres libros usuum foedorum*, Col. 1555, Heydelb. 1584, en in *Tractat. magn. universi juris*, tom. X, part. 2. fol. 123 sqq., Venet. 1584, — *Tractatus de testibus*, Colon. 1577, — *De vetustissimo Sacrorum imaginum usu in ecclesia Christi Catholica*, Antv. 1565, — *Enchiridion veri praesulis sive de officio episcopali*, Antv.

Zie overigens: Suffridi Petri append. ad Bekam (edit. Buchel.) pag. 6 sqq. Paquot III. pag. 371 suiv. Bat. Sac. en mijne Nederl. kerkgesch. vóór de Herv. t. a. p.

Willem Schep, die te *Amsterdam* geboren werd en te *Leuven* zijne studien volbragt, is in zijne vaderstad pastoor geweest. Hij was vicaris-generaal van het kapittel van *Haarlem*, terwijl *Neercassel* hem tot pro-vicaris verhief. Hij deed echter afstand van deze waardigheid om zich te vrijer op de theologische studien te kunnen toeleggen en is den 12 Mei 1702 te *Amsterdam* overleden.

Schep heeft eene *Uitlegging van 't Katholijke geloof*, Amst. 1696 [1]), geschreven, welke wij niet hebben gezien en die welligt niet anders is, dan eene navolging van Bossuet's *Exposition de la foy Catholique*.

Zie overigens: Kerk. oudh. van Amstelland enz. blz. 155. Paquot II. pag. 68.

Gisbertus Schevichanus, van Schewick, of, zooals hij door sommigen ook genoemd wordt, **Schevichaven**, werd in 1558 te *Arnhem* geboren. Op zeventienjarigen ouderdom novitiaat bij de Jezuiten geworden en den doctoralen rang in de theologie bekomen hebbende, is hij rector van het collegie zijner orde te *Gratz* en te *Coblentz* geweest en, nog andere betrekkingen in zijne orde bekleed hebbende, den 20 Mei 1622 te *Mentz* gestorven. Hij was bij zijne tijd- en geloofsgenooten zeer gezien en muntte niet alleen door een buitengewoon geheugen uit, maar ook door zijne kennis van de kerkvaders.

Hij heeft nagelaten: *De augustissima et sanctissima trinitate cognoscenda, amanda, laudanda*, Mogunt. 1619, — *de ecclesiasticorum vita, moribus, officiis libri tres*, ib. 1621, en een Duitsch geschrift ten gebruike van de congregatie der heilige maagd, gevestigd bij de Jezuiten te *Mentz*.

Zie overigens: Paquot III. pag. 43.

[1]) Volgens Paquot 1694.

Gerard van Schiedam, die zijnen naam naar zijne geboortestad droeg, behoorde tot de karthuiser orde en is achtereenvolgend prior geweest van het klooster bij *Grammont*, van dat bij *Geertruidenberg* en van dat der twaalf apostelen bij *Luik*. Hij overleed in 1443 en werd door zijne tijdgenooten als een geleerd man geacht.

Zijne geschriften zijn niet uitgegeven, maar in handschrift bewaard. Die, welke bekend zijn geworden, waren: *de cura pastorali liber unus*, — *de septem Sacramentis*, — *dialogus de virtutibus*, — *de vitiis*, *de tempore et sanctis*, *de decem praeceptis* en *Speculum religiosorum*.

Zie overigens: Paquot II. pag. 308.

Hermanus Scholten, den 28 Mei 1726 te *Haaksbergen* geboren, studeerde te *Harderwijk* en werd, in 1747 proponent geworden zijnde, predikant te *Diepenheim*. Curatoren der Leidsche hoogeschool droegen hem in 1765 het professoraat in de theologie op. Den 18 Junij van dat jaar aanvaardde hij die betrekking met eene *Oratio de homine peccatoris propter sola Θεανθρώπου Jesu Christi merita coram Deo justificatione, olim festo expiationis die in intimis tabernaculi Mosiaci aditis ab ipso Deo elegantissime depicta*. Hoezeer wij geene andere schriften als getuigen zijner wetenschappelijke studien hebben leeren kennen, wordt echter nog eene redevoering, bij het nederleggen van het rectoraat in 1772 uitgesproken, vermeld: *de Paulo Apostolo, perfecta doctoris Euangelici forma*. Hij overleed den 10 October 1783.

Zie overigens: Siegenbeek a. w. II. Toev. en bijl. blz. 212 en 213. Bouman, Geld. Hoog., II. blz. 200.

Jacobus Justus Scholten, geboren in 1781, was een zeer geleerd man, die het predikambt bediend heeft bij de Hervormde gemeenten te *Breda* en te *Haarlem*. Op laatstgemelde plaats is hij den 4 Julij 1821 in de kracht des levens overleden.

Niet alleen heeft hij proeven van zijne wetenschappelijke kennis in verschillende tijdschriften gegeven, maar hij trad ook in het openbaar op als ernstig, krachtig en rijk begaafd handhaver van het Protestantismus. De bekende J. G. Le Sage ten Broek, toenmaals notaris te *Naaldwijk*, tot de Roomsche kerk overgegaan zijnde, had dien veel gerucht makenden overgang door een boekje over *de voortreffelijk-*

heid van de leer der Roomsch-Katholieke kerk, (Amst. 1816) doen volgen. Scholten gevoelde zich opgewekt hierop te antwoorden en hij deed het in een wel beknopt, maar tevens kernachtig werkje, dat onder den titel: *de voortreffelijkheid van de leer der R. K. kerk geschetst, door J. G. Le Sage ten Broek, getoetst*, in 1816 te *Breda* het licht zag en nog in hetzelfde jaar eene derde uitgave beleefde, terwijl de schrijver later eene *Narede*, Breda 1816, daaraan toevoegde. De Roomsch-Katholieke pastoor J. Bramer nam de pen tegen den Bredaschen predikant op door het uitgeven van twee geschriften: *Het kerkbestuur, door J. J. Scholten voorgesteld, beoordeeld en wederlegd*, Dev. 1817, en *de R. K. kerk verdedigd tegen de beschuldigingen van J. J. Scholten*, ald. 1818, terwijl hij later *M. Luther, ten onregte als Hervormer voorgedragen*, 2 d., Amst. 1819, liet volgen. Scholten zette zich aan het werk om zich en de leer van het Protestantisme te verdedigen. Hij mogt echter de uitgave van wat hij geschreven had, niet beleven. De geleerde E. M. Dorper voltooide het werk en het zag het licht onder den titel: *Handhaving der waarheid tegen de bedenkingen van den heer J. Bramer*, 2 st., Haarl. 1823.

Toonde onze geleerde, dat hij als apologeet van het reine Evangelie aan mannelijken ernst zachte bescheidenheid wist te paren, proeven zijner predikwijze zijn overgebleven in *Tweetal leerredenen op de Hervorming*, Amst., en in *Leerredenen*, Amst. 1822.

Scholten heeft zich insgelijks jegens de Nederlandsche Hervormde kerk verdienstelijk gemaakt bij hare nieuwe organisatie in 1816 en als lid van het daarop gevolgde bestuur. Hij was de eerste president van het provinciaal kerkbestuur van *Noord-Brabant* en in 1816 en 1818 lid der synode. En dat hij ijverig deel nam aan hare werkzaamheden, blijkt zoowel uit de rapporten, door hem uitgebragt, als uit zijne voorstellen ter vermindering van de kosten der godgeleerde studien en ter verhooging der predikants-traktementen.

Zie overigens: Handel. der algem. christ. synode der Ned. Herv. kerk voor 1816, blz. 69, voor 1818, blz. 83 en 109. Van der Vijver, geschiedk. beschr. van Amsterd. IV. blz. 252 en 253.

Isaac Scholten, in 1744 te *Amsterdam* geboren, aan-

vaardde in 1765 de predikdienst bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Amersfoort*. Van daar vertrok hij ten volgende jare naar *Hoorn* en van hier in 1778 naar *Rotterdam*. Intusschen had de scheuring in de Luthersche gemeente te *Amsterdam* plaats gevonden en zij, die zich onder den naam van herstelde Lutherschen afgescheiden hadden, beriepen ook den bij hen als regtzinnig bekend staanden Scholten tot hunnen leeraar. In 1791 trad hij als zoodanig op. Op den 1 September 1793 werd de nieuw gebouwde kerk door hem, evenals door zijne beide ambtgenooten, ingewijd. Wat hij bij die gelegenheid sprak, heeft het licht gezien onder den titel: *de kerk des Nieuwen Verbonds, als een sterk, duurzaam en uitmuntend heerlijk gebouw, ja als een voorwerp van Gods bijzondere tedere liefde beschouwd en voorgesteld in eene leerrede over Ps.* LXXXVII: 1—3, *ter inwijding van de kerk der herstelde Luthersche gemeente*, 1793.

Scholten overleed in 1818.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18e E., IV. blz. 418 verv. Domela Nieuwenh., de Luthersche gemeente te Amersfoort, in de bijdragen van Schultz Jacobi en D. N., II. blz. 106 verv.

Martinus Schoock of **Schoockius**, ofschoon niet tot de orde der godgeleerden behoorende, heeft zich te zeer op theologisch gebied begeven om in deze bladen niet genoemd te worden. Op den 1 April 1614 te *Z.-Bommel* [1]) geboren, ontving hij het eerste onderrigt in de latijnsche taal van zijnen moederlijken grootvader, Antonie van Voorst, een' man, wiens stalen geheugen de moeijelijkheden, welke zijne blindheid hierbij te weeg bragt, wist te overwinnen. Later werd Schoock op de St. Hieronymus-school te *Utrecht* besteld. Deze verlaten hebbende, begaf hij zich naar *Franeker*, waar hij, hoezeer zijne Remonstrantsch-gezinde ouders hem voor de regtsgeleerde studien bestemd hadden, de godgeleerde professoren hoorde. Daar *Friesland* min voordeelig voor zijn gestel scheen, vertrok hij in 1632 naar *Leiden*, waar hij niet alleen de philosophische lessen bijwoonde, maar ook die van Walaeus. Vervolgens naar *Utrecht* gekeerd, gaf hij daar bijzonder onderwijs en ging hiermede voort bij de oprigting der Illustre school. Toen deze in 1636 tot eene

[1]) Volgens anderen te *Utrecht*. Wij volgen het gezag van J. Voetius en van den naauwkeurigen Heringa.

akademie was verheven, was hij niet alleen de eerste, die onder Voetius, theses verdedigde, maar ook de eerste, die de doctorale waardigheid, in de philosophie, verkreeg. In September 1638 aanvaardde hij het professoraat in de oude letterkunde en welsprekendheid aan de nieuwe hoogeschool. Slechts weinige weken was hij in deze betrekking werkzaam, nog in hetzelfde jaar als hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid te *Deventer* optredende. In 1640 tot professor in de logica en physica te *Groningen* benoemd, begaf hij zich derwaarts. Hier bleef hij eenige jaren, maar omstandigheden van verschillenden aard hem het verblijf aldaar onaangenaam en drukkend gemaakt hebbende, verliet hij *Groningen* en zijne betrekking op eigen gezag. Als historieschrijver van den keurvorst van *Brandenburg* arbeidde hij nu te *Berlijn* aan eene geschiedenis van dat keurvorstendom, tot dat hij honorair hoogleeraar te *Frankfort aan den Oder* werd, waar hij in 1669 overleden is.

Schoock was een man van ongemeene geleerdheid, maar die zich te veel op zijne kennis liet voorstaan en, daardoor zelf ligt kwetsbaar geworden en anderen kwetsende, zich vele onaangenaamheden berokkend heeft. Zijn leven was dan ook vol afwisseling, niet alleen door gedurige verandering van werkkring, maar ook door andere omstandigheden. Uit een niet onaanzienlijk geslacht gesproten, was hij in 1639 gehuwd met Angelica van Merck, de dochter van eenen rijken handelaar te *Utrecht*. Deze gade, bij wie hij zeven zonen en ééne dochter had, verloren hebbende, en in schulden geraakt zijnde, trad hij andermaal in den echt met eene weduwe, wie hij voor zeer vermogend gehouden had. Zij had in hetzelfde denkbeeld omtrent hem verkeerd en, even als hij van haar, van hem herstelling harer gesloopte fortuin verwacht. Beiden waren bedrogen. Welligt droeg zijn verachterde toestand bij om zijn verblijf te *Groningen* onaangenaam te maken, hetwelk hij zijnen kerker noemde en waar hij over veel, dat hem griefde, klaagde [1]). Verdrietige gevolgen had ook de twist, in welke hij met Descartes kwam. Vriend van Voetius, had hij *Philosophia Cartesiana, sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes,*

[1]) Vide Epistolas Schoockii ad D. Heinsium in Syllog. Burman, II. pag. 467 et 468.

Ultraj. 1643, geschreven en Voetius eene breede voorrede daarvoor geplaatst. Ofschoon Cartesius eerst meende, dat die Utrechtsche hoogleeraar de schrijver van het geheele werk was, waarin de Fransche wijsgeer niet zacht behandeld en zijne philosophie atheistisch genoemd werd, erkende Schoock weldra, dat het uit zijne pen gevloeid was. Descartes beklaagde hem nu bij de regering van *Groningen* en drong op eerherstelling aan. Hierop volgde den 10 April 1645 eene uitspraak, waarbij bepaald werd, dat de beledigde wijsgeer zich behoorde te vergenoegen met de verklaringen van Schoock, volgens welke hij niet alleenlijk geschreven had op gezag van Voetius, maar daarop ook gemeld, wat hoonend voor Cartesius kon wezen: terwijl er bij zijn geschrift op de drukpers, zonder zijn medeweten, gevoegd geworden en, door toedoen van Voetius, door een' van diens leerlingen in zijn werk veel veranderd was. Thans erkende Schoock Descartes voor een braaf en vroom man, wien geenszins de de naam van atheïst toekwam.

Wel wordt er verhaald, dat, in weerwil van de pogingen des hoogleeraars om op deze wijze zich met Cartesius te verzoenen, de vrienden van den wijsgeer zouden hebben weten te bewerken, dat hij gedurende veertien weken te *Utrecht* in verzekerde bewaring zou gehouden zijn, maar Schoock zelf verzekert in eenen brief aan Heinsius, dat dit een verdichtsel was, door zijne vijanden verzonden, toen eene ziekte hem langer in *Holland* ophield, dan hij gewenscht had [1]). Intusschen is het zeker, dat hij, zich bij Descartes verdedigende, zich andere vijanden berokkend had. Voetius, en wie dezen lief hadden, namen het hem euvel. Een hem van eerrooverij beschuldigend proces werd alleen voorkomen door het sluiten van eene overeenkomst tusschen hem, Voetius en de Maets. Later gaf Schoock nog eene *deductio causae Carlesiano-Voetianae*, Gron., 1646. Zijne vroegere vriendschap met Voetius was geëindigd en in den hevigen strijd over de kapittelgoederen, welke weldra ontstond [2]), was hij verdediger van eene van den Utrechtschen godgeleerde geheel verschillende meening. Wij hebben daaraan te danken zijn vele merkwaardige bijzonderheden uit de

[1]) Vide Epist. laud. l. c. pag. 468.
[2]) Ypey en Derm. I. aant. 244 blz. 129 verv.

Nederlandsche kerkgeschiedenis behelzend werk: *de bonis ecclesiasticis dictis, in quo agitur de Canonicis in genere, itemque speciatim de Canonicis Ultrajectinis, nec non de officio ministrorum ecclesiae adversus magistratum*, Gron. 1651, waarop eene *Dissertatio de bonis, vulgo ecclesiasticis dictis, sive apologia pro persona Martini Schoockii ejusque libro*, ibid. 1651, en later nog eene *Epistola ad Rev. Clarissimumque virum Dm. J. Hoornbeek, S. Th. doct. et prof. celeberrimum in acad. Ultraj., qua vindicat (Schoockius) ab hujus censura acri suam et variorum orthodoxorum theologorum sententiam de bonis, vulgo ecclesiasticis dictis*, ibid. 1653, volgden. Insgelijks gaf hij eene *disquisitio circa decalogum, speciatim quartum praeceptum de Sabbatho ejusque moralitate*, ibid. 1660. Vooral echter komt in zijne *Observationes Sacrae* menig stuk voor, dat met Voetius in strijd treedt. Ook zijne verhandeling *de praecisitate vera*, Gron. 1658, was tegen dezen gerigt.

Ongetwijfeld behoort Schoock tot die geleerden, welker pen zeldzaam gerust heeft. Talrijk zijn zijne bij Burmann (Traj. erud.) en naauwkeurigst bij Paquot opgegeven schriften. Zij behooren tot het gebied der oude letterkunde, tot dat der regtsgeleerdheid, tot dat der philosophie, der physica, der geschiedenis, bijzonder der Nederlandsche, en ook tot dat der theologie. De laatstgenoemden moeten ter dezer plaatse vermeld worden. Zij zijn: *Desperatissima causa Papatus, nuper misere prodita, nunc turpatur deserta a. C. Jansenio, Episcopo Iprensi, et postremo magno auctario locupletata a Liberto Fromondo* [1]), Amst. 1638; op wiens antwoord Schoock liet volgen *Auctarium ad desperatissimam causam Papatus*, Ultraj. 1645, — *Stillicidium sacri fontis seu observationes practicae de sacris scripturis*, Amst. 1664, — *Politicus*, Gron. 1664, — *Diluvium Noachi universale, sive vindiciae communis sententiae, quod diluvium Noachicum universae terrae incubuerit, adversus virum quemdam celeberrimum*, gevoegd achter zijn *tractatus philos. de nihilo*, Gron. 1661, — *Sophistica Suickero-Sociniana, sive ignorantia Danielis Suickeri detecta circa irritam oppugnationem aeternae et verae Deitatis D. Jesu Christi*, ibid. 1664, — en zijne *Exercitationes Sacrae*, eerst ten getale van negentien, te Gron. 1657 uitgegeven

[1]) Deze Leuvensche theologant had *causae desperatae Gisberti Voetii crisis ostensa* geschreven.

en later vermeerderd onder den titel: *Exercitationes variae de diversis materiis, quae hac editione nova tum auctae, tum locupletatae et vindicatae*, Ultraj. 1663, waarin meer of minder belangrijke, dikwijls zonderlinge onderwerpen behandeld worden, maar die ook tevens het bewijs leveren van 's mans uitgebreide kennis. Later zagen zij nog eens, door het bedrog van eenen boekhandelaar, het licht onder den valschen titel: *Martinii Themidis Exercitationes miscellaneae et profanae*, Amst. 1688.

Zie overigens: Burmann. Traj. erud. pag. 324 sqq. Niceron, XII, pag. 364 suiv. Revii Daventr. illustr. pag. 710 sqq. Paquot I. pag. 296 suiv. Ypey en Derm. I. aant. blz. 130. Heringa, de audit. pag. 136.

Johannes van Schoonhoven, waarschijnlijk in de stad van dien naam geboren, begaf zich in het door Ruysbroeck gestichte klooster Groenendaal, waar hij in 1431 overleden is. Niet alleen is een aantal werken van zijne hand in geschrift bewaard geworden, maar vooral wordt zijne verdediging van Ruysbroeck tegen Gerson geroemd. Zij komt onder den titel: *Libellus fratris Joannis de Schoenhavia, qui nititur defendere quaedam dicta fratris Joannis Ruysbroech contra magistrum Joannem de Gerson, cancellarium Parisiensem*, voor in *oper. Gersonii* (*edit Dupin*) T. I. pag. 63 sqq.

Zie overigens: Paquot I. pag. 395. Ullmann, Reform. vor der Ref., II. S. 54 en de aldaar aangeh.

Wilhelmus Schortinghuis, vroeger predikant te *Weerden* in *Oost-Friesland*, maar in 1734 vandaar naar *Midwolde* vertrokken, gaf in 1740 een werk uit, dat groote onrust en betreurenswaardige gevolgen in de Nederlandsche Hervormde kerk veroorzaakt heeft. Het verscheen te *Groningen* onder den titel: *Het innige Christendom, tot overtuiging van onbegenadigde, besturing en opwekking van begenadigde, in deszelfs allerinnigste en wezenlijkste deelen, gestaltelijk en bevindelijk voorgesteld in zamenspraken.* Dit geschrift, waarin *geoefenden*, *begenadigden*, *kleingeloovigen* en *onbegenadigden* als sprekers voorkomen, grondde de beoefeningsleer op deze drie hoofdpunten, namelijk: dat eene verstandelijke bijbelkennis bij onbekeerden, niets meer dan eene bloote letterkennis was zonder invloed op het hart, ja zelfs van nadeeligen invloed op het innige Christendom: — dat er ter bekeering alleen eene geestelijke kennis noodig was, die onmiddellijk van God kwam, welke, geheel afgezonderd

van bijbelkennis, door een aantal hartstogtelijke bevindingen den mensch bijna tot vertwijfeling bragt, maar eindelijk, wanneer het wettisch werk in eigene kracht ophield en de ziel, tot bedaren gebragt, een zuiver inzien in het Evangelie verkreeg, zich met de bijbelkennis vereenigde: — dat de mensch zonder die onmiddellijk van God uitgaande geestelijke kennis ter bevordering van zijn tijdelijk en eeuwig geluk volstrekt onmagtig, onkundig, onwillig en van al, wat goed is, ontbloot en ondeugend was. De mensch wil *niet*, kan *niet*, weet *niet*, heeft *niet*, deugt *niet*. Deze *dierbare vijf nieten*, zoo noemde Schortinghuis ze, moesten door eigene bevinding gekend worden en maakten het eigenlijke wezen des innigen Christendoms uit. Hierbij bezigde de schrijver uitdrukkingen, die, hoe dwaas en bespottelijk in het oog des verstandigen, wel geschikt waren om aan zinnelijke gemoederen te behagen en die, hoezeer ook bij veel schijnenden klank ware wezenlijkheid ontbeerende, te meer aanleiding konden geven tot de wanstaltigste denkbeelden en de grofste misbruiken. Zoo sprak hij van *het zinken en smelten in den gloed der uitnemende liefde van Christus*, van *weg te zinken in den afgrond van eigene nietigheid, zich in de volle bloedzee van Jezus wonden te begeven*, enzv. Indien men nu bij dit alles voegt, wat wij reeds hebben aangegeven, dat hij de geestelijke kennis voorstelt als onmiddellijk, zinnelijk, hartstogtelijk, dierlijk te werken, dan zal men niet aarzelen om, al twijfelt men niet aan de vrome bedoeling des schrijvers, zijn werk mystiek en in strijd met een gezond begrip des Evangelies te noemen. Hier komt nog bij, dat hij een aantal bijbelplaatsen wringt en verdraait en zeer liefdeloos over anderen oordeelt.

Dat in eenen tijd, waarin het Voetiaansche stelsel tot het mysticisme overhelde en het Lampeaansche stelsel met zijne leer van bevindingen en gestalten velen welgevallig was, het *innige Christendom* van Schortinghuis opgang maakte, verwondert ons minder, dan dat wij vóór het werk de goedkeuring lezen der theologische faculteit van *Groningen*, hoezeer dan ook waarschuwende om het werk met voorzigtigheid te gebruiken. De beide Coccejaansche hoogleeraren Driessen en Gerdes hadden er wel zwarigheid gemaakt, maar de beide Voetiaansche professoren Verbrugge en van

Velzen, ofschoon geene mystieken, hadden het den Voetiaanschen Schortinghuis mogelijk gemaakt, nadat hij bij de faculteit eene regtzinnige verklaring van sommige plaatsen uit zijn geschrift, die hem waren voorgelegd, had gegeven. Weldra volgde er zelfs eene tweede uitgave, voorzien met de kerkelijke goedkeuring der klassis van het *Oldambt.*

Nogtans was het er verre af, dat die approbatien het boek voor tegenspraak bewaarden. De synode van stad en lande verhief er het eerst de stem tegen: de regering der stad *Groningen* verbood het te verkoopen. Thans echter vond Schortinghuis bescherming bij de provinciale staten. Zij bevolen de synode zich van alle verdere inmenging met de zaak te onthouden.

Zij was dan ook op deze wijze buiten de kerkelijke regtspraak gebragt, maar niet buiten het onderzoek van wie de waarheid liefhadden. De Noordbroeksche predikant Stegnerus schreef tegen Schortinghuis: *Eenige gemoedelijke en vrijmoedige vragen van bezwarenis:* de Zwolsche leeraar, Nicolaas Hartman [1]), zijne *aanmerkingen.* Schortinghuis antwoordde dezen laatste in een nieuw geschrift: *De regtzinnigheid van het innig Christendom.* Wel bleek hierin zijne zwakheid, maar onverwacht ontving hij hulpe van de Embdensche predikanten. Deze, H. G. Swartte, E. Meiners, G. Swartte en J. C. Broekius, gaven ter zijner verdiging uit: *Zedige voorspraak voor de regtzinnige waarheid.* Nu verkreeg de zaak een belangrijker aanzien. *Embden* was tot nog toe als het bolwerk van de regtzinnige leer der Hervormde kerk geweest. Werd vandaar het stelsel van den Midwolder leeraar gehandhaafd, dan zou het bij zeer velen te hooger worden geschat. Groot was dan ook de vreugde van de Voetianen, die voor een groot deel met de Schortinghuisiaansche mystiek waren ingenomen. Stegnerus en Hartman namen echter andermaal de pen op en voerden die nog scherper gepunt. De synode van *Overijssel* bewoog in 1745 de staten van dat gewest om het verkoopen van het *Innige Christendom* te verbieden. Jacobus Immink, predikant te *Enschedé,* schreef zijne *Theologische, ontledende, oordeelkundige tegenbemerkingen over het boek van Schortinghuis;* Dionysius van der Keessel,

[1]) Zie ons II D. blz. 25.

leeraar te *Deventer* zijn *Noodig berigt van hetgene voorgevallen is, in den jare* 1740—1745, *omtrent het boek van J. S., genaamd het innig Christendom.* Hoezeer door zoo velen bestreden en zelfs door de Overijsselsche synode onregtzinnig verklaard, verloor Schortinghuis den moed niet, maar gaf, ter verdediging zijner gevoelens, in 1745, uit *Het onregtzinnige Gereformeerde geloof en leer* enzv. Hierop volgde eigenlijk het zoo even genoemde geschrift van van der Keessel: Ook de beroemde Joan van den Honert verklaarde zich tegen den mystiek van Midwolde [1]). De Overijsselsche synode trachtte de andere provinciale kerkvergaderingen te bewegen om met haar tegen hem zamen te werken. Dit mislukte echter. Ook de Groninger synode liet hem ongemoeid in zijne betrekking tot zijnen dood, die den 20 November 1750 plaats vond.

Mogt nu al de twist, die velen onzer godgeleerden met Schortinghuis voerden, niet tot de uitersten geleid hebben, welke de kerkgeschiedenis ons zoo dikwijls doet betreuren, zijn geschrift had te diepen indruk gemaakt om zoo spoedig vergeten te worden. Velen, die den naam van Schortinghuisianen droegen, bleven bestaan. Ongetwijfeld waren en bleven niet weinigen met zijne zinnelijke mystiek ingenomen en gaf zij aanleiding tot die wanstaltige denkbeelden omtrent de beoefeningsleer en tot die separatische beginselen, die nog in onze dagen niet vergeten zijn.

Zie overigens: behalve de uit dien tijd genoemde geschriften, Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18 E. VII. blz. 327 verv. X blz. 426 verv. Ypey en Derm. III. blz. 326 verv. en de aant. IV blz. 7 en 28 en de aant.

Meinardus Schotanus, den 13 October 1593 te *Franeker* geboren, was de zoon van den eersten Frieschen hoogleeraar in de regten, Hendrik Schotanus, en van Geertruida Poel, uit een burgermeesterlijk geslacht van *Leeuwarden* gesproten. Zorgelijk door zijne ouders [2]) opgevoed en genoegzaam in de oude talen gevorderd, zette hij zijne studien aan de Friesche hoogeschool voort. Nog vóórdat hij de godgeleerde lessen bijwoonde, had hij eene *Disputatio*

[1]) Van den Honert deed dit vooral later in het 14 Hoofdst. van zijn *Mensch in Christus.*

[2]) Door langdurige en gezette oefening in naauwkeurig lezen genas zijne moeder hem van het hem van zijne vroege kindschheid af eigene stamelen.

de anime geleverd. Zoo getoond hebbende, dat hij de philosophie niet te vergeefs bestudeerd had en meer dan gewoon, zich in het hebreeuwsch geoefend hebbende, hoorde hij de beide theologische professoren Sibrandus Lubbertus en Maccovius. Wel waren er, die vreesden, dat hij der Arminiaansche rigting zou toegedaan worden, maar het tegendeel bleek, toen hij zijn kandidaats-examen den 7 November 1616 bij de klassis van *Franeker* deed. Kort hierop werd hij tot predikant bij de Hervormde gemeente te *Britzum* bevestigd. Hooger lof verwierf hier zijn dienstijver, maar geen minderen zijne geleerdheid, die aanleiding gaf, dat curatoren der Friesche hoogeschool hem in 1626 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemden. Hij aanvaardde deze betrekking met eene *Oratio de dignitate ministri.* Bijzonder was hem daarbij het ambt van akademieprediker opgedragen en vier jaren later werd hem ook dat van bibliothecaris toegevoegd.

Vruchteloos had men hem in 1630 naar *'s Hertogenbosch* beroepen. Met gelukkiger gevolg deed men dit in 1632 te *Leeuwarden*. In 1636 keerde hij echter naar *Franeker* terug, aldaar op nieuw als hoogleeraar en bibliothecaris optredende, terwijl hij in hetzelfde jaar honoris causa tot doctor in de theologie bevorderd werd.

Thans was zijn verblijf te *Franeker* van geenen langen duur. Reeds in het voorjaar van 1637 werd hem het theologisch professoraat te *Utrecht* aangeboden en den 30 April aanvaardde hij dit met eene *Oratio de verbo Dei*. Hier werd de achtbare godgeleerde met toegenegenheid ontvangen en duurzaam bejegend. Algemeene eerbied werd niet minder zijner vroomheid en zijnen ijver, als zijner geleerdheid toegedragen. Onvermoeid was hij werkzaam niet alleen in zijne theologische lessen, maar ook als evangelieprediker en in het herderlijk bezoeken der gemeente. Elken dingsdag hield hij zelfs buiten de *Weerd* eene kerkelijke rede, met het gelukkig gevolg, dat daardoor menige Roomschgezinde bewogen werd om tot het Protestantismus over te gaan. Als kanselredenaar was hij zeer gezien en met zijne ambtgenooten, Voetius en de Maets, steeds in broederlijke vriendschap. Algemeen werd dan ook zijn afsterven betreurd, dat den 6 April 1644 plaats vond.

Meinard Schotanus is tweemalen gehuwd geweest, eerst met Dodonea Schotanus, wier vader predikant te *Goutum* was: later met Mensia Winters. Uit den eersten echt overleefde hem eene dochter.

Als vruchten zijner wetenschappelijke studien heeft hij, behalve eenige *Disputationes Academicae de religione, de secessione ab ecclesia Romana* en anderen, nagelaten: *Analysis et commentaria in Epist. Pauli ad Philippenses*, Franeq. 1637, — *Conciones in Epistolam* I *Petri*, ib. 1637, waaraan zijne *Oratio de dignitate ministri* is toegevoegd, — *Systema concionum, quibus doctrina Christiana, praxis fidei et verae religionis traditur*, Traj. 1640, — *Oratio in obitum Sixtini Amama*, fran. 1630.

Zie overigens: Voetii oratio parentalis, Ultraj. 1644. Burm. Traj. erud. pag. 347 sqq. Vriemoet, Athen. Fris., pag. 246 sqq. Paquot I pag. 573 suiv.

Christianus Schotanus, den 16 Augustus 1603 te *Schingen* in *Friesland*, waar zijn vader, Bernardus Schotanus, destijds [1]) predikant was, geboren, ontving het eerste onderwijs in de oude talen te *Leeuwarden*. In 1621 als student te *Franeker* ingeschreven, maakte hij uitmuntende vorderingen. Het jaar 1627 zag hem als predikant bij de Hervormde gemeente in zijne geboorteplaats optreden, van waar hij in 1629 naar *Cornjum* vertrok. Ook hier zette hij zijne wetenschappelijke studien voort. Deze werden weldra, vooral door het uitgeven van zijn *Praeconium doctae sodalitatis* zoo bekend, dat bezorgeren der Friesche akademie hem in 1639 tot hoogleeraar in de grieksche taal benoemden, en hem in 1644 ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opdroegen. Twee jaren later werd hij tot professor in de theologie benoemd. Met voorbeeldigen ijver kweet hij zich van zijne verpligting, maar in 1653 besloot hij aan het verlangen der *Franeker* gemeente gehoor te geven en in haar midden als predikant op te treden, nogtans in zooverre aan de hoogeschool verbonden blijvende, dat hij op zich nam minstens tweemalen in elke week lessen aan de studenten te geven. Vier jaren later zag hij zich de doctorale waardigheid in de theologie opdragen. In 1668 noopten hem het klimmen zijner jaren en de drang der curatoren

[1]) Later te *Britswerd* en *Wiewerd*, waar hij in 1633 overleed. Hij was de schoonvader van Meinardus Schotanus.

om voor zijne predikants-betrekking te bedanken en zich geheel aan de akademie te wijden. Daarin bleef hij dan ook volharden, totdat eene langzaam toenemende ongesteldheid hem eerst de kracht en eindelijk den 12 November 1671 het leven ontroofde.

Hij is driemalen gehuwd geweest, eerst met Aletta Culenburg, vervolgens met de weduwe van den Dokkumschen predikant Tamstra van Oosterzee, uit het geslacht van Coehoorn gesproten, en eindelijk met Hijlke Hero van Felsum [1]).

Schotanus was een onvermoeid werkzaam geleerde, nederig en godvruchtig, en, wat zijne theologische rigting aangaat, zeer regtzinnig. De Cartesiaansche wijsbegeerte mishaagde hem in den aanvang minder, maar later was hij zeer daartegen ingenomen.

Zeer talrijk zijn de geschriften, waarin hij, behalve in eene menigte akademische dissertatien, proeven van zijne geleerdheid heeft gegeven. Zij zijn: *Dissertationes duae de vero Sensu articuli: descendit ad inferos: et tractatus de literatione Graecorum, praecipae de accentu*, Fran. 1644, — *Notae ad Euang. et epist. dierum Dominicalium*, Leov. 1647, — *Onbeweeglijke vastigheid van den kinderdoop*, Fran. 1649, — *Catechesis sive elementa theologica*, ib. 1653, — *Collegium miscellaneorum theologicorum*, ib. 1654, — *Beschrijving en Chronijk van Friesland*, ald. 1654, gevolgd door het grootere werk: *Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen van Oost- en West-Friesland, tot het jaar* 1558, ald. 1658, *en Beschrijvinge van de heerlijkheid van Friesland*, ald. 1664, — *Continuatio sacrae historiae Sulpitii Severi*, ib. 1656, — *Genethlia et Pascha*, ib. 1656, — *Scholae theologicae*, ib. 1657, — *Heptaemeron sive historiae sacrae apparatus et vestibulum ad principium histor. Sulpetii Severi*, ib. 1658, — *Dissertationes quatuor*, ib. 1662, — *Bibliotheca historiae S. Veteris Test., per modum commentarii in historiam S. Sulpetii Severi*, 2 vol. in folio, ib. 1662 et 1664, — *de auctoritate versionis Grae-*

[1]) Een zijner zonen, Johannes, uit het eerste huwelijk geboren, was wel voor den kerkelijken stand bestemd en is ook proponent geworden, maar, vóórdat hij eene standplaats verkreeg, werd hij tot rector te *Franeker* benoemd. Later was hij daar hoogleeraar in de philosophie. Zie over hem en zijne geschriften Vriemoet l. l. pag. 583 sqq.

cae 70 interpretum contra Is. Vossium, ib. 1663, — *Triumphus Christianae veritatis*, ibid, 1664, — *De ethnicismo Aristotelis, contra Fort. Licetum*, ib. 1664, — *Hectas disputationum theologicarum*, ib. 1664, — *Partitiones theologicae*, ibid. 1665, — *Truimphi S. scripturae adversus infideles*, ib. 1667, — *Progymnasmata scholarum judaicarum*, ib. 1668, — *Exercitationes historiae theologicae de baptismo*, ibid. 1669, — *Van de gronden der Mennisterye, ofte waarschouwinge over 't bloed-tooneel der Doopsgezinden van Tileman Janz. van Bragt*, Leeuw. 1671, door Schotanus op verzoek der Friesche synode geschreven, — en *Diatribe de 8 Sacramentis V. et N. Testamenti*, na zijnen dood door zijnen zoon Johannes Schotanus uitgegeven, Franeq. 1680. Behalve eenige door hem geleverde voorredenen voor den arbeid van anderen, heeft men ook aan hem te danken de uitgave van *Pasor's manuale Graeco-Latinum*, Amst. 1654, terwijl hij het plan om Hesychius uit te geven niet heeft mogen verwezenlijken.

Zie overigens: Vriemoet l. l. pag. 336 sqq. Nieuwenh., woordenb., VI. blz. 361.

Nicolaas Schotsman, den 1 November 1754 te *Purmerende* geboren, had wel van zijne vroege jeugd af den wensch gekoesterd om het leeraarsambt bij de hervormden te bekleeden: maar ten gevolge der omstandigheden die begeerte niet kunnen vervullen. Dit belette hem echter niet om, toen hij reeds vijfentwintig jaren oud, als apotheker gevestigd en gehuwd was, zich naar *Leiden* te begeven om in de theologie te studeren. Hij deed dit met voorbeeldigen ijver en werd, in 1787 proponent geworden, als predikant te *Spanbroek en Opmeer* in *Noord-Holland* bevestigd. Een jaar later vertrok hij naar *Oudshoorn* en, na een tweejarig verblijf, van daar naar *Schoonhoven*. In 1793 nam hij het beroep naar *Leiden* aan, maar hier werd hij weldra door zijne gehechtheid aan het huis van Oranje in onaangenaamheden gewikkeld. In 1796 moest hij zijne dienst verlaten. Zestien maanden bragt hij nu ambteloos door. Toen nam hij het beroep aan naar *Molenaarsgraaf* en van daar vertrok hij naar *Sloten* in *Friesland*. In 1798 werd hij naar *Sneek* beroepen en, mogt deze gemeente zich bijna drie jaren in zijn bezit verheugen, hij zelf genoot de voldoening, dat men hem in 1801 verzocht naar *Leiden* terug te keeren.

Intusschen had hij te *Sneek* twee gelegenheidsleerredenen uitgegeven, de eene *tot besluit der achttiende eeuw* en de andere, bij den aanvang der negentiende, *over onzen thans bedenkelijken toestand.* Ook te *Leiden* liet hij weldra eene leerrede het licht zien onder den titel van *Vernieuwing der verbindtenis eens leeraars aan zijne gemeente.*

Leiden's ramp maakte ook op hem diepen indruk en, wat hij toen gevoelde, toonde zijne toespraak, opgenomen in den bundel leerredenen, bij die treurige gebeurtenis uitgegeven, als mede drie leerredenen ter herinnering van *Leiden's* ramp, Leid. 1808. Hartelijk verheugde hij zich in de herstelling des vaderlands, waarover hij met ingenomenheid sprak in zijne van de pers verschenen kerkrede over 2 Chron. XVII: 16 of *de Godsdienstige veldheer,* Leid. 1814.

In al, wat Schotsman gesproken en geschreven had, toonde hij een ijverig voorstander te wezen van hetgeen men regtzinnigheid pleegt te noemen. De werken der oudere godgeleerden, niet het minste die van Fruytier, werden door hem ter lezing aangeprezen. Hij was dan ook met zijn gansche hart en met overtuiging aan de kerkleer gehecht en zag in al, wat van haar dreigde af te wijken, eene aanranding van het Christendom. De meer vrijzinnige denkbeelden, welke dagelijks veld wonnen, en de milde verdraagzaamheid, die men, vooral na onze vereeniging met Belgie, predikte, stuitten den waarlijk vromen man tegen de borst. Hartelijk ergerde hij zich aan een werk, dat onder den titel: *Christendom en Hervorming vergeleken met den Protestantschen kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden,* in 1816 te *Groningen* het licht zag, en waarin de schrijver niet alleen met verachting van de formulieren van eenigheid sprak, maar ook de tusschenkomst des konings inriep om de Dordsche kluisters te verbreken. Hij gevoelde zich opgewekt om de pen daartegen op te nemen. Allereerst gaf hij, uit het Hoogduitsch vertaald [1]), uit: *Kunstgrepen, waarvan het hedendaagsch ongeloof zich bedient om de Godsdienst door den Bijbel, en den Bijbel door de Godsdienst te bestrijden,* Leid. 1816. Hierop volgden drie leerredenen onder den titel: *Eerezuil ter gedachtenis van de te Dordrecht gehoudene Nationale*

[1]) Reeds stukswijze voorkomende in de *Nederl. Bibliotheek* voor 1785.

Synode, Amst. 1819, waarvan nog in hetzelfde jaar een tweede druk verscheen. Tevens bezorgde hij eene uitgave van *D. Pareus, Akademische redevoering over de nationale synode van Dordrecht, uitgesproken te Heidelberg den* 1 *Februarij* 1619, *uit het Latijn vertaald door A. O. Z.*, Amst. 1819. Hierop volgden *A. Bost, het Godsdienstig Geneve, in Maart* 1819, *uit het Fransch*, Leid. 1821, — *H. Asher, de afval der Christelijke Kerk in onze dagen, uit het Fransch vertaald*, ald. 1822, en, hoezeer na zijnen dood uitgegeven, *Stukken betrekkelijk de afzetting van den leeraar Malan van zijn ambt als regent van het Collegie der stad Geneve, uit het Fransch vertaald*, ald. 1822.

Wel moest Schotsman om zijne hooge ingenomenheid met het oude menig hard woord hooren en zeker was zijn oordeel partijdig, maar dit verhinderde niet, dat men den godvruchtigen man algemeene achting toedroeg. Die openbaarde zich onverholen in den vadernaam, met welken men hem zoo gaarne te *Leiden* begroette. Zijne braafheid, zijn dienstijver en de voorbeeldige trouwe, waarmede hij armen en ongelukkigen bezocht, hadden daarop ten volle aanspraak. Hij overleed in 1822 en had eene warme lofredenares in vrouwe K. W. Bilderdijk.

Zie overigens: Aanhangsel van Nieuwenhuis, woordenb. VII. blz. 124 verv.

Nicolaas Willem Schröder zag op den 22 Augustus 1721 het eerste levenslicht te *Marburg*, waar zijn vader, Johan Joachim Schröder, buitengewoon hoogleeraar in de theologie en gewoon in de oostersche talen en kerkelijke geschiedenis was. Wel viel dezen geleerde een buitengemeen voorregt in zijne vier zoons te beurt. Den oudste, wien wij zoo even noemden, zullen wij nader leeren kennen: de tweede, Ludwig Conrad, was hoogleeraar in de regten, eerst te *Herborn*, later te *Groningen*: de derde, Johann Wilhelm, professor in de oostersche talen te *Marburg*: de vierde eindelijk, Philip George, hoogleeraar in de geneeskunde, laatst te *Göttingen*.

Nicolaas Willem Schröder was met eenen zoo uitmuntenden aanleg begaafd, dat hij reeds op zijn negende jaar de akademische lessen met vrucht zou hebben kunnen bijwonen, indien men dit niet om zijnen teederen leeftijd ongeraden had geoordeeld. Met ijver bleef hij zich op de weten-

schappen toeleggen en ongemeen, toen hij in 1734 student was geworden, waren zijne vorderingen in de grieksche en latijnsche talen, de wiskunde, de wijsbegeerte, de gewijde oudheden, de kerkgeschiedenis en de godgeleerdheid, maar vooral in de oostersche letterkunde, waarin hij zich den beroemden Albert Schultens ten voorbeeld stelde, tot den avond zijns levens dankbaar blijvende erkennen, wat hij dien voortreffelijken geleerde verschuldigd was.

In 1739 bezocht hij op eene wetenschappelijke reis ook *Leipzig* en verwierf zich daar een vriend in den beroemden oosterling Joannes Christianus Clodius, aan wien en aan Schultens hij zijne kort hierna in het licht verschenen *Quatuor prima capita Geneseos Turcice et Latine, ex gemino Pentateuchi Mosaici M. S. S. Codice Turcico eruta, Latine conversa, notulisque quibusdam locupletata* opdroeg. In zijne geboortestad teruggekeerd, werd hij na het verdedigen eener *disputatio de libertate Dei* tot artium liberalium magister et philosophiae doctor bevorderd. Hetzelfde jaar, waarin dit plaats vond (1743), zag hem ook tot buitengewoon hoogleeraar in de oostersche letterkunde te *Marburg* benoemen, welke betrekking hij aanvaardde met een *programma de antiqua linguae Arabicae origine.* Later gaf de landgraaf van *Hessen* aan hem verlof om ter meerdere bekwaming eene letterkundige reis te ondernemen.

Met vrucht maakte onze Schröder daarvan gebruik, vooral van zijn verblijf te *Leiden*, waar de akademie-bibliotheek hem een' rijken schat van oostersche handschriften aanbood. Hier was het dan ook, dat hij in 1745 zijnen geleerden en hooggeroemden *Commentarius philologicus de vestitu mulierum Hebraearum, ad Jes.* III, 16—24, uitgaf, vóór welken Schultens eene voorrede schreef, hoogst vereerend voor den nog jeugdigen geleerde.

Te *Marburg* teruggekeerd, werd hem in 1746 het gewoon professoraat in de oostersche letterkunde opgedragen. Hij aanvaardde het met eene *Oratio de causis defectuum, quibus hodierna linguae Hebraeae cognitio laborat, oppositaque eas tollendi ratione.* Hierop volgden onderscheiden akademische verhandelingen, zooals *de prima cultus Divini institutione, de tabernaculo Molochi et stella Dei Remphan*, enz.

Zijn vaderland mogt hem nu niet lang meer bezitten. In

1747 werd hem het professoraat in de oostersche en grieksche letterkunde aan de Groninger hoogeschool opgedragen en, op raad van Schultens, aangenomen. Terwijl de ingevallen winter hem verhinderde dadelijk derwaarts te vertrekken, bekwam hij na het verdedigen eener *dissertatio de Christo, regnum Deo et Patri traditurо, ad* 1 *Cor.* XV, 24, 28, te *Marburg* de waardigheid van doctor in de theologie.

Den 25 April 1748 trad hij met eene *Oratio de fundamentis, quibus solida linguae Hebraeae cognitio superstruenda* als hoogleeraar te *Groningen* op. Vier jaren later mogt hij de lessen over de grieksche letterkunde aan den hoogleeraar van Lennep overdragen, maar zag zich tevens, in plaats daarvan, het onderwijs in de hebreeuwsche oudheden toevertrouwd.

Eene halve eeuw mogt de Groninger hoogeschool zich in het bezit van dezen uitmuntenden geleerde verheugen. Zijn onderwijs was hoogst voortreffelijk en paarde aan het mededeelen van eenen rijken schat van ongemeene kennis, duidelijkheid, kracht en eene eenvoudigheid, die niet weinig bijdroeg om, wat hij sprak en schreef, helder en bevattelijk te maken. Geen der oostersche taaltakken was hem vreemd en gaarne voerde hij zijne leerlingen tot de kennis van den geheelen omvang der semitische letterkunde. In het verklaren, ophelderen en verbeteren van plaatsen des Ouden Verbonds of in het handhaven daarvan tegen de aanvallen eener te stoute kritiek vereenigde hij met een juist en scherp oordeel, voorzigtigheid, wijsheid en bescheidenheid, zich zelven gelijktijdig als een grondig criticus leerende kennen. Een zijner voortreffelijkste discipelen, de ook in het oostersch uitmuntende Muntinghe, getuigt, dat hij als leermeester schier door niemand overtroffen kon worden. Groot waren dan ook zijne verdiensten in het kweeken van aanstaande godsdienstleeraars, die in het O. V. geene vreemdelingen waren.

Weinig is het, wat Schoder voor de pers heeft bearbeid, maar dat weinige heeft zijnen naam met roem aan de nakomelingschap overgebragt. Buiten het reeds vermelde, had men aan hem te danken *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*, die het eerst in 1766 het licht zagen en,

meermalen herdrukt zijnde, nog gedurende een gedeelte van deze eeuw als handboek voor de hebreeuwsche taal bij vele akademische lessen gebruikt werden. In het derde deel van *Scheidii opuscula de ratione studii* komt voor zijne *oratio de causis criticae, quae in sacro V. T. codice exercetur, contemtae antehac et neglectae, nunc autem in pretio habitae diligenterque excultae.*

Schröder bezat bij een vlug verstand en scherpzinnig oordeel een stalen geheugen. In den omgang was hij minzaam, bescheiden, vriendelijk, behulpzaam en van eene effene gemoedsgesteldheid: in zijne leefwijze eenvoudig en deftig: in zijn gemoed hartelijk, godvruchtig en in zijnen wandel christen in den vollen zin des woords.

Hij overleed den 30 Maart 1798.

Zie overigens: Saxii onom. litt. VIII. pag. 51 sqq. Willmet, oratio de retinenda antiqua Batavorum in literis orientalibus gloria, Amst. 1805, pag. 15, 41 sqq. Muntinghe, Act. Saecul. Acad. Gron. pag. 55, 107 sqq. 122 sqq.

Albert Schultens, de eerste van het beroemde drietal, dat den Nederlandschen naam in de oostersche letterkunde tot eene onsterfelijke eere gestrekt heeft, werd den 23 Augustus 1686 te *Groningen* geboren. Reeds in kinderlijken leeftijd openbaarde zich zijn ongemeene aanleg en hij was naauwelijks veertien jaren oud, toen hij als student aan de akademie zijner geboortestad werd ingeschreven. Gedurende zes jaren zamelde hij al die wetenschappelijke kennis in, welke hem in staat kon stellen om als waardig bedienaar van het Evangelie op te treden. Vooral vond het hebreeuwsch in hem eenen ijverigen beoefenaar en reeds toen vereenigde hij daarmede eene grondige studie der overige oostersche taaltakken, vooral van het arabisch, hetwelk naar zijne overtuiging, bij de verklaring van het Oude Verbond te veel verwaarloosd was geworden. In 1706 verdedigde hij dan ook onder voorzitting van den hoogleeraar Braunius, eene verhandeling *de utilitate linguae Arabicae in interpretanda Sacra Scriptura.*

Had men hem te *Groningen* aangespoord om zich vooral aan de oostersche taalstudie toe te wijden, te *Leiden*, hetwelk hij in 1706 bezocht, werd hij daartoe niet minder aangemoedigd. Deelde van Til hem daar belangrijke arabische handschrif-

ten mede, men opende hem tevens het uitzigt, dat de rijke schat der akademische boekerij voor hem ontsloten zou worden. In het volgende jaar begaf hij zich naar *Utrecht*, waar hij huisgenoot was van den beroemden Hadrianus Reeland. Op diens raad deed hij zijne *Animadversiones philologicae in Jobum, cum specimine observationum Arabicarum in totum vetus instrumentum*, Traj. 1708, het licht zien.

Naar *Groningen* teruggekeerd en twee en twintig jaren oud geworden, werd hij proponent en in 1709 tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd. Nu volgde eene derde proeve zijner vorderingen in de semitische letterkunde, bestaande in *Animadversiones philologicae et Chriticae ad varin loca veteris testamenti*, Amst. 1709.

Het kon niet anders of de algemeene aandacht moest zich vestigen op eenen geleerde, die op eenen nog zoo jengdigen leeftijd zoo grooten roem op een in zoo vele opzigten onbearbeid veld inoogstte. Die aandacht werd nog meer gespannen, toen hem inderdaad de toegang tot den oosterschen letterschat te *Leiden* geopend werd en hij daar twee jaren met het naauwkeurig onderzoeken en bestuderen der handschriften doorbragt.

Intusschen werd hij in 1711 tot predikant bij de hervormde gemeente te *Wassenaar* beroepen, en de geleerde, welke toen reeds bij uitnemendheid dien naam verdiende, trad als eenvoudig, gemoedelijk, ijverig en getrouw dorpsleeraar op. Niet lang bleef hij echter in dien stillen kring werkzaam. De Voorzienigheid had hem eenen hoogeren bestemd, in welken hij voor de godgeleerde wetenschappen van uitgebreider nut zou wezen.

Bezorgeren der Friesche akademie benoemden hem in 1713 tot hoogleeraar in de hebreeuwsche taal en den 9 November van dat jaar sprak hij te *Franeker* eene inwijdings-rede uit *de fontibus, ex quibus omnis linguae Hebraeae notitia manavit, horumque vitiis et defectibus*. Vier jaren later werd hem ook het ambt van akademie-prediker opgedragen, terwijl hij homiletische lessen gaf en zijne leerlingen een' *methodus concionandi* schonk.

Hier was Schultens op zijne plaats. Met noesten ijver zijne studien voortzettende, bood hij de vruchten daarvan mildelijk op zijne collegien aan. Krachtig werd door hem

de beoefening der arabische taal bevorderd en aangemoedigd en reeds toen had zijne school eenen heilzamen invloed op de verklaring van het Oude Verbond. Hij was voor de semitische letterkunde, wat Tiberius Hemsterhuis voor de grieksche was.

Zestien jaren lang mogt de Friesche hoogeschool zich in zijn bezit verheugen. Toen begeerde hem de Hollandsche en zeker moest het voor Schultens aanlokkelijk wezen eenen werkkring te vinden op eene plaats, waar zooveel zich voor de oostersche taalstudie aanbood. In 1729 werd hij tot regent van het staten-collegie te *Leiden* benoemd, terwijl hem tevens de vrijheid werd gegeven om het oostersch te onderwijzen en de titel opgedragen van *Interpres legati Warneriani*.

Drie jaren later werd hij tot hoogleeraar in de oostersche talen bevorderd, welke betrekking hij den 20 Junij 1732 aanvaardde met eene *Oratio de linguae Arabicae antiquissima origine, intima ac sororia eum linguae Hebr. cognatione, nullisque seculis praeflorata paritate.* Later werd hem ook het onderwijs in de hebreeuwsche oudheden opgedragen, dat hij den 26 September 1740 opende met eene *Oratio de tabernaculo Mosis*, Lugd. Bat. 1740.

Behalve deze akademische redevoeringen heeft Schultens er drie geleverd, bij het nederleggen van het rectoraat te *Franeker* en te *Leiden* uitgesproken. Zij zijn: *Pro studiis humanitatis*, Franeq. 1720, — *De linguae Arabicae origine antiquissima*, ibid. 1729, waarop de bovengemelde, bij de aanvaarding van het oostersch professoraat te *Leiden* gehouden, een vervolg was, en *De regina Sabaeorum*, Lugd. Bat. 1740. Overigens heeft hij *Orationes funebres* geleverd *in obitum Lamberti Bos*, Franeq. 1718, — *In obitum Campegii Vitringae*, ibid. 1722, — en *In obitum Hermanni Boerhavii*, Lugd. Bat. 1738, door zijnen zoon J. J. Schultens vertaald in het Hollandsch, Leid. 1739.

Zoowel in het akademisch onderwijs, als in zijne geleerde geschriften was Albert Schultens als hervormer der hebreeuwsche taalstudie opgetreden. Hij verspreidde daarover een geheel nieuw licht. Aangetoond hebbende, dat de arabische taal van denzelfden oorsprong en aard, als de hebreeuwsche was, helderde hij deze uit gene op. Het ara-

bisch was gedurende den loop der eeuwen onveranderd gebleven en daarom kon, nu Schultens eenmaal de naauwe verwantschap dier talen ontdekt had, de beteekenis dier woorden uit het Oude Verbond, die in het arabisch dialekt werden aangetroffen en omtrent welker juiste beduiding men vroeger onzeker geweest was, met volkomene zekerheid bepaald worden. Uit het arabisch en andere aanverwante taaltakken zocht en vond hij hebreeuwsche radices, die reeds lang in laatstgemelde taal verloren waren, tevens de allereerste en eenvoudigste beteekenis der hebreeuwsche woorden uit het arabisch leerende kennen. Het behoeft wel geene aanwijzing, dat hierdoor een nieuw licht over menig hebreeuwsch woord, over menige spreekwijze en derhalve ook over de uitlegging des Ouden Verbonds opging. Grondig had onze geleerde de verwantschap der beide zustertalen bewezen en tevens een vast stelsel aangegeven voor de afleiding en beteekenis der woorden, de grammaticale regels gelijktijdig zuiverende van die duisterheid, verwarring en onnaauwkeurigheden, welke vroeger daarin hadden geheerscht. Hij ontwikkelde en bewees het gevoelen, dat men de oostersche taalstudie eigenlijk niet met het hebreeuwsch, maar met het arabisch behoorde aan te vangen.

Op deze wijze werd in eenen belangrijken tak van wetenschap eene verandering te weeg gebragt, die gewigtigen en heilzamen invloed op de verklaring van het O. T. moest hebben. Reeds hadden Job en Salomo, onder de hand van Schultens, een oneindig helderder aanzien bekomen. Velen juichten daarbij onzen geleerde toe, maar niet weinigen konden het niet dulden, dat de oude en zwakkere methode door hem werd verworpen. Geen zijner voorgangers had het hebeeuwsch uit zijn oogpunt beschouwd. Alleen Christianus Ravius had daartoe eenige wenken gegeven. Algemeen was men in ons vaderland aan de oudere leerwijze, vooral aan die van Gussetus [1]), gehecht. Geen wonder dus, dat Schultens tegenspraak vond. Driessen deed deze hooren in *Dissert. de veris causis et auxiliis interpretandi linguam Hebraeam biblicam et considerationes ad novam versionem libri Jobi*, — in *Causa linguae Hebr. adversus Arabismi abusum*, Fran.

[1]) In 1743 verscheen de tweede uitgave van zijn Lexicon linguae Hebr. te *Leipzig* in 2 d. in 4°.

1737 en in *Linguae Hebr. bibl. interiora, et Tristitia Arab. iterum detersa sermoni biblico*, Gron. 1739. — Taco Hajo van den Honert nam de pen tegen onzen hoogleeraar op in de derde uitgave van *Christus afkomst uyt David*, 1737 en in eene *Dissertatio de lingua primaeva*, 1738. Schultens antwoordde den eerstgenoemde in zijne *Vindiciae originum Hebr. et opusculi de defect. hodiernis linguae Hebr. nec non versionis suae libri Jobi:* en den andere vooral in zijne *Excursus tres ad caput* I *viae veteris et regiae Hebr. continentes stricturas ad dissertationem histor. de lingua primaeva*, Lugd. Bat. 1737.

Buitenlands vond onze geleerde eenen krachtigen bestrijder in den met roem bekenden oosterling, Johannes Jacobus Reiske, hoogleeraar in het arabisch te *Leipzig*, die een scherp oordeel over zijne methode en geschriften uitsprak in *Actis erud. Lips. anni* 1748 pag. 690 sqq. *et anni* 1749 pag. 5 sqq. Op deze bittere aanmerkingen kon en mogt onze Schultens niet zwijgen. Hij antwoordde met *Epistolae duae ad amplissimum F. O. Menckenium* [1]), *quibus nuperae recensiones grammat. Erpen. cum praefat. et accessionibus ex Hamasa et comment. in proverbia Salomonis sub examen devocantur*, Lugd. Bat. 1749.

Al deze tegenstanders konden echter de kracht der waarheid, die onze hoogleeraar aan zijne zijde had, wel voor het oogenblik belemmeren, maar niet verbreken. De school van Schultens had reeds mannen gekweekt, die zijn helder inzien over vooroordeel zouden doen zegepralen. Hij mogt dat nog niet beleven, maar de voortzetting zijner taak kon hij gerustelijk aan zijne kweekelingen, aan zijnen zoon en eindelijk aan zijnen kleinzoon overlaten.

Slechts ruim zeventien jaren mogt de Leidsche akademie dezen hoogleeraar, die even als zijne tijd- en ambtgenooten de van den Honert's, Boerhaave, Albinus, Petrus Burman en Hemsterhuis haren naam met eerbied door de geheele wetenschappelijke wereld deed noemen, bezitten. Kort, nadat zijne brieven aan Mencke het licht hadden gezien, werd hij door eene ongesteldheid aangetast, in den aanvang niet bedenkelijk schijnende, allengs toenemende en ten laatste,

[1]) Hoofdredacteur der *Acta eruditorum*, welke zijn vader Otto Mencke in 1682 had aangevangen.

tot diepe smart van velen, op den 26 Januarij 1750 in den dood eindigende.

Albert Schultens was, naar de getuigenis zijner tijdgenooten, een braaf, regtschapen en edel mensch, die, aan echt godsdienstigen zin fijne beschaving parende, ligtelijk de achting won van wie hem leerden kennen, en die voor zijne leerlingen een vader was. Hij is viermalen gehuwd geweest, eerst met Elisabeth Dozy, die hem in 1717 ontviel: uit welken echt hem eene dochter en de beroemde Jan Jacob Schultens geboren zijn. Bij de reeds genoemde schriften van dezen uitmuntenden geleerde behooren wij te vermelde: *Originum Hebraearum*, Tomi II: het eerste deel verscheen, met zijne *Franeker* inwijdings-redevoering, Fran. 1724; het tweede, met de reeds vermelde *Vindiciae* en met de beide *Orationes de linguae Arabicae origine antiquissima*, ibid. 1738, — *Haririi* [1]) *tres priores consessus notis illustrati*, ibid. 1731, et *Consessus* 4, 5 *et* 6, *cum monumentis vetustioribus Arabiae, notis illustrati*, ibid. 1740, — *Vitae et res gestae Saladinis auctore Bohadino sive Sjeddadi: nec non excerpta ex histor. univers. Abilcedae. Itemque specimen ex historia majore Saladini, Amadodini Ispahanensis, cum Lat. versione et notis atque indice et commentario geographico*, ibid. 1732, — *Florilegium sententiarum Arabicarum cum vers. et notis; et clavis mutationis elementorum, qua dialecti linguae Hebraeae, ac praesertim Arabicae, aliquando ab Hebraea deflectant*, waar eene nieuwe uitgave van Erpenius *Rudimenta linguae Arab.*, was bijgevoegd, ibid. 1733, — *Liber Jobi cum nova versione et commentario perpetuo*, ibid. 1737, 2 vol.; in het Fransch vertaald met de Spreuken van Salomo door E. de Joncourt, J. Sacrelaire en J. Allamand, Leid. 1748, 1752; ook in het Engelsch overgebragt door R. Grey en, wat den Commentarius aangaat, verkort uitgegeven onder den titel: *A. Schultens, Commentarius in Jobum in compendium redactus, cum observat. crit. et exeget. G. J. L. Vogel*, 2 vol., Halae 1773 et 1774, — *Institutiones ad fundamenta linguae Hebr.*, ibid. 1737, Claudeopoli 1743, Lugd. Bat. 1756, — *Vetus et regia via Hebraizandi, asserta contra no-*

[1]) De *Makamas* van Aben-Mohammed Hariri, een' arabisch schrijver uit het laatste der elfde en uit het begin der twaalfde eeuw zijn in 1822 ook door Silvestre de Sacy uitgegeven.

vam et metaphysicam hodiernam, Lugd. Bat. 1788, — *Proverbia Salomonis, cum versione integra ad Hebraeum fontem expressa et commentario*, ibid. 1748, insgelijks, zoo als wij reeds herinnerden, in het Fransch vertaald, en, wat den Commentarius betreft, verkort uitgegeven onder den titel: *A. Schultens, Commentarius in proverbia in compendium redactus cum observ. crit. G. J. L. Vogel et auct. interpretationibus G. A. Telleri et praefat. J. S. Semleri*, Halae 1769, — *Erpenii grammat. Arab. cum fabulis Locmanni et sententiis quibusdam Arabicis. Accedunt Schultensii excerpta anthologiae veterum Arabiae poetarum, Lat. conversa et notis illustrata, cum praefatione imaginariam linguam, scriptionem et lineam Sanctam Judaeorum confutante*, ibid. 1748. Bovendien hebben afzonderlijk het licht gezien: *Disputatio in locum Marci* XIII: 32, Gron. 1709, — *De utilitate linguae Arabicae in interpret. S. scriptura*, ibid. 1706, — *De verbis et sententiis ambigua et duplici significatione valentibus*, Franeq. 1726 et 1727, — *De muliere sedente in Epha, Zach.* V: 5—11, ibid. 1725, terwijl in 1769 te *Leiden* en *Leeuwarden* verschenen: *A. Schultens, opera minora* [1]; en ook nog vermeld moeten worden: *Institutiones Aramaeae*, pag. 1—332, het eenige, wat daarvan gedrukt is.

Zie overigens: Vriemoet, l. l. pag. 762 sqq. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18de E., III, blz. 438 verv., VIII. blz. 53 verv, Ypey en Derm. III. blz. 229 verv. Saxii, Onom. litt. VI. pag. 102 sq. 638 sq. H. A. Schultens, de studio Belgarum in literis Arabicis excolendis, pag, 40 sqq. Nieuwenhuis, Woordenb., VI. blz. 379 verv. Siegenbeek, geschied. der L. hooges., I. blz. 257, 266, 267, 271, 276, 301, II. Toev. en bijl., blz. 188 verv. 286.

Joannes Jacobus Schultens, de beroemde zoon van den geleerden vader, aan wien wij het vorige artikel hebben toegewijd, werd in 1716 te *Franeker* geboren. Ook hij wijdde zich aan de godgeleerdheid, maar vooral aan de oostersche taalstudie, op zesentwintigjarigen leeftijd het bewijs leverende, dat men in hem den erfgenaam en handhaver van den ouderlijken roem mogt wachten. Toen toch verdedigde hij, onder voorzitting van zijnen vader, eene *Dissertatio de utilitate dialectorum orient. ad tuendam integritatem Codicis Hebraei*, Lugd. Bat. 1742. Kort hierna aanvaardde hij het theologische professoraat te *Herborn*. Zijn

[1]) Wij hebben getracht de vrij naauwkeurige opgave van 's mans werken, door Vriemoet geleverd, vollediger te maken.

verblijf aldaar was echter van geen' langen duur. Het vaderland begeerde de vruchten zijner ongemeene geleerdheid te plukken. Bezorgeren der Leidsche akademie benoemden hem tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en in de oostersche talen. Den 22 September 1749 trad hij als zoodanig op met eene *Oratio de fructibus, in theologiam redundantibus ex penitiore linguarum orientalium cognitione.* Na den dood zijns vaders werd hem de titel van Interpres legati Warneriani en het regentschap van het staten-collegie insgelijks opgedragen.

In driedubbele betrekking was deze Schultens aan de Hollandsche hoogeschool werkzaam en in elke daarvan met onvermoeiden ijver en tot roem der wetenschappelijke inrigting, welke er eene eere in mogt stellen hem onder hare hoogleeraars te tellen.

In de behandeling der oostersche talen volgde hij het voetspoor van zijnen beroemden vader, diens taak met geestdrift voortzettende. Men getuigt, dat hij met dezen niet alleen in grondige en uitgebreide kennis gelijk stond, maar dat hij zelfs nog meer arabische schrijvers gelezen heeft. Het is waar, dat hij weinig voor de geleerde wereld heeft geleverd. Wij kennen, behalve de reeds genoemde akademische verhandeling, nog eene andere *Dissertatio ad loc. Philipp.* II: 5—11, Lugd. Bat. 1743, terwijl eene *Sylloge dissertationum philol.-exeget. a diversis scriptor. edit. sub praesid. A. et J. J. Schultens et N. G. Schroederi*, te *Leiden* en *Leeuwarden* van 1772 tot 1775 het licht zag. Maar, dat hij onvermoeid in zijne oostersche studien was, toonen zijne schriftelijke aanteekeningen op een groot aantal werken. Vinden wij die, welke hij bij het door zijnen vader, door hem en later ook zijnen zoon gebruikte *Lexicon* van *Golius* schreef, met lof vermeld, een enkele blik op den catalogus van de boekerij des beroemden van der Palms, aan wien het meerendeel van die der Schultensen was overgegaan, is genoegzaam om den rijken schat van geleerdheid te vermoeden, welken hij op deze wijze heeft nagelaten, terwijl wij daarenboven nog eenige handschriften van hem vermeld vinden, zooals: *Excerptum ex an-Nowairii opere encyclopaedico, exhibens caput* 4 *libri* 3 *partis* II, 44 pag. in folio, — *Duo volumina, manu J. J. Schultensii scripta* (4°.), *quorum*

id, quod minoris formae est, continet adversaria diversi generis Turcica et Persica, 150 *et ultra folior.; quod vero majoris est formae, continet excerpta e Meninskii grammatica Turcica, et explicationem nonnullorum proverbiorum Turcicorum, quae exstant in codice Schultensiano (fasciculum proverbiorum Turcicorum exhibente, catalog. J. J. Schultensii n°.* 7016, *Palm. pag.* 189 *n°.* 30) 70 *et ultra fol.,* — en *folium primum operis al-Meidanii.* Ook het Nederduitsch vond in hem eenen ijverigen beoefenaar, blijkens zijne geschrevene aanteekeningen op Kiliaan, Huydecoper's proeve en Hoogstraten's woordenboek.

Met zijnen vader in de meening deelende, dat men de oostersche taalstudie eigenlijk niet met het hebreeuwsch, maar met het arabisch moest aanvangen, drong hij ernstig op de beoefening van het laatstgemelde en van de verschillende oostersche dialekten aan. En, dat zijne school uitmuntend was, blijkt uit de kweekelingen, die zij voortbragt, onder welke men onzen hoogleeraar Scheidius en zijnen beroemden zoon, Hendrik Albert, mogt tellen.

Het is te bejammeren, dat deze geleerde, wien men zoo gaarne bij uitsluiting het ruime veld der semitische letterkunde ter bearbeiding zou toegewenscht hebben, op het doornig pad van theologische twisten gevoerd werd.

Aanleiding daartoe gaf de reeds vroeger door ons medegedeelde zaak van den Zwolschen predikant van den Os [1]). Schultens had het advies der theologische faculteit van *Leiden*, daarover uitgebragt, mede onderteekend en te onregte hield Holtius hem en Alberti voor de ontwerpers van dat tot zachtmoedige verdraagzaamheid radende stuk. Schultens aarzelde niet het te verdedigen tegen den Koudekerkschen leeraar, maar nu zag deze met zijnen vriend Comrie in onzen geleerde, als in de meeste Coccejanen, eenen tolerant, wiens gevoelens de regtzinnige leer der Hervormde kerk bedreigden. Menige aanval werd tegen hem ondernomen en menige hatelijkheid gezegd. Onze godgeleerde achtte zich verpligt om van zijne zijde te spreken en nu verscheen er een aantal twistschriften in de wereld. Van de hand van Schultens kennen wij: *Waarschuwing op de Katechismus-verklaringe van A. Comrie,* Leid. 1755, — *Brief aan N. Hol-*

[1]) III. D., blz. 32 verv.

tius ten overtuigelijker betoog der onschuld en der regtzinnigheid van den Heer A. van der Os, ald. 1755, — *Hoognoodig adres aan de theol. faculteit van Utrecht enzv.*, ald. 1755, — *Antwoord aan J. Doitsma*, — ald. 1755, — *Antwoord aan den Kerkeraad van Rotterdam*, ald. 1755, — *Nieuwejaarsgift aan twee voorstanders der formulieren*, ald. 1754.

Onze Schultens geraakte insgelijks in lettertwist met den Dordtschen predikant Johannes Barueth [1]), die de dictaten van Albert Schultens over den catechismus met aanteekeningen had uitgegeven. Er verscheen dan ook *Briefwisseling tusschen J. J. Schultens en J. Barueth, over de uitgave van den Heidelbergschen Catechismus, met het plan van inteekening daarvan*, Dordr. 1776, terwijl nog verscheiden andere geschriften over hetzelfde onderwerp werden gewisseld.

Hoezeer het te bejammeren blijft, dat de ervaren oosterling op deze wijze van zijne eigenlijke studie werd afgetrokken, mag echter ter zijner eere vermeld worden, dat hij zich ook in die twisten als een geleerd, beschaafd en bescheiden man, en tevens als een voorstander van christelijke verdraagzaamheid deed kennen. Ongetwijfeld had het dan ook zijn nut, dat een hoogleeraar van zoo wél verdienden en gevestigden naam ten voordele eener verlichte denkwijze sprak, en hen, wier steile en onverdraagzame handelwijze de Nederlandsche Hervormde Kerk met groote onrust bedreigde, ernstig, grondig en voor velen overtuigend teregt wees.

Aan zijnen onvermoeiden ijver had men ook de vertolking van een belangrijk geschrift van een zijner ambtgenooten te danken. Het verscheen in het licht onder den titel: *E. Hollebeek, Redevoering over het toenemend kleinachten der Goddelijke openbaring, vertaald door J. J. Schultens*, Leid. 1765.

Johannes Jacobus Schultens mogt evenmin als zijn vader eenen hoogen ouderdom bereiken. Hij overleed den 27 November 1778.

Hij was een man van milde, verdraagzame en verlichte denkwijze, zeer beschaafd, en niet alleen in de oostersche, maar ook in de westersche, vooral in de oude, letterkunde ongemeen ervaren. Als mensch was hij regtschapen, opregt,

[1]) Zie I. D. blz. 75.

zachtmoedig, minzaam, en edel in den vollen zin des woords. Wie hem kenden, hadden hem lief. En, zoo het ook hier mogt gelden, dat de invloed eener christelijke en wijze opvoeding onmiskenbaar mag worden genoemd, dan was hij een voortreffelijk vader, die niet alleen den beroemden naam, dien hij droeg, voor zich zelven handhaafde, maar ook eenen krachtigen handhaver van dezen in zijnen zoon heeft aangekweekt. Het is te betreuren, dat niemand eene bepaalde levensbeschrijving van dezen voortreffelijken man heeft geleverd. Ongetwijfeld zou er voor eenen deskundige, die hem uit zijne handschriften leerde kennen, overvloedige stof wezen om zijne wezenlijke verdiensten in een helder licht te stellen.

Zie overigens: Ypey en Dermout, Gesch. III. blz. 483 verv. 491 verv. Siegenbeek, a. w. I. blz. 276, 300, 316, II. toev. en bijl. 204, 205. Bouman, a. w., II blz. 321, 322. Nieuwenhuis, woordenb. VI. blz. 381 verv.

Hendrik Albert Schultens, zoon van den Leidschen hoogleeraar Johannes Jacobus Schultens en L. Amalia Schram [1]), den 15 Februarij 1749 te *Herborn* geboren, was naauwelijks een half jaar oud, toen hij zijne ouders naar *Leiden* volgde. Erfgenaam van den gunstigen en veelbelovenden aanleg, die zijnen vader en grootvader reeds vroeg had onderscheiden, openbaarde hij eene buitengewone vlugheid van geest, die hem aanvankelijk minder tot gezette en stille studie geschikt scheen te maken. Allengs echter bleek deze hem daartoe niet in den weg te staan, en op de latijnsche scholen te *Haarlem* waren zijne vorderingen zoo gewenscht, dat men hem reeds op zijn dertiende jaar bekwaam oordeelde om de akademische lessen bijtewonen.

Te *Leiden* koos hij hetzelfde studievak, waarin zijn geslachtsnaam reeds zoo beroemd was geworden. Onder de leiding van zijnen geleerden vader trad hij het wijde veld der semitische letterkunde in. Allereerst bestudeerde hij het arabisch, en met Scheidius, die eenen geruimen tijd in het huis van den hoogleeraar Schultens doorbragt, las hij een aantal schrijvers in die taal. Eerst, na zich twee jaren daarin geoefend te hebben, begaf hij zich tot het he-

[1]) Zij was de dochter van Johannes Henricus Schram, wiens *Commentarius in Epist. ad Titum*, te *Leiden* 1763 het licht zag.

breeuwsch, waarop hij zich met noesten ijver toeleide. Dit verhinderde hem echter niet tevens een uitmuntend leerling te wezen van Tiberius Hemsterhuis, Rhunkenius en Valckenaer. Geen tak der klassieke letterkunde bleef hem vreemd, en toen Scheidius als hoogleeraar naar *Harderwijk* vertrok, vergezelde hij dezen en bragt een paar jaren bij dien vroegeren deelgenoot zijner oostersche studien door. Weldra toonde hij, wat de geleerde wereld van hem mogt verwachten, in eene *Anthologia Sententiarum Arabicarum, cum Scholiis Zamachsjarii, versione latina et notis H. A. Schultensii*, Lugd. B. 1772.

Den 12 September 1772 stak onze geleerde naar *Engeland* over om daar zijne oostersche taalstudie voorttezetten. Eenige dagen te *Londen* geweest zijnde, begaf hij zich naar *Oxford*, waar hij, na het afleggen der gebruikelijke eeden, als *Gentleman common* in *Wadham College* werd aangenomen, als lid der universiteit ingeschreven en tot het gebruik der bibliotheek toegelaten. In Januarij 1773 reisde hij naar *Londen* en van daar in Maart naar *Cambridge*. Hoe kort zijn verblijf aldaar ware, bereidde het hem echter eene aangename verrassing. Hij ontdekte eenen misslag in den catalogus der handschriften en gaf tevens den waren titel op van een arabisch manuscript. Onmiddelijk werd hem aangeboden het vervaardigen van een nieuwen catalogus, op voordeelige voorwaarden, te ondernemen. Zijne bijzondere omstandigheden verboden hem van dit eervolle aanbod gebruik te maken. Nogtans toonde hij zijne geschiktheid tot die taak, door, gedurende zijn kort vertoef, den waren titel van meer dan vijftig handschriften op te geven. Het hem hiervoor door den bisschop van Carlisle aangeboden honorarium werd betrekkelijk van de hand gewezen. Intusschen had dit niet weinig bijgedragen om hem in zijne verdiensten te doen kennen.

Na een kort verblijf te *Londen* keerde onze Schultens naar *Oxford* terug. Hier wijdde hij zijnen tijd aan het maken van uittreksels uit de beste arabische handschriften, en uit Funchum's verklaringen van sommige gedeelten des O. Verbonds uit Ebn Kethir, *Historie der Arabieren* en uit Navagius. Den 4 Mei 1773 verhief hem, terwijl hij zich te *Londen* bevond, de Oxfordsche universiteit tot *Magister in artibus*

(*master of arts*) bij *diploma*, de grootste onderscheiding, welke deze akademie eenen geleerde kon bewijzen.

Kort hierna begaf Schultens zich naar het vaderland. Hier vormde Willem Baron van Bentinck, Heer van Rhoon en Pendrecht en curator der Leidsche hoogeschool [1]), het plan om hem de gelegenheid te openen van op 's lands kosten, ter voortzetting zijner oostersche taalstudie, eene reis door *Frankrijk*, *Spanje* en *Italië* te doen. Waarschijnlijk is dit plan niet verwezenlijkt ten gevolge zijner benoeming tot hoogleeraar in de oostersche letterkunde te *Amsterdam*, in welke betrekking hij den 15 November 1773 optrad met eene *oratio de finibus Orientalium literarum proferendis*. Nog in hetzelfde jaar bewees hij, dat zijn verblijf te *Oxford* rijke vruchten had gedragen door het uitgeven van een *Specimen proverbiorum Meidani e versione Pocockiana*, Lond. 1773.

Het onderwijs, dat Hendrik Albert Schultens te *Amsterdam* gaf, werd op hoogen prijs gesteld. Hier nam hij tevens ijverig deel aan de *Bibliotheca critica*, welke Wijtenbach begon uittegeven, door de taak op zich te nemen om die werken, welke tot de oostersche letterkunde betrekking hadden, te beoordeelen. In vol. I, part. I, pag. 79 sqq. leverde hij eene uitvoerige beoordeeling van Kennicott's *biblia Hebraica cum variis lectionibus*, Oxon. 1776 et sqq., — in part. 2, pag. 77 sqq. een verslag van *Abulfedae descriptio Aegypti*, uitgegeven door Michaelis, waar bij hij eene beknopte geschiedenis der arabische letterkunde gaf: — in part. 3 pag. 121 sqq. beoordeelingen van *Sal. Glassii philologia Sacra, his temporibus accommodata a Jo. Aug. Dathio*, van *J. C. F. Schulsii lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici* en van *J. van Voorst, dissertatio phil. de notabili correctionum Masorethicarum Genere.*

Na den dood zijns vaders begeerde de Leidsche akademie ook den derde Schultens te bezitten. Hij aanvaardde het professoraat in de oostersche talen en hebreeuwsche oudheden, tevens met de betrekking van *interpres legati Warneriani*, op den 1 Maart 1779 met eene *Oratio de Studio Belgarum in litteris Arabicis excolendis:* eene redevoering, waarvan zoo-

[1]) Zie over dezen merkwaardigen man: Chalmot, woordb. II blz. 302 verv. Siegenbeek, Leidsche Hoogesch. Toev. en bijl. II blz. 22.

wel de uitvoering, als de inhoud en bewerking hoogen lof hebben weggedragen. Reeds toen was de verwachting, dat zijn roem dien van zijnen vader en grootvader zou evenaren, zoo niet hooger stijgen. En zij werd geenszins bij de uitkomst bedrogen. De jongere Schultens was een der grootste sieraden van de Hollandsche hoogeschool, en niet minder om zijne voortreffelijke hoedanigheden, als mensch, als om zijne ongemeene geleerdheid geacht. In 1787 bekleedde hij het rectoraat en bij de onrust en staatkundige gebeurtenissen van dat jaar ondervond de akademie in hem eenen hoogleeraar te bezitten, die aan wijze bedaardheid, manneljjken moed en indrukwekkende achtbaarheid dien invloed kon toevoegen, welken ware verdiensten zeldzaam missen uitteoefenen. Hij trad als rector af met eene *Oratio de ingenio Arabum.*

Zoo het kon, werd de achting, welke men hem toedroeg, dagelijks grooter. Men gevoelde wat men in den uitmuntenden man bezat. Des te dieper trof het, toen hij, na eenige voorafgaande ongesteldheden, in November 1792 door eene hevige zinkingkoorts werd aangetast. Wel herstelde hij van deze, maar eene borstkwaal was het noodlottig gevolg dier ziekte en deze sleepte hem den 12 Augustus 1793, in de volle kracht des levens, ten grave.

De school van den jongeren Schultens was uitmuntend. Aan zijn geheele onderwijs wist hij eene zoo smaakvolle behandeling toe te voegen, dat ook het drooge en dorre daardoor het onbehagelijke verloor. Hij wekte zijne leerlingen op tot het bestuderen der onderscheiden oostersche dialekten en vooral van het arabisch. Zijne handschriften stonden hun ten dienste en hij zorgde, dat het hun aan geene geschikte leerboeken ontbrak. Hij zelf gaf daartoe uit: *Pars versionis Arabicae libri colailah ida Dimnah, sive fabularum Pidpai, Philosophi Indi*, Lugd. B. 1786. Ten volle met het hebreeuwsch vertrouwd, wist hij ook zijne kweekelingen in de kerken daarvan in te wijden en hen te overtuigen, dat, wie een goed godgeleerde wilde worden, eerst een goed taalgeleerde moest zijn. Hierdoor ontvonkte hij den moed om zich door de doorgaans verdrietige beginselen niet te laten afschrikken en de regelen der spraakkunst naauwkeurig te bestuderen. Tevens leerde hij, zooals hij zelf deed, in den

geest der schrijvers indringen. Zoo oefende hij zich om het O. V. onafhankelijk, met kiescher smaak en in sierlijker woorden te vertalen, en overtrof hierin zijnen grootvader, dien wel eens was te laste gelegd te veel de oorspronkelijke beteekenis der woorden overgebragt te hebben. Het verschil van stijl werd helder door hem aangetoond, maar vooral muntte hij uit in de verklaring der hebreeuwsche poëzie. Niet minder was hij een scherpzinnig, maar bedachtzaam beoefenaar der kritiek, afkeerig van de roekeloosheid, waaraan velen zich schuldig maakten, maar niet aarzelende om de ware lezing, naar zijn oordeel, voor te staan. Verbetering van den tekst kon dan eerst beproefd en aangenomen worden, wanneer die volstrekt noodzakelijk was.

Ons bestek laat geene breede uitweiding toe, maar het vermelde zal genoegzaam wezen om te herinneren, welke verpligting de bijbelsche uitlegkunde en kritiek aan onzen Schultens hadden. Het beste bewijs voor beiden levert: *Het boek Job uit het Hebreeuwsch, met aanmerkingen, door H. A. Schultens, voltooid en uitgegeven door H. Muntinghe*, Amst. 1794, en door J. P. Berg en K. F. Weidenbacht overgezet in het Hoogduitsch, Leipz. 1797, in welk werk Hoofdst. 3 tot 29 door Schultens bearbeid is.

Ook het onderwijs der hebreeuwsche oudheden werd door hem boeijend gemaakt. Hij gaf eene menschkundige en wijsgeerige beschouwing van Mozes wetten, leerde ze daardoor in hare hooge waarde en voortreffelijkheid schatten en wierp een helder licht over vele plaatsen van het Oude Verbond.

Het arabisch bleef hem boven al lief. Nog na zijnen dood verscheen, door Schroeders bezorging, *Meidani proverbiorum Arabicorum pars, Arab. et Lat., cum notis H. A. Schultensii*, Lugd. B. 1795, waarin vierhonderd vier en vijftig, ongeveer een twaalfde gedeelte, van Meidani's spreuken worden behandeld. Veel later zagen *Drie redevoeringen* van hem het licht, Leeuw. 1845, waarvan de eerste *over de dichtkunde der Oosterlingen*, de tweede *over de bloedwraak en zedeleer der Arabieren*, de derde *over de natuurlijke geaardheid der Arabieren* (eene vertaling zijner rectorale oratie) handelt.

Schultens heeft niet veel van zijnen arbeid aan de pers

toevertrouwd, maar ongelooflijk veel gearbeid, wanneer wij slechts den catalogus der boekerij van van der Palm nazien, en opmerken aan welk een aantal geschriften hij aanmerkingen heeft toegevoegd. In dezelfde verzameling treffen wij onderscheiden handschriften van hem aan zooals: *Volumen, in quo nonnulla notatu digniora ex al-Meidano paulisque aliis libris colligendi initium fecit*, 80 pag. in folio, — *descriptio argumenti, an-Nowairii operis encyclopedici et nonnulla e diversis ejus Capitibus excerpta*, 80 pag. in fol., — *duo volumina adversariorum de diversis argumentis*, 180 pag. in 4°, — *annotata Hebraica ad Genesin et Exodi Cap.* 1—34, 152. pag. in 4°. en eenige andere, ten behoeve zijner akademische lessen vervaardigd.

De aard van onzen arbeid veroorlooft niet Schultens verdiensten jegens de oostersche letterkunde en de daarmede verbonden wetenschappen in vollen omvang te teekenen. Wij verheugen ons tot meer bevoegde beoordeelingen te kunnen verwijzen. Evenzeer zouden wij, na Kantelaars voortreffelijke redevoering, een schier overbodig werk ondernemen, wanneer wij den voortreffelijken geleerde in zijne waarde als mensch en christen, in den hoogen adel zijner ziel, in de achtbaarheid en minzaamheid van zijnen omgang, zijnen kieschen smaak wilden schetsen. Wij kunnen ons echter niet onthouden van ten dezer plaatse over te nemen, wat Wijtenbach, die hem zoo van nabij kende, in *Vita Ruhnkenii*, omtrent Hendrik Albert Schultens getuigd, ofschoon het ook, eenige jaren geleden, door den hoogleeraar Veth herinnerd is. „Hij wist door zijn onderwijs de waardigheid zijner wetenschap voortreffelijk te handhaven en zou den roem zijns grootvaders hebben geëvenaard, wanneer hem een langer leven ware ten deel gevallen. Door eene zeldzame gave der natuur was hij hem het *ἐιναι και δοκεῖν* in hooge mate vereenigd. In gelaat en oogen was de braafheid, de grootheid, de welwillendheid zijner ziel de kenmerken van alle deugden, ondubbelzinnig te lezen; zijn voorkomen, zijne gebaren, zijne bewegingen waren vol waardigheid en gepastheid. Niemand overtrof hem in gevoel voor het ware en schoone; en zijne verwonderlijke vriendelijkheid en toeschietelijkheid werd geëvenaard door de keus zijner woorden en de welluidendheid zijner spraak. Daarbij waren al deze gaven geheel

natuurlijk; niets scheen door kunst verkregen. Wat wonder dat weinigen, hetzij leerende, hetzij sprekende, immer met meer welgevallen en meer lof werden aangehoord; wat wonder ook, dat weinigen ook in den dagelijkschen omgang en velerlei betrekkingen meer gezocht waren?"

Hendrik Albert Schultens was in 1774 gehuwd met Catharina Elisabeth de Sitter, welke hem met drie zoons en twee dochters overleefde.

Zie overigens: Jac. Kantelaar, lofreden op H. A. Schultens, openlijk uitgesproken te *Leiden* op den 11 van winterm. 1794, waar achter een latijnsch gedicht van R. van Ommeren, Amst. 1794 en ook opgenomen in de Redevoeringen en dichtstukken van J. Kantelaar, uitgegeven door M. Siegenbeek. F. Th. Rink, Heinrich Albert Schultens, Rign. 1794. T. G. J. Juynboll, Oratio de H. A. Hamakero, arnkdat. pag. 52 sqq. Siegenbeek, a. w. I blz. 316, 322, 327, 424. II Toev. en bijl. blz. 223 verv. Lennepii memor. Amst. Athen. pag. 205 sq. 217, 263. Bouman, Geld. Hooges., II blz. 416, 606. Nieuwenhuis, woordenb. VI. blz. 382 verv. P. J. Veth, in de Gids voor 1846, n°. 2, beoord. blz. 174 verv.

Cornelis Schulting, omstreeks 1540 uit een niet onaanzienlijk geslacht te *Steenwijk* geboren, heeft zijne voorbereidende studien waarschijnlijk voor het grootste gedeelte te *Keulen* volbragt. Hij was licentiaat in de theologie en zag zich, den geestelijken stand omhelsd hebbende, in 1567 met het onderwijs in de philosophie bij het *Collegium Laurentianum*, waarvan hij later regent werd, belast. Hoogelijk wordt zijne milddadigheid geprezen, vooral jegens arme studenten. Hij overleed, als kanonik van de kerk der H. Apostelen en van die van St. Andraeas te *Keulen*, den 23 April 1604.

Schulting was een zeer ijverig man, die eene uitgebreide kennis en belezenheid bezat, maar deze niet altijd met oordeel aanwendde. Menigvuldige geschriften zijn door hem uitgegeven, waaraan men meer orde zou toewenschen. Zij bestaan in: eene Elegie vóór de *Confessio Ambrosiana*, door J. Nopelius uitgegeven. Colon. 1580, — *Confessio Hieronymiana, ex omnibus Germanis B. Hieronymi Operibus optima fide collecta et per locorum theologicorum capita, perspicua methodo in* 4 *tomos distributa*, Col. 1585, in fol., — *Bibliothecae ecclesirasticae sive commentariorum Sacorum de expositione et illustratione missalis, et breviarii tomi quatuor. Omnia ex puris fontibus Israel, orthodoxis patribus, divinorum officiorum variis interpretibus, tam editis, quam manuscriptis,*

historicis ecclesiasticis, oecumenicis provincialibusque Conciliis, Pontificioque jure depromuntur, Col. 1599, 4 vol. in fol., een werk van breeden omvang, maar aan hetwelk alle historische kritiek ontbreekt, — *Ecclesiasticae disciplinae libri sex, de canonica et monastica disciplina collapsa, restauranda,* Col. 1599, — *Thesauri antiquitatum ecclesiasticarum, e Septem prioribus annalium Baronii tomis, cum singularibus Scholiis adversus Centurias Magdeburgensium et Calvinistas, Tomus primus,* Col. 1601, fol., — *Tragi-comoedia Constantini magni et S. Helenae,* Col. 1602, — *Bibliotheca Catholica, et orthodoxa, contra summam totius theologiae Calvinianae, in Institutionibus J. Calvini et locis communibus Petri Martyris breviter comprehensam. Vel potius variae lectiones et animadversiones contra libros Institutionem J. Calvini,* Col. 1602, — *Refutatio totius theologiae praecipue vero quatuor librorum Institutionum J. Calvini,* Col. 1604, — *Hierarchica anacrisis; seu animadversionum et variarum lectionum libri Sexdecim, adversus varios Calvinistarum de Politia Ecclesiae libros et Synodos ab iis celebratas,* Colon. 1604.

Zie overigens: Paquot III. pag. 609 Suiv.

Rutger Schutte, den 29 November 1708 te *Diepenheim* in *Overijssel* geboren, ontving het eerste onderwijs in de oude talen van zijnen grootvader Rutger Couper, predikant te *Rekken* in *Gelderland,* terwijl hij, na diens dood, eerst de latijnsche en vervolgens de doorluchtige school te *Deventer* bezocht en zich van daar in 1729 naar *Utrecht* begaf. Vijf jaren lang genoot hij hier het onderwijs van uitmuntende leermeesters; in de theologie dat van Hieronymus Simons van Alphen en van van den Honert. De hoogeschool met eere verlaten hebbende, werd hij in 1735 door de klassis van *Amsterdam* in de orde der proponenten opgenomen. In het volgend jaar te *Rossem* beroepen, deed hij aldaar den 13 Jannarij 1737 zijne intrede. Na een half jaar verwisselde hij deze standplaats met *Zalt-Bommel,* waar hij met hoogen lof en rijke vrucht werkzaam was, totdat hij te *Dordrecht* beroepen en aldaar den 2 September 1742 bevestigt werd. Ook hier genoot hij dezelfde toegenegenheid als in zijne vroegere gemeenten, ja, zoo het kon nog hoogere. Van zijne zijde had hij haar niet minder lief en ongemeene droefheid bragt het te weeg, toen *Amsterdam* hem, na een

bijna driejarig verblijf te *Dordrecht*, begeerde. Hij achtte zich verpligt die roepstem te volgen en aanvaardde zijne nieuwe betrekking in November 1745. Hoog was hier de verwachting omtrent den reeds met zooveel roem bekenden leeraar gespannen. Groot was dan ook de toejuiching met welke men hem in de hoofdstad ontving, maar niet minder de ijver, welken hij in al zijn dienstwerk ten toon spreidde. Hem viel het zeldzame voorregt ten deel van op den duur hoog te blijven aangeschreven in de schatting der gemeente. Intusschen had hij in de laatste jaren zijns levens met eene wankele gezondheid en sinds 1760 met smartelijke ligchaamskwalen te worstelen. Dit verhinderde hem echter niet met gelijken ijver, als vroeger, in zijne bediening te volharden, totdat hij in Mei 1776 door een hevig kolijk werd aangetast, waarop eene verlamming volgde, die hem buiten staat stelde voor de gemeente op te treden. Nogtans bleef hij werkzaam, aan jeugdigen en aan meer in jaren gevorderden bijzonder godsdienstig onderwijs gevende en onderscheiden geschriften in het licht zendende. Zoo arbeidde hij, totdat de dood hem den 19 December 1784 naar hoogeren kring overbragt. Diep werd zijn verscheiden door allen, die verdiensten op prijs stelden, door zijne gemeente en door zijne echtgenoot, Elisabeth Suffrida Hamerster, zuster van den Amsterdamschen predikant Ludovicus Hamerster betreurd.

Schutte was een uitmuntend mensch, die aan vlugge bevatting een juist oordeel, aan opregtheid vriendelijke zachtzinnigheid en zucht tot vrede, aan bewustheid zijner waarde eene innemende bescheidenheid, aan onvermoeiden ijver een stalen geheugen, en aan gulle opgeruimdheid eene innige en hartelijke vroomheid verbond. Kunsten en wetenschappen vonden in hem eenen geestdriftvollen en onvermoeiden beoefenaar, terwijl zijne tijdgenooten hem als eenen voortreffelijken geleerde hebben hooggeschat.

Ongetwijfeld verdient hij eene plaats onder de stichtelijke dichters zijner eeuw. Het is waar, dat zijne zangen, uit het oogpunt der kunst beschouwd, veel te wenschen overlaten, maar het is ook waar, dat zij bij al het gekunstelde en het gemaakte, dat er in gevonden wordt, niet zeldzaam toonen uit een warm en godsdienstig hart te zijn voortge-

vloeid. In het algemeen lijden zij aan hoogdravenheid en aan eenen alles vergeestelijkenden wansmaak, terwijl zij niet zeldzaam omgeven zijn met aanteekeningen, die wel van 's mans geleerdheid getuigen, maar minder schijnen te voegen bij zangen, die uit het hart behooren gestort te zijn. Dit nam niet weg, dat zij in zijne dagen hoog werden geroemd en dat men Schutte voor een buitengewoon begaafd dichter hield. Het is echter algemeen bekend, dat de kunstzin dier tijden, zoo men toenmaals meende, keurig, maar inderdaad zeer gebrekkig en niet zeldzaam wansmaak was. Zijne *Stichtelijke gezangen* hebben in vier deelen onder verschillende titels het licht gezien. Het eerste verscheen als *stichtelijke gezangen op de beste Italiaansche en eenige in dien smaak nieuw gemaakte zangwijze, bij verscheidene gelegenheden gedicht*, Amst. 1762 (de vierde druk ald. 1784), — het tweede *stichtel. gez. in verscheidene gelegenheden gedicht en met aanmerkingen tot verstand van eenige stukken uit de H. S. verrijkt, op nieuw muzijk gesteld door* L. Trischmuth, ald. 1764 (een derde druk ald. 1783), — het derde *sticht. gez. enzv. op de beste Ital. of in dien smaak nieuw gemaakte zangwijzen gezet door verscheide voorname Meesters*, ald. 1765 (derde druk 1786), — het vierde, hetwelk de muzijk bezat, ald. 1787. Na Schutte's dood heeft A. van den Berg nog een bundel zijner nagelaten gedichten uitgegeven, 1788.

Onze geleerde was een uitmuntend taalkenner. Niet alleen was hij in de spraak der ouden, maar ook in het Italiaansch, Fransch, Engelsch en Hoogduisch, vooral in onze moedertaal, bedreven. Onderscheiden opstellen, waarvan de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde er een bezit, hebben dit getoond en zeker waren het zijne verdiensten ten deze niet minder, dan zijne bekendheid als stichtelijk dichter, welke de Hollandsche Staten bewogen hem tot het zamenstellen der nieuwe psalmberijming af te vaardigen. Met lust en ijver kweet hij zich van deze taak. Reeds toen sprak hij den wensch uit, dat aan de psalmen voor het kerkelijk gebruik gezangen mogten worden toegevoegd. Al verliepen er nog jaren, vóórdat in deze behoefte voorzien werd, mag het echter ter eere zijner nagedachtenis gemeld worden, dat het 120e en 169e in den bundel onzer liederen van hem is.

Ook in andere takken van wetenschap was Schutte ervaren. Wij hebben hem echter vooral als godgeleerde te beschouwen. Dat men hem met regt onder de beste Schriftverklaarders van zijn tijdperk telde, bleek uit meer dan een uitlegkundig geschrift. Zoo gaf hij *verhandelingen over een gedeelte van Salomon's Hooglied* en *over de Godspraken van Jeremia*, — Eene *ontleding* van het boek *der Psalmen*, die eerst buiten zijn weten in den *bundel van Godgel. oefeningen*, 10 D., in 1761, en later nog eens, buiten zijne voorkennis (Amst. 1771) het licht zag, en eindelijk, na zijnen dood, maar door hem op nieuw overzien en verbeterd, benevens eenige *Leerredenen over de Psalmen*, door W. L. Krieger in 1790 werd uitgegeven, — *Commentatio ad vaticinium Bileami, Numer.* 24, 14—19, (Biblioth. Hagan. I, pag. 48 sqq). — *Verhandelingen over Num. XX, vs.* 14—16, 17—20, 25 *vervolg.* en andere stukken in de *Academie der geleerden*, Analglis Corinth. XV. vs. 27, 28 (Bibl. Hag. I, pag. 513 sqq.), waar J. N. Richter *Commentatio* tegen schreef, welke men vindt in D. III en IV der *bibl. Hag.*, — ontledende vertaling van Rom. VIII en II Petr., 1, door L. Hamerster uitgegeven.

Vooral muntte hij uit als grondig beoefenaar der bijbelsche aardrijks- en tijdrekenkunde. Het eerste blijkt uit menige aanteekening op zijne stichtelijke gedichten en uit hetgeen hij geleverd heeft bij *Pocockes beschrijving van het Oosten*, Utr. 1776 verv., maar voornamelijk uit zijne *verhandeling over de reize der Israëliten in de woestijn en eenige bijzonderheden van Jerusalem en deszelfs omtrek, met een voorberigt van J. C. Mohr.* Utr., 1785.

Welk eene studie hij van de bijbelsche chronologie maakte, toonde zijn, door velen geprezen, *Geslachtboom van Adam tot Christus*, met de *bijbelsche Historie of geslachtrekening van Adam tot Christus, tot opheldering van den geslachtsboom*, Haarl. 1782, 2 stukk., — en niet minder zijne *verhandeling over de zeventig weken van Jerusalems herbouwing en eene week van deszelfs verwoesting*, 2 St., Amst. 1776 en 1779, — maar meest bewezen dit *De heilige jaarboeken of Samenstelling der Evangelisten en inleiding tot de Handelingen der Apostelen*, met landkaarten, in 3 deelen waarvan, het eerste te Amst. in 1779, het tweede in 1780, het derde

in 1783 het licht zag, en die gezamenlijk in 1795 herdrukt zijn.

Als dogmaticus deed Schutte zich kennen in eene *Verklaaring van Gods testament en verbond onder de nieuwe huishouding en derzelver regelen, een onderzoek nopens den aard van het verlossing en 't genade verbond*, door Hamerster uitgegeven Amst. 1783, en in eene *verhandeling over 's Heilands borgtogtelijk lijden*, door Krieger in 1785 bezorgd.

Hoog stond hij bij zijne tijdgenooten als kanselredenaar aangeschreven. Een groot deel zijner leerredenen was, naar de wijze der Coccejanen, aan de verklaring der tekstwoorden toegewijd; bij hem echter niet om zich in kerkelijke twisten of in de typische godgeleerdheid te verdiepen, maar meer om de H. Schrift letter- en oudheidkundig op te helderen. Zijne toepassingen waren kort, maar treffend, en zijn stijl soms dichterlijk, hier en daar wel eens Herveijaansch. Wij kennen van hem, behalve zijne reeds genoemde *Leerredenen over de Psalmen*, eenen *bundel van plegtige leerredenen*, Amst. 1772. Misschien zijn er nog andere in het licht verschenen.

Zie overigens: L. Hamerster, Leerrede over het godvruchtig leven en zalig afsterven van R. Schutte, Amst. 1785. Saxii Onomast. VI. pag. 98. Vervolg op Wagenaar, Amsterd. XXI, blz. 98 verv. Schotel, kerk. Dordr. II, blz. 353 verv. W. L. Krieger, bij het vernemen van den dood van Schutte. Lijkdichten en Grafschriften, Amst.

Hermannus Schijn, in 1662, te *Amsterdam* geboren, studeerde in 1682, in welk jaar hij tot doctor in de geneeskunde bevorderd werd, eerst te *Leiden* en vervolgens te *Utrecht*. Zich als arts te *Rotterdam* gevestigd hebbende, beoefende hij tevens de godgeleerdheid met zoo gunstigen uitslag, dat de Doopsgezinde gemeente aldaar hem in 1686 tot haren leeraar verkoos. Driemalen werd hij door de gemeente *bij de Zon* te *Amsterdam* beroepen. In 1690 begaf hij zich derwaarts en zevenendertig jaren lang was hij daar met onafgebroken ijver werkzaam. Hij overleed in 1727.

Van zijnen kanselarbeid heeft hij proeven nagelaten in zijne *zalige nagedachtenis van M. Tortgers*, Amst. 1695, voor wiens *predikatiën* hij evenzeer, als voor die van J. G. Buyzer, eene voorrede schreef, en in zijne, na zijnen dood uitgegeven, *Heiligen keurstoffen*, 1733. Bovendien was hij

de schrijver van eenige stichtelijke werken, zooals *de mensch in Christus*, 1721 en 1725, en *Beletzelen des geestelijken leven*, 1727.

Meest echter is hij bekend als geschiedschrijver van het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde. Reeds in 1711 had hij eene *korte historie der Protestante christenen, die men Mennoniten of Doopsgezinden noemt*, uitgegeven. Dit werk gaf aanleiding, dat zijne geloofsgenooten hem aanspoorden het in het latijn te vertalen. Zij meenden toch te mogen verwachten, dat men daardoor meer algemeen zou overtuigd worden van het verschil, dat er tusschen Wederdoopers en Doopsgezinden bestond. Schijn voldeed niet alleen aan dit verlangen, maar hij breidde zijnen arbeid uit. Als vrucht daarvan verscheen zijne *Historia Mennonitarum*, 2 vol., Amst. 1723, 1729. Dit werk, ofschoon zijne eigenaardige gebreken hebbende en geene volledige historie leverende, is toch zeer belangrijk voor de geschiedenis der Doopsgezinden [1]). Het is in onze moedertaal overgebragt, eerst door M. van Maurik, en later door Maatschoen, die het aanmerkelijk uitgebreid en met een derde deel verrijkt heeft.

Zie overigens: G. Maatschoen's lijkrede op H. Schijn, onder den titel: Eeuwigdurende gedagtenis des regtvaardigen, uit Psalm 112. vs. 6, Amst. 1728. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enzv. blz. 135 verv.

Carolus Segaar, den 26 Januarij 1724 te *Leiden* geboren, werd, predikant bij de Hervormde gemeente te *Groningen* [2]) zijnde, als leeraar bij de gemeente en als hoogleeraar in de grieksche taal te *Utrecht* beroepen. Hij aanvaardde deze betrekking in September 1766 en zag zich daarenboven in 1780 tot *Professor exegeseos Novi Testamenti* benoemen. In 1799 droeg hij het laatstgemelde onderwijs aan zijnen ambgenoot Heringa over en in 1803 bekwam hij een wel verdiend emeritaat. Niet lang had hij genot daarvan, want den 22 December van dat jaar werd hij reeds tot de eeuwige ruste geroepen.

[1]) Ook vinden wij van hem vermeld: *Onderzoek op de Rijnsburgse verdraagsaamheid*. Amst. 1703, alsmede: *Ontwerp tot vereeniging der Doopsgezinden*. Amst. 1723.

[2]) Zijne moeder was Tenna Elydia Heykens, evenals zijn vader, uit een deftig en oud geslacht te *Embden* gesproten.

Segaar was een zeer geleerd man, die met lof genoemd wordt onder de Bijbeluitleggers van zijn tijdperk. Bijzonder was hij een voorstander van de verklarings-wijze van onzen beroemden Hugo de Groot. Vooral heeft hij die aangeprezen in zijne voortreffelijke *Oratio de Hugone Grotio, illustri humanorum, et Divinorum Novi Foederis, Scriptorum interprete*, Traj. ad Rh. 1785. Daarenboven vinden wij van hem vermeld: *Observationes philol. et theol. in Euangelii Lucae Capita XI priora*, 1766, en *De prophetie van Daniel, met aant.* 1775.

Zie overigens: Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18e E., VIII, blz. 426. Heringa, de audit. pag. 152.

Gerard Heinrich van Senden, werd den 23 December 1793 te *Uphuse* of *Ophuizen* in *Oost-Friesland*, waar zijn vader, Wigbold Coens van Senden, het predikambt bekleedde, geboren. Reeds in zijne vroegste kindschheid openbaarde hij eene vlugheid van geest en eene bevattelijkheid, die groote en zeer zeker in zijn later leven niet teleurgestelde verwachting deed koesteren [1]. Eerst op de dorpsschool van de plaats zijner geboorte, vervolgens op de Fransche te *Embden*, daarna op de inrigting van onderwijs te *Dorkum*, en eindelijk op de latijnsche scholen te *Aurich* en te *Embden* met de kennis van nieuwere en oudere talen verrijkt en met al die kundigheden, welke ter voorbereiding eener wetenschappelijke loopbaan konden dienen, werd hij in 1811 bekwaam geoordeeld om de hoogeschool te bezoeken.

Toen van Senden in het genoemde jaar te *Groningen* kwam, bragt hij derwaarts niet alleen een helder hoofd, hetwelk de bewaarplaats van zijne kennis was, maar ook een ligchaam, dat, hoezeer niet forsch gebouwd, door ijverige, vaak stoute oefeningen krachtig ontwikkeld was, en, wat meer nog zegt, een hart, open voor goede indrukken, rein en waarlijk godsdienstig gestemd. Reeds als knaap had hij de gewoonte om elke week in eenzaamheid en knielend met gebed en dankzegging te besluiten.

Zoo toegerust, vond hij mannen, die zich den veelbelovenden jongeling met hartelijke belangstelling aantrokken.

[1]) Reeds op school werd hij de kleine *Polyhistor* genoemd.

Vooral was het zijn bloedverwant, de beroemde Muntinghe, in wien hij eenen welwillenden vriend en leidsman vond. Wel trof hem, bij den aanvang zijner akademische studie, de dood van zijnen hartelijk geliefden vader, maar allengs wist hij zijnen hierdoor nedergedrukten geest weder op te heffen en zich met verdubbelden ijver op de beoefening der wetenschappen toe te leggen. *Baccalaureus litterarum*, zooals men toenmaals noemde, geworden, boeide de godgeleerdheid zijnen geest.

Intusschen dreef de loop der gebeurtenissen hem voor korten tijd naar eenen anderen werkkring. De volken van Europa hadden zich vereenigd om den geweldigen overwinnaar, die ons werelddeel in de ketenen van zijnen ijzeren wil gekluisterd had, te doen vallen: en, toen Pruissen al zijne zonen tot den grooten vrijheidskamp opriep, bleef van Senden niet achter. Onder de Lingensche-Tecklenburgsche jagers deelde hij den veldtogt tegen Napoleon, alleen zijnen Horatius en het grieksche N. T. met zich voerende Uit den oorlog teruggekeerd, besloot hij om, al kostte dit hem ook de opoffering van zijn voornemen om in de theologie te promoveren, zijne studien niet te *Groningen*, maar door eigene oefening voorttezetten. In 1815 werd hij door den Oost-Frieschen coetus met hoogen lof als candidaat tot de H. D. aangenomen en reeds den 5 Junij van dat jaar te *Neudorp* als predikant bevestigd.

Met regt betreurde deze gemeente in hem eenen ijverigen en begaafden leeraar, toen hij in 1820 naar *Middelbert* in de provincie *Groningen* vertrok. Hij zelf won echter bij deze verandering; niet alleen door het meer aanzienlijke zijner nieuwe standplaats, maar vooral door de nabijheid der akademiestad met hare boekerij, en waar hij tevens zijnen Muntinghe terug vond. *Middelbert* was het oord, waar hij zijne wetenschappelijke studien met noesten ijver voortzette en de eerste vruchten daarvan aan het publiek aanbood.

In 1832 werd hij naar *Zwolle* beroepen, alwaar hij den 8 Julij zijn dienstwerk aanvaardde. In de eerste jaren van zijn verblijf aldaar, wijdde hij schier al zijnen tijd aan de belangen der gemeente, zich er met geestdrift op toeleggende om zijnen kanselarbeid, zoo door afwisseling en nieuw-

heid, als door grondige bewerking innemend en vruchtbaar te doen wezen. Trouw was hij tevens in het vervullen zijner kerkelijke pligten. Nogtans verhinderde dit alles hem niet om op zijne wetenschappelijke loopbaan te volharden. Had hem hierop de gewijde aardrijkskunde niet het minste aangetrokken, in verband daarmede had hij menigmalen den wensch gekoesterd om den bodem, waar het oude Israël geleefd had en die door de voetstappen van den Heer geheiligd was geworden, met eigen oogen te aanschouwen. Wel scheen dit verlangen onbevredigd te zullen blijven en de vervulling daarvan weinig te verwachten bij de betrekking, door hem bekleed. Zonderling voert echter dikwijls de hand der wijze Voorzienigheid de kinderen der menschen tot de bereiking van hun doel. Prinses Marianne der Nederlanden, besloten hebbende eene reis naar Palestina te ondernemen, verlangde, dat van Senden haar als prediker en als aardrijkskundige zou vergezellen. Met graagte nam onze geleerde dit welkome aanbod aan. In Junij 1849 werd de togt aangevangen en een jaar later keerde hij, rijk genot voor geest en hart gesmaakt hebbende, in het vaderland terug.

Met blijdschap zag de Zwolsche gemeente haren leeraar in haar midden optreden en, zoowel van den schat van kennis, op nieuw door hem opgezameld, als van dien, welken hij reeds bezeten had, wachtten vaderland en wetenschap vele en rijpe vruchten. Gods wegen waren echter anders dan die der menschen. Eenen kranke, die aan de mazelen leed, de vertroosting des Evangelies gebragt hebbende, werd hij zelf door deze ziekte aangetast en den 20 October 1851 bezweek hij.

Diep werd zijn verscheiden te Zwolle en door de geleerde wereld betreurd. Droefheid en deelneming, eerbied en dankbaarheid openbaarden zich in menig woord tot zijnen lof, en in een gedenkteeken op het graf des ontslapenen geplaatst.

Van Senden was den 16 April 1816 te *Embden* gehuwd met Fenna Everts Oijlam, dochter van een aanzienlijk koopman. Uit dezen echt hebben hem zes kinderen overleefd. Onder deze bevinden zich drie zonen, Mr. E. G. van Senden, plaatsvervangend kantonregter en procureur te *Zwolle*, G. H. van S., predikant te *Leur*, en W. C. van S., thans candidaat tot de H. D.

Aan ongemeene geleerdheid en voortreffelijken aanleg eene onvermoeide werkzaamheid parende, is hij wel waardig in de verschillende rigtingen, waarin hij ter verspreiding van kennis en wetenschap gearbeid heeft, en vooral als theologant meer van nabij beschouwd te worden.

Reeds vroeg openbaarde zich in hem die zucht voor de poëzie, welke wij zoo gaarne bij den geleerde aantreffen, daar zij, hoezeer hem niet altijd eene eereplaats onder de dichters waarborgende, hem doorgaans toch tot een krachtig behoedmiddel strekt tegen dat drooge en min behagelijke, wat somwijlen het gevolg is van afgetrokkene studiën. Van Senden's dichterlijke proeven verhieven zich echter boven het middelmatige; en, daar hij even gaarne Duitsch dacht en schreef, als Hollandsch, was hij het, die door vertaling en door oorspronkelijke stukken, voortbrengselen der Nederlandsche lier aan onze Germaansche naburen deed kennen. De reeks zijner uitgegeven gedichten opende zich met een *Klaagzang bij het afsterven van H. Muntinghe*, Gron. 1824, binnen weinige dagen herdrukt. Hierop volgden: eenige vertalingen van *Hollandsche gedichten* [1]) in de *Bato, Blumenlese Holländischer Gedichte älterer und neuerer Zeit, übersetzt von Dr. L. Tross, nebst eine Zugabe von G. H. van Senden*, Siegen u. Wiesbaden, 1845, — *Dem edlen Paare Louise A. W. A., Prinzessinn von Preussen, und Friedrich W. C., Prinzen der Niederlände, zu Höchstderselber feierlichen Verlobung in Berlin*, 1824, — *Zur Vermählung von Höchstderselben im* 1825, — *Der Tempel der Natur*, Gron. 1826, — *Aan Neerlands Krijgslieden in Nov.* 1830, — *Zur feierliche Verlobung der Prinzessinn der Niederl. W. F. C. L. Marianne und dem Prinzen von Preussen F. H. Albrecht, und zur feierlichen Vermählung von Höchstdens.*, — *Uitboezeming bij het overlijden van Vrouwe A. M. C. Gravin van Rechteren*, Zwolle 1832, — *Ontboezeming der gemeente van Tergast bij de viering van de in haar midden getrouw volbragte* 50*jarige dienst van haren leeraar Otto Galana van Senden*, in de Boekz. van 1833, — *Drie Cantaten bij het vijfentwintigjarig feest van het departem. der Maatsch. tot nut van 't algem. te*

[1]) Bilderdijks »de Grijsaard en de Jongeling," — »Bij den dood van een Kind" van Vrouwe K. W. Bilderdijk, — Spandaw's »Aalbes, »Vogelnestjen," »de taal der oogen," — en Borger's »aan den Rijn."

Zwolle, 1840, — *Aan de IJsselstoomboot de Drusus*, — *de Alpenroos*, — *op de eerste vaart der stoomboot: de Stad Zwolle*, 1842, — *bij het van stapel loopen van het kofschip: de Stad Zwolle*, 1852, en eenige plat Oost-Friesche stukken in Oost-Friesche jaarboekjes.

Nadat hij voor het eerst met zijne vertaling van *XCV Stellingen van Claus Harms*, Gron. 1818, was opgetreden, volgde er een aantal belangrijke geschriften van zijne hand. Als vertaler, of liever als geleerd bewerker, deed hij zich kennen in zijne overzetting van *Th. Schuler's nieuwe joodsche brieven of tafereelen uit het leven van Jezus*, 2 d., Gron. 1828 en 1829. Eene vrucht zijner uitspanning gaf hij in *Anecdoten van Napoleon, ter regte beoordeeling van zijne denkwijze, zijn karakter en zijne daden*, 2 st., Gron. 1824 en 1825, — een bewijs van zijn diep gevoel en van fijne tact om de verdiensten van anderen te teekenen in: *de nagedachtenis van T. A. Clarisse*, Gron. 1828, — en een bewijs, hoe gaarne hij onder alle omstandigheden nuttig was, in *de Evangelische bediening onder de verschrikkingen der Cholera verheerlijkt, of Samuel Huber Senior, Consistoriaal-Assessor en predikant te Saratow in Rusland, gedurende de Cholera, in Aug.* 1830. *Eene handleiding voor allen, en bepaaldelijk voor predikanten en huisvaders, die wenschen om de Cholera en de beste handelwijze vóór, bij en in deze ziekte te leeren kennen*, Gron. 1831.

Maar wat onder zijne werken, niet tot het gebied der godgeleerdheid behoorende, eene eerste plaats bekleed, zijn zijne *Alpenrozen*, 2 d., Amst. 1842 en 1843. In dezen arbeid, de vrucht eener reize naar Tyrol en Zwitserland, strijden fijnheid van opmerking, dichterlijke stijl, verrassende vereeniging van zaken en denkbeelden en even verrassende tegenstelling daarvan, aanschouwelijke en meesterlijke teekening en boeijende voordragt om den voorrang.

Van Senden was tevens een grondig en wijsgeerig beoefenaar der historie. Gaf hij er reeds blijken van in zijne voorlezingen over de geschiedenis der stad Zwolle, in het departement der Maatschappij tot nut v. 't a. gehouden, hij bewees het op eene voortreffelijke wijze in eene reeks van redevoeringen over de geschiedenis der oude volken, van welke sommige in het mengelwerk der *Vaderl. Letter-*

oefeningen zijn opgenomen. Ook hier wedijveren diepe historische kennis en pragmatische opvatting met eene zooveel mogelijk populaire voordragt van zaken.

Wat hij bovendien in sommige tijdschriften heeft geleverd, kunnen wij moeijelijk vermelden, daar het onze taak is om in deze bladen van Senden meer bijzonder als theologant te beschouwen.

Toonde hij zich reeds als zoodanig in zijn *Christelijk onderwijs in de Geschiedenis des Bijbels, voor eerstbeginnenden en eenvoudigen*, Gron. 1822, en als stichtelijk schrijver in *Uren van Godsdienst, ter gelegenheid van de Cholera te Zwolle*, Zwolle 1833, wij hebben vooral onze aandacht op hem te vestigen als kerkelijk redenaar, exegeet, en zijne kennis van de gewijde aardrijkskunde, als geschiedschrijver van Bijbelbestrijding en Bijbelverdediging, en in zijne bekendheid met kerkelijke zaken.

Als kanselredenaar droeg van Senden grooten lof weg. Dat hij gaarne werd gehoord, toonden de uitgebreide scharen, voor welke hij sprak; — dat hij verdiende gehoord te worden, bewijzen de leerredenen, welke hij heeft nagelaten. Zij zijn: *Leerrede over 2 Chron.* V: 13, *ter inwijding van het orgel te Middelbert*, Gron. 1823, — *Davids Schwanengesang*, Bremen 1823, — *Leerrede over Joh.* XII: 20—24 (*Jezus heerlijk en verheerlijkt door zijn lijden en sterven*), Gron. 1825, — *Afscheidsrede te Middelbert* (*Hand.* XX: 17—28), Gron. 1832, — *Intreerede* (*Hebr.* XII: 18—29) *te Zwolle*, Zwolle 1832, — *Het groote onderwijs dat God door de thans heerschende ziekte aan de menschen geeft* (*Jez.* XXVI: 9[b]), Zwolle 1832 en in hetzelfde jaar herdrukt, — *Het achttiende Eeuwfeest van des Heilands dood, plegtig gevierd op den Goeden Vrijdag van* 1833, Zwolle 1833, — *Het achttiende eeuwfeest van de Goddel. invoering des Christend.*, ald. 1833, — *Leerrede ter inwijding van het kerkgebouw en ter bevestiging van de Gereformeerde gemeente aan de Dedemsvaart*, ald. 1834, — *De laatste avond van het jaar* 1835, ald. 1836, — *De plegtige bevestiging van leerlingen tot ledematen*, 's Gravenhage 1836, — *'s Konings zesenzestigste verjaardag*, Gron. 1838, — *De vereeniging tusschen leeraar en gemeente in hare alles overklimmende voortreffelijkheid beschouwd, ter bevestiging van J. C. F. van Sandick*, Zwolle 1836, — *Leer-*

redenen over de geschiedenis van Jezus lijden en sterven, 2 d., Gron. 1838 en 1839, — *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, Leid. 1843, — *Leerredenen over de feeststoffen*, Zwoll. 1846, herdr. 1847, — *De dweeperij, leerrede over 1 Timoth.* VI: 3—6, Leid. 1844, — *Twee dankdagen*, Zwolle 1845, — *Dankstond voor den oogst*, ald. 1847, — *Het tweede eeuwgetijde van den vrede van Munster*, ald. 1848, — *Leerrede over 2 Timoth.* IV: 22, *ter bevestiging van G. H. van Senden Jr.*, ald. 1849, — *Leerrede over Jerem.* XXIII: 23 en 24, *ter gelegenheid van zijn vertrek naar het H. land*, ald. 1849, — *Nagelatene leerredenen*, 2 d., ald. 1852.

Reeds uit de bloote opgave van de titels, maar ten stelligste uit den inhoud blijkt het, dat van Senden niet het minste uitmuntte in het vervaardigen van zoogenaamde gelegenheids-predikatiën. Overigens boeide zijn kanselarbeid door levendigheid, kracht van uitdrukking, hartelijkheid, ernst, scherpzinnigheid, helderheid, beeldrijken stijl en innemend vernuft. Zijne toepassing is doorgaans door de geheele leerrede heen verspreid zonder dat daaraan, zoo als gewoonlijk, het laatste gedeelte als bij uitsluiting gewijd is.

Overal draagt zijn kanselwerk het bewijs, dat hij een geoefend, helderdenkend en zelfstandig exegeet was. Hoezeer het zijn doel was om de uitlegging van de H. S. tevens van praktikaal nut te doen zijn, blijkt uit het na zijnen dood uitgegeven en hoogst belangrijk werk: *Het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten. Een godsdienstig en wetenschappelijk dagboek voor beschaafde Christenen*, 3 dn., Zwolle 1852 en verv.

Vooral echter muntte van Senden uit als gelukkig en grondig beoefenaar der gewijde aardrijkskunde, eene studie zeer belangrijk voor het uitleggen der Bijbelsche geschiedenis en hem van vroeg af aan lief. Zoo ijverig had hij zich hierop toegelegd, dat men in waarheid van hem zeggen kon, dat hij in het Heilige land als te huis was. Het eerste, wat hij als vrucht daarvan, het publiek aanbood, was zijne, bijzonder voor scholen en katechisatiën bewerkte, *Aardrijkskundige beschouwing van Palaestina*, Zwolle 1837. Intusschen had de hoogleeraar van der Palm van Senden uitgenoodigd tot het vervaardigen van een' atlas bij zijne Bijbelvertaling. Met noesten ijver sloeg onze geleerde de handen aan het

werk en met zulk eenen uitslag, dat de hoogleeraar zijn' *Bijbel-Atlas, voornamelijk ten gebruike bij de Bijbelvertaling van den hoogl. van der Palm*, Leid. gr. 4°. 1840—1844, in eene daarbij gevoegde getuigenis een onmisbaar toevoegsel tot de Bijbelvertaling noemde. Het daarop gevolgde *Register op den Bijbel-Atlas of Woordenboek der gewijde aardrijkskunde*, Leid. 1847 en 1849, is slechts tot de Letter T voortgezet. Het lag in den aard dezer studiën, dat van Senden's wensch, om in persoon den gewijden bodem, door hem zoo grondig bekend, te betreden, gedurig krachtiger werd. — Welkom was hem dan ook het aanbod van prinses Marianne der Nederlanden, om haar als prediker en aardrijkskundige op eenen togt naar Palestina te vervolgen. Hoogst gelukkig gevoelde hij zich, toen eene begeerte, zoo lang en zoo vurig gekoesterd, eindelijk vervuld werd. In het vaderland teruggekeerd gaf hij als vrucht zijner reis: *Het Heilige land, of mededeelingen uit eene reis naar het Oosten, gedaan in de jaren* 1849 *en* 1850, *in gezelschap van H. K. H. de Prinses Marianne der Nederl.* In zijnen krachtigen en boeijenden stijl, hem als veelwetend geleerde, als geheel met zijn onderwerp vertrouwd en als ervaren exegeet kenmerkende, verscheen het eerste deel van dit belangrijk werk, dat vier deelen zou beslaan, te Gorinch. 1851. Helaas! dat het eerste ook het laatste moest zijn, maar toch niet geheel het laatste, want 's mans zoon, de *Leursche* predikant G. H. van Senden Jr., heeft uit de vaderlijke aanteekeningen een tweede deel bewerkt, den arbeid des verscheidenen waardig en ook den zoon in zijne rijke kennis van het Oosten vereerend.

Bijbelverdediging, hare geschiedenis en tevens die der Bijbelbestrijding waren takken der theologische wetenschap, welke hem onweerstaanbaar hebben geboeid. Jammer alleen dat het hoog belangrijke, wat hij in dit opzigt geleverd heeft, ten gevolge van veelvuldige en afwisselende werkzaamheden, niet is voltooid geworden. Toch is het genoegzaam om van Senden's naam te vereeren en het gemis van het geheel te doen betreuren. In 1827 gaf hij te Groningen uit: *Verdediging van Bijbel en openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve. Eerste deel: bevattende eene pragmatische geschiedenis der bestrijding van Bijbel*

en openbaring. Hierop volgde: *Geschiedenis der Apologetica, of Historisch-Pragmatische daarstelling der verdediging van Bijbel en openbaring, sints de vroegste tijden tot op onze dagen,* Eerste deel, Gron. 1831, ook in het Hoogduitsch vertaald onder den titel: *Geschichte der Apologetik von der fruhesten Zeiten bis auf unsere Thage, von G. H. v. S., übersetzt von P. Will. Quack und Dr. R. Bender,* 2 Th., Stuttgart, 1846. Later verscheen nog een *tweede deel* te Leid., 1841. Wij bezitten dus alleen de pragmatische behandeling van de geschiedenis der apologetiek der zeventiende eeuw.

Het baart geen verwondering, dat de rijk begaafde en veel wetende man ook met kerkelijke zaken ten volle bekend was. Hieraan heeft men te danken: *Hervorming van den tegenw. staat der Nederl. Herv. Kerk. Redevoering met bijvoegsels. Uitgegeven door de vereeniging van Herv. predikanten in Overijssel,* Amst. 1848.

Zie overigens: C. Hooyer, levensberigt van G. H. van Senden, in het verslag van de Maatsch. der Nederl. Letterk. van 1851—1852, en het Levensberigt, door zijnen zoon geplaatst vóór de *Nagelatene leerredenen.*

Jan Christiaan Sepp, den 8 November 1759 te Amsterdam geboren en den 20 November 1811 overleden, was leeraar bij de Doopsgezinde gemeente der oude Vlamingen in zijne geboortestad. Won hij in deze betrekking veler achting, hij heeft zich met zijnen vader, Christiaan Sepp, algemeenen lof verworven in het beoefenen der natuurlijke historie. Niet alleen waren zij uitgevers van belangrijke werken daarover, maar zij waren ook schrijvers van de algemeen bekende prentwerken: *Over de Nederlandsche Insecten en Vogelen,* waarvan zij zelven de platen in koper bragten en kleurden. De arbeid van Jan Christiaan Sepp *over de Nederlandsche plantgewassen* is door zijnen zoon J. Sepp voortgezet.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, geschiedenis der Doopsgez. in Holl., II. blz. 163 en de aldaar aangeh. schrijvers.

Petrus Serarius of Serrurier, geboortig uit *Vlaanderen* en in de laatste helft der zeventiende eeuw gebloeid hebbende, wordt, nogtans ten onregte, door sommigen onder de Amsterdamsche predikanten geteld. Zeker is het, dat hij in onze hoofdstad het grootste gedeelte zijns levens heeft doorgebragt. Gedurende langen tijd was hij met de bekende

Antoinette de Bourignon bevriend, maar later ontstond tusschen hen eene oneenigheid, die niet weder opgeheven is geworden.

Serarius was een man van zonderlinge denkwijze omtrent sommige godsdienstige begrippen. Hij noemde zich dienaar Gods in de algemeene kerk. Tot zijne denkbeelden behoorde vooral, dat het meest geschikte middel, om de Joden tot het Christendom te bekeeren, daarin bestond, in hun toe te stemmen, dat het Messias-rijk, zoo als het door de Profeten voorzegd en in de Openbaring van Johannes omschreven werd, een aardsch koningrijk was. Bovendien hield hij zich overtuigd en verzekerde, dat dit rijk nabij was, astrologische gronden voor zijne meening aanvoerende. Ongetwijfeld is aan hem geen vromen zin te ontzeggen, maar hij maakte zich aan dweepzieke overdrijving schuldig en ruimde in zijne overwegingen geringe plaats in aan een wetenschappelijk onderzoek en aan de redeneringen van het gezond verstand.

Een groot aantal schriften van dezen zonderlingen man heeft het licht gezien en een gedeelte daarvan hem in twist gevoerd met den hoogleeraar Maresius.

Zijne werken bestaan in: *Examen Synodorum seu conventuum ecclesiasticorum ad Christi ejusque apostolorum nec non et Hierosolymitanae Synodi primae exemplar.*, Amst. 1654, 1668, 1716, — *De getuygenisse eener aanstaande heerlycheit voorgedragen in XVII Geestryke Sermoonen door Josua Sprigge, overgeset door P. S.*, Amst. 1654, 1716, — *Brevis dissertatio de fatali et admiranda illa omnium planetarum in uno eodemque signo Sagittarii, igneae triplicitatis ultimo, conjunctatione die 1 et 2 Decembris anno* CIƆIƆCLXII, 1663. Dit werkje, aannemende, dat geene zoodanige conjunctie in een der hemelteekens had plaats gehad, dan tijdens den zondvloed, beweerde, dat dit iets buitengewoons en wel bijzonder de aanstaande komst van den Zoon des menschen moest voorspellen. Maresius, die zeldzaam onopgemerkt iets voorbij liet gaan, wat hij meende te moeten bestrijden, dreef den spot met deze meening en wederlegde haar in eenige *theses.* Een onbekende gaf bij die gelegenheid uit: *Vox clamantis in Babylone, Praeparate viam Domino, facta occasione nuperrimae omnium planetarum in uno signo conjunctionis: qua expenduntur signa, quae P. Serrarius brevi disputatione probavit*,

conversionis Judaeorum, abolitionis Antichristi, et ἐπιφανειας D. N. J. C. ad regnum suum, nec non examinantur quae in adversum objecti S. Maresius, Amst. 1663. Serarius zelf antwoordde den Groninger hoogleeraar in eene: *Apologetica responsio ad S. Maresium super disputatione theologica de conjunctione omnium planetarum in Sagittario, facta anno* 1662; *qua disseritur* 1° *de conversione Judaeorum*, 2° *de abolitione anti-Christi*, 3° *de regno Christi super terram et ejus sessione super Davidis thronum*, 4° *num sit aliqua prima rejurrectio Sanctorum ad hoc regnum*, 5° *num astraquie quam portendant, nec ne*, Amst. 1673. Maresius nam hieruit aanleiding tot het schrijven van zijn *chiliasmus enervatus.* Zijne inzigten omtrent het duizendjarig rijk openbaarde Serarius nog in *de chiliasmo adversus Mosem Amyraldum* (Amgrans), toen deze Saumursche godgeleerde een geschrift over dit onderwerp had uitgegeven.

Overigens is van hem in druk verschenen: *Een blijde boodschap aan Jerusalem*, Amst. 1665, — *Refutatio excercitationis paradoxae, cui titulus: philosophia scriptuqae interpres*, ib. 1667, — *Refutatio libelli Sociniano de apostasia Christianorum.*

Zie overigens: Bayle, I. pag. 559 suiv. Paquot, II. pag. 354 suiv. Ypeij, Geschied. der Chr. Kerk in de 18de Eeuw.

J. F. Serrurier, die in 1771 het levenslicht aanschouwde, wijdde zich in de lente zijns levens aan den kerkelijken stand en was gedurende twee jaren als predikant bij de Waalsche gemeente te *Zwolle* werkzaam. Zoo overwegend was echter zijne zucht voor den landbouw, dat hij besloot den kansel vaarwel te zeggen en zich als landbouwer in *Zwollerkerspel* te vestigen. Niet alleen gaf hij hier een nuttig voorbeeld, maar hij schreef ook onderscheiden werkjes over eene zaak, welke hem zoo na ter harte ging en die in ons vaderland nog zeldzaam de drukpers ter harer bevordering had zien arbeiden. In 1815 vertrok hij naar *Amsterdam*. Eenigen tijd later tot referendaris bij het Ministerie van binnenlandsche zaken benoemd zijnde, bragt hij het overig deel zijns levens te *'s Gravenhage* door, waar hij den 2 November 1844 overleed.

Serrurier was een werkzaam lid van het koninklijk Instituut. In het eerste deel van de *nieuwe verhandelingen van*

de eerste klasse dier inrigting (1816) treffen wij van hem aan: *Onderzoek of groote, dan wel kleine boerderijen in het belang van den Staat in het algemeen, en van den landbouw en deszelfs beoefenaars in het bijzonder het voordeeligst zijn.* Overigens heeft hij uitgegeven: *Boerengoudmijn of handleiding tot de kunst om van verschillende soorten van landerijen het meest mogelijke nut te trekken*, met plat., Gron., — *Verhandeling over den landbouw*, Amst. 1816, — *de Buiteman*, 3 d., 's Gravenh., — en eene vertaling van *J. Christ*, *fruitkundig woordenboek*, 2 d., Amst.

Johannes Seu heeft zich in het eerste tijdperk van de vestiging der Nederlandsche Hervormde kerk in ons vaderland verdienstelijk gemaakt. In 1576 werd hij als predikant van *Frankfort* naar *Middelburg* beroepen, waar hij, ofschoon men hem in 1580 tot leeraar te *Hulst* begeerde, werkzaam bleef tot zijnen dood, die in den aanvang van 1618 plaats vond. Hem ging de lof na van *in des Heeren wijngaard zich zonderling gekweten te hebben.*

Seu deelde in de onverdraagzame denkwijze over de Doopsgezinden, welke aan zijn tijdperk eigen was. Minder zouden wij op de beschuldiging acht geven, dat hij de Middelburgsche overheid wel eens tot harde maatregelen heeft aangezet, waartegen men getracht heeft hem te verdedigen, zoo wij hem niet met volle overtuiging onder de scherpe wederleggers van de Doopsgezinden moesten rangschikken. Hij toch heeft uitgegeven: *Schriftmatige artykelen egen de ongeschikte en valsche dwaelingen der Wederdoperen*, Midd. 1599, en *Corte beschryving van het ampt der overheit ende wederlegging van een boucxken dat eenen wederdoper met verzwyginge zyns naems heeft laten uitgaen jegens de dienaren des woorts deezes eilants, tegen het recht gebruyk des crychs*, ald. 1600, een boekje, dat een tegenschrift in het leven heeft geroepen. Bij het beoordeelen van deze werkjes houde men in het oog, dat de onverdraagzaamheid aan beide partijen eigen was.

Zie overigens: Brandt, histor. der Reform., II. blz. 4 verv. J. W. te Water, Reform. van Zeeland, blz. 181 verv.

Gaspar Sevenstern, omstreeks 1626 te *Groningen* geboren, was jezuit en heeft de vier geloften zijner orde gedaan. Hij schijnt een groot deel zijns levens in *Duitsch-*

land te hebben doorgebragt, waar hij zich althans in 1674 te *Hildesheim* ophield. Achtereenvolgend werd hem het onderwijs in de voorbereidende wetenschappen, in de wiskunde en in de wederleggende godgeleerdheid opgedragen. 't Meest is hij bekend geworden door het schrijven van een paar Duitsche werkjes, waarvan het eerste, eene verdediging van den jezuit P. Bruxelius tegen de Duisburger theologanten, te *Keulen* in 1668 het licht zag, en het andere, een antwoord bij gelegenheid der vraag: waarom wilt gij niet, gelijk uwe voorouders, katholiek zijn? in twee deelen verscheen, het eerste te *Hanover* in 1669, het tweede te *Keulen* in 1670.

Zie overigens: Paquot, I. pag. 597.

Willem Sewel, ofschoon niet tot de eigenlijke godgeleerden behoorende, heeft echter een en ander op het gebied der kerkgeschiedenis geleverd, dat de vermelding van zijnen naam in deze bladen voegzaam maakt. Geboren te *Amsterdam* in 1654 werd hij door zijne ouders, die van de Vlaamsche Doopsgezinden tot de Kwakers waren overgegaan, tot het uitoefenen van een handwerk bestemd. Zijne zucht voor de letterkunde deed hem echter zich geheel aan deze toewijden. Zeer ervaren in de hedendaagsche en ook in de oude talen schreef hij eene Nederduitsche spraakkunst en een woordenboek, terwijl hij geruimen tijd aan de Amsterdamsche courant arbeidde. Hier hebben wij echter bijzonder te vermelden zijne *historie des O. en N. Testaments* en zijne vertaling van Flavius Josephus. Meest echter hebben wij hem te danken voor zijne *historie der Kwakers*, 1717, de vrucht van eenen ijverigen, gedurende vijfentwintig jaren voortgezetten arbeid. Reeds vroeger had hij belangrijke bijdragen geleverd tot de *Historia Quakeriana* van G. Croeze.

Deze nijvere en vrome man, die tot de gezindte der Kwakers bleef behooren, overleed in Maart 1720.

Zie overigens: Nieuwenh. Woordenb. VI. blz. 434.

Caspar Sibelius, omstreeks 1567 te *Elberfeldt* geboren, heeft vermoedelijk te *Leiden* gestudeerd. Zeker is het, dat hij in 1609 aldaar als predikant optrad, maar nog in hetzelfde jaar naar *Randenraad* vertrok. Twee jaren later begaf hij zich naar *Gulik*, van waar hij in 1617 naar *Deventer* beroepen werd. In September 1618 bediende hij bij leening *Kampen*, hetwelk zijne Remonstrantsch-gezinde leeraars verloren

had. Kort was echter zijn verblijf daar ter stede, want eerlang werd hij van wege *Overijssel* naar de Dordsche kerkvergadering gezonden. Terug gekeerd in *Deventer*, bezat de Hervormde gemeente aldaar in hem eenen even trouwen, als werkzamen leeraar, die haar tot in hoogen ouderdom het Evangelie verkondigde. Groot en belangstellend was het deel, dat hij in de stichting der doorluchtige school aldaar nam. Hij had het zeldzame voorregt van eenen negentigjarigen leeftijd te bereiken en overleed den 1 Januarij 1658.

Sibelius was een zeer geleerd man en stond hoog aangeteekend in de schatting zijner tijdgenooten. Hij behoorde dan ook tot de overzieners van de vertaling des N. Verbonds en der Apocryphe boeken. Een aantal schriften zijn door hem nagelaten, evenzeer van zijnen ijver, als van zijne uitgebreide kennis getuigende. Zij zijn: *De Sacrificio Abrahami*, Davent. 1624 in 12°, Amst. 1637, — *de monomachia Jacobi cum Deo*, Dav. 1630, — *in D. Judae Apostoli epistolam Consiones Sacrae*, Amst. 1631, 1637, — *Conciones Sacrae in caput* 16 *Matthaei*, ibid. 1633, — *in historiam sanati lunatici Conciones Sacrae*, ibid. 1634, — *in historiam transformationis Christi homiliae* 16, ibid. 1634, — *Commentarius in Psalmum* 16, ibid. 1635, — *Mosis ars bellica contra Amaleticos*, ibid. 1637, — *de dedrachmis et in Canticum Simeonis*, ibid. 1639, — *in Canticum Simeonis homiliae octo*, Dav. 1641, — *in passionem, mortem et sepulturam Christi*, Amst. 1642, — *Historia Hiskiae, regis Judae, lethaliter aegrotantis, divinitus sanati et erga Deum grati; seu caput* 38 *Esaiae prophetae, homiliis* 36 *explicatum*, Dav. 1643, — *Conciones in* 14 *priores versus* 18 *capitis Matthaei*, ibid. 1647, Amst. 1669, — *Schole der Goddelyke versoeckingen in* 31 *predicatien over de historie van Abrahams offerhande*, Dev. 1655, — *Christianae precationes et gratiarum actiones*, Dav. 1658, in het Hollandsch onder den titel: *Christelycke ghebeden en dankseggingen*, Amst. 1667, — *Concionum anniversariarum in dies festos et dominicos* tomi tres, Amst. 1665.

Bovendien berust van hem in h. s. op de openbare boekerij te Deventer (n° 1716): *Curriculum vitae et peregrinationis.*

Zie overigens: Paquot, II. pag. 649 suiv. Revii Davent. Illust. p. 600 et 603. J. Heringa Elzn., bijzonderheden betreffende de Bijbelvertaling, in het

Archief van Kist en Royaards, V. blz. 151. H. W. Tydeman in de Godgel. bijdrag. over 1850. Cop, aanteek. over het Devent. Athen. in den Overijss. alman. voor 1850, blz. 208.

Taco Sibelius, die in de tweede helft der vorige eeuw het predikambt bij de Hervormden in ons vaderland bediende, werd, leeraar te *Alphen* zijnde, door een lid zijner gemeente, Pieter de Windt, ten jare 1757 van onregtzinnigheid ten opzigte van het leerstuk van het Zoonschap des Heeren beschuldigd. De Windt gaf met dit oogmerk eene *Waarschuwing aan Neêrlands Kerk* uit. Weldra werd de zaak kerkelijk behandeld en Sibelius door de klassis van *Woerden* van Roëllismus vrijgesproken. De Windt deed nu een beroep op de Zuid-Hollandsche synode, maar deze, in 1758 te *Gorinchem* vergaderd, bevestigde de uitspraak der klassis. Een en ander onthief echter Sibelius, hoezeer weldra naar *Gouda* beroepen en vertrokken, niet in aller oog van den blaam van onregtzinnigheid. Ook deze leeraar heeft zich door onderscheiden uitgegevene geschriften bekend gemaakt. Wij vinden van hem vermeld: *Kerkelijke Leerredenen aan de hooge Kerkvergadering van Zuid-Holland*, — *de heilige trapgezangen*, — *over Prediker* 12, — *tweetal leerredenen*, — *geschiedenis van het lijden van Jezus Christus.*

Zie overigens: Ypeij en Derm. III. aanteck. blz. 91 verv. (285).

Joannes Sibranda, een man, in wien een voortreffelijken aanleg verloren ging, werd uit een niet onaanzienlijk geslacht op den 20 September 1668 te *Westmarssum* geboren. Reeds vroeg bezocht hij de latijnsche scholen te *Franeker* en vervolgens de akademie, waar hij de litterarische en philosophische lessen met geen mindere vrucht bijwoonde, dan de theologische collegiën van van der Waeijen, Vitringa en Roëll. Vooral trokken hem de letterkundige studiën aan en, om deze voort te zetten, begaf hij zich eerst naar *Leiden* en vervolgens naar *Utrecht*, waar hij den beroemden J. G. Graevius hoorde.

In 1692 door de klassis van *Leeuwarden* onder het getal der candidaten tot de H. Dienst opgenomen, opende zich echter een andere werkkring, dan de kerkelijke, voor Sibranda. Met den titel van *praelector* werd hem in 1693 het onderwijs in de grieksche taal aan de Friesche hoogeschool opgedragen.

Met lust en ijver kweet de rijk begaafde en nog jeugdige man zich van deze taak. Groot was dan ook de verwachting, die men van hem koesterde en alles scheen hem, die in Januarij 1695 in het huwelijk was getreden met Ida Swalue, mede uit een deftig Friesch geslacht gesproten, eene gelukkige toekomst te voorspellen. Jammerlijk werd echter die verwachting teleur gesteld. Sibranda gaf niet alleen ergernis door eene in het oog springende verwaandheid, maar zich ook aan een losbandig leven over. Het noodlottig gevolg hiervan was, dat hij van zijne betrekking en jaarwedde beroofd werd. Kraak naar ziel en ligchaam overleefde hij die ramp niet lang. De 18 December 1696 was zijn sterfdag.

Eenige door hem nagelaten geschriften getuigen van zijne uitmuntende gaven en doen het te dieper betreuren, dat hij die door eigene schuld verwoest heeft. Zijne werken zijn: *Disputatio de statu Judaeae provinciae sub procuratoribus veraque interpretatione Joh.* 18 *vs.* 31, *a fratre Hieronymo Sibranda* [1]) *edita cum observationibus quibusdam philologicis ex auctoris manuscriptis*, Fran. 1698; ook voorkomende in *Hazaei et Ikenii thesaur. nov. theol. dissert. exeget.*, tom. 2, — *diatribe ad* 1 *Petr.* V: 5, Fran. 1696, — *diatribe ad Galat.* VI. 17, ibid. 1696, terwijl bovendien nog van hem bekend zijn: *diatriben de* 1 Cor. X. 25, — *de oraculo Dodonaeo, et positiones philologiae.* Insgelijks wordt hij voor den schrijver gehouden van de *notulae posthumae in Flav. Josephi antiq. Hebr. Lib. I,* edit. Haverkamp. I. p. 60—65.

Zie overigens: Vriemoet, Ath. fris. pag. 707 sqq. Paquot, I. pag. 371.

Hero Siebersma, den 20 Mei 1644 te *Harlingen* geboren, aanvaardde de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Sexbierum* in December 1671. Van daar vertrok hij zes jaren later naar *Finnaard.* Deze standplaats in 1680 met *Harlingen* verwisseld hebbende, bedankte hij aldaar voor het beroep naar *Delft*, maar nam dat naar *Amsterdam* aan, waar hij in Augustus 1683 bevestigd werd. Hier genoot hij eene welverdiende achting, tot dat hij in 1727 zijn emeritaat bekwam en den 4 Maart van het volgende jaar in hoogen ouderdom overleed.

[1]) Hij was eerst conrector te *Franeker* en later predikant te *Hauxens* en *Kubaard.*

's Mans zoon, Daniel Simon Siebersma, heeft insgelijks het predikambt bekleed, eerst te *Koudum*, vervolgens te *Schermerhorn* en eindelijk te *Middelburg*, alwaar hij in 1728 gestorven is.

Siebersma behoorde tot de Coccejanen, maar tot die aldus genoemde godgeleerden, welke bijzonder op de praktijk des Christendoms aandrongen, terwijl velen hunner ambt- en tijdgenooten, verdiept in theologische twisten, de Evangelische zedeleer schier geheel vergaten, een geloof predikten, dat zich behoorde te openbaren in gehoorzaamheid aan God. Onder die ernstig tot godvrucht vermanende Coccejanen komt aan Siebersma eene eervolle plaats toe. Groot zijn dan ook zijne verdiensten jegens de christelijke beoefeningsleer. Hij heeft een aantal geschriften uitgegeven, waaruit dit blijkt. Wij kennen van hem: *Afscheydspredikatie van Sexbierum*, — *de saligheid uit de Joden*, — *Abrahams vriendenmaal*, — *over het H. Euangelium van Joann.*, — *Intreepredikatie te Finnaard*, — *de heerlijkheid Gods in Braband*, — *de heerlijkh. Gods in Vlaanderen*, — *de heerlijkh. Gods aan den Donau*, — *de heerlijkh. Gods in Piemont*, — *Paradijsche godgeleerdheid*, — *over den propheet Jesaia*, — *de bekeerde moordenaar*, — *over het oude geloof*, — *vijftigjarig jubilé*, — *geestelijken mensch*, 1726.

Zie overigens: Ypeij en Derm., III. blz. 363 verv. en de aant.

Christoffel Siedenburg, in 1754 te *Amsterdam* geboren, ontving zijne eerste leiding van den Lutherschen kerkleeraar Klap, en bezocht vervolgens het athenaeum zijner geboortestad. Later begaf hij zich naar *Leipzig*, waar hij het onderwijs van Ernestie Morus genoot. In 1778 proponent geworden bij de Lutherschen, werd hij in het volgend jaar te *Zutphen* beroepen. Van daar vertrok hij in 1785 naar *Middelburg*, en van hier in 1798 naar *Enkhuizen* en wel bij de hersteld-Lutherschen. In 1807 volgde hij de roepstem der *Edamsche* gemeente. Jaren lang mogt deze de dienst van den begaafden man genieten, tot dat hij in 1829 het emeritaat verkreeg. Hij overleed te *Leiden* den 25 Februarij 1836.

Siedenburg was een man van uitgebreide kennis, die een scherpzinnig en helderdenkend godgeleerde mogt genoemd worden. Wat hij als kanselredenaar, schriftuitlegger en theologant was, blijkt uit *Twee leerredenen bij bijzondere gelegenheden*, Middelb. 1789, — maar vooral uit zijn *Onder-*

zoek van de vraag: *of de zonde tegen den H. Geest heden ten dage nog kan bedreven worden*, Amst. 1793.

Zie overigens: Dr. J. T. Bergman, herinnering aan C. Siedenburg, in den Recenc. voor 1837, ook afzonderlijk gedrukt. Domela Nieuwenhuis, aanteekeningen omtrent de gemeenten *Monnikendam*, *Edam* en *Purmerend*, in de Bijdragen van S. Jacobi en D. Nieuwenhuis, V, blz. 67.

Simon Simonides, in 1629 in de *Rijp* geboren, begon zijne loopbaan als predikant bij de Hervormde gemeente van *Oosthuizen* en *Obrede*. Van daar vertrok hij in 1651 naar *West-Zaandam*. In het volgend jaar nam hij het beroep naar *Rotterdam* aan, waar hij eenige jaren vertoefde, tot dat hij in 1664 naar *'s Gravenhage* vertrok. Hij mogt geenen hoogen ouderdom bereiken, en overleed den 27 April.

Ongetwijfeld zou Simonides eenen zeer eervollen, ja zelfs loffelijken naam onder zijne tijdgenooten verdiend hebben, zoo hij minder hartstogtelijk ware geweest. Geenszins duiden wij het hem ten kwade, dat hij een warm aanhanger was van het doorluchtige Stamhuis, aan hetwelk ons vaderland zoo groote en velerlei verpligting heeft. Ook wij hebben Oranje lief. Maar bij al de voorliefde voor zijne partij, in die dagen van burgerlijke verdeeldheid niet vreemd en om het algemeene te verontschuldigen, had hij niet moeten vergeten, dat hij een prediker van het Evangelie des vredes en een dienaar van Hem, wiens rijk niet is van deze wereld. Had hij niet geschroomd om, toen in 1665 zich bij sommigen eenige neiging vertoonde om Willem III op den stadhouderlijken zetel te verheffen, die neiging van den 's Gravenhaagschen kansel aan te vuren en hevig uit te varen tegen wie daarvan afkeerig waren, meer was het te veroordeelen, dat hij, getuige geweest zijnde van den gruwelijken moord, aan Joan en Cornelis de Wit gepleegd, den daarop volgenden dag op den predikstoel die euveldaad eene wrake en een werk Gods noemde, en verzekerde, dat zij, die zich daaraan schuldig hadden gemaakt, veeleer beloond dan gestraft zouden worden. Oudaen heeft hem in zijnen *Haegsche broedermoord* over deze den Evangeliedienaar onwaardige taal scherp gehekeld.

In weerwil van de smet, hierdoor op zijn karakter geworpen, is er veel tot lof van Simonides te zeggen. Stroomde hem het bloed wat warm door de aderen, hij was een vriend

van godsdienst en vroomheid. Die ademde in zijne gedichten, welke hij, naar de gewoonte dier tijden, grootendeels voor de werken van anderen schreef. Een bijzonder bundeltje, onder den titel: *Proufken van geestelycke gesangen* is gevoegd bij de *Huysgesangen* van Redderus.

Vele zijner geschriften heeft de pers, vooral na zijnen dood, algemeen bekend gemaakt. Zij kenteekenen hem als zeer ijverig en schrander. Wij kennen van hem: *de Bloetbruydegom*, — *afscheydspredicatie van Rotterdam*, — *de wandel na den hemel*, — *op het bedijken van de Beemster*, — *eerste predicatie in 's Gravenhage*, — *de Geestelijke droefheid*, — *Nodige boetspraaken.*

Zie overigens: Ypeij en Derm. II. blz. 502. Harderwijk a. w. blz. 37 verv.

Menno Simons, in 1496 te *Witmarssum* geboren, behoort zeer zeker in deze bladen vermeld te worden. Als oorspronkelijk Nederlandsch hervormer en als ijverig beoefenaar en onderzoeker der christelijke leer, heeft hij aanspraak op de belangstelling der nakomelingschap. Het kan nogtans niet onze taak zijn om zijne levensgeschiedenis in al hare bijzonderheden te schrijven. Zoo daaraan behoefte ware (en, bij hetgeen in de laatste jaren voortreffelijks over hem gezegd is, bestaat deze niet) zou het ons door de beperkte ruimte, daartoe ten dienste staande, worden verboden. Wij behooren ons dus met eene algemeene schets te vergenoegen.

Niet alleen de wensch zijner betrekkingen, maar ook zijn eigen vroom gemoed deden hem den geestelijken stand kiezen. In 1524 aanvaardde hij het priesterambt te *Pingjum*, in de nabijheid zijner geboorteplaats gelegen. Hier vervulde hij zijne herderlijke pligten met voorbeeldige trouw. Tevens openbaarden zich in zijn binnenste twijfelingen, die wij gerustelijk meer verlichte denkbeelden mogen noemen, iets, wat in *Friesland*, waar de Roomsche geestelijken doorgaans meer vrij dachten, en het onafhankelijke van het nationale karakter niet zoo verloochenden dat zij zich geheel slaafsch onder het kerkelijk juk bogen, niet vreemd was. Bijzonder kwam bij hem de bedenking op, of het mogelijk ware, dat bij en door het uitspreken van het priesterlijk formulier wijn en ouwel in het waarachtige ligchaam en bloed des

Heeren veranderden. Intusschen was hij nog geheel vreemling in den Bijbel, die in *Friesland* meer dan elders, door de geestelijken werd gelezen. Menno, reeds door zijne opkomende twijfelingen geschokt, vreesde, dat hij, dezen ontvouwende, nog meer in zijne overtuiging mogt geschokt worden. De vraag: wat is waarheid, welke die zijner eeuw, en reeds door Luther beantwoord, was geworden, werd ook in de pastorie van *Pingjum* gedaan, maar nog had Menno geene vastheid van geest genoeg om naar het antwoord te zoeken. Allengs werd echter zijne vrees door zijne belangstellende weetgierigheid verdrongen en het Nieuwe Testament opgeslagen. Wat hij verwacht had, gebeurde. Er rees meer twijfel bij hem op. Duisterder werd het voor zijnen geest, maar tot geene overtuiging gekomen, bleef hij der Roomsche kerk getrouw. Hij had eenen krachtigen spoorslag noodig om hem op de ingeslagene baan van onderzoek te doen voortgaan. De Voorzienigheid liet het hem daaraan niet ontbreken.

Onder al deze twijfelingen en inwendigen strijd had hij het stille *Pingjum* met het aanzienlijker *Witmarssum* verwisseld. Zich toevallig te *Leeuwarden* bevindende, was hij daar getuige van het uiteinde van Sicke Snijders, die in 1531 ter dood werd gebragt, omdat hij zich had laten herdoopen.

Dat martelaarschap, zoo edel en vroom gedragen, maakte diepen indruk op Menno, die naar *Witmarssum* wederkeerde met het ernstige voornemen om in het Nieuwe Verbond te zoeken, wat aangaande den kinderdoop geleerd werd. Nu had hij een bepaald doel, en zijn vroeger door zooveel geslingerde geest ontving kracht om moedig de waarheid na te sporen en de slotsommen van zijn onderzoek voor zich zelven niet te verbergen. Hij kwam tot de overtuiging, dat de wederdoopers op dit punt niet dwaalden. Hij meende geene enkele plaats te hebben gevonden, welke ten voordeele van den kinderdoop sprak. Het was er echter verre af, dat hij hierdoor werd bewogen zich tot de wederdoopers te begeven. Hij gruwde van het woeste, losbandige en de maat overschrijdende, dat hun eigen was, hoezeer hij, nu ook de schriften der Hervormers leerende kennen, met de Zwingliaansche rigting van de gematigden der herdoopers instemde. Het was er even verre af, dat hij zich van de Roomsche

kerk wilde afscheiden. Hiertoe drong den gemoedelijken man echter eerlang eene bloedige gebeurtenis.

De stadhouder van *Friesland*, Jurriaan Schenk, versloeg in 1536 de wederdoopers, die het Olde-klooster, met eenen moed, eener betere zaak waardig, hadden verdedigd. Onder hen, die daar omkwamen, bevonden zich ook, die tot de weinigen behoorden, aan welke Menno zijne gevoelens gedeeltelijk had doen kennen. Nu kwam de vraag bij hem op, of deze, zoo hij geheel vrij tot hen gesproken en rondelijk zijne meening verklaard had, zich wel onder de oproerigen zouden hebben geschaard, of hij wel gehandeld hadde, zoo als het hem als man en christen voegde? Kwam hierdoor het denkbeeld op, of het geen pligt ware openlijk op te treden, tot dat besluit werd hij bovendien gedrongen door zeven of acht mannen, even als hij, van den kinderdoop afkeerig, en *die niet alleen van de Muntersche, maar ook van alle wereldsekten, vervloekingen en gruwelen een hartelijk schuwen droegen.*

Het jaar 1536 zag hem priesterstand en stillen kring vaarwel zeggen, om *zich te begeven in alle ellende en armoede onder het drukkende kruis van Christus.* Dat besluit was ontstaan in den loop van jaren, eerst, zonder dat hij zelf het vermoedde, later krachtiger en duidelijker voor zijnen geest geworden. Het was ontwikkeld door den gang der gebeurtenissen en eigen en vrij onderzoek; het was tot rijpheid gekomen uit gemoedelijke overtuiging; het trad in het leven na ernstig gebed.

Nu stond Menno Simons daar niet meer in priesterlijk prachtgewaad, maar, wat hem hoogeren eerbied bij de nakomelingschap schonk, als zelfstandig hervormer. Wij zeggen hier met nadruk als *zelfstandig* hervormer, want, hoezeer vele zijner denkbeelden niet nieuw waren en de aanleiding om ze op te nemen in zijnen geest van elders was aangebragt, rijpten zij nogtans door eigen nadenken, eigen onderzoek en onder ernstig beraad. Van daar dan ook het eigenaardige, dat hem en zijne gevoelens kenmerkte, dat hem in staat stelde om aan het hoofd der Doopsgezinden te staan en hen als eene gezindte te ordenen.

Waar hij, afkeerig als hij van hunne wanstaltige gevoelens was, met diep mededoogen de wederdoopers beschouwde

en het zijne *beroeping* achtte hen tot beteren zin te voeren, het verkeerde te doen afleggen, het behoudbare te doen reinigen, kon het niet anders of de gematigden onder dezen moesten hem toevallen. Waar hij den kinderdoop afkeurde en dien der bejaarden alleen aanprees en goed noemde, moest hij bijval vinden bij die Nederlanders, welke reeds vóór Menno Doopsgezinden mogen genoemd worden en die, verre van met de wederdoopers te verwarren, hunnen oorsprong van de Waldensen ontleenden. Reeds bemoedigd door de Hervorming, voegden zij zich gaarne bij den man, die met krachtige taal hunne meeningen beleed. Zoo ontstond onder zijne leiding een van de overige protestanten afgescheiden kerkgenootschap, dat der Doopsgezinden.

In 1536 trad Menno openlijk met zijne schriften en hervormingsprediking op. Dat de Witmarssumsche priester, eenmaal die rigting gekozen hebbende en dadelijk met de wederdoopers verward, in het oog moest loopen, lag in den aard der zaak. De geloofsvervolging loofde dan ook eenen aanzienlijken bloedprijs uit op zijne gevangenneming; maar, even voorzigtig als vastberaden, wist hij zijne vervolgers te ontwijken en hunne lagen te verijdelen. Hij doorreisde het tegenwoordige *Friesland*, *Groningen* en *Oost-Friesland*, en mogt zich in de uitbreiding zijner gezindte verheugen. Later treffen wij hem ook bij den *Rhijn* aan en eindelijk in den omtrek van *Hamburg*.

Menno ondervond niet alleen den haat der Roomsche kerk, maar ook de protestanten waren hoogelijk tegen hem en zijne leer ingenomen. Het denkbeeld, dat deze met die der Herdoopers gelijk stond, was zoo diep ingeworteld, dat niets in staat scheen om dit te ontzenuwen. Menno weigerde intusschen niet, maar bood zelfs meermalen aan om, naar de gewoonte dier dagen, in openlijke gesprekken zijne meeningen te verdedigen. Het merkwaardigste was dat tusschen hem en à Lasco in 1543 te *Embden* gehouden. Het eindigde echter, zonder dat van eene der beide partijen iets was toegegeven. Op raad van à Lasco werd te *Bonn* zijn aanbod tot het houden van een mondgesprek afgeslagen, en te *Wezel* werd het beantwoord met hem met den beul te bedreigen.

Menno, aan zoo geduchte vervolging en aan zoo terug-

stootende behandeling onderworpen, oogstte ook bij de zijnen niet altijd vreugde in. Deze waren verre van eensgezind Omtrent verschillende stukken, vooral omtrent den ban in zijne geheele toepassing, bijzonder aangaande de daaruit voortvloeijende wijding, ontstond twist en verschil. Het kostte hem veel beleid op al de vragen, daaromtrent opgeworpen, te antwoorden, en niet altijd gelukte het hem zijn doel ter bevrediging te bereiken. Indien wij hem echter in zijne handelingen ten dezen wilden volgen, zouden wij genoodzaakt zijn eene geschiedenis te schrijven van de opkomst en den voortgang der Doopsgezinden, welke niet tot het oogmerk van deze bladen behooren. Wij keeren dus tot Menno zelven weder.

Het hoofdbeginsel, waarvan hij uitging, was, dat men alleen Gods woord, en geenszins menschelijk gezag, in geloofszaken moest raadplegen en volgen. Daarom was er dan ook geen andere regel, dan de gewijde Openbaring. Hieruit vloeide van zelf voort, dat Menno's gezag bij de Doopsgezinden beperkt moest wezen en dat het ook geenszins in zijn plan lag om dit hooger te doen eerbiedigen, dan met het opgegeven beginsel kon overeenstemmen. Dit beginsel, kenmerk van het Protestantisme in het algemeen, werd getrouwelijk gehandhaafd, hoezeer het, eigene inzigten en meeningen niet geheel doende verloochenen, niet altijd even onpartijdig op het ontwikkelen der leer werd toegepast.

Een der hoofddenkbeelden van Menno bevatte de leer der regtvaardiging in zich. Te regt had de Hervorming die der Roomsche kerk bestreden; doch nu waren er ook, die te weinig waarde aan de werken der godzaligheid hechtten. De Friesche hervormer drong op deugd en godvrucht, en wel op zeer strenge wijze, aan. Het is waar, dat hij ook hier in de middelen, ter bevordering daarvan aangeprezen, de maat overschreed en dat er in zijne leer omtrent de kerkelijke tucht veel is af te keuren; maar men vergete den tijd niet waarin hij leefde en handelde, en evenmin, dat in het algemeen de denkbeelden dier dagen bij de Protestanten omtrent de kerkelijke tucht zeer streng geweest zijn.

Menno was inderdaad een bekwaam, verstandig en zelfs geleerd man. Hij paarde aan helderheid des hoofds vroomheid van hart, aan mannelijken moed voorzigtig beleid,

aan ijzeren volharding zachtmoedige liefde, aan vastheid van besluiten krachtigen wil.

Den avond van zijn werkzaam en woelig leven bragt hij niet op den vaderlandschen bodem door. De ruste, hem daar geweigerd, vond hij in den vreemde. Hij had zijn verblijf gekozen op eene hoeve tusschen *Lubeck* en *Hamburg*, het *woeste veld* geheeten. Hier overleed hij op den 13 Januarij 1561. Hij was, evenals de andere hervormers, gehuwd geweest [1]).

Groot is het aantal schriften, hetwelk Menno vervaardigd heeft en dat allengs het licht heeft gezien. Zij getuigen van zijne kennis en ijver evenzeer, als zij zijne bijzondere meeningen in een helder licht stellen en de moeijelijkheden aantoonen, met welke hij te worstelen heeft gehad. Het ligt niet in ons plan die geschriften te analiseren. Voor hen, wie ze minder ten dienste staan, noemen wij slechts eenige titels van afzonderlijk uitgegevene. Daartoe vermelden wij: *Klare beantwoordinge over een schrift van Geelius Faber*, — *Menno's uitgang uit het Pausdom*, Leeuw. 1536, — *Bewijs, dat Jezus Christus de regte beloofde David is tegen de blasphemie van Jan van Leyden*, geschreven in 1534 en uitgegeven 1536, — *Fundamentboeck*, 1539, — *Droefelijke supplicatie der arme en ellendige christenen aan de overheden*, 1552, — *Summatieboek*, Hoorn 1600. De eerste, hoezeer onvolledige, verzameling zijner werken zag het licht in 1600, in 8°, zonder vermelding van plaats of drukker, onder den titel: *Sommarie of byeenvergadering van zommige bekentenissen des geloofs, mitsgaders eenige waarachtige veranderingen op zommige schriften van Gellius Faber enzv.*, gedeeltelijk herdrukt Alkmaar 1601, in 8°, vermeerderd met andere stukken, Amst. 1613, in 8°, Alkm. 1646, in 4°, 1651. De volledigste verzameling is: *Opera omnia theologica of alle de Godgeleerde werken van Menno Simons*, Amst. 1681 in folio.

Zie overigens: Brandt op het register. Ypeij, gesch. der systh. Godgel., III. blz. 139 verv. A. M. Cramer, het leven en de verrigtingen van Menno Simons, Amst. 1837. Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in *Friesland*, alsmede die van hen in *Groningen* enzv., en die in *Holland* enzv. op de regis-

[1]) Zijne echtgenoot droeg den naam van Geertruid en zijn huwelijk was niet kinderloos. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Friesl. blz. 202, levert eene geslachtslijst zijner nakomelingschap.

ters. J. H. Halbertsma, de Doopsgezinden en hunne herkomst. Mijne schetsen en beelden uit de Nederl. Hervorm.-Gesch., blz. 24. Lezenswaardig is ook: Diest Lorgion, Menno Simons, het 5de stukje zijner Nederl. Kerkhervormers uitmakende.

Adam Simons, den 25 Februarij 1770 te *Amsterdam* geboren, wijdde zich eerst op het athenaeum aldaar en vervolgens op de Leidsche hoogeschool aan de godgeleerde studiën. In 1792 bij de klassis van *Amsterdam* proponent geworden, aanvaardde hij in het volgende jaar de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Vuursche*. Van daar vertrok hij in 1799 naar *Thamen* aan den *Uithoorn*.

Hoewel Simons, gelijk hij het nog in latere dagen toonde, een begaafd prediker was, werd hem echter eene andere loopbaan geopend, op welke hij zich jegens het vaderland, onze geschiedenis en taal verdienstelijk gemaakt heeft. Bij de veranderde inrigting van het hooger onderwijs, benoemde koning Willem I hem tot gewoon hoogleeraar in de Nederduitsche letteren en welsprekendheid te *Utrecht*. Den 25 Maart 1816 aanvaardde hij die betrekking met eene *Redevoering over den waren dichter*, Utr. 1817. Eerst later verkreeg hij den akademischen graad van philos. theor. mag. et litt. hum. doctor.

Als hoogleeraar opende Simons zijne lessen op een, als wetenschap, bij het hooger onderwijs nog weinig bearbeid veld. Hij deed het met groote toejuiching en was, voor wie hem hooren en volgen wilden, een nuttig leidsman op het gebied der vaderlandsche letterkunde. Zoowel in zijne lessen en geschriften, als in zijnen omgang kenmerkte hij zich door veel en degelijk weten, door vernuft en smaak, door blijmoedige opgeruimdheid en vrolijken luim. Zijne minzaamheid en vriendelijkheid wonnen veler liefde en zijn goed hart veler wezenlijke achting. Hij overleed 6 Januarij 1834.

Als theologant heeft Simons zich niet onderscheiden, wel als letterkundige en dichter. Onder de vaderlandsche zangers bekleedde hij eene eervolle plaats. Dit getuigen zijne *Gedichten*, Amst. 1805, waarin kiesche smaak, rijk vernuft en warm gevoel met elkander wedijveren en onder welke wij er vinden geheel in den Horatiaanschen geest, zonder nogtans het Nederlandsche karakter te verloochenen. Overigens bezitten wij van hem: *De waarde van den mensch, in drie zangen*, Amst. 1814, — *Alexander, Keizer der Rus-*

sen, 1815, — *bij de herstelling van Utrechts hoogeschool*, 1815, — *Verstrooide Gedichten*, 1822, — *Het huisselijk geluk, in drie zangen*, 1823, — *Het kasteel van Antwerpen*, 1831, — *Verwelkoming bij den plegtigen aanvang der akademische lessen na de wederkomst der leerlingen van de Utrechtsche hoogeschool uit het leger*, 1831, — J. Geel en A Simons, *Voorlezingen, gehouden in het Lees-Museum te Utrecht*, 1830. Na zijnen dood gaf een zijner zonen een bundel zijner nagelaten schriften in proza uit, onder den titel van *Verhandelingen*, deels van letterkundigen, deels van historischen inhoud.

Zie overigens: van Lith de Jeude, Oratio de vita et meritis Adami Simons. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VII. blz. 217 verv.

Daniel Sinapius, zoon van Daniël Mostaard, aanschouwde omstreeks 1589 het eerste levenslicht te *Amsterdam*. Uit een aanzienlijk geslacht geboren en met voortreffelijken aanleg begiftigd, genoot hij zijne wetenschappelijke leiding aan de kwartierschool te *Harderwijk*. Met even grooten ijver beoefende hij de wijsbegeerte, als de godgeleerdheid. Zijne studiën te *Leiden* voortzettende, werd hij negentien jaren oud, tot doctor in de philosophie bevorderd. Hierop bezocht hij eenige buitenlandsche hoogescholen.

Scheen aanvankelijk bestemd om als leeraar voor de gemeente nuttig te wezen, het vertrek van zijnen voormaligen leermeester Thysius naar de Dordsche synode gaf aanleiding om hem, gedurende diens afwezigheid, het onderwijs in de theologie aan de Harderwijker school waar te nemen. Hierdoor verwierf hij zoo grooten lof, dat curatoren der Leidsche school hem, bij de reformatie van het Staten-Collegie, tot onder-regent aanstelden. In 1635 werd hij tot buitengewoon hoogleeraar in de zedekunde (philosophia practica) benoemd. Ook in deze betrekking maakte hij zich zeer verdienstelijk en kweet zich met lof van de hem opgedragene taak, tot dat een plotselinge dood hem in October 1638 aan de wetenschap ontrukte. Van zijn akademisch onderwijs zijn ons proeven bewaard gebleven in: *D. Sinapii dissertationes ethicae*, Lugd. Bat. 1646. Zeer wordt het heldere en krachtige van zijn onderwijs geprezen, en niet minder zijne bescheidenheid, die zich met vastheid van zien en willen paarde.

Zie overigens: het uittreksel der over hem uitgesprokene lijkrede van

M. Z. Boxhorn vóór de *dissertationes ethicae*. Soerman, Acad. regist. blz. 123. Siegenbeek, Gesch. der Leidsche hooges., I. blz. 113, 149, II. Toev. bijl. blz. 120 en 287. Bouman, Gesch. der Geld. Hooges. I. blz. XIV. verv. 114.

Johannes Scatius, Winthius of **Syntheim,** ook **Johannes van Delden** genoemd, behoorde tot die letterkundigen, welke als leermeesters aan de Deventer fraterschool in het laatste der 15ᵉ en in het begin der 16ᵉ eeuw zooveel gedaan hebben om het licht van kennis en wetenschap in ons vaderland te ontsteken en daardoor de kerkhervorming voortebereiden. Vermoedelijk is hij omstreeks de helft der 15ₑ eeuw in *Overijssel* geboren. Tot de broederschap van Gerard Groote toegetreden, werd hem, met Hegius, het onderwijs in de oude letterkunde opgedragen aan de Deventer school. Deze bereikte onder de leiding dezer beide mannen eenen ongemeenen bloei en uit haar is menigeen voortgekomen, die zeer verdienstelijk mag worden genoemd. Reeds uit dit oogpunt zou Scatius in deze bladen eene korte vermelding verdienen, maar hij heeft hierop vooral aanspraak als leermeester van Erasmus, bij wien zijn onderwijs op hoogen prijs geschat en in dankbaar aandenken bewaard werd. Hij was een voor zijnen tijd zeer verlicht en wetenschappelijk man. Scatius overleed waarschijnlijk in 1533.

Wij bezitten van hem: eene nieuwe en verbeterde uitgave van *Alexander de villa Dei*, Dav. 1488 in 4⁰. Paris. 1504, waardoor hij veel opzien baarde, en welke uitgave weldra meestal op de scholen in *Duitschland* en in ons vaderland gebruikt werd, — *Composita verborum et verba deponentalia*. Dav. 1490, 4⁰. 1495 ibid. 1498, 1499.

Zie overigens: Paquot II. pag. 588. Delprat, over de broederschap van G. Groote blz. 55 verv. en de aldaar aangeh. Schrijvers.

Henricus Slatius, geboren te *Oosterland* op het eiland *Duiveland*, was een der onrustigste mannen van zijn zeer zeker niet rustig tijdperk. Niet alleen was hij bij het intreden van den kerkelijken stand tegen de Calvinistische rigting ingenomen, maar, dat men hem van ver gedreven gevoelens verdacht, blijkt daaruit, dat hij zich viermalen tegen de beschuldiging van Socinianisme moest verdedigen. Zijne eerste standplaats was in de provincie *Utrecht*. In 1615 werd hij tot Episcopius' opvolger te *Bleiswijk* beroepen.

Hier ving eigenlijk zijne onrustige en zoo noodlottig ge-

eindigde loopbaan aan. Het kon niet anders, of een man van zijn karakter moest, bij de toenemende hitte der Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche twisten, daarin een warm deel nemen. Niet het minste bleek dit ten jare 1617.

Het is bekend, dat de Rotterdamsche regering voor het grootste deel der remonstrantsche rigting was toegedaan, en dat dit ook invloed gehad heeft op het begeven der haar toekomende collatien, alsmede op de stemming van velen der aan haar ondergeschikte of met haar in betrekking staande gemeenten. Dit nam echter niet weg, dat er ook voorstanders der contra-Remonstrantsche rigting gevonden werden. Toen deze meer en meer bij den veranderden loop der tijden het hoofd opstaken, verlangde zij door predikanten van hunne meening gesticht te worden. Daar de openbare kerken in het bezit der Remonstrantsche leeraars waren, moesten deze zich vergenoegen met in schuren op te treden. Tegen die *schuurpredikanten*, zooals zij genoemd werden, was Slatius bij uitnemendheid verbitterd. Met eene scherpe en partijdige pen schreef hij: *Bewijs dat de Schuurpredikanten zijn vrienden en toestanders van dese leere, dat God onmondighe jonge kinderkens, die in hare onbejaertheyt sterven, selfs der gheloovighen, van eeuwigheyt heeft verworpen ende in tijden verdoemt*, enzv. Rott. 1617 in 4°. Hiermede niet te vreden, begaf hij zich op den 30 September 1617 naar de schuur te *Bleiswijk*, waar destijds de later als hoogleeraar bekend geworden Johannes Cloppenburg voor zijne geloofsgenooten het avondmaal zou bedienen, en daagde dezen op eene hoogst onbescheidene en zeer onbetamelijke wijze tot een twistgesprek uit. In den aanvang werd dit geweigerd, maar Cloppenburg kon den drang van Slatius niet geheel weerstaan. De twistrede werd echter op dien dag niet geeindigd, maar de voortzetting vond later geene plaats. Nogtans had dit alles en het onstuimige van Slatius geheele handelwijze zooveel opzien gebaard, dat onze beroemde Grotius niet aarzelde de Rotterdamsche regering tot het ontslaan van den onrustigen leeraar te raden.

Die tusschenkomst van het wereldlijk gezag was echter niet noodig. De zaken der Remonstranten waren verloopen, en in 1618 vond de Delftsche synode genoegzamen grond om Slatius van zijne bediening te ontzetten. Ook bij die

gelegenheid gaf hij blijken van zijnen onstuimigen aard. Intusschen vond de nationale kerkvergadering van Dordrecht plaats. De Remonstranten werden veroordeeld en ook de voormalige Bleiswijker leeraar, toen hij de akte van stilstand weigerde te teekenen, buiten het land gebannen.

Wel deelde hij nu in het lot zijner Remonstrantsch-gezinde ambtsbroeders, doch daarom geenszins in hun vertrouwen. Immers op zijn verzoek, stond men hem wel op de vergadering, te *Waalwijk* den 17 Augustus 1619 gehouden, het genot der geldelijke voordeelen toe, voor zooveel de middelen dit zouden gedogen, maar verklaarde tevens zijne dienst niet zonder ergernis te kunnen gebruiken, daar hij bij wie hem kenden, voor zeer onhandelbaar gehouden werd; een besluit, dat in eene volgende vergadering niet alleen bekrachtigd werd, maar nog scherper jegens hem luidt, daar het tevens van zijne onbillijke zeden spreekt. Desniettegenstaande droeg men hem, hetzij om den man, wiens rusteloos karakter hem gevaarlijk maakte, niet geheel voor het hoofd te stooten, hetzij omdat men toch van zijne wezenlijke gave partij wilde trekken, het nazien op van die geschriften, welke de Remonstranten ter verdediging van hunne zaak het licht lieten zien. Doch ook hierbij raadpleegde Slatius meer zijne hartstogten, dan de goede trouw en het belang der zaak. Zoo werd hem ook het nazien toevertrouwd van een werkje, dat oorspronkelijk door Arnoldus Neomagus geschreven, na het verschijnen der *Canones Dordracenae*, uitkwam onder den titel: *'t Hemelsch Synodus en 't rechtmaatig oordeel gehouden tot Sion, teghen 't aerdsche Synodus-nationaal, gehouden tot Dordrecht.* Hij veroorloofde zich niet slechts in dit geschrift veel te veranderen, maar dit was zoo scherp, zoo overeenkomstig de heftigheid van zijn karakter en zoo weinig overeenstemmend met dat van den eigenlijken schrijver, dat hij met dezen in hoogen twist kwam en zich het misnoegen van het meerendeel der Remonstrantsche predikanten berokkende. Geenszins bleef hem dit verborgen. Evenzeer verdroot het hem, dat men hem niet toestond de verstrooide kerken te dienen. Hierop besloot hij eenen beslissenden stap te doen ten einde zijn lot, dat inderdaad, ten gevolge van geldelijke ongelegenheden, drukkend was, te verbeteren. Den 9 Julij 1621 leverde hij een

verzoekschrift in bij de directeuren der societeit, waarin hij of zijn ontslag van alle verbindtenissen met de broederschap verlangde, of een spoedige aanwijzing, waar hij haar bij de gemeenten kon dienen. Bevreesd, dat hij de akte van stilstand mogt teekenen en, teruggekeerd in het vaderland, groote onrust bij de Remonstranten verwekken, gaf men hem een ontwijkend antwoord, maar tevens, gelijk reeds vroeger, eenigen geldelijken onderstand.

Het was er verre af, dat dit hem bevredigde. Tot zijnen spijt had men hem het nazien der drukproeven ontnomen. Bovendien leed hij geen onbelangrijk verlies door het in beslag nemen van hem toebehoorende boekwerken te *Leiden*. Vergeefs waren zijne klagten, zelfs bij Uitenbogaert en Episcopius. Hij gevoelde zich verlaten en veracht. De overtuiging, dat men hem niet begeerde, drukte hem. Zijne schuldeischers te *Antwerpen* prangden hem, en den 9 Julij 1622 vertrok hij naar het vaderland, evenwel, zooals het ons toeschijnt, zonder eenig bepaald plan voor de toekomst.

Slatius vestigde zich te *Delft*, waar hij bij eenen Remonstrant inwoonde en door het vervaardigen en verkoopen van fijne wateren in zijne behoefte trachtte te voorzien. Intusschen verkeerde hij in eenen toestand, zeer geschikt om het heftige en verkeerde van zijnen gemoedsaard tot een gevaarlijk uiterste te doen overslaan. Terug gestoten bij hen, met wie hij dezelfde rigting had aangekleefd, zich evenmin aan eene tegenovergestelde kunnende aansluiten, — bij wezenlijke en hem zelven niet onbekende gaven tot eene werkeloosheid gedoemd, die zoo geheel in strijd was met zijnen rusteloozen geest, — bovendien lijdende onder en verbitterd door de minachting, die hij ondervond, en eindelijk gezweept door zich meer en meer openbarende behoefte, voedde hij in zijne ziel eenen al, wat nog goed was, verteerenden wrevel en was hij in eenen staat, waar elke onderneming hem liever dan werkeloosheid, elk middel om zijne belangen te bevorderen, hoe zwart het ook mogte wezen, welkom was geworden.

Allereerst vervoegde hij zich nogmaals bij de directeuren der remonstrantsche societeit, ondersteuning vorderende en vooral vergoeding voor een door hem geschreven en in beslag genomen werkje: *vrijmoedig onderzoek der plakaten.*

Zijne eischen, even onbescheiden als overdreven, werden afgeslagen. Nu viel hij hoe langer zoo dieper. Zijn wrevel moest uitbarsten. In prins Maurits zag hij de oorzaak van al zijne zwarigheden. Hem tastte hij aan in zijn ten jare 1622 te *Gouda* gedrukte: *klaar lichtende fakkel.* Weldra ontving dit boekske, met bitteren gal geschreven, eene meer dan heillooze bestemming. Slatius toch had zich laten overhalen om een werkzaam deel te nemen in den moordaanslag door den Heer van Stoutenburg, Adriaan Adriaansz. van Dijk en anderen, tegen Maurits van Oranje gesmeed. Hoop op voordeel en zucht naar wraak, hadden hem zoo diep doen zinken. Bij het ontdekken en mislukken van den aanslag was het hem wel gelukt zich door de vlugt te redden, maar te *Rolde* in *Drenthe*, meest door zijn eigen gedrag, gevangen genomen en herkend zijnde, werd hij naar 's Gravenhage overgevoerd. Ook in den kerker openbaarde hij eene terugstootende laagheid. Om de gunst van zijne regters of van den prins te winnen, schreeft hij: *klaer vertoogh gheschreven ende onderteykent by eyghene handt* enz., hetwelk drie maanden na zijnen dood op last der Hollandsche staten het licht zag. Dit geschrift was in bitteren toon tegen de Remonstranten gesteld en voerde harde beschuldigingen tegen hen aan. Nogtans verzekert men, dat Slatius het kort vóór zijnen dood in een aan zijne huisvrouw ter hand gesteld schrijven introk, eene verklaring, welke bewaard is gebleven in *Naemscherm der Remonstranten teghen Slatii klaer vertoogh*, door N. Grevinckhoven.

Op den 5 Mei 1623 vond de rampzalige man zijnen dood op het schavot; tot den jongsten oogenblik zijns levens getrouw aan het karakter, dat hij immer had ten toon gespreid. Brandt verklaart te regt, dat het hem wel aan geene goede geestes-gaven ontbrak, maar dat hij den haat meer dan de liefde voorstond.

Behalve de reeds genoemde geschiften worden aan Slatius toegeschreven: *de ghepredestineerde dief*, Frederikst. 1619, — *kristalijne spieghel.* — *Morgenwekker,* — *Wel-biddens onderwijs met eene verklaringe over 't gebedt des Heeren*, 1621.

Zie overigens: Brandt op het register. La Rue blz. 386 verv. Ypey en Derm. II. blz. 271. aant. blz. 194. J. Tideman, a. w. blz. 169.

Jan van der Slooten, Johannes Slotanus of van

Geffen, gelijk hij naar zijne geboorteplaats in de meijerij van *'s Hertogenbosch* genoemd werd, was een zeer werkzaam lid van de Dominicaner orde, welke hij te *Keulen* heeft aangenomen. Reeds in zijne jeugd met een blakende zucht voor de uitbreiding der kerk bezield, werd hij van zijn verlangen, om als zendeling onder de wilden van *Amerika* te arbeiden, alleen door eene zwakke gezondheid en door gehoorzaamheid aan zijne oversten teruggehouden. Later verkreeg hij de doctorale waardigheid, en trad niet slechts als leeraar der theologie, maar ook als inquisiteur in het bisdom *Keulen* op. Door zijne tijdgenooten voor een zeer geleerd man gehouden en door sommigen buitengemeen hoog geprezen, keerde hij de wapenen van zijnen geest vooral tegen de Protestanten. Zijne werken getuigen van zijne hooge ingenomenheid met *Rome* en met zijnen diepen afkeer van al, wat dit gewoon was ketterij te noemen. Hij overleed den 9 Julij 1560.

Van der Slooten heeft nagelaten: *de retinenda fide orthodoxa et Catholica, adversus haereses et Sectas, et precipue Lutheranam*, Colon. Agripp. 1559, waarbij gevoegd werd *de verbi Dei virtute et ecclesiae insuperabili potentia*, Ibid. 1555, — *De octo beatitudinibus Sermones* 14, Ibid. 1556, — *Apologiae justi Velsii Hagani Confutatio*, ibid. 1557., — *De baptismo parvulorum*, ibid. 1559., — *In psalmum* 90 *qui habitat etc. homiliae novem.*, — *Dialogus de Barbaris nationibus convertendis ad Christum*, ibid. 1559., — *de oratione*, — *Concio Latine pronunciata in Capitulo majoris ecclesiae Coloniensis a*°. 1544., — *Homiliarum de principiis mysteriis Divinae incarnationis et humanae redemtionis ac salutis libri* 3 *cum indice copiosissimo*, ibid. 1557., — *disputationum adversus haereticos liber unus, in quo, sub propugnatione articulorum justo velsio Coloniae propositorum omnes ferme hujus saeculi controversiae discutiuntur; nempe de ecclesia, de primatu Petri et ecclesiae Romanae, de oecumenicorum conciliorum auctoritate, de veritate corporis et Sanguinis Christi in Eucharistia, de Communione alterius speciei de sacrificio missae, de ecclesiae 7 Sacramentis, de veneratione et invocatinone Sanctorum, de purgatorio, de templorum aedificatione, et utilitate Ceraemoniarum et aliis*, ibid. 1558. Bovendien heeft hij eenige ongedrukte werken achtergelaten.

Zie overigens: Paquot III. pag. 60 suiv.

Willem Sluiter, den 26 Maart 1627 te *Nede* geboren, en uit een niet onaanzienlijk Overijsselsch geslacht gesproten, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool, waar hij inzonderheid de leiding van Voetius genoot en volgde. In 1650 proponent geworden, aanvaardde hij het predikambt te *Eibergen* twee jaren later. Hier bragt hij eene reeks van jaren in landelijke rust door, zijnen tijd verdeelende tusschen het trouwe waarnemen zijner ambtspligten en het beoefenen van stichtelijke poezie. Zijn huwelijk met Margaretha Sibilla Hoornaart, hetwelk hem eenen zoon en eene dochter schonk, was van korten duur. De opvoeding zijner kinderen aan zijn schoonmoeder te *Deventer* moetende overlaten, leefde hij zeer eenzaam en afgetrokken. De inval der Munsterschen in 1665 deed hem voor eenigen tijd de wijk naar elders nemen. In zijn geliefd *Eibergen* teruggekeerd, leefde hij nog meer afgetrokken dan vroeger, totdat de oorlogsgebeurtenissen van 1672 hem op nieuw op de vlugt dreven. Nu nam hij een halfjaar de predikdienst te *Deventer* waar. Gelijktijdig naar eene plaats in Holland en naar *Rouveen* beroepen wordende, gaf hij, met toestemming zijner vorige gemeente, aan het laatste de voorkeur. In 1673 werd hij daar bevestigd, maar reeds in December van dat jaar is hij overleden.

Sluiter was een zeer vroom, gemoedelijk en ernstig man, die, hoezeer de rigting van Voetius toegedaan, nogtans afkeerig was van de godgeleerde twisten zijner dagen. Hij mogt met regt een prediker van liefde worden genoemd. Zijn godvruchtige geest spiegelt zich af in zijne gedichten, meermalen in éénen bundel uitgegeven. Zij bevatten zoowel vertalingen van dichterlijke boeken des Ouden Verbonds, als eigene gedachten en de beschrijving van zijn stil, maar werkzaam leven. Niet uitmuntende door dichterlijke waarde, overtreffen zij echter in zoetvloeijendheid anderen van dat tijdperk, en boezemen vooral door de vrome rigting en de gemoedelijke hartelijkheid, die er in heerschen, eerbied in voor den Eibergschen zanger.

Wij vermoeden, dat Willem Sluiter, die in de eerste helft der vorige eeuw predikant te *Rouveen* was, een kleinzoon van hem is geweest. Geene levensbijzonderheden van dezen niet ongeleerden man zijn ons bekend. Alleen weten wij,

dat hij geschreven heeft: *Idea theol. Stoïc. addita Commendatione theologiae Christ. prae Gentili.* Lugd. Bat. 1726, en *Inleiding der H. S. des O. T.*, 2 d. in 4°.

Zie overigens; L. A. J. W. Sloet in de Geld. volks-almanak voor 1836, blz. 150 verv.

Isaac Sluiter, waardig afstammeling van den hier boven gemelden Eibergschen leeraar, zag in 1779 het eerste levenslicht. Hij heeft het predikambt bekleed te *Zalk*, *Zalt-Boemel*, *Arnhem* en laatstelijk te *'s Gravenhage*. Aldaar den 3 December 1809 bevestigd, bleef hij te midden dier gemeente werkzaam, totdat de dood hem den 19 Mei 1836 aan haar ontroofde. Sluiter bezat voortreffelijke gaven en was niet alleen als prediker bij velen, maar om zijn edel karakter, opgeruimden en helderen geest, regtschapenheid en vroomheid bij allen die hem kenden, geacht. Met regt mogt hij het ridderteeken van den Nederlandschen Leeuw dragen. Gedurende geruimen tijd was hij secretaris van het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland, lid van de commissie voor de zaken der Indische kerken en meermalen van de algemeene Synode, bij welke hij meer dan *één* belangrijk rapport heeft uitgebragt.

Sluiter heeft zich niet als schrijver bekend gemaakt, behalve door het verslag, dat hij in der tijd in den *Vriend des vaderlands* gegeven heeft *nopens den godsdienstigen staat in de koloniën van weldadigheid*, waarover hem het opzigt was toevertrouwd. Voor de theologische wetenschap heeft hij zich verdienstelijk gemaakt als Secretaris van het Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst, welke betrekking hij van 1825 tot zijnen dood met voorbeeldigen ijver bekleed heeft.

Zie overigens: Boekzaal 1836, Junij, blz. 784 verv. Royaards, feestrede ter viering van het vijftigjarig bestaan des Genootschaps ter Verd. v. d. Christ. Godsd. blz. 49, 60, 184.

Johannes Smetius of Smith, zoon van **Johan Smith**, laken-handelaar, en Maria Raets werd den 10 October 1590 te *Aken* geboren. Vroeg voor de theologische studien bestemd en eenen veelbelovenden aanleg toonende, ontving hij zijne eerste opleiding op de school van *Odenkirchen* nabij *Dusseldorp*. De vervolging, waaraan de Protestanten weldra blootstonden, noopte zijnen vader hem tot voortzet-

ting zijner oefeningen in 1605 naar *Harderwijk* te zenden. Hier vond hij in Johannes Isaak Pontanus eenen voortreffelijken leermeester, die hem niet alleen deelgenoot maakte van zijne zucht voor de beoefening der geschiedenis, maar hem ook liefde voor de poezie instortte. In October 1609 de schoolsche loopbaan geeindigd hebbende, geleidde zijn vader hem in het volgende jaar naar de akademie te *Heidelberg*. Hier beoefende hij met voorbeeldigen ijver de oude letterkunde, de wijsbegeerte en de godgeleerdheid. In Augustus 1611 werd hij aldaar tot de predikdienst toegelaten. Van *Heidelberg* begaf hij zich naar *Geneve* en reisde vervolgens door *Frankrijk* en *Engeland*.

Inmiddels waren te *Aken* de zaken voor de evangelischen gunstiger geworden. Hij keerde dien ten gevolge naar zijne vaderstad terug en nu werd hij in het najaar van 1613 te *Sittard* beroepen. Niet lang was hij aldaar werkzaam. De Spaansche overheersching verdreef hem reeds in de helft des volgenden jaars. Thans maakte hij eenen uitstap naar *Sedan*, waar hij niet alleen de godgeleerden der toenmaals beroemde hoogeschool hoorde, maar ook als prediker bij de Duitsche Hervormden optrad. Later predikte hij daar ook in de Fransche taal. Vijfentwintig jaren oud aanvaardde hij te *Sedan* tijdelijk het professoraat in de wijsbegeerte en een aantal dissertaties toont, dat hij deze betrekking met lofwaardigen ijver bekleedde. Toen de eigenlijke hoogleeraar Johnston teruggekeerd was, deed onze Smetius afstand van dit ambt. Er is schijn, dat men hem vervolgens aan de akademie te *Saumur* wilde verbinden, maar Smetius verkoos naar *Nymegen* te gaan, waar zijne ouders, daar de stand van zaken te *Aken* op nieuw veranderd was, zich hadden gevestigd. Na een kort verblijf aldaar begaf hij zich andermaal op reis en bezocht vooral de Nederlandsche hoogescholen. In 1618 werd hij te *Nymegen* door eene ziekte getroffen. Deze omstandigheid, hem juist aan die stad boeijende, toen de Hervormde gemeente drie harer leeraars ten gevolge der kerkelijke twisten verloor, gaf aanleiding, dat hij nog in hetzelfde jaar tot predikant aldaar beroepen werd. Het kostte moeite hem tot de aanvaarding dier betrekking te overreden, maar haar eenmaal aanvaard hebbende, vervulde hij haar met trouw.

In 1626 huwde Smetius met Johanna Bouwers. Elf kinderen waren de vrucht van dit gelukkig huwelijk. Hij zelf overleed aan eene ziekte, die zich het eerste op den 11 Mei 1651 op den kansel openbaarde, op den 30 dier maand door velen betreurd.

Smetius was een zeer geleerd man, die ook als predikant te *Nymegen* de verwachting, welke men te *Heidelberg* en te *Sedan* omtrent hem gekoesterd had, niet beschaamde. Schijnt de wijsbegeerte hem daar minder aangetrokken te hebben, hij bleef er het hebreeuwsch en arabisch beoefenen, terwijl hij tevens in het praktische kerkelijke leven van groot nut was, zoowel als lid en voorzitter der klassis en synodale vergaderingen, als door zijne bewerking der klassikale resolutien, later door zijnen zoon uitgegeven.

Vooral bleef hij met ijver de geschiedenis, bijzonder de oudheidkunde, beoefenen. En waar werd hem hiertoe ruimere gelegenheid aangeboden dan te *Nymegen?* De grond om hem henen besloot in zich eenen rijken schat van overblijfselen en gedenkstukken van vroegere eeuwen. Smetius delfde ze op, kocht ze aan, waar die door anderen waren gevonden, ontving ze van velen ten geschenke en het gevolg hiervan was, dat hij zich weldra in het bezit eener kostbare en belangrijke verzameling van oudheden bevond, welke hij zelf omschreven heeft in: *Thesaurus antiquus Smetianus sive notitia elegantissimae supellectilis Romanae et rarissimae Pinacothecae plurimo labore, XXXIII. annorum Curriculo in veteri Batavorum oppido seu Noviomagi ad Vahalim collectae*, Amst. 1658.

Hiermede vergenoegde hij zich niet. Zijn onderzoek ging bij het bezit van zoovele hulpmiddelen dieper. Vrucht hiervan was: *Oppidum Batavorum seu Noviomagum; liber singularis, quo ostenditur Batavorum oppidum Corn. Tacito libr. Hist. V. C.* 19 *memoratum esse Noviomagum* etc. Amst. 1644., — *Antiquitates Noviomagenses*, Noviom. 1678.

Als latijnsch zanger heeft hij zich bekend gemaakt in meer dan één gedicht. Sommigen daarvan zijn voor de werken van anderen, naar de gewoonte dier dagen, geplaatst. Hij hield eene uitgebreide briefwisseling met de voornaamste geleerden van zijn tijdperk en mogt Casaubonus, Capillus en anderen onder zijne vrienden tellen.

Zie overigens: Paquot III, pag. 56 suiv. Bouman I. blz. 43, 93, 110,

118, 256, II 646, N. C. Kist, J. Smetius, in het archief van Kist en Royaards IV. blz. 124 verv.

Johannes Smetius of **Smit**, zoon van den in het vorig artikel genoemden oudheidkenner, werd den 1 Mei 1636 te *Nymegen* geboren. In zijne vaderstad eerst op de latijnsche, later op de illustre school zijne opleiding ontvangen hebbende, verliet hij deze laatste, met het geven eener *disputatio philos. de philosophia in genere*, den 26 Augustus 1654. Hij zette zijne akademische studie te *Utrecht* voort en reisde vervolgens door *Frankrijk* om de hoogescholen van *Sedan* en *Saumur* te bezoeken. In 1661 werd hij tot eersten Hervormden predikant te *Ubbergen* beroepen en van daar in het volgend jaar te *Weurt*. In 1670 nam hij de benoeming aan tot predikant in het schependom van *Nymegen* en in 1679 werd hij in de stad zelve beroepen, waar hij werkzaam bleef tot zijnen dood, die in Mei 1704 plaats vond. Hij was gehuwd met Catharina Bannet.

Aan dezen Nymeegschen predikant, welke Saxe, (*Onom. litt.* V. pag. 10) en Paquot (III pag. 53) met den Amsterdamschen leeraar, van wien wij later zullen spreken, verwarren, hebben wij de uitgaven te danken van den door zijnen vader verzamelde en reeds vermelde klassikale en synodale resolutien. Hij was een zeer verdienstelijk man.

Zie overigens: N. C. Kist t. a. p. blz. 138.

Johannes Smit, in 1630 te *Nymegen* geboren, aanvaardde het leeraarsambt in 1660 te *Herveld* in *Over-Betuwe*, van waar hij in Februarij 1667 naar *Nymegen* vertrok. In November 1680 verwisselde hij deze standplaats met *Alkmaar*, van waar hij in April 1684 naar *Amsterdam* vertrok. Hier overleed hij den 23 Mei 1710.

Smit was een zeer ijverig leeraar, die niet alleen in zijne gemeenten twouwelijk arbeidde, maar ook in ruimeren kring door zijne stichtelijke geschriften nut trachtte te verspreiden. Wij kennen van hem: *Uytlegging van de 12 artykelen des geloofs*, Amst. 1661, — *Salomon's prediker*, ald. 1669, — *Der christenen jubeljaar*, ald. 1700, — *Nederlands blyde en gezegende Pinxterdach*, ald. 1706, — *Nederlands blyde en gezegende veldtogd des jaars* 1706, ald. 1706, — *Over het boek Esther*, — *Over het Hooglied en over den brief van Jacobus*, — *Over den eerste Psalm*, —

Over Rom. XV, achter het werk over Esther, — Over het verstand der tijden, — De levenswijze en predikdienst van Dr. Whitefeld, — Christi voorbereiding tot zijn eigen dood.

Zie overigens: Veeris, Kerk. alphab. blz. 189. Paquot, Kist, t. a. p. van Maurik.

Franciscus Smit, te *Leiden* geboren, werd in 1728 tot predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Alkmaar* bevestigd. Hier bedankte hij voor het beroep naar *Enkhuizen*, maar in 1738 nam hij dat naar *Haarlem* aan. Van hier vertrok hij in 1742 naar *Rotterdam*, waar hij in 1778 het emeritaat bekwam.

Hij heeft zich bekend gemaakt door het vertalen van het hoogduitsche werk: *Johannes Gerhardus, de kruisgeschiedenis van den Heere J. C.*, 2 dn., 1749, en door zijne *Lijkrede op het afsterven van Z. D. H. Willem K. H. Friso, over Genes. L vs.* 26. Rott. 1752.

Hij schijnt een ijverig beoefenaar der kerkgeschiedens geweest te zijn. Een handschrift van hem over de kerkelijke historie berust bij de Synodale Commissie der Evang-Luthersche kerk.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, de Evang. Luth. gemeente te Alkmaar, in de Bijdragen van Schutz Jacobi en D. N. V. blz. 161.

Henricus Smit, geboren te *Amsterdam*, heeft het predikambt aanvaard te *Huisduinen* en *den Helder* in 1689, in 1692 te *Uitgeest*, in 1703 te *Enkhuizen*, waar hij den 16 Nov. 1722 overleed.

Wij vinden van hem vermeld: *Nebucadnezar's pracht, val en herstel, — van 't heilig Avondmaal, — predikaatjen Silveren trompet.*

Zie overigens: Veeris blz. 189. Van Maurik.

Dingeman Wouter Smits, in 1748 geboren, werd, proponent zijnde, in 1772 te *Zuilen* beroepen, hetwelk hij in het volgende jaar met *Amersfoort* verwisselde. Van daar begaf hij zich in 1776 naar *Rotterdam*. Hier stond hij in zoo hooge achting, dat de regering hem in 1787 tot hoogleeraar in de theologie aan de illustre school aldaar benoemde. Hij overleed den 12 Januarij 1806.

Smits, die te *Rotterdam* zeer geliefd was, behoorde tot de warme aanhangers van het huis van Oranje. Wij weten niet, dat hij iets van zijnen arbeid het licht heeft laten

zien. Na zijnen dood gaf Scharp, op verzoek van velen der Rotterdamsche gemeente, uit: *drie laatste leerredenen*, Rott. 1806.

Zie overigens: v. Harderwijk, blz. 95.

Adriaan Joriszoon Smout, omtrent wiens geboorte en opleiding ons niets zekers bekend is geworden, volbragt zijne akademische studien waarschijnlijk te *Leiden*. Men vergunde hem althans in 1601 aldaar om op buitengewone dagen de logica te onderwijzen. In 1604 werd hij tot predikant bij de Hervormde gemeente te *Rhoon* en *Pendrecht* beroepen. Hier deed hij om ons onbekende redenen in 1606 afstand van zijne dienst, nogtans niet om zijnen tijd ledig door te brengen, want hij verbond zich om den Rotterdamschen predikant Geselius [1]) in diens arbeid te ondersteunen.

Beide deze leeraars waren niet alleen hevige tegenstanders der Remonstranten, maar met hartstogtelijken haat tegen hen bezield. Smout niet het minste. Menigmalen toonde hij dit tot groot misnoegen der meer Remonstrantschgezinde wethouderschap van *Rotterdam*. In 1609 aanvaardde hij het beroep naar *Delftshaven*. Hier verflaauwde zijn onverdraagzame ijver niet. Een krachtig bewijs daarvan leverde zijn: *Schriftuurlijk ja, of de leerpunten die huyder ten dage in geschil getrokken worden, het fondament der Saeligheidt raeken, of niet*. Dit werk droeg hij op aan de Staten van *Holland*, maar deze, toenmaals op de Remonstrantsche zijde, waren over die stoutheid zoo verontwaardigd, dat zij hem in Julij 1613 niet alleen voor zich ontboden, maar hem ook bevolen zich binnen *'s Gravensande* op te houden en die plaats zonder hun verlof niet te verlaten. Hier was hij in eene soort van ballingschap. Evenwel hield hij zich niet zoo binnen de perken daarvan, of hij waagde het meermalen te *Amsterdam*, waar hij aan velen groot genoegen gaf, op te treden. Zijn overdraagzame ijver was niet verkoeld. Niet het minste ondervond dit Grevinckhoven, tegen wien hij een op bitteren toon geschreven latijnsch boeksken in 1617 uitgaf. Intusschen was hij in zoo groote gunst bij de regering gekomen, dat zij hem het burgerregt schonk en in hare

[1]) Zie over hem ons I D. blz. 516 verv.

bescherming nam. In 1620 werd hij tot gewoon predikant in onze hoofdstad beroepen en bevestigd.

Thans scheen het, dat Smout zijn doel had bereikt. De Remonstranten waren veroordeeld en hij zelf tot eere en aanzien gebragt. Dat onrustige karakter kon echter niet rustig zijn. De driften bleven gisten en, volhardde hij in zijnen haat tegen de Remonstranten, hij achtte zich ook met anderen geroepen om krachtigen invloed op de staatsaangelegenheden te oefenen en het gezag der kerkelijke boven dat van den staat te verheffen. Dit bragt groote onrust te weeg en hem eindelijk in lijden.

Smout was de volksleeraar. Gewoon zich van sterke uitdrukkingen te bedienen, zonder eenige bedekking zijne meening uitdrukkende, op den man af, zooals men zegt, sprekende, plat en in den volkstoon predikende, altijd ijverig, vaak in drift ontstoken, niets ontziende, had hij eenen onmiskenbaren invloed op de menigte, die zijne taal niet alleen verstond, maar in hem ook den man bewonderde, die, sterk in zijne overtuiging, voor niets terugdeinsde. Zijne uiterlijke gedaante stemde geheel met het forsche, ruwe en driftige van zijn gemoed overeen.

Het kon niet anders, of het moest den ijveraar hinderen, dat men er bij het verkiezen van nieuwe regeringsleden te *Amsterdam* niet altijd op acht gaf, of die tot de hevige contra-Remonstranten behoorden, ja zelfs eerlang op het kussen verheven werden, die meer gematigde gevoelens waren toegedaan. Oorzaak hiervan meenende daarin te vinden, dat men de predikanten niet vooraf raadpleegde, beklaagde hij zich reeds in 1622 hierover openlijk op den kansel, tevens zich er op bitteren toon over uitlatende; dat aan de Remonstranten te groote vrijheid gegund werd. Thans liet men Smout, hoezeer sommige aanzienlijken zich aan zijne stoute taal ergerden, ongemoeid, alsook, toen hij in 1626 nog heviger klaagde, dat de oorzaak van 's lands rampen te zoeken was in het toelaten van bewindslieden, die het pausdom begunstigden, en in het ondersteunen van Lodewijk XIII, dien hij het kind der duivelen noemde, bij het beleg van *Rochelle;* eene daadzaak, die, uit een staatkundig oogpunt moge te verdedigen zijn, maar zeer zeker weinig strookte met den protestantschen geest van ons gemeenebest.

Liet men dit alles als onopgemerkt, dit was geenszins het geval, toen hij in 1629 eerst tegen prins Frederik Hendrik en vervolgens tegen de Amsterdamsche regering van den predikstoel uitvoer, en er op nieuw op aandrong, dat het openbaar bewind toch niet zonder voorkennis en raad der kerkelijken zou handelen. Thans werd hij voor burgemeesteren ontboden, die, eenige aanteekeningen van zijne predikatie gemaakt hebbende, verlangde, dat hij hun zijne voor de vuist uitgesprokene leerrede op schrift zou overhandigen, opdat het blijken mogt, of zij soms aan zijne woorden eenen anderen zin hadden toegekend, dan de bedoeling des sprekers was geweest. Smout meende, dat hem hiertoe eerst de vergunning des kerkeraads noodig was. Het werd hem toegestaan die te vragen. Kort hierop andermaal voor de regering verschenen, verklaarde hij bereid te wezen aan haar verlangen te voldoen, hoezeer de kerkeraad het hem niet had veroorloofd. Hij verzocht alleen ééne maand tijds. Deze verloopen zijnde, verscheen de onrustige leeraar niet en, toen burgemeesteren hem voor zich deden komen, was hij onbeschaamd genoeg om zich van zijne belofte geheel onkundig te houden. Begeerde men hem toen op de door de regering gehouden aanteekeningen te hooren, zijne antwoorden bleven stout en doen ons in hem eenen man kennen, die niet ligtelijk tot vrees kon worden gebragt. Men liet hem gaan met de ernstige vermaning van in zijne leerredenen rustiger en bescheidener taal te bezigen.

Het was er verre af, dat Smout aan deze vermaning gehoorzaamde. Eene leerrede over Matth. VII: 5, in November 1629 uitgesproken, overtrof de vroegere in bittere hevigheid tegen de regering. Burgemeesteren riepen den onvermoeiden ijveraar ter verantwoording. Ronduit weigerde hij aan hunnen eisch om zijne predikatie over te leveren te voldoen. Thans liet de kerkeraad zich openlijk met de zaak in. Burgemeesteren besloten den weg der lankmoedigheid te betreden en af te wachten, of al het gebeurde ook eenen verzachtenden invloed op Smout zou hebben.

Het tegendeel vond plaats. Des leeraars taal werd heviger. Dit had ten gevolge, dat burgemeesteren den 7 Januarij 1630 den raad bijeenriepen en aan dezen hun voornemen openbaarden om Smout de stad te doen ruimen. De groote

meerderheid hechtte hieraan hare goedkeuring en bij een kort, niet met redenen omkleed, in den waren zin laconisch bevelschrift werd Smout gelast *Amsterdam* binnen vierentwintig uren te verlaten. Nog in den eerstvolgenden nacht vertrok hij.

Van 's mans latere lotgevallen is ons alleen bekend geworden, dat hij in 1646 te *Rotterdam* overleden is.

Smout behoorde tot die ijveraars, welke niet verschillend beoordeeld zijn geworden. Bij zijne eigene partij mogt hij toejuiching vinden, geenszins geheele goedkeuring. Hij ging te ver en wilde te veel. Zijne onverdraagzaamheid kende geene grenzen; zijne driften waren schier niet te bedwingen; zijn karakter onverzettelijk; zijne stoutmoedigheid grensde aan onbeschoftheid en zijn ijver was arm aan christelijken zin. Hij waande zich tot de taak van eenen Elia geroepen, maar liet op zijn altaar ook een ander dan hemelsch vuur branden. Evenwel schijnt het ons toe, dat hij uit vaste overtuiging handelde. Partijzucht heeft menige onbewezene beschuldiging tegen hem ingebragt. Vondel, toenmaals ijveraar tegen de contra-Remonstranten, bovendien vertoornd op den leeraar, die weinig met de dichtkunst schijnt opgehad te hebben, zwaaide de scherpe geesel der satyre tegen Smout en ontzag zich niet lasterrijke geruchten, die omtrent den veelbesproken man in omloop waren, als waarheid te doen gelden.

Zie overigens: Vondels Hekeldichten op meer dan één plaats. Brandt, III, op het register. Soermans. Veeris. Wagenaar, beschr. van Amst., IV. blz. 346, 447, 452, 453. Vondel, met Roskam en Rommelpot, in *de Gids*, mengelw. 1837, bl. 161, 197, 277, 407.

Bernardus Smijtegelt, den 20 Augustus 1665 te *Goes* uit eerlijke ouders geboren, werd reeds vroeg voor den leeraarstand bestemd. Niet alleen toonde hij verstandelijken aanleg, maar ook vromen zin. Zijne eerste opleiding op de latijnsche school zijner vaderstad ontvangen hebbende, bezocht hij in 1684 de Utrechtsche hoogeschool. Hier verwierf hij zoowel door zijnen wandel, als door zijnen ijver de genegenheid zijner leermeesters. Hoogelijk was hij vooral met den beroemden, en meer dan anderen verdraagzamen, Witsius ingenomen. Gaarne volgde hij dezen maar toch niet zoo, of hij verklaarde meermalen, dat de liefde hem boven

alles dierbaar was, doch dat hij om haar de waarheid nooit zou verlaten.

Onze Smijtegelt, in 1687 proponent geworden, moest twee jaren wachten, voordat hem eene standplaats werd geschonken. Toen werd hij te *Borselen* beroepen, van waar hij in 1692 naar *Goes* vertrok. In 1695 vertrok hij van daar naar *Middelburg*.

Had men hem in zijne beide vorige gemeenten liefgehad, geene mindere, ja zelfs nog hoogere genegenheid en toejuiching vond hij in Zeelands hoofdstad. Waren er, die den ijverigen leeraar, bij hen *de oude van het Singel* geheeten, een minder goed hart toedroegen, de meesten waren innig aan hem verkleefd. Groote droefheid ontstond dan ook, toen hij eens naar *Rotterdam*, tweemalen naar *Utrecht* beroepen werd. Smijtegelt vond vrijheid om voor die vereerende aanbiedingen te bedanken. Hoe groot zijn invloed op zijne hoorders en gemeente was, blijkt uit eene merkwaardige bijzonderheid. De Middelburgsche regering had eene belasting verordend, welke het volk zeer tegen de borst was. Smijtegelt werd verzocht dit tot gehoorzaamheid te vermanen. Tegen gewoonte werd de leerrede, waarin hij dit beproeven zou, door een groot deel der wethouderschap bijgewoond. Met verbazing hoorde deze, niet wat tot bestraffing des volks, maar tot hunne eigene kon strekken. Reeds waande zij den leeraar ontrouw aan zijne belofte. Bij het eindigen der godsdienstoefening verklaarde hij echter den zegen niet te kunnen geven aan menschen, hunner overheid ongehoorzaam. Werkelijk steeg hij van den kansel. De gemeente bleef diep getroffen op hare plaats. Thans beklom Smijtegelt den predikstoel op nieuw en betuigde, dat hij, daar men niet ongezegend wilde vertrekken, den zegen zou uitspreken over hen, die berouw hadden en tot gehoorzaamheid wederkeerden. Zoo groot was de indruk dezer handeling, dat de rust hersteld en de regering gehoorzaamd werd.

Het laatste zijns levens kenmerkte zich door bittere ligchaamsmart. Nogtans nam hij zijne dienst met voorbeeldige inspanning waar, totdat hij eindelijk in 1735 gedrongen werd het emeritaat te nemen. Het tijdperk zijner aardsche rust was niet lang. Hij overleed den 6 Mei 1739, niet gehuwd geweest zijnde.

Smijtegelt behoorde tot die leeraars der Nederlandsche hervormde kerk, die niet alleen bij hunne tijdgenooten op hoogen prijs stonden, maar ook in latere dagen, zelfs nog in de onze, toejuiching hebben gevonden. Niet van belang ontbloot is het dan ook zijne predikwijze te kennen en te onderzoeken, waarom deze zoo grooten bijval heeft gevonden. De stof ter beoordeeling wordt door zijne leerredenen zelve geleverd, maar men behoort hierbij op te merken, dat onze leeraar ze voor de vuist uitsprak en nooit voor de pers bestemde. Onder het hooren werden zij door anderen, welligt niet altijd naauwkeurig, geschreven. Een lid der Middelburgsche gemeente, Maria Booter, schreef alleen zeventien tamelijk lijvige deelen in 4°.

Had Smijtegelt's predikwijze tegen zich, dat zijne leerredenen doorgaans uitermate langwijlig en gerekt waren, er was reeds in het uiterlijke, wat geschikt moest wezen om *zijne* hoorders in te nemen. Bij eene mannelijke houding, bezat hij eene forsche stem, die, zooals men het noemde, klonk als een klok. Zijn stijl was levendig, trivi-aal, verstaanbaar, zijne beelden waren dikwijls mystiek, niet vrij van valsch vernuft, maar met zulke spelingen en op zoodanigen toon, als niet zeldzaam den min beschaafde behagen. Tevens openbaarde hij in zijne predikaatsien vastberadenheid, moed, geestkracht en de ernstige zucht om den zondaar te treffen en te bekeeren. Het komt ons voor, dat zijn gehoor meer uit den minderen, dan uit den hoogeren stand was zamengesteld. Zeer zeker intusschen vindt men in 's mans leerredenen hier en daar echt Evangelische en heldere denkbeelden, soms met eene zekere puntigheid voorgedragen, die niet kon missen invloed te hebben. Te bejammeren is het intusschen, dat men zijne uitdrukkingen menigmalen de gewijde plaats, waar zij gesproken werden, onwaardig moet noemen, ja zelfs in meer dan een opzigt onvoegzaam. Bovendien gaf hij zich bij de verdediging van hetgeen bij hem als waarheid vaststond, aan eene bitterheid over, die men bij den leerling van Witsius niet zou gezocht hebben. Als exegeet stond hij niet hoog. Dikwerf dwaalt hij in de verklaring, toepassing en aanhaling van plaatsen uit de heilige Schrift. Het betreurenswaardig gevolg hiervan was, dat zijne voorstellingen soms geheel onbijbelsch waren.

Wanneer wij onzen blik op den kanselarbeid van vader Smijtegelt vestigen, dan bevreemdt het ons niet, dat hij in zijne dagen, en wel bij een min beschaafd publiek, opgang maakte; maar onbegrijpelijk is het ons, hoe er in onzen tijd gevonden worden, die zich nog door dezen laten bekooren.

Eigenaardig was het, dat Smijtegelt bij herhaling over denzelfden tekst plagt te prediken en dan dikwijls met zoo veel verandering, dat wij verbaasd staan over den rijkdom zijner denkbeelden. Overigens was hij een door wandel en geloof hoogst achtingwaardig man en gemoedelijk christen, wien de gemeente lief had en zijne ambtgenooten genegenheid en eerbied toedroegen.

Nog bij 's mans leven, echter zonder zijne medewerking, zagen het licht: *Uitmuntende prakticale leerreden door een voornaam godsgeleerde over Ezech.* XXXIV, 31. Midd., — *zes uitmuntende praktikale leerredenen over Hoogl.* I. 2 en 4, *Ezech.* XXXIV, 31. *Spreuk.* XXIII, 26., en *Jez.* LXI, 8, 's Hage, 1740.

Na zijn overlijden werden uitgegeven: *Des Christens heil en sieraad voorgestelt in* 45 *predikaatsies over Phil.* IV, 7 en *Coll.* I. *vs.* 22 *met eene voorrede van A. W. de Beveren*, 's Hage en Middelb. 1740, — *Het gekrookte riet in* 145 *predicaaties*, 2 d. in 4º., — *Een woord op sijn tijdt in* 89 *predicaaties*, 2 d. in 4º., — *Verzameling van* 50 *predic. in* 4º. — *Acht uitmuntende predicaaties, in* 8º, — *des Christens eenige troost in leven en sterven of verklaaringe over den Heidelb. Cathechismus, benevens vijf belijdenis-predicaaties*, in 4º.

Zie overigens: La Rue t. a. p. blz. 422 verv. J. de Waal, twee voorlezingen over de cathecismus-predikaatsien van Smijtegelt. P. de Vriese, historisch verhaal van 't leven en sterven van B. Smijtegelt, Middelb. (zeer zeldzaam).

Sneccanus. Zie: **Gellius Sneccanus** I. D. blz. 509.

Sneccanus van Sneeck of **Cornelius de Sneeis**, in de nabijheid der stad, van welke hij zijnen naam ontleende ten jare 1460 geboren, is te *Leeuwarden* Dommicaner monnik geworden. Van daar bezocht hij *Rostock* en *Keulen* om zijne theologische studien voorttezetten. Aan eerstgemelde hoogeschool bekwam hij den doctoralen graad en een professoraat in de theologie. Op het kapittel te *Utrecht* werd hij in 1505 tòt vicaris-generaal zijner orde benoemd, en in

1511 te Valenciennes op nieuw tot die betrekking gekozen. In 1515 zag hij zich het bestuur over de kloosters zijner orde in *Saksen*, *Denemarken* en *Polen* opgedragen, en vervolgens tot prior van het convent te *Rostock* aangesteld. Later keerde hij naar zijn vaderland terug en overleed te *Leeuwarden* den 15 September 1531.

Bij het ontstaan der reformatie achtte onze Snecanus zich geroepen om haar met al zijne krachten te bestrijden. Bijzonder liet hij zich hooren tegen Sebastianus Polonus en tegen Luther zelven. Deze, met warmen ijver voor zijne kerk bezielde, pater heeft verschillende schriften nagelaten. Zij zijn: *Sermones XXI super Confraternitate de Serto Rosaceo sanctae Dei genitricis, semperque virginis, Mariae, Sermones 2 contra ebriëtatem et insolentiam bibendi. Corona super officio dicti Serti Rosacei. Bullae apostolicae super Confirmatione ejusdem fraternitatis. Sermones Synodales V.* Paris, 1514, Rott.1517, — *Defensio ecclesiasticorum adversus Sebast. Polonum, Lutheriani dogmatis propugnatorem.* 's Mans overige werken zijn niet in het licht verschenen, maar in handschrift bewaard gebleven.

Zie overigens: Paquot III. pag. 637.

Martinus Snethlage, zoon van Rudolf S., die het Evangelie te *Oosterwijtwerd*, *Steinfurt* en *Deventer* gepredikt heeft, werd in 1720 tot predikant te *Bemmel* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1723 naar *Kampen*, twee jaren later naar *Delft* en in 1737 naar *Amsterdam*, waar hij den 27 Januarij 1763 overleden is.

Wij bezitten van hem: *Inwijding van het kerkgebouw te Rozendaal, over* 2 Chron. VI: 40 en 41, 1759.

Zie overigens: Veeris, blz. 191. Schotel, Kerk. Dordr. II. 333.

Reinier Snoy, in de laatste helft der vijftiende eeuw te *Gouda* geboren, behoort wel niet tot de eigenlijke godgeleerden, maar toch tot hen, die, ofschoon in eenen anderen werkkring geplaatst, op het gebied der theologie hebben gearbeid. In zijne kindschheid verried hij geringer aanleg, maar later ontwikkelde zich deze in zoo hooge mate, dat hij tot de geleerdste mannen van zijn tijdperk wordt gerekend. Hij was een zeer beroemd arts, niet alleen lid van de wethouderschap zijner geboortestad, maar ook afgezant van Karel V in *Denemarken* en *Schotland*. Vooral is hij als geschiedschrijver bekend geworden. Reeds tot zekeren leeftijd

gekomen, beoefende hij de godgeleerde wetenschappen. Door zijne tijdgenooten geroemd en betreurd, en, wat zijnen historischen arbeid betreft, niet zonder verdiensten jegens de nakomelingschap, overleed hij in 1537. Zijne uitgegevene theologische werken bestaan in: *Psalterium Davidicum, paraphrasibus brevibus illustratum, Servata ubique ad verbum Hieronymi translatione*, Colon. 1536, Paris, 1540, — *de libertate Christiana*, Lov. 1550.

Zie overigens: J. Walvis, beschr. van Gouda I. blz. 244. Paquot II. pag. 462.

Bernardus Somer, zoon van Cornelis Somer, predikant te *Vlissingen*, en van Elisabeth Kien, geboren den 21 Januarij 1642 te *Vlissingen*, maakte in zijne geboortestad reeds zeer vroeg ongemeene vorderingen. In 1658 vertrok hij naar de Leidsche hoogeschool, waar hij eerst bij den beroemden hoogleeraar Golius, vervolgens bij den nog meer beroemden Coccejus, met wien hij later briefwisseling bleef houden, inwoonde. In 1664 aanvaardde hij de gewijde bediening te *Serooskerken*, van waar hij in 1667 naar *Vlissingen* vertrok. Vier jaren later verwisselde hij *Vlissingen* met *Amsterdam*, waar hij tot zijnen dood werkzaam bleef. Nog in de kracht des levens nam deze hem weg. Zich naar *Zeeland* begeven hebbende, overleed hij ten huize van zijnen zwager Cornelis Kien te *Veere* op den 2 Junij 1684 en werd te *Amsterdam*, in het graf van den admiraal de Ruyter, met wiens dochter, Magaretha, hij gehuwd was, ter aarde besteld.

Somer was een zeer geleerd en bij zijne tijdgenooten hooggeacht man. Zijn neef d'Outrein, op wiens eerste vorming hij grooten invloed had, wijdt uit in zijnen lof. Niet alleen was hij een kundig godgeleerde en een geliefd prediker, maar hij was ook niet ongezien als beoefenaar der latijnsche poezie. Bewonderaar en warm aanhanger van Coccejus, behoorde hij echter geenszins tot de onverdraagzamen. Gerard Brandt achtte hem hoog en vereerde zijn afbeedsel met een bijschrift, waaruit dit blijkt.

Behalve eenige brieven van hem aan Coccejus, die voorkomen in *Coccejii Anecdot.* II. pag. 745, 789, bestaan van hem: *De roepinge Abrahams uit Ur de Chaldeen*, Amst. 1672, 1673, 1684, — *De algenoegzaamheid der genade*, ald. 1673, — *Blijde uitkomste der onderdrukte geregtigheid, voorgesteld in*

verscheidene dankseggingen over de zeeslagen des jaars 1673, ald. 1674, — *Christus krachtig in swakheit, het sien op den onsienlyken, de verheerlyking Gods, verhandelt in drie predikaatsien uit* 2 *Cor. IV, Hebr. XI, vs.* 27, *Rom. XI, vs.* 36, ald. 1684, — *Intrepredicatie te Amsterdam.*

Zie overigens: de la Rue, blz. 229 verv. Paquot, II. pag. 544, Schotel kerk. Dordr. II. blz. 31, 123, 129.

Willem van Someren of **Gulielmus Somerius,** in het laatste der zestiende eeuw geboren te *'s Hertogenbosch,* nam aldaar de Dominicaner pij aan en was prior van het convent in zijne geboortestad ten jare 1629, toen prins Frederik Hendrik deze bemagtigde. Genoodzaakt zich, even als anderen, in ballingschap te begeven, stierf hij in Maart 1635.

Er bestaat van hem: *Viridarum seu paradisus precum ex Ludov. Granatensis operibus potissimum desumtis,* Sylv. Duc 1621.

Zie overigens: Paquot, II. pag. 250.

Gideon van Sonnevelt, geboren te *Veere,* was in 1598 predikant te *Woudrichem,* van waar hij in 1618 naar *Delft* vertrok. Aldaar overleed hij in 1630.

Hij heeft, tijdens de te *Delft* heerschende pestziekte, uitgegeven: *Verklaaringen over den XXXVIII Psalm, waarin o. a. wijdloopig gehandelt wordt van de smettelycke quale der pestilentie* enzv. Delft, 1626.

Zie overigens: de la Rue blz. 252., vergel. met Soermans blz. 4.

Daniel van Sonnevelt, van wiens overige lotgevallen wij weinig weten, was in de helft der zeventiende eeuw predikant te *Sas van Gend.* Van hem heeft het licht gezien eene predikaatsie over 1 Petr. XI: 5, onder den titel: *Vlaemsche basuyne ofte trompet tot inwijdinge van de nieuwe kercke op het Sas van Gendt enzv. den* 20 *Jan.* 1658, Midd. 1658.

Zie overigens: de la Rue, blz. 158.

Godofridus Sopingius of **Sopinga** zag het eerste levenslicht te *Wener* den 16 September 1573. Zijn vader was Nikolaas Sopinga of Sopingius, te *Groningen* geboren, die eerst predikant was te *Gretzijl* in *Oost-Friesland,* van waar hij in 1579 [1]) naar *Utrecht* vertrok, welke standplaats hij in

[1]) De brief, met welken men hem te *Utrecht* van de Oost-Friesche gemeente

1590 met *Breda*, waar hij twee jaren later overleed, verwisselde [1]).

Onze Sopingius ontving zijne eerste wetenschappelijke opleiding te *Utrecht* onder den beroemden Arcerius [2]), wien hij in 1587 naar *Franeker* volgde. Aan de Friesche hoogeschool voltooide hij ook zijne theologische studiën. In 1515 aanvaardde hij het predikambt te *Tjerkwerd*. Hier voor verschillende beroepen bedankt hebbende, vertrok hij eindelijk in 1604 naar *Bolsward*. Twee jaren later tot hoogleeraar in de theologie te *Franeker* benoemd, meende hij deze vereerende aanbieding van de hand te moeten wijzen en bleef als leeraar te *Bolsward* werkzaam, tot dat hij in de kracht des levens den 30 November 1615 overleed.

Sopingius was een zeer geleerd man en, gelijk uit hier en daar van hem bij anderen opgenomen werken en uit zijne nagelaten handschriften blijkt, een zeer ijverig beoefenaar der oude letterkunde. Wat zijne theologische rigting aangaat, stond hij aan de zijde van Gomarus en nam de pen op ter verdediging van zijnen leermeester Lubberti in: *Apologetica responsio ad libellum anonymum, qui vocatur bona fides Sibrandi Lubberti et ad Hugonis Grotii pietatem, cui annexa est ipsa bona fides anonymi et vita auctoris*, Franeq. 1616.

Zie overigens, behalve zijne in het zoo even genoemde werk voorkomende levensbeschrijving, Paquot I. pag. 33.

Frederik Spanheim of Spanhemius, geboren te *Ambery* in de *Opper-Paltz* op den 1 Januarij 1600, was de zoon van Wigandus Spanheim, doctor in de godgeleerdheid en consistorie-raad van den Paltzischen keurvorst. Zijne vroegste opleiding ontving hij van zijnen geleerden vader. Reeds op dertienjarigen leeftijd telde de hoogeschool van *Heidelberg* hem onder hare kweekelingen. Na 1619 bezocht hij *Geneve*. Intusschen had de loop der gebeurtenissen eenen nadeeligen invloed op den toestand zijns vaders geoefend. Onze

verzocht, is bewaard in Meiner's Oostfriesl. Kerkgesch. II. blz. 48. Paquot meende, dat hij van *Gretzijl* naar *Leeuwarden* vertrok.

[1]) Nikolaas Sopingius was een man van veel beteekenis te *Utrecht*. Eerst behoorde hij tot hen, die het bekende mondgesprek met Duifhuis hebben gehouden, en later tot die predikanten, welke in 1588 een afzonderlijk en kerkelijk gezantschap aan de Engelsche koningin Elisabeth uitmaakten. Zie over hem o. a. van Rhenen, t. a. p., blz. 5 verv.

[2]) Zie over hem Vriemoet, Athen. Fris., pag. 73 sqq.

Spanheim, in eigene behoeften moetende voorzien, verliet de Zwitsersche akademie en was gedurende drie jaren huisonderwijzer. Toen keerde hij naar *Geneve* terug, om vervolgens eene reis naar *Parijs* te ondernemen, waar hij bekend werd met zijnen bloedverwant Samuel Durant, predikant te *Charenton.* Op raad van dezen geleerden man, die hem ook zijne boekerij vermaakte, bedankte hij voor het professoraat in de wijsbegeerte te *Lausanne.*

Na *Engeland* bezocht te hebben, en te *Geneve* teruggekeerd, werd hem daar in 1626 het onderwijs in de philosophie toevertrouwd. In het volgende jaar met Charlotte Du Port gehuwd, werd hij predikant te *Geneve*, waar men hem in 1631 tot opvolger van Purrettin en hoogleeraar in de theologie benoemde.

Groot was de roem, welken hij in deze betrekking inoogstte. Zijn naam werd ook door zijne schriften algemeen bekend en van meer dan ééne zijde werd hij aangezocht om de Zwitsersche hoogeschool te verlaten. Ook de bezorgeren der Hollandsche hoogeschool vestigden hun oog op den beroemden man en, hoezeer niet zonder moeite, gelukte het hun hem in 1642 als hoogleeraar in de godgeleerdheid aan hunne instelling te zien optreden. Hier werd hem geen mindere lof, dan vroeger, toegezwaaid en inderdaad waren zijne verdiensten, ook jegens de beoefening der oostersche taalkunde, groot. Met regt wordt hij onder de voornaamste godgeleerden zijner eeuw gerangschikt, die, hoezeer aan de Calvinistische rigting ten volle getrouw, nogtans een bezadigd, verdraagzaam theologant was. Zeker zijn zijne geschriften niet van het standpunt van latere dagen te beoordeelen, maar zij doen hem kennen als eenen man van grondige studie en van een helder hoofd. Meermalen stond hij der Leidsche curatoren ter zijde tot het bevredigen van twisten en geschillen, tusschen hoogleeraren of studenten uitgebroken. Hij overleed den 14 Mei 1649.

Spanheim was een ijverig geleerde, die onophoudelijk en zelfs tot nadeel zijner gezondheid werkzaam was. Hiervan getuigt zijn aan de pers gegeven arbeid. De voornaamste zijner geschriften bestaan in: *Dubia Evangelica*, Gen. 1639, 3 tom. in 4°, — *Exercitationes de gratia universali.*

Zie overigens: Triglandi, laudatio funebris F. Spanhemii filii. Vaderl. Woordenb. XXIX. blz. 265 verv. grootendeels overgenomen in Nieuwenh. Woor-

denb. VI. blz. 536 verv. Ypeij, Kerk. Gesch. der 18e E., III D. blz. 434. Siegenbeek, I D. blz. 152, 160, 164, 166, 204. II. Bijl. en Toev. blz. 124 verv. Bouman, Gesch. der Geld. Hoog. I. blz. 99, 168.

Frederik Spanheim, zoon van den bovengemelden hoogleeraar, geboren te *Geneve* den 1 Mei 1632, ontving zijne eerste opleiding te *Leiden*, waar hij op negentienjarigen leeftijd tot artium liberalium magister bevorderd werd. Door zijnen vader op diens sierfbed tot het beoefenen der godgeleerdheid aangespoord, zette hij zijne theologische studiën aan de Hollandsche hoogeschool voort. Ook in deze wetenschap verkreeg hij de doctorale waardigheid. In 1652 werd hij wel proponent bij het kerkgenootschap der Hervormden, maar het is ons niet gebleken, dat hij immer het predikambt bekleed heeft. Met noesten ijver volhardde hij in zijne wetenschappelijke oefeningen, en wel met zooveel lof, dat hij in 1655 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Heidelberg* benoemd werd. Hier bleef hij tot 1670 met grooten bijval werkzaam. Toen boden hem de Leidsche curatoren den theologischen leerstoel aan. Dezen aanvaard hebbende, werd hem in het volgende jaar het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen. Later werd hij ook met de betrekking van bibliothecaris belast en van deze kweet hij zich met voorbeeldigen ijver tot groot nut van de hoogeschool. Bleek de gunst, in welke hij bij hare bezorgeren stond, reeds daaruit, dat zij hem, nevens Perizonius, het houden eener lijkrede op koningin Maria opdroegen, niet minder bleek dit, toen zij hem in 1684 van het houden der openbare lessen ontsloegen, met den titel van *professor theologiae primarius*. Evenwel bleef de grijze geleerde arbeiden, totdat hij den 18 Mei 1701 overleed [1]).

Spanheim was geen minder geleerde, dan zijn vader. Vooral muntte hij als beoefenaar der kerkelijke geschiedenis en oudheid uit. Hoezeer leerling van Coccejus, behoorde hij echter onder de eerste en hevigste bestrijders der Cartesiaansche wijsbegeerte. Menigen twist heeft hij hierover gevoerd. Zeer zeker spreidde hij hierbij eene bitterheid ten toon, die, hoezeer eigen aan deze dagen, hem den naam

[1]) Het schijnt dat hem, te *Heidelberg* zijnde, het hoogleeraarambt te *Harderwijk* werd aangeboden. Zeker is het, dat men hem later trachtte over te halen om het professoraat aan de nieuwe school te *Nijmegen* te aanvaarden.

van een gematigd godgeleerde doet verliezen. Het was zijn geluk, dat hij bij al die geschillen de vermogende bescherming der Leidsche curatoren genoot. Ongelukkiger was de onder-regent van het Staten-Collegie en hoogleeraar in de redeneer- en bovennatuurkunde, Theodorus Cranen, die, om het Cartesianismus met Spanheim in twist geraakt, zijnen ijver voor den Franschen wijsgeer met het verlies zijner betrekking moest boeten.

's Mans werken zijn gezamenlijk uitgegeven onder den titel: *Opera geographica, historica et chronol. s. et eccles. antiq. S. S. exegetica didactica*, Lugd. Bat. 1701, 3 tom. in fol. Bovendien vinden wij van hem vermeld en in onze moedertaal uitgegeven: *De throon der heerlijkheid*, — *de throon des gerigts*, — *Troostpredikatien*, — *Verzameling van predicatien*, — *de hemelsche ladder Jacobs*, — *de geschiedenisse van Job.*

Zie overigens: J. Triglandii laudatio funebr. Spanhemii, Kok t. a. p. blz. 268 verv. Siegenbeek a. w. I. blz. 190, 195, 197, 198, 199, 226, 227, 249, 290. II. blz. 21, 23. Bijl. en Toev. blz. 142 verv. Bouman a. w. I. blz. 240, 243, 262. II. blz. 653.

Egbert van Spithout of **Egbertus Spitholdius**, geboren te *Zutphen*, heeft te *Keulen* zijne studiën volbragt, waar hij ook licentiaat in de theologie is geworden. In 1595 werd hij kanonik en plebaan in de cathedrale kerk van *Antwerpen*, waar hij den 15 April 1627 in vergevorderden ouderdom overleden is.

Deze geestelijke, die ook als censor librorum werkzaam was en die als ongemeen godvruchtig geroemd wordt, heeft verschillende godsdienstige werken nagelaten. Zij zijn: *Pia precationum et contemplationum exercitia*, Antv. 1604, — *Meditationes in passionem et resurrectionem Jesu Christi, dispositae in hebdomadem*, ibid. 1612.

Zie overigens: Paquot, I. pag. 39 suiv.

Dionysius Sprankhuyzen aanvaardde het predikambt in 1609 te *Asperen*, in 1614 te *Puttershoek*, in 1615 te *Haarlem*, in 1618 te *Workum*, in 1625 te *Delft*. Hij overleed in 1650.

Deze kerkleeraar heeft een groot aantal godsdienstige werkjes nagelaten. Wij vinden daarvan vermeld: *De geestelycke bataille tegen de dood*, Delft 1647, — *de geestelycke*

triumph over de dood, ald. 1648, — *de lof en pligt des huwelyx*, Fran. 1653, — *de roepende stemme, rouwklage over Frederik Hendrik*, in de *Lijkreden en Gedichten begrijpende 't leven enzv. van Sijne Hoogheit*, Amst. 1648, — *de scheppinge der wereld*, — *vermaning tot dankbaarheit*, — *Triumph wegens de Silveren Vloot.*

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 880. Van Maurik.

Petrus Godofridus Sprenger van Eijk, wiens vader Jacobus van Eijk predikant te *Schiedam* was, werd aldaar in 1751 geboren. In 1774 proponent geworden, trad hij te *Vuursche* in bediening. In 1776 vertrok hij naar den *Bergschen Hoek*, in 1780 van daar naar *Sliedrecht* en in 1781 van hier naar *Rotterdam*. Eene reeks van jaren mogt de hervormde gemeente in die koopstad den arbeid van dezen verdienstelijken man genieten. Hij overleed den 25 Junij 1806.

Wij bezitten van hem een godsdienstig leerboekje onder den titel: *Eenvoudig onderwijs in de godsdienstleer der Gereformeerde kerk, voor ongeoefenden*, Rott. 1802, waaraan hij eene *bijlage* toevoegde, getiteld: *Over de versterking van het geloof door de Sacramenten.*

Zie overigens: Harderwijk, a. w. blz. 100.

Caspar Staphorst, geboren in 1586 of 1587, volbragt zijne studiën te *Leiden* en werd predikant eerst te *Edam* in 1618 en vervolgens in 1643 te *Dordrecht*, waar hij in November 1679 overleed.

Staphorst was een zeer ijverig en, zooals men zegt, regtzinnig leeraar. In den strijd over het *lange hair* stond hij aan de zijde van Borstius en openlijk zou ook hij tegen Salmasius zijn opgetreden, indien de tusschenkomst van den Dordschen kerkeraad hem daarvan niet hadde terug gehouden. De Labadisten vonden in hem eenen zachteren zin toen Anna Maria van Schurman deze te *Dordrecht* wilde vestigen. Op het gebied der theologie heeft hij een ascetisch werkje uitgegeven: *Worstelingen des boetvaerdigen*, Dordr. 1630. Meer heeft hij zich bekend gemaakt als beoefenaar der latijnsche poëzie, maar tevens als minder dan middelmatig dichter. Wij bezitten van hem: *Carmen epicum ac protrecticum de bello Brittannico et ejusdem per Dei gratiam felici exitu, qui est triumphus pacis*, Dordr.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr. I. blz. 439 verv.

Jacobus Gerardus Staringh, in 1717 of 1718 geboren, zoon van Antonie Staringh, in leven predikant te *Genderingen*, bezocht, na te *Nijmegen* op de latijnsche school onderwezen te zijn, weinig meer dan twaalf jaren oud de akademie te *Duisburg*. Te *Wezel* propenent geworden werd hij eerst hulpprediker te *Gouda* en, na daar twee jaren gearbeid te hebben, den 10 Januarij 1740, den zoogenaamden *kouden zondag*, tot predikant te *Hummel* bevestigd, van waar hij in 1741 naar *Gouderak* vertrok, waar hij gedurende eene lange reeks van jaren het Evangelie verkondigde, en in hoogen ouderdom in het begin dezer eeuw overleden is.

Staringh was niet alleen een zeer werkzaam, maar ook een geleerd man. Zijne leerredenen hebben iets eigenaardigs. Hoezeer, gelijk bij velen zijner tijdgenooten, te veel geleerdheid op den kansel voerende en lijdende aan vermoeijende uitgebreidheid, hebben zij toch doorgaans iets eenvoudigs in de toepassing, wat ze verstaanbaar doet worden. Bovendien zijn zij niet van gevoel ontbloot en dragen overal de blijken van den vromen zin des predikers.

Wij bezitten van hem: *Bijbelsch zakelijk woordenboek*, 21 d. en regist., — *Bijbelsch mengelwerk, bevattende vier leerredenen over de parabel van den rijken man en Lazarus: eene scheepspredikatie, gedaan na het wederkeeren van de glorieuse actie op den Doggersbank*[1]) *enzv.*, Amst. 1798, — *de in God roemende grijsaard, biddende om genadige ondersteuning tot het verder verkondigen van Gods grootheid, of leerrede over Ps.* 71. *vs.* 17 *en* 18, *ter gedachtenis van zijne vijftigjarige predikdienst*, Gouda 1790, — *Jeremia weeklagende, over zijne D. H. Willem K. H. Friso*, — *het beleedigd strafvonnis*, — *bitterheid en vrede op een' biddag.*

Zie 's mans: *In zijnen God roemende grijsaard.*

Statius Mulder. Z. **Muller,** II D. blz. 543 verv.

Petrus van Stavoren of **Staveren,** in 1632 geboren, aanvaardde het predikambt te *Midlie* in 1657, van waar hij in 1661 naar *Maassluis* vertrok. Van hier begaf hij zich in 1664 naar *Leiden*, waar hij in 1683 overleed. Wij kennen

[1]) 's Mans broeder voerde bevel over het fregat *de Argo* bij dien slag, en zijn zoon was kapitein aan boord van den *admiraal Zoutman*.

van hem: *de weg der regtveerdigen*, — *over den eersten brief van Joannis*, — *Lijkpredikatie over Koning William III*, — *op het Synode te Haarlem*, *lijkpredikatie over Ds. J. P. Manger*, — *Vaerwelspredikaatsien*, — *over de dood van Ds. F. Bomble*, — *Bijbelstoffen*, 2 d.

's Mans zoon, Johannes van Staveren, geboren te *Maaslandsluis* in 1662, was predikant te *Nootdorp* in 1686, te *Alkmaar* in 1695 en te *Amsterdam* in 1703, heeft nagelaten: *Jacobs testament en dood*, — *over de* 15 *eerste Capittelen van Exodus*, — *over de huyshoudinge Gods*. Hij overleed den 6 November 1724.

Petrus andere zoon, Regnerus van Staveren, was predikant te *Oosterwijk* in 1694, te *Edam* 1699, te *Zutphen* 1708 en te *Leiden* 1712. Hij overleed in 1713, eenen zoon, Elandus van Staveren, nalatende, die insgelijks het predikambt bediende. Hij werd bevestigd in 1728 te *Noordwijk buiten*, van waar hij in 1730 naar *Noordwijk binnen* beroepen werd. Van daar vertrok hij in 1733 naar *Maaslandsluis*. Ook deze standplaats verwisselde hij twee jaren later met *'s Gravenhage*, waar hij in 1774 overleed. Hij was schrijver van: *Nederlands spiegel in den schrik van Juda*, — *Isaäks zegen over Jacob, op den heiligen doop van Frederika Louisa Wilhelmina, eerstgeborene dochter van Z. D. H. Prins Willem V* [1]).

Zie overigens: Veeris, Brans, van Maurik.

Johannes Melchior Steinberg, wiens vader, Johannes S., hoogleeraar in de regten was eerst te *Geneve* en later te *Groningen*, werd in eerstgemelde stad ten jare 1625 geboren en ontving in de andere zijne opleiding. Onder Jacobus Alting beoefende hij de oostersche talen, doch volgde op het gebied der godgeleerdheid inzonderheid Maresius. In 1652 werd hij tot predikant en tevens tot hoogleeraar in de theologie te *Geneve* benoemd. In laatstgemelde betrekking vertrok hij vervolgens naar *Herborn*, waar hij werkzaam bleef, totdat bezorgeren der Friesche hoogeschool hem in 1669 naar *Franeker* beriepen. In 1670 aanvaardde hij aldaar het professoraat. Veel verwachtte men van den

[1]) Van Maurik schrijft hem verkeerdelijk de Inwijdingsrede van de kerk te *Waverveen* toe. Deze was van Johannes van Staveren, die in 1738 te *Waverveen* bevestigd werd.

geleerden man, maar kortstondig was slechts zijn arbeid in ons vaderland. Reeds den 25 November van dat jaar ontrukte de dood hem aan de akademie en de wetenschap.

Hij was gehuwd met Sophia Post, bij wie hij eenen zoon naliet, die insgelijks als predikant, vooral aan vorstelijke hoven, werkzaam geweest is.

De hoogleeraar Steinberg heeft uitgegeven, behalve eenige akademische disputatien: *Notae historicae et theol. ad decretum super Curiae Parliamenti Galliarum de infallibitate Papae Romani*, Herborn, 1664, — *Controversiae et assentiones ex universa theologia etc.* Ibid. 1667, — *Anatome Papismi foeditatem et nuditatem ejus renudans et refutans*, ibid. 1668.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. fris., pag. 501 sq.

Augustus Sterk, geboren te *Haarlem* in 1748, studeerde te *Halle* en te *Leipzig* en werd, tot het predikambt bevorderd, een der voortreffelijkste leeraars bij de Evangelisch-Lutherschen van zijn tijdperk. Hij is predikant geweest eerst in 1769 te *Beverwijk*, in 1773 te *Leeuwarden*, in 1780 te *'s Gravenhage* en in 1783 te *Amsterdam*. In 1802 emeritus geworden, leefde hij nog tot in 1815.

Sterk was een zeer geleerd man, maar vooral als predider hooggeacht. De stijl zijner leerredenen was gekuischt, eenvoudig, zonder hooge vlugt, de toon evangelisch, wel naar het wijsgeerig en betogende overhellende, de inhoud helder, rijk; de bewerking meer met het doel om het verstand te leeren, dan om te roeren, zoodat zijne stukken in waarheid leerredenen mogen genoemd worden: de predikwijze meest synthetisch. Doorgaans onderstellen zij een beschaafd en ontwikkeld gehoor, hoezeer zij meestal duidelijk en verstaanbaar zijn.

Wij kennen van Sterk: eene vertaling van *Michaelis Mosaisch regt*, 7 d. 1772, — *van Heuman's verklaring van het N. T.*, 10 d., — *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, 1779, 1783, — *Leerrede over Ps.* 145, *vs.* 1—4, *op den tweehonderd vijftigsten verjaardag der overlevering van de Augsburgsche Geloofsbelijdenis*, 1780, — eene vertaling van *C. C. Sturm, handwoordenboek voor het N. T.* 1782, — *Weekblad voor Neerlands jongelingschap, van* 1783—1786, — *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, 2 d. 1786, — *Toetse der aanmer-*

kingen van J. M. Boon, op zijne predikaatsie over de bewijzen voor de leer der H. Drieëenigheid, 1787, — *predikaatsien over den valschen ijver in den Godsdienst,* 1791, — *korte stellingen om te dienen ter handleiding bij het onderwijs in den Godsdienst,* — *Het belang der maatschappij in het beteugelen van den kindermoord en bescheidene beantwoording aan P. Camper.*

Zie overigens: H. Schutte, over de Luth. gemeente te Leeuwarden, in de bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis V. blz. 221. Domela Nieuwenhuis, Geschied. der predikwijze in de Ned. Luth. Kerk., ald. VII. bl. 131 verv.

Jacobus Stermont, werd doctor in de theologie en proponent zijnde, tot predikant bevestigd te *Leiderdorp* in 1632. Van daar vertrok hij in 1641 naar *Rotterdam* en van hier naar *'s Gravenhage* in 1649. Hij overleed 26 October 1665.

Stermont, die als leeraar zeer geacht werd, was een ijverig aanhanger van het huis van Oranje. Zeer hinderde het hem dan ook, toen de nieuwe staatsinrigting na den dood van prins Willem II voor dit minder gunstig was. Het was hem onmogelijk hierbij het stilzwijgen te bewaren en verontwaardigd over de *ondankbaarheid aan het bloedige zweet en manhaftigen arbeid* betoond, voer hij in 1650 openlijk van den kansel tegen 's lands Staten uit. Voor de Staten ontboden en geene genoegdoening gegeven hebbende, werd hij eerst door den raadpensionaris Jacob Cats ernstig bestraft, maar, toen ook dit niet baatte, in bediening en wedde geschorst. Wagenaar zegt, dat men hierin een middel vond om hem bescheidenheid te leeren. Zeker is het althans, dat hij later weder in bediening was, want wij vinden hem niet alleen tot het nazien der autographen van de bijbelvertaling gecommitteerd, maar ook in het *tweeentachtigjarig leven van Cats* vermeld, als tegenwoordig op den maaltijd, door dezen den Haagschen predikanten gegeven.

Stermont arbeidde niet alleen op den kansel. Wij vinden van hem, behalve eenige kleine werkjes, vermeld: *gelouterd zilver,* 2 d., — *melk voor kinderen,* — *bronnen der ware wijsheid en troost,* — *lijkrede op prins Willem II,* — *leerrede bij den doop van prins Willem III,* — *de misse gevonden in de Schrifture.*

Zie overigens: Wagenaar, Vaderl. hist., XII. blz. 81, Harderwijk, blz. 33 verv. Van Maurik.

Arnold Steur of **Willemsen**, omstreeks 1583 te *Antwerpen* geboren, begaf zich op nog jeugdigen leeftijd in de Dominikaner orde en werd vervolgens door zijnen overste als missionaris naar *Groningen* gezonden. Hier geraakte hij in 1642 in hechtenis. Uit deze ontslagen, bleef hij als missionaris in ons vaderland werkzaam tot zijnen dood, den 9 Februarij 1669.

Hij heeft een klein boekje in onze moedertaal geschreven, dat hij den titel gaf van: *de lelie der maagdelijke kuischheid*, Antw. 1622.

Zie overigens: Paquot, II. pag. 128.

Johannes Stinstra, in 1709 te *Harlingen* geboren, was een der meest bekende en voortreffelijkste leeraars der Doopsgezinden in de achttiende eeuw. In 1735 werd hij tot predikant zijner geboortestad beroepen, waar hij bleef vertoeven, ofschoon hem ten bewijze der hooge achting, in welke hij ook elders stond, op onderscheiden tijdstippen, zelfs nog in hoogen leeftijd, *Amsterdam* en *Haarlem* werden aangeboden.

Hij was een man, die aan rijke kennis een helder hoofd, eenen scherpzinnigen geest en een vroom hart paarde. Vooral was hij als prediker geliefd. Noeste ijver mag hem evenzeer worden toegekend, als warme belangstelling in zijne societeit, welke aan zijne diensten en werkzaamheden in meer dan één opzigt hooge verpligting had.

Het lag geheel in den aard zijner opleiding en betrekking, dat Stinstra aan de zijde der milddenkende godgeleerden stond, welke zich tegen de helft der vorige eeuw meer lieten gelden en, bij vele aanzienlijken, ook bij prins Willem IV, bescherming en genegenheid vindende, door de overgroote meerderheid der Hervormde leeraars met onvermoeiden ijver werden bestreden. Ligtelijk werd men in die dagen van kettersche gevoelens, vooral van Sociniaansche, beschuldigd. Ook de Harlinger leeraar ondervond dit.

Hadden de Friesche predikanten reeds vroeger de beschuldiging van Socinianismus tegen de Doopsgezinden in dat gewest doen hooren, in 1738 bragt die van *de Knijpe* haar met bitterheid tegen de Doopsgezinde leeraars aldaar in. Werden deze volgens het Friesche kerkregt, eerst door hen voor den grietman, later voor afgevaardigden van de Staten

ondervraagd, het gevolg was, dat zij onbekwaam werden verklaard om voor hunne geloofsgenooten te prediken. Op buitengewone Societeits-vergaderingen werd over het belang der gemeente te *Knype* geraadpleegd en eindelijk besloten ten haren behoeve een wijdloopig verzoekschrift aan de Friesche Staten in te dienen. Stinstra was de steller van dit gewigtig en scherpzinnig stuk.

Deze deductie, in 1740 ingeleverd, vond groote tegenspraak. De pennen van onderscheiden Hervormde godgeleerden waren ijverig bezig met het vervaardigen van tegenschriften. Aller aandacht was op Stinstra gevestigd, wien men weldra schier algemeen hield voor eenen voorstander en verdediger der Sociniaansche dwalingen. Nog meer werd deze op hem gerigt, toen hij weinig tijds later zijne *vijf predikatien over de natuur en gesteldheid van Christus koninkrijk, onderdanen, kerk en godsdienst*, uitgaf (1741). Nu sprak men op de klassikale vergaderingen bijna bij uitsluiting over Stinstra en Socinianers. De Synode van *Bolsward* besloot het burgerlijk gezag in te roepen, maar niet bij de regering van *Harlingen*, waar Stinstra zoo geliefd was, doch bij de gedeputeerde Staten van *Friesland*. Deze besloten zijne gemelde leerredenen door alle klassen van *Friesland* en door de theologische faculteiten van onze vijf hoogescholen te doen onderzoeken. De slotsom van dit onderzoek was voor den Harlinger leeraar zeer ongunstig. Bij de talrijke stemmen, die zich tegen hem deden hooren, sprak er slechts ééne in zijn voordeel. Het was die van den achtbaren Venema. En deze beroemde godgeleerde zou waarschijnlijk het offer zijner onpartijdigheid geworden zijn, indien hij geenen trouwen beschermer in prins Willem IV hadde gevonden.

Gaarne zou de verdraagzame vorst ook Stinstra behouden hebben, maar de Friesche Staten verboden den Harlinger leeraar, zonder hem gehoord te hebben, bij besluit van 13 Januarij 1742, te prediken, tot dat hij zich zou gezuiverd hebben. Zich voorstander eener algemeene verdraagzaamheid betoond hebbende, moest hij zijne daaromtrent uitgesprokene meeningen, als strijdig met 's lands wetten, herroepen. Zijne vijf predikatiën mogten niet meer in *Friesland* worden uitgegeven.

Zeer zeker is het, dat Stinstra zich, zoowel in zijne de-

ductie, als in zijne vijf predikatiën als een zeer vrijzinnig denker en warm voorstander van milde verdraagzaamheid had leeren kennen. Even zeker is het echter, dat men hem als geweld moet aandoen om de ingebragte beschuldiging van Sociniarij daaruit te staven. De meesten waren echter toenmaals zoo tegen alle *moderatie*, gelijk men het noemde, ingenomen, dat zij daarin alles, wat zwart en verderfelijk was, zagen. Bovendien gelooven wij, met de geschiedschrijvers der Nederlandsche Hervormde kerk, dat de Harlinger leeraar te voorzigtig zou geweest zijn om, indien hij al Sociniaan geweest ware, zulks in dien tijd openlijk te doen kennen.

Vruchteloos waren echter alle pogingen, door de Friesche Doopsgezinde societeiten en door zijne gemeente aangevoerd, om de Staten tot verzachting te bewegen. Evenwel bleef Stinstra zijne plaats in het bestuur der broederschap behouden en *Harlingen* onvervuld.

Het was er echter verre af, dat hij zijnen tijd onledig doorbragt. In 1744 en 1745 gaf hij maandelijks eene leerrede in het licht. Bovendien maakte hij zich voor het lezend publiek verdienstelijk door zijne vertaling van Richardson's zedelijke romans *Clarissa Harlowe* en *Karel Grandison*.

Bij de geweldige gebeurtenissen, die in 1748 plaats grepen, wilde men Stinstra op het gezag van het in beweging gebragte volk wederom op den kansel voeren. Zich tot gehoorzaamheid aan 's lands wettige regering verpligt achtende, weigerde hij echter.

Het liep tot 1757 aan, vóórdat hij in zijne bediening hersteld werd. Nu vloeide hem van alle zijden lof en eer toe. Op den Frieschen landdag noodigde men hem zelfs uit om gedurende eenige zondagen te *Leeuwarden* te prediken. De aanzienlijkste edellieden en eigen-geërfden woonden in groot getal zijne leerredenen bij, die met algemeene toejuiching werden gehoord. Zoo leefde hij, geacht, nog eene reeks van jaren (hij overleed in 1790 in hoogen ouderdom) niet alleen bij zijne societeit, maar ook daarbuiten den lof nalatende van een regtschapen, liefderijk en verstandig man geweest te zijn.

Behalve door zijne reeds genoemde werken, heeft hij zich bekend gemaakt door: *Oude voorspellingen aangaande den*

Messias, toegepast op den Heere Jezus, — *Waarschuwing tegen geestdrijverij*, Harl. 1750, in het Fransch, Engelsch en Hoogduitsch vertaald, — *Predikaatsie tegen de sluikerij*, 1739.

Zie overigens: Ypeij, Gesch. der Chr. kerk in de 18de E., IX. blz. 149 verv. Ypeij en Derm., III. blz. 455 verv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Friesland, blz. 185, 210 verv. 236, 327 verv. In bijlage 14 wordt een veertigtal geschriften, tegen Stinstra gerigt, opgegeven.

Aegedius Stokmans, geboren den 12 December 1703 te *Amsterdam*, is aldaar onder het getal der proponenten van de Hervormde kerk opgenomen in 1726. Hij aanvaardde het predikambt twee jaren later te *Knollendam*. Van daar werd hij in 1742 naar *Goes* beroepen, waar hij den 16 Mei 1765 overleden is.

Hij was een zeer verlicht en voor zijnen tijd helder en evangelisch denkend man, die niet alleen op den kansel, maar ook door zijne schriften trachtte nuttig te zijn. Van zijne hand verschenen: *Miscellanea Sacra*, 2 tom. — *Beeldsprakige Godgeleerdheid*, — twee predikatien *over de broederlijke liefde* en *over de wedergeboorte*, Goes 1755, herdrukt en vermeerderd met eene leerrede *over het geloof van Abraham*, 1756, — *Gods slaande hand*, in 4°, — *Het geloof van onze Voorouders*, — *Over het 24 Capittel van Jezaia*, — *de laatste woorden van David*, — *Verhandeling uit Lucas 2 vs.* 1 en 2.

Zie overigens: Ab Utrecht Dresselhuis, de Herv. gem. te Goes, blz. xxv verv. Van Maurik.

Adriaan Stolker, in 1751 geboren, aanvaardde de predikdienst bij de Remonstrantsche gemeente te *Schoonhoven* in 1775, waar hij met groote toejuiching en met hartelijke belangstelling in zijne broederschap werkzaam was. Levendig van geest, was hij geen onverschillig toeschouwer van de gebeurtenissen zijner dagen. Tot de patriottische partij behoorende, zag hij zich genoodzaakt, na de keering van zaken in 1787, zijn vaderland te verlaten. Te *Brussel*, waar hij zich ophield, predikte hij ten behoeve zijner mede uitgeweken geloofsgenooten en van andere protestanten tot het jaar 1790, in hetwelk die gemeente zich ten gevolge der oorlogsomstandighèden verstrooide. Nog in hetzelfde jaar werd Stolker te *Rotterdam* beroepen. Lang was en bleef hij

hier een geacht Evangelieverkondiger, totdat hij in 1826 zijn emeritaat bekwam. Hij had het voorregt van zijne rust negen jaren lang te mogen genieten. Onze leeraar overleed den 2 Mei 1835.

Stolker was een zeer kundig en wetenschappelijk man. Zelfs was hij in 1790 in aanmerking gekomen voor het professoraat bij zijne Societeit. Bijzonder was hij dan ook in hare geschiedenis ervaren, zich bovendien al hare belangen aantrekkende en, waar hij haar miskend meende, als haar verdediger optredende. Proeven van zijne kerk-historische studiën gaf hij in: *Onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der Chr. kerk in de* 18e *Eeuw van A. Ypeij*, Amst. 1809, — *Arminius herdacht*, ald. 1816, — *Prins Maurits geenszins de vijand, zijn broeder Frederik Hendrik de vriend der Remonstranten*, Rott. 1827. Ook in andere rigting toonde Stolker een ervaren man te wezen in: *Belang van Gelderland, Utrecht en Holland bij het afsluiten van de Lek, en de geschiedenis van die rivier*, Amst. 1809, en in zijne ten jare 1826 met goud door het Bataafsch Genootschap te Rotterdam bekroonde verhandeling: *Over een aannemelijk en uitvoerlijk plan voor het daarstellen eener duurzame inrigting tot het eenstemmig doen van regelmatige meteorologische waarnemingen, in alle landen van Europa en de beschaafde streken der andere werelddeelen, en het daaruit achtervolgens opmaken van waarschijnlijke regelen, aangaande de vermoedelijke weersgesteldheid onder gegevene omstandigheden, zoo in het algemeen, als voor ieder land in het bijzonder.*

Zie overigens: Aanhangsel van Nieuwenh. Woordenb., VI. blz. 407 verv. J. Tideman, s. w. blz. 46, 56, 145, 147, 156, 286, 301, 351, 352, 374.

Gaspar Stolwyck, Stolckwyck of Peters, den eersten naam naar zijne geboortestad dragende, was in het laatste der zestiende en in den aanvang der zeventiende eeuw, pastoor te *Haarlem* en overste van het Bagijnen-hof aldaar. Bovendien bezat hij de waardigheid van pauselijk notaris. Sarbont Vosmeer had veel met dezen geestelijke op en bediende zich van hem bij een geschil, dat hij met de Haarlemsche kerkelijken had. Hij overleed te *Haarlem* in Mei 1601 of 1605.

Van de werkjes van dezen priester is het voornaamste: *Vita R. domini Petri Balingi presbyteri Harlemensis in ecclesia*

Cathedrali a perfido milite caesi anno 1578, Colon. 1596, waarvan een uittreksel gevonden wordt in: *Molani Supplem. natal. Sanctorum Belg. a. d. 27 Maji.*

Z. Oudheden van Kennemerland enzv. blz. 266. Paquot, II. pag. 284.

Clemens Streso aanvaardde de predikdienst in 1677 te *Repelen* in het graafschap *Meurs*, van waar hij tot Hoogduitsch predikant te *Amsterdam* in 1699 beroepen werd. Hier overleed hij den 31 Januarij 1718.

Wij vinden van hem vermeld: *over de Romeinen*, — *over de Collossensen*, — *over de Thessalonicensen*, — *over de Hebreën*, — *over de brieven van Petrus*, — *de geestelijke welstand des herten*, — *laatste predikaatsie*, — *over het laatste oordeel*, — *dankpredikaatsie*, — *voorbeeld der gezonde woorden.*

Zie overigens: Veeris, Kerk. alphab. blz. 198. Van Maurik.

Jacobus Streso is predikant geweest in 1669 te *Repelen*, vervolgens in 1670 te *Meurs*, daarna in 1680 te *Gouda*, hierop in 1681 te *Delft* en eindelijk in 1689 te *Amsterdam*, waar hij den 11 April 1708 overleed.

Hij heeft uitgegeven: *drie Kerkredenen*, — *Oorlogspredikaatsien.*

Zie overigens: Veeris t. a. p., van Maurik.

Jacobus Albertus Streso, geboren in 1767, is in 1790 te *Noordwijk buiten* tot predikant bevestigd, van waar hij in 1800 naar *Loenen* aan de *Vecht* vertrok.

Streso, die op zijn vijfenvijftigste jaar besloot zijne openbare bediening neder te leggen, was een zeer geleerd man, die zijnen tijd geheel aan de studiën, bijzonder ook aan de kerkelijke geschiedenis, heeft toegewijd. Hij deelde in de achting van vele voortreffelijke mannen en maakte zich die door zijne rijke kennis en door de veelsoortige gaven van geest en hart waardig. Hij overleed te *Arnhem* den 5 Junij 1842. Hij was correspondent van het koninklijk Nederl. Instituut.

Streso heeft zich eenen welverdienden lof verworven door zijn werk: *Over den vroegeren staat van het Christendom of overzigt van de geschiedenis der Chr. kerk in de eerste drie eeuwen*, Arnh. 1828, — zijne verhandelingen *over Constantijn den Groote en Karel den Groote*, — en die *over de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen hier te lande*, Haarl. 1815, door Teylers genootschap bekroond.

Carel Willem Stronck, den 25 Julij 1775 te *Tiel* geboren, verwierf reeds hoogen lof op de latijnsche school zijner vaderstad. Zestien jaren oud begaf hij zich naar de Utrechtsche akademie, waar zijn ongemeene aanleg weldra werd opgemerkt. De hoogleeraar Hennert poogde hem zelfs van zijn voornemen om het leeraarambt te bekleeden, te doen afzien en hem over te halen om zich aan de beoefening der wijsbegeerte te wijden. De jeugdige Stronck sloeg dit hem vereerend aanzoek af. De godgeleerde wetenschappen vonden in hem eenen beoefenaar, die aan zucht voor de wetenschap, de rijkste gaven van hart en geest paarde. Onder zijne leermeesters trok vooral Heringa hem tot zich en dezen bleef hij liefhebben en hoogachten tot den laten avond zijns levens. En, gelijk hij van zijne jeugd af de grieksche en latijnsche letterkunde met ingenomenheid beoefend had, zoo beijverde hij zich ook het oostersch grondig te kennen, — taalstudien, zoo geheel noodig om den echten exegeet der H. Schrift te vormen. Uitmuntend waren zijne vorderingen en, toen hij de hoogeschool verliet, deed hij dit met het verdedigen van een: *Specimen hermeneutico-theol. de doctrina et dictione Johannie Apostoli ad Jesu magistri doctrinam dictionemque exacte composita*, Ultraj. ad Rhen. 1797.

Den 6 Augustus 1797 werd hij als predikant bij de Hervormde gemeente te *Odijk* bevestigd. Kort was hier zijn verblijf. Reeds in Julij den volgenden jaars vertrok hij naar *Jisp*. In 1802 begeerde hem de gemeente te *Dordrecht* en op 28 November aanvaardde hij aldaar zijne bediening.

Meer dan eene halve eeuw mogt *Dordrecht* zich in het bezit van den waardigen man verheugen, die, vooral in den aanvang zijner dienst gaarne gehoord, door zijne rijke kennis, regtschapen karakter, onvermoeiden ijver en warme godvrucht aller achting en liefde won. Hij genoot deze dan ook in zoo ruime mate, dat hij, emeritaat nemende en op den 31 December 1852 zijn dienstwerk eindigen mogt met de betuiging: „Ik ben in *Dordrecht* en onder u gelukkig geweest.”

Niet lang overleefde hij dat voor hem zoo plegtige uur. De dood opende hem op den 29 Mei 1853 den toegang tot hemelsche rust.

Stronck was gehuwd geweest met Johanna Martina Boon.

Hij was een godgeleerde van den echten stempel, wien de uitlegging des Bijbels boven alles ter harte ging. Van daar dan ook, dat hij, vooral in de eerste jaren van zijn verblijf te *Dordrecht* voor zijnen kanselarbeid meermalen de moeijelijkste plaatsen, bijzonder uit het O. V., koos. Later klaagde hij wel eens, dat men dit met minder genoegen hoorde, en dat hij zich naar den tijd moest schikken, die naar zoodanige vaste spijze min begeerig scheen. Zijne predikwijze was doorgaans synthetisch.

Eene belangrijke proeve van zijne uitlegkundige studiën, gaf hij in het vervolgen van het *Bijbelsch huisboek*. De beroemde E. Scheidius had hiervan het eerste deel bewerkt. Nu nam Stronck deze taak op zich. De geheele arbeid zag het licht in 7 deelen, Dordr. 1800—1820, en leverde een schitterend bewijs van Stroncks exegetische verdienste jegens het Oude Testament. Ook het N. V. vond in hem eenen belangstellenden onderzoeker, blijkens zijne: *Geschiedenis van Jezus naar de vier Evangeliën,* Utr. 1800. Op het gebied der zedekunde insgelijks werkzaam schreef hij: *Volksboek over de pligten der zamenleving*, hetwelk in 1801 door de Maatschappij tot nut van 't algemeen bekroond werd. Geen minderen roem oogstte hij in door zijne: *Proeve eener opgave van de geschiedkundige berigten betreffende de geschiedenis van David, vergeleken met zoodanige gewijde dichtstukken, welke aan hem met zekerheid of waarschijnlijkheid toegekend worden*, waaraan het Haagsche Genootschap ter verdediging van de christelijke Godsdienst het gouden eermetaal schonk.

Stronck bleef op den duur de oude letterkunde lief hebben en hanteerde ook de latijnsche lier. Bij den dood van zijnen ambtgenoot B. F. Tydeman gaf hij een dichstuk: *ad Collegas*, Dordr. 1829. Bovendien bezitten wij van hem: *Observationes criticae in Homeri hymnum in Cercem*, in de *Nieuwe Verhandel. van het Zeeuwsche Genootschap*, III D. St. III. blz. 227 verv. Midd. 1819.

Dat 's mans verdiensten op prijs werden gesteld, blijkt ook daaruit, dat hij meermalen voor het professoraat in de oostersche talen in aanmerking kwam. De Utrechtsche akademie bevorderde hem *honoris causa* tot doctor in de theologie. Verschillende geleerde maatschappijen vereerden hem

met het lidmaatschap en de koning schonk hem het ridderteeken van den Nederlandschen leeuw.

Zie overigens: Bouman, Geld. Hoog. II. blz. 331, 342. Dr. G. D. J. Schotel, Levensberigt van C. W. Stronck, in de handelingen der Leidsche maatschappij, voor 1853.

Jakobus van Strijen, den 15 Januarij 1662 te *Goes* geboren, was predikant bij de Hervormden eerst in 1686 te *Krabbendijke*, in 1688 te *Kapelle*, in 1693 te *Oost-Zaan*, in 1695 te *Middelburg* en in 1699 te *Rotterdam*. Hij overleed den 21 Maart 1727.

Men heeft aan hem de vertaling te danken van Owen's *genade en plicht van geestelijk gezind te zijn*, Rott. 1728.

Zie overigens: Fruytier, lijkrede op J. van Strijen. De la Rue, blz. 430. Paquot, II. pag. 169. Harderwijk a. w. blz. 62 en 63.

Martinus Stuart, in 1765 te *Rotterdam* geboren, was een der sieraden van de Remonstrantsche broederschap. In haar midden aanvaardde hij, in 1786 proponent geworden, het predikambt in het volgend jaar te *Dokkum*, van waar hij in 1790 naar *Utrecht* vertrok. In 1793 volgde hij de roeping der Amsterdamsche gemeente en hier was hij met ongemeene toejuiching en in het genot van liefde en hoogachting gedurende eene reeks van jaren werkzaam. Ten volle verdiende hij dien eerbied en genegenheid, als huisvader, mensch en christen, niet minder, dan als leeraar en priester der wetenschap. Diep werd dan ook zijn dood, die op den 22 November 1826 plaats vond, betreurd.

Stuart was een hartelijk voorstander van de belangen zijner broederschap, die hij meermalen, vooral als lid der door Napoleon in 1812 benoemde commissie tot regeling van de protestantsche kerkelijke zaken in ons vaderland, behartigde. Hoezeer verre van onverdraagzaam, was hij het echter, op wiens voorlichting de achtingwaardige Janssen, later Secretaris-Generaal van het ministerie van Hervormde eeredienst, zich verzette tegen den ijzeren wil des keizers, die eene volkomene vereeniging van de Hervormden en Remonstranten trachtte door te drijven. Stuart achtte den tijd daarvoor nog niet rijp. De hoogleeraar te Water, doet ons in het levensberigt, dat deze van zich zelven gaf, den Remonstrantschen leeraar als lid dier commissie kennen. Ook de groote vergadering der societeit, de kweekschool en menige andere inrigting ondervonden zijnen belangstellenden ijver.

Groot waren Stuart's verdiensten als kanselredenaar. Zijne leerredenen mogten hoogst voortreffelijk genoemd worden. Krachtig en mannelijk was zijn stijl, kort en kernachtig tevens, bevallig, levendig, boeijend en zijne voordragt, bij eene welluidende stem, wegslepend. Geen wonder, dat eene groote menigte begeerig was den rijkbegaafden man te hooren, die het talent bezat van altijd de ontwikkeling van den geest met de veredeling van het hart te verbinden en den overvloedigen schat zijner wetenschappelijke kennis aan het aankweeken van christelijken zin en ootmoedig geloof dienstbaar te maken. Uit alle gezindheden haakten velen om hem te hooren. Het ontbrak Stuart dan ook geenszins aan die grondige godgeleerde studie, welke den kanselredenaar in staat stelt om Evangelieverkondiger in de volle beteekenis van het woord te zijn. Van zijne predikwijze en tevens van zijne exegetische bekwaamheid bezitten wij een bewijs in het door hem met van der Breggen Pauw uitgegeven werk: *De brief van Jacobus in leerredenen*, 3 dn., Amst. 1805, en in zijne *Nagelaten leerredenen*, 's Hage en Amst. 1829, in 6 dn. en in *Leerredenen*, waarvan in 4 deelen een tweede druk verscheen te Amst. in 1829.

Even gemakkelijk, als op den kansel, bewoog Stuart zich in andere wetenschappelijke rigting. Wat belangrijk was, ontging zijne aandacht niet. Bewijzen dat zijne *Nagelaten redevoeringen*, door N. Swart in 2 d. te *Rotterdam* in 1828 uitgegeven, niet minder doen dit zijne *Herinneringen uit de lessen van F. J. Gall over de hersenen*, Dev. 1806. Onvermoeid werkzaam leverde hij meer dan éène vertaling. De belangrijkste was die van *Barthelemy's reizen van den jongen Anacharsis door Griekenland*, 10 d., Amst. 1802, herdrukt 9 d. ald. 1825. Stuart's grootste verdiensten schitteren echter op het veld der geschiedenis. Daar toefde hij gaarne en lang. Geene moeite was hem te zwaar, geen onderzoek te langwijlig en droog, geene inspanning te afmattend om tot de waarheid te komen en zijn doel te bereiken. Leverden hiervan reeds de *Tafereelen uit de Fransche Staatsomwenteling* in 26 dn. het bewijs, oneindig meer deden dit, en getuigden van dieper studie zijne *Romeinsche geschiedenissen*, 30 d., Utr. 1793 verv., herdrukt in 20 d. Amst. 1826, verkort door Y. van Hamelsveld, ald. 1806. Spreekt het reeds

voor de waarde van dit uitgebreide geschrift en voor het grondige der bewerking, dat de schrijver bij het ter perse gaan van den tweeden druk verklaarde niets te moeten veranderen, wij weten niet, wanneer wij dezen historischen arbeid opslaan, wat meer te bewonden den krachtigen, gespierden, met het onderwerp overeenstemmenden klassieken stijl, het innemende, ook bij het uitgebreide de aandacht blijvende boeijen en heldere, vaak schilderachtige van de voorstelling, of de ongemeene belezenheid, de diepe kennis der grieksche en latijnsche letter- en oudheidkunde, en het juiste, bezadigde oordeel van den geoefenden geschiedschrijver. Moge de vooruitgang van de studie der ouden omtrent sommige punten de denkwijze veranderd of eene geheel nieuwe te weeg gebragt hebben, het werk van Stuart zal door ieder, die grondigen historischen arbeid op prijs stelt, hooggeschat blijven.

Ook de geschiedenis van zijn vaderland trok den arbeidzamen man aan. Koning Willem I had Stuart, ter erkentenis zijner verdiensten, tot 's lands historieschrijver benoemd. Rustte dien ten gevolge de taak op hem om de geschiedenis van den dag in jaarboeken te leveren, — eene niet altijd ligte taak, maar nog meer vervelend en verdrietig voor den wetenschappelijken man, daar zij van hem vorderde wetten, besluiten, reglementen enz. in zijne annalen op te nemen — hij kweet zich daarvan in zijne *Jaarboeken van het Koningrijk der Nederlanden*, van 1814 tot 1825, op eene wijze, die het betreuren doet dat zij na hem niet is voortgezet geworden. Insgelijks schonk hij *Vaderlandsche Historie* van 1752 tot 1782, 4 d. Amst. 1827.

Stuart was secretaris der derde klasse van het Kon. Nederl. Instituut en lid van een aantal geleerde en nuttige maatschappijen.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18e E., IX. blz. 226, 232. Ypey en Derm. IV. bladz. 515. Mijne Nederl. Kerkgesch. na de Herv. III. blz. 189. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VII. blz. 435. N. Swart, herinneringen aan M. Stuart, vóór de nagelaten redevoeringen. J. Tideman a. w. blz. 65, 230, 258, 299, 301, 375.

Hubertus Sturmius, in den omtrek van *Keulen* geboren, is, te *Heidelberg* zijne studien volbragt hebbende, te *Leiden* in 1579 als lector, en later als buitengewoon hoog-

leeraar werkzaam geweest. De bezorgeren der Hollandsche hoogeschool schijnen geen' hoogen prijs op hem gesteld te hebben, alzoo zij hem zonder eenige moeijelijkheid en zonder eenige poging om hem terug te houden, in 1584 verlof gaven om naar zijn vaderland weder te keeren. Van zijne latere lotgevallen is weinig bekend. Hij schijnt in *de Paltz* gestorven te zijn.

Van hem zijn bekend: *Scholae duae ad 2 priores versus 2 capitis primae Epistolae ad Corinthios*, — *diatribe de aeterna praedestinatione*.

Zie overigens: Paquot II. pag. 64. Siegenbeek I. blz. 35, II. Toev. bijl. blz. 62, 265.

Daniel de Superville, in Augustus 1657 geboren te *Saumur*, waar zijn vader de geneeskunst uitoefende, ontving zijne godgeleerde opleiding aan de hoogeschool zijner geboortestad. In 1683 aanvaardde hij het predikambt te *Loudan* en bediende het met trouwe gedurende de vervolgingen, waaraan hij met zijne geloofsgenooten blootstond. De herroeping van het edict van *Nantes* en het klimmende gevaar noodzaakte ook hem *Frankrijk* en zijne gemeente te verlaten. Hij vestigde zich in het gastvrije Nederland. Na zes jaren hulpprediker te *Rotterdam* geweest te zijn werd hij aldaar tot gewoon leeraar beroepen in 1691. In deze betrekking bleef wij werkzaam tot 1725, toen hij emeritus is geworden.

De Superville, die den 9 Junij 1728 overleed, was een geacht godgeleerde en vooral als prediker geliefd. Hij behoorde tot de meestgeachte kanselredenaars der toenmalige Fransche kerk in ons vaderland. Hij heeft proeve van zijne predikwijze nagelaten in: *Mélange des sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte*, 1711, 1743, 3 *vol.* — *Nouveaux Sermons sur divers textes de l'Erit. S.* 1743.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18e E. VIII. blz. 612. Harderwijk a. w. blz. 129 verv.

Daniel de Superville, zoon van den zooeven genoemden Franschen leeraar, aanschouwde het eerste levenslicht den 11 Junij 1700 te *Rotterdam*. Zijne studien volbragt hebbende, werd hij in 1725 als opvolger zijns vaders tot predikant bij de Waalsche gemeente zijner geboortestad bevestigd. Hij overleed den 24 Mei 1762. Met roem handhaafde

hij den vaderlijken naam en werd onder de meest begaafde predikers van zijn tijdperk gerangschikt, terwijl hem het catechetisch onderwijs en de opbouwing van christelijken zin in de huisgezinnen niet minder ter harte ging. Wij kennen van dezen in zijne eeuw uitmundenden kerkredenaar: *Sermons sur divers textes de l'Ecriture S.* Rott. 1754, 3 vol., — *Leerrede over Joh.* V: 35, *bij den den dood van Prins Willem IV, uit het Fransch vertaald door P. de Haas*, Rott. 1752, — *De ware dischgenoot aan de tafel des Heeren, uit het Fransch door F. Halma*, Amst. 1737, — *Elemens du Christianisme, abregé de verités et des devoirs de la réligion Chretienne, à l'usage des enfans* waarvan wij eene uitgave, Rott. 1810, voor ons hebben, herzien op last van het Rotterdamsche consistorie en wel pleitende voor den hoogen prijs op 's mans arbeid gesteld.

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 135 verv.

Guilielmus Surenhusius, die te *Groningen* geboren was, is in 1704 hoogleeraar in de oostersche talen te *Amsterdam* geworden. Hij was een zeer geleerd man, wien men later ook het onderwijs in het grieksch opdroeg en die exegetische lessen over sommige gedeelten van het N. V. heeft gegeven. Meer dan eens bewees de Amsterdamsche regering door verhooging zijner jaarwedde prijs te stellen op het bezit van dezen hoogleeraar. Hij overleed in 1729.

Surenhusius heeft zich beroemd gemaakt door zijne *Mischnam, sive totius Hebraeorum juris retuum, antiquitatum ac legum systema cum Comment. Rabbinorum, versione Lat. et notis*, Amst. 1698—1703, 3 vol. — *βιβλον καταλλαγης, in quo secundum theologorum formulas allegandi et modos interpretandi Conciliantur loca ex V. in N. Testamento allegata*, Amst. 1713.

Zie overigens: D. J. van Lennep, Athen. Amst. memor., pag. 146 sqq.

Lucas Suringar, uit een deftig geslacht op den 22 December 1770 te *Leeuwarden* geboren, maakte op de latijnsche school zijner vaderstad zulke voorspoedige vorderingen, dat hij reeds in 1785 te *Franeker* als student werd ingeschreven. Hier was hij niet alleen een ijverig leerling van Wassenbergh, maar ook, tot de godgeleerde wetenschap overgegaan, van Johannes van Voorst, die toen aan de Friesche hoogeschool het professoraat bekleedde. Zoo ingenomen

was dezen met zijnen discipel, dat hij hem in 1790 de verdediging opdroeg van zijn *Specimen observationum in loca quaedam Matthaei*. Suringar, die in het volgende jaar eene eervolle onderscheiding van de curatoren der Franeker akademie ontving, verdedigde in 1792 eene door hem zelven geschrevene akademische verhandeling. Kort daarop werd hij tot predikant bij de hervormde gemeente te *Oppenhuizen* bevestigd.

Niet lang bleef hij als kerkleeraar werkzaam. De koning van *Pruissen* benoemde hem in 1796 tot professor aan de doorluchtige school en tot predikant te *Lingen*. Hier was hij gelukkig en geacht. Met lof zette hij zijne studiën voort en in 1804 bekroonde het Haagsche genootschap zijne verhandeling: *Over de leer des Bijbels, inzonderheid des N. T. aangaande het laatste algemeene gerigt, hetwelk Jezus Christus over de wereld houden zal.* In 1809 viel hem nogmaals de eer te beurt van aan zijn: *Betoog van de waarheid van het Evangelie uit de lotgevallen der Joodsche natie* door hetzelfde genootschap den prijs te zien toegekend. Deze laatste arbeid was te verdienstelijker, daar de geleerde man bij den druk, dien de Lingensche school uit de tijdsomstandigheden ondervond, en bij het verlies van drie zijner ambtgenooten met dubbele bezwaren en moeijelijkheden te worstelen had. Intusschen werd zijne geleerdheid meer en meer erkend. De Leidsche hoogeschool had hem reeds in 1805 het doctoraat in de theologie eershalve opgedragen [1]).

Ten jare 1814 benoemde koning Willem I onzen geleerde tot hoogleeraar in de theologie te *Leiden*. Deze betrekking aanvaardde hij den 13 Mei 1815 met eene *Oratio de muneris doctrinae Christianae interpretum praestantia, a futuris religionis doctoribus rite aestimanda*, Lugd. B. 1816. Ook aan de Hollandsche hoogeschool bleef hij zijnen roem handhaven.

Behalve zijne akademische redevoeringen en eene aanspraak, bij de promotie van J. Hoog *more majorum*, in de *Annales Lugd. Bat.* te vinden, en twee leerredenen, heeft Suringar, gedurende zijn verblijf te *Leiden*, niets uitgegegeven. De oorzaak hiervan lag niet daarin, dat hij minder

[1]) Hij kwam ook te *Harderwijk* voor het professoraat in aanmerking.

werkzaam zou geweest zijn, maar in nederige bescheidenheid, welligt wat ver gedreven. Zij belette echter niet dat men hem naar waarde schatte en als een voortreffelijk godgeleerde hoogachtte. In de laatste jaren zijns levens had zijne gezondheid geleden. Hij ontsloeg zich dus van zijn ambt als akademie-prediker, maar bleef het professoraat met volhardenden ijver waarnemen, tot dat hij den 23 Augustus 1833 te *Amsterdam*, waar hij bij zijnen zoon vertoefde, overleed.

Hij was een helder denkend grondig godgeleerde, zijnen leermeester van Voorst waardig.

Zie overigens: Siegenbeek I. blz. 411, 445, 446. Bijl. en Toev. II. blz. 256. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VII. blz. 466 verv. Bouman, Memoria J. Clarisse pag. 36, 50, 51, 52, 83, 289.

Martinus Swaan of **de Zwaan**, den 4 Januarij 1651 te *Amsterdam* geboren, is in December 1677 tot priester gewijd en in 1679 pastoor te *Assendelft* geworden. Vier jaren later werd hij tot president van het van *Keulen* naar *Leuven* overgebragte collegie *de hooge heuvel* benoemd. In die betrekking was hij ijverig werkzaam tot dat hij in 1692 naar *Noord-Nederland* terugkeerde en het pastoorschap in *den Hoek* te *Haarlem* aanvaardde. Hier overleed hij den 30 Maart 1718. Swaan was doctor in de theologie en droeg den naam van een geleerd man te zijn. Neef van den pauselijken vicaris Coddaeus, werd hij ook in de kerkelijke twisten van die dagen betrokken. Op zijnen naam gaan twee geschriften uit, ter verdediging van de regten des Haarlemschen kapittels, van hetwelk hij deken was, geschreven, namelijk *Motivum juris* en *refutatio responsi*. Anderen meenen echter dat deze ten onregte aan hem worden toegekend, en dat zij van Z. B. van Espen zijn. Zij voegen er bij dat onzen geestelijke het dan ook in het laatst zijns levens geheel met de pauselijke kerk eens geweest is.

Zie overigens: *Oudheden van Kennemerland* enz. blz. 268 verv. Roomsch-Kath. Jaarb. voor 1843, blz. 114.

Hermanus Swavinck, die, proponent zijnde, het leeraarambt in 1762 bij de hervormde kerk te *Heer-Jansdam* en *Kijfhoek* aanvaardde, en van hier in 1770 naar *Oudewater* vertrok, waar hij in 1800 overleed, behoorde tot die predikanten, welke van Remonstrantsche dwalingen beschul-

digd werden. Een lid van den kerkeraad te *Oudewater* La Couriere, beschuldigde hem daarvan bij de klassis van *Gouda*. Deze deed hem eenige vragen, welke hij, ter betuiging van zijne trouw aan de kerkleer, toestemmend beantwoordde. Bovendien moest hij zich in eene openbare leerrede van den smet van onregtzinnigheid zuiveren. Hierdoor ontging hij het hem dreigende gevaar van zijn ambt te verliezen. Uit al, wat wij omtrent dezen kerkelijken twist onderzocht hebben is het ons voorgekomen, dat de eenige aanleiding tot beschuldiging van onregtzinnigheid daarin gelegen was, dat Swavinck zich wel eens van nieuwe nog niet gebruikelijke uitdrukkingen en woorden bediende, zonder daarom in de zaken van de kerkleer af te wijken. Zeker is het een betreurenswaardig vooroordeel aan woorden en klanken eene waarde te hechten, boven zaken en waarheid!

Zie overigens: Brief wegens de Kerkelijke procedure in de zaak van den WelEerw. Heer Swavinck. Brief van een vriend aan een vriend, betreffende het voorgevallene op de Eerw. Classis van *Gouda* ter afdoening van de zaak van Ds. Swavinck enz. Ypey en Derm. III. blz. 605 verv.

Cornelius Swaving, den 27 Mei 1738 te *Amsterdam* geboren en, als predikant bij de hervormde gemeente te *Naarden*, den 20 October 1808 gestorven, was een voortreffelijk en helderdenkend godgeleerde. Zijn *Regt en onregt, gebruik der Heilige Schrift* is een voor zijnen, zelfs nog voor onzen tijd uitmuntend boek. Hij was een ijverig medearbeider van de *Bibliotheek van theologische letterkunde* en had het voorregt van zich tweemalen het eermetaal te zien toereiken door het Haagsche genoootschap. In 1793 viel dit te beurt aan zijne verhandeling *over de voortreffelijkheid der Evangeliebediening*, in 1798 aan die *over den allegorischen en zinnebeeldigen stijl*.

Zie overigens: C. G. van Achter, levensberigt van C. Swaving, in de Bibl. voor theol. letterk. voor 1809, stuk I. blz. 117 verv. Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 631.

Caspar Swerinckhuizen of Grevinckhoven, in 1550 te *Dortmund* geboren, is in 1579 predikant te *Rotterdam* geworden. Hij woonde de nationale synode van 1586 bij en was een ijverig voorstander van de onderteekening der formulieren, en wilde dien ten gevolge Duifhuis niet als leeraar in de hervormde kerk erkennen. Den 18 September 1606 is hij te *Rotterdam* overleden.

Swerinckhuizen was een zeer werkzaam man, vol geestdrift voor de zaak der hervormde kerk. Een aantal werkjes getuigen van zijnen ijver. Van deze is ons bekend geworden: *Ontdeckingen van de monstreuse dwalingen des libertynschen vergodenden vrijgheesten Hendrici Nikolaesen*. Hij behoorde tot de tegenschrijvers van den bekenden jezuit Costerus [1]. Hoe veel waarde deze aan het door den Rotterdamschen leeraar tegen hem geschrevene hechtte, blijkt uit het aantal geschriften, welke hij tegen dezen rigtte. Niet onbelangrijk is het welligt ze ter dezer plaatse te noemen. Zij zijn: *Epistola ad Gasparum Grevinckhovium, Calvini verbi, apud Rotterdamenses praedicantem*, Coll. Agripp. 1600 in 8°, waarin hij eenen brief van onzen leeraar, van 17 April 1600 beantwoordt, welk stuk vertaald is uitgekomen onder den titel: *Sendtbrief Francisci Costeri aen ketter Caspar Grevinckhoven, predicant des woordts Calvini tot Rotterdam versch binnen Roomen in den Latijne geschreven ende nu overgheset door J. G. Ovik, priester derselver societeit*, t'Antw. 1600, — *Apologia Catholica d. i. Catholycke antwoorde op een kettersch bouxken Casparis Grevinckhovii, Geusch predicant tot Rotterdam*, Antw. 1598, ook in het latijn overgebragt en uitgegeven Colon. et Lugd. 1609. — De *tweede apologie Francisci Costeri op ketter C. Grevinckhoven boeck*, Antw. 1599. — *Twee dialoghen, daer Christus Costerum en ketter C. Grevinckhoven examineert*, Antw. zonder jaartal, — *Seyndtbrief aen C. Grevinckhoven*, Antw. 1600, in antwoord op Swerinchuizens *tweede defensie* en *dialoghen*, — *Seyndtbrief aen d'edele ende wyse Heeren representerende de Staten en Raedt van Hollandt, Zeelandt enz. met een sendtbrief aan C. G.* Antw. 1598.

Ik weet niet of: *Thegenstelling der Catholycke Evangelische ghereformeerde Kercke*, Rott. van de hand van onzen Swerinckhuizen of Grevinckhoven is.

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 14.

Everwijn Swidde, geboren te *Amsterdam*, is in 1692 Evangelisch-Luthersch predikant te *Monnikendam* geworden. Van hier vertrok hij naar *Hoorn* in 1694, en overleed in 1713.

[1]) Zie over dezen werkzamen jezuit: Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jesus ou notice bibliographique etc. par Aug. et Al. de Backer. Liège 1853, I Serie pag. 222 suiv.

Swidde nam een ijverig deel in de kerkelijke twisten, welke in de laatste jaren der zeventiende eeuw de Luthersche gemeente te *Amsterdam* hebben verontrust [1]). De volgende werkjes van zijne hand waren de vruchten daarvan: *Onbillig examen van het Eerw. consistory tot Amsterdam, omtrent studenten, welke aldaar te preeken souden willen begeeren*, 1689, — *waare toestand der voornaamste oneenigheden, die de Luterse gemeenten in de Nederlanden hebben ontroert en nu nog ontrusten*, Amst. 1690, — *Kort, edog bondig antwoord op de voor eergisteren uitgekomene leugenachtige samenspraak tusschen twee ledematen der Luterse gemeente tot Amsterdam*, Amst. 1690, — *Kort antwoord op het vervolg van de samenspraak der malcontente en vredelievenden*, ald. 1690.

Bovendien schreef hij: *Christi Hemelvaart en sitten ter regterhand Gods.*

Zie overigens: Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, V. blz. 56.

Gillis van Swieten, in 1592 te *Amsterdam* geboren, trad in de Dominikaner-orde te *Antwerpen*. Eerst lector in de godgeleerdheid geweest zijnde, werd hij in de Hollandsche zending gebruikt en bragt eenen geruimen tijd te *Leiden* door, waar hij, zoo men berigt, een groot aantal protestanten tot het omhelzen der roomsche kerkleer zou gebragt hebben. Wel schijnt zijn ijver in het oog gesprongen te zijn, want hij moest Holland verlaten. In Belgie teruggekeerd, was hij daar in verschillende geestelijke betrekkingen werkzaam, tot dat hij in 1663 te *Antwerpen* overleed.

Hij heeft eene vertaling geleverd van Sylvester Frangipane's *Mirakelen des hemelsch ende wijdtberoemde beeldt van den H. Patriarch Dominicus te Sauriano* enz. Antw. 1663.

Zie overigens: Paquot III. pag. 200.

Gerardus Synellius van *Groningen* geboortig, was abt in het klooster *Rottum* in Groningerland. Later in 1512 bekleedde hij dezelfde waardigheid in het klooster *Mariendaal* te *Norden* en is in 1552 aldaar overleden.

Hij wordt een zeer geleerd man genoemd. Zeker is het dat hij een ijverig voorstander der roomsche kerkleer was

[1]) Zie: Wagenaar, beschr. van Amst. VI, blz. 187 verv.

en ook als haar verdediger tegen Henricus Resius optrad.

Hij heeft uitgegeven: *Hortulus Orationum, libri tres, metro dramico conscriptus*, Dav. 1524.

Zie overigens: Beninga, Chron. van Oost-fr. in Matth. anal. IV. pag. 588. Meiners Oost-Vriesl. Gesch. I. blz. 24 verv.

Johannes Synthius. Zie bladz. 361, waar in plaats van **Scatius** moet gelezen worden: **Sinthius**, en in plaats van **Winthius**, **Synthius**.

Hendrik Sypkens, geboren te *Eeksta* in Groningerland den 23 December 1736, aanvaardde in 1763 het predikambt te *Sippenhuizen*. Ofschoon in meer dan eene gemeente met lof als leeraar werkzaam geweest, werd hem een hooger werkkring geopend. In 1719 namelijk werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenis te *Groningen*. In 1799 zag hij zich het professoraat in de oostersche talen en hebreeuwsche oudheden opdragen. Die betrekking bekleedde hij tot zijnen dood, welke den 9 Julij 1812 plaats vond.

Van dezen verdienstelijken oostersche taalgeleerde kennen wij, behalve eenige akademische dissertatien: *Observationes ad origenes Hebraeos*, Gron. 1760.

Zie overigens: Groninger Akademie-Almanak voor 1813. blz. 93 verv. Muntinghe, act. saecul. Acad. Gron. pag. 128.

T.

Elias Taddel was predikant bij de Lutherschen in de laatste helft der zeventiende eeuw. Wij vinden hem vermeld als leeraar te *Edam* in 1676, te *Weesp* in 1677 en in 1678 te *Haarlem*. Hij overleed in 1692.

Taddel heeft zich bekend gemaakt door *Toetssteen van een kind Godts*, waarvan de tweede druk in 1737 verscheen, maar vooral als bevorderaar van het godsdienstig onderwijs. Hoogelijk ingenomen met den Catechismus van Luther, bezorgde hij van dezen eene nieuwe uitgave, met zijne ophelderingen, uitleggingen en aanhalingen uit de H. S. verrijkt. De titel is: *Catechismus D. Martini Lutheri, door klare Spreucken, heyligher Schrifture, ende eenige vragen tot beter verstant desselver dienende, bevestiget ende voorgestelt*, Amst. 1649 in 12°.

Zie overigens: Bijdragen van S. Jacobi en D. Nieuwenhuis, I. blz. 46 verv. V. blz. 64.

Jean Taffin, in 1528 of 1529 te *Doornik* geboren, heeft, tot rijperen leeftijd gekomen, zijne theologische studien te *Geneve*, bijzonder onder Beza, volbragt. Eene beschaafde opvoeding genoten en wetenschappelijk onderwijs gehad hebbende, moest hij, werkzaam in het leven optredende, uit den aard der zaak in zijnen bewegelijken tijd een belangrijk persoon zijn. Hij wijdde zich dan ook met al zijne krachten aan het verkondigen der gezuiverde Evangelieleer. In 1566 trad hij als predikant op bij de Fransche Hervorm-

den te *Antwerpen*. Openbaarde zich daar zijn hartelijke ijver voor de zaak, die hij voorstond, niet minder onderscheidde hij zich door zachtmoedigheid, zelfs, toen de openbare preêk werd ingevoerd, tot gehoorzaamheid aan de regering radende en zich tijdelijk aan het bevel van deze onderwerpende. Weinig baatte dit hem, toen in dat jaar van zoovele onverwachte wisselingen de toestand der protestanten veranderde en het berigt van Alva's aanstaande komst zoovelen met bangen schrik vervulde. Taffin verliet *Antwerpen* in 1567 en vertrok naar *Metz*. Ook hier wachtte hem geene gewenschte rust. Wel mogt hij in den aanvang onverhinderd prediken, maar, na den slag van *Jarnac* (1569) werd op last van koning Karel IX de protestantsche kerk gesloten. Onze leeraar bleef echter te *Metz* tot 1572. Toen begaf hij zich naar de *Paltz* en werd tot Fransch predikant te *Heidelberg* gekozen. Omstreeks twee jaren later begaf hij zich naar *Noord-Nederland*. Hier werd hij hofprediker van den prins van Oranje en later Fransch predikant te *Haarlem*. Van daar vertrok hij in 1590 naar *Amsterdam*, waar de Waalsche gemeente in hem eenen derden leeraar ontving.

De man, die vroeger in den hagchelijken strijd voor de reformatie gedeeld had, werd hier betrokken in de twisten, welke aanvingen de Nederlandsche Hervormde kerk te beroeren. Arminius bijzondere gevoelens hadden reeds opzien gebaard en, waar de oneenigheid tusschen de predikanten reeds ontstaan was, trachtte Taffin door Uytenbogaert daartoe uitgenoodigd, deze te doen eindigen. Vruchteloos was echter zijne welgemeende poging en het kostte hem zelfs inspanning om de overtuiging te leveren, dat hij niet met Arminius instemde. Later deelde hij insgelijks in het geschil, dat tusschen de leeraars der Engelsche en Fransche kerk te *Amsterdam* geboren was, en verdedigde de laatstgemelden tegen de beschuldiging, dat de kerkelijke tucht bij hen niet, zoo als het betaamde, werd gehandhaafd. De brief, welken, hij met zijne ambtgenooten, aan den beroemden Junius schreef, is bewaard in *Epist. viror. praest.* in folio pag. 78 sqq. et in 8º. pag. 96 sqq.

Taffin overleed te *Amsterdam* in 1602. Zijne uitgegevene werken, die zeer zeldzaam zijn geworden, bestaan in: *Des marques des enfans de Dieu, et des consolations en leurs af-*

flixions; traité fort profitable et consolant, adresseés aux fidèles Flamens, 1585, 5de druk, Saumur 1616 in 12°, 6de druk, Geneve 1621, in 12°, vertaald J. Cracius, Amst. 1593 en in 1628 in 12°, — in het latijn: *De characteribus filiorum Dei eorumque sub cruce consolationibus*, 1601 in 12°, — *Instruction contre les erreurs des anabaptistes et quatre poincts suivans* 1°. *de l'incarnation de Jesus-Christ vray Dieu et vray homme;* 2°. *du baptisme des petits enfans des Christiens;* 3°. *du devoir, autorité et puissance du magistrat;* 4°. *du jurement ou serment solemnel*, Harl. 1589, — *Metanoea seu de vitae emendatione libri* IV, 1604, vertaald in het Fransch, Geneve 1621, in het Holl., Amst. 1628.

Zie overigens: Brandt, I. blz. 349, 650. II. blz. 30. Paquot, II. pag. 490 suiv.

Jean Taffin, bij onderscheiding van den voorgaanden, wiens bloedverwant hij welligt was, de jongere genaamd, bekleedde in den aanvang der zeventiende eeuw het predikambt bij de Fransche gemeente te *Bergen-op-Zoom* en vervolgens te *Middelburg*. Twee geschriften hebben zijnen naam voor de nakomelingschap bewaard. Zij zijn: *L'estat de l'église; avec le discours des temps depuis les apostres jusque à present*, Bergen sur le Z. 1605, — *Claire exposition de l'apocalypse, ou révelation de St. Jean, avec déduction de l'histoire et chronologie*, Vliss. 1609, Middelb. 1614, in het Holl. ald. 1611.

Zie overigens: Paquot, II. pag. 491.

Ruard Tapper, in 1488 te *Enkhuizen* geboren, behoorde tot die ijveraars voor het Roomsche kerkgezag, die zich in ons vaderland eenen bloedigen naam hebben verworven. Zijne studien te *Leuven* volbragt hebbende, werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de akademie en deken van de st. Pieters-kerk aldaar. Zoo groot was zijn aanzien te *Leuven*, dat hij eindelijk de waardigheid van kanselier der hoogeschool verkreeg. Bijzonder deelde hij in de gunst van keizer Karel V, die in hem een moedig bestrijder van de hier met zooveel strengheid vervolgde ketterij en van 's lands voorregten vond. Van wege den keizer was hij afgevaardigd naar het concilie van *Trente*. Aan hem werd de hatelijke betrekking van inquisiteur opgedragen en Tapper bekleedde deze op eene wijze, die hem de schrik zijner tijdgenooten deed

worden en bij de nakomelingschap gebrandmerkt heeft. Hem scheen niet alleen ijver voor zijne kerk en haat jegens de aanhangers der Hervorming te bezielen, maar het wellust te zijn deze laatsten te folteren en in het verderf te storten. Niets werd ter bereiking van dit doel ontzien en niets was zoo heilig, dat de daaraan verschuldigde eerbied hem zou hebben doen terugdeinzen van zijne heillooze en bloedige ontwerpen. Dat ondervonden Merula [1]) en anderen.

Na Karel's dood nam zijne gunst bij het hof af. De trotsche Philips duldde de aanmatigingen van den priester niet. En zeer zeker worden wij opgewekt om aan de strenge hand eener hoogere vergelding te denken, wanneer wij vinden opgeteekend, dat de terugstootende ontvangers, welke hij bij den Spaanschen koning te *Brussel* vond, den man, die altijd had teruggestooten, wie hem om genade smeekten, in zoodanige woede ontstak, dat deze hem eenen snellen dood berokkende. Hij overleed den 2 Maart 1559.

Tapper, wien het, bij zijnen brandenden ijver voor de Roomsche kerk, niet aan studie ontbrak, heeft eenige werken, meest tegen de leer der Hervorming gerigt, nagelaten. Zij zijn: *Explicationes in articulos circa ecclesiastica dogmata, hoc seculo controversa, a facultate theol. Academiae Lov. Caroli* V *imperatoris jissu collectos*, Lov. 1555, 2 tom., — *Orationes theologicae una cum Corollario de veris calamitatum Belgii causis atque remediis*, Colon. 1577. Zijne werken verschenen in folio te *Keulen* in 1582.

Zie overigens: Brandt, I, op het register. Bayle, IV. pag. 2692 suiv. Ypey en Derm. I. blz. 106, 152. Hooft, Wagenaar, enz.

Jacobus Taurinus, in 1576 te *Schiedam* geboren, aanvaardde het predikambt in 1600 te *'t Woud*, van waar hij in 1601 naar *Delftshaven* vertrok. Hier nam hij in 1605 het beroep naar *Utrecht* aan, waar hij eerlang tot de meer geachte predikanten behoorde.

Taurinus vond hier eene gemeente en ambtgenooten tevens, die bij het meer en meer opwakkeren der kerkelijke twisten voor het grootste deel de zijde van Arminius hielden. Ook onze leeraar was die reeds vroeg toegedaan en in eenen

[1]) Zie: Moll, Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs. Amst. 1853, in welk voortreffelijk werk een aantal bijzonderheden uit Tapper's leven en de door hem gepleegde wreedheden vermeld staan.

brief, aan Uytenbogaert in 1609 geschreven en bewaard in *Epist. viror. praestant.* pag. 312, betuigt bij zijne verontwaardiging over de hardheid van Gomarus. Bij het heviger ontbranden van het twistvuur bleef hij geen werkeloos toeschouwer. Het eerste geschrift, dat, in openbaren druk verschenen, aan hem wordt toegeschreven, draagt tot titel: *Kleine wegwyser, gestelt door Gerard van Vryburg*, 1612. Weldra vond hij echter aanleiding om krachtiger in het strijdperk te treden.

De Amsterdamsche kerkleeraar Jacobus Trigland had in 1615 *Den rechtmatigden Christen* in het licht gegeven, waarin hij betoogde, dat de bekende vijf artikelen, zooals ze door de Remonstranten geleerd werden, niet geduld konden worden. Taurinus nam tegen dit geschrift de pen op in: *Van de onderlinge verdraagzaamheid, die soowel de predikanten, als gemeyne lidmaten niettegenstaande verscheydenheit van gevoelen in eenige leerpoincten met malkander in liefde behooren te onderhouden, teghen Jac. Triglandii (t' onregt genaamde) rechtmatigden Christen*, Utrecht, 1616 in 4⁰, gevolgd door een tweede deel met den titel: *Naarder opening, dienende tot grondige aanwysinge van eenige manieren van spreeken, gebruikt by J. Taurinus in zijn eerste deel van de onderlinge enzv., gestelt aan de eerenfeste, achtbare, wyse, discrete Heeren Schout, Burgemeesteren, Schepenen en Vroedschappen van Amsterdam*, Utr. 1616 in 4⁰. Aanleiding tot dit tweede stuk had hij gevonden in de handelwijze der Amsterdamsche regering. Had Taurinus onder goedkeuring der Utrechtsche staten, Trigland wederlegd en op verdraagzaamheid aangedrongen, hij had tevens geklaagd, dat men te *Amsterdam* te veel aan onberaden ijver botvierde. Dit had daar zoo mishaagd, dat de wethouderschap het geschrift deed ophalen en het verkoopen daarvan verbood. Dit noopte hem zijn tweede stuk uit te geven, hetwelk echter te *Amsterdam* gelijke bejegening, als het eerste, ondervond. Intusschen gaf, wat in onze tegenwoordige hoofdstad toenmaals plaats vond, de geboorte aan eenige andere geschriften: *Inhoud van eenige brieven aangaande de beroerten binnen Amsterdam onlangs voorgevallen met een discours aan alle goede patriotten*, in 12⁰, 1617, in het latijn vertaald, — *Leugengeest*, *verschenen in 't uitgegeven antwoord op eenige brieven enzv.*, 1617.

Insgelijks wordt den Utrechtschen leeraar toegeschreven *Zedig onderzoek van eenige handelingen in de maand Februarij in Gelderland voorgevallen*, 1617. In dat gewest namelijk had het hof zich met de Remonstrantsch-gezinde predikanten van *Nymegen* zoo ingelaten, dat men aan zijne ingenomenheid met contra-Remonstranten niet meer kon twijfelen.

Intusschen had Taurinus een ander werk geschreven, hetwelk, zonder zijnen naam uitgegeven, ongemeen opzien en groote onrust baarde. In October 1617 namelijk had de Engelsche gezant, Dudley Carleton, in de Staten-vergadering eene redevoering uitgesproken, waarin hij hevig tegen de Remonstranten uitvoer, op het houden eener nationale Synode aandrong en de verdraagzaamheid der Hollandsche Staten ten sterkste afkeurde. Deze rede had het licht gezien en nu leverde onze Remonstrant eene beoordeeling daarvan in zijne *weegschaal*, 1617. Getuigde dit stuk, hetwelk reeds in November uitgegeven werd, van Taurinus vluggen geest, het berokkende hem aan den anderen kant groot gevaar. De Engelsche afgezant achtte zich zoo gehoond, dat hij de algemeene Staten dwong, nogtans niet zonder verzet van *Holland*, *Utrecht* en *Overijssel*, om hooge belooning uitteloven aan al wie den schrijver aanbragt. Gelukkig bleef deze verborgen en Taurinus daardoor voor het oogenblik gespaard. Het dreigende gevaar had echter geen genoegzamen invloed om hem tot rust te doen neigen. Een aantal geschriften, in 1618 uitgekomen, wordt aan hem toegekend. Wij durven niet beslissen, of ze allen van zijne hand zijn, maar meenen ze toch te moeten noemen. Zij bestaan in: *Reukappel tegen de quade lucht van een spore van verdediging van de oprechte nasporing*, 1618, — *De vraagal*, 1618, — *Ernstige aanspraak aan de maagt van Hollant en vertelling van een droom*, — *Bloempotje van verscheide bloemen, geplukt uit den hof van de Geldersche contraremonstranten, door Theophilus Philelenterius*, 1618, — *Wat worden oud en nieuws, hoe de Remonstranten predikanten reizen en rotsen om de jezuiten en papalischen te besoeken*, 1618, — *Notities op het afscheid der predikanten van Nymegen, gegeven den* 8 *April* 1618.

Weldra begon de staat van zaken ook te *Utrecht* te veranderen. Taurinus had reeds in 1617 geschreven *Nasporingen, hoe de prins van Oranjen de bescherming deser landen*

heeft aangenomen om 't gevoelen der Contraremonstranten te mainteneren. Spoedig ondervond hij, dat hij hierin niet had misgetast. Het verblijf te *Utrecht* werd voor hem gevaarlijk. Eerst vlugtte hij naar *Gouda*, en van daar naar *Antwerpen*. Op scherpen toon werd hij ingedaagd, maar reeds drie dagen na zijne aankomst te *Antwerpen*, op den 22 September 1618, is hij overleden, zich op zijn sterfbed voor den schrijver van *de weegschaal* verklarende en eene zwangere weduwe in kommervollen toestand nalatende. Taurinus was om zijne geleerdheid en zijn mannelijk karakter in hooge achting bij de voorstanders zijner rigting en tevens gevreesd bij de contra-Remonstranten.

Zie overigens: Brandt II. Op het register. Van Rhenen a. w. 31. Paquot III, pag. 620 suiv. Ypey en Derm. II. blz. 217, aant. 146. J. Tideman, a. w. blz. 209, 252, 253, 298, 368.

Ewoud Teellinck, omstreeks 1570 uit een aanzienlijk geslacht te *Zierikzee* geboren, verdient, ofschoon niet tot de eigenlijke godgeleerden behoord hebbende, in deze bladen loffelijk vermeld te worden. Aan hem en aan velen uit zijn vroom en voortreffelijk geslacht had men het te danken, dat op de beoefening van de zedeleer des Christendoms met zoo warmen ijver werd aangedrongen, dat zij, te midden der leerstellige twisten, niet geheel verloren ging.

Ewoud Teelinck was regtsgeleerde en klom tot de waardigheid van burgemeester zijner geboortestad op. Later is hij ontvanger-generaal van Zeeland geworden en in 1629 overleden. Hij was een man van reine zeden en van hartelijke godvrucht, die, bij het bekleeden van een zeer werkzaam ambt, tijd wist uittewoekeren om menig godsdienstig werk zamentestellen en uittegeven. Nogtans drong zijne zedigheid hem zijnen naam te verbergen en zich van den pseudonym Irenaeus Philalethias of Alexius Philopator te bedienen. Diep bedroefden hem de twisten, welke toenmaals de Nederlandsche kerk beroerden, en hij achtte zich verpligt om tot vrede te vermanen, maar niet minder om op een godzalig leven aantedringen. Vreemd klonk dit ongetwijfeld uit den mond van eenen man, die niet tot de kerkelijken behoorde; maar, waar deze in de hitte van hunnen ijver om aan leerstellingen vasttehouden, de praktijk vergaten, kon het niet anders, of die stem moest op velen

indruk maken. Het is waar, dat zij niet aan allen behaagde, en dat men onzen schrijver, evenals de overigen van zijnen naam, beschuldigde van te groote waarde aan de goede werken te hechten, doch dit verhinderde niet, dat niet weinigen werden opgewekt om ernstiger en hartelijker tot een vroom leven, als den christen volstrekt noodig, optewekken. Voetius noemde hem *eximium et pium politicum, in Scripturis, si quisquam potentissimum.* Zijne schriften waren: *Philomator of Christelijcke Samensprekinge van 't recht der kerkken of kerkkelieken Saken*, Midd. 1616, Utr. 1651, — *Querela patriae ofte klachte des vaderlandts over de teghenwoordige swaricheden, door ettelijcke en ettelijcke nieusgezinden leeraars in den lande van Hollandt verwekt; door Alexius Philopator*, Amst. 1617, — *Cleophas of christelicke verschillen en van de middelen om dezelve te stillen*, Amst. 1617, — *Querele ecclesiae, eerste, tweede, derde en vierde ofte klachte der kercke*, Midd. en Amst. 1617, 1618, 1622, — *Christelycke klachte van eenige Godsalige luyden over hare onvruchtbaarheyd in het ware Christelycke leven*, Midd. 1618, — *Klauwe van de beeste of blykelicke teekenen des antechrists*, Amst. 1619, — *Sulamibi of baniere des vredes* enzv., Amst. 1621, — *vyer en wolckcolomme lichtende dag en nacht om het Israël Gods te leyden tot in het Hemelsche Canaan door Irenaeus Philalethium*, ald. 1622, Utr. 1649, — *Een Creupele bode* enzv., Amst. 1624, — *Amos ofte de Siender Israels, ontdeckende de gelegentheyt van 't Gereformeert Christen wesen, al de weerelt door insonderheyt onses lands en des kerckes hier te lande*, Midd. 1625. — *De wachter, brengende tydinghe van de nacht, d. i. van het overgaen van Breda*, 's Gravenh. 1625, — *De tweede wachter enzv. d. i. van het overgaan van de Bahia*, ald. 1625, — *De derde wachter enz. d. i. van de verstroyinghe van onze vloot voor Duynkercke*, ald. 1625, — *Babylon ofte naakte ontdekking van het anti-christische ryck*, Utr. 1650, — *Bileam ofte der blinde papist.*, Utr. 1651. Daarenboven worden nog vermeld: *Boheemsch gelyd*, in 4⁰, — *Een harde bode*, in 4⁰, — *Mizpa*, in 4⁰, — *Tekel*, in 8⁰, — *Jojachar*, in 8⁰. — Zie overigens: de la Rue a. w. blz. 331 verv. Paquot I, pag. 506. suiv. Ypey en Derm. II, blz. 310, 411.

Willem Teellinck, broeder van den zoo even vermelden ontvanger-generaal van *Zeeland*, werd in 1580 te *Zierikzee*

geboren. Wel was 't verlangen van den vroom opgevoeden knaap om in de godgeleerdheid te studeren, maar hij liet dit weldra varen en koos de regtsgeleerdheid. Tot doctor in deze wetenschap werd hij den 28 September 1603 aan de Fransche akademie te *Poitiers* bevorderd. Wel scheen hem nu, even als zijnen broeder, eene burgerlijke loopbaan te wachten, maar weldra werd hem eene andere aangewezen. Na zijne promotie *Engeland* bezoekende, leerde hij eenige vrome mannen kennen en onder deze ook de zoodanigen, wier rigting eenigermate mystiek was. Dit had beslissenden invloed op zijn volgend leven en denken. Meer en meer besluitende om de wereld te verloochenen, kwam het denkbeeld bij hem op om den kerkelijken stand te omhelzen. Nogtans was hij in twijfel, of dit hem wel geoorloofd zou wezen, die reeds in eene andere wetenschap de doctorale waardigheid had bekomen. Een voornaam Engelsch godgeleerde ontnam hem dien twijfel en van nu af aan stond zijn besluit vast om zich aan de Evangelie-prediking te wijden.

Thans begaf hij zich naar *Leiden*, waar hij met al den ijver, aan zijn karakter eigen, de theologische lessen van Trelcatius in 1606 bijwoonde, zich tevens, en bij voortduring, toen hij naar de moederlijke woning te *Zierikzee* was teruggekeerd, in het prediken, ook in de Fransche taal, oefenende. Den 4 October 1606 werd hij te *Haamstede* beroepen, waar hij tot 1613 werkzaam bleef. In dat jaar vertrok hij naar *Middelburg*. Hier arbeidde hij met rijke vrucht, totdat hij den 8 April 1629, nog in de kracht des levens, overleed.

Onze Middelburgsche leeraar had in meer dan één opzigt, aanspraak op de hoogachting van tijdgenoot en nakomelingschap. Zijn waarlijk vroom karakter spiegelde zich in een rein leven en in de meest naauwgezette godvrucht af. Wat hij op den kansel leerde, werd door zijn voorbeeld aangeprezen. Bovendien was hij een zeer geleerd man, die aan grondige kennis eenen zoo onvermoeiden ijver paarde, dat de inspanning van zijnen geest de kracht van zijn ligchaam schijnt verbroken te hebben.

Als kanselredenaar was Teelinck gezocht en geacht. Voetius, die hem twee- of driemalen hoorde, verklaarde sedert

dien tijd gewenscht te hebben, dat hij en alle leeraars die predikwijze mogten navolgen. Zijne leerredenen, die daar voor ons liggen, getuigen van zijne diepe kennis des bijbels en mogen in dat opzigt schriftmatig genoemd worden. De stijl is, wanneer wij die met andere van die dagen vergelijken, eenvoudig, duidelijk en krachtig, ofschoon wij ook hier uitdrukkingen aantreffen, welke in onze meer beschaafde tijden ergerlijk zouden klinken [1]). Na breede tekstbehandeling, bij welke het dringen op godzaligheid soms reeds dadelijk wordt aangetroffen, gaat hij tot het tweede deel of de leere over. Deze wordt hartelijk en met warmte voorgedragen, dringt geheel tot in het werkelijke leven door, is voor allen verstaanbaar en verraadt een hart, dat van liefde voor God en de menschen gloeit. Gaarne overtuigt hij zijne hoorders, dat een leerstellig geloof niet genoeg is om zalig te worden, maar dat het vereenigd behoort te wezen met de betrachting der christelijke deugdsleer. Het is waar, dat wij ook hier voorstellingen en uitdrukkingen vinden van mystieken klank.

Als bijbeluitlegger was hij niet zonder verdienste. Dit bewijzen zijne: *Prophetie van de menschwordinghe van Jesus Christus, Jezaia IX:* 5, Dordr. 1650, — *de hoeksteen van 't Oud en Nieuw Verbondt, of verklaringhe van Maleachi,* — *Koole van den altaer, over Apocal. III:* 15, 16. Vooral echter zou dit gebleken zijn uit zijne, ook door Voetius geprezene, aanteekeningen op den pentateuchus en andere historische boeken des Ouden Verbonds.

Als asceticus heeft hij zich echter den grootsten roem verworven. Was, gelijk wij reeds vroeger aanmerkten, bij de kerkelijke twisten de behandeling der christelijke deugds- en pligtsleer voor de gemeente geheel op den achtergrond gebragt, ja zelfs vergeten, en vond dit evenzeer bij het akademisch onderwijs plaats, — des te verdienstelijker was het dit zoo lang onbewerkt gebleven veld te betreden en te bearbeiden. Onze Teelinck was daartoe evenzeer in *Engeland*, als door zijnen eigenen vromen aanleg opgewekt. Behoefte was het hem zijne overtuiging ten deze uit te spreken en,

[1]) Zoo als: De Heere onze Godt (dat ick soo spreke met eerbiedinghe) is den eersten cleermaker geweest. Zie: *Spieghel der Zedichheyt*, blz. 7.

waar hij kon, tot een echt christelijk leven op te wekken. Wel is hij niet geheel van mystiek vrij te pleiten, vooral in zijne bespiegelingen of contemplatien, gelijk Voetius ze noemt, en mogt hij den hem door dezen gegeven naam van den gereformeerden Thomas à Kempis dragen, hij drong tevens tot in al de bijzonderheden van het christelijke en werkzame leven in en vergenoegde zich geenszins met loutere bespiegeling. Zijne deugdsleer, zijne opwekkingen spraken wel tot het hart, maar wenschten ook te midden van het maatschappelijk handelen beoefend te worden. De mystieke kleur van zijne voorgangers ging onder zijne bewerking in een' reinere, ascetische over. Groot, schier ongeloofiijk groot is het aantal werken, door hem in die rigting geschreven, en, wanneer wij ze overzien, weten wij niet, waarover wij ons meer moeten verwonderen, over zijne onvermoeide werkzaamheid, of over den hartelijk vromen geest, die al zijnen arbeid bezielt.

Zijne ascetische schriften, deels in predikatiën, deels in opzettelijk geschreven betoogen of stukken bestaande, zijn: *De volstandige Christen in dry tractaeten*, Midd. 1620, — *Zions bazuyne tot bekeeringe*, ald. 1621, — *Balsem Gileads over Zions wonden*, ald. 1622, — *Zephanias waerschouwing om voortekomen den ondergang van Jerusalem*, ald. 1624, — *Zimson, de heldt Godts*, ald. 1625, Utr. 1658, — *Tydtwinninghe. Eerste maend Januarij. Tweede maend Februarij. Derde maend Maert van het jaar* 1629, — *Worstelinck eenes bekeerden zondaers, over Rom. VII*, Vliss. 1631, 1650, — *Spieghel der Zedichheyt*, Amst. 1626, Dordr. 1651, — *Sleutel der devotie, openende de deure des hemels, met een aenhangzel*, Utr. 1655, — *Wraekzwaerd, bepleytende het recht van Godts Verbondt*, ald. 1655, — *Gheestelycke couranten. Voorlooper van de tweede gheestelycke couranten. Gheestelycke couranten*, ald. 1655, — *Eubylus of standt der gemeente Christi*, ald. 1657, — *Lusthof der christelyker ghebeden*, Amst. 1658, 1672, — *Adam rechtschapen, wanschapen en herschapen*, Utr. 1659, — *Ontdekking van de driederly staet van een mensch*, — *Order tot betragting in zijn huysgezin*, Utr. 1660, — *Gheestelyck cieraedt van Christi bruyloftskinderen of practyeke des H. Avondmaels*, Amst. 1666, — *Soliloquium ofte betrachtingh eens sondaers in den angst zijner*

wedergheboorte, ald. 1681, — *Ontdekkinghe des vermomden Balaäms.* — *Noodwendig vertooch*, — *De rusttydt of tractaet van de onderhoudinghe des Sabbaths*, — *Getrouw berigt in geval van zieckte*, — *De christelicke leydtsman over den vasten bededach*, — *Gesonde bitterheydt voor den weelderighen christen, die gaerne kermis houdt*, — *Treurschrift over 't ongeluck van Godts volck*, — *Pauli clachte over Rom. VII*: 24, — *Davids wapentuych*, — *Weeghschale des heylichdoms*, *Philopatris*, *christelycke aenspraecke aen allen opsienders*, — *Nieuwe historie van den ouden mensch*, — *Hemelsche openinghe van de zegelen des Verbondts*, — *Buerenkout*, — *Politycke christen*, — *Over Ps.* 104, — *Noordsterre der ware Godtsalichheyt*, — *De nieumaker en zijn nieuw werck*, — *Samenspreeckingen van de kracht des christelicken gheloofs*, — *Proefsteen van de waere christelyckheyt*, — *Nieuw Jerusalem*, — *De ghebaende wech ter salichheyt*, — *Bewijs over de gherustheyt der conscientie*, — *De oude en goede wech tot een nieuw leven*, — *Liefdedwang, over* 2 *Cor. V*: 14, — *Houweel des gheestes*, — *Samenspreeckinghe om wel te leeren bidden*, — *Gheestelycke oefening*, *vertaald uit het Engelsch van W. Wathely*, — *Ecce Homo of ooghensalf*, *over het lijden Jesu Christi*, — *Davids dankbaerheyt*, — *Laetste predicaatsie*, — *Godes handt ter straffe en verlossinghe*, — *Christi waerschouwinge om voortecomen het weren van onse candelaer uyt syne plaetse*, — *Houwelicks-predikaatsie*, *uyt het Engelsch van W. Wathely.*

Teelinck, die reeds zoo met zijnen tijd wist te woekeren, achtte zich geroepen om ook de Roomsche kerk te bestrijden. Dit deed hij in: *Timotheus of waerschouwing tegen het begapen der afgoden der Papisten*, 1602, Midd. 1611, Dordr. 1648. Bovendien gaf hij nog: *Huysboek over de kleine Catechismus*, Midd. 1650.

Indien wij hierbij voegen, dat hij, behalve deze gedrukte, nog honderd zevenentwintig werken in handschrift heeft nagelaten, dan zullen wij wel geen breeder bewijs voor 's mans werkzaamheid behoeven te leveren.

Vele zijner schriften zijn verzameld in: *Alle de godgeleerde werken van W. Teelinck*, Utr. 1662 in 4°. Franciscus Ridderus gaf er eene bloemlezing en een geordend overzigt van onder den titel: *de mensche Godts*, Hoorn 1656, in 4°.

Zie overigens: de la Rue, blz. 334 verv. Paquot, I. pag. 507 suiv. Ypeij en Derm. t. a. p., H. M. C. v. Oosterzee, in *Zeeland*, Jaarb. voor 1853, bladz. 314.

Johannes Teelinck, zoon van den beroemden man, wiens leven wij hierboven schetsten en te *Middelburg* geboren, werd, proponent zijnde, in 1641 te *Wemeldingen* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1647 naar *Middelburg*, om in de Engelsche taal te prediken. Deze standplaats verwisselde hij twee jaren later met *Vlissingen* en van daar vertrok hij in 1655 naar *Utrecht*. Hier was zijn leven verre van rustig. Betrokken zijnde in den twist over de geestelijke goederen en sterk voor het regt, dat, naar zijn en veler inzien, de kerk op deze had, ijverende, laadde hij den haat der aanzienlijken, die het bezit der kanonikschappen en vicariën hadden, op zich. Het gevolg hiervan was, dat de regering hem met één zijner ambtgenooten in 1660 het verblijf in de stad en provincie *Utrecht* ontzeide. Zijn ontslag was nogtans eervol en het getuigenis, hem door kerkeraad en klassis gegeven, zeer tot zijnen lof. Hij bleef dan ook slechts kort buiten bediening. In hetzelfde jaar werd hij te *Arnemuiden* beroepen. In 1661 vertrok hij naar *Kampen* en van daar in 1673 naar *Leeuwarden*. Hier was hij slechts eenige weken. Het was hem niet vergund meer dan éénmaal, voor de gemeente te prediken. Hij overleed nog in hetzelfde jaar.

Johannes Teelinck volgde, in zijn meer woelig leven, het vaderlijke voetspoor. Ook hij trachtte tot hartelijke beleving van het christendom op te wekken. De schriften, welke hij met dat doel uitgaf, waren: *Den vruchtbaermakenden wijnstok Christus*, Kamp. 1666, — *Christus in den christen blijvende, zijnde het tweede deel van den vruchtbaermakenden wijnstok Christus*, ald. 1666, — *Den christen uyt Christo vruchtbaerheyt treckende, zijnde het derde en laetste deel van den wijnstok* enzv., ald. 1667.

Zie overigens: van Rhenen, blz. 47. De la Rue, blz. 169 verv. Paq. I. pag. 509.

Maximiliaan Teelinck, den 26 April 1602 te *Middelburg* geboren, en zich, even als zijn vader Willem en zijn broeder Johannes, aan de Evangeliebediening wijdende, aanvaardde hij haar bij de Engelsche gemeente te *Vlissingen*, van waar hij zich naar *Zierikzee* begaf. Den 12 Januarij 1646 werd hij te *Middelburg* bevestigd en aldaar bleef hij werkzaam tot zijnen dood, die den 26 November 1653 plaats vond.

Ook deze Teelinck trad in het vaderlijke voetspoor, door leer en schriften tot het praktikale christendom opwekkende. Nogtans bragt hij dit met het leerstellige in naauw verband en vond meermalen in de omstandigheden, die hij beleefde, aanleiding tot het opnemen van zijne pen. Wij kennen van hem: *Vredepredicaatsie, uitgegeven voor de vrije Nederlanders enzv.*, Amst. 1648, — *Grondigh bewijs, dat het eene christelicke magistraet ongeoorloofd is in plaetsen, daerover sy te gebieden hebben, de Paepsche superstitien ende afgoderijen toe te laten enzv.*, ald., — *Christelicke onderwijsinge in de leerstukken des geloofs, tot bericht van die haer ten H. avondmale willen begeven*, Middelb. 1652, 1664, — *Vrijmoedige aanspraack aen Sijn Hoogheyt den Heere Prinse van Oraengien enzv., gestelt tot waerschouwinghe en noodige opmerkingh in den verwerden en kommerlycken standt van ons lieve Vaderlandt*, Midd. 1650, Amst. 1672.

Bovendien voegde hij aan zijns vaders *huysboek over den Catechismus*, toe: *Grondighe verclaringhe over de thien gheboden ende het ghebedt onzes Heeren*, Midd. 1639.

Warm voorstander van het huis van Oranje zijnde en, na den mislukten aanslag op Amsterdam, den *Politycken christen* van zijnen vader, aan prins Willem II opgedragen hebbende, berokkende hij zich den haat van Vondel. Meer scherp en bitter, dan dichterlijk hekelde deze den Middelburgschen leeraar in: *Op de oproerigheid van Maximiliaan Teelinck* en *Bloedbeuling van M. Teelinck, groote bloedbeuling in Zeelandt*, te vinden in *Vondel's Hekeldichten*, uitg. Amersf. 1736, blz. 106 en 107.

Zie overigens: de la Rue, blz. 171 verv. Paq. I. pag. 509.

Cornelia Ewouds dochter Teelinck, bloed- en geestverwante van de in de laatst voorgaande artikelen beschreven mannen, bloeide in den aanvang der zeventiende eeuw en mag om haren hartelijken ijver ter bevordering van godsdienstigen zin wel te midden van zoo vele godgeleerden genoemd worden. Zij schreef: *Eene korte belijdenisse des gheloofs, mitsgaders sommige andere leersame en stichtelijke stuckens, in rijm gestelt*, Zierikz. 1616. Zij werd nog in den bloei des levens door den dood weggerukt, de achting en liefde genoten hebbende van allen, die haar hadden leeren kennen.

Zie overigens: de la Rue, blz. 326 verv. Paq. I. pag. 506.

Joannes Gerhardus van Teerens of Terentius, zoon van **Gerardus Albrechts**, predikant te *Hempens* en *Teerens*, aldus naar zijne geboorteplaats *Teerens*, waar hij omstreeks 1630 het levenslicht aanschouwde, genoemd, bezocht na zijne eerste opleiding te *Leeuwarden* ontvangen te hebben, de Friesche hoogeschool. Hier hing hij met geheel zijn hart aan Coccejus en wijdde zich aan het onderzoek des O. Verbonds. Zich bovenal op de hebreeuwsche taalstudie toeleggende, begaf hij zich, om deze te meer voort te zetten, eerst naar *Groningen* en vervolgens bij den beroemden Rabbi Manarsch Ben Israël te *Amsterdam*. Hierop bezocht hij zijnen leermeester Coccejus, die inmiddels naar *Leiden* was vertrokken. Thans kon hij echter slechts kort van diens leiding gebruik maken, want hij zelf werd op tweeëntwintigjarigen leeftijd tot hoogleeraar in de hebreeuwsche taal te *Franeker* benoemd.

Hij aanvaardde die eervolle betrekking den 22 Mei 1651 en hield eene inwijdingsredevoering: *De excellentia, utilitate, jucunditate et necessitate linguae Hebraeae ad rem theologicam.* Vervolgens werd hij tot ordium liberalium magister bevorderd. Met trouw en ijver beantwoordde Terentius aan de verpligting, die op hem rustte, en dat in weerwil van menig huiselijk bezwaar. Hij mogt geen hoogen ouderdom bereiken, maar overleed den 29 September 1677. Twee malen is hij gehuwd geweest, eerst met Jetske Outgers.

Hij heeft geschreven: *Δύας ἐρωτηματων περὶ Χριστοῦ Θεανθρώπου*, Franeq. 1650, — *Meditationum philolog. Hebraearum triades duae*, ibid. 1654, — *Liber Jobi Chaldaice et Latine, cum notis, item Graece στιχηρῶς cum variis lectionibus*, ibid. 1662, — *Joh. Buxtorfii epitome grammaticae Hebraeae emendata et ex thesauro gram. aucta, cum propheta Obadja Hebraeca et Latine*, ibid. 1665, — *Ecclesiastes Salomonis Hebraice et Latine cum difficiliorum anomaliarum et Masorae marginalis elucidatione*, ibid. 1666, 1670, — *Gymnasium Chaldaicum*, ibid. 1664.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. Fris. pag. 436 sqq. Paq. III. pag. 431 suiv. Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 64.

Hermandus Tegularius in 1626 predikant te *Hippolitushoef* op *Wieringen* geworden en van daar in 1619 naar de

Rijp vertrokken, werd in 1638 te *Delft* bevestigd, waar hij ten jare 1666 overleed. Wij kennen van hem: *Inhuldigingspredikaatsie op de intrede van Zijne Hoogheyt den Heere Wilhelm, Prince van Oranje*, in 1647 in 4°.

Zie overigens: Soermans, Veeris, van Maurik.

Johannes W. C. Tenkinck geboren in 1777, aanvaardde het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Venhuizen* in 1797, van waar hij in 1813 naar *Zaandam* vertrok. Hier was hij gedurende eene reeks van jaren tot in hoogen ouderdom, onder veler toejuiching en met onvermoeiden ijver, werkzaam. Hij overleed den 26 Augustus 1845.

Tenckink, die zich ook in het kerkbestuur verdienstelijk maakte en zich gaarne beijverde om nuttig te wezen, was een geleerd man, die verschillende werken, zoowel zonder, als met zijnen naam heeft uitgegeven. Die, welke wij als voortbrengselen van zijnen geest kennen, zijn: *de Evangelische geschiedverhalen met betrekking tot Jezus tot één gebragt en opgehelderd*, Hoorn 1803, 2 d. — *Verhandeling over de uitstorting van den H. Geest op het pinksterfeest*, Gron. 1808, — *Tweetal leerredenen*, Amst. 1815, — *de Hervorming der zestiende eeuw beschouwd in eene leerrede, met een aanhangsel*, Amst. 1817, — *Overzigt van de geschiedenis der kerke*, ald. 1818.

Bovendien was hij een ijverig en verdienstelijk medearbeider van de *Boekzaal voor de geleerde wereld* en, bedriegen wij ons niet, geruimen tijd met de redactie van dat tijdschrift belast.

Zie overigens: Boekzaal voor 1845, II. blz. 398, 400, 542.

Antonius Thysius, te *Antwerpen* den 9 Augustus 1565 geboren, studeerde te *Leiden* en te *Geneve*, waar hij den grijzen Beza nog hoorde. Later vertoefde hij vier jaren te *Heidelberg*, aan welke hoogeschool hij eene innige vriendschap met Gomarus sloot. Vervolgens bezocht hij nog *Cambridge* en *Oxford*. In ons vaderland terug gekeerd, predikte hij in 1590 gedurende eenige maanden te *Haarlem*. De dood zijns vaders riep hem naar *Frankfort*. In 1594 en 1595 trad hij als hulpprediker te *Amsterdam* op, maar, toen men hem daar tot vast predikant wilde beroepen, meende zijne bescheidenheid die aanbieding te moeten afwijzen. Nu begaf hij zich op nieuw naar *Leiden* en vervolgens, aan de zucht,

welke hem van zijne vroege jeugd af schijnt bezield te hebben, toegevende, op reis. Onderscheiden steden en vooral die, waar geleerde mannen woonden of zich hoogescholen bevonden, werden door hem bezocht, zijne kennis verrijkt en zijn geest gevormd.

Eindelijk vond hij eene vaste bestemming. Gomarus had hem bij de kwartierschool te *Harderwijk* aanbevolen en hier werd hij in 1601 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd. Achttien jaren lang bleef hij in deze betrekking met grooten lof werkzaam. Zeer zeker werd zijn verblijf te *Harderwijk* veraangenaamd door zijnen vriendschappelijken omgang met Pontanus en andere wetenschappelijke mannen.

Het kon niet anders, of de waarlijk geleerde man moest in de kerkelijke twisten zijner dagen betrokken worden. Te hevig waren zij, dan dat een hoogleeraar van zijnen roem een onverschillig toeschouwer kon wezen. En van te meer gewigt is zijne wijze van beschouwen der in geschil zijnde leerstukken en zijn gedrag, naarmate hij meer onpartijdig was en alleen zijne eigene overtuiging volgde. Dat hij toch Arminius verdienste erkende, bleek, toen hij dezen, toen reeds te *Amsterdam* van onregtzinnigheid verdacht, in 1602 tot hoogleeraar te *Leiden* aanbeval. Nogtans toonde hij weldra geenszins met diens meening in te stemmen, maar ook niet met de lijnregt tegenovergestelde van Gomarus, minst met diens harde en scherpe denkwijze. Gedurende dit tijdperk, waarin hij met ernst op het houden eener algemeene Synode aandrong, schreef hij in betrekking tot de Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche twisten: *Anglicana scripta de praedestinatione, duobus libris simul edita*, 1613, — *Leere ende order der Nederlandsche soo Duytsche en Waelsche Gereformeerden Kercken in een ligchaem vervat*, Amst. 1615, — *Responsio in Remonstrantium remonstrantiam*, 1617.

Hij behoorde dan ook tot de hoogleeraars, die in 1618 en 1619 de Dordtsche kerkvergadering bijwoonden. IJverig en belangstellend nam hij aan hare zittingen deel en hij kweet zich met algemeene goedkeuring van de verschillende werkzaamheden, die hem in het bijzonder werden opgedragen.

Thysius verloochende op de Dordtsche Synode geenszins

zijn zachtmoedig karakter. Hoezeer tegen het Remonstrantismus ingenomen, bleef hij verre verwijderd van de strenge hardheid, die Gomarus en Bogerman aan den dag legden. Desniettegenstaande deelde hij in aller achting en werd tot plaatsvervanger en overziener van de vertaling des Ouden Verbonds benoemd. Later, toen twee der tot vertalers gekozenen overleden waren, verschoonde hij zich met beroep op zijnen zes en zestigjarigen ouderdom van in hunne plaats op te treden [1]).

Zag *Harderwijk* zich den hoogleeraar door de Synodale werkzaamheden voor eenen geruimen tijd ontnomen, weldra verloor het hem geheel. Bezorgeren der Hollandsche hoogeschool benoemden hem in 1619 tot professor in de theologie en den 10 December van dat jaar trad hij te *Leiden* op met eene: *Oratio de theologia ejusque studio capessendi*, Lugd. Bat. 1620. Omstreeks eenentwintig jaren was hij hier werkzaam, tot sieraad der hoogeschool verstrekkende. Hij overleed den 7 November 1640 en was gehuwd met Johanna de Raadt.

Thysius was een geleerd theologant, die, der contra-Remonstrantsche rigting toegedaan, nogtans gematigd mag genoemd worden en niet tot de bovenvaldrijvers behoorde. Behalve zijne reeds genoemde schriften zijn van hem bekend dertien godgeleerde verhandelingen in de: *Synopsis pureoris theol. disput.* 52 *comprehensa per Polyandrum, Revetum, Walaeum et Thysium*, Lugd. Bat. 1625.

's Mans geleerde zoon Antonius Thysius was eerst buitengewoon hoogleeraar der dichtkunde, vervolgens der welsprekendheid, en eindelijk gewoon professor in de regtsgeleerdheid te *Leiden* en historieschrijver van Holland [2]).

Zie overigens: Brandt op het register. Paquot, III. pag. 175 suiv. Siegenbeek, I. blz. 116, 152. II. Toev. en Bijl. blz. 107. Bouman, Geld. Hooges., I. blz. 35, 40, 109. II. 611.

Theodorus van Thuynen die te *Franeker* studeerde en aldaar, na het verdedigen eener *dissertatio de foedere Senastico,* tot doctor der godgeleerdheid bevorderd werd, baarde in het eerste gedeelte der vorige eeuw groot opzien. Deze

[1]) Zie: J. Heringa Elz. over de Nederd. Bijbelvert. in het Archief van Kist en Royaards, V. blz. 143.

[2]) Hij was de lijkredenaar van Jacob Cats.

inderdaad geleerde man, toenmaals predikant te *Dokkum*, gaf in 1728 een geschrift uit onder den titel: *Korte uitlegging van het Gereformeerde geloof.* Hij beklaagde zich, dat, ook bij de besten, het, gelijk hij het noemde, Sociniaansche en Remonstrantsche begrip heerschte, dat het wezen des geloofs bestond in een vertrouwen, dat er in Christus uit genade voor den zondaar zaligheid te zoeken, te vinden en te verkrijgen is; welk vertrouwen zich dan in het hart ontwikkelde als een toevlugt nemen tot Christus, met eene biddende begeerte om uit genade door Hem geregtvaardigd, geheiligd en gezaligd te worden. Hij meende zich dus geheel tot de opgave der zevende afdeeling van den Heidelbergschen Catechismus te moeten bepalen. Volgens hem bestond het geloof in een dadelijk omhelzen van Jezus, onzen Heiland, tot wien men als zondaar zijne toevlugt had gekozen. Dien ten gevolge beschouwde hij allen van het geloof verstoken, zoolang zij niet volkomen en ten volle bij zich zelven overtuigd, overreed en verzekerd waren, dat God bij hen geworden was een verzoenend en gunstig Vader, en zoolang daardoor niet alle twijfeling, hoe gering ook, geheel geweken bleek te zijn [1]).

Van Thuynen, die zigtbaar bij goede bedoeling tot een uiterste oversloeg, vond krachtige tegenspraak, vooreerst bij den hoogleeraar Driessen, vroeger in zijn *Saulus bekeerd*, maar meer opzettelijk in zijn: *Het zaligmakend geloof tegen de verbastering van het Gereformeerd geloof* en in andere geschriften, waartegen van Thuynen de pen opnam, o. a. in: *Korte uitlegging van het Gereformeerd geloof, verdedigd tegen A. Driessen, — eene nader bevestiging of verdediging der korte uitlegging van het Geref. geloof, briefswijze voorgesteld aan den Heer A. D.*, 1722.

De hoogleeraar J. A. Lampe trad insgelijks tegen den Dokkummer predikant op in eenige akademische verhandelingen, tegen welke van Thuynen zich verdedigde in: *Korte uitlegging van het Gereform. geloof, verdedigd tegen eenige Akademische Verhandelingen enzv.*, 1723. De kerkleeraar M. Swarte, J. Breukeland en de student P. de Laat bestreden van Thuynen met geen minderen ijver. Hij beant-

[1]) Zie: van Thuynen's a. w. blz. 31 verv. 106, 107 verv.

woordde alleen den eerste in de: *Korte uitlegging van het Gereform. geloof verdedigd tegen M. Swarte.*

Het ligt in den aard van zoodanige verschillen, dat niet zeldzaam beide partijen, in de hitte van hunnen ijver, de maat overschrijden. Ook hier vond dit plaats, maar het zonderlingste was, dat de beschuldiging van Socinianisme en Remonstrantisme op van Thuynen door zijne tegenschrijvers werd teruggeslingerd. Voor het godsdienstige publiek, dat met belangstelling den strijd gadesloeg, maar vaak door de ingewikkelde voorstellingen in het duistere bleef verkeeren, bleef dus de vraag over: wat is waarheid? Van Thuynen zelf beantwoordde die eerlang, door eerlijk te belijden, dat hij te verre was gegaan, en in eenen: *Brief aan den Heere . . . . betreffende de aanmerkingen, welke A. Driessen tegen de verklaring enzv. heeft uitgegeven*, ververklaarde hij, dat het zoogenoemde toevlugt nemen, hetwelk men tot het wezen des geloofs bragt, in de daad des geloofs vóórafging en dus van dát vertrouwen onderscheiden moet worden, hetwelk de wezenlijke daad des geloofs alleen uitmaakte, namelijk bestaande in een geloovig aannemen of omhelzen van den Zaligmaker of in die vertrouwelijke overtuiging des gemoeds, dat niet alleen anderen, maar ook wij voor ons, volgens Gods onbedriegelijke beloften, deel hebben aan de vergeving der zonden, eeuwige geregtigheid en zaligheid, die ons van God geschonken wordt uit loutere genade, alleen om de verdiensten van Christus [1]). Hij liet dus zijne hoofdbezwaren tegen de twijfelingen, die de geloovige nog somwijlen kon ondervinden, varen, maar nu ook verloor hij zijn aanzien bij de aanhangers van Pontiaan van Hattem en anderen. Van nu af aan vond men voorstanders van het toevlugtnemend vertrouwen en van het volkomen verzekerd vertrouwen, die beiden hunne zaak voorstonden en niet ligtelijk te bewegen waren om aan elkander iets toe te geven of de Evangelische waarheid onbevooroordeeld te onderzoeken.

Zie overigens: Ypeij, gesch. der Chr. Kerk in de 18de E., VII. blz. 302 verv. Ypeij en Derm. III. blz. 218 verv.

Alardus Tiele, geboren in 1673, aanvaardde de predikdienst in 1696 te *Haaften*, van waar hij in 1703 naar

[1]) Blz. 14 en 15.

Rotterdam vertrok. Hier bleef hij werkzaam tot 1748, toen hij zijn emeritaat verkreeg. Hij overleed den 20 Julij van dat jaar.

Tiele heeft onderscheiden schriften het licht doen zien; eene beschrijving van watervloeden en andere rampen onder den titel: *Schouwburg der oordeelen en gerigten Gods*, 1736, — *Lijkrede op Koning Willem III*, — *Lijkpredikatie op den dood van Ds. Doesburg*, — *Inwijding der Prinsenkerk te Rotterdam*, — *Bevestiging van Ds. W. Velingius*, — *Lijkpredikatie op Ds. A. Hellenbroek*, — *Heilige Keurstoffen*, na zijnen dood uitgegeven door C. Gentman Leydekker, Rott. 1748.

Zie overigens: de voorrede van C. G. Leydekker vóór de *Heilige Keurstoffen*. Harderwijk a. w. blz. verv. van Maurik.

Salomon van Til, den 26 December 1643 te *Weesp* geboren en afkomstig uit een geslacht, dat vroeger veel om de reformatie had moeten lijden, had tot vader Johannes van Til, wiens vrome zin hem dreef om reeds in gevorderden leeftijd zich tot predikant bij de Hervormden te bekwamen. Deze bereikte dit doel en is leeraar geweest te *Zuid-Scharwoude* en *Broek op Langendijk*. Ook de zoon werd voor de Evangeliedienst bestemd en ontving zijne eerste opleiding te *Alkmaar*. Vervolgens bezocht hij de Utrechtsche hoogeschool, waar hij in Voetius, Essenius en Burman uitmuntende leermeesters vond. Een toevallig gebrek in de spraakorganen bragt hem voor eene wijl tot het besluit om de theologische studiën te laten varen en zich op de geneeskunde toe te leggen. Zoo verre bragt hij het hierin, dat men hem geschikt achtte om in die wetenschap als schrijver en leeraar op te treden. Zelfs wordt aan hem *Hortus sanitatis, continens plurima diversorum morborum remedia, in unum codicem digesta*, nogtans niet uitgegeven, toegekend. Het gelukte echter aan hoogleeraar Burman van Til van dat voornemen te doen afzien en de theologie in hem eenen beoefenaar te doen vinden, die onder onze vaderlandsche godgeleerden eene eervolle plaats bekleed heeft.

Met hoe hoogen eerbied voor Voetius bezield, was onze jeugdige geleerde echter met Descartes ingenomen en gevoelde, met Burman, de hoogste achting voor Coccejus, wiens schriften hij leerde kennen. Dit dreef hem eerlang naar

Leiden, waar de groote godgeleerde den veelbelovenden jongeling tot het ijverig bestuderen der Heilige Schrift aanspoorde.

Den vader van van Til, die aan waarachtige vroomheid de vrees paarde voor al, wat hem nieuw en vreemd was, mishaagde de voorliefde zijns zoons voor den bij velen verketterden Coccejus. Hij trachtte hem van diens school te doen afzien, en weigerde bepaald gelden om de werken des hoogleeraars te koopen. Onze van Til wist die echter met opoffering uit te zuinigen en begon eene inleiding tot de prophetische schriften te schrijven, ten einde zijnen vader van het verkeerde van diens meening te overtuigen.

Van Til vervolgde zijne studien met loffelijken ijver, en verwierf niet alleen Coccejus' achting, maar ook diens liefde en vriendschap. Tevens oefende hij zich in de kanselwelsprekendheid onder Heidanus, in de theologia practica onder Hoornbeek en in het oostersch onder Golius. In 1666 werd de jonge man voor de predikdienst bekwaam geoordeeld en te *Huisduinen* beroepen. Elf jaren bleef hij op dit stille dorp, bouwstoffen opzamelende voor hetgeen hij later in het licht gaf, den Bijbel bestuderende en zich in zijne afzondering meer en meer vormende tot dien geleerde, welke hij eens geworden is. Bij de keering van zaken in 1672 werden de Coccejanen, die vroeger in de Staatsche partij bescherming gevonden hadden, hevig bedreigd. Bezwaard zag van Til de toekomst in en nogmaals vatte hij zijne vroegere geneeskundige studiën op, ten einde niet van elk middel van bestaan beroofd te worden, indien men hem soms van zijn ambt mogt berooven.

De zeeslag voor *Kijkduin* in 1673 gaf eene wending aan zijn lot. Zich met zeer velen, gedurende dezen moorddadigen strijd, op de duinen bevindende, werd hij verzocht hen in het gebed voor te gaan. Hij besteeg den kansel en nu vloeide te midden van den donder der kartouwen, in dat plegtige oogenblik een gebed, zoo krachtig, zoo roerend, zoo rijk in gevoel en godvrucht, zoo welsprekend van de lippen dat allen, die daar waren den lof van van Til overal verbreidden. Geleerde mannen maakten zich met hem bekend en in 1676 werd hij naar de *Rijp* beroepen. Hier verloochende zich zijn werkzame aard niet. Hij deed meer, dan van hem was ge-

vorderd. Zes jaren later vertrok hij naar *Medemblik*. In 1682 ontving hij hier het beroep naar de aanzienlijke gemeente van *Dordrecht*.

Had van Til zich nu reeds door het uitgeven van vruchten zijner studien bekend gemaakt, hier vond hij eene plaats, waar men zijne verdiensten als kanselredenaar, herder en geleerde in alle opzigten op prijs wist te schatten, en dat, in weerwil hij de eerste Coccejaansche predikant te *Dordrecht* was. In 1684 werd hij tot hoogleeraar in de gewijde geschiedenis en taalkunde aan de illustre school benoemd. Deze betrekking aanvaardde hij met eene: *Oratio de officio magistratus erga scholas et gymnasia atque eos, quit studiorum patrocinia pro viribus suscipiunt*, Amst. 1684. Dit professoraat was bij hem geen bloote titel. Hij gaf hoogst belangrijke collegiën, vooral over de geloofwaardigheid der H. Schrift, tot welker bijwoning zelfs vreemdelingen overkwamen.

Zeer was men te *Dordrecht* bezorgd, toen de Amsterdamsche gemeente den geliefden leeraar beriep. Hij meende echter te mogen bedanken en uit erkentelijkheid benoemde hem de regering tot hoogleeraar in de godgeleerdheid.

Negentien jaren mogt *Dordrecht* zich in zijn bezit verheugen. Toen benoemden bezorgeren der Leidsche hoogeschool den beroemden man tot professor in de godgeleerdheid. Den 16 Junij 1702 trad hij in die betrekking op met eene: *Oratio qua exitus ecclesiae reformatae ex Balylone spirituali justificatur et a Schismatis crimine liberatur.*

Van Til was een sieraad der Hollandsche akademie, wiens beroemde naam een aantal kweekelingen, ook uit het buitenland, derwaarts riep. Reeds eenigen tijd had zijne gezondheid geleden, maar dit verhinderde hem niet met zijne studien ijverig voort te gaan. Nogtans ontnam een aanval van beroerte hem eerlang het geheugen. In dien toestand leefde hij nog eenigen tijd. De dood nam hem weg den 31 October 1731. Hij was twee malen gehuwd geweest.

Onze hoogleeraar was een voortreffelijk mensch, die aan rijke gaven van den geest de edelste van het hart verbond. Regtschapenheid, openheid, nederige eenvoudigheid en warme godvrucht waren hem eigen. Zijn hoofd was helder, terwijl hij aan zuiver denken eene gemakkelijkheid van schrijven

en werken paarde, die hem in staat stelde tot den veelzijdigen en uitgebreiden letterarbeid, welken hij aan tijdgenooten en nakomelingschap schonk.

Hij was een der uitmuntendste godgeleerden, op welke ons vaderland in zijne eeuw roem mogt dragen. .Geen vak der theologische wetenschappen was hem vreemd.

Toegerust met grondige kennis van de oude talen, zoowel Westersche als Oostersche, beoefende hij tevens de oudheid en tijdrekenkunde met noesten ijver. Wat hij in de eerste vermogt, toonde zijne: *Digt-, zang-, en speelkonst, zoo der Ouden, als bijzonder der Hebreen, door een naauwkeurig onderzoek der oudheid, uit zijn voorige duisterheid wederom opgehelderd; dienende om bij wege van een voorlooper den lezer tot een beter verstand der goddelijke Psalmen en netter begrip van haar ware gebruik onder beide de testamenten opteleiden*, Dordr. 1692., Dordr. 1705, Amst. 1725, Rott. 1728, overgezet in het Hoogduitsch, Leipz. 1706.

Met deze kundigheden verrijkt, trad van Til als uitlegger der H. S. op. Ofschoon geen slaafsch navolger van Coccejus, volgde hij toch diens voetspoor. En hoezeer hij den geheelen bijbel behandelde, vertoefde hij bij voorkeur bij de profetische schriften des O. V. Zijne uitleggingen ten dezen hadden toenmaals groote waarde en mogten langen tijd hoogen roem inoogsten. Van Til's exegetische arbeid bestaat in: *Inleydinge tot de prophetische schriften*, Alkm. 1682, Dordr. 1684, meermalen herdrukt, in het Hoogduitsch 1699, — *De ontvouwing der Psalmen*, Dordr. 1693, het 2de deel in 1696, het derde in 1699, het vierde in 1708, in het geheel Utr. 1724, in het Hoogd. Frankf. 1697, Leipz. 1707, — *Eerste werelds op- en ondergang na Mosis oogwit en beschrijving ontvouwt, zijnde eene grondige verhandelinge, over de* 8 *eerste hoofdst. van Mosis eerste Boek*, Dordr. 1698, Leid., 1724, — *Phosphorus propheticus seu Mosis et Habacuci vaticinia novo, ad istius canticum et hujus librum propheticum. Commentario illustrata et cum justa rerum historia accuratius collata: hisce accedit dissert. paradoxa histor. Chron. de anno, mense et die nati J. C.* Lugd. B. 1700, ook in zijne: *Oper. anal. Volumen praecipuum*, L. B. 1719, en in *Commentaria analyt. in varios libros propheticos*, Lugd. B. et Hag. Com., Lips. of Francf. ad M. 1744, — *Malachias illustratus*, L. B.

1701, ook in *de Op. anal. praec.* — *Opus analyticum, comprehendens introductionem in S. Scripturam ad Joh. Henrici Heideggeri enchiridion Biblicum ἱερομνημονικὸν concinnatum*, Traj. ad Rh. 1720, correctior Basil. 1722, — *Het Euangelium des H. Apostels Matthaei, na eene beknopte ontleding tegen alle onchristenen en twijfelaars betoogt*, Dordr. 1683, vermeerderd ald. 1687, 1695, 1703, 1717, Amst. 1726, 1734, in het Hoogd. Leipz. 1705, — *Dicta apostolorum ad annales revocata* in de reeds genoemde *Commentar. analyt.*, — *Commentarius op de brieven van Paulus aan de Romeinen en Philippensen*, Haarl. 1721, Amst 1730, Rott. in het latijn vertaald Amst. 1731. Wij behooren hier nog bij te voegen zijne oudheidkundige verhandeling: *de tabernaculo Mosis ad* Exod. 25—33, Dordr. 1714, en zijn laatste chronologisch werk: *de Johannis Baptistae incarceratione*, L. B. 1710.

Van Til was een ijverig beoefenaar der philosophie, ook der natuurkunde. Hij volgde de wijsgeerige rigting van Descartes en was de eerste in ons vaderland, die de theologia naturalis op zich zelve behandelde. Bovenal ging hem de zaak des Christendoms ter harte, en als haar verdediger tegen het ongeloof trad hij op in zijne te *Dordrecht* gehoudene voorlezingen, later uitgegeven onder den titel: *Het voorhof der Heidenen voor alle ongeloovigen geopent om dezelve aldaar door eene klare beschouwinge van de betoogde goddelijkheid van Mosis wetsboeks tot een eerbiedigen ingang in het heiligdom van Gods wet toeterusten*, Amst. 1694. *Vervolg* op dit werk, ald. 1696, 1714, 1741.

Als godgeleerde volgde hij, zooals wij reeds zagen, ofschoon niet slaafsch, zijnen geliefden Coccejus en geheel diens verbonds-methode. Zijne denkwijze was gematigd en dat hij gaarne vrede en rust bevorderde, toonde hij in *Salems vreede in liefde, trouw en waarheit behartigt*, Dordr. 1680, ald. 1687, 1698, Utr. 1730. Als dogmaticus onderscheidde zich onze hoogleeraar boven velen en hij mag met regt verbeteraar van de dogmatische behandeling en voorstelling, vooral bij de Coccejanen genoemd worden. De naturaal van de christelijke dogmatiek afscheidende, liet hij bij het behandelen van gene aan de rede al hare regten, maar bij deze kende hij haar geene toe, daarin

geene andere bron raadplegende, dan de godddelijke openbaring. Op deze wijze zuiverde hij zijn systeem van het philosophische, waarmede het elders beladen werd. Grooten opgang maakte dan ook in de geheele godgeleerde wereld zijn: *Theologiae utrusqua compendium, cum naturalis, tum revelatae, una cum appendice de origine controversiarum nostri temporis et necessariis indicibus*, Lugd. Bat. 1706, in het Holl. uitgegeven onder den titel: *Kort begrip der natuurlijke godgeleertheid*, Dordr. 1712. Na zijnen dood werd nog uitgegeven: *Theologia paraclaetica et variae conciones propheticae, emblematicae, dogmaticae*, Traj. ad Rh. 1724, vertaald door D. Smout onder den titel van *Plichtvermanende godgeleerdheid*, Utr. 1725 en 1726, Leid. en Amst.

Hoezeer niet alle letters juist en naauwkeurig kunnende uitspreken, was hij een voortreffelijk kanselredenaar, die zich dan ook de moeite getroostte, om in het zamenstellen zijner predikatiën de hem moeijelijk vallende letters en klanken zooveel mogelijk te vermijden. Gaarne werd hij gehoord en niet alleen te *Dordrecht*, maar ook elders met klimmende bewondering en toejuiching. Hoewel zijne predikwijze de Coccejaansche was en zijne leerredenen dus ook somwijlen allegorisch en typisch, waren zij toch doorgaans niet zoo hoogdravend, de duidelijkheid en evangelische waarheid door het vertoon van vaak onverstaanbare geleerdheid en Oud-Testamentische spreekwijzen verbannende, als bij anderen. Meestal mogten zij bijbelsch genoemd worden. Gaf hij, om voor anderen, vooral voor zijne leerlingen nuttig te zijn, zijn *Methodus concionandi*, Dordr. 1665, met eenigzins veranderden titel, ib. 1688, Franeq. 1712, Ultraj. 1717, ook in het Hollandsch vertaald onder den titel van *Preekorder*, Amst. en Rott. 1730, — hij voegde er voorbeelden bij in: *Intreerede te Dordrecht*, Dordr. 1702, — *Verzameling van uitgeleesene predikaatsien over uitgesochte plaatsen van het O. en N. T.*, Leid. 1714, 1733, — *Homiliae catecheticae et festales, ut et plurinae ad infantiam ac passionem Christi spectantes nec non quae pertinent ad decalogum*, Traj. ad Rh. 1714, Amst. 1731, in het Holl. onder den titel: *Kerkelijke redeneringen over den Catechismus*, Utr. 1725, Amst. 1731, — *Feest en kerkredenen*, Haarl. 1715, — *Lijkrede op Willem III.*

Behalve het reeds vermelde zag ook nog het licht: *Ondersoek des geloofs in vraegen voorgestelt en met antwoorden ontvouwt*, Dordr. 1726, — *Over de uytgang der Herv. Kerk uyt het geestelijk Babel*, ald. [1]). — *Zielenraad in tijd van druk*, ald.

Bij al deze werkzaamheden vond de onvermoeide man nog tijd om de Coccejaansche wijze van schriftverklaring tegen Joncourt te verdedigen. Hij deed dit in: *Antidotum Veperinis morsibus D. J. oppositum*, Lugd. B. 1707 en in 't Holl. *Tegengift tegen de adders van Joncourt*, Utr. 1708.

Bovendien was hij de uitgever of bezorger van een groot aantal belangrijke werken van vroegere en latere geleerden, zooals van: *A. Junii opera analytic. practica*, Dordr. 1685, — *C. Wittichii annotationes ad meditationes Renati Descartis*, ib. 1681, — *J. Lidii Syntagna de re militari*, ib. 1691, — ejusdem *agonistica sacra*, ibid. 1698, — *E. Le Moine, over Jehovah*. Van Til hanteerde ook de latijnsche en Nederduitsche lier.

Zie overigens: Paquot III. pag. 594 suiv. Saxii onom. V. pag. 301. H. van de Wal, Vita Salomonis van Til. Ypey en Derm. III blz. 358 verv. Siegenbeek a. w. II. blz. 165 verv. Schotel, Kerk. Dordr., II blz. 17 verv.

Eelco Tinga, geboren te *Leeuwarden* den 23 November 1762, heeft, na den akademischen graad van doctor der godgeleerdheid bekomen te hebben, het predikambt te *Heerenveen* bekleed. Hier gaf hij de eerste proeve van zijne geleerdheid in eene door het Haagsche genootschap in 1795 bekroonde verhandeling *over de gemakkelijkheid der Evangelie-pligten*. Een jaar later, toen hij predikant te *Vlissingen* was, ontving hij van de Maatschappij tot nut van 't algemeen den gouden eereprijs op eene *Beschrijving van het godsdienstig en zedelijk karakter van Jezus Christus*. Weldra werden nu zijne verdiensten erkend door zijne benoeming tot hoogleeraar in de natuurlijke en zedelijke godgeleerdheid te *Franeker* ten jare 1799. Hij aanvaarde die betrekking met eene *Oratio de commodis verae virtutis hac in vita*, Leov. 1800.

In 1805 nam hij den hem aangeboden leerstoel der theologie te *Groningen* aan, welke hij tot zijnen dood met eere

[1]) Eene vertaling van zijne Intree-oratie te *Leiden*.

bekleed heeft. Hij aanvaardde die betrekking den 10 Mei van genoemd jaar, en overleed den 30 Julij 1828. Tinga was een helder denkend godgeleerde, die zijne lessen met eenvoudige duidelijkheid voordroeg en in denzelfden geest predikte. Uit zijne school is menig voortreffelijk man voortgekomen, door hem, voor kerk en wetenschap gekweekt. Onder deze noemen wij slechts Muntinghe en Ypey.

Hij behoorde tot die geleerden, die minder voor de pers, meer praktikaal in hunne betrekking gearbeid hebben. Van hem hebben alleen het licht gezien: *De jeugd aangespoord tot eene vroegtijdige Godsvrucht, in twee leerredenen*, Gron. 1806, — *Redevoering ten betoge, dat Jezus Christus geenszins in de school der Essenen opgekweekt, maar van God zelven onderwezen is*, ald. 1807, eene vertaling van zijne inaugurale redevoering, — *Opwekking tot het welbesteden van den korten leeftijd, in twee leerredenen*, ald. 1811, — *De raad van David aan zijnen zoon Salomo en de keus van Josua om den Heer te dienen, in twee leerredenen*, ald. 1812, — *De vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid van Gods kastijdingen, in twee leerredenen*, ald. 1814. — *Kerkrede en Gebed, uitgesproken ter opening van het tweede eeuwfeest der universiteit te Groningen, den* 10 *October* 1814, ald. 1814.

Zie overigens: Brouweri Oratio rector. in Annal. acad. Gron 1827—1828. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VIII blz. 174. Bouman, Gesch. der Geld. Hooges. II. bl. 531.

Johannes Tissel, te *'s Gravenhage* geboren, is predikant geweest bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Dordrecht* en gedurende meer dan vijfentwintig jaren te *Amsterdam*. Hij overleed in 1813.

Als prediker was hij geacht. Zijne leerredenen onderscheidden zich door hartelijkheid en gemoedelijkheid, zoodat zij inderdaad stichtelijk mogten genoemd worden. Zij leden echter aan andere gebreken, die hem als kanselredenaar beneden sommige zijner toenmalige ambtgenooten doen stellen. Hij heeft uitgegeven: *Leerredenen over de gewigtigste gebeurtenissen uit het leven van Jezus Christus, gewoonlijk genoemd Evangelien*, 6 dn, Dordr. 1806, — *Apologie voor de leer der verzoening des Zaligmakers*, ald.

Zie overigens: Domela Nieuwenh. Geschied. der predikw., en de Ev. Luth. Kerk in Nederl. in de Bijdragen van Schultz Jacobi en D. Nieuwenh. VII. blz. 136 verv.

Hermannes Torrentinus of **van der Beke**, in de laatste helft der vijftiende eeuw te *Zwolle* geboren, ving zijne studien te *Deventer* aan, onder de leiding van Hegius. Tot de broederschap van Geert Groote toegetreden, was hij leeraar in de rhetorica te *Groningen* omstreeks 1490. Daar de dood zijns vader zijne moeder in bekrompene omstandigheden had achtergelaten, besloot hij naar *Zwolle* terug te keeren en door het geven van onderwijs in hare behoeften te voorzien. Dit deed hij in weerwil van zoo toenemende gezigts-zwakheid, dat hij zich door een zijner leerlingen moest laten geleiden. Hij overleed waarschijnlijk omstreeks 1520.

Torrentinus behoorde tot den kring van leerlingen en vrienden, welken Wessel Gansfort om zich henen had verzameld. Grooten invloed had deze *meester der tegensprekingen* op zijne denkwijze. Torrentinus was dan ook, zonder tot de zaak van Luther toe te treden, een verlicht man die het zijne gedaan heeft om bijbelkennis te verspreiden. De leerling van Hegius en de vriend van Wessel moest eene rigting hebben, die aan de voorbereiding der Hervorming bevorderlijk was.

Als letterkundige maakte hij zich verdienstelijk door zijne poging tot het vereenvoudigen der latijnsche spraakkunst, iets, wat door de grammatici van zijnen tijd voor onvergevelijke ketterij werd uitgekreten en hem veel onrust verwekte. Tevens betrad hij het gebied der theologie. Wat hij daarop geleverd heeft, want het vermelden der litterarische schriften behoort niet tot onze taak, bestaat in: *Scholia Evangeliorum et epistolarum, quae diebus Dominicis ut festis in templis leguntur ex translatione S. Hieronymi*, Col. 1499, — met eenigzins veranderden titel Antv. 1533, Davent. 1599, — *Hymni et prosae ecclesiasticae, vulgo sequentiae dictae, breviuscula quidem, sed maxime commoda explanatione illustrati*, Dav. 1516, Antv. 1550, Colon.

Zie overigens: Paquot I pag. 499. Delprat, a. w., blz. 113. Ullmann, Reform. vor der Reform. II S. 389 en de aangeh. schrijvers.

Lucas Trelcatius, die in 1552 te *Erin* bij *Douai* het levenslicht aanschouwde, ontving in laatstgemelde stad op kosten eener tante, die mater van een nonnenklooster aldaar was, zijne eerste opvoeding. Zij had haren neef voor den geestelijken stand bestemd. Ter bereiking van dit doel

en ter voortzetting zijner studien werd hij naar *Parijs* gezonden. Hier leerde hij de zaak der reformatie kennen, waardoor hij werd aangespoord tot ernstig onderzoek des bijbels. De dwalingen der Roomsche kerk hebbende leeren kennen, ging hij tot de hervormden over. Hierdoor den bijstand zijner moei verliezende, vond hij eenige kooplieden uit *Rijssel*, die hem hunne ondersteuning aanboden onder voorwaarde van zich tot leeraar voor de hervormde gemeente te *Rijssel* te bekwamen. Zijne kennis te *Parijs* en te *Orleans* uitgebreid hebbende, maar ten gevolge der burgeroorlogen genoodzaakt *Frankrijk* te verlaten, begaf hij zich naar *Engeland*. Te *Londen* gaf hij, om in de behoeften van zijn gezin te voorzien, onderwijs in het latijn, waarbij hij echter zijne theologische studien niet verwaarloosde. Nu ontboden hem zijne vroegere begunstigers naar *Rijssel*. Te *Antwerpen* tot de predikdienst toegelaten, trad hij als leeraar te *Rijssel* op, maar de toenmalige omstandigheden vergunden hem niet lang in het rustig bezit dier betrekking te blijven. Hij moest zich naar *Brussel* begeven, waar hij gedurende zes jaren de predikdienst waarnam. Bij de overgave dier stad in 1585 ook deze moetende verlaten, vertrok hij naar *Antwerpen*.

Spoedig daarna begaf hij zich naar *Noord-Nederland*. Hier begeerden een aantal gemeenten de dienst van den loffelijk bekenden leeraar. Hij zelf wenschte geene keuze te doen. Gemoedelijk bezwaar drong hem die op te dragen aan de Synode en deze wees hem in 1585 aan de Waalsche gemeente te *Leiden* toe. Hier was hij met zoo grooten lof werkzaam, dat bezorgeren der onlangs gestichte hoogeschool hem in 1587 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemden.

Met groote toejuiching arbeidde de geleerde man, totdat de pestziekte die in 1602 te *Leiden* woedde, hem den 28 Augustus van dat jaar aan de wetenschap en aan zijne betrekkingen ontrukte.

Trelcatius was een man van groote geleerdheid, bezadigden geest, ongewonen ijver en warme godvrucht, wiens arbeid in meer dan een opzigt verdienstelijk mag genoemd worden. Junius, die zijne nagedachtenis met eene lijkrede vereerde, was hoogelijk met hem ingenomen. Zijn naam en roem werden gehandhaafd door zijnen zoon:

Lucas Trelcatius, den jongere, den 25 April 1570 te *Londen* geboren. Reeds in zijne vroege jeugd ontwikkelden zich bij hem uitnemende gaven. Men vindt zelfs vermeld, dat hij op zeventienjarigen leeftijd den kansel met lof betrad. Predikant bij de Waalsche gemeente te *Leiden* zijnde, werd hij in 1603 tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie aan de hoogeschool aldaar benoemd. In 1606 bekwam hij het gewone professoraat.

Trelcatius bekleedde het hoogleeraarambt in den tijd, toen de kerkelijke twisten in ons vaderland met toenemende hevigheid uitbraken. In 1605 onderteekende hij echter met Gomarus en Arminius eene verklaring, dat de theologische professoren te *Leiden* in de fundamenteele waarheden overeenstemden, en dat er buiten hun toedoen welligt bij de studerenden meer geschil bestond dan hun lief was. Twee jaren later echter gaf Trelcatius zijne *Institutiones theologicae* uit, waarin hij min gematigd tegen zijnen ambtgenoot was. Arminius meende dan ook in dit werk dwalingen te zien, die met de christelijke waarheid en oudheid in harden strijd waren.

Onze hoogleeraar overleefde die uitgave niet lang. Hij overleed den 12 September 1607.

Als prediker, zoowel in het Hollandsch, als in het Fransch wordt hij bijzonder door Scaliger, die hoogelijk met hem was ingenomen, geroemd.

Zie overigens over vader en zoon: Arminii epist. in: Epist. viror. praest. pag. 214. Brandt II. blz. 30 verv. blz. 61, 79, 354, 578. Siegenbeek a. w. blz. 54, 68, 72. Toev. en bijl. blz. 70 verv. I blz. 79, 89, II. toev. en bijl. blz. 88 verv.

Jacobus Trigland heeft in de kerkelijke twisten, die ons vaderland in den aanvang der zeventiende eeuw beroerden, eene te merkwaardige rol vervuld, dan dat eene biographische schets van hem niet eenige bijzondere naauwkeurigheid en breedvoerigheid zou behoeven.

Hij is in 1583 op denzelfden dag, als Episcopius (1 of 8 Januarij), te *Vianen* geboren. Zijn vader was Cornelius Trigland, die te *Gouda* rector der latijnsche scholen geweest is [1]). Hier ontving hij het vaderlijk onderwijs in de oude talen.

In de roomsche kerk geboren en opgevoed, als ook voor

[1]) Daarom liet hij zich te Leuven als *Goudanus* inschrijven.

den geestelijken stand bestemd, begaf hij zich in 1598 naar *Leuven*. Daar toenmaals de Hollandsche Staten het studeren op akademien onder het gebied des Spaanschen konings aan geboren Nederlanders hadden verboden, liet hij zich inschrijven onder den naam van Jacobus Triballenius of Triblandius. Hier oefende hij zich in de voorbereidende wetenschappen, ondersteuning genietende uit eene Hollandsche beurs.

Het is mij niet bepaaldelijk gebleken, of hij reeds te *Leuven* inzigten had nopens de dwalingen der roomsche kerkleer, maar zeker is het, dat die bij hem aanwezig waren, nadat hij in het vaderland was teruggekeerd. Kort daarna toch ging hij tot de hervormde kerk over, om er te midden van hare leeraars in het vaderland eene hoogst belangrijke plaats in te nemen.

Nu besloot hij zich aan het predikambt bij de hervormden te wijden en werd op drieentwintig jarigen leeftijd in 1607 te *Stolkwijk* bevestigd hij was nog voor dien tijd gehuwd met Stijntje Hendriks Stoof, welke hij later Astophia noemde. Zijn verblijf te *Stolkwijk* was echter van geen langen duur. Reeds in 1610 werd hij naar *Amsterdam* beroepen. Hier ving igenlijk zijn werkzaam en belanginboezemend leven aan. Vóór dat dit echter door ons beschouwd worde, behooren wij eenen blik op zijn karakter en zijne denkwijze te slaan.

Is het eene opmerking, dat zij, die van de eene godsdienstige gezindheid tot de andere overgaan, dikwijls de meest steile grondstellingen van deze aankleven, dan zou het reeds geene verwondering kunnen baren, dat Trigland, na eenmaal de roomsche kerk verlaten te hebben, de kerkelijke regtzinnigheid bij de hervormden lief had en het Augustiniaansche denkbeeld omtrent de praedestinatie aankleefde; zeker mogen wij aannemen, dat hij, den strijd der overtuiging gestreden hebbende, des te meer aan de zijne vast hield. Welligt zelfs was hem zooveel van hetgeen hij te *Leuven* geleerd had bijgebleven, dat hij het ernstigen pligt achtte ketterij te bestrijden en te bestraffen. Zijn karakter was ongetwijfeld opvliegend en hij wel niet van hoogmoed vrij te pleiten. Hoezeer wij weinig geneigd zijn, om aan de beschuldiging door Vondel [1]) tegen hem ingebragt, toe te geven, schijnt

[1]) Vondel noemt hem meermalen den kalkoenschen haan, zinspelende op het opdragtige zijner gelaatskleur. Hij schrijft dit toe aan zijne te groote

echter dat driftige door de kleur van zijn gelaat aangewezen te worden, en blijkt zijn hoogmoed uit meer dan eene daadzaak, en ook uit zijne handelwijze jegens zijnen ambtgenoot Hanecop, zoo geestig als scherp door Vondel ten toon gesteld [1]). Ongetwijfeld behoorde hij dan ook tot de hevigste zeloten der contra-Remonstrantsche rigting.

Naauwelijks was hij te *Amsterdam*, of zijne leerredenen gaven het bewijs van zijne hooge ingenomenheid met het contra-Remonstrantismus. Openlijk en moedig sprak hij zijne meening uit en vond daarin begunstiging bij de meesten zijner ambtgenooten, het grootste deel der wethouderschap en gemeente. Indien, wat grond van waarschijnlijkheid heeft, het aldaar in 1613 met Episcopius bij den doop van zijns broeders kind gebeurde, het gevolg was van een opzettelijk beraamd plan, dan is het zeker, dat Trigland, die tot het ongewone getal predikanten, hetwelk den doop bediende, behoorde, daarin de hand gehad heeft.

In 1615 gaf hij zijnen *Rechtmatigde Christen* uit, waarin hij de bekende vijf artikelen der Remonstanten hevig bestreed en betoogde, dat er geen vrede met hen die deze voorstonden, zelfs niet tijdelijk tot het houden eener algemeene Synode, kon en mogt gesloten worden. Taurinus nam hiertegen de pen op. Op nieuw ontving hij gelegenheid om zijne pen te scherpen, toen Polyander's geschrift *L'Estat des principales questions et controverses, qui se disputent pour l'aujourdhui.* 1626, in het Hollandsch vertaald en met het opgeven van eenige *dwalingen van Grevinckhoven en Episcopius* werd uitgegeven. Uitenbogaert toch schreef eene *waarschouwinge* hiertegen. Toen vervaardigde Trigland een werkje onder den titel: *Ontrouw des valschen waerschouwers.* Nogtans zag dit, even als dat van Uitenbogaert, zonder den naam des schrijvers, het licht.

Toen de Groot en Uitenbogaert een ontwerp van bevrediging beraamd hadden en dit door de afgevaardigden der Staten-vergadering aan de steden was toegezonden, verzocht een van de Amsterdamsche regeringsleden Triglands

zucht tot Rijnwijn. Wij weten, dat onze dichter, toenmaals zeer met de Remonstranten ingenomen, niet zeer kiesch was in zijne uitdrukkingen tegen de contra-Remonstranten. Zie Vondel's, *Hekeldichten*, aangeh. druk, blz. 103, 104, enz.

[1]) Rommelpot van 't Hanekot blz. 49 verv.

meening daaromtrent te hooren. Het lag in den aard van de zaak, dat die afkeurend was, maar hij sprak ook openlijk hieromtrent zijn gevoelen uit in: *Antwoorden op drie vragen tot dienste van den Heeren van Amsterdam.* Uitenbogaert verdedigde het concept, doch nu schreef onze Amsterdamsche leeraar: *Verdediging van de leere en eere der Gereformeerde kerken en leeraren tegen verscheidene lasteringen, inzonderheid van Joh. Uitenbogaert in zijn boek, 't onregt genoemd: Verdediging van de resolutie der H. H. Staten*, 1616, opgedragen aan prins Maurits. Uitenbogaert trad met een tegenschrift in het strijdperk en nog in hetzelfde jaar gaf de door zooveel tegenspraak nog meer verbitterde Trigland: *klaere aanwijzinge, hoe J. Uitenbogaert hem geenszins en suyverd noch verontschuldigt in syne genaamde klaere justificatie van die ontrouwigheid en onbehoorlyke manieren van doen, die J. Triglandius soo in de dedicatiebrief aan zijne Princelyke excellentie, als in de voorrede, gelyk mede in zijn boek Verdediging genaamd, hem naaktelyk hadde vertoond.: rakende voornamelyk de punten van het noodzaken tot zonde en d'onderlinge verdraagzaamheid.*

Eenmaal zich tot wederspraak der Remonstranten aangegord hebbende, was het zijn lust geworden, gelijk hij het pligt achtte, om onvermoeid in het kampperk op te treden. Poppius *Enge poorte* werd niet alleen op den kansel door hem als Sociniaansch bestreden, maar hij rigtte daartegen ook: *de kracht der godzaligheid of de leere der waarheid, die na de godzaligheid is*, Amst. 1616. De Remonstranten lieten van hunne zijde den Amsterdamschen leeraar niet vrij en deze meende geroepen te zijn om meermalen als kampioen voor zijne zaak op te treden. Al die tegenschriften heeft hij verzameld in: *Opuscula Tryglandis*, Amst. in folio [1]).

Intusschen liet hij bij al die polemiek niet na de zaak der contra-Remonstranten, zoo bij prins Maurits, als bij anderen, te bevorderen. Eene wezenlijke blijdschap was het dan ook voor hem, toen deze in het einde volkomen zegepraalde en tot het houden eener nationale Synode besloten werd.

[1]) Bij A. Ferwerda's *Naamlijst van boeken*, vinden wij: Trigland, *verscheidene boeken en tractaten.* Amst. 1640, 2 deelen in fol. Vermoedelijk is dit eene vertaling van de *opuscula* zoo even vermeld.

De Noord-Hollandsche Synode koos dan ook hem ter bijwoning van de groote kerkvergadering van *Dordrecht* en van deze was hij een zeer ijverig en werkzaam lid. Hij behoorde ook tot de opstellers der *Canones Dordracenae*. Intusschen bragt zijne strenge handelwijze hem bij de Remonstranten in steeds klimmender haat, zoodat zij zich niet ontzagen te verklaren, dat niets zoo plomp, zoo grof en lasterlijk door iemand in de gansche zaak gezegd was, of Trigland had zich beijverd dat te verdedigen. En, zoo het betwijfeld mogt worden, of haat tot haat prikkelt, dan zou Triglands oordeel over de doodstraf van Oldenbarneveld dat bewijzen. In 1619 werd hij naar de Utrechtsche Synode afgevaardigd om de afzetting der Remonstrantsche predikanten te bevorderen en, na den moordaanslag van Slatius, gaf hij in 1623 uit *eene vermaning aan alle de Remonstransch-gezinden*, waarin hij deze tot terugkeering in de Hervormde kerk drong, maar ook tevens hunne leeraars op bittere wijze hard viel, beweerende dat zij niet konden ontkennen, dat de zamenzwering tegen het leven van den prins uit hun midden was gegaan.

Intusschen was hij tevens een ijverig voorstander van het kerkelijke gezag, en trad ook in de zaak van den Amsterdamschen predikant Smout als verdediger daarvan met opene rondborstigheid op.

Indien wij hier terugzien op het nopens Trigland vermelde, dan kan van het standpunt, waarbij wij na ruim twee eeuwen terug schouwen, ons oordeel niet anders zijn dan dat hij een hard, driftig en onverdraagzaam man was. Men vergete echter niet, dat godsdienstige twisten meest geschikt zijn om hartstogten en haat te doen ontbranden en dat hij in die dagen geenszins eene uitzondering was. Ook de Remonstranten voerden scherpe pen en taal. Hier gold het ten volle, dat het eene staal het andere wet. Verre was het er dan ook af, dat Trigland uit een ander beginsel dan uit overtuiging handelde. En, dat hij inderdaad een man was, wiens rijke kennis en gaven hoog geschat werden, bleek, toen bezorgeren der Leidsche hoogeschool hem in 1634 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemden.

Twintig jaren was hij in deze betrekking werkzaam, daarbij nogtans tijd vindende tot het zamenstellen van een

werk, hetwelk wel zijn voornaamste mag worden genoemd. Uitgenoodigd door de Zuid-Hollandsche Synode om Uitenbogaert's *Kerkelijke historie* tegen te spreken en daartoe door eigene aandrift genoopt, schreef hij: *kerckelijke geschiedenissen, grypende de sware en bekommerlijke geschillen in de vereenigde Nederlanden voorgevallen, met derselver beslissingen ende aanmerkingen op de kerkelijke geschiedenis van Joh. Uitenbogaert*, Leid. 1650.

Hoezeer dit werk eigenlijk eene doorgaande wederlegging van Uitenbogaert bevat, en derhalve naauwelijks den naam van geschiedenis in den waren zin des woords mag dragen, behelst het echter vele wetenswaardige bijzonderheden. Het behoeft geene aanwijzing dat het, even als dat waartegen het gerigt is, aan partijdigheid lijdt. De Staten van Holland weigerden de opdragt.

Hij overleed in April 1654. Coccejus hield eene lijkrede op hem, die hem dit getuigenis gaf: *Jesaiae magnam partem explicavit, de gratia Dei scripsit, adversariis os obturavit, Remonstrantium apologiam exanimavit, ad capita theologiae in auditorio graviter, cordate, solide curateque respondit.*

Zie overigens: Brandt op het register. I. Walvis, beschr. van Gouda, I, blz. 317 verv. De Windt, Biblioth. van Nederl. Geschiedsch. blz. 474, 161, Wagenaar, Amsterdam, IV blz. 458 verv. Siegenbeek I blz. 144, 161, 173, II Toev. en bijl. blz. 120, 408. Bouman, a. w. I blz. 268. Vondel met Roskam en rommelpot in *de Gids* voor 1837, mengelw. blz. 216, 217. Mijne kerkgeschiedenis na de Herv. I blz. 168, 192.

Jacobus Trigland, de jongere, kleinzoon van den vermelden Leidschen hoogleeraar [1]), was de zoon van Jacobus Trigland, die te *Muiden*, te *Alkmaar*, te *Haarlem* en van 1664 te *Amsterdam* predikant geweest is.

Onze geleerde werd den 8 Mei 1652 te *Haarlem* geboren en ontving, na zijne ouders vroeg verloren te hebben, zijne eerste opleiding te *Amsterdam;* vervolgens bezocht hij de Geldersche hoogeschool. Van daar begaf hij zich naar *Leiden* om Wittichius, Heidanus en Spanheim te hooren. Zijne studien volbragt hebbende, aanvaardde hij het predikambt

[1]) De Leidsche hoogleeraar liet drie zonen na: Cornelis, die predikant te Wormer, Hoorn en 'sGravenhage geweest is en in 1679 overleed; Jacobus, de vader van hem, wiens biographische schets wij leveren, en Theodorus, eerst advokaat voor het Hof van Holland en later hoogleeraar in de regten te Harderwijk. Zie over hem: Bouman, I. blz. 108 verv.

in 1676 te *Thamen* aan den Uithoorn, van waar hij twee jaren later naar *Breda* vertrok. In 1680 nam hij het beroep naar *Utrecht* aan, maar verwisselde ook deze standplaats reeds in het volgende jaar met *Leiden*.

'sMans geleerdheid bewoog curatoren der Hollandsche hoogeschool hem in 1681 het professoraat in de theologie optedragen, waarbij in 1702 het onderwijs in de hebreeuwsche oudheden gevoegd werd. Dit laatste aanvaardde hij met eene *Oratio de origine et causis rituum Mosaicorum*. Niet lang had *Leiden* genot van zijne bekwaamheden, want hij overleed in de volle kracht des levens den 22 September 1705.

Trigland was een bescheiden, gematigd en geleerd theologant, wiens akademisch onderwijs op hoogen prijs gesteld werd. Hij deelde in de gunst van Willem III en sprak niet alleen eene kerkelijke rede uit bij den dood van koningin Maria, maar hield ook eene lijkrede over koning Willem zelven. Hij heeft een aantal geschriften het licht doen zien, van welke wij vermeld vinden: *De Dodone*, — *de Kareis*: — *Scripturae vindiciae*, — en eenige kerkredenen.

Zie overigens. van Rhenen a. w. blz. 110. Siegenbeek, a. w. I. blz. 254, 200, II, Toev. en bijl. blz. 156 verv.

Abraham Trommius of **van der Trommem** werd in 1633 te *Groningen* geboren, waar hij niet alleen zijne voorbereidende, maar ook zijne akademische opleiding ontving. In 1655 proponent geworden, besteedde hij eenigen tijd om met andere landen bekend te worden. In het vaderland teruggekeerd, aanvaardde hij de predikdienst te *Haren* en werd van daar in 1671 naar *Groningen* beroepen. Hier genoot hij het voorregt van gedurende eene lange reeks van jaren werkzaam te wezen. Hij ontsliep in zeer hoogen ouderdom in 1719.

Trommius won niet alleen door zijnen dienstijver, wezenlijke kennis en onvermoeide arbeidzaamheid aller achting, maar ook door zijn eerbiedwaardig karakter en zijne hulpvaardigheid, aller liefde in zoo hooge mate, dat men hem te *Groningen* algemeen vader Trommius noemde. Hij was als godgeleerde bescheiden en ongemeen ervaren in de H. S. Hoog belang stelde hij in het gezang bij de openbare godsdienst. Geenszins behoorde hij dan ook tot de onbepaalde bewonderaars van Datheen. Hij beproefde zelfs eene verbetering van diens psalmberijming en gaf haar uit onder den titel:

Sagte verbetering der Psalmrymen Petri Datheni, Amst. 1695.

Van meer belang waren echter zijne *concordantien*, die inderdaad gezegd kunnen worden den bijbelonderzoeker groot gemak aan te bieden. De arbeid, door hem hieraan besteed, moge min schitterend zijn, hij is velen van groot nut geweest. Hij gaf: *Nederlandsche Concordantie des H. Bijbels*, Gron. 1685—1700, 2 d. in folio [1]). Aan het eerste deel had ook 's mans schoonvader Martinius gewerkt, maar het tweede was geheel van hem. Aan dezen arbeid had hij achtentwintig jaren besteed.

Hierop volgde: *Concordantiae versionis: vulgo dictae LXX interpretum, Cujus voces secundum ordinem elementorum Sermonis Graeci digestae recensentur, contra atque in opere Kircheriano factum fuerat. Leguntur hic praeterea voces Graecae pro Hebraicis redditae ab antiquis omnibus V. T. interpretibus, quorum nonnisi fragmenta exstant, Aquila, Symmacho, Theodosione et aliis, quorum maximam partem nuper in lucem edivit D. B. de Montfaucon*, Amst. et Traj. ad Rh. 1718 2 vol. in folio. Dit grieksch-hebreeuwsch woordenboek op de Alexandrijnsche vertaling vond eenige tegenspraak, die Trommius noopte tot het schrijven van *Epistola apologitica ad doct. virum Joannem Gagnerium, Oxoniensem, A. M., qua se suasque concordantias Graecaes in* LXX *interpretes nuper a se editas modeste tuetur contra animadversiones hujusce viri doctissime, recens Oxonii impressas ac publici juris factas*, Amst. 1718. Deze apologie schreef de meer dan tachtigjarige grijsaard op zeer gematigden toon.

Zie overigens: Paquot I, pag. 505 suiv. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. VIII. blz. 201.

Carolus Tuinman, die in het begin der vorige eeuw predikant te *Middelburg* was, heeft zich in meer dan een opzigt bij zijne tijdgenooten verdienstelijk gemaakt. Hij behoorde ook tot de dichters van zijn tijdperk. Wij vinden van hem vermeld: *Over het boek Jobs*, 2 d., — *Keurstoffen over de H. Schriften*, 3 d., — *Fakkel der Nederduitsche tale* Leiden 1722 2 d., en wat zijn voornaamste werk was, *Oorsprong en uitlegging der Nederduitsche spreekwoorden*. Middelb. 1726, 2 d.

[1]) Hoe zeer dit werk nog van waarde geacht wordt, blijkt daaruit dat er ten jare 1853 eene nieuwe uitgave (bezorgd door Ds. J. de Liefde) te *Amsterdam* van begonnen is, die bij afleveringen het licht ziet.

Pieter Janszoon Twisck, geboren in 1566 te *Hoorn*, was leeraar bij de Friesche Doopsgezinden aldaar en overleed in 1636. Hij behoorde zeer zeker tot de meest onverdraagzamen, en werkte elke vereeniging der Doopsgezinden, die in zoovele rigtingen verdeeld waren, met ernstigen ijver tegen. Zijne godgeleerde geschriften zijn dan ook meest van polemischen aard en hebben hunne waarde in den loop des tijds verloren. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij een der oprigters van de Friesche societeit in *Noord-Holland* was.

Meer dan door zijnen godsdienstigen arbeid, heeft hij zich door zijnen geschiedkundigen bij de nakomelingschap bekend gemaakt. Doorgaans wordt aan hem de voorrede van het *Nieuwe Martelaars-boek*, Hoorn 1626, toegeschreven. Zeker is het, dat hij daarin de hand gehad heeft. Belangrijk is: *Chronyck van den onderganc der tyrannen: ofte jaerlijcksche geschiedenissen in werltlycke ende kerkelijcke saecken, van Christi geboorte af tot desen tijt toe; Wesende een tijdtthresoor, wonderboeck en jaerrekening van de voornaemste geschiedenissen des gantschen aerdbodems. Met groote moeijte ende vlyt uyt veel lofwaerdige schrijvers tot dienst van een yegelijck te samen gedragen, door P. J. Twisck tot Hoorn*, anno 1619 en 1620, 2 d. in 4°.. Dit werk, ofschoon verre van regelmatig en ordelijk, bevat niet alleen een aantal wetenswaardige bijzonderheden, maar is ook een blijk van de uitgebreide kennis des schrijvers, van zijn bezadigd oordeel, van zijne zucht naar onpartijdigheid en van zijne vrees voor elke soort van geestelijk despotismus. Het komt hoogst zeldzaam voor en mishaagde den Hervormden in hooge mate.

Twisck was een voor zijnen tijd geleerd man, die tevens onvermoeid vooral op het veld der geschiedenis werkzaam was.

Zie overigens: de Windt, Biblioth. van Nederd. geschiedsch., blz. 337 verv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsg. in Holland enzv., I blz. 261, 284, II blz. 71. Eene breede optelling zijner werken wordt gevonden bij H. Schijn, geschied. der Mennon. II D. blz. 516, 2de dr.

Barend of Bernard Frederik Tydeman, den 8 November 1784 te *Utrecht* geboren, was de zoon van Meinard Tydeman, toenmaals hoogleeraar in de regten, maar die in 1795 die betrekking vaarwel zeide en zich te *Kampen* vestigde. Hier ontving onze geleerde het onderwijs in de oude

talen. In 1801 begaf hij zich naar *Leiden*, waar zijn vader het catalogiseren der boekerij op zich had genomen. Hier ontwikkelde zich onder het geleide van voortreffelijke leermeesters zijn ongemeene aanleg. Niet alleen de lessen der hoogleeraren vonden in hem eenen belangstellenden toehoorder, maar hij was ook een van hen, die toegang hadden tot de bijzondere lessen, welke de nog levende nestor onzer godgeleerden, de scherpzinnige W. Broes, aan enkelen omtrent het leven van Jezus gaf.

Tydeman was buitengewoon ervaren in de klassieke talen. Eene uitnemende proeve hiervan gaf hij later in de door hem bestede zorg aan de tweede uitgave van Bosscha's en Wassenbergh's vertaling der levens van Plutarchus. Ook het oostersch was door hem in zijne verschillende takken bestudeerd en bijzonder het arabisch. Dit bleek uit zijn met zooveel lof bekend: *Specimen philologicum, exhibens conspectum operis Ibn Chaliani de vitis illustrium virorum*, Lugd. Bat. 1809, een werk, dat niet alleen van zijne taalgeleerdheid getuigt, maar ook van zijnen niet ligtelijk te ontmoedigen ijver. Immers hij bearbeidde het op nieuw, toen het reeds voor een groot deel voltooid onder het puin van het huis van den hoogleeraar Rau bij den ramp van *Leiden* verloren ging.

Het was dan ook geen wonder, dat al zijne leermeesters hem de loffelijkste getuigschriften gaven, toen hij in 1808 de Leidsche akademie verliet met eene *Oratio de linguarum scientia theologo necessaria*.

Den 2 Julij 1809 aanvaardde hij het predikambt te *Herveld* in *Overbetuwe*. Hier schikte zich de jeugdige geleerde zoo naar de behoefte van zijne landgemeente in omgang en leerwijze, dat hij niet alleen hare achting ten volle genoot, maar wij hem nog vele jaren later daar in liefde hoorden gedenken. Reeds voor andere beroepen bedankt hebbende, nam hij, na zes jaren te *Herveld* geweest te zijn, het beroep naar *Harlingen* aan. Ook hier ondervond zijn trouwe dienstijver aanmoediging en dankbaarheid. Van daar vertrok hij naar *Dordrecht*, waar hij den 10 November 1816 bevestigd werd. Hoe hij daar hooggeacht en bemind was en hoe hij dat inderdaad verdiende, getuigen allen, die hem hebben gekend. Des te inniger werd hij betreurd, toen de

dood hem den 21 October 1829 aan zijne gade en kinderen, aan de kerk en wetenschap ontscheurde.

Dat Tydeman een zeer geleerd man en een grondig theologant was, behoeven wij, na het aangevoerde, naauwelijks te zeggen. Aan helderheid van hoofd, verbond hij vastheid van geest en tevens eene vurige verbeeldingskracht met diep gevoel. Deze hoedanigheden deden hem naar kennis dorsten en alles onderzoeken, waardoor hij deze meende te kunnen verrijken. Die lust tot onderzoek was aangevuurd door de voetreizen, welke hij als student, gedurende de vacantien, ondernam, en door zijnen omgang met mannen als Borger, Kist en anderen. Diezelfde zucht deed hem de werken van Swedenborg opslaan. Toen zijne aandacht eenmaal daarop was gevallen, werd hij met dezen, nog niet volkomen begrepen en zeer verschillend beoordeelden, man en diens meeningen hoogelijk ingenomen. Wel ondervond hij, dat sommigen hem dit verkeerd duidden, maar dit verhinderde hem niet openlijk hiervoor uit te komen. Al de werken van den Zweedschen ziener, zooals hij wel eens genoemd wordt, en al, wat over hem is geschreven, bevond zich in Tydeman's bibliotheek.

Onze Dordtsche leeraar, bijzonder onderwijs gevende aan jongelieden ter opleiding voor de hoogescholen, en in menigvuldige werkzaamheden ten algemeene nutte betrokken, heeft niet zooveel voor de pers gearbeid, als de vriend der wetenschap zou wenschen. Als beoefenaar der theologie heeft hij zich leeren kennen in zijne beoordeeling van het werk: *Over de bezetenen in het N. T.* Leeuw. 1825, voorkomende in de *Godgel. bijdr.* XIV. II. blz. 211 verv. en in die van Brouwer's bekend geschrift over de Godheid des Zaligmakers in het *Magazijn van wetenschap, kunst en smaak;* welligt ook in meer, dat in tijdschriften, zonder zijnen naam, het licht zag. Met zijnen broeder, den hoogleeraar H. W. Tydeman, gaf hij sints 1822 de *Mnemosyne* uit. Overigens zag van hem het licht: *Verhandeling over den heilzamen invloed der ware medewerking tot nut van het algemeen op ons zelve*, Amst. 1827, — en vertalingen van de werkjes van J. Clowes, *Opleiding tot waarheid en deugd*, Dord. 1828, — *Over het bestaan van booze geesten*, — *Bevestiging van de leer der drieenigheid*, Amst. 1826.

Bovendien was hij dichter, niet alleen de lier in onze moedertaal met bijval bespelende, maar zelfs in het arabisch. In die taal leverde hij een vers bij de dissertatie van Borger. Intusschen is menige verhandeling en menig gedicht van hem wel met bewondering gehoord, maar nooit in het licht gegeven. Het Dordtsche genootschap: *Diversa sed una* bezat in hem een ijverig, werkzaam en hoogst verdienstelijk lid. De letterkundige en geleerde genootschappen te *Leiden*, te *Utrecht* en het Zeeuwsche hadden hem tot lid gekozen. De Leidsche akademie droeg hem *honoris causa* den doctoralen titel op.

Die eer was de man waardig, wiens levensschets wij mogen eindigen met de betuiging, dat hij een edel mensch was.

Zie overigens: J. G. Veltman, Redevoering ter nagedachtenis B. F. Tydeman. Schotel, Kerk. Dordr., II. bl. 725 verv.

Marcus van den Tympel, op den 8 Februarij 1577 te *Leuven* uit eene aanzienlijke familie geboren, begaf zich op twintigjarigen leeftijd in de orde der Jezuiten. Zeer was hij onder zijne ordebroederen gezien en gedurende twaalf jaren aan het hoofd van de missie der Jezuiten in *Noord-Nederland*. Vooral schijnt men op zijn prediken prijs gesteld te hebben. Dat hij geheel met de bijgeloovigheden zijner kerk ingenomen was en zich beijverde die te bevorderen, blijkt uit de volgende bijzonderheid. In 1630 langdurig krank zijnde en te vergeefs de wateren van *Spa* gebruikt hebbende, begaf hij zich naar *Maastricht* om hulp bij den heiligen Servaas te zoeken en uit diens beker te drinken. Hieraan schreef hij niet alleen zijne volkomene genezing toe, maar hij verklaarde dit ook in een geschrift, gedagteekend te *Luik* den 13 Julij 1630. Hij overleed te *Leuven* in 1636, nalatende: *Oeffeninghe der volmaecktheydt ende christelycke deugden door den eerw. P. Alphonsus Rodriguez, priester der Societeyt Jesu, verdeylt in dry deelen, overgheset door P. Marcus van den Tympel, oock Priester der Societeyt, het tweede deel*, Antw. 1633, 1645, 1685.

Zie overigens: Paquot, I. pag. 295. Ac. et Al. de Backer, Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus, I. pag. 772.

U.

Theodorus Ubinck, als proponent in dienst getreden te *Houten* in 1699, is van daar naar *Overschie* vertrokken in April 1704. Hier nam hij in 1706 het beroep naar *Delftshaven* aan, van daar nog in hetzelfde jaar naar *Alkmaar* vertrekkende, waar hij in September 1709 is overleden.

Wij vinden van hem vermeld: *Over de* LXVIII *Psalm,* — *Lijkpredikaatsie op koning Willem* III, — *'s Heilands geboorte,* — *Het geestelijk bruiloftskleed of Psalm* LV.

Zie overigens: Veeris, Kerk. alphab. Van Maurik.

Jacobus Albertus Uilkens, was geboren te *Wierum* op den 1 Mei 1772. Hoezeer hij aanvankelijk zeer gebrekkig onderwijs ontving en zijnen vader, een landbouwer, vroeg verloor, werd hij echter door zijne moeder, welke hij ook niet lang mogt bezitten, acht jaren oud op de latijnsche school te *Groningen* besteld. Hier openbaarde zich zijn uitmuntende aanleg en tevens zijne zucht tot bepaald en stil onderzoek. Tot de hoogeschool bevorderd, beijverde hij zich wel om zich voor het predikambt bij de Hervormden te bekwamen, maar woonde ook tevens de lessen over de natuur-, schei- en kruidkunde, de anatomie en daarmede verbondene wetenschappen met zoo grooten ijver bij, dat men toen reeds in hem eenen gezetten beoefenaar der natuurkunde mogt verwachten. Na op drieentwintigjarigen leeftijd eene akademische verhandeling over den dampkring en den invloed daarvan op het plantenrijk verdedigd te heb-

ben, verkreeg hij de waardigheid van A. L. M. en philosophiae doctor. In hetzelfde jaar, 1793, candidaat tot de H. dienst bij de klassis van *Groningen* geworden, werd hij in 1797 te *Lellens* als predikant bevestigd.

Begeerig om met zijnen tijd te woekeren, oefende hij zich om zijne leerredenen niet schriftelijk op te stellen, maar die voor de vuist uit te spreken. Hierin bekwam hij allengs zulk eene vaardigheid, dat hij in staat was om op staanden voet over elk voegzaam onderwerp eene wel geordende rede uit te spreken. Hoezeer hij den kanselarbeid niet verzuimde, gaf hij zich echter voornamelijk aan de beoefening der natuurkunde over, niet alleen eene verzameling van werktuigen bijeenbrengende, maar ook lessen over haar gevende en menig werk ter harer bevordering in het licht zendende. Uilkens was inderdaad een uitmuntend man in het door hem gekozen vak van studie, hetwelk hij in al zijnen omvang doorkruiste en tevens praktikaal nuttig maakte, niet het minste door toepassing op den landbouw. Tevens was het zijn lust om het schepsel zoo te doen beschouwen, dat men daardoor tot den Schepper werd opgeleid. Het is wel eens gezegd, dat dit niet altijd een goed gevolg gehad heeft en dat velen, die onzen natuurkundige hoorden, daardoor tot minderen eerbied voor de Openbaring, tot te hoogen voor de rede en de beschouwing der natuur gebragt werden. De schuld hiervan lag echter niet aan den wel verlichten, maar ook vromen en godsdienstigen Uilkens, doch aan zijne hoorders. Zeker was hij, wat zijne godgeleerde rigting aanging, liberaal. Bewijs daarvan leverde, dat hij meermalen in de bedehuizen der Doopsgezinden in de provincie *Groningen* optrad en zelfs de inwijdingsrede uitsprak in de nieuwe Doopsgezinde kerk te *Mensingaweer* [1]). In 1798 was hij van *Lellens* naar *Eenrum* vertrokken, waar hij werkzaam bleef tot 1815. Toen toch benoemde de koning hem tot hoogleeraar in de landhuishoudkunde te *Groningen*. Hij aanvaardde die betrekking in November van het gemelde jaar met eene *Redevoering over den invloed der landhuishoudkunde op het bestaan en den welvaart der maatschappij*, Gron. 1816. Uilkens bepaalde zich intusschen niet tot den

[1]) Zie: Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Gron. enz. I. blz. 203. II. blz. 162.

akademischen werkkring, maar hij gaf ook in het openbaar voor allen, die ze wilden bijwonen, lessen over de technologie. Tevens onderwees hij het physiologisch gedeelte der botanie en hield ook, ofschoon slechts voor één jaar, collegie over de natuurkunde. In 1822 bedankte hij voor het hem aangeboden professoraat te *Leiden*.

Op deze wijze en ook als lid der landhuishoudkundige vergadering in 1823 te *Brussel* gehouden, was hij, behalve door zijne schriften, nuttig werkzaam, en trad, gedurende zijn hoogleeraarschap, dikwijls als prediker op. Allengs echter was zijne gezondheid verminderd en nog in de volle kracht des levens overleed hij den 30 Mei 1825.

Hij was driemalen gehuwd geweest en een regtschapen, nederig, godvruchtig man, die gaarne allen ten dienste stond en zich dan ook in het genot van veler achting en liefde mogt verheugen.

Zijne pen was zeer vruchtbaar en de vlugheid van zijnen geest zoo ongemeen, dat het door de Maatschappij tot nut van 't algemeen bekroonde *Natuurkundig schoolboek* door hem in drie achtereenvolgende dagen en nachten werd voltooid, daar hij eerst zoo kort vóór het eindigen van den bepaalden tijd met de prijsvraag was bekend geworden. Overal draagt het nogtans de sporen van grondige bewerking. Hij zelf noemde het een waagstuk, maar dat wél gelukt was. Zijne schriften bestaan in: *Korte, op ondervinding rustende thermometer-beschrijving*, Gron. 1796, — *De kennis van den Schepper uit zijne schepselen*, ald. 1819, 3de druk, — *Eerste beginselen der natuurkunde*, Amst. 1810, — *Technologisch leerboek*, ald. 1813, — *Merkwaardige natuurverschijnselen, over het dierlijk magnetismus*, Gron. 1815, — *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd*, 4 d. met pl., Gron. 1813—1822 [1]), — *Drietal voorlezingen over natuurzedekundige onderwerpen*, ald. 1818, — *Handboek van vaderlandsche huishoudkunde*, Gron. 1819, — *Afbeelding, voorstellende de voornaamste hoogten des aardbols*, groot plano, Gron. 1814,— *Schoolboekje over de technologie*,—*Kort natuurk. schoolboek*, 1804.

[1]) Van dit voortreffelijk werk verschijnt thans te *Leeuwarden* een herziene, en op de tegenwoordige hoogte der wetenschap gebragte uitgave, door Prof. F. Kaiser, Prof. C. J. Matthes, Prof. H. C. van Hall, Dr. E. M. Beima, Prof. J. van der Hoeven en Prof. F. A. W. Miquel, bewerkt.

Behalve zijn reeds genoemd *Natuurkundig schoolboek*, behaalde hij den eereprijs bij de Maatschappij tot nut van 't algemeen, op *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengselen der natuur*, 1805, 1806 en 1807 in 3 deelen uitgegeven, — *Het nut en voordeel der insecten*, 1816. Bovendien schreef hij nog eene *Verhandeling over de vooroordeelen omtrent het onweder*, 1808, — *Schoolboek over de natuurlijke historie*, 1807, — en verkortte en bewerkte hij, overeenkomstig de eischen van zijnen tijd, de *Catechismus der natuur van* J. F. Martinet, waarvan een tweede druk te Zalt-Bomm. in 1820 verscheen. Ook gaf hij *De kleine catechismus der natuur voor kinderen*, Gron. 1817.

Zie overigens: S. Stratingh, Red. ter nagedachtenis van J. A. Uilkens, Gron. 1825. Nieuwenh. Woordenb. VII. blz. 237 verv.

Johannes Uitenbogaart of Uytenbogaert, was de zoon van Augustijn Uitenbogaart, schoolonderwijzer en onderkoorzanger bij het kapittel van st. Pieter te *Utrecht*, en van Helena of Helwich Hamels, van *Heusden* afkomstig. Hij werd geboren te *Utrecht* den 11 Februarij 1557.

Zijne ouders waren, gelijk reeds uit de betrekking zijns vaders bleek, Roomschgezind, maar zij werden allengs met de leer der hervorming en met helderder inzigten bekend. Heimelijk werden door hen de bijbel en de levens van Luther, Bullinger en anderen, gelezen. Het kon niet anders, of dit moest invloed hebben op de godsdienstige vorming van den zoon, die, na het vaderlijk onderwijs en dat der latijnsche scholen, tot de regtspraktijk bestemd werd. Hierin maakte hij ongemeene vorderingen en tevens gaf hij, toen het gezin van den procureur, wiens leerling hij was, door de pest werd aangetast, ontegensprekelijke bewijzen van opofferende menschenliefde en krachtigen moed. De roep zijner bekwaamheid noopte den griffier van het hof van *Utrecht*, van der Burch, om hem de betrekking van eersten klerk aan te bieden. De ijverige Roomschgezinde verbond hieraan echter de voorwaarde, dat Uitenbogaart niet meer, zooals hij plagt, de leerredenen van Duifhuis zou bijwonen. De jongeling zag bezwaar in het aannemen van deze voorwaarde en bragt hier het eerste offer aan zijne overtuiging. Hij volhardde in het bezoeken van Duifhuis en werd in zijne hervormings-gezinde rigting versterkt door

zijnen oom Jan Blok of Bloccius, kanonik van st. Pieter, die hem o. a. te lezen gaf de schriften van Dirk van Abcoude [1]). Bovendien las hij de *Colloquia* van Erasmus en het geschrift van Anastasius Veluanus [2]). Nu dagelijks Duifhuis hoorende, besloot hij de Roomsche kerk te verlaten en zich bij de Hervormden te voegen. Hij deed dan ook openlijk belijdenis en kort daarop afstand van de regtsgeleerde loopbaan, zich naar *Geneve* begevende om in de theologie te studeren.

Van 1580 tot 1584 vertoefde hij, gedeeltelijk op kosten van de stad *Utrecht*, te *Geneve*, waar hij Beza hoorde en met Arminius een vriendschapsverbond sloot, dat nooit verbroken werd. Naar *Utrecht* teruggekeerd, werd hij in December 1584, door het *Consistorie* tot vierden predikant aldaar benoemd. Thans bleek het reeds, dat de leer van Duifhuis eenen tot zachtheid en verdraagzaamheid opwekkenden invloed op onzen leeraar gehad had. Was het bekend, dat hij het stuk der praedestinatie niet zoo hard als zijne ambtgenooten dreef, hij was daardoor te meer geacht bij de anti-consistorialen of die van st. Jacob. Bij de zamensmelting der beide partijen, onder Leicester, was hij het, die Taco Sybrands, hoezeer te vergeefs, tot toenadering zocht over te halen. Over het geheel was hij dan ook te *Utrecht* zeer gezien, zoo om zijne welsprekendheid, als om zijne godvrucht en bescheidenheid.

Intusschen mogt hij niet lang te *Utrecht* werkzaam blijven. Na het vertrek van Leicester en bij de verandering van zaken beklaagden zich die van st. Jacob bij de regering, dat men hunne godsdienstoefeningen verhinderd had. De wethouderschap besloot nu al de predikanten, om aan *haar bekende redenen* van hunne betrekking te verwijderen. Ook Uitenbogaart trof dit lot en moest in 1590 *Utrecht* verlaten, doch verloochende ook bij die gelegenheid zijne bescheidenheid niet bij het beleefde afscheid, dat hij van den raad nam.

Niet lang bleef hij buiten bediening. Onderscheiden ge-

[1]) Zie ons I D. blz. 1.

[2]) I D. blz. 47. Zie behalve de aldaar aangeh. schriften, over A. Veluanus ook: *J. A. Veluanus en der leeken Wechwyser* en de *Aanteekeningen* daarop van Prof. Moll, in het *Kerk-historisch Archief van Kist en Moll*, I blad. 1 verv. 207 verv.

meenten, zooals *Delft*, *Leeuwarden*, *Middelburg* en *Kampen*, begeerden den loffelijk bekenden man. Prins Maurits ontbood hem met Helmichius naar *'s Gravenhage* om aldaar, tegen het genot eener jaarwedde, van tijd tot tijd te prediken. Voorwaardelijk van zijne betrekking op *Utrecht* ontslagen, nam hij in 1592 het beroep naar *'s Gravenhage* aan, nogtans onder beding, dat hij zich slechts voor twee jaren verbond en zich niet van zijne verpligting jegens de Utrechtsche gemeente ontslagen hield. Van tijd tot tijd predikte hij ook in de Fransche taal, bijzonder ten dienste van Louise de Coligny, in de hofkapel. Kort hierna werd hij tot hofprediker benoemd en steeg zoo hoog in de gunst van prins Maurits, dat deze bijna alleen bij hem ter kerke ging en daarin door de aanzienlijksten werd nagevolgd, iets, wat hem veler naijver en wangunst verwekte. In 1599 en 1600 deed hij dienst bij het leger, en spreidde daarbij zoo grooten ijver in de vervulling zijner pligten en zoo mannelijken moed ten toon, dat hij aller liefde en bewondering won. Na den slag van *Nieuwpoort* hield hij eene dankrede in het veld. Zoo hoog stond hij nu in de gunst van Maurits, dat deze hem verzocht om hem op den duur als veldprediker te vergezellen. Met moeite werd hij hiertoe overgehaald en nu volgde onze leeraar den vorstelijken held op verscheiden togten. In 1610 vergezelde hij het plegtig gezantschap der staten naar *Frankrijk*. Intusschen had hij ook *bij leening* zoowel in 1605, als in 1610 en 1611 te *Utrecht* gepredikt [1]).

Toen de kerkelijke twisten van ons vaderland begonnen uit te barsten, lag het in den aard van Uitenbogaart's betrekking, dat hij daarin betrokken moest worden, gelijk het van zijn karakter en van zijne jeugdige vorming te verwachten was, dat hij tot de meer gematigde partij zou behooren. Dat godsdienstige twisten moeijelijk met duurzame zachtmoedigheid kunnen gevoerd worden, toont intusschen ook zijn voorbeeld. Het deel, dat hij in deze gewigtige kerkgebeurtenissen had, maakt hem tot een' der merkwaardigste mannen van dat tijdperk.

Allereerst werd hij betrokken in het hooggaande geschil, dat te *Amsterdam* tusschen Arminius en zijne ambtgenooten

[1]) Te vergeefs poogde *Utrecht* zijn regt op Uitenbogaart te doen gelden. Hij zelf wilde wel, maar hooger gezag was daartegen.

ontstaan was. Hij werd derwaarts ontboden om beide partijen te bevredigen en van die moeijelijke taak kweet hij zich zoo loffelijk, dat de Amsterdamsche regering zelfs pogingen aanwendde om hem het leeraarsambt bij hare gemeente te doen aannemen. Gelijktijdig openbaarde zich het verlangen om hem te bezitten ook te *Leeuwarden*. Uitenbogaart, wetende, dat men in de hofstad lasterrijke geruchten omtrent hem verspreid had, stond in twijfel. Men overtuigde hem echter, dat die geen geloof vonden. Het was vooral Joan van Oldenbarneveld, die hem overhaalde om *'s Gravenhage* niet te verlaten. Het eerste bezoek van 's lands advokaat bij den leeraar legde den grond tot eene naauwe, innige en nooit verbroken verbindtenis tusschen deze beide mannen.

Min aangename gevolgen had zijne poging om den kerkelijken twist, in 1593 te *Utrecht* gerezen, te bemiddelen. Ofschoon hij niet geheel ongelukkig slaagde, verwierf hij echter grooten ondank bij velen en ondervond miskenning zijner bedoelingen. Meer ongunst nog berokkende het hem bij de meest onverdraagzamen, toen hij, door de staten derwaarts gezonden, de zaak van Herberts [1]) tot een gewenscht einde bragt. Nog meer leed bragt hem de mislukte, ook op gezag der staten, genomene proeve aan om als middelaar op te treden in de zaak van Cornelis Wiggerts te *Hoorn*, die van onregtzinnigheid beschuldigd was. Eerst had Uitenbogaart hem reeds veroordeeld, maar later toonde hij daarover leed te gevoelen en tevens zelf bezwaar te vinden in de leer der praedestinatie. Gelukkiger slaagde hij eindelijk in zijne zending, door met de hulp van Oldenbarneveld Taco Sybrands, tusschen wien en de Hollandsche synode geschil ontstaan was over de praedestinatie, in zijn ambt te *Medemblik* te behouden. Doch ook hieruit bleek het meer en meer, dat hij de rigting van Arminius was toegedaan. Niet minder ergerde het velen, dat hij al deze werkzaamheden op last der staten had op zich genomen. Zij meenden daarin eene poging te zien om het staatsgezag oppermagtig in de kerk te doen gelden; niet minder nog, dat hij de vriend van Oldenbarneveld was, wiens invloed bewerkte, dat den predikanten door de staten niet zoo groot gezag geschonken werd als zij wenschten, en wien velen daarom den vijand der kerk noemden.

[1]) Zie over hem II, blz. 69.

Uitenbogaart was een der ijverigste bevorderaars van Arminius benoeming tot hoogleeraar te *Leiden*. Bij het toenemen der twisten schaarde hij zich dan ook aan zijne zijde en was één dergenen, die het houden eener nationale synode aanraadden. Hij haalde zelfs *Utrecht* in 1606 tot het toestemmen hierin over, mits daarop de Catechismus en de geloofsbelijdenis overzien zouden worden. Dit laatste bragt hem echter in grooten haat bij velen, die tegen die herziening waren en die het hem, ook op de Noord- en Zuid-Hollandsche synoden zeer ten kwade duidden, dat hij dit den staten had aangeraden. Sommigen lieten zich zelfs zeer scherp uit en hunne harde onverdraagzaamheid smartte Uitenbogaart, die tot nog toe alleen matiging gewenscht had, diep in de ziel. Niet minder verdriet baarde het hem, evenals Arminius, dat niet weinigen zich beijverden om hunne inzigten ten nadeeligste voor te stellen en dat de Franeker hoogleeraar Lubberti ze met zwarte kleuren bij de buitenlandsche godgeleerden afteekende. Wel gaven zij eene breede deductie aan de Hollandsche staten, maar, toen Oldenbarneveld verklaarde, dat het ontijdig was die in behandeling te brengen, schreven ook zij ter hunner verdediging aan de uitlandsche godgeleerden, bijzonder aan den beroemden Molinæus, die hun antwoordde dat hij het houden eener nationale synode wel wenschelijk achtte, maar tevens nadeelige gevolgen vreesde van het grondig behandelen der vijf betwiste punten.

Toen nu het houden eener synode geen voortgang had en dit vooral aan Uitenbogaart's en Arminius poging, om de symbolische schriften te doen herzien, werd toegeschreven, leverden zij in 1608 een vertoog bij de staten in, waarbij zij op de synode aandrongen, mits daarin Gods woord alleen geldend gezag mogt hebben. Zeker is het intusschen, dat Uitenbogaart meer en meer bezwaren in het houden der veel besprokene kerkvergadering zag.

In 1609 stond hij aan Arminius zijde bij de Haagsche onderhandeling met Gomarus. De laatste vergaf hem dit niet en keerde, na den dood van Arminius, zijne pijlen tegen den Haagschen leeraar, hem eenen hoofschen trompetter noemende en zelfs zijne pen tegen hem scherpende. Ook Uitenbogaart nam haar op, en wel ter verdediging van

het staatsgezag in kerkelijke zaken. De vlam van het twistvuur steeg nu hooger en hooger. Het werd ongetwijfeld aangeblazen door de gunst, welke Uitenbogaart bij de Hollandsche staten genoot, door het herhaald aanbieden van het professoraat te *Leiden* en door zijne bemoeijingen om den vrij denkenden Vorstius derwaarts te doen overkomen. Hij stond dezen dan ook ter zijde in zijnen redetwist met den Amsterdamschen kerkleeraar Plancius [1]). Zijne eigene ontmoeting met dezen predikant in 1613 is reeds vroeger door ons vermeld [2]). De haat nam toe en men ontzag zich niet hem van Spaanschgezinde gevoelens te beschuldigen. Hij achtte zich dan ook genoodzaakt om meermalen de pen op te nemen zoo ter verdediging van de zaak en meening der Remonstranten als tegen de schriften der contra-Remonstranten.

Tot nu toe had hij te *'s Gravenhage* zelf rust gehad. Zijne ambtgenooten, die aldaar den contra-Remonstranten waren toegedaan, behoorden tot de gematigden. Eindelijk was het Rosaeus, die aan Uitenbogaart groote verpligting had en vertrouwelijk met hem had omgegaan, welke, alle vroegere banden van dankbaarheid verscheurende, openlijk tegen onzen leeraar opstond. Deze verdedigde zich, op zondag den 6 September 1615, in de groote kerk in eene leerrede over Marcus VI: 34. Hoezeer deze rede aan velen genoegen gaf, was het er echter verre af, dat zij Rosaeus bevredigde. Integendeel werd deze meer verbitterd en bragt de zaak, tusschen hem en zijnen ambtgenoot, voor den kerkeraad. Verschillende pogingen werden aangewend om deze beide mannen te verzoenen. Het is niet te ontkennen, dat Uitenbogaart hierbij blijken van zachtmoedigheid en toegevendheid gaf, maar evenmin, dat Rosaeus in zijne onverdraagzaamheid van elders versterkt werd en de meening koesterde, dat zijn geweten hem dwong de zaak der contra-Remonstranten met al zijne krachten te verdedigen. Vergeefs beproefde men van verschillende zijden den verstoorden vrede te herstellen. Rosaeus en velen met hem verklaarden geene gemeenschap met Uitenbogaart te kunnen hebben. De Hollandsche staten lieten zich nu met het geschil in, maar ook hier weigerde Rosaeus eene bevredigings-

[1]) Zie ons III. D. blz. 100. [2]) III, blz. 103.

akte, welke Uitenbogaart had goedgekeurd, te teekenen. Eindelijk werd Rosaeus op staatsgezag in zijn ambt geschorst en nu hield deze met een groot aantal zijner aanhangers godsdienstige bijeenkomsten te *Rijswijk*.

De invloed van Oldenbarneveld, de Groot en anderen had over den geschorsten leeraar gezegepraald; doch Uitenbogaart bemerkte, dat de ongunst, welke hij reeds vroeger bij niet weinigen ondervonden had, dagelijks toenam. Allerlei lasterlijke geruchten werden omtrent hem verspreid en eerlang waren er zelfs zeer aanzienlijke mannen die openlijk betuigden, dat zij zich in gemoede verpligt achtten niet meer bij hem ter kerke te gaan.

Oldenbarneveld had intusschen de zaak der kerkelijke twisten bij prins Maurits gebragt en een gesprek, hetwelk deze in 1617 met Uitenbogaart had, toonde, dat de vorst meer en meer tot de contra-Remonstranten overhelde. Onder zoodanige omstandigheden en bovendien bezwaard met het zamenstellen van verscheiden twistschriften, verlangde onze leeraar zijn ontslag, maar Maurits was het die dit weigerde. Nogtans werd het meer en meer duidelijk, dat deze Rosaeus begunstigde. Die waagde het toen om, in weerwil zijner schorsing, te *'s Hage* in de Gasthuis-kerk te prediken. Dat de tijden veranderd waren en Uitenbogaart de hofgunst verloren had, bleek dus openlijk. Den 16 Julij 1617 kwam de prins het laatste bij hem ter kerke. De moeijelijkheden, welke zich voor Uitenbogaart opdeden, vermenigvuldigden onophoudelijk. Ook de waalsche synode, tot welke hij insgelijks in het Fransch predikende, gedeeltelijk behoorde, deed hem die aan. Bovendien vernam hij, dat Maurits eenen contra-Remonstrantschen Franschen leeraar te *'s Gravenhage* begeerde. Hoezeer dit den vorst niet gelukte, werd Uitenbogaart meer en meer mismoedig. Ook de Remonstranten waren het met hem, die zich niet tegen het houden eener synode verklaarde, niet eens. Thans zag hij, en voorspelde het ook aan Oldenbarneveld, dat alles te laat was. In 1618 begeerde hij zijn ontslag *en* als Fransch *en* als Hollandsch predikant. Louise de Coligny en 's lands advocaat hielden hem daarvan met moeite terug. In den morgen van den noodlottigen 29 Augustus 1618 bezocht hij Oldenbarneveld, maar toen hij weinige uren later diens

gevangenneming vernam, werd hij voor eigene veiligheid beducht en, na zijne vrienden geraadpleegd te hebben, verliet hij nog dienzelfden avond *'s Gravenhage.*

Hij begaf zich naar *Antwerpen* en hier ontving hij een verlofbrief, hem van wege den kerkeraad van *'s Gravenhage* gegeven, om tijdelijk buiten de gemeente te vertoeven en vervolgens eene door twee predikanten en de ouderlingen onderteekende akte, waarbij hem een eervol ontslag verleend werd, evenwel onder bepaling dat hij, zoo de gemeente dit noodig mogt achten, naar zijne standplaats zou terugkeeren. Intusschen werd hem ernstig, zelfs door Louise de Coligny geraden, buiten 's lands te blijven, zelfs indien hem vrijgeleide werd aangeboden. Scherp was dan ook de handelwijze der Zuid-hollandsche synode, in 1618 te *Delft* vergaderd. Zij deporteerde hem zonder hem gehoord te hebben. Vruchteloos was het ook, dat hij eenen verdedigingsbrief aan prins Maurits schreef. Openlijk deed men pogingen om hem in hechtenis te nemen. Groot toch was het gewigt, dat men aan hem, in wien men het hoofd der Remonstranten meende te zien, hechtte. Maurits wenschte vurig hem in handen te hebben. Den 19 Maart, den 6 en 15 April werd hij te *'s Gravenhage* bij klokslag ingedaagd en in Mei een vonnis tegen hem uitgesproken, hetwelk hem ten eeuwigen dage buiten den Staat verbande en al zijne goederen verbeurd verklaarde. Deze geheele regtspleging heeft veel wat den onpartijdigen met verontwaardiging vervult, maar nog meer doet dit de handelwijze van Rosaeus, die eenigen tijd later Uitenbogaart's woning betrok.

Deze, die gedurende de regtspleging krank geweest was, had inmiddels de zaken der Remonstranten niet uit het oog verloren. Meermalen schreef hij aan hen, die voor de synode gedaagd waren; zeer zeker ter hunner bemoediging, maar geenszins om hen tot toegevendheid op te wekken, doordien hij hen het teekenen der akte van stilstand ernstig ontraadde. Toen de gebannen leeraars, die eerst te *Waalwijk* waren zamengekomen, hunne tweede vergadering te *Antwerpen* hielden, zat Uitenbogaart daarbij voor. Aan hem, Episcopius en Grevinckhoven werd het bestuur opgedragen over de zending der Remonstrantsche predikanten in de va-

derlandsche gemeenten. Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat hij zich met de andere buiten-directeuren, met ijver van dezen last kweet.

In *Noord-Nederland* werden meer en meer lasterlijke geruchten omtrent hem verspreid. Men verhaalde dat hij Roomschgezind was geworden, en prins Maurits zelf verkeerde in den waan, dat hij met de Spaanschen heulde. Ongetwijfeld werd dit vermoeden opgewekt door de menigvuldige ontmoetingen, welke Uitenbogaart tegen het einde van het twaalfjarig bestand, met den Antwerpschen pensionaris Gavarelles, den kanselier Pekkius, den Spaanschen afgezant de Queva, met Spinola en anderen had. Het was er echter verre af, dat deze door hem waren gezocht. Wel werden hem daarin verleidelijke aanbiedingen gedaan en veelbelovende uitzigten voor de Remonstranten geopend, maar onze leeraar verloochende zijne trouw jegens het vaderland niet. Rondelijk wees hij elke aanbieding af en onverholen verklaarde hij, dat hij den Spaanschen koning niet kon ten dienste staan.

Toen het bestand ten einde en de oorlog vernieuwd was, vertrok Uitenbogaart met zijne medebroeders naar *Frankrijk*, waar hij vooraf de gezindheid der regering jegens de Remonstranten gepeild en een hem groote gunst belovend aanbod, op voorwaarde van roomsch te worden, eerlijk van de hand geslagen had. Hier vestigde hij zich met Episcopius te *Rouaan*, ook te *Parijs* met Hugo Grotius en anderen over de belangen der Remonstranten raadplegende. Wel scheen het Fransche staatsbewind in den aanvang zeer gunstig over hem te denken, maar weldra veranderde die gezindheid zigtbaar. Dit bragt Uitenbogaart tot het besluit om *Frankrijk* te verlaten en had, toen hij zich naar *Hamburg* wilde begeven, een dreigend gevaar hem daarvan teruggehouden, hij liet zich door geene vrees verhinderen om zijne gade, die naar Holland gereisd was, derwaarts te volgen. Hij kwam dan ook den 26 Augustus 1626 te *Rotterdam* aan.

Niet het minste had hem daartoe de gematigde geest van prins Fredrik Hendrik, die zijnen in 1625 overledenen broeder was opgevolgd, bemoedigd. Nogtans lag het in den aard der omstandigheden, dat hij zich verborgen

moest houden, en deze waren nog niet zoo veranderd, dat een verzoekschrift, door hem bij de algemeene staten ingediend om zijn vonnis te doen herzien, iets anders dan afwijzing ten gevolge kon hebben. Men bleef hem echter dulden en liet het toe, dat hij bijna het geheele land doorreisde. In 1629 verkreeg zijne huisvrouw, dat haar, tegen het uitbetalen van zekere gelden, hare woning te *'s Gravenhage* teruggeven en deze door Rosaeus ontruimd werd. Meestal vertoefde Uitenbogaart nu hier. Allengs nam alles een voordeeligen keer voor den reeds hoogbejaarden man. Prins Fredrik Hendrik deed hem zijne gunst verzekeren en in 1631 ging hij openlijk te *Amsterdam* aan het avondmaal en in het volgende jaar te *'s Gravenhage* ter kerke. Nog vóór het einde van dat jaar trad hij aldaar op den predikstoel bij de Remonstrantsche gemeente. Vergeefs waren de pogingen zijner vijanden om hem te bemoeijelijken; de tijden waren veranderd. Uitenbogaart achtte zich dan ook verpligt daarvan ten dienste der Remonstranten gebruik te maken.

In 1631 liet hij zich de commissie welgevallen om hunne gemeenten van eigen kerkleeraars te voorzien, terwijl hij tevens (1633) de ontwerper der eerste kerkorde was. Bovendien was hij het, die den 30 November 1636 de eerste leerrede uitsprak in het nieuwe kerkgebouw te *'s Hage*. Overal behartigde hij de belangen der societeit en, hoezeer sommigen er nog op uit waren om hem het openlijk prediken te doen verbieden, gelukte dit hun echter niet. Rustig gingen zijne laatste dagen, wanneer wij die met vroegere vergelijken, voorbij en kalm daalde de late avond van zijn woelig leven. Wel zal het hem gesmart hebben, dat hij op zevenentachtigjarigen leeftijd zijnen lotgenoot en jongeren vriend Episcopius ten grave zag dalen, maar hij overleefde hem niet lang. Hij overleed den 4 September 1644.

Dat Uitenbogaart menigmalen de pen gevoerd heeft, is reeds uit zijne levensschets gebleken. Alvorens een algemeenen blik op zijn karakter te vestigen, zal het dan ook noodig zijn zijne schriften te vermelden. Zij zijn: *Tractaet van 't ambt der H. Overheydt in saekken van religie*, 's Hage 1610, 3de druk 1657, vermeerderd met zijne door 's mans vrienden daarbij gevoegde verdedigingen, tegen Acronius

Walaeus enz., — *Klaare aanwysinge, dat de predikatie van J. Uitenb. bij Ruardus Acronius onlangs uitgegeeve niet strijdt in den gront teghen zyn tractaat van 't ampt*, enz. *met korte aanmerkingen op deszelfs Acronii boek, geintituleert Nootwendig vertoog*, 1610; — *Voorloper tegen het libel fameus of pasquil van ja en neen, wegens de beroepingene der kerkendienaren*, 1611, — *Verantwoording over de waarschouwinge tot Leuwaarden*, 1611, — *Nader bericht en openinge van de proceduren by den kerkendienaren Remonstranten gehouden in de tegenwoordige geschillen*, 1612, 1616, — *Verantwoording D. Jacobi Arminii, zal. ged. tegen de schendinge zijns naams over zeeker theses aangaande de regeringe der kerke en discipline met onwaarheid onder zijne naam uitgegeeven*, Leid. 1612, — Eene vertaling van *D. Owen's Pilatus en Herodes of eendracht van de Papisten en Puriteinen roerende het bedwingen, afzetten en dooden der koninginne*, 1612, 1615, — *Aanhangzel van het nader bericht*, 1612, — *Waarachtig en volkomen verhaal van de ceremonien van de ordre van de Garter of koussebandt van Engeland gepleegt in den Hage*, 1613, — *Brief D. Lubberti aan den Bisschop van Cantelberg, met annotatien op de kant, en extracten aangaande Vorstius*, Delft 1613, — *Verdeediging van de resolutie der Heeren Staaten tot de vreede der kerken tegen een libel, geintituleert: antwoort op drie vragen*, 1615, — *Oprecht en naerder bericht op 't naerder advys van de conferentie van Delft*, 1616, — eene vertaling van: *Gulde brief M. Buceri*, 1616, — *Klaare justificatie van zeekere passagien, waarover J. Triglandius J. Uytenbogaart beschuldigt heeft*, 1616, — *Noodige ontschuldiginge over het chartabel van de groove lasteringen en beschuldigingen*, 's Hage 1616, — *Waarschouwinge tegen het malitieus en valsch geschrift versch uytgegeeve met den titel: den staat van de voornaamste questien*, 1616, — *Kort bericht nopende zeekere copie van een Remonstrantie (so men voorgeeft) in den druk van de Haagse conferentie nagelaten*, 1617, — *Copie van 't vervolg of tweede deel des briefs Molinei, in den druk van Schiedam agtergelaten met een advertissement of waarschouwinge aan de Franse kerken*, 1617, — *Ontdekkingen van verscheide onwaarheeden, begaan in zeeker geschrift, genaamt tafel*, 4° — *Copie van zeeker vertoog onlangs bij eenige predikanten der*

Gereform. kerken gedaan aan de Heeren Staaten, roerende de outheid van de Gereformeerde Leer en de niewigheïd daarteegen gepleegt, Delft 1617, — *Oordeel en censuur der geleerde mannen*, 1617, — vertaling van *Niellius antwoort op der contra-remonstrantse tegenvertoogh*, 's Hage 1617 en 1618, *Remonstrantie der zes colloquenten Remonstranten*, Rott. 1611, — *Remonstrantie aan de Staten Generaal*, Leid. en Amst. 1618, — *Meditatie ofte overdenkinge en verklaring van 't Vader ons*, 1616, meermalen herdrukt, — *Responsio ad ea, quae illi speciatim impegit F. Hommius*, Leid. 1619, — *Schriftelijke verantwoordinge op de openbaare klokinluydinge*, 1619, — *Tweede Schriftel. verantw. enz. aan de Prince van Orange*, 1619, — *Verantwoordinge aan de Burgem. en vroedschap van Utrecht*, 1620, — *De eenige regte waarom van de uitvoeringe der Remonst. leeraars uit de geunieerde provincien*, — *Brief aan de Staten-Generaal over de sententie Joh. Grevii*, 1620, — *Brief aan de Staten-Generaal noopende zeeker libel, geintituleert: Morgenwecker*, 1621, — *Waarschouwinge over het oordeel van het Fransche nationaal Synodus van Alez in de Cevennes*, 1621, — *Achabs biddag*, 1621, — *Vrye aanwyzinge van de onwaarheeden, trouwloose verdraijingen, calumnien en andere grove misslagen, bevonden in de genaamde historie van Frederik de Vrije, Burgerm. der stad Amsterdam*, 1621, — *Contra-discours kerkelijk en politicq.* 1621, — *Trouwhertige aanwijsinge der bedriegelijkheeden en valschheeden, schuilende onder Triglandii vermaaninge*, Harderw. 1623, — *Oorspronk en voortgang der Nederl. kerkelijke geschilllen*, 1623. — *Goet en Christelijk bescheit op Jac. Triglandii tweede vermaaninge*, 1627, — *Wederlegginge van 't libel fameus, geintituleert: remonstrantie van de gedeputeerden der synod. van N. en Z. Holland*, 1627, — *Vertoog der Remonstr. christenen aan de magistraat van Amsterd.* 1627, — *Een nieuwe heilige ligue*, 1628, — *Onderzoek der Amsterdamse requesten*, 1628, — *De Calvinische contra-remonstrantse factie*, 1628, — *Kort antwoord op de Goudsche magistraat*, 1628, — *Ernstig schrijven aan de gedeputeerden van de N. en Z. Holl. Synode over hare remonstrantie aan de H. Staten van Holland*, 1629, — *Copie van het translaat uit het latijn der antwoorden des Eerw. theologische faculteit tot Leyden enz. op zeekere vragen over zaken van conscientie hun-*

lieden voorgestelt enz. 1629, — *Aanspraak aan de professoren te Leyd. over derzelver verantwoordinge* enz. 1629, — *Beantwoordinge van de Remonstranten aan de Staten van Holland bij de synodale gedeputeerden in Dec.* 1628 *overgegeeve*, 1629, — *Project 't samengevoegt uyt de advysen van de leden, volgens de resolutie van de Staten van Holl. met bedenkingen*, 1630, — *Discoers op en tegen de conscientieuse bedenkingen, of men in goede conscientie Treves met Spangien maken mach*, 1630, — *Advys op het vaststellen der religie*, 1630, — *Tegen den Glossateur van de gedrukte sententie Adr. Smoutii*, 1630, — *Uytwissinge van de schandelijke blame, waarmeede de schrijver der tractaten van peis en vrede de Remonstranten 't onregt bewerpt in zyn derde deel*, 1630, — *Eenige brieven, geschreeven aan eenige Heeren van qualiteyt*, 's Hage 1630, — *Brief aan Zijn Excell.* 4 *Junii*, 1630, — *Gesprek dienende tot afleggingе van de blamatien en logenen, bevonden in de onwaaragtige vertooninge van 't gepasseerde in de jaren* 1627, 28, 29, 1630, — *Authenticq verhaal van 't geen in Amsterdam is gepasseert over de zake Smoutii en de sessie des magistraats in de kerkenraad*, 1630, — *Antwoord op de vraagen enz. om te doen denken op middelen, dienstig tot herstellinge van de rust en verzeekeringe der gemeente Christi te Amsterdam*, 1630, — *Remonstrantie op de naam der kerken der geunieerde provincien overgegeeven aan de Staten Generaal den* 26 *Sept.* 1630, *mitsgaders de ontschuldiging der Remonstranten, getoogen uyt de apologie der Remonstranten*, 1630, — *Schoonhovens vertoog met de aanmerkingen daarop*, 1630, — *Korte voorlooper op de proeve der professoren tegen der Remonstranten apologie*, 1630, — *Oplossinge van de ontrouwigheid, opgedicht in 't monsterken door of voor D. Heinsio*, 1631, — Vertaling van *Tilenus antidote tegen de missive der leeraaren en profess. in Switserland*, 1631, — *Replicq der Remonstr. op de antwoord. der profess. tegen den voorloper.* 1631, — *Sendbrief der Rem. leeraaren aan de Synode tot Schiedam*, 1631, — *Wederopneeminge van D. Henricus Leo*, 1631, — *Consideratien en hoognoodige insigten*, 1631, — *Antwoort op 't blaeuw libel of boexske, genaamt nader unie der Remonst.* 1631, — Vertaling van *Ds. Aubignee, vrijmoedig discoers over 't vereffenen van de religionsgeschillen*, 1632, — *Onschuld der overzetters van 't vrijmoedig discours*, 1632, — *Cygnaea*

Cantio, predik. over Ps. XL: 6—8, ter gelegenheid van de veroveringe van Mastricht, 1632, — *Eerbiedig en ootmoedig vertoog der Rem. Christenen aan de agtb. magistraat van Leiden over de publicatie van* 31 *Julij* 1633, — *Christelyke raad voor de beswaarde*, 1638, — *Nader openinge der mysterien*, 1639, — *De zes laatste predikatien*, 1639, — *Aanmerkinge op zeekere vraage enz. van D. Caspar Streso aangaande de praedestinatie*, 1642, — *Aanwysinge, dat de leere van de praedestinatie, die de E. C. Streso in zijn: voorbeeld van de gesonde woorden of gronden der saligheid heeft voorgestelt, in 't minst niet wort beweesen in 't kort berigt daarop gevolgt*, 1642, — *Wederlegginge van het derde bericht enz. aan de gem. van 's Gravenhage*, 1642, — *Kort berigt aan de gemeynte van 's Gravenh.* 1642, — *Twaalf predikatien*, 1644, — *Antwoord op zeekere consideratien van de predikatie, gedaan den* 6 *Sept.* 1645, — *J. Uitenb. leven, kerkelijke bedieninge en zedige verantwoording*, 1647 [1]) — *Examen of onderzoek van de artykelen, beslooten in de Synodus nationael*, Rott. 1648., — *Over Rom IX*, achter de Tractaatjes van Paschier de Fyne, Rott. 1694. Zijn voor de nakomelingschap niet het minst belangrijk werk is: *Kerkelijke historien van het jaar* 400 *tot het jaar* 1619, Rott. 1646, 1647. Deze arbeid levert eigenlijk de geschiedenis der kerkelijke twisten in ons vaderland in het begin der zeventiende eeuw en is, hoezeer hoogst gewigtige oorkonden en mededeelingen bevattende, eene verdediging der Remonstranten. Het is evenmin, als het tegenschrift van Trigland van partijdigheid vrij te pleiten, maar munt boven dit in zuiverheid van stijl uit.

Bovendien vinden wij een aantal brieven van Uitenbogaart (in de *Epist. praest. viror.* pag. 322, 547, 946, 259, 372, 273, 418, 243, 282), en menig handschrift bewaard. Hiervan berust op de bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te *Amsterdam: Extract uit de Synodale acten van Haarlem, wegens de wederlegging van de apologie der Remonstranten*, 1639.

Na het aangevoerde behoeft wel niet gezegd te worden, dat Uitenbogaart een ijverig en onvermoeid werkzaam man was

[1]) Dit is de tweede uitgave. De eerste verscheen vermoedelijk in 1639.

Zeer zeker behoorde hij oorspronkelijk tot de gematigden onder de Remonstranten en is inderdaad bij zoovele woelingen en schokken, waaraan zijn leven blootstond, de kalmte van zijn gemoed te bewonderen. Hij was scherpzinnig van geest, duidelijk in zijne voordragt, krachtig in zijn betoog, edel van hart, in voor- en tegenspoed gelijkmatig van karakter, van nature meer tot verdraagzaamheid en vrede, dan tot strijd gezind, menschlievend en hulpvaardig, en zijn trouw jegens het vaderland, zelfs bij de uiterste verzoeking, niet verloochenend. Deze eervolle getuigenis mag de geschiedenis zijnen naam geven, ofschoon zij niet blind is voor het scherpe, dat de drang der tijden somwijlen aan zijne pen gaf. De onpartijdige kan schier den wensch niet onderdrukken, dat Oldenbarneveld en anderen meer zijnen raad gevolgd en vroeger tot het houden eener synode besloten hadden. Welligt bevatte dan de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk minder donkere bladzijden. Hoe dit zij, zeker is het, dat de geest van Duifhuis lang bij Uitenbogaart bewaard bleef, maar later week voor den drang der elkander afwisselende gebeurtenissen.

Zie overigens: Epist. viror. praest. pag. 146, 275, 324, 384, 321, 472, 385, 619, 946. Uitenbogaerts leven, kerkelijke bediening enz. van Rhenen, a. w. blz. 14 verv. Burm. Traj. erud. pag. 434 sqq. Levensbeschrijv. van eenige voorname meest Nederl. mannen en vrouwen. V, blz. 51 verv. Wagenaar, Amst., IV. blz. 163, 198, 180. Vad. Hist. IX. blz. 86. X. blz. 58. verv. 150, 151, 179, 192, 206, 215, 253, 259, 350 verv. 374, 418, XI. blz. 46, 88, Ypey en Derm. I. aant. blz. 122. II. 191, 205 verv. 217, 234, 264, 337., aant. 176. Mijne Geschied. der Chr. Kerk in Nederl. na de Herv. I. bl. 130, 141, 147, 188, 192, 206. De Windt, biblioth. van Nederl. Geschieds., blz. 471. J. Tideman, a. w. op het register.

Godofridus van of ab Utrecht, die in 1726 van *Deventer* naar *'s Gravenhage* beroepen werd en in 1750 emeritus geworden, in 1756 overleden is, heeft twee leerredenen het licht doen zien. Eene *Over den H. Doop van Willem, erfprinse van Oranje en Nassau, Grave van Buren enz.*, en de andere: *De goddelijke Voorzienigheid wakende, ter gelegenheid van den betreurden dood van van Z. D. H. den Heere K. H. Friso*, in 4°.

Zie overigens: van Maurik, naamlijst.

Adriaan Uyttenhoven, werd geboren te *Naarden* den 27 October 1759. Hij telde onder zijne voorouders den in

de geschiedenis der Nederlandsche kerkhervorming vermaarden Jan Uyttenhoven. Zijn vader, Dirk Uyttenhoven, behoorde tot den burgerstand en oefende het bedrijf van huisschilder uit. Reeds vroeg openbaarde zich in den knaap eene besliste neiging voor de krijgsdienst, maar hij offerde dien op aan den wensch zijner vrome moeder, die hem voor den kansel bestemde. Nadat hij zich te *Wageningen*, onder de leiding van den destijds beroemden rector Hackenberg, voor de akademische lessen had voorbereid, bezocht hij de hoogeschool te *Utrecht*, waar hij zich aansloot aan den dichterlijken en letterkundigen vriendenkring, waartoe ook Bellamy, Ockerse, Rau en anderen behoorde. Als zoodanig arbeidde hij mede aan de *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart*, door dien kring uitgegeven en later herdrukt. In de godgeleerdheid had hij tot bijzonderen leermeester Bonnet, die hoogen prijs op hem stelde en hem eenen niet alledaagschen lof medegaf, toen hij in 1784 de akademie verliet om onder het getal proponenten te worden aangenomen.

In het volgende jaar aanvaardde hij het predikambt te *Simonshaven*, waar hij bij gelegenheid der staatkundige gebeurtenissen van 1787 zich als iemand van bijzondere kloekheid deed kennen, hetgeen waarschijnlijk de aandacht der gedeputeerden van de Zuid-Hollandsche synode op hem vestigde, op wier voordragt hij den 9 November 1787 door gecommitteerde raden van *Holland* en *West-Friesland* werd aangesteld tot predikant der *Kruiskerk* op den zoogenaamden Brabantschen olijfberg te *Antwerpen*. Hij vond daar zijne gemeente hoofdzakelijk in onderscheidene Hollandsche uitgewekenen. Uyttenhoven had in deze zijne betrekking ook natuurlijk toegang tot het kerkelijk hervormd archief aldaar, en overtuigde zich daardoor en door ander onderzoek zoozeer van het belang dier kerkgemeente, vooral in de zaak der reformatie, dat hij besloot de *Geschiedenis der Hervormde Kerk te Antwerpen* te beschrijven. Hij onderzocht daarin, hoe reeds van de twaalfde eeuw af aan te *Antwerpen* pogingen zijn aangewend om een beter licht van godsdienstige kennis voor de toen algemeene kerkleer in de plaats te stellen; en ontvouwt den loop, dien de hervorming in hare eerste beginselen heeft genomen, met groote

naauwkeurigheid. Doch het eerste deel van dit destijds met groote goedkeuring ontvangen werk ziet slechts het licht, Amst. 1794; het loopt tot 1566 en beschrijft dus ook den beeldenstorm, die te *Antwerpen* met bijzondere hevigheid woedde. Van het te vervolgen is de schrijver teruggehouden, deels door andersoortige werkzaamheden, deels door den loop der tijden, deels door het opzien tegen het te boek stellen van eenige bijzonderheden, die de volledigheid des werks van zijne pen zou hebben geeischt. In 1791 gaf hij een viertal leerredenen in het licht, waarin zijne heldere, gemoedelijke opvatting van het Christendom en zijne praktische rigting zich openbaarden. Ook dat stuk wenschte hij door meerdere te doen volgen, waartoe het den bekwamen verlichten man niet aan aanmoediging ontbrak. Maar, toen hij eerst naar *Aardenburg* (1791) en later naar *Brouwershaven* (1796) verplaatst werd, wachtten hem andere bezigheden, vooral ter laatstgenoemde plaats, waar hij zich inzonderheid hoogst verdienstelijk maakte door den onverdroten ijver in de verbetering van het onderwijs; zijnde hij een der eerste in 1801 aangestelde schoolopzieners geweest; welke betrekking hij ook nog, na het erlangen zijner welverdiende rust van zijne Evangeliedienst (1831), heeft waargenomen, tot dat eene langzame verzwakking zijner vroeger zoo heldere geestvermogens hem dwong van deze meest geliefde zijner bezigheden ontslag te verzoeken. Hij overleed den 9 Mei 1839 ten huize van zijnen zoon te *Vlissingen*, den naam nalatende van een helderdenkend godgeleerde, een scherpzinnig beoefenaar van velerlei wetenschappen, een allerijverigst verbeteraar van het schoolwezen, een voorbeeldig christen, en een warm menschenvriend. 's Mans overige geschriften, ofschoon slechts weinige in getal, behooren niet tot het bestek van dit werk.

Medegedeeld door Ds. H. M. C. van Oosterzee te Oirschot.

V.

Petrus Valckendalius de Zyl, uit een aanzienlijk geslacht te *Utrecht* in de vijftiende eeuw geboren, volbragt zijne studien aan de hoogeschool te *Rostock*, en werd vervolgens prior van de reguliere kanoniken in zijne vaderstad. Hij overleed in 1485. Aan hem worden toegeschreven: *Explanatio in libros sententiarum*, — *Vetus et N. Testamentum per vocabula sub ordine Alphabeti distinxit* en *Sermones varios de tempore et Sanctis.*

Zie overigens: Burm. Ultraj. erud. pag. 377.

François Valentijn, in het begin der vorige eeuw predikant op *Amboina*, heeft zich verdienstelijk gemaakt door: *Oud en nieuw Oost-Indien of Nederlands mogendheid in die gewesten*, Amst. 1724—1726, 5 d. in folio, — een arbeid die zelfs nu nog van zoo hooge waarde geacht wordt, dat daarvan in 1855 eene nieuwe, en naar de eischen van onzen tijd ingerigte, uitgave is ter perse gelegd. Zij wordt bewerkt door Mr. S. Keyzer, leeraar aan de koninklijke akademie te *Delft*, die haar met aanteekeningen, chronologische lijsten enz. voorzien zal.

Zie overigens: Aanhangsel op Nieuwenh., IX. blz. 13.

Johan of Johannes Valkenier, den 2 November 1617

te *Keulen*, werwaarts zijne voorouders om het geloof uit *Antwerpen* waren geweken, geboren, moest zelf op nog jeugdigen leeftijd ter wille van de godsdienst zijne vaderstad verlaten. Hij was een der ijverigste leerlingen van Frederik Spanheim, zoo niet te *Geneve*, dan toch te *Leiden*. Omtrent zijne vroegste lotgevallen is ons weinig met zekerheid bekend. Wij vinden hem werkzaam als predikant te *Geneve*, maar ook van daar, zonder dat hiervoor oorzaak wordt gegeven, vertrokken naar *Amsterdam*. Welligt was hij hiertoe bewogen, omdat zijn geslacht zich in onze tegenwoordige hoofdstad had gevestigd. Dat hij een zeer geleerd man was, was niet onopgemerkt gebleven. Coccejus had hem leeren kennen en hoogachten. Reeds waren er pogingen aangewend om hem als hoogleeraar te *Franeker* te doen optreden, welke echter op dat pas de gewenschte slotsom niet leverden. Met gelukkiger gevolg werd hij in 1645 tot hoogleeraar in de theologie aan de Geldersche kwartierschool beroepen. Gaarne vertrok hij derwaarts, zich alleen beklagende, dat hij zich had moeten verbinden om minstens vijf jaren zijnen leerstoel te bekleeden. Hij bleef op deze ijverig voortgaan en onderwees ook het hebreeuwsch, nadat de kwartierschool tot eene akademie verheven was, en trad, gedurende zijn verblijf te *Harderwijk*, den 16 Maart 1651 in het huwelijk met Hesther Hochepied.

Intusschen was de lof zijner bekwaamheden verbreid geworden en had Coccejus hem te *Franeker* aanbevolen. Derwaarts vertrok hij in 1654, nogtans zich, zoo het schijnt, verbonden hebbende om onder zekere voorwaarden naar *Harderwijk* terug te keeren. Dit deed hij echter niet. Valkenier aanvaardde het professoraat aan de Friesche hoogeschool in 1654 of 1655.

Ook in *Friesland* oogstte hij grooten roem in. Niet lang mogt men zich echter daar in zijn bezit verheugen, want in 1668 benoemden bezorgeren der Leidsche akademie hem tot opvolger van Hoornbeek. Den 11 Junij van dat jaar trad hij te *Leiden* op met eene *Oratio de S. litterarum necessitate et auctoritate*. Slechts twee jaren zag men hem hier arbeiden, want reeds den 8 September 1670 is hij overleden.

Dat Valkenier een geleerd man was, zou men reeds hieruit mogen besluiten, dat drie akademiën hem op den godge-

leerden catheder riepen, en dat de Leidsche hem het doctoraat in de theologie aanbood. Hoog ingenomen met Coccejus, was hij een warme voorstander van diens rigting, maar tevens zeer afkeerig van de Cartesiaansche wijsbegeerte, hetwelk hij zelfs in eenen aanval tegen den reeds bejaarden Heidanus, dien hij van Socinianismus beschuldigde, openbaarde. Ongetwijfeld heeft hij het Coccejanismus zeer bevorderd. De door hem nagelaten schriften zijn: *Refutatio Anabaptistarum* Harderov. 1652, — *Quaestiones philol. theologicae ad illustr. locum Matth. II:* 1, *de vocatione Magorum*, ibid. 1654, — *Romzans sive idololatria apagani pontificiae histor. theol. examen, cui accedit Speculum Papismi*, Franeq. 1655, — *Disquisitio de prisca haeresi Nicolactarum*, benevens andere akademische verhandelingen, onder welke eene is: *De foedere Dei cum homine*.

Zie overigens: Vriemoet, pag. 439 sqq. Siegenbeek, I. blz. 184, 189. II. Toev. en Bijl. blz. 139 verv. Bouman, I. blz. 98, 156, 188, 327. II. 611, 649, en de aldaar aangeh. schrijvers.

Nathan Vaij, den 16 Maart 1581 te *Vlissingen* geboren, was de zoon van Stephanus Vaij en Martina Water, die, om het geloof vervolgd, een toevlugtsoord in ons vaderland hadden gezocht. Hij studeerde eerst te *Leiden*, waar hij in 1606 eene *disputatio de Sacramentis in genere*, onder Arminius verdedigde. Vervolgens begaf hij zich naar *Geneve* en werd in 1610 predikant bij de Hollandsche en Fransche Hervormde gemeente te *Calais*. In 1614 nam hij het beroep naar *Axel* aan, waar hij insgelijks in beide talen dienst deed, zoo als ook te *Bergen-op-Zoom*, werwaarts hij in 1617 vertrok. Van hier was hij gedeputeerd op de laatste provinciale synode van Zeeland, die in 1638 te *Tholen* gehouden werd. Hij overleed den 15 December 1651; hij was twee malen gehuwd geweest.

Wij kennen van hem, behalve het deel dat hij had, in de zamenstelling van: *Bergen op den Zoom beleghert op den* 10 *Junij* 1622 *ende ontleghert den* 3 *Octobris deszelven jaers*, Middelb. 1623, nog: *Ontdekkinge van de onwettelyke zendinge van de mispriesters ende leeraars van de Roomsche Kerke ende van de nieuwigheit, onsuiverheit en ongeschiktheit van haare leere in 't stuk van het H. avondmaal, mitsgaders eene aanwyzinge van de wettelyke zendinge van de Gereformeerde pre-

dikanten, ende van de oudheit, suiverheit ende geschiktheit van haare leere in 't stuk des H. avondmaals, Middelb. 1632.

Zie overigens: de la Rue, blz. 234 verv, Paquot I. pag. 521. Ab Utrecht Dresselhuis, de Waalsche gemeenten in Zeeland, blz. 25.

Joannes van Vechoven, Veckhoven of **Vechovius**, den 13 September 1657 te *Aalburg*, waar zijn vader, Martinus van Vechoven, toenmaals predikant was, geboren, genoot zijne eerste opleiding, na den dood zijns vaders, te *Utrecht* en vervolgens te *Gorinchem*. Vijftien jaren oud, werd hij bekwaam geacht om de akademische lessen bij te wonen, maar, daar *Utrecht* te dier tijde in handen der Franschen was, bleef hij zich te *Gorinchem*, onder Adriaan van Lakerveld, in het hebreeuwsch oefenen. In 1673 begaf hij zich naar *Leiden* en kort daarna naar *Utrecht*. Hier maakte hij uitmuntende vorderingen en had tot leermeester in de godgeleerde wetenschappen Essenius, en vervolgens Franciscus Burman. Nog geen twee en twintig jaren oud, werd hij door de klassis van *Gorinchem* tot proponent aangenomen en aanvaardde in 1681 het predikambt te *Dussen*, voor het hem gelijktijdig aangeboden beroep naar *Hagestein* bedankt hebbende. In 1689 nam hij het beroep naar *Tiel* aan en vertrok van daar in 1702 naar *Delftshaven*. Hier stelde men zijne predikgaven op hoogen prijs en van verschillende plaatsen begaf men zich derwaarts om den met lof bekenden prediker te hooren. Slechts drie jaren bleef hij daar werkzaam. Den 10 Januarij 1706 werd hij te *Dordrecht* bevestigd, waar men hem ongemeene achting en liefde betoonde. Zijne godvrucht had dan ook daarop geene mindere aanspraak, dan zijne geleerdheid. De laatste gaf intusschen aanleiding, dat de Dordsche regering hem den 18 Maart 1709 het professoraat in de theologie opdroeg. Hij aanvaardde dit met eene redevoering over de zonen der propheten. Het hoogleeraarambt aan de illustre school der Merwestad werd door hem niet als bloote titel beschouwd, want hij gaf lessen over O. en N. Verbond, in den trant van d'Outrein, en over de oostersche talen en oudheden.

Eene smartelijke ligchaamsongesteldheid maakte het hem, bij het klimmen zijner jaren, onmogelijk in zijne openbare dienst tot het einde toe te volharden. Hij verzocht en verkreeg zijn emeritaat in 1725 en overleed den 16 Augustus 1727.

Vechoven, die twee malen gehuwd geweest is, was een voortreffelijk huisvader, een regtschapen man en vroom christen. Hoog wordt zijne geleerdheid geroemd, en, na al, wat daarover wordt medegedeeld, te hebben geraadpleegd, mogen wij gerustelijk aannemen, dat hij op dien lof regtmatige aanspraak had. Vooral echter was hij als kanselredenaar beroemd. Groot was de toeloop om hem te hooren, en zijne leerredenen werden als modellen in dien tijd geacht. De vorm zijner predikatien was doorgaans analytisch, de toon gemoedelijk, de stijl eenvoudig, de vlugt zijner denkbeelden niet zoo hoog, als bij andere gevierde predikers van die dagen. Enkele zijner leerredenen hebben het licht gezien. Zij zijn: *Leerrede op het overlijden van koningin Maria*, 1695, — *Leerrede op het overlijden van koning Willem*, 1702, — *Noodige boetprediking in duuren tijd of raad voor den hongersnood, voorgesteld onder de verklaring en toepassing eeniger uitgelezene plaatsen uit de schriften van het O. en N. Test.*, Tiel, 1699, — *'s Vaders raad om het eerwaardige van het opzienders-ambt te bewaren en voortestaan, ofte vermaanwoord van den H. Paulus aan synen opregten zoone Timotheus om de eere van het predik-ambt wel en naar eysch te behartigen*, Dordr. [1]). Bovendien gaf Vechoven een zeer stichtelijk en in meer dan een opzigt verdienstelijk werkje, getiteld: *Handt-leyding voor degeenen, welcke sig ten H. avondmaal begeven sellen en die ook reets ledematen syn*, Tiel 1699.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 231 verv., waar ook een brief van Vechoven aan zijnen neef Almeloveen voorkomt. Bouman a. w. II. blz. 43.

Nicolaeus Vedelius zag het levenslicht te *Hegenhausen* in de *Paltz*, waar zijn vader predikant was, in 1596. Vroeg verloor hij zijnen vader, doch zijne moeder, Catharina Kefferling, deed op eene voortreffelijke wijze voor zijne opvoeding zorgen. Op veertienjarigen leeftijd bezocht hij de hoogeschool te *Heidelberg*, waar hij in 1617 het doctoraat in de philosophie bekwam. Vervolgens begaf hij zich naar *Geneve*. Niet lang was hij hier, of hij werd, waarschijnlijk nog in 1617, tot hoogleeraar in de wijsbegeerte benoemd.

[1]) Ter bevestiging van zijnen oudsten zoon Martinus te *Oud-Alblas*. Deze vertrok in 1720 naar *Heusden* en overleed aldaar in 1741.

In deze betrekking oogstte hij grooten lof in en met geene mindere goedkeuring werd hij in 1622 tot predikant te *Geneve* beroepen. Vruchteloos zocht men hem te bewegen om het hoogleeraarambt te *Lausanne* te aanvaarden. Gelukkiger slaagde men in ons vaderland. In 1630 namelijk werd hij tot hoogleeraar in de theologie en hebreeuwsche taal aan de doorluchtige school te *Deventer* beroepen. Vóór dat hij derwaarts vertrok, verkreeg hij te *Geneve* de doctorale waardigheid in de godgeleerdheid. Te *Deventer* droeg men hem in 1634 ook het professoraat in de philosophie op. De roem zijner geleerdheid bewoog intusschen bezorgeren der Friesche hoogeschool om hem aan de *Franeker* akademie te verbinden. Den 25 of 26 November 1639 aanvaardde hij daar het theologische professoraat met eene: *Oratio de concordia Mosis et Aaronis*, voorkomende in zijne *Opusc. theol.* Insgelijks werd hem de betrekking van akademieprediker opgedragen. Met ongemeenen ijver kweet hij zich van zijne verpligting, maar weldra verbood eene hevige en toenemende ongesteldheid hem daarmede voort te gaan. Nog in de volle kracht des levens sleepte deze hem ten grave den 26 September 1642.

Vedelius was ongetwijfeld, ook naar het getuigenis van zijnen lijkredenaar en wel bevoegden beoordeelaar Maccovius, een geleerd man. Als theologant behoorde hij tot de Voetiaansche rigting. Meer dan een vak der godgeleerde wetenschappen werd door hem beoefend. Ook de patristiek en kerkelijke geschiedenis behoorden tot zijne studien. Ten bewijze van zijne werkzaamheid strekken zijne werken, hoezeer meest twistschriften: *Ignatii Episcopi Antiocheni omnia, quae exstant, Graeca et Lat. cum duodecim exercitationibus advers. Baronium et Bellarminum, apologia pro Ignatio et appendice notarum criticarum*, Genev. 1623, — *Commentarius de tempore utriusque episcopatus S. Petri, advers. Baronium et Bellarminum*, ibid. 1624, Franeq. 1640, — *S. Hilaire ou antidote contre la tristesse*, Genev. 1630, in het latijn: *S. Hilarius sive antidotum contra tristitiam pro Sancta hilaritate*, L. B. 1632, — *De prudentia veteris ecclesiae*, Amst. 1633, — *De episcopatu Constantini Magni sive de potestate magistratuum Reformatorum circa res ecclesiasticas*, Franeq. et Leov. 1642, — *Disputatio theol. de magistratu*

adv. Bellarmini librum de laicis, Daventr. 1638, — *Rationale theologicum S. de necessitate et vero usu principiorum rationis ac philosophiae in controversiis theologicis*, Genev. 1628, — *Remède contre l'apostasie*, ibid. 1628, in het latijn: *Panacaea apostasiae*, ibid. 1629, — *De arcanis Arminianismi*, 4 part., 1ª pars, L. B. 1631, 1632; 2ª pars, ibid. 1631, 3ª pars 1634, 4ª pars 1634, — *De Deo Synagogae contra Barlaeum ejusque vindicias*, Hard. 1637 [1]), — *Opuscula theol. nova*, Franeq. 1641.

Vedelius was geenszins een vriend der Remonstranten. Hard, en meer dan onverdraagzaam is de toon, welken hij in zijne *Arcana Arminianismi* aanslaat, tegen welk werk Episcopius de pen opnam. Geen wonder dan ook, dat de Remonstranten wederkeerig niet gunstig over hem en zijne geleerdheid dachten. Wij vinden hem ergens genoemd: „tristium ineptiarum candidatus" [2]), terwijl Hugo Grotius hem den naam van „homo ineptus" geeft [3]).

Zie overigens: Maccovii, Oratio funeb. praefixa opusculis theol. Maccovis. Vriemoet, pag. 327 sqq. Paquot I. pag. 251 suiv. Ypeij en Derm. I. blz. 285. Bayle, IV. pag. 2798.

Melchior Veeris, in 1653 geboren en als proponent in 1667 te *Hem* tot predikant bevestigd, was in 1674 veldprediker, en werd in 1679 naar *Assendelft* beroepen, waar hij werkzaam bleef, totdat hij in 1712 zijn emeritaat bekwam. Hij overleed te *Beverwijk* den 2 April 1721.

Wij kennen van hem: *Uitgang der ware geloovigen*, — *Assendelftse ziekte en sterfte*, — *Kerkelijk Alphabeth van de namen aller leeraren, die onder het Synodus van Noord-Holland zedert de reformatie van het jaar* 1566 *de kerkedienst bekleed hebben*. Vervolgd door Franciscus de Pauw, predikant te *Enkhuizen*, verscheen dit werk onder den titel van: *Vernieuwd Kerkelijk Alphabeth*, Enkh. 1750.

Zie overigens: Veeris, van Maurik.

Paulus Veezaerdt, geboortig van *Middelburg*, was in de

[1]) Barlaeus had een epigramma vervaardigd voor een werk van Rabbi Manasseh Ben Israel. Vedelius zag in dat gedicht zooveel aanstootelijks, dat hij dit niet kon verbergen. Barlaeus gaf hierop zijne *Vindiciae*, waarop onze geleerde het in den tekst vermelde werk deed volgen.

[2]) M. Schneider Episcopio, Epist. praest. vir. pag. 733.

[3]) Ibid. pag. 748.

zeventiende eeuw predikant te *Wolphaartsdijk.* Hij heeft zich bekend gemaakt door: *Metamorphoseos et historiae naturalis Pars II de insectis, auctore Joan. Gordartio, Latinitate donata, commentariis et notis textui insertis, illustrata et auctuario notarum sive appendice locupleta, de insectorum origine utilitate et usu*, in 8°.

Zie overigens: de la Rue, blz. 570.

Gabriel van der Velde, als proponent in 1703 tot predikant te *Alphen* in *Noord-Brabant* bevestigd, vertrok van daar in 1705 naar *Etten.* Zes jaren later werd hij van daar naar *Breda* beroepen, waar hij in 1740 emeritus is geworden. Hij overleed in 1761.

Wij vinden van hem vermeld: *Heil van Gods verlosten,* — *Kerkredenen ter gelegenheid van de inhuldiging van Z. D. H. Willem K. H. Friso,* — *Keurstoffen in 14 predikaatsien,* — *Lijkrede op Ds. Patijn.*

Zie overigens: van Maurik. Brans, register.

Wilhelmus Velingius, zoon van Hermannus Velingius, die predikant te *Harderwijk* en om zijne geleerdheid geacht was, werd in 1673 te *Kuinre* bevestigd. Van hier vertrok hij in 1674 naar *Vollenhoven*, welke standplaats hij later met *Groningen* verwisselde. In 1685 begaf hij zich naar *Rotterdam*, waar hij tot zijnen dood, die den 24 Junij 1690 plaats vond, werkzaam bleef.

Velingius was een in zijnen tijd geacht kanselredenaar. Wanneer wij echter lezen, wat hij somwijlen op den kansel uitsprak, dan noemen wij onze dagen gelukkig, die van dat opgeblazene, vreemde en voor velen onverstaanbare verschoond blijven. Wij bezitten van hem: *Nederlands dank- en vierdagstoon*, 1689, — *Lijkrede op J. Ursinus.*

Hij heeft ook eenige geestelijke gedichten gegeven onder den titel: *Zedige ledigheid of stichtelijk tijdverdrijf.*

Zie overigens: J. van Harderwijk a. w. blz 55. Bouman I. blz. 97.

Wilhelmus Velingius, kleinzoon van den reeds genoemden Harderwijkschen predikant en zoon van Abdias Velingius, laatstelijk kerkleeraar bij de Hervormde gemeente te *Leiden*, werd geboren te *Groningen* den 26 Januarij 1692. Na zijne akademische studien te *Leiden* volbragt te hebben, werd hij in 1716 te *Hoogvliet* bevestigd, van waar hij in 1721 naar *Groningen* vertrok. In 1725 werd hij naar *Rot-*

terdam beroepen, waar hij grooten bijval vond. De regering benoemde hem in 1735 tot hoogleeraar in de theologie aan de illustre school. Aan de Leidsche akademie het doctoraat bekomen hebbende, aanvaardde hij het hoogleeraarambt met eene *Oratio de Joanne Apostolo*, die zoowel in het Nederduitsch, als in het latijn is uitgegeven. In 1755 emeritus geworden, overleed hij den 12 Februarij 1756.

Hij was een in zijne dagen geacht prediker en een geleerd man. Van hem hebben het licht gezien: *Afscheids-predikaatsie van Groningen en Intree-predikaatsie te Rotterdam*, — *De Messias erkend, verkondigd en verheerlijkt door Maria en Simeon*, Rott. 1738, — *Lijkpredikaatsie op Dr. van Hengel*, Rott. 1738, — *Lijkpredikaatsie op Z. D. H. Willem K. H. Friso*, — *Inhuldigings-predikaatsie van zijnen zoon A. Velingius*, enz.

Zie overigens: Harderwijk, a. w. bl. 73 verv. van Maurik.

Abdias Velingius, zoon van den laatstgemelden Rotterdamschen leeraar, aanvaardde het predikambt te *Benthuizen* in 1744. Drie jaren later vertrok hij van daar naar *'s Hertogenbosch*. Hier stond hij in zoo hooge achting, dat men hem in 1749 tot professor in de joodsche oudheden en kerkelijke geschiedenis benoemde, welke betrekking hij aanvaardde met eene: *Oratio de Conflagratione Nadubi et Abihu* Sylv. ducis 1749, vertaald in het tweede deel van 's mans mengelschriften.

Hoezeer het bleek, dat de verdiensten van Velingius, die A. L. Magister, philosophiae et theologiae doctor was, op prijs gesteld werden, viel er echter weldra iets voor, hetgeen hem bij velen in minachting bragt. Hij voerde namelijk een Rotterdamsch meisje buiten den wil harer ouders naar *Kleef*, waar hij haar huwde. Drie geschriften, in welke deze daad openlijk en hoogelijk werd afgekeurd, zagen het licht. Zij verhinderden echter niet, dat hij in 1750 te *Kleef* beroepen werd en aldaar als predikant optrad. In 1757 gelukte het echter hem weder naar *'s Hertogenbosch* terug te roepen en hier werd hij tot hoogleeraar in de grieksche taal en gewijde welsprekendheid aangesteld, bij welke gelegenheid hij eene *Oratio de S. N. foederis orationibus veteris Graeciae rhetoribus anteponendis.* Twee jaren later verkoos hij *'s Hertogenbosch* te verlaten en het beroep naar *Heusden*

aan te nemen. Voor zijn vertrek, den 4 December 1759, sprak hij eene redevoering uit: *over de illustre schoole van 's Hertogenbosch, waarin derzelver oorsprong, voortzetting, lotgevallen en hoogleeraren, uit echte stukken nagespeurd en ontdekt worden*, 's Hertogenb. 1760, oorspronkelijk in het latijn uitgesproken.

Hij bleef te *Heusden* tot 1763. Toen verwisselde hij ook deze standplaats met *Bergen-op-Zoom*. In 1794 deed hij dienst als veldprediker gedurende het beleg van *'s Hertogenbosch*. Kort hierop is hij emeritus geworden en den 15 October 1803 op zijne huizinge ter Aa te *Berlicum* overleden.

Abdias Velingius was ongetwijfeld een geleerd man en bij al de wisselingen van zijn leven en de berisping, die hij ondervond, vinden wij nogtans afdoende getuigenissen nopens zijn zedelijk en godsdienstig karakter.

Hij behoorde tot de eersten, wier verhandelingen door het Haagsche genootschap bekroond werden. Zijne verhandeling tegen het werk van J. Priestley werd, met die van Segaar en C. Gavell, den eereprijs waardig gekeurd. Behalve haar heeft Velingius uitgegeven: *Jehova's trouwe in het onderhouden van zijn verbond met David en zijn zaad. Leerrede gehouden op de heugchelijke geboorte van Willem V*, 's Bosch 1748, — *Lijkrede op Ds. J. D. Mann*, Kleef 1751, — *Tien leerredenen over Ps. LXXIII*, ald. 1753, — *Ydelheit der weerelt, in twee leerredenen*, Utr. 1755, — *Veertig geestelijke gezangen, welke in de Gereformeerde kerken van Cleve, Gulick, Berg, Marcksland en Nieuw-Hanau gezongen worden*, Amst. 1766, Hanau 1770, Cleve 1798, — *Onderzoek of onder hen, welke den Heiland Jesus gevangen namen bij Gethsemane, eene Romeinsche krijgsbende geweest zij*, Amst. 1782, — *Mengelschriften, zijnde vrije gedachten over verschillende onderwerpen*, ald. 1784, 1790, 2 dn 8°.

Zie overigens: A. Velingius, redevoering over de Illustre school te 's Hertogenbosch blz. 95. Hermans, geschied. der Illustre en Lat. Scholen te 's Hertogenb. blz. 30 verv. Royaards, het Haagsche Genootsch., blz. 88.

Bartholomeus van Velsen, geboren te *Amsterdam* op den 8 Maart 1675, bezocht eerst de Utrechtsche hoogeschool, waar hij den doctoralen graad in de wijsbegeerte bekwam, en vervolgens de Leidsche. Proponent geworden, bedankte hij voor de aanbieding om den afgezant van onzen staat naar *Frankrijk* als predikant te vergezellen. In 1699

werd hij te *Beets* in Noord-Holland bevestigd en vertrok vervolgens in 1706 naar *Zaandijk*, in 1708 naar *Hoorn* en in 1713 naar *Rotterdam*. Ligchaamsongesteldheid noodzaakte hem sedert 1732 zijne dienst door eenen proponent te doen waarnemen. Hij overleed den 5 October 1733.

Van Velsen heeft het licht doen zien: *Kort ontwerp van de stellige godgeleerdheid of beknopte schets der Goddelijke waarheden*, Rott. 1735, — *De beginselen van de ware, zekere en nuttige philosophie*, 2 d., meermalen herdrukt.

Zie overigens: Harderwijk, a. w. blz. 68.

Bartholomeus van Velsen of Velzen, neef van den zoo even genoemden, en den 2 November 1724 te *'s Gravenhage* geboren, is, in 1748 doctor in de wijsbegeerte en proponent bij de klassis te *Utrecht* geworden zijnde, in hetzelfde jaar te *Ransdorp* tot predikant bevestigd. Van daar vertrok hij in 1749 naar *Rhoon*, in 1751 naar *Oost-Zaandam*, in 1758 naar *Goes*, in 1762 naar *Schiedam* en in 1766 naar *Rotterdam*. Hier werd hij in 1787 tot hoogleeraar in de wijsbegeerte benoemd en overleed den 18 April 1810.

Hij heeft uitgegeven: *Leerrede over Joh. X vs. 22 en 23, bij de viering van het eerste eeuwfeest der nieuwe of Oosterkerk*, Rott. 1783, — *Leerrede ter gelegenheid zijner vijfentwintigjarige ambtsbediening te Rotterdam*, — *Leerrede over Hand. XXVI: 22, bij zijne vijftigjarige Evangeliedienst.*

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 87. Ab Utrecht Dresselh. de Herv. gem. te Goes, blz. XXVII.

Arthur Georg Velten was een met lof bekend predikant bij de Evangelisch-Lutherschen in het laatste gedeelte der zestiende eeuw. Hij heeft het leeraarambt bediend te *Delft*, *Utrecht* en *Amsterdam*, maar zich vooral beroemd gemaakt door zijne: *Postella of verklaringe over de Zon- en feestdag-Evangelien*, die zeer geprezen worden en nog in 1758 door den Amsterdamschen predikant Tissteyn op nieuw zijn uitgegeven. Hij overleed in 1679.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, de Ev. Luth. gem. en geschied. der predikw. bij de Evang. Luth. in de Bijdragen van Schultz Jacobi en Dom. Nieuwenh. I. blz. 108. VII. blz. 46 verv.

Jacobus Velten, zoon van den zoo even genoemden en geboren te *Delft* in 1667, heeft, na onder de leiding van den predikant Donniers geweest te zijn, te *Jena* gestudeerd. Hij aanvaardde het leeraarambt bij de Evang.-Luthersche

gemeente te *Hoorn* in 1689, van waar hij in 1692 naar *Leiden* vertrok. Van hier werd hij in 1701 naar *Amsterdam* beroepen, waar hij tot zijnen dood in 1731 werkzaam bleef.

Hij behoorde tot de beste predikers van zijnen tijd, in duidelijkheid en helderheid velen overtreffende. Zijne leerredenen zijn evangelisch en regt leerzaam, maar de toepassingen doorgaans te kort en aan het geheel meer warmte en oratorische verheffing te wenschen overig. Er bestaan van hem: *Lijkrede op Ds. H. Vos*, 1708, — *Jubelpredikaatsie van de overgave der Augsburgsche Geloofsbelijdenis*, Antw. 1731, — *Over de reformatie van Luther*, — *Predikaatsien op zon- en feestdags-evangelien*, — *Predik. over de Epistelen*, 2 d., 1746, met eene voorrede van Tissteyn, — *Veertig predikat. over het lijden Jesu Christi, waaragter twintig over verscheidene teksten*, 1741, — *Zesenvijftig predik. over de onverv. Augsburgsche Confessie en Kleine Catechismus van Lutherus*, 1738, allen in 4°, met voorredenen van Tissteyn.

Zie overigens: Bijdr. van S. Jacobi en D. Nieuwenh. I. blz, 100. V. blz. 38 verv. VII. blz. 53 en 100 verv.

Johannes Arnoldus Veltijn was broeder van Johan Albert Veltijn, die te *Jena* en te *Halle* gestudeerd hebbende en predikant te *IJsselborg* zijnde, in 1714 bij de Evang.-Luthersche gemeente te *Utrecht* bevestigd werd. Zijne intree-predikatie was over 2 Cor. IV: 6. De vroegtijdige dood van dezen (29 Augustus 1729) gaf aanleiding, dat zijn ter gelegenheid zijner ziekte overgekomen broeder in 1720 te *Utrecht* beroepen werd. Lang mogt die gemeente de dienst van den waardigen man genieten, die, bij haar voor het eerst als evangelieprediker opgetreden, in dien werkkring bleef volharden, totdat de ouderdom hem rust noodzakelijk maakte. Hij overleed te *Arnhem* in 1781.

Veltijn was een geliefd en geacht prediker, tot wiens lof gezegd wordt, dat hij zich in zijne leerredenen minder van het vertoon van groote geleerdheid bediende, maar meer op het inwendig leven werkte. Hij heeft het nieuwe kerkgebouw te *Utrecht* in de Hoogduitsche taal ingewijd. Wij kennen van hem: *Lijkrede op Ds. Hollenhagen*, 1746. — *Inwijdings-predikaatsie over 2 Cor. VI vs.* 16.

Zie overigens: Bijdr. van S. Jacobi en D. Nieuwenh. I. blz. 114, 115 verv. VII. blz. 73.

Lambertus Velthuysen of **Velthuysius** heeft, ofschoon geen eigenlijk godgeleerde zijnde, toch te veel op het gebied der theologie gedaan, dan dat hij in deze bladen zou mogen vergeten worden.

In 1622 te *Utrecht* geboren, beoefende hij aan de akademie aldaar zoowel de godgeleerde wetenschappen, als de wijsbegeerte en geneeskunde. Vervolgens trad hij als arts in zijne geboortestad op, en, dat hij aldaar zeer geacht was, mogen wij hieruit afmeten, dat hij in 1667 tot lid der vroedschap gekozen werd. Bij den strijd over de capitularia stond hij aan de zijde der regering, met mond en pen er op aandringende om het gezag der kerkelijken niet te veel te doen gelden. Hetgeen hij ten dezen schreef en het waarnemen van de betrekking van commissaris-politiek op de Utrechtsche Synode van 1668 berokkende hem veel verdriet. Sommige predikanten klaagden over hem bij de Staten en in 1669 leverden al de klassen der provincie bij de Staten van Utrecht een klaagschrift in, waarin zij verklaarden, dat de geschriften van Veldhuys *de officio pastorum* en *de idololatria* goddeloos en verwoestend voor de orde in de kerk waren, en verlangden, dat zij op openbaar gezag mogten verboden worden. Zijne openbare betrekking en maatschappelijke stand schijnen hem echter verheven te hebben boven de onaangenaamheden, welke anders uit zoodanigen maatregel hadden kunnen voortvloeijen. Hij overleed in 1685.

Velthuysen was een zeer ijverig man, wien de beschuldiging van onregtzinnigheid, vermoedelijk meer ten gevolge van zijnen ijver tegen het kerkelijke gezag, dan om eenige andere reden is ingebragt. Zijne geschriften, deels in het Hollandsch, deels in het latijn zamengesteld, zijn bijeenverzameld in laatstgemelde taal, uitgegeven onder den titel: *Opuscula Velthuysii*, Roter. 1680. 2 tom.

In het eerste deel komen o. a. voor: *Tractatus de justitia divina et humana, quo probatur necessitas satisfactionis Christi et ius christianorum bellum gerendi*, — *de usu rationis in rebus theologicis*, — *doctrina de gratia et praedestinatione, tradita nova methodo*, — *Munus pastorale, vulgo dictum concinatorium et jus ecclesiae definitum ex regulis verbi divini primisque reformationis nostrae fundamentis contra sententiam*

quorundam doctorum, qui reformationem profitentur, et potestatem pastorum plus aequo extendunt, — de idolatria et superstitione — tractatus de articulis fidei fundamentalis. — In het tweede deel verhandelingen meest van wijsgeerigen inhoud. Hij was een warm aanhanger en verdediger van het Cartesianismus.

Zie overigens: Burman, Traj. erud. pag. 385 sqq.

Adolph Venator of de Jager, in 1597 te *Alkmaar* beroepen, heeft met vele en groote moeijelijkheden te worstelen gehad. Hij was ongetwijfeld een werkzaam en geleerd man, die niet alleen zijne dienst, hoe drukkend ook, met voorbeeldigen ijver waarnam, maar bovendien eenige jongelieden in de oude talen onderwees. Zeker is het intusschen, dat hij omtrent sommige zaken vrijer dacht, dan velen zijner ambtgenooten, en zich veroorloofde, wat dezen onbetamelijk toescheen. Zoo liet hij zijne leerlingen de *Andria* van Terentius van buiten leeren en spelen. Ergerde dit reeds, de ergernis werd niet minder door het uitgeven van zijnen *Democritus* en door den lossen trant van een door hem vervaardigd bruiloftsgedicht. Gaf dit alles aanleiding, dat de kerkeraad den leeraar ernstig onderhield, maar zich ook met hem, toen hij, vruchteloos gepoogd hebbende zijne onschuld te handhaven, meer toegevend was geworden, verzoende. Weldra trof hem zwaarder beschuldiging. Zijne medebroederen verklaarden, dat hij van hen in de leer verschilde. En, indien wij weten, dat hij op het stuk der praedestinatie geheel Remonstrantsch dacht en omtrent andere punten geheel eigene, later ook door Episcopius veroordeelde, gevoelens koesterde, dan kunnen wij deze beschuldiging niet als uit de lucht gegrepen, aanmerken. Nogtans behooren wij niet uit het oog te verliezen, dat zij van wangunst vergezeld ging, want als kanselredenaar genoot Venator hooge achting en vond hij meer toejuiching, dan zijne ambtgenooten. Hoe dit zij, men vorderde van hem verscheiden vraagpunten, die hem voorgelegd werden, bij den kerkeraad schriftelijk te beantwoorden. Na eenig aarzelen voldeed hij aan dien eisch, maar kort hierop ontwierp de klassis van *Alkmaar*, terwijl onze leeraar krank lag, eene akte, welke ten bewijze van overeenstemming, met de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Catechismus door

al de predikanten, die onder haar behoorden, zou onderteekend worden. Venator weigerde dit en nu werd hij door de klassis in zijn ambt geschorst. De wethouderschap van *Alkmaar*, tot het bekrachtigen der kerkelijke uitspraak verzocht zijnde, bepaalde, dat de leeraar in zijne dienst zou volharden, tot dat hij zich op een provinciaal Synode zou hebben verantwoord, maar tevens dat hij zijne bedenkingen tegen den Catechismus verzegeld aan de Staten zou mededeelen en zich onthouden die op den predikstoel te brengen. Dit besluit mishaagde de klassis en den kerkeraad van *Alkmaar*. Het daartegen bij de regering ingeleverde verzet bragt echter geene verandering te weeg, maar Venator's ambtgenooten verklaarden niet bij hem ter kerke te kunnen gaan. Men belette hem het bedienen van den doop en beval, dat de diakenen bij zijne talrijk bezochte predikaatsien alleen zoo lang tegenwoordig zouden zijn, als ter inzameling der giften noodig zou wezen.

Onder deze omstandigheden nam de verbittering toe. Men ontzag zich niet eenen donkeren vlek op het zedelijk leven van den gehaten leeraar te werpen. En, toen in 1609, want al het voorgevallene had in 1608 plaats gevonden, de Alkmaarsche regering gedeeltelijk veranderd was, zochten de gedeputeerden van Synode en klassis deze tot schorsing van Venator te bewegen. Dit mislukte echter. Ook begaven zich de teleurgestelde afgevaardigden tot de Staten van Holland. Deze zonden twee leden van den hoogen raad naar *Alkmaar* om, met overleg van de vroedschap, de zaak te onderzoeken. Gunstiger uitslag had dit voor Venator. Velen verheugden zich daarover [1]), maar de kerkelijke besturen trachtten zich te vergeefs daartegen te verzetten. Nogtans bleven zij aan Venator, even als aan vier andere predikanten, zitting in de klassikale vergadering weigeren. De Staten van Holland, bij wie men hierover geklaagd had, bevalen hunne toelating. De klassis zond echter eenige afgevaardigden naar 's Gravenhage, waar Venator zich ook bevond. Daar de eerstgemelden hem wel van onregtzinnigheid bij de regering beschuldigden, maar met hem zelven in geenerlei onderhandeling wilden treden, verklaarden de Staten bij hun vroe-

[1]) Epist. Borrei ad Episcop. Epist. praest. vir. pag. 291.

ger besluit te volharden. Het kerkelijk bestuur weigerde echter te gehoorzamen. De Alkmaarsche regering trachtte nu door toegevendheid den hooggaanden twist te stillen. Zij deed Venator tijdelijk in zijne dienst stilstaan. Doch, toen ook dit niet baatte en een groot deel der gemeente onverholen den wensch openbaarde om den geliefden leeraar te hooren, werd dit besluit ingetrokken en besteeg hij op nieuw den kansel. Te bejammeren is het, dat hij zich hierbij niet van scherpe uitdrukkingen heeft onthouden.

Het behoort natuurlijk niet tot onze tegenwoordige taak eene geschiedenis der toenmalige kerktwisten te *Alkmaar* te schrijven, maar zeker is het, dat beide partijen te ver gingen en van harde onverdraagzaamheid zijn te beschuldigen. Ook schijnt ons de magistraat niet vrij te pleiten van onvoegzame bemoeijingen bij het kiezen van leden des kerkeraads. Er was op deze wijze eene scheuring en afscheiding ontstaan, die een heilloos voorbeeld voor volgende tijden gaf.

Venator, tot wien wij terugkeeren, had rust tot het jaar 1617. Toen verstoorde hij die door eigene schuld. In de lente van dat jaar namelijk gaf hij een werkje uit, getiteld: *Theologia vera et mera ofte een Schrijver; klaar algemein fondamentboek.* Dit baarde groot opzien, zoo zelfs, dat men den schrijver bij de Staten van Holland van grove onregtzinnigheid beschuldigde, vooral omtrent het leerstuk van de Godheid van Christus. De regering zond Venator's geschrift aan de hoogleeraren Polyander en Episcopius, wier oordeel in meer dan een opzigt zeer ongunstig was. Men besloot nu den Alkmaarschen leeraar naar *'s Gravenhage* te ontbieden en hem, in tegenwoordigheid van Hugo Muys van Holy en Hugo Grotius, met Polyander en Episcopius te doen onderhandelen. De uitslag hiervan was, dat de genoemde Staatsgemagtigden voorsloegen om de *theologia vera et mera* te verbieden, de beslissing over het lot des schrijvers aan de Staten latende. Eene verdediging van Venator, bij deze ingeleverd en waarin hij zich trachtte te verontschuldigen, baatte niet. Zijn werk werd door het geregt opgehaald en hij naar *'s Gravesande* verbannen. Een ootmoedig smeekschrift had alleen ten gevolge, dat men hem veroorloofde zich tijdelijk naar *Alkmaar* te begeven. Met moeite werd

later verkregen, dat hij daar zou mogen blijven vertoeven, tot dat de Staten het tegendeel zouden gelasten.

Hoezeer Episcopius wel een zachter vonnis gewenscht hadde en ook later Venator's bij de Staten ingediende verklaring voor doelmatig en regtzinnig erkende, is het echter duidelijk, dat er tusschen de zaak van den Alkmaarschen leeraar en die van de Remonstranten geen regtstreeksch verband bestond. Nogtans meende deze, dat de verandering van zaken in 1618 ook zijn verblijf in het vaderland onveilig maakte. Hij vlugtte naar *Frankrijk*, waar hij in 1619 zijn vaak onrustig leven eindigde.

Zie overigens: Brandt, II D. op het register. Vaderl. Woordenb. XXIX. blz. 193 verv. Mijne Kerkgeschied. na de Herv. I. blz. 127. J. Tideman a. w. blz. 237.

Hermannus Venema werd in 1697 te *Wildervank* geboren en heeft eerst van 1711 tot 1714 de Groninger hoogeschool en vervolgens tot 1718 de Friesche bezocht. Hier vond hij Campegius Vitringa den vader tot leermeester, die grooten invloed op de denkwijze van den jeugdigen geleerde oefende en hem, reeds uit eigenen aard daartoe genegen, den weg wees en aanprees tot onafhankelijk denken en zelfstandig onderzoek.

Den 12 Februarij 1719 werd Venema tot predikant te *Dronrijp* bevestigd. Weldra zag hij zich ruimeren werkkring openen. Curatoren van Franeker benoemden hem in 1723 tot opvolger van den jongeren Vitringa, en onze geleerde hield ter inwijding van zijn professoraat in de theologie, op den 22 Maart 1724, eene *Oratio de Zelo veritatis et pietatis genuïno et Caritatus pleno.* Kort hierop werd hem het doctoraat in de godgeleerdheid en in 1729 de betrekking van akademieprediker opgedragen. In 1735 aanvaardde hij ook het professoraat in de kerkelijke geschiedenis.

Eene halve eeuw lang mogt de Franeker akademie zich in het bezit van dezen beroemden hoogleeraar verheugen, die zich, gelijk wij teregt opgemerkt vinden, minder gelukkig in de latijnsche taal uitdrukte, maar wiens verdiensten jegens de christelijke godgeleerdheid en de Nederlandsche Hervormde kerk inderdaad zeer hoog te waardeeren zijn.

Hoezeer hij den naam van Coccejaan droeg, mag deze

echter slechts gedeeltelijk aan hem gegeven worden. Van den grijzen Vitringa had hij geleerd de waarheid boven alles te zoeken en lief te hebben, en die les was het beginsel, waarvan hij bij zijne theologische studiën uitging. Mild was hij in zijne denkwijze en verdraagzaam jegens anderen. Van daar, dat hij niet alleen de groote bevorderaar, maar ook de steun der gematigde partij in de Hervormde kerk was, aan het hoofd van welke rigting niet weinigen hem *en* om zijne geleerdheid *en* om zijnen invloed aan het stadhouderlijke hof plaatsten.

Als exegeet had Venema ongemeene verdiensten. Helderheid van hoofd, juistheid en onbevangenheid van oordeel, onafhankelijkheid, vrijdom van vooroordeel en van onderwerping aan onbewezen gezag, zelfstandig onderzoek, reine waarheidsliefde kenmerken zijne uitlegkundige studiën. Bij deze had hij zich los gemaakt van alle schoolsche banden en zich beijverd den Bijbel uit den Bijbel zelven te verklaren. Voortgaande op het voetspoor van Vitringa, was hij nogtans geen slaafsche volger van dezen, maar deed zijn voordeel met diens arbeid, van welken hij menige uitgave bezorgde, doch raadpleegde en volgde zijne eigene overtuiging. Als exegeet stond hij niet slechts boven zijnen leermeester, maar is hij, gedurende zijn tijdperk, door niemand overtroffen geworden. Bij uitnemendheid maakte hij zich verdienstelijk jegens het Oude Verbond.

Zijn voortreffelijkst uitlegkundig werk bestaat in: *Commentarius in Psalmos*, 1762—1766. Overigens kennen wij van hem: *Disputatio de voto Jephtae*, Fran. 1718, — *Selectae observationes ad C. Vitringae patris ad Canticum Mosis Deut.* 32, Harl. 1734, — *Dissertationes ad vaticinia Danielis emblematica*, *Cap.* 2, 7, 8, Leov. et Harl. 1745, — *Dissert.* 5 *ad librum Geneseos*, Leov. 1747, — *Commentarius ad Danielis Cap. XI vs.* 4—45 *et XII vs.* 1—3, Leov. 1752, — *Commentar. ad librum prophetiarum Jeremiae*, 1765, — *Sermones vice Commentarii ad librum prophetiarum Zachariae*, 1787, — *Lectiones Academicae ad Ezechielem*, *cura J. H. Verschuir*, Lugd. Bat. 1790, — *Praelectiones de methodo prophetica*, L. B. 1775, — *Comment. in prophet. Malachiae*, waarvan de tweede uitgave verscheen Ultraj. 1788, — *Dissert. ad vaticin. Danielis Cap.* 2, 7, 8, *de quatuor orientis regnis*, Leov. 1795.

Van zijne schriften over het N. Verbond vermelden wij: *Animadversiones ad C. Vitringae filii observ. sacras nec non dissertatio de genuino titulo epistolae ad Ephesios*, Fran. 1731, — *Observationes singulares ad Epist. ad Roman.*, gevoegd bij de *Analys. paraphrast.* van *St. de Brais*, Leov. 1735, in het Holl. vertaald Leeuw. 1738, — *De waare Christelyke religie onderzogt en naagespoort uit Matth. Cap. V*, I D., Leeuw. 1753, II D., 1755.

De zelfstandige exegeet trad ook als zelfstandig dogmaticus op. Was Vitringa hem op dit veld, vrij van schoolsche banden, voorgegaan, hij volgde met nog stouteren tred. Zich door geenen vorm latende kluisteren, beijverde hij zich om zijn systeem bijbelsch te doen zijn.

Voor ons ligt een net geschreven dictaat van zijn *systhema theologiae*, zoo als het door een' zijner leerlingen in 1731 uit zijnen mond werd opgeteekend. Niet onbelangrijk zal het zijn den gang, welken de hoogleeraar houdt, ter dezer plaatse op te geven. Na zijne prolegomena, handelt Cap. 1 *de principio theologiae, ratione et ejus usu*, — Cap. 2 *de altero theologiae principio, nempe S. Scriptura*, — Cap. 3 *de Deo*, — Cap. 4 *de S. trinitate*, — Cap. 5 *de consilio voluntatis Dei*, — Cap. 6 *de creatione*, — Cap. 7 *de providentia*, — Cap. 8 *de gubernatione hominis recti et de foedere operum*, — Cap. 9 *de lapsu hominis*, — Cap. 10 *de peccato ejusque consequentiis*, — Cap. 11 *de peccati effectu in primo homine*, — Cap. 12 *de antiquatione foederis operum*, — Cap. 13 *de testamento gratiae*, — Cap. 14 *de fide et resipiscentia*, — Cap. 15 *de vocatione et regeneratione*, — Cap. 16 *de justificatione*, — Cap. 17 *de sanctificatione, bonis operibus et perseverantia sanctorum*, — Cap. 18 *de glorificatione* [1]), — Cap. 23 *de bonis N. T.* — Cap. 24 *de sacramentis*, — Cap. 25 *de ecclesia Dei*.

Uit deze opgave, maar nog meer uit den inhoud blijkt, dat Venema zijnen eigenen weg bewandelde. Verre was hij er dan ook van verwijderd om zijne meening aan anderen op te dringen. Hij wekte hen op om, even als hij, zelf te onderzoeken, iets, wat in die dagen velen, die aan het oude en aan vormen verkleefd waren, tot groote ergernis strekte.

[1]) Het dictaat springt van cap. 18 op cap. 23 over, zoo het schijnt, hierin den hoogleeraar volgende.

Intusschen kon het niet anders, of Venema's dogmatische lessen moesten, waar zij door zoo velen, uit alle oorden, bezocht werden, niet weinigen aankweeken, wier denkwijze meer onbevooroordeeld en verlicht was.

Als kanselredenaar muntte onze geleerde minder uit. Hij sprak zijne akademische leerredenen in het latijn uit en die, welke het licht hebben gezien en door ons reeds onder zijne exegetische werken genoemd werden, zijn door zijne leerlingen vertaald [1]). Hij zelf muntte niet in den Nederduitschen stijl uit. In het algemeen heeft men opgemerkt, dat hij en zijne kweekelingen beter godgeleerden, dan kanselredenaars waren [2]).

Hooger waren dan ook zijne verdiensten op het veld der kerkgeschiedenis. Uitmuntend waren voor zijnen tijd zijne: *Institutiones historiae ecclesiasticae Veteris et Novi Testamenti*, 7 vol., Lugd. Bat. 1778.

Het lag in den aard van Venema's betrekking en denkwijze, dat hij in meer dan een twist van letterkundigen en godgeleerden aard werd gewikkeld. Van minder belang was, wat hij over Wetstein's arbeid schreef in zijne: *Epistolae tres ad P. Wesselingium, T. Hemsterhusium et H. Cannegieterum de binis epistolis Clementis Romani, a Clar. Wetstenio nuper publicatis*, Harl. 1754. Gewigtiger was de beschuldiging van onregtzinnigheid, tegen hem ingebragt. Meermalen was hij genoodzaakt zich daarop te verdedigen.

Vooral was het de veeltwistende hoogleeraar Driessen [3]), die tegen Venema optrad. Overal het schrikbeeld van on-

[1]) Hij heeft eenige leerredenen, zoo te *Dronrijp*, als te *Franeker* gehouden, in het licht gegeven onder den verbloemden naam van *Raisonable Bibliaan* en van *Liefhebber van waarheid en deugd*. Zij kwamen in losse stukjes uit. Later erkende hij ze voor zijn werk.

[2]) Venema heeft veel ter verbetering der predikwijze gedaan. Hoogelijk keurde hij de langgerekte en dorre tekstverklaringen, het vergeestelijken en het platte af. Hij wilde eene korte en heldere tekstverklaring en daarbij eene zoodanige aanwijzing der waarheid, dat hierdoor het verstand verlicht en het hart veredeld mogt worden. Hij wenschte bij den kanselredenaar kalmte, bedaardheid, onthouding van alle jagt op een effect, dat dikwijls even snel verdwijnt, als het te weeg gebragt is. Naar zijn oordeel was het de roeping van dezen om niet door het opwekken des gevoels het hart te treffen en aandoeningen te veroorzaken, maar om door overreding eerst het verstand en vervolgens het hart te winnen.

[3]) Zie: I D. blz. 384.

regtzinnigheid meenende te zien, sprong dit hem ook verontrustend tegen uit den onafhankelijken toon en den onbevangen geest van zijnen Frieschen ambtgenoot. Hij achtte zich verpligt om diens gevoelens na te sporen en 's mans leer met zijn, elke nieuwheid zoo naauwkeurig bespiedend oog, angstvallig te ontleden Driessen won berigten in en deze waren geenszins juist. Zonder zich alvorens van de waarheid te overtuigen, verspreidde hij, dat Venema, wiens collegiën door vele uitlandsche studenten werden bijgewoond, zelfs in Transsylvanie, van ketterij beschuldigd werd. Twee kweekelingen van den Franeker hoogleeraar deelden uit diens lessen uittreksels aan den Groninger mede, die ze met vooroordeel las en overwoog, — die tevens Venema's uitgegeven schriften opsloeg, ze onjuist beoordeelde, wel een en ander aantrof, wat inderdaad nieuw kon schijnen, maar elders de plaatsen uit haar verband rukte en zich spoedig overtuigd hield, dat de geleerde Fries alleronregtzinnigst was.

Nu beschuldigde Driessen Venema openlijk op den kansel met die scherpe bitterheid, welke hem zoo vaak eigen was. Hier voegde hij zijne schriften, zelfs eene klagte aan de Synode van stad en lande bij. Wat hij den Franeker godgeleerde ten laste legde, was voornamelijk, dat deze eene ongelijkheid der personen in het stuk der drieëenheid leerde, dat hij den brief aan de Hebreën, van Jacobus, den II^den^ van Petrus, den II^den^ en III^den^ van Johannes, van Judas en de Openbaring van Johannes niet als kanoniek erkende en in plaats daarvan Semi-Pelagiaansche geschriften aannam: dat hij het leerstuk van de menschelijke onmagt en verdorvenheid, der genade, regtvaardigmaking en voldoening van Christus ondermijnde. Ook zijne leer omtrent het verbond der werken, de toerekening van Adams zonde, de wijze van de voortplanting der verdorvenheid, de dadelijke en de lijdelijke gehoorzaamheid van den Verlosser kwamen hem onregtzinnig voor.

De bittere toon, welken Driessen, aansloeg, noodzaakte Venema om zich te verdedigen. Hij deed dit in: *Korte verdediging van zijne eere en leere, alsmede eene duidelijke verklaringe van de schoolgeschillen over het verbond der werken, de middelijke of onmiddelijke toerekeninge van Adams sonde, de dadelijke gehoorzaamheit van Jesus Christus, het algemeen besluit*

der praedestinatie met het bijzonder gepaard, Leeuw. en Harl. 1735. In dit geschrift weerlegde Venema zijnen Groninger tegenschrijver en toonde duidelijk aan, dat diens beschuldigingen onbewezen en onjuist waren. Toch erkende hij, dat sommige begrippen, door Driessen onregtzinnig verklaard en toenmaals schier algemeen daarvoor gehouden, de zijne waren, zoo als, dat hij de onmagt des menschen voor zedelijk, niet voor natuurlijk hield, dat hij den mensch eene verafgelegene kracht toeschreef om zich door de algemeene genade te bekeeren, dat de ziel van allen rein door God is voortgebragt, dat hij, wat de praedestinatie aanging, niet alleen een bijzonder, maar ook een algemeen besluit aannam.

Driessen was met deze verdédiging niet te vreden. Hij tastte Venema andermaal aan. Van dezen verscheen: *Justa cum viro clar. Ant. Driessenio expostulatio*, Fran. 1736. Dit nam niet weg, dat de twistzieke en welligt op Venema's roem naijverige Driessen voortging hem overal te beschuldigen en niets ongespaard liet om de kerkelijke en wereldlijke magt tegen den Frieschen geleerde te wapen te roepen. Wel vond hij hierin niet den door hem gewenschten bijval en maakte de dood een einde aan zijn onrustig leven, maar, hoezeer hierdoor de tegen Venema ingebragte beschuldigingen voor het oogenblik meer op den achtergrond gedrongen schenen, waren zij daarom echter niet vergeten. De voorstanders der kerkelijke regtzinnigheid zagen in den hoogleeraar het hoofd der toleranten en hunne verzetting tegen hem en zijne leerlingen werd niet minder, zelfs hunne verdenking meer door Venema's *Advys* en zijne bemoeijing in de zaak van den Doopsgezinden predikant Stinstra [1]. Gelukkig had hij onder al deze wederwaardigheden eenen magtigen begunstiger gevonden in den milddenkenden stadhouder, prins Willem IV. Toen deze hem door den dood werd ontnomen en men voortging hem van Socinianismus en van Remonstrantisme te beschuldigen, ontving hij den raad om openlijk in een geschrift de ongegrondheid daarvan te doen blijken. Vooral was het de geleerde Wesseling, die hierop aandrong. Venema gaf dan ook: *Exercita-*

[1]) Zie: III D. blz. 392.

tiones de Christi vera divinitate, Leov. 1755, uit. Dit geschrift, alsmede dat hij den voor regtzinnig bekenden G. van Velzen als den man deed kennen, die zijne leerredenen vóór de uitgave, wat den stijl aanging, had nagezien, zuiverde hem van den blaam van een Sociniaan te wezen. Het reeds geschokte vertrouwen op des hoogleeraars regtzinnigheid werd hierdoor hersteld en de Franeker hoogeschool bleef door een groot aantal kweekelingen bezocht. Langzamerhand verloren dan ook de intoleranten veel van hun gezag en bij het einde van Venema's leven was, ten gevolge van zijnen arbeid, van dien der Vitringa's en anderen, en ook van den geest des tijds, de verdraagzaamheid in de Nederlandsche Hervormde kerk allengs toegenomen.

Venema was een uitmuntend, waarlijk geleerd man. „Hij was," zegt zijn lijkredenaar [1]), „in ruime mate voorzien van alles, wat in een' geleerde en wat in een' echten theologant vereischt wordt. Zijn blik was scherp en drong tot in het binnenste van de duisterste zaken, waardoor hij de meest ingewikkelde knoopen wist te ontbinden; zijn oordeel was naauwkeurig en voorzigtig; zijn geheugen vasthoudend. In de oostersche en grieksche talen was hij grondig ervaren; van de algemeene en kerkelijke geschiedenis had hij de uitgebreidste kennis, die geput was uit de bronnen zelve, zoo ook van de aardrijkskunde en van de gewijde en ongewijde oudheden. Alle grieksche en latijnsche schrijvers van eenige beteekenis, geschiedkundigen, dichters, redenaars, wijsgeeren, had hij naauwkeurig en met oordeel gelezen en daaruit het nuttige en uitstekende, dat hem van dienst zou kunnen zijn, opgeteekend. Alle kerkvaders had hij bestudeerd en weinigen kunnen met hem in de kennis hunner schriften vergeleken worden. Ook de middeneeuwsche schrijvers waren niet door hem voorbijgegaan."

Behalve de door ons reeds genoemde werken van den hoogleeraar, kennen wij nog: *Disputatio de natura haeresios, quae negabat resurrectionem mortuorum, oppugnatae a Paulo* 1 *Cor.* 15, Fran. 1717, — *Dissertationum sacrarum libri tres,* Harl. 1731. — *Disputationes tres contra Artemonium, initii Euangelii Joannis*

[1]) J. H. Verschuir, eloq. H. Venemae, pag. 7 et 8, bij Diest Lorgion, gesch. der Herv. kerk in Friesl. blz. 232.

restituti auctorem adjunctae Camp. Vitringae opusculis, Leov. 1735, — *Orationes*, — *Opuscula inedita*, Traj. ad Rh. 1781.

Hij was gehuwd met de weduwe van Campegius Vitringa, den zoon, en mogt het voorregt genieten van eenen ongewonen ouderdom te bereiken. Hij overleed in 1787.

Zie overigens: Vriemoet, pag. 787 sqq. J. H. Verschuir, elogium H. Venemae. Ypeij en Dermout, III. blz. 223, 357, 459. IV. blz. 56, aant. 15. Nieuwenh. Woordenb. VII. blz. 305. Mijne Nederl. kerkgesch. na de Herv. II. blz. 197, 199, 241. Diest Lorgion, geschied. der Herv. kerk in Friesland, op meer dan eene plaats, vooral Hoofdst. 7.

Michaël Verboom, geboren te *Hoorn* in 1728, is, aan de Leidsche hoogeschool gestudeerd hebbende, in 1748 proponent bij de klassis van *Hoorn* geworden. Hij werd in 1751 aan *de Vuursche* beroepen en ging zes jaren later die gemeente voor bij haar honderdjarig zelfstandig bestaan in: *Jeremias getrouwen raad aan den mannen van Juda, gebonden op het harte van de gemeente van de Vuursche, of schriftmatige verklaaring over Jer. VII vs. 4—7, bij gelegenheid van den hondertjaarigen predikdienst onder haar*, Utr., 1757, in 4°. Van daar vertrok hij naar *Edam* en hij verwisselde ook deze standplaats eerlang met *Alkmaar*, van waar hij in 1769 naar *Dordrecht* werd beroepen. Hier genoot hij veler achting en liefde, en zag zich in Junij 1770 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd. Niet lang overleefde hij deze eer. Reeds den 2 December van dat jaar is hij overleden.

Verboom was een geleerd man en ook als prediker gezien. Intusschen was hij een ijverig voorstander van de oude predikwijze. Lange en breede tekst- en woordverklaringen waren hem lief en, wie daarin iets nieuws wilde voortbrengen, vooral het planmatige prediken, vond bij hem hooge afkeuring. Hij was het dan ook, die met mond en pen de pogingen van Chevallier en Hollebeek, om de preekmethode te verbeteren, tegenwerkte. Laatstgenoemden hoogleeraar bestreed hij in de voorrede van: *Getrouwe zielenraad aan de Christelike jeugd in den morgenstond des levens, aan de Godheid toeteweiden, tot ouderen hartenvreugd, eigen voordeel en ter voldoeninge van de begeerte des Heeren; en om in mannelike jaaren in de loopbaane der Godzaligheid de weegen van voor en tegenspoed, en de paaden tot den dood en het graf zoo te bewandelen, dat haar de hoope over blyve van eene gewenste*

opstanding, en daarna salige heerlykheid, Alkm. 1769, Dordr. 1770, 2 d. Hollebeek beantwoordde in den herdruk van zijne eerste *dissertatio de optimo concionandi genere* Verboom's aanmerkingen zonder hem te noemen, maar zond aan dezen een afdruk, door eenen minzamen brief begeleid. Hierop liet de Dordsche leeraar: *Michaelis Verboom, ad virum celeb. Ew. Hollebeek, Epistola de aliquot in ejus dissertatione: de optimo concionum genere, locis, quibus haud ita placide nonnulla in operis sui praefatione ac notis perstringere conatur*, Dordr. 1770, volgen. De dood had echter aan Verboom belet dezen strijd voort te zetten.

Zie overigens: G. D. J. Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 509 verv.

Otto Verbrugge, in 1670 te *'s Gravenhage* geboren, aanvaardde in 1697 het professoraat in de oostersche talen te *Lingen*. Van daar werd hij in 1717 tot hoogleeraar in de theologie en oostersche talen te *Groningen* beroepen. Ook hier kweet hij zich, even als te *Lingen*, met voorbeeldigen ijver van de hem opgedragene taak. Hij achtte het de roeping zijns levens om al zijnen tijd aan het akademisch onderwijs te wijden en daaraan niets te ontrooven tot het schrijven van geleerde werken. Als theologant behoorde hij ongetwijfeld tot de meer verdraagzamen. Hij toonde het bij de beschuldigingen, welke Driessen tegen Venema inbragt. Verbrugge overleed in 1745.

Slechts één geschrift van zijne hand heeft het licht gezien, namelijk: *Observationes philol. de nominum Hebraeorum plurali numero*, Gron. 1730, een voor dien tijd niet onverdienstelijk werk. Daar achter zijn gevoegd: *Tres orationes: I. de situ Paradisi; II. de navigatione Ophiritica; III. de statu Judaeorum tempore exilii Babylonici.*

Zie overigens: Muntinghe. act. saec. Acad. Gron., pag. 96 sq.

Abraham Verduin, in 1668 te *Amsterdam* geboren en aldaar in 1695 proponent geworden bij de gemeente van het *Lam* en den *Toren*, is van 1698 tot 1756 Doopsgezind predikant geweest te *Koog* en *Zaandijk*. Hij was niet alleen een geleerd, maar ook een zeer ijverig man, die een groot aantal geschriften heeft nagelaten, en met geestdrift de leer zijner broederschap verdedigde. Dit deed hij o. a. tegen den hoogleeraar van Cattenburgh, toen deze in het *Specilegium*

theol. Christ. van Limborch den Doopsgezinden den naam van wederdoopers gaf, in een *Bijvoegsel* achter zijne *Christ. Godgeleerdheid.* Insgelijks trad hij tegen den Remonstrantschen leeraar K. Bremer, die *bedenkingen over den Christelijken waterdoop* had uitgegeven, op, in: *Brief aan K. Bremer* enzv., Amst. 1740.

Behalve door vele andere werken, zoo als: *Lykpredikaatsie over S. Moeriaan,* — *Ootmoedig gebed van de Hebreeuwsche kerk,* enzv. heeft hij zich vooral naam verworven door zijne *Christelyke Godgeleerdheid, in leerredenen,* 1729, 2 d., een werk, des te opmerkelijker, daar de Doopsgezinden zich zeldzaam op het gebied der dogmatiek begaven.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enzv II. blz. 36, 134.

Franciscus Verhaer. Zie: **F. Haraeus,** II D. blz. 23. Over hem kan ook geraadpleegd worden het Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. IX. blz. 75.

Hieronymus van Verle, Verlensis, Vairlenius of Verlenius, met welke verschillende namen hij genoemd wordt, zag in den aanvang der zestiende eeuw het levenslicht te *'s Hertogenbosch.* Aldaar zijne opleiding ontvangen hebbende, begaf hij zich naar *Leuven.* Terwijl hij hier zijne theologische studiën voortzette, werd hem in 1550 het onderwijs in de oude talen in zijne geboortestad opgedragen. Hiermede bleef hij werkzaam tot 1556. Toen begaf hij zich naar *Utrecht,* waar hem het onderwijs in de godgeleerdheid bij de commanderie der *Malthezer* ridders werd toevertrouwd. Later arbeidde hij als pastoor bij de st. Jacobi kerk en zag zich vervolgens een kanonikaat in de st. Bavo's kerk te *Haarlem* opgedragen. Aldaar was hij ook bisschoppelijk vicaris en poenitentiaris, onder Godefridus van Mierlo. Bij de verandering van *Haarlem* zag hij zich genoodzaakt de wijk te nemen naar *Wijk bij Duurstede.* Ook hier vond hij geene duurzame veiligheid. Hij overleed te *Haarlem,* den 17 Augustus 1586.

Van Verle heeft zich bekend gemaakt door eenige letterkundige en godgeleerde geschriften. Zij zijn: *Epicteti, Stoici nobilissimi ac sanctissimi, Enchiridion, H. Verlensi interprete. Adjectis per eundem scholiis breviusculis in locos aliquot obscuriores,* Buscod. 1543; bij eene tweede uitgave, Antw.

1550, was gevoegd: *Hippocratis epistola de risu Democriti: fragmentum Xenophontis de sui cognitione, ex libr. IV de dictis et factis Socratis*, — *Commentariorum libri tres in omnes Psalmos Davidicos*, Lov. 1558, — *D. Ignattii, Archiepiscopi Antiochiae et martyris, Epistolae, Graece cum Latina interpretatione et brevissimis in eas scholiis*, Antv. 1566, 1588.

Zie overigens: Kerkel. Oudhed. van Kennemerland, blz. 153, 157, 159. Paquot, II. pag. 194 suiv.

Gulielmus Vermaten was in 1688 te *St. Laurens* in *Zeeland* tot predikant bevestigd en vertrok in 1690 naar *Muiden*. Van hier werd hij in 1704 naar *Alkmaar* beroepen, waar hij in 1715 overleed.

Wij vinden van hem vermeld: *Over de Hebreën*, in 4°.

Zie overigens: Veeris. Van Maurik.

Christianus Vermeulen of **Molina** was de zoon van een molenaar te *Utrecht* en aldaar in de zeventiende eeuw geboren. Baccalaureus in de theologie geworden, bekleedde hij het pastoorsambt bij de Roomschgezinden te *Stompwijk*. Een zeer ijverig voorstander van zijn kerkgenootschap zijnde, was hij schrijver van het bekende en meermalen herdrukte werk: *de Catholijke mondstopper*. Insgelijks trad hij in letterstrijd met Cabeljauw, die het *Catholijck Memorieboeck*, Leid. 1661, heeft uitgegeven [1]). Vermeulen schreef tegen den Leidschen godgeleerde, onder den naam van Petrus Broekland: *Narratio disputationis cum Cabellavio habitae*. Zijn ijver voor de Roomsche kerk sprong zoo in het oog, dat hem van hooger hand het zwijgen werd opgelegd. Hieraan niet gehoorzaam, zag hij zich in 1655 uit Holland bannen. Ook hieraan geen gehoor gevende, werd hij gevankelijk naar *'s Gravenhage* gevoerd en het banvonnis in 1658 op nieuw tegen hem uitgesproken. Later was hij te *Kevelaar* werkzaam en vervolgens te *Rees*. Daar overleed hij in 1688.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 391.

Johan Vermuyden was in de zeventiende eeuw burgemeester van zijne geboortestad *Tholen*. Ofschoon geen godgeleerde van beroep, heeft hij zich echter door het uitgeven

[1]) Zie: II D. blz. 213.

en vertalen van eenige godsdienstige en in zijnen tijd op prijs gestelde werken eene plaats in deze bladen verworven. Ongetwijfeld was hij een zeer vroom man. Hij is vervaardiger van eene vertaling van: *W. Cooper's spiegel van Godes barmhertigheyt*, 1658, — *Ledigh-tyt-bestedingh, bestaende in het vertaelt Veltteycken van een Christen, beteyckenende 't rechtseker gebruyck van 't onseker misbruyckt leven, vertaelt uyt het fransch van P. Toussain. Bynevens syne bysondere bedenckingen, behelsende oorsaken van de vreese des doodts en eenige Hulpmiddelen teghen de vervaerlyckheid van dien*, Middelb. 1657, — *Den strydt Christi tegen den Duyvel*, 1659, — *Den worstelenden Christus*, Dordr. 1658.

De Staten van Zeeland vereerden hem voor de opdragt van laatstgemeld werk met tweehonderd gulden.

Zie overigens: de la Rue, blz. 460 verv.

Jacob Verschoor, omstreeks 1648 te *Vlissingen* geboren, studeerde te *Leiden* met het doel om zich tot het predikambt bij de Hervormden voor te bereiden. Men wil, dat de hoogleeraar Spanheim (de jongere) reeds toen gevaarlijke meeningen bij hem meende te ontdekken. Hoe dit zij, zeker is het, dat hij zich met ijver op de wetenschappen heeft toegelegd, maar ook tevens, dat hij van zeer onregtzinnige gevoelens verdacht werd. Dit had tengevolge, dat, toen hij in 1678 zich bij de klassis van *Walcheren* voor het proponents-examen aanbood, deze dit weigerde, tenzij hij vooraf zijne dwalingen herriep. Dit werd eerst door hem geweigerd, maar later beloofd. Zijne ingeleverde voldoening voldeed echter niet. Hij meldde zich daarom bij de klassis van *Zuid-Beveland* aan, maar deze wees hem insgelijks af. Wij meenen te mogen aannemen, dat beide kerkelijke vergaderingen genoegzamen grond tot deze afwijzing zullen gehad hebben; maar zij kon bij den man, die aan veelzijdige kennis en ongewone geschiktheid voor redetwisten ook de wezenlijke begeerte om als prediker op te treden, voegde en wien het, zoo wij ons niet bedriegen, aan geene eerzucht ontbrak, niets anders te weeg brengen dan teleurstelling en verbittering. Kon hij niet opgenomen worden in de rei van de leeraars der Hervormde kerk, dan wilde hij op zich zelf prediken. En zijne dagen maakten hem dat minder moeijelijk. In verschillende oorden van ons vaderland, niet

het minst in *Zeeland*, was men gewoon geworden aan het houden van zoogenaamde oefeningen of conventikelen. In *Friesland* maakten de Labadisten opgang en aldus waren er ook, die zich afzonderden van de openbare zamenkomsten der kerk. Ook Verschoor besloot te oefenen.

Hiertoe vestigde hij zich op het, vroeger door Marnix van St. Aldegonde bewoonde, kasteel van *West-Souburg* tusschen *Vlissingen* en *Middelburg*, uit beide steden en uit den omtrek eene niet onaanzienlijke gemeente, welke zijne oefeningen kwam bijwonen, om zich heen verzamelende. Veel was er wat daartoe aanspoorde. Warmte, kracht, overreding en vrome zin spraken uit zijne redenen. Nogtans onderscheidde hij zich daarin van andere oefenaars, dat hij ernstig aandrong op de beoefening der wetenschappen. Voornamelijk wilde hij den Bijbel niet alleen gelezen, maar ook naauwkeurig onderzocht en bestudeerd hebben. Daar hij tot dit oogmerk der zijnen het leeren van het hebreeuwsch aanprees en velen, zonder onderscheid van sekte of jaren dien raad volgden, ontving zijn aanhang den kenmerkenden naam van *Hebreën*, hoezeer zijne volgers zelven liever *die der zuivere Gereformeerde kerk* genoemd wilden worden.

Men heeft Verschoor beschuldigd van Socinianismus en Spinozismus, doch, naar ons oordeel, geheel te onregt. Niet alleen konden hem, toen hij het eerst zijne gevoelens openbaarde, Spinoza's werken moeijelijk bekend zijn en weigerde hij later in eenige gemeenschap met Pontiaan van Hattem te treden; maar wij vinden ook niets in zijne geschriften, wat deze beschuldiging bewijst. Ascetisch-mysticus was hij in den vollen zin des woords, maar zijne leer werd veeleer uit een steil begrip van regtzinnigheid geboren, dan uit zucht voor nieuwheid. Hij schijnt aangenomen te hebben, dat men in de Hervormde kerk op sommige punten van de fondamenteele waarheid was afgeweken. Nu wilde hij tot deze terugvoeren. En hierbij vond als meermalen plaats, dat overdreven zucht voor regtzinnigheid tot overgroote onregtzinnigheid voerde. Het zou ons bestek verre overschrijden, indien wij de stellingen van Verschoor en van de zijnen in alle bijzonderheden wilden nagaan. Wij behooren ons tot de hoofdpunten te bepalen, maar de kennis daarvan is ook genoeg om de veelzijdige afdwalingen van de

christelijke waarheid, daarmede in verband staande, te doen zien en tevens om op te merken, hoe nog in onzen tijd de gevoelens van Verschoor eenigermate teruggevonden worden.

De drie voorname stellingen, in welke 's mans denkwijze kan opgegeven worden, zijn: *vooreerst*, dat zij, die deelgenooten zijn van Christus voldoening, geene schuld meer hebben, dewijl, waar voldaan is, geene schuld kan wezen, of, waar nog schuld is gebleven, geene voldoening in waarheid kan hebben plaats gevonden; — *ten andere*, dat de uitverkorenen, voor wie de Zaligmaker voldaan heeft, nog hunne gebreken hebben, maar dat zij daarom niet strafwaardig kunnen worden, aangezien Christus daarvoor de straf aan het kruis heeft gedragen; — *ten derde*, dat God, zoo het Hem behaagde, de zoodanigen geheel rein kon doen geboren worden, omdat hunne genezing en heiligmaking door Christus aan het kruis verdiend zijn.

Het behoeft wel geene aanwijzing, hoe overdreven deze stellingen waren, en hoe groote aanleiding zij, vooral de tweede, gaven tot het heillooze denkbeeld, dat de wijze van leven weinig tot de zaligheid afdeed en dat hij, die geloofde dat Christus voor hem voldaan had, straffeloos kon zondigen. Ter eere van Verschoor en van zijne aanhangers behooren wij echter op te merken, dat door hem deze stelling niet misbruikt is geworden tot opzettelijk zondigen. Hun leven was in meer dan een opzigt voorbeeldig.

Intusschen kon het niet anders, of de leer van Verschoor moest veler aandacht tot zich trekken, vooral, toen zijn aanhang zich meer en meer begon uit te breiden. In *Zuid-Holland* vond hij den eersten en krachtigen tegenstand der regering. Nu ook besloten de Staten van *Zeeland* zich de zaak aan te trekken. Men kwam overeen, dat er een mondgesprek zou gehouden worden tusschen de Middelburgsche predikanten Schorer en J. Fruytier, en tusschen Verschoor en Margaretha van Dijk, aan welke hij met Theophylactus van Schoor het onder-bestuur zijner gemeente had opgedragen. Deze zamenkomst, welke den 1 Maart 1597 ten huize van den Middelburgschen burgemeester S. Voet plaats vond, duurde zeven uren. Van weerszijden werd hier wel met ernst, doch meest met spitsvondigheden gestreden, en

zeer zeker met overdrijving gesproken. Dit nam echter niet weg, dat men verklaarde Verschoor tot zwijgen gebragt te hebben. Hij zelf heeft een verslag van deze onderhandeling geleverd, onder den titel: *Conferentie*, later ook in de verzameling zijner werken opgenomen. Deze nederlaag, zoo als men het van de zijde der predikanten noemde, stelde de zaak van Verschoor in geen innemend daglicht. Van toen af aan breidde zijn aanhang zich niet meer zoo voorspoedig uit.

De *Hebreën* werden door de Zeeuwsche predikanten niet Spinozisten, maar *Libertijnen* genoemd, welker gevoelen voor altijd rampzalig maakte. Zij zelven verklaarden daarentegen met de leer der Nederlandsche Hervormde kerk, de Geloofsbelijdenis, den Catechismus en de vijf Dordsche artikelen volkomen in te stemmen en lieten het licht zien: *Het opregt Gereformeerd gevoelen van de vervolgden door de Classis van Walcheren.*

Kennelijk is het, dat Verschoor met de zijnen drie leerstukken, ook door de Hervormde kerk aangenomen, namelijk de verkiezing, de voldoening en de erfzonde, eigenlijk door spitsvondige redeneringen overdreven en daardoor aanleiding gegeven heeft tot groot misbruik. Welligt zou die overdrijving bij minder scherpe tegenspraak minder groot geweest zijn. Te bejammeren was het vooral, dat zij mede aanleiding gaf tot van de gemeenschap der kerk afgezonderde oefeningen en hierdoor, met andere oorzaken, die zaden van separatisme strooiden en kweekten, welke toen reeds, maar vooral in latere dagen zoo heillooze vruchten gedragen hebben.

De nagedachtenis van Verschoor, die in 1700 overleed, werd door zijne aanhangers met een zilveren penning vereerd, waarop aan den eenen kant zijn borstbeeld in kerkelijk gewaad prijkte met het omschrift: *Jacob Verschoor, Vlissinga-Zelandus, aet.* 52 *A*°. 1700. De keerzijde stelde een leeuw met eene slang voor, met de woorden: *Fortiter et prudenter*, en met het omschrift: *Satisfactionis Christi assertor.* Het kantschrift des pennings is: *Mors tua, vita mihi semper celebrande redemptor.* Ook hieruit blijkt het, dat de Hebreën zelve de leer der voldoening op den voorgrond stelden.

'sMans schriften zijn vereenigd uitgegeven onder den titel: *Verzameling der werkjes van den Heer Jacob Verschoor en eenige zijner discipelen*, Amst. 1731, in 4º.

Zie overigens: de la Rue, blz. 236 verv. Paq. II. pag. 548 suiv. Ypeij, gesch. der Christ. Godgel. II. blz. 293 verv. Gesch. der Chr. kerk in de 18e Eeuw, VII. blz. 290 verv. Ypeij en Derm. III. blz. 115 verv. 504. Mijne Kerkgesch. na de Herv. II. blz. 221. De Haze in Mus. Brem. II. T. I. pag. 144 sqq.

Adrianus Verster, te *'s Hertogenbosch* geboren, aanvaardde in 1708 de predikdienst te *Huisduinen*. In het volgende voorjaar vertrok hij naar *Boven-Karspel* en van daar in 1717 naar *Dordrecht*. Hier bleef hij onder genot van veler achting, werkzaam, tot dat hij in 1760 het emeritaat bekwam. Hij overleed in 1762 en was gehuwd met Cornelia Rees.

Verster wordt als een geleerd man beschreven. Het eenige geschrift, dat wij als door hem uitgegeven, vermeld vinden, is: *Nederlands lofoffer op de bededag*.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 295.

Bernardus Verweij, in 1772 geboren, volbragt zijne theologische studien te *Franeker*, waar hij in 1792, onder voorzitting van den hoogleeraar Verschuir, eene *Dissertatio de origine et causis insani idolatriae amoris et studii, maxime in gente Israelitica* verdedigde. In 1794 werd hij tot predikant te *Marsum* bevestigd, waar hij bleef tot 1803, toen hij het beroep naar *Bolsward* aannam. Van daar vertrok hij in 1806 naar *Zutphen* en ook deze standplaats verwisselde hij met *'s Gravenhage*, waar hij den 18 April 1808 bevestigd werd. Groot en voorbeeldig was 's mans zucht en ijver om zijne bediening getrouwelijk te vervullen, maar zijne ligchaamskrachten waren aan dien ijver niet geëvenredigd Meermalen leed hij aan ziekelijkheid en hierdoor zag hij zich genoodzaakt in 1821 zijn emeritaat te nemen. Deze door zijnen toestand afgedwongen rust bragt hij echter niet in ledigheid door. Met zijne pen bleef hij arbeiden, tot dat hij, diep betreurd, den 27 Junij 1835 overleed.

Ongetwijfeld was hij een geleerd en verdienstelijk man, die vooral op het veld van het praktikale christendom heeft gearbeid, en wiens verdiensten ten dezen door zijne tijdgenooten op hoogen prijs werden gesteld en zeker door de nakomelingschap zullen gewaardeerd blijven. In 1810 zag hij zijne

verhandeling: *Over de voortreffelijkheid en het nuttig gebruik van het Gebed des Heeren*, met den zilveren penning door het Genootschap ter verdediging van de Christelijke Godsdienst bekroonen, en tweemalen ontving hij het gouden eermetaal van de Maatschappij tot nut van 't algemeen; eerst in 1802 op zijn betoog: *dat de Godsdienst geen beletsel is voor geoorloofd vermaak, met aanwijzing van de middelen, om voor te komen, dat dit vermaak zondig worde*, — de andere in hetzelfde jaar op zijn schoolboek: *Een kort begrip der Bijbelsche geschiedenis* behelzende, terwijl hij reeds vroeger van die Maatschappij den zilveren prijs behaald had op zijne verhandeling: *Over de beste wijze, hoe men minkundigen ten klaarste en gemakkelijkste den Schepper kan leeren kennen in zijne volmaaktheden uit zijne werken.*

Behalve deze bekroonde stukken beschonk hij het publiek met: *Vaderlandsliefde, Godsvrucht, eerbied voor den Koning, in het dank- en biduur den 29 Maart 1815 uitgesproken*, 's Hage 1815, — *Derde eeuwgetijde der Hervorming of bijdrage tot deszelfs viering in October en November*, ald. 1817, — *Leerredenen over de geschiedenis van Elias*, 2 d., Rott. 1818, — *Christelijke droefheid en troost, herinneringen bij den dood van geliefde panden*, Amst. 1821, — *De weg door dit leven; — Overdenkingen tot regte beoordeeling en Christelijk gebruik van het leven op aarde*, ald. 1823, — *Christelijk feestboekje voor Protestanten*, Rott. 1824, — *Evangelisch avondmaalsboekje voor Protestantsche Christenen*, 2[de] dr. ald. 1825, — *Uren voor de eeuwigheid geleefd; — Tafereelen uit het hoogere leven van een Christen*, Haarl. 1824, — *De avond des levens; herinneringen bij het uitzigt in de eeuwigheid*, met afbeeldsel van den schrijver, Amst. 1825, — *God zij met u! Een christelijk handboekje voor christelijke jongelingen en meisjes in beschaafde standen*, 2[e] dr., Amst. 1830, — *De lijdende Verlosser, Een stichtelijk passieboekje*, Rott. 1826, — *Synodale leerrede den 9 Julij* 1826, ald. 1826, — *Godsdienstig jaarboekje voor bijzondere en huisselijke stichting*, 2 st., Amst. 1827, — *Het adres aan al mijne Hervormde geloofsgenooten getoetst*, ald. 1827, — *Gedenk te sterven. Overdenking ter herinnering aan de voorbereiding voor den dood*, ald. 1827, — *Hoop en uitzigt op de eeuwigheid*, Haarl. 1828.

Een aantal stichtelijke werken van Ehrenberg en anderen werden door hem in het Nederduitsch vertaald.

Ook in zijne betrekkingen tot het kerkbestuur, was hij ijverig werkzaam. Vijf malen werd hij ter algemeene Synode afgevaardigd, en in 1829 was hij haar Vice-president.

Zie overigens: Boekzaal 1835. II. blz. 95, 96, 263, 264. Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb. IX. blz. 94 verv.

Conradus Vietor, geboren in 1588 te *Aken*, was van 1614 tot 1617 Evangelisch-Luthersch predikant te *Leiden* en sedert te *Haarlem* tot zijnen dood, die in 1657 plaats vond. Niet alleen wordt hij in een bijschrift bij zijn afbeeldsel als een ijverig prediker geroemd, maar hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn twist met de Doopsgezinden. Een lid zijner gemeente, met een Vlaminger Doopsgezinde gehuwd, was tot die broederschap overgegaan en dit gaf aanleiding tot een twistgesprek, hetwelk niet alleen met haar, die hij terug wilde brengen, maar ook en vooral met een' Amsterdamschen Doopsgezinde gevoerd werd. Daar men het gerucht verspreidde, dat Vietor hierbij de nederlaag had geleden, achtte hij het noodig hierop te schrijven een: *Summarisch ende waerachtich verhael van 't beginsel eener t' samen-sprekinghe van den doop der christenkinderen, door occasie ghehouden tusschen sommighe van de secte der wederdoopers, genoemt nieuwe Vlaminghen, ofte van den Block binnen Haerlem, ende Conradum Vietorem, prediger van de Christelycke Ghemeente, toeghedaen de Confessie van Augsburch aldaer*, Amstelred. 1628. De doopsgezinde P. J. Mooyer antwoordde hierop in: *Wederleg van Conradi Vietoris bewijsredenen voor der Martinisten kinderdoop, dienende tot antwoord op syn (soo hy 't noemt) Summarisch ende waerachtich verhael*, Haarl. 1632. Op nieuw nam Mooyer de pen op en gaf: *Volgher op C. Vietoris voorlooper*, Haarl. 1632. Het schijnt dat de twist hiermede een einde heeft genomen.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis in de aanteek. betreffende de Luthers. Gem. te Leiden. Bijdragen van Schultz Jacobi en Dom. Nieuwenh. V. blz. 33 en 34.

Hendrik Husley Viervant, den 6 November 1754 te *Arnhem* geboren, aanvaardde het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Scherpenzeel* in 1775. Van daar in 1777

naar *Haastrecht* vertrokken, verliet hij in 1780 deze plaats om zich naar *Vlaardingen* te begeven. Hier nam hij in 1783 het beroep naar *Haarlem* aan, welke standplaats hij in 1788 met *Rotterdam* verwisselde. In 1789 bedankte hij voor het beroep naar *Amsterdam*, maar toen men hem in 1792 aldaar op nieuw beriep, achtte hij zich verpligt daaraan gehoor te geven.

Hij werd in onze hoofdstad den 3 Junij van dat jaar bevestigd. In 1803 deelde hij in het lot van vele zijner Amsterdamsche ambtgenooten en werd van zijne dienst, ten gevolge der staatkundige omstandigheden, verlaten. Dit veroorzaakte, dat hij van 11 April 1803 tot 15 April 1804 te *Utrecht* als prediker optrad. Toen werd hij in zijne dienst hersteld en bleef deze waarnemen tot zijnen dood, die den 14 November 1814 plaats vond.

Te *Rotterdam* zijnde was hij een' geruimen tijd met het houden der door Sensert verordende leerredenen belast. In 1809 behoorde hij tot de, op last van Lodewijk Napoleon benoemde, commissie ter organisatie van de kerkelijke zaken bij de Protestanten.

Viervant was een gemoedelijk prediker. Proeven zijner kanselredenen heeft hij gegeven in eene: *Leerrede, te Rotterdam, ter gelegenheid eener hevige en langdurige kinderziekte, den 22 Mei* 1789 *uitgesproken*, — *Leerredenen*, Amst.; — *Lofzang der Engelen*, Amst., — *Nieuwejaarsgeschenk aan mijne kinderen*, Amst. 1798.

Zie overigens: Harderwijk, blz. 102 verv. Mijne Nederl. Kerkgesch. na de Herv. III. blz. 183.

Johannes du Vignon, in 1694 geboren, werd in 1718 predikant te *Ridderkerk*, in 1723 te *West-Zaandam*, in 1724 te *Schiedam*, in 1731 te *Groningen* en in 1733 te *Rotterdam*. Hier is hij in 1762 emeritus geworden en den 17 Maart 1763 overleden.

Van 's mans geschriften vinden wij alleen vermeld: *De suivere schriftuurlijke Geloofsleere, vervat in XXXVII schetsen*, Utr. 1769.

Zie overigens: Harderwijk, blz. 76 en 77.

Johannes Visscher of **Visscherus**, omstreeks 1617 geboren, aanvaardde in 1639 het predikambt bij de Her-

vormde gemeente van *Wijdenes en Oosterleek*, van waar hij in 1649 naar *Boven-Karspel* vertrok. In 1654 nam hij het beroep naar *Zutphen* aan en daar in 1662 dat naar *Amsterdam*. Hier overleed hij den 22 April 1694.

Ongetwijfeld behoorde hij tot de gemoedelijke Evangeliepredikers van zijn tijdperk en was het zijn ernstig verlangen zijne hoorders tot boete en bekeering op te wekken.

Van hem zijn in het licht verschenen: *Christelike zedekunst, voorgesteld ende begreepen in de verklaringe ende uitbreydinge van het* 12 *Capittel des H. Apostels Pauli aan de Romeinen*, Amst. 1664, 1669, in 4º., 1681, in folio. — *De weenende Christus, voorgesteld in zyne droevige klachte over Jerusalems blindheid, hertelicke wensch tot haare behoudenisse en vrede, schrikkelick dreygement van haar uiterste verderf en ondergang, beschreeven in den Evangelio Lucae Cap. XIX vs.* 41—44, ald. 1677, 8º, waarbij is gevoegd: *Biddagsstoffe ofte eenige uitgelesene predikatien; noodig om van alle Christenen in tijden en dagen van Gods bezoekingen heiliglick betracht te worden*, — *Hemelsche zielenvangst*, ald. 1689, — *Verklaringe des Zendbriefs des H. Apostels Judae*, ald. 1632, in folio, — *De jubeljaar, gehouden uit Psalm LXXI vs.* 17 *en* 18. *En de hoope van Gods-kinderen uit haare verdrukkingen, uit* 2 *Cor. I vs.* 10. *Ende brand-klok, getrokken over Zions zorgeloosheid, om haar op te wekken uit den slaap der zonde, uit Ezech. XXI vs.* 8—10, *Amos III vs.* 11, ald. 1693, — *Hemelsch manna ofte tractaat raakende het hooren en leezen van Gods Woord*, ald., — *Christelike zielroerende bedenkinghe, kortbondiglik voorgesteld tot troost der geloovige, schrick der godloozen ende ernstige opwekkinge van een ieder Christen om heiliglik te betrachten zynen schuldigen plicht tegen God, zich zelven en zyne naasten*, ald., — *De traanen des berouws*, — *Het geopende boek des levens*, — *Alle zijne theologische werken*, 2 d. in fol.

Zie overigens: Paquot, I. pag. 467 suiv. Van Maurik.

Volkard Visscher, te *Enkhuizen* den 20 Januarij 1639 geboren, was eerst leerling van den verlichten Lutherschen predikant Hoppe en bezocht vervolgens de hoogeschool te *Oxford*. In 1661 aanvaardde hij zijne bediening bij de Luthersche gemeente *Rotterdam* en vertrok van daar in 1670 als adjunct-predikant naar *Amsterdam*.

Reeds spoedig werd hier het verlichte van zijne predik- en denkwijze opgemerkt. Vond hij aanvankelijk bescherming bij zijnen voormaligen leermeester, thans te *Amsterdam* werkzaam, hij verloor dien steun weldra door den dood. Zijne overige ambtgenooten, met uitzondering van Hoppe's opvolger, den reeds vroeger door ons vermelden Arthur Georg Velten, stemden geenszins met hem overeen. Zij behoorden tot de strenge Wittenberger school. Het duurde niet lang, of de spanning tusschen hen en Visscher werd grooter, toen deze zich op een veld begaf, waarop men zijnen arbeid te veel heeft voorbijgezien.

Had hij met droefheid ondervonden, dat de meening omtrent de werking der duivelen menig hart ontoegankelijk maakte voor de reine leer van het Evangelie, nog inniger bedroefde het hem tijdgenoot te wezen van die vreeselijke heksen-processen, van welke de tweede helft der zeventiende eeuw in *Duitschland* getuige was. Het bijgeloof omtrent de werking en het aangaan van verbindtenissen met booze geesten was diep in de christelijke maatschappij geworteld. Het aan te tasten was even veel, als zich aan den aanval en bitterheid van zeer velen bloot te stellen. Visscher achtte zich nogtans daartoe geroepen. Hij werd schier door dezelfde beginselen en oorzaken, als onze Balthazar Bekker, aangespoord, maar was zijn voorganger op het moeijelijke en doornige pad, door beiden betreden.

Den 3 November 1677 trad hij op den kansel met eene leerrede over 1 Cor. X: 20. Van te voren had hij het onderwerp, waarover hij spreken zou, bekend gemaakt. De behandeling daarvan, de gevoelens welke hij ontwikkelde, en het nieuwe, zoo geheel met het algemeen als waarheid erkende in strijd staande, verbaasde allen, mishaagde velen en veroorzaakte, dat men hem eerst een' Sociniaan, maar, toen men inzag, dat dit woord niet op hem kon worden toegepast, eenen ketter van de gevaarlijkste soort noemde. De bitterheid nam toe, toen hij den 27 Februarij 1678 den voor dien dag bestemden tekst, Matth. IV: 7—11, behandelde en daarbij 's Heilands verzoeking in den woestijn op eene geheel andere wijze, dan gewoonlijk plaats vond, voorstelde. De ketternaam werd hem op nieuw toegeworpen en de verbittering tegen den koenen bestrijder der booze geesten steeg.

Visscher ontkende het bestaan der booze geesten niet, maar beweerde, dat, door de benaming satan, duivel enz. in de Heilige Schrift geenszins persoonlijke wezens bedoeld werden, maar de werking, de kracht, waardoor menschen tot kwaad en zonde werden gebragt of verleid. Die werking werd onder den naam van duivel aan den duivel toegeschreven. De daemoniceï waren razenden, krankzinnigen, aan wie het gebruik der rede ontbrak. Door den duivel, of door die werking kon men verzocht worden, ook in droomen of phantastische voorstellingen, booze gedachten enz. De verzoeking was op zich zelve geen kwaad, maar wel de inwilliging daarvan. Vooral openbaarde hij zijne meening, dat de mogelijkheid om met den duivel eenige verbindtenis aan te gaan, alleen in de verbeelding bestond en dat, wat men hieromtrent verhaalde, alleen uit de lucht gegrepen en verdicht was. De duivel was onderworpen aan God en had daarom geene magt om zoodanige verbindtenis aan te gaan: en, al kon die ook met hem gesloten worden, dan zou zij toch geene duurzame kracht kunnen hebben, daar de mensch van de duisternis tot het licht kon overgaan. Kon de mensch zijn verbond met God breken, dan kon hij dit veel ligter met den duivel doen.

Hij die weet, wat Bekker van zijne tijdgenooten te lijden had, zal het niet bevreemden dat ook Visscher ten gevolge van zijne leer in groote onaangenaamheden kwam. Baarde zijn streven niet dat opzien, als kort daarna dat van zijnen Hervormden medebroeder te *Amsterdam*, het zal meest veroorzaakt zijn door den minderen omvang van het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde. Hij werd door den dood van groote moeijelijkheden bevrijd, toen deze hem op den 16 Junij 1678 wegnam.

Visscher was een voor zijnen tijd begaafd prediker, die aan bondigheid en duidelijkheid tevens in het oog springende beknoptheid paarde en zich insgelijks door zuiveren stijl en taal boven velen onderscheidde. Zijne leerredenen waren eenvoudig, helder en doorgaans, althans in de uitgegevene, wel kort van toepassing, maar die toch ook in de breede tekstverklaring reeds invlechtende.

Behalve zijne: *Inwijdingsrede van de nieuwe Luthersche kerk te Amsterdam*, ald. 1671, zijn na zijnen dood de beide

door ons vermelde leerredenen uitgegeven, onder den titel: *Verstooringe des Satans ryck; voorgestelt in twee predikatien over 1 Cor. X vs. 20 en Matth. IV vs. 1 enzv. Onlanghs opentlyck geleert door den Eerw. en hooghgel. nu zal. Heer Volkard Visscher, leeraer der Luythersche Gemeenten tot Amsterdam. En nu in 't licht gegeven tot onderwys van de eenvuldigen en overtuygingh aller lastertongen, door een liefhebber van Godts kerck*, Amst. 1678.

Zie overigens: Schultz Jacobi, V. Visscher en zijn gevoelen over het rijk der booze geesten, in de Bijdr. van S. J. en D. Nieuwenh. II. blz. 28 verv. Domela Nieuwenh., gesch. van de predikw. bij de Ev. Luth. aldaar, VII. blz. 28 verv.

Hans Willem Cornelis Anne Visser, in 1773 te *St. Anna-Parochie* in *Friesland* geboren, liet reeds vroeg eenen zoo gunstigen aanleg blijken, dat hij, met ondersteuning van den toenmaligen grietman van *het Bildt*, Baron van Aylva, voor de hoogere studiën bestemd werd. Hij begaf zich in 1789 naar *Franeker* en aanvaardde, na het loffelijk volbrengen van zijne akademische loopbaan, in 1795 het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Warns*. Hier was hij met grooten bijval en zigtbare vrucht werkzaam, tot dat hij in 1819 naar *IJsbrechtum* vertrok. Ook hier arbeidde hij met zigtbaren zegen, tot dat de dood hem den 20 September 1826 aan zijne gemeente, zijne echtgenoot, Mejufvrouw Zijlstra, en aan zijne kinderen ontrukte.

Ofschoon reeds eene enkele opmerking deze korte levensschets in eene lofspraak veranderde, zou zij echter te dor zijn voor de nagedachtenis van eenen man, die, op hoe eenvoudige standplaatsen werkzaam geweest, zich in zoo vele opzigten verdienstelijk gemaakt heeft. Wat hij voor de godgeleerdheid, voor de Nederlandsche Hervormde kerk, voor het schoolwezen en wat hij als philantroop was, behoort in breedere trekken vermeld te worden.

Hoe ijverig werkzaam Visser in het praktikale leven ware, vond hij nogtans tijd om ook voor de godgeleerde wetenschappen, bijzonder ter verbreiding van heldere bijbelkennis, te arbeiden. Proeven daarvan gaven zijne: *Inleiding in de boeken des O. Testaments*, Leid., — *Inleiding in de boeken des N. Testaments*, 2 dr., Leid. 1810, — *Bijbeloefening over den brief van Paulus aan de Philippensen*, Rott.

1823, — en niet het minst zijne: *Nieuwe bijdragen tot bevordering van de kennis en verbetering van de eeredienst, het leeraarsambt, kerkelijk bestuur en de theolog. wetenschappen*, Ie en IIe d., Sneek 1824.

Als lid van verschillende kerkbesturen, bijzonder van de algemeene Synode in 1819 en 1824, heeft hij den lof verworven van ijver, trouw en hartelijke belangstelling in de taak, die hem was opgedragen. In deze betrekking leverde hij ook de *Rede ter sluiting van de vierde Synodale Vergaring der Hervormde Kerk*, Zutph. 1821.

Meest zijn Visser's verdiensten jegens het onderwijs en de opvoeding der jeugd te waardeeren. Hier was hij met al zijne krachten werkzaam en onvermoeid bezig om te hervormen en te verbeteren, wat hervorming en verbetering noodig had. In 1824 schoolopziener geworden, was hem de gelegenheid geopend om op dat ruime veld te arbeiden en hij deed het onvermoeid en trouw, in weerwil van de vooroordeelen en moeijelijkheden, met welke hij lang en duurzaam had te worstelen. *Friesland* heeft in dit opzigt hooge verpligting aan hem, maar daarin deelde ook het geheele vaderland, want talrijk en nuttig waren de geschriften, die hij over het onderwijs, de opvoeding en het schoolwezen het licht heeft doen zien. Behalve eene door de Maatschappij tot nut van 't algemeen bekroonde verhandeling: *Over de volstrekt noodzakelijke kundigheden, welke in de openbare en arm-scholen in het koningrijk der Nederlanden behooren medegedeeld te worden en de beste leerwijze voor dezelve, benevens eene vergelijking met de Bell-Lareastersche schoolinrigting in Engeland*, gaf hij: *Woordenlijst van alle oorspronkelijke woorden der Hollandsche taal*, Sneek 1813, — *Verhandeling over den aard, de vereischten en het belang van doelmatig volksonderwijs*, Zutph. 1816, — *Verhandeling over de behandeling van kinderen van zwakke zielsvermogens*, Amst. 1821, — *Plegtige redevoering bij het Friesche volksfeest, aan het onderwijs en de opvoeding in Friesland gewijd*, den 10 *Oct.* 1821, Amst. 1822, — *Wenken en onderrigtingen voor onderwijzers*, Sneek 1824, — *Beschrijving van de armenschool te Sneek*, ald. 1824, — *De vorming der jeugd door openlijke en vergelijkende belooningen en straffen met eer en schande, getoetst aan de grondbeginselen van menschelijke vorming*, Fran. 1824.

Even ijverig als de Friesche kerkleeraar aan de opleiding der jeugd arbeidde, was hij overal werkzaam, waar het de veredeling en verbetering van het menschelijke hart gold. Warm was zijne belangstelling in alles wat op dezen akker gezaaid werd, en groot zijne vreugde, zoo hij daarop een zaadkorrel mogt strooijen, die de rijke vrucht van verhoogd menschengeluk beloofde. Aan Visser heeft men te danken: *Verhandeling over den waren aard en het aanwezen van 's menschen zedelijk verderf*, Sneek 1802, — *Redevoering over het lot der armen, en de middelen om de armoede te weren*, ald. 1818.

Eindelijk schreef hij nog: *Herinneringen aan J. H. Nieuwold*, Amst. 1814, — *Plegtige toewijding van het monument in de kerk te Leeuwarden aan J. H. Nieuwold in* 1820, Amst. 1822, — *Archief voor Vaderl. inzonderheid Friesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde, bijeenverzameld door H. W. C. A. Visser en H. Amersfoordt*, Leeuw. 1824.

Indien wij bij dit alles voegen, dat hij zijn herder- en leeraarambt trouwelijk bediende, ja, dat het trouwe bezoeken der kranken, bij de in *Friesland* ten jare 1826 heerschende en besmettelijke ziekte, naaste aanleiding tot zijnen dood schijnt geweest te zijn, dan hebben wij niet te veel gezegd met de betuiging, dat Visser's nagedachtenis eene frisschere eerekrans verdiende, dan eene dorre levensschets.

Zie overigens: Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb., IX. blz. 166.

Campegius Vitringa, uit een aanzienlijk geslacht [1]) den 16 Mei 1659 te *Leeuwarden* geboren, openbaarde reeds in zijne kindschheid niet alleen eenen allervoortreffelijksten aanleg, maar ook eenen hartelijk godsdienstigen zin. Werd gene op de latijnsche school zijner vaderstad ontwikkeld, deze groeide aan en werd verstandig gewijzigd door den uitmuntenden Witsius, toenmaals predikant te *Leeuwarden*. Toen dien geleerde het theologische professoraat te *Franeker* werd opgedragen, volgde de zestienjarige Vitringa hem derwaarts.

Hier legde hij zich niet alleen met vurigen ijver op al die

[1]) Zijne ouders waren Horatius Vitringa, griffier van het Hof van Friesland en ontvanger der kerkelijke goederen, en Albertina de Haen.

wetenschappen toe, welke hem ter zijner vorming dienstbaar schenen, vooral op de philosophische, zelfs zoo, dat hij reeds in zijn eerste studiejaar eene *disputatio de igne* verdedigde, maar ook weldra met inspanning van al zijne krachten op de godgeleerdheid. Witsius was hierin op nieuw zijn geliefde leermeester. Zijne tweejarige theologische studiën werden met zoo uitmuntenden uitslag bekroond, dat hij in het derde jaar zijner akademische loopbaan drie *disputationes de origine monachatus* met den hoogsten lof verdedigde. Nu begaf hij zich voor korten tijd naar *Leiden*, en van daar naar *Franeker* teruggekeerd, schreef hij zijne: *Tres disputationes de argumento Psalmi II.* De verdediging van de laatste dezer drie verwierf hem de doctorale waardigheid.

Hoezeer proponent geworden en zelfs het aanbod van een beroep ontvangen hebbende, bleek het echter, dat de zoo uitnemende jonge man eenen anderen werkkring, dan in de gemeente, zou intreden. Bezorgeren der Friesche hoogeschool benoemden hem tot hoogleeraar in het Oostersch ten jare 1680. Den 11 Januarij van het volgende jaar deed hij zijne inwijdings-redevoering: *De officio probi S. literarum interpretis.*

In deze betrekking oogstte hij grooten roem in, zoowel door zijne lessen, als door de geschriften, welke hij het licht deed zien, en die de bewijzen met zich voerden van zijne meer dan gewone oostersche taalkennis.

Nogtans zou deze wetenschap hem niet bij uitsluiting blijven boeijen. In 1683 werd hij tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd en dit ambt aanvaardde hij den 10 Mei van dat jaar met eene: *Oratio de amore veritatis*, waarin hij zich als een milddenkenden, verdraagzamen, naar waarheid dorstenden godgeleerde deed kennen.

Nu had Vitringa den leerstoel bestegen, waar hij voor de Nederlandsche Hervormde kerk allernuttigst en weldadigst kon zijn. Hij was dit dan ook inderdaad en slechts weinigen hebben zulk eenen naam verworven en zoo grooten invloed gehad, als de Friesche hoogleeraar. In 1693 werd hem ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen.

Zijne verdiensten werden ook te *Utrecht* op hoogen prijs

gesteld. In 1691 begeerde men hem tot hoogleeraar aan die akademie, maar er waren, die, uit vrees dat dit te groote winst voor het Coccejanismus zou wezen, koning Willem III bewogen om dit te verhinderen. Wel werd hem, na den dood van dien vorst, dat professoraat op nieuw aangeboden, maar Vitringa weigerde het thans zonder eenig beraad. Met regt werd dit te *Franeker* gewaardeerd, want zeer voortreffelijk was het onderwijs, hetwelk Vitringa gaf, bijzonder ook in de disputatiën, welke hij deed voeren, maar waarin later eene hardhoorigheid eenige belemmering te weeg bragt.

Het is hier de plaats om hem als godgeleerde te beschouwen en zijne groote verdiensten in de verschillende vakken der theologische wetenschappen te schetsen.

Hij behoorde tot de Coccejaansche rigting en was geen vijand der Cartesiaansche wijsbegeerte. Geheel leerling van Witsius en doordrongen van diens geest, was het zijn ijverig streven om de scheidsmuur, welke tusschen de twee groote partijen, uit welke toenmaals de Nederlandsche Hervormde kerk bestond, allengs te doen wegvallen. Hij slaagde hierin gelukkiger dan zijn leermeester. De wijze, waarop hij dit deed, blijkt van zelf, wanneer wij zijne verdiensten in bijzonderheden overwegen.

Ervarenheid in de grieksche en ook in de hebreeuwsche taal, gepaard met een helder oordeel en zelfstandig denken, vormde hem tot uitlegger der gewijde schriften. Wat hij in de studie der hebreeuwsche oudheidkunde en ter verklaring van het Oude Verbond vermogt, toonen zijne: *Archi-Synagogus, observationibus novis illustratus, quibus veteris Synagogae constitutio tota traditur*, Franeq. 1685, — *Aanleyding tot het recht verstant van den tempel van Ezechiel*, ald. 1687, 2 d., waarop hij, ten gevolge van het tegenschrift van J. H. Coccejus [1]), liet volgen: *Recht verstant van den tempel Ezechiels verdedigt en bevestigt*, Fran. 1695, — *De decem viris otiosis, ad sacra necessaria veteris synagogae curanda deputatis liber singularis*, ibid. 1687, tegen twee dissertatien van Renferd [2]) gerigt, — *De Synagoga vetere libri tres*, ib. 1696,

[1]) Zie: I D. blz. 296.
[2]) Zie: III D. blz. 171.

2 vol., ook in Duitschland uitgegeven, — *Typus doctrinae propheticae*, gevoegd bij zijne *Hypotyposis historiae et chrolog. Sacrae*, — *Commentarius in libros prophetiarum Jesaiae*, 2 vol. in fol., Leov. 1714, ibid. 1724, tom. II. ibid. 1720, 1724, het geheele werk, Herborn, 1721, Basil. 1732, in het Holl. vertaald, Leid. 1732, in 6 d., in het Hoogd. overgezet met eene voorrede van Mosheim, Halle 1749 in 2 d. in 4°, Vitringa's voortreffelijkst exegetisch werk, — *Dissertatio de mysterio aurei arcae operculi ad Rom. III*: 25 *defensa publice A°* 1692, — *Allegorische uitbreiding over de zesdaagsche scheppinge en verklaring van eenige profetische stoffen*, Fran. 1725, — *Commentarius ad canticum Mosis*, Harl. 1734, — *Commentarius ad libri prophet. Zachariae cap. I, II vs.* 1—7, *IV vs.* 1—6, *cum prolegomenis*, Leov. 1734.

Over het N. Verbond gaf de geleerde man, behalve wat in de *Observationum sacrarum libri sex*, tom. I Fran. 1683, I et II 1689, III 1691, I, II, III et IV 1700, 1712 vermeerderd, V et VII 1707, 1717, in 2 tom. cum praefixo icone auctoris, Amst. 1727 in 2 tom., voorkomt: *Anakrisis apocalypseos Joannis Apostoli*, Franeq. 1705, Amst. 1719, Leucopetrae 1721, waarvan ook eene Holl. vertaling bestaat, Amst. 1728, in 2 d. — *Verklaring van de Euangelische parabolen, met eenige bijvoegselen en aanteekeningen opgeheldert door J. d'Outrein*, Amst. 1715, 1726, eigenlijk een excerpt van zijn collegie, ook in het Hoogd. vertaald, Herb. 1717. Ook is er van hem: *Praefatio de sensu S. Scripturae mystico, praefixa H. Teelmanni commentario ad cap.* 16 *Lucae*, Amst. 1695. Na zijnen dood werden nog uitgegeven: *Verklaring over den verborgen zin van de mirakelen van J. C.*, tegelijk met de *Allegorische verkl. der zesdaagsche Schepping*, in het licht verschenen, Fran. 1725, — *Verklaring der brieven aan de Galaten en Titus, alsmede keurstoffen des N. Testaments*, ald. 1728, — *Verklaring der brieven aan de Romeinen, de 8 eerste Hoofdst.*, ald. 1729, — *Commentatio in Corinth. XI vs.* 1 *et* 2 in *Symbol. litter. Bremens.* II. p. I.

Wel volgde Vitringa, als exegeet, bijzonder ook bij het O. V., den trant van Coccejus, maar geenszins slaafsch. Hoezeer de meeningen van anderen eerbiedigende, had hij echter den meesten eerbied voor hetgeen hem waarheid toescheen. Van daar, dat hij zelf dacht, onafhankelijk oor-

deelde en de resultaten van zijn eigen onderzoek leverde. Hoog werden dan ook zijne verdiensten ten deze geschat. De beroemde Albert Schultens was vooral hoogelijk met Vitringa's Jesaias ingenomen en de hoogleeraar te Water gaf aan zijne uitlegkundige verdiensten dezen lof [1]: "Quantum debemus Campegio Vitringa, quo nemo melius oracula divina ex historia communi sacraque in clara luce collocavit! Quidquid laboris alii, sed historiarum non aeque periti, huc contulerint, eorum conatus leves et contennendi sunt prae doctis theologi eruditissimi commentariis, omnem aetatem laturis."

Zien wij, ook uit deze lofspraak, dat Vitringa te regt zijne kennis der godgeleerde wetenschappen in het algemeen, ook die der kerkgeschiedenis, op zijne exegetische studiën toepaste, deze zelve raadpleegde hij bij zijne andere oefeningen, vooral op het veld der dogmatiek.

Hierop openbaarde zich zijne volle kracht, want, zoo ergens, dan kan hij gezegd worden hier zelfstandig en onafhankelijk gehandeld te hebben. Wel behoorde hij tot de Coccejaansche rigting en ook in zijnen systematischen arbeid had hij Coccejus tot voorganger: maar zeer verre was het er af, dat hij met dezen in alles zamenstemde. De Paulinische verbonds-voorstelling was eerst door Coccejus zelven overdreven, later door zijne navolgers misbruikt geworden. Vitringa liet dus ook de verbonds-methode niet geheel verloren gaan, doch een verbond der werken streed in zijn oog met elk gezond denken, niet minder met de uitspraken der H. Schrift. Hij bragt alles tot het genadeverbond. En, had Witsius reeds een' aanvang gemaakt met spreekwijzen en voorstellingen, aan de latere regtspleging en wetten ontleend en door de Coccejanen in hunne systemata opgenomen, te verbeteren en te zuiveren, Vitringa liet ze nagenoeg geheel varen. Zijne dogmatiek heeft aanspraak op den naam van bijbelsche en is zeker de beste en zuiverste, die in zijn tijdperk gegeven is. Zij onderscheidt zich door duidelijkheid, beknoptheid, vrijdom van schoolsche uitdrukkingen, zelfs hier en daar door zekere nieuwheid, die ge-

[1]) Orat. de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina theologiae diligenter conjungendo, pag. 34.

tuigt van zijn zelfstandig bijbelonderzoek en van zijne onafhankelijkheid van anderer meening en wijze van voorstelling. Bovendien was zij zoo, dat zij inderdaad regtzinnig mogt genoemd worden en niemand zich aan haar kon stooten, daar zij tevens eene mildheid en eenen geest van liefde ademde, die voor den christelijken zin van hem, die haar had zamengesteld, pleitte en innam.

Het voornaamste dogmatisch werk van Vitringa is: *Aphorismi, quibus fundamenta theologiae comprehenduntur*, Franeq. 1688, 1690, 1695, de beide laatste uitgaven vermeerderd zijnde. Vervolgens zag dit werk het licht onder den titel: *Doctrina christianae religionis per aphorismos summatum descripta in usum scholarum domesticarum*, ibid. 1702, 1714, in het Hollandsch, hoezeer gebrekkig, vertaald met den titel: *Korte stellingen, in welke vervat worden de grondstukken van de Christelijke leere*, Delft 1696, meermalen herdrukt.

In dit geschrift, dat de dogmatiek bij de Coccejanen zoo uitnemend verbeterd heeft, niet alleen door gelezen te worden, maar ook, omdat het tot leiddraad bij des hoogleeraars lessen en later bij die aan vele akademiën diende, worden in de zeven eerste hoofdstukken behandeld: de godgeleerdheid., de leer der H. Schrift, die van God, van de drieeenheid, van de besluiten, van de schepping en van de voorzienigheid. Vervolgens beschouwt hij den stand van de regtheid en van den val des menschen. Van hier gaat hij over tot het testament der genade, geloof, bekeering, roeping, wedergeboorte, en de goederen van het genade-verbond, regtvaardigmaking en heiligmaking, de heiliging, de volharding der heiligen en de heerlijkmaking. Dan volgt de leer van het verbond der genade, hetwelk op Gods eeuwig testament gegrond is van den tijd der belofte, hetwelk drie vakken heeft, namelijk van Adam tot Abraham, van dezen tot Mozes, van dien tot Christus. Dan behandelt hij de leer van den Messias, die der voldoening, die der goederen van het testament der genade uit een ander oogpunt beschouwd, en eindelijk de sacramenten van het N. Verbond en de kerk. Achter het geheel volgt eene schets der *theologia elenchtica*, alleen geschikt om bij de lessen daarover mondeling ontwikkeld en uitgebreid te worden.

Ongetwijfeld is deze *doctrina religionis christianae* een der

beste systemata, zoo niet het beste, uit vorige tijden. Lang, en zelfs nog vóór eene halve eeuw werd het door vele hoogleeraars tot leiddraad bij hunne lessen gebruikt. Algemeene goedkeuring vond het dan ook, toen Martinus Vitringa, tot het geslacht van den hoogleeraar behoorende [1]), eene nieuwe uitgave van het werk bezorgde, met bijvoegselen en verklaringen, onder den titel: *Doctrina christ. religionis per aphorismos summatim descripta, editio sexta, cui nunc accedit ὑποτύπωσις theologiae Elenchticae in usum scholarum domesticarum Campegii Vitringae, theol. et hist. sacrae professoris, curante M. Vitringa, qui praefationem, prolegomena et adnotationes adjecit nec non analysin viri clar. Theodori Scheltingae*, Lugd. Bat.

Wij zouden van het *Compendium theologiae symbolicae*, Ultraj. 1726, melding maken, indien het, uit zeker h. s. en min juist uitgegeven, meer aanspraak op onze belangstelling had. Wij gaan dus liever over om Vitringa's verdiensten omtrent de theologia practica te schetsen.

Ook hierin het voorbeeld van Witsius volgende, had hij lessen over de christelijke moraal gegeven. Vervolgens werd hij te rade ook hierover een werk het licht te doen zien. Het verscheen onder den titel: *Typus theologiae practicae seu de vita spirituali ejusque affectionibus commentatio*, Fran. 1717. In het Holl. door d'Outrein vertaald, Amst. 1717, in het Fransch, Amst. 1719, 1721, in het latijn, Harl. 1741. Bij de laatste uitgave is zijne *Oratio de Synodis* gevoegd.

Ook dit geschrift munt door bondigheid, duidelijkheid, netheid en juistheid uit en behoort tot de beste, die door de Coccejanen geleverd zijn. Niet weinig droeg het bij om hen ter behartiging en ontwikkeling van de zedeleer des christendoms op te wekken en hen, gelijk zoo vele schriften des hoogleeraars, meer smaak voor het schoone en goede, warmer gevoel en hartelijker toon, dan vroeger plaats vond, eigen te doen worden.

De vrucht hiervan moest zich vooral in den kanselarbeid openbaren. Zeker heeft dan ook niemand het *ernstige* Coccejanismus, dat zooveel heeft bijgedragen om de scheidsmuur

[1]) Hij was predikant eerst te *Zuidwolde* en van daar in 1750 naar *Arnhem* beroepen, waar hij in 1789 emeritus werd. Hij overleed in 1798 en was lid der Holl. maatsch. van wetenschappen te *Haarlem*.

tusschen dat en het Voetianismus af te breken, meer bevorderd, dan onze hoogleeraar. Wat hij ter vorming van den kanselredenaar vermogt, blijkt reeds uit d'Outrein, uit zijne school voortgekomen. Maar bovendien toonen dit zijne: *Animadversiones ad methodum homiliarum ecclesiasticarum, rite instituendarum*, Fran. 1721, Jenae 1722, ook in het Holl. vertaald, Fran. 1724.

Op het gebied der geschiedenis gaf hij: *Hypotyposis historiae et chronologiae sacrae A. M. C. usque ad finem Seculi I aer. vulg.*, Fran. 1708, Leov. 1716, Jenae vel Lipsiae 1722, ook in het 7e D. der *Observ. sacrae.*

Bovendien hebben nog het licht gezien zijne *Orationes*, bij verschillende gelegenheden uitgesproken.

Dat een man van zoo groote geleerdheid en ongewone gaven eenen allerbelangrijksten invloed op zijne tijdgenooten, bijzonder op de Coccejaansche rigting moest uitoefenen, behoeft schier geene aanwijzing. Hij wekte op tot het ernstig en zelfstandig onderzoeken der theologische stellingen; tot helder en onbevooroordeeld denken en tot juist en onpartijdig bestuderen van de H. Schrift. Op die wijze werkte hij om de godgeleerdheid allengs van de schoolsche boeijen te bevrijden, haar bijbelsch te doen worden, eene gezonde en onbevooroordeelde exegese te doen beoefenen, goeden en zuiveren smaak te bevorderen en te toonen, dat ware regtzinnigheid niet behoefde terug te deinzen voor een scherp en juist onderzoek der waarheid.

Groot was de toevloed van jongelingen naar Franeker. Vitringa's reeds niet kleine gehoorzaal was vaak te eng om ze te bevatten. Zij kwamen uit het gansche buitenland om de wijze taal van den geleerden Fries te hooren.

Het kon wel niet anders, of hij moest, hoe mild ook, in sommige twisten betrokken worden. Wij wezen reeds op den letterstrijd, dien hij met J. H. Coccejus en Renferd voerde. Belangrijker was die met zijnen ambtgenoot Roëll. Wij hebben dezen nogtans reeds vroeger vermeld [1]).

Wij behoeven wel niet te zeggen, dat Vitringa een helder hoofd had en een scherpzinnig oordeel, maar daaraan paarde zich eene ongewone gemakkelijkheid van spreken,

[1]) Zie: III D. blz. 193 verv.

een noeste en onvermoeide ijver en de onverzadelijke zucht om voor anderen nuttig te zijn. Zijne vriendelijke en innemende minzaamheid wordt niet minder, dan zijn hartelijk godsdienstige zin en zijn regtschapen karakter geprezen. Twee en veertig jaren lang was hij als hoogleeraar te *Franeker* met eene zeldzaam zoo genotene toejuiching werkzaam. In den avond zijns levens openbaarden zich de gebreken des ouderdoms. Een jaar voor zijnen dood had hij een' ligten aanval van beroerte en op den 31 Maart 1722 overleed hij tot groote droefheid van allen, die zijne ongemeene verdiensten waardeerden.

In 1681 was hij gehuwd met Wilhelmina van Hell, welke hij als weduwe naliet.

Zie overigens: A. Schultensii Oratio parentalis Vitringae vitae brevis delineatio, in Bibl. Brem. Class. VI. pag. 735 sqq. Niceron. XXX. Vriemoet, Athen. Fris., pag. 606 sqq. Ypeij, Gesch. der systh. Godgel. II. blz. 193 verv. Geschied. der Chr. Kerk in de 18de E., VIII. blz. 124 verv. Ypeij en Derm. II. blz. 458, 527, 539, 548, aant. 353. Bouman, II. blz. 262. Diest Lorgion, Geschied. der Chr. Kerk in Friesland, op verschillende plaatsen. Mijne Nederl. Kerkgesch. na de Herv. II. blz. 182, 197, 198, en de bij Schotel, Kerk. Dordr. II., blz. 95 aangehaalde schrijvers. Nieuwenhuis, Woordenb., VII. blz. 361 verv.

Campegius Vitringa, zoon van den zoo even vermelden hoogleeraar, zag het levenslicht te *Franeker* op den 24 Maart 1693. Na de noodige voorbereiding werd hij aan de akademie zijner geboortestad ingeschreven. Zoo groot waren de vorderingen, die hij, vooral onder de leiding van zijnen voortreffelijken vader, maakte, dat hij in 1711 een: *Specimen philos. ostendens causarum secundarum progressum in infinitum sese extendere non posse*, verdedigde, en den 17 October van het volgende jaar een specimen theol.: *De notione Spiritus S. in quibusdam S. Scripturae locis ad secundam S. trinitatis hypostasin restricta.* Vervolgens, ook de Leidsche en Utrechtsche hoogescholen bezocht hebbende, verwierf hij den 23 Mei 1715 de doctorale waardigheid in de theologie op eene: *Disputatio inaug. de facie et posterioribus Dei, ad locum Exodi XXXIII:* 18—23.

Zoo groot was de roem, dien hij bij zijne promotie inoogstte, dat men hem reeds toen hoop gaf te eeniger tijd ambtgenoot of opvolger van zijnen vader te zullen worden. Nog in hetzelfde jaar werd hem een buitenlandsche leer-

stoel aangeboden, maar in het volgende benoemden bezorgeren der Friesche hoogeschool hem tot gewoon hoogleeraar in de theologie. Zijne intreê-rede hield hij den 3 December 1716: *De spiritu et litera religionis*, Franeq. 1717.

Met groote goedkeuring kweet de jeugdige hoogleeraar zich van zijne gewigtige taak, te moeijelijker omdat hij tevens eenen beroemden naam had te handhaven en het hem wel opzien baren moest van naast zijnen overal geëerbiedigden vader te staan. Aanleg, kennis, ijver en pligtsbetrachting maakten hem dit waardig. Wel meende men, dat de tweede Vitringa gelijke en even vele vruchten, als de eerste, zou voortbrengen, maar anders stond het daarboven geschreven. Eene hevige, doch kortstondige ziekte sleepte hem 11 Januarij 1723 ten grave. Hij liet Anna Sophia Sixti als weduwe na. Zij huwde vervolgens met Hermannus Venema.

Van hem heeft het licht gezien: *Epitome theologiae naturalis*, Franeq. 1717. Zijne overige geschriften, en ook het genoemde, zijn door Venema bijeenverzameld en uitgegeven onder den titel: *Opuscula*, Leov. 1735. Behalve deze deed de genoemde hoogleeraar ook het licht zien: *Camp. Vitringae, filii, dissertationes sacrae*, Franeq. 1731.

Zie overigens: Tib. Hemsterhusii Oratio funeb. in memoriam C. Vitringae, Franeq. 1723. Vriemoet, pag. 772 sqq. Nieuwenhuis, Woordenboek, VII. blz. 362.

Johannes Vlak aanvaardde de predikdienst in 1657 bij de Hervormde gemeente te *Soetermeer* en vertrok van daar in 1664 naar *Purmerend*. In 1674 nam hij het beroep naar *Zutphen* aan en hier bleef hij werkzaam tot zijnen dood in Julij 1690.

Hij was een helderdenkend godgeleerde, wien het niet aan den moed ontbrak om zijne meer verlichte denkwijze openlijk bekend te maken. Dit had dan ook ten gevolge, dat het hem zelven in moeijelijkheden wikkelde en aan de Nederlandsche Hervormde kerk voor een oogenblik groote onrust dreigde.

In 1684 gaf hij een werk in het licht onder den titel: *Eewig Evangelium of leer der zaligheid, vervat in een naleezing over de beloften aan de vaderen, wet door Moses en waarheid in Christus; tot een sleutel der kennis en slot der*

geschillen. Onmiddelijk baarde het opzien en meende men er drie punten in aan te treffen, welke aan velen mishaagden.

Vooreerst verklaarde Vlak in zijne voorrede, dat de geschillen, welke in de kerk bestonden, meestal oorzaak hadden in partijzucht en vooroordeel, die de waarheid in Gods woord verdraaiden en deden verkrachten. Daarom was het de pligt van elken vriend der waarheid haar uit dat woord te herstellen in weerwil van de gevaren, die hem mogten dreigen. Het voegde den godgeleerde de H. S. met dat doel ernstig en onpartijdig te onderzoeken en dat onderzoek had den schrijver van het *Eewig Evangelium* vaak geheel andere inzigten, dan vroeger, gegeven. Ten tweede, bestreed hij het in zijne dagen schier algemeen aangenomen en als schild der regtzinnigheid beschouwde leerstuk van het verbond der werken. Eindelijk, vond men hem onregtzinnig op het punt der regtvaardiging, en meende dat hij hierbij te veel waarde aan de goede werken toeschreef. Hij toch achtte het ongerijmd aan de lijdelijke en dadelijke gehoorzaamheid van Christus eene oneindige waardij toe te kennen. De mensch immers werd voor God geregtvaardigd uit en naar de werken, die hij in den staat der genade verrigtte. Paulus woorden: niet geregtvaardigd worden uit de werken der wet, zagen toch alleen op de Joodsche wet en instellingen. Het geloof was niet anders dan eene deugd en het was eene valsche stelling, dat de geregtigheid van Christus door toerekening eigenlijk en vormelijk de onze werd. Zoo bleef er dan ook, ofschoon de zonde en schuld om Christus wil vergeven werden, eene lijdelijke straf over, welke de geloovigen te dulden hadden.

Vlak schreef, behalve het *Eewig Evangelium*: *Zegen en vloek*, 1685, — *De Heilige Sabbat*, 1686, — *Oefening in wijsheid tot matigheid*, 1687, — *Mosis foedus in campis Moäbi*, 1684, — *Trias dissertationem de Dei oper.*, — *Witte Keursteen.*

Zoodra Vlak's gevoelens bekend waren geworden, vond hij tegenspraak, zelfs bij sommigen bittere tegenspraak. Henricus Brink [1]) nam de pen tegen den Zutphenschen

[1]) Hij was geboren te *Franeker* en in 1668 predikant te *Buitenpost* ge-

leeraar op, in: *De ware leer der regtvaardigmaking, benadeeld door J. Vlak, doch verdedigd en bevestigd door de E. vergaderinge van de classis en de kerkeraad van Utrecht.* Insgelijks schreven tegen hem Leydekker [1]), van Marck en Koelman. Onder dit alles bleef Vlak, wat zijne bediening aanging, ongemoeid en zelfs in vrede met zijne ambtgenooten te *Zutphen.* Zonderling verschijnsel was het dan ook, dat de kerkelijke vergaderingen zich de zaak niet aantrokken. Dit deed alleen de klassis van *Walcheren*, en wel na 's mans dood, die in 1690 plaats vond. Even als zij tegen de meeningen van Roëll en Bekker trachtte te waken door hen, die in haar midden zouden opgenomen worden, twee artikelen daartegen te doen onderteekenen, zoo voegde zij daarbij een derde tegen de gevoelens van Vlak.

Zie overigens: Ypeij en Dermout, II D. blz. 566 verv. en de aanteek. Geschied. der Chr. Kerk in de 18de E. VII. Mijne Kerkgeschied. na de Herv. II. blz. 185.

Wilhelmus Antonius van Vloten, geboren ten jare 1740 te *Utrecht*, aanvaardde wel het predikambt in 1767 te *Waddingsveen*, maar werd door ligchaamszwakte verhinderd dat op den duur te blijven bedienen. Dien ten gevolge zag hij zich in 1770 genoodzaakt daarvan afstand te doen en sloot zijn volgend leven als ambteloos burger te *Utrecht*, *Gouda*, *Leiden* en *Amsterdam*, waar hij in 1809 overleed.

Van Vloten was een zelfdenkend, onafhankelijk godgeleerde, die aan rijke kennis eene onvermoeide werkzaamheid toevoegde. Het *nunquam minus otiosus sum, quam sum otiosus*, mogt hij in waarheid getuigen. Bezield met vurige lust om den Bijbel te onderzoeken en te doen kennen, wijdde hij daaraan al zijne krachten. Het is echter te bejammeren, dat hij minder helder en duidelijk, soms zelfs duister in zijne wijze van uitdrukking en voorstelling was.

Op raad van den beroemden Schultens ving hij aan eene nieuwe Bijbelvertaling te bewerken. Zij zag het licht onder den titel: *De Bijbel vertaald, omschreven en opgehelderd*,

worden, van waar hij in 1678 naar *Joure* en vervolgens in 1687 naar *Utrecht* vertrok.

[1]) Zie: II D. blz. 371.

Utr. en Amst. 1797, 13 dn. Ongetwijfeld is er in dit werk zeer veel goeds, maar toch is het wel niet van iets vrij te pleiten, dat den onervaren gebruiker in verwarring dreigt te brengen. Van Vloten handhaafde daarin zijne zelfstandigheid, maar vlocht soms door zijne verklaringen aanmerkingen henen, die meer geschikt waren om van den weg, dien hij wilde aanwijzen, af te leiden, dan om dien aan te toonen. Bovendien was er iets duisters in zijne voorstellingen en stijl, nog vermeerderd door zijne gewoonte, om zich over het eenmaal geschrevene, wanneer het ter perse gegeven werd, niet meer te bekommeren. Als rustend leeraar was hij gehouden de kerkelijke approbatie over zijn werk te vragen. Zij werd hem geweigerd, alzoo men nieuwigheden in zijnen arbeid meende te zien, die meest in schijn bestonden, hoezeer hij zich zeker meer vrij uitdrukte, dan men gewoon was. De theologische faculteit te *Leiden* gaf nu hare approbatie, maar nogtans met eenige terughouding. Om deze moeijelijkheden te ontgaan, besloot hij zich als lidmaat aan de belijdenis der Hervormde kerk te onttrekken, opdat hij ongehinderd zijnen arbeid het licht kon doen zien.

Intusschen was en bleef de Bijbel de bron, waaruit hij putte. Zoo gaf hij ook eene bijbelsche dogmatiek in: *Theologie des Bijbels of de voornaamste waarheden der gewijde schriften aaneengeschakeld beschouwd*, Amst. 1804. Hierin werd de middelweg bewandeld tusschen de nieuwere Duitsche godgeleerdheid en de oudere Nederlandsche. Het werk heeft inderdaad zijne verdiensten. Reeds vroeger had hij: *Praktijk des Bijbels of het zedekundig onderwijs der gewijde schriften*, Amst. 1802, 6 d. 10 st., uitgegeven.

Zeer hinderde hem de verdeeldheid van gevoelens, welke tusschen de christenen heerschte. Zijne verhandeling: *Over den zorgelijken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden*, zag te Amst. in 1805 het licht. Hier bepaalde zich zijne beschouwing meest tot de Roomschgezinden en Hervormden, maar hij was hierin wel eens streng en overdreven. Intusschen wees hij een punt van vereeniging aan, namelijk den Bijbel. Het onpartijdig onderzoek van dezen zou alleen tot de kennis der waarheid voeren en daarin vereenigen. Hierop volgde eene tweede verhandeling, *den middelweg aanwijzende tusschen de uitersten van den tegen-*

woordigen tijd, Amst. 1806. Beide stukken kwamen vereenigd uit, onder den titel van: *De Bijbel als opvoedingsboek beschouwd voor elk*, ald.

Nog zagen van hem het licht: *Verhandeling over de tegenwoordige laauwheid en onverschilligheid in de Godsdienst*, Leid. 1808, — *Het leven van Waarmond en Vrolijkhard, eene bijdrage tot de volkslektuur*, 2 st., Hoorn 1811, — *Het hoog bewind der Godheid over het geheele menschdom*, 4 dn., Amst. 1812.

Zie overigens: Ypeij en Derm. IV. blz. 274, 330, aant. 12. Nieuwenhuis, Woordenb. VII. blz. 370.

Gijsbertus Voetius of **Voet** was een man van zoo grooten invloed op den gang der godgeleerdheid en op den godsdienstigen toestand der gemeenten in ons vaderland, dat wij wel geene verschooning behoeven te maken, wanneer deze bladen hem eenigzins breed vermelden: te minder, daar het nog altijd aan eene goede biographie van hem ontbreekt.

Voetius werd den 3 Maart 1588 te *Heusden* geboren. Zijn vader, Paulus Voet, was uit een oud aanzienlijk Westphaalsch geslacht gesproten. Met liefde zorgde dezen voor de opvoeding van zijnen veel belovenden zoon, die reeds vroeg aan de leiding van den Heusdenschen rector Franco Odulphi werd toevertrouwd. Gelukkig waren de vorderingen die de knaap in de oude talen maakte. Nog vóór dat hij voor de akademische studien geschikt was geoordeeld, verloor hij zijnen vader. In 1604 begaf hij zich naar *Leiden*, waar hij van wege zijne geboortestad, toenmaals tot Zuid-Holland behoorende, eene plaatsing op het Staten-Collegie bekwam.

Hier vond de weetgierige jongeling overvloedige gelegenheid om aan zijnen lust voor de wetenschappen te voldoen en spoedig toonde hij, dat men iets groots van hem mogt verwachten. Weldra trad hij zelfs als privaat-docent in de logica op. De godgeleerdheid was echter zijne hoofdstudie en hierin hoorde hij twee leermeesters van uiteenloopende rigting, Gomarus en Arminius. De eerste was het echter, die hem vooral boeide. De vrijere voorstelling van den laatstgenoemden stemde minder met zijne ingenomenheid voor het kerkelijk regtzinnige overeen, en even weinig met

het hooge denkbeeld, dat hij zich reeds vroeg over de onafhankelijkheid en het gezag der kerk gevormd had.

Een tijdperk van zeven jaren wijdde hij aan zijne akademische loopbaan. Die wel volbragt hebbende, werd hij in 1611 onder het getal der proponenten opgenomen en nog in hetzelfde jaar tot predikant te *Vlijmen* beroepen. Op dit dorp moest hij tevens de dienst te *Engelen* waarnemen.

Ongetwijfeld droeg het verblijf te dezer plaatse, te midden van eenen door Roomschgezinden bewoonden streek, bij om hem tot waakzaamheid tegen de Roomsche kerk en tot dien ijver tegen haar aan te sporen, welke hem gedurende zijn geheele leven bezield heeft. Niet minder trok echter het veldwinnend Remonstrantismus zijne aandacht tot zich en, kweekeling uit de school van Gomarus, maar bovendien uit eigen aard en aanleg, kampioen voor de regtzinnigheid, schaarde hij zich onder hunne warmste bestrijders.

Te *Vlijmen* zijnde, werd Voetius naar *Sprang* beroepen, maar, reeds vele Roomschgezinden tot de Hervormde kerk overgebragt hebbende, meende hij daarvoor te mogen bedanken. Gunstiger gevolg scheen in 1617 het op hem uitgebragte beroep naar *Rotterdam* te zullen hebben, maar gelijktijdig werd hem dat naar *Heusden* aangeboden. Dit nam hij aan, zelfs zonder eenige bezoldiging te zullen genieten, niet slechts uit liefde voor zijne geboortestad, maar vooral om het Remonstrantismus binnen hare muren tegen te werken. Johannes Grevius [1]) was daar toenmaals nog predikant. Dat Voetius hier met ijver werkzaam was, behoeft wel geen betoog, en evenmin, dat het hem hartelijk verheugde, toen de zaken der contra-Remonstranten meer en meer een' gunstigen keer namen.

Van ganscher harte nam hij dan ook deel in alles, wat deze kon bevorderen, en wat ter voorbereiding der Nationale Synode strekte. In 1618 zag hij zich naar deze hooge kerkvergadering afgevaardigd en zeker was hij van haar, zoo om zijne geleerdheid, als om zijne wezenlijke vroomheid, geen onwaardig lid. De Remonstranten vonden in hem een onvermoeiden en moedigen bestrijder.

[1]) Zie: I D. blz. 558 verv.

Van de Synode teruggekeerd, hervatte hij met schier voorbeeldeloozen ijver zijnen arbeid te *Heusden.* Geen deel zijner ambtsverpligting was er, dat hij niet met naauwgezette trouw volbragt. Eenig denkbeeld van zijn werkzaam leven kan men zich hiervan vormen, wanneer men vindt opgeteekend, dat hij acht malen in de week predikte en somwijlen zelf als voorlezer en voorzanger optrad. Zoo innig gevoelde hij zich aan zijne gemeente verbonden, dat hij voor de verschillende op hem te *'s Gravenhage*, *Haarlem*, *Gouda*, *Dordrecht*, *'s Hertogenbosch* en *Middelburg* uitgebragte beroepingen bedankte. Niet alleen predikte hij te *Heusden*, maar met zijne ambtgenooten ook wekelijks voor de bezetting op het kasteel te *Hemert*, en in 1629 als veldprediker bij het heir van Fredrik Hendrik, dat *'s Hertogenbosch* belegerde. Hier was hij in waarheid verzorger en trooster der kranke en gewonde krijgslieden. Ook later, toen de oorlogsbewegingen nieuwe krijgsbenden in den omtrek van *Heusden* bragten, was hij bij dezen met even groote belangstelling werkzaam.

In 1630 werd hij mede afgevaardigd om in het onder de gehoorzaamheid der Staten gebragte *'s Hertogenbosch* de zaken der Hervormde kerk te regelen. Met zooveel ijver kweet hij zich van deze zaak, dat hij zich den haat der Roomschgezinden berokkende. Zelfs verhaalden zij, dat hem, toen hij het houten kruis uit de kerk had doen verwijderen, een vreeselijke dood had getroffen. Men ontzag zich niet in Spanje dit logenachtig verhaal in druk uit te geven. Maar van meer belang was, dat Cornelius Janssenius, hoogleeraar te *Leuven*, toen Voetius met zijne medeafgevaardigden de Roomschgezinden en bijzonder de geestelijken tot een twistgesprek uitdaagde, zijne geloofsgenooten tot volharding opwekte in: *Alexi pharmacum civibus Sylvaeduc. propinatum adversus ministrorum suorum fascitum.* Voetius schreef hiertegen: *Philonium Romanum correptum, hoc est: notae et castigationes in declamatiunculam C. Janssenii, theol. doct. et prof. Lov. titulo*, Dordr. 1630, waarop de Leuvensche hoogleeraar in: *Notarum spongia*, cet. Lov. 1631, antwoordde [1]). Thans volgde van

[1]) Dit boekske kwam ook vertaald uit, onder den titel: *Catholycke uitwispons*, Antw. 1633, 4°. Ook verscheen in dezelfde stad en in hetzelfde jaar: *Janssenius tegen Voetius*, insgelijks in 4°.

den Heusdenschen leeraar: *Desperata causa Papatus, novissime prodita a C. Janssenio, theol. dr. et prof. Regio in acad. Lov., ubi inprimis magna illa praejudicia de Reformatorum vocatione, successione et secessione funditus subruuntur, praemissa etiam velitatione de Magia aliisque abominationibus Papatus*, Amst. 1635. Thans nam Libertus Fromondus de partij van Janssenius, die intusschen bisschop van *Yperen* was geworden, op in: *Causae desperatae Gisb. Voetii adversus Spongiam Dni C. Janssenii crisis*, Lov. 1636, waartegen Schoockius zijn *Desperatissima causa Papatus*, 1638, rigtte. Fromond liet echter nog eene *Sycophanta epistola ad G. Voetium*, Lov. 1640, het licht zien.

Onder al deze omstandigheden en werkzaamheden kon het niet anders, of Voetius moest als kampvechter voor de Hervormde kerk, zoowel tegen de Remonstranten, als tegen de Roomschgezinden, veler aandacht op zich vestigen. Gaarne hadden dan ook grootere gemeenten, dan die van *Heusden*, den ijverigen leeraar aan zich verbonden gezien. Hem was intusschen een hoogere kring beschoren, in welken zijn invloed op de Nederlandsche kerk van oneindig meer belang kon en zou worden. In 1634 werd hij tot hoogleeraar in de theologie en oostersche letteren aan de toenmaals gestichte Illustre-school te *Utrecht*, in 1636 tot eene hoogeschool verheven, benoemd. In den zomer van 1636 maakte hij met zijnen zoon, den later als regtsgeleerde bekend geworden Paulus Voetius, een uitstapje naar *Engeland* om daar de voornaamste godgeleerden, vooral hen, met wie hij op de Dordsche synode bekend was geworden, te bezoeken. Bij zijne terugkeering begaf hij zich naar *Groningen*, waar hij de doctorale waardigheid bekwam. Gomarus, zijn vroegere leermeester, was hier ook zijn promotor. In het volgend jaar zag hij zijne werkzaamheden vermeerderd door het gewone leeraarsambt bij de Utrechtsche gemeente bij zijn professoraat te aanvaarden.

Drie jaren lang was hij alleen met het onderwijs in de godgeleerdheid te *Utrecht* belast. Nogtans gaf hij tevens lessen in het Hebreeuwsch, Arabisch en Syrisch, bovendien privaat onderrigt mededeelende [1]). Vervolgens scheen wel

[1]) Reeds te *Heusden* was hij hieraan gewoon geweest. Daar toch bekwaamde hij verschillende jongelieden voor het akademisch onderwijs.

het verkrijgen van eenen ambtgenoot zijne taak te zullen verligten, maar zijn werkzame aard gedoogde geene rust. Onvermoeid bleef hij arbeiden en wel met zulk eenen bijval, dat de Utrechtsche hoogeschool van heinde en verre door studenten bezocht werd. Ook als prediker was hij zeer geliefd en de roem, dien hij te *Utrecht* genoot, zoo groot, dat zijn gevoelen aan elke zaak, die hij voorstond, gezag bijzette. Hoezeer men hem vereerde, mag zelfs daaruit blijken, dat men zijnen naam bewaard heeft en dien der straat, welke in de nabijheid zijner woning was. En waarlijk Voetius verdiende bij al, wat wij anders in hem zouden gewenscht hebben, die hulde, hetzij wij op zijne geleerdheid en voorbeeldigen ijver, hetzij wij op zijne wezenlijke godvrucht acht geven. Vroom was hij in leven en handel en welken invloed hij door leer en voorbeeld op de bevordering van een godvruchtig leven bij zijne landgenooten had, zullen wij later zien.

Was Voetius lange levensdag vaak onrustig door de verschillende twisten, welke hij voerde, zijn late avond was niet alleen daardoor, maar ook door andere oorzaken niet geheel helder. Diep smartte hem de zegepraal van den Franschen koning in 1672 en wél ging het hem ter harte, toen de grijze Domkerk, waar hij zoo dikwijls het Evangelie verkondigd had, op nieuw aan de Roomsche eeredienst was toegewijd. Toch verloor hij den moed en het vertrouwen op der vaderen God niet. Om anderen te bemoedigen, gebruikte hij meermalen het woord van Anastasius: *Nubicula est: transibit* (*het is een wolkje: het zal voorbijdrijven*) [1]. In andere kerken werd dan ook gepredikt, terwijl de akademische lessen mogten voortduren en zelfs, naar gewoonte, *theses* ter verdediging werden aangeslagen. Wat Voetius voorspeld had, zag hij tot vervulling komen. De donkere wolk dreef inderdaad voorbij en de grijsaard mogt nog op aarde in de verlossing van zijn aangevochten vaderland juichen.

Tweeenveertig jaren was Voetius een sieraad der Utrechtsche hoogeschool. Meer en meer drukte hem echter de last van eenen hoogen ouderdom. Hij zelf verlangde dan ook naar het oord der ruste. Vroom en voorbeeldig was het

[1]) M. Leydecker, vervolg op Hormius Hist. vertaald door B. Bekker, bl. 9.

sterfbed van den godvruchtigen grijze. *Desidero te millies, mi Jesu! Quando venies? Me laetum quando facies? Me de te quando saties?* Zoo sprak hij uit de diepte van zijn gemoed. De 1 November 1676 was de laatste dag van zijn werkzaam, onvermoeid en langdurig leven. Zijn ambtgenoot Essenius sprak de lijkrede over hem uit.

Voetius was in 1612 gehuwd met Deliana van Diest. Uit dat huwelijk sproten zes zonen en vier dochters. Van de eerstgenoemden heeft Paulus Voet zich als regtsgeleerde en hoogleeraar in die wetenschap aan de Utrechtsche hoogeschool beroemd gemaakt [1]). De tweede zoon, Daniel, behaalde hoogen lof als hoogleeraar in de philosophie [2]). Nikolaas Voetius was predikant eerst te *Heusden* en vervolgens te *Utrecht* [3]). 's Mans kleinzoon, Johannes, heeft het juridische professoraat eerst te *Herborn* en later te *Utrecht* bekleed [4]).

Is het de bijzondere bestemming dezer bladen om Voetius niet alleen als mensch en leeraar, maar vooral als godgeleerde te herinneren, dan achten wij het noodig om, alvorens tot zijne rigting, beginselen en de beschrijving van zijnen invloed op de beoefening der theologie en op de Nederlandsche hervormde kerk, ja zelfs, alvorens tot de vermelding zijner godgeleerde twisten over te gaan, onzen blik te vestigen op de hoogte, waarop hij zelf ten aanzien der godgeleerde wetenschappen stond.

Allereerst voegt dan eene beschouwing van hem als uitlegger des Bijbels. Zeer zeker was zijne kennis der oude talen, ook van de Oostersche, niet gering en zou deze hem een voortreffelijk hulpmiddel ter verklaring der Heilige Schrift hebben aangeboden, zoo hij die tevens onbevooroordeeld en zelfstandig hadde ondernomen. Verre dwaalde hij toch van den door de hervormers aangewezen weg af. Waren deze als exegeten opgetreden om de christelijke waarheid uit den Bijbel aan te wijzen, Voetius bezigde zijnen exegetischen arbeid om dat, wat hij eerst als waarheid had aangenomen, te bewijzen. Dat hij hierbij, evenals in zijnen geheelen theologischen arbeid op eene schoolsche wijze te werk ging,

[1]) Zie over hem Burm. Traj. erud. pag. 427.
[2]) Zie over hem Burm. l. l. pag. 395.
[3]) Zie over hem van Rhenen a. w. bl. 52.
[4]) Zie over hem Burm. l. l. pag. 426. sqq.

behoeft naauwelijks aanwijzing. De uitlegging der Heilige Schrift en haar onderzoek was bij hem niet de weg om tot bijbelsche, maar om tot kerkelijke waarheid te komen. Hij miste, bij al zijne geleerdheid, het onafhankelijke, onbevooroordeelde, vrije, wetenschappelijke en zelfstandige, dat den echten exegeet moet kenmerken.

Dit stond in allernaauwst verband met zijne dogmatische zienswijze. Ook hier was hij een ijverig voorstander van het oude schoolsche, welligt de grootste, die immer in ons vaderland geweest is. Zijne *Selectae disputationes theologicae*, Traj. 1648 sqq., 5 tom. [1]), bevatten een geheel theologisch systeem. Ongetwijfeld wordt er veel goeds in gevonden, dat voor de groote geleerdheid en niet minder voor het vrome hart van den schrijver pleit. Intusschen is de wijze der zamenstelling volkomen scholastiek. In alles straalt eene kleingeestige wijsbegeerte door, die zich met het opwerpen en beantwoorden van duistere vraagstukken vermoeit en de zaken vaak meer donker, dan helderder doet worden. De dogmatiek van Voetius is overal in het ijzeren harnas van kerkelijke regtzinnigheid geklemd. Nergens beweegt zij zich vrij. Doch ook dan, wanneer wij dit voorbijzien, mag het dorre, soms onvruchtbare en het in het oog springend gebrek aan duidelijkheid niet onopgemerkt blijven. Wel te bejammeren is het, dat een man van zoo ongemeene geestesgaven op die wijze de groote bevorderaar van de schoolsche theologie geworden is.

Waar wij nu eenmaal weten, dat Voetius door zijne zucht voor het scholastieke en door zijnen onbeperkten ijver voor kerkelijke regtzinnigheid belemmerd werd, zal het ligter vallen hem op zijne loopbaan als godgeleerde te volgen en daarop onpartijdig te beoordeelen.

Voetius was in de school van Gomarus met hoogen eerbied voor Calvyn vervuld geworden. Hij was en bleef dan ook, in tegenoverstelling van elke andere rigting, Calvinist met inspanning van al zijne krachten. Van daar verklaart het zich, dat hij in geenen deele met de meer Zwingliaanschgezinden kon instemmen, en minst met hen, die zich tegen het Calvinistisch praedestinatie-idée verklaarden. In zijn oog

[1]) De twee laatste deelen zijn van praktikalen inhoud.

hing van het behoud der Calvinistische denkwijze het behoud der Hervormde kerk af. In de verdediging dier denkwijze kon hij dus niet gematigd zijn en zijne overtuiging liet hem niet toe op één enkel punt zelfs slap of toegevend te wezen. Dien ten gevolge vond de Calvinistische orthodoxie in hem eenen onvermoeiden kampioen en moest, in natuurlijk gevolg van zijne aangenomene stelling en van de omstandigheden, die hij beleefde, zijne geheele theologie een polemisch karakter aannemen, waaruit als van zelf voortvloeide, dat het scholastieke, met al zijne spitsvondigheden, hem een welkom wapen moest wezen. Wat meer vrij was of dacht, moest uit den aard der zaak, hem ergeren, en, wie slechts ten halve of met in zijne schatting te groote gematigdheid de zaak der waarheid voorstond, verdiende daarin minachting. Hierom noemde hij Erasmus een' Pelagiaan, Ariaan, Sociniaan en Sceptiliet.

Allereerst en duurzaam keerde zich zijne polemiek tegen de Roomsche kerk. Zij was de vijandin der hervorming. En zeer zeker werd zijn ijver tegen haar door zijn vroeger verblijf te *Vlijmen*, *Heusden* en *'s Hertogenbosch* aangevuurd. Daar had hij haar in al hare kracht leeren kennen, maar ook bestreden, en doorgaans met goed gevolg. Het was niet onnatuurlijk, dat hieruit eene zekere bewustheid van eigene kracht voortvloeide en dat deze hem wel eens vervoerde om zich zelven hoog te schatten en zich geroepen te achten om boven anderen in het strijdperk te treden.

Het Calvinistisch-praedestinatie-idée had hij reeds in de school van Gomarus lief gekregen. Later en op de Dordsche synode had hij dat mede gehandhaafd en, waar deze kerkvergadering aan leeraars en hoogleeraren de taak opdroeg om de regtzinnige leer te handhaven, meende Voetius, dat deze, bij zijnen invloed en bij het gezag zijner betrekking, vooral op hem rustte. Wie nu iets in het midden bragt, dat aan die regtzinnigheid dreigde afbreuk te doen, vond in hem eenen koenen bestrijder.

Calvinistisch was ook zijn denkbeeld over de onderlinge betrekking van kerk en staat. Daarom was hij dan ook een ijverig voorstander van het kerkelijke beheer der geestelijke goederen en bijna kan men hem den aanvoerder in den daarover gevoerden strijd noemen. In overeenstemming hier-

mede was hij dan ook een der hevigste tegenstanders van het patronaatregt. Zijne denkbeelden omtrent deze punten worden breed ontwikkeld in zijn in vele opzigten belangrijk werk: *Politica ecclesiastica*, Amst. 1663, 1666 en 1676, 4 vol. Ludovicus Molinaeus nam daartegen de pen op in: *Ludiomaei Colvini Gysberti Voetii papam Ultrajectinum sive mysterium iniquitatis reductum*, Lond. 1668 [1]).

Uit het beginsel van vasthoudendheid aan eenmaal aangenomen denkbeelden en de vrees voor de gevaarlijke gevolgen, die de minste afwijking daarvan te weeg zou kunnen brengen, was de eerste aanleiding tot zijnen hevigen en langdurigen twist met Maresius, die alleen eindigde in het bondgenootschap dier beide geleerden tegen Coccejus. Reeds vroeger van dien twist melding gemaakt hebbende, mogen wij daarop terug wijzen [2]). Het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat het geschilpunt zelf zich in den loop des tijds verbreedde. Maresius was de man niet om tegen twistschriften op te zien of iemand te sparen; en Voetius gevoelde zich te hoog verheven om te zwijgen. Beiden beschuldigden elkander van grove dwalingen en verloochenden den geest der christelijke liefde volkomen.

Meer, dan iets anders, moest den ijverigen voorstander van regtzinnigheid de wijsbegeerte van Descartes ergeren. Uitgaande van het beginsel, dat men aan alles, behalve aan de éénе waarheid: „ik denk, daarom ben ik," behoorde te twijfelen, dreigde zij in zijn oog en in dat van velen, de hechte grondslagen van alle godsdienstige waarheden te doen wankelen. Dat moest de Roomsche kerkleer en die der Remonstranten in de hand werken. Dien ten gevolge gordde dan ook Voetius het zwaard tegen het Cartesianismus aan. De aanhangers dier wijsbegeerte waren naar zijne schatting volslagen atheïsten en allergevaarlijkste vijanden der kerk. Weldra ondervond de Fransche wijsgeer zelf [3]) den ijver van onzen godgeleerde, maar vooral diens ambtgenoot, Henricus Regius of de Roy, hoogleeraar in de philosophie te *Utrecht*. Zoo ver toch bragt het Voetius, dat

[1]) Deze letterstrijd werd voortgezet tusschen Molinaeus, Vogelzang, toenmaals predikant en hoogleeraar te *'s Hertogenbosch*, en anderen.

[2]) Zie II D. blz. 443 verv.

[3]) Zie I. D. blz. 357.

deze wel niet van zijn ambt werd verlaten, maar toch zijne wijsgeerige lessen moest sluiten. Voetius nam de pen tegen hem op en deed onderscheidene dissertatien tegen hem verdedigen. Zeker was er geen heviger en hartelijker bestrijder van het Cartesianismus, dan onze geleerde.

Wij behoeven niet te zeggen, dat het verzet van Voetius en zijne aanhangers vervolgens zamensmolt met dat tegen Coccejus en diens volgers. Het kon niet anders, of het onafhankelijke van den beroemden Leidschen hoogleeraar, diens strijd tegen het schoolsche en diens vrijere denkbeelden omtrent menig leerpunt, vooral zigtbaar, waar hij als zelfstandig exegeet optrad, moest Voetius, zoo innig gehecht aan het scholastieke en zoo angstvallig bevreesd voor al wat nieuw scheen, gevaarlijk voorkomen. Zijn strijd tegen Coccejus en later tegen het Coccejanismus was dan ook een gemoedelijke. Diepe overtuiging vuurde hem daartoe aan. Die uit te spreken was hem een heilige pligt, want hij wist, dat op het standpunt, waarop hij geplaatst was, zijne stem niet die van eenen roepende in de woestijn zou wezen. Zijne overtuiging zelve moest te inniger worden, naarmate hij met de zijnen meer opmerkte, dat bij de Coccejanen de praktijk des Christendoms wel eens werd op den achtergrond geplaatst.

Toen de eerste strijd met Coccejus ontstaan was, bewaarde Voetius zelf nog het stilzwijgen, maar men kende hem voor den man, die, met al de wapenen der scholastiek voorzien, meest geschikt was om in het kampperk op te treden. Men had ondervonden, wat hij vermogt tegen de Remonstranten en Roomschgezinden. Onze hoogleeraar, daartoe reeds door zijne eigene overtuiging gedreven, maar nu welligt ook genoopt door de verwachting, die men van hem koesterde, trad in zijn eerste geschrift tegen Coccejus met al de kracht op van eenen man, die zich van zijn gezag bewust is, en wien uit de wapenplaats der scholastiek alles ten dienste stond. Schitterend scheen dan ook zijne zegepraal, want, hoezeer Coccejus niet zweeg, werd zijne stem verdoofd onder de juichtoonen van Voetius bewonderaars. Het meerendeel van de leeraars en leken der Nederlandsche Hervormde kerk schaarde zich aan de zijde van den Utrechtschen hoogleeraar. Men weet, dat Coccejus intusschen niet

overwonnen was en evenzeer, dat de volgers van beide geleerden den strijd tot de uiterste grenzen gedreven hebben. Wij schrijven hier geene geschiedenis van de Voetianen en Coccejanen en mogen, voor hetgeen tusschen den Utrechtschen en den Leidschen godgeleerde zelve plaats vond, verwijzen naar het vroeger door ons gemelde [1]). Intusschen behooren wij te doen opmerken, hoe Voetius als handhaver der kerkelijke orthodoxie optrad en daaruit voortvloeide, dat den Voetianen op den duur de naam naging van bij uitnemendheid orthodoxen.

Van hetzelfde beginsel van orthodoxie ging hij uit, toen zijne meening omtrent de Labadie veranderde en hij eene plaats onder de tegenstanders van dezen merkwaardigen man innam. Voetius toch wilde wel het vrome leven in de gemeente opgewekt, ja de kerk in de kerk hervormd zien, maar eene afscheiding van haar was een scheiding van het ligchaam, waar de orthodoxie gezeteld was [2]).

Ongetwijfeld was Voetius een bekwaam en magtig strijder op het veld van theologische twisten. Aan onvermoeiden ijver en ongemeene kennis paarde zich bij hem eene onmiskenbare scherpzinnigheid. De zelfbewustheid zijner kracht moest nog grooter worden door den eerbied, welken zoovelen hem toedroegen, die aan zijne lippen als aan een orakel hingen en bij wie het, als bij de leerlingen van den ouden wijsgeer, genoeg was te kunnen betuigen: „hij heeft het gezegd.”

Erkennen wij Voetius bijzondere geschiktheid tot het voeren van godgeleerde twisten, wij hebben reeds vroeger op zijne innige overtuiging, als bron zijner polemiek, gewezen. Dit vervult ons met hooge achting voor hem. Alles moest bij hem positief zijn. Wie het positieve, zooals hij zich dat voorstelde, aanrandde, tastte de Hervormde kerk, de christelijke waarheid aan. Geroepen om voor haar te waken mogt hij dat niet dulden. Als godgeleerde was hij dan ook positief, maar dat positieve, reeds vroeg bij hem verschanst achter de scholastiek, ontving een polemiek leven, waardoor het meer en meer gedrongen werd zich op het veld

[1]) Zie I D. blz. 286 verv.

[2]) Zie over hetgeen Voetius tegen de Labadie deed en schreef, ons II D. blz. 334.

der scholastiek te bewegen en zich van hare spitsvondigheden als wapenen van verdediging en van aanval te bedienen. Als godgeleerde kon hij zich daarom niet tot het vrijë en zelfstandige van Coccejus opheffen. De keten der scholastieke orthodoxie drukte hem omlaag. En toch verhief hij zich in eene andere rigting boven zijnen mededinger en boven alle scholastieken en heeft hij zich daarin regtmatige aanspraak op de hulde en den lof der nakomelingschap verworven.

De redevoering toch, *over het naauwe verband tusschen de godzaligheid en de wetenschappen*, waarmede hij in 1634 zijn professoraat te *Utrecht* aanvaardde, was niet alleen eene vermaning voor den theologant om aan zijne geleerdheid een vroom leven te verbinden, maar Voetius was het, die daarvan zelf het voorbeeld gaf en ten allen tijde tot de praktijk des Christendoms opwekte. Intusschen leden zijne akademische lessen over de christelijke moraal, evenals zijne dogmatiek, aan de gebreken der scholastiek. Nogtans zijn zijne verdiensten in dit opzigt ongemeen groot. Hij was het, die den arbeid van Teelinck aanprees en op beoefening daarvan met al den ernst van zijn karakter aandrong. Zelf was hij, als moralist, bij de mystici van vroegeren tijd ter schole gegaan. Thomas van Kempen was bij uitnemendheid door hem geliefd en diens gulden boeksken *de imitatione Christi* hem boven veel dierbaar. Van daar ontving zijne beoefeningsleer ook eene eigenaardige mystieke kleur.

Niet het minste werd hij tot bevordering van het praktikaal Christendom genoopt door de beschuldiging, welke de Remonstranten tegen de hervormden inbragten, namelijk, dat hunne godgeleerdheid alleen wetenschappelijk en dor, maar zonder invloed op het christelijke leven was. Dit bewoog hem tot het schrijven van zijne: *Proeve van de kracht der godzaligheid*, 1636. Ook deze opmerking staaft onze vroegere, dat de theologie van den hoogleeraar in alles een polemiek karakter aannam.

Hoog ingenomen met St. Bernardus, Bonaventura, Tauler en van Kempen, nam Voetius niet alleen in zijne ascetiek veel van hen over en was hij zelf een ervaren mysticus, maar zijn vroom gemoed drong hem tevens om tot hartelijke beoefening van het Christendom op te wekken. Werd de beschuldiging der Remonstranten door hem we-

derlegd, hij erkende haar nogtans in zijn hart. Hij had het opgemerkt, hoe te midden der leerstellige twisten en der handhaving van de aangenomene dogmatiek de praktijk verloren ging en welken nadeeligen invloed dit op de godsdienstige toestand der gemeente had. Hij wilde die handhaving der leer met de praktijk der godzaligheid verbinden, en dat hij in zijn streven naar dit doel de grenzen zou overschrijden en zich aan mystecismus schuldig maken, was te verwachten bij den man, die aan schoolsche vormen en aan duistere denkbeelden en inkleeding gewoon en gehecht was. Ernstig verlangde hij te midden der gemeente de beoefening des Christendoms in het leven geroepen te zien. Al wat daartoe leiden kon, was hem welkom. Daarom was hij met den vromen kring, uit Essenius, Anna Maria van Schurman en anderen bestaande, die met hem het zedenbederf en het verloop der tijden betreurden, in den aanvang ingenomen met de Labadie en op den duur met de conventikelen of oefeningen.

Intusschen wordt door het mystieke niet weggenomen, dat Voetius ascetische geschriften veel goeds en voortreffelijks in zich besluiten. Hoogen dank is men hem schuldig, die de geheel op den achtergrond gedrongene praktijk des Christendoms daardoor en door zijne akademische lessen een nieuw leven geschonken heeft. Allerbelangrijkst was zijn arbeid te dezen, want, wat hij had aangeprezen en aangevangen, werd door zijne volgers voortgezet. En overschreden ook deze soms de maat, vinden wij bij hen uitdrukkingen en voorstellingen, met welke eene gezonde opvatting des Christendoms zich niet kan vereenigen, wij mogen daarom niet blind zijn voor hunne wezenlijke verdiensten. De ascetiek bleef door hen bewaard, en de schoolsche vorm, van welken Amesius toen reeds de christelijke moraal wilde bevrijden, zou in den loop der tijden verloren gaan. De toestand dier dagen was [zoodanig, dat er een Voetius met al het gezag van zijnen invloed noodig was, om de beoefening der christelijke godzaligheid in het leven te roepen. Het is dan ook vooral hiervoor, dat de nakomelingschap aan den waarlijk vromen en geleerden man haren dank en hulde verschuldigd is.

Voetius was ongetwijfeld een vroom en ernstig godsdienstig

man, met onvermoeiden ijver en velerlei voortreffelijke gaven tot zijnen gewigtigen werkkring toegerust, geleerd en meer dan gewoon geoefend in de schriften der ouden. Jammer slechts, dat hij de scholastieke banden, in welke hij zelf zich geketend heeft, niet verbrak. Ongemeen groot was zijn invloed op de Nederlandsche Hervormde kerk, wier grootste deel zich, bij de twisten met Coccejus en de Coccejanen, aan zijne zijde en aan die zijner volgers schaarde. Hoogst verdienstelijk was zijn ascetische arbeid en als hervormer van het godsdienstig leven zal zijn naam lang en dankbaar in aandenken blijven.

De lange rei van Voetius geschriften bestaat, behalve uit de reeds genoemde, uit: *Lacrymae crocodilli*, 1627, — *Dissertatio Epistolica de termino vitae ad amplissimum Clarissimumque J. Beverovicium*, 1634, 1641, — *Thersites Heautont imorumenos, h. e. Remonstrantismus hyperaspistes catechesi et liturgiae Germanicae, Gallicae et Belgicae denuo insultans, refusus, idemque provocatus ad probationem mendaciorum et calumniarum, quae in illust. D. D. Ord. et amplis. magistratus Belgii religionem reformatam, ecclesias, Synodos, pastores etc. sine ratione, sine modo effudit*, Traj. 1635, — *Exeratia et bibliotheca studiosi theologiae* Ibid. 1644, 1651, Lips. 1688, — *oratio funebris in obitum M. Schotani*, Ibid. 1644, — *Disqusitio ad I Sam.* VIII *de jure regis Hebraeorum*, Ibid. 1661, — *Exercitia pietatis*, Gor. 1664, *adjunctis de coelo beatorum et bis mortuis*, Ibid. 1667, 1679. Ook in het Holl. vertaald, — *Exercitatio de prognosticis Cometarum*, Amst. 1665, — *Diatribe de theologia*, Traj. 1668, — *Albaspini Episc. Aurelianensis notae in Concilium Elibertinum*, Traj. 1643, — *A. Regenvolschii systhema historico-Chronologicum ecclesiarum Slavonicarum*, Ibid. 1652, — *Erpenii Bibliotheca Arabica cum augmento*, — *Considerationes verae vere moderatorum fratrum classis Gorinchemensis super oblata a S. Lansbergio formula pacificationis* (zonder zijnen naam), — *Sermoen van de nuttigheid der Akademien en schoolen, mitsgaders der weetenschappen en konsten, die in deselve geleert worden gedaan in den Domskerk den* 13 *Martii* 1636, *waaragter gestelt is een lijste van alle de Academien en meest vermaarde illustre schoolen in het christenrijk*, Utr. 1636, Amst. 1655, Amst. en Utr. 1736, bij welke laatste uitgave door

J. Le Long eene korte levensbeschrijving van Voetius gevoegd is, — *Catechismus over den catechismum der Remonstranten*, 1641, — *Aanteekeningen op Bayly oefeninge der Godsaligheit*, Utr. 1643. — *Op het verlaten der domkerk door de Paapschen, honderdjarig jubile te Utrecht*, — *Afscheids-predikatie van Heusden.*

Wij hebben hier niet alle schriften van Voetius, bijzonder niet zijne twistschriften, opgegeven. Die welke hij met Maresius wisselde, vermeldt hij in *Polit. eccles.* II, tract. 2. Cap. 3. en in *Disput. theol.* II. Lib. 3. tract. 2 Cap. 9. et V. pag. 572 sqq.

Zie overigens: Essenii Oratio funebr. G. Voetii. Ultraj. 1677. Oudenhoven, beschr. van Heusden, blz. 216. Burman, Traj. erud. pag. 396 sqq. Ypey, Geschied. der Chr. Kerk in de 18 E., VIII. blz. 122 verv. Geschied. der Systh. Godgeleerdh. II. blz. 68 verv. 76, 77, 108 verv. 283, III, blz. 38 verv. 344. Geschied. der Nederl. herv. kerk I. blz. 382, aant. 16, 124, 182. II blz. 256, 400, 401, 412, III D. blz. 23, 29, 97, 99. Kok op het woord. M. Goebel, a. w. II S. 139, 140, ff. 148, 151, 158 ff. 203, 210, 222, 231, 277, 302, 305, 355, 371, 377, 395, 540, 582.

Reinerus Vogelsangh, geboren te *Vianen*, aanvaardde de bediening des Evangelies in 1634 te *Heikoop*, van waar hij in 1650 naar *Goes* vertok. Twee jaren later nam hij het beroep naar *'s Hertogenbosch* aan. Hier werd hem in 1656 het professoraat in de theologie opgedragen, hetwelk hij den 26 Junij van dat jaar opende met eene *Oratio de excercitatione theologica*, Sylv. Duc. 1656. Dat men 's mans geleerdheid ook elders op prijs stelde, bleek, toen men hem in 1672 het hoogleeraarambt te *Franeker* aanbood. Hij bedankte echter, maar nam in 1675 de benoeming tot hoogleeraar te *Deventer* aan. Niet lang trok men hier genot van zijn onderwijs, want hij overleed in 1679.

Dat Vogelsangh een geleerd man was, wordt door zijne tijdgenooten getuigd en blijkt bovendien uit zijne geschriften. Zij bestaan, behalve de reeds genoemde *Oratio*, in *Exercitationes theologicae*, Sylv. Duc. 1665, — *Eenvoudig bericht van de christelijke religie, in vragen en antwoorden, met eene uitbreydinge over het gebedt onses Heeren*, 's Bosch 1666, — *Indignatio justa contra libellum, cui titulus: philosophia scripturae interpres*, Ultraj. 1669, — *Diatribe de idea Dei secundum Cartesium et corollaria irenica de Sabbatho*, Sylv. Duc. 1669, — *Binae disputationes contra Joh.*

de Bruin — *Diatribe de ridiculis idearam Cartesianarum sacramentis*, 1673, — *Quatuor disputationes de peccato Adami.* In den twist tusschen Voetius en Molineus trad hij onder den naam van *Philadelphus Irenaeus* op, eerst met *Notae ad Papam Ultrajectinum*, vervolgens met *Assertio animadversionum in Ludiomaei Colvini Papam Ultraj.* Irenopoli.

Zie overigens: Velingius, redevoer. over de illustre schole van 's Hertogenbosch, (Holl. vert.) blz. 37. van Eck en Bosscha, het tweede eeuwf. van het Ath. te Deventer, blz. 101. Hermans, Gesch. der Ill. en Lat. scholen te 's Hertogenb. blz. 13 verv. Ultraj. erud., pag. 418. Ab Utrecht Dresselh. de Herv. Gem. te Goes, blz. XIII.

Albert Voget, in 1695 te *Bremen* geboren, bezocht in 1709 de illustre school zijner geboortestad en begaf zich vervolgens twee jaren later naar *Utrecht*, waar hij zijne akademische studien voltooide. In 1716 werd hij als proponent te *Brussel* beroepen en begaf zich het volgend jaar naar *Heemstede.* In 1721 vertrok hij van hier naar *Middelburg*, waar men hem nog in hetzelfde jaar met den titel van hoogleeraar in de theologie vereerde. De curatoren der Groninger hoogeschool benoemden hem in 1727 tot professor in de godgeleerdheid. Den 28 November van dat jaar aanvaardde hij die betrekking. In 1735 nam hij de benoeming als hoogleeraar en predikant te *Utrecht* aan. Hier onderwees hij ook de kerkelijke geschiedenis en wel, blijkens op zijn collegie geschrevene en onder mij berustende excerpta, volgens het compendium van Turrettin. Hij overleed in 1771.

Ongetwijfeld was Voget een geleerd man, wiens verdiensten dan ook door zijne tijdgenooten op hoogen prijs werden gesteld. Groot is het aantal geschriften, dat van zijne hand het licht heeft gezien. Wij kunnen daarvan vermelden: *Wekkende voorstellen*, — *Intreepredikaatsie te Utrecht*, — *Redevoering van misduyding gered*, — *van de luyster der kerke des N. T.*, — *kerkelijke redevoering bij het droevig overlijden van Z. D. H. Willem K. H. Friso*, — *Schriftmatige verhandelingen*, — *Over de* 16 *Psalm*, — *over uytgelesene Bijbeldeelen*, 2 d., — *Intreepredikaatsie te Groningen*, — *Lijkpredikaatsie over H. S. van Alphen*, — *Over Ps.* 67 in de voorrede van *Mill's ontled. verkl.*, — *Over den* 1 *brief van Johannes*, 2 d. —

Zie overigens: Muntinghe, act. saec. Gron., pag. 93. Heringa, de aud. pag.

147 en de bij Bouman II, blz. 114 aangeh. schrijvers. Veeris, Kerk. Alphab.

Johannes Vollenhoven aanschouwde op den 2 Junij 1632 het levenslicht te *Vollenhoven*, waar zijn vader, Arnoldus, burgemeester geweest is. De latijnsche school te *Kampen* bezocht hebbende, vertrok hij in 1648 naar de Utrechtsche hoogeschool. Later bezocht hij ook die van *Groningen*, waar hij zijne akademische studien in 1653 voltooide. Ten volgenden jare werd hij als predikant te *Vledder*, in *Drenthe*, als predikant bevestigd. In 1656 nam hij het beroep naar *Zwolle* aan. Tien jaren later vertrok hij naar *'s Gravenhage*, waar hij den 30 Mei 1665 bevestigd werd. In 1670 werd hij zoowel naar *Amsterdam*, als naar *Leiden* beroepen. Hij meende echter voor beide te moeten bedanken. In 1674 vergezelde hij het plegtige gezantschap der algemeene Staten naar *Engeland*. Na eene veertigjarige dienst verkreeg hij een welverdiend en zeer eervol emeritaat. Hij overleed den 14 Maart 1708.

De titel van doctor der godgeleerdheid, hem door de universiteit van *Oxford* geschonken, was niet verspild aan den man, die tot de beste kanselredenaars van zijnen tijd in ons vaderland en tevens tot de beste godsdienstige dichter behoorde. Hoezeer, wat het laatste betreft, zijne poëzie wel eens gezwollen is en reeds de kenmerken draagt van den val, dien de dichtkunst hier te lande in de achttiende eeuw ondergaan zou, pleit echter Vondels getuigenis gunstig voor hem. Zijne leerredenen zijn niet vrij van overdreven beelden en uitdrukkingen, en van valsch vernuft, maar zij onderscheiden zich boven de meeste van zijnen tijd in wezenlijke kracht, fikschen stijl en wat het minst moest herdacht worden, in liefderijke, ofschoon niet onverschillige verdraagzaamheid. Wij kennen van hem: *Afscheidspredikaatsie van Zwolle*, 's Grav. 1666, — *Leerredenen over de heerlijkheid der rechtveerdigen*, 1669, meermalen herdrukt — *Lijkrede op koningin Maria*, 1695, — *Lijkpredikaatsie over koning Willem* III, 1702. Onder zijne gedichten, van welke in 1686 eene verzameling het licht zag, munten bijzonder uit zijn *kruistriomph*. Reeds vroeg had hij zijnen aanleg voor poëzie geopenbaard in eene dankzegging voor en een gebed om den vrede der christenheid, geschreven in Duitsche verzen.

Vollenhoven was in 1657 gehuwd met Gesina Haecker, dochter van den' burgemeester te *Zwolle*. Haar, die hem zeven zoons en acht dochters geschonken had, door den dood verloren hebbende, trad hij andermaal in 1683 te *'s Gravenhage* in het huwelijk met Catharina Roosenboom, wed. Goedhals, die hij ingelijks overleefde.

Zie overigens: P. G. Witsen Geysbeek, woordenb. der Nederd. dichters op den naam. Nieuwenh. VII blz. 385. Overijsselsche Almanak voor 1842 (uit aanteekeningen van 's mans kleinzoon, Mr. J. Vollenhoven, advocaat voor den Hove van Holland) blz. 58 verv.

Hendrik Volkersz of **Volkerts**, geboren te *Amsterdam* den 23 Julij 1745, genoot niet alleen zijne wetenschappelijke opvoeding te *Rostock* en *Greifswalde*, maar ook bij den Amsterdamschen kerkleeraar Hermanus van Gazel. Als proponent bij de Evangelische Lutherschen heeft hij bij de gemeenten te *Zaandam* en *Breda* gepredikt. In 1760 werd hij predikant te *Woerden* en hier was hij met voorbeeldigen ijver en met ongemeene vrucht werkzaam. Veel was het, wat hij tot nut en opbouwing der Woerdensche gemeente, ook van hare liefdadige inrigtingen, gedaan heeft, en wel mag daar en elders de nagedachtenis van den praktischen man in zegenend aandenken gehouden worden. Moge hij door velen in geleerdheid overtroffen zijn, hij verheft zich ook boven zeer velen in het trouwe bedienen van zijn ambt en het verzorgen der hem toevertrouwde gemeente. Zijne verdiensten bleven dan ook niet verborgen. Vergeefs beriep men hem te *Zaandam*. Insgelijks ontweek hij de beroepen naar *Zwolle*, *Vlissingen* en *Middelburg*, maar in 1776 nam hij dat naar *Purmerend* aan. Daar overleed hij, door zeer velen, die hem in zijne waarde hadden leeren kennen, betreurd, den 4 Februarij 1796.

Wel behoorde Volkersz tot de goede, maar toch niet tot de uitmuntende predikers van zijn tijdperk. Eenige zijner leerredenen zijn met andere geschriften bewaard gebleven. Zij bestaan in: *Heilige leerredenen bij bijzondere gelegenheden, uitgesproken binnen Woerden, gedrukt voor de Luthersche kerk te Woerden*, Amst. 1771, — *De eeuwdag der vrije godsdienstoefening van de Luth. gemeente te Purmerende, gevierd* 16 *van Oogstm.* 1789, *in eene leerrede over Esai* XXXIII *vs.* 20, — *ziel der schriften van Lutherus of uittreksel uit zijne werken*

uit het Hoogd. Amst. 1791, — vertaling van *H. Meene, de ongegronde vraag, waarom de verrezen Jezus niet aan zijne vijanden verschenen zij, beantwoord*, ald. 1772.

Zie overigens: J. G. H. Reudler, de Evang. Luth. gem. te Woerden. Bijdragen van S. Jacobi en D. Nieuwenh. III blz. 149 verv. Domela Nieuweh. de Luth. Gem. te Purmerende, Bijdrag. V. blz. 78. Dezelfde, geschiedk. overzigt der predikw., Bijdr. VII blz. 125.

Cornelis Hugo Vonck werd te *Amsterdam*, waar zijn vader Wilhelmus Vonck [1]) predikant was, geboren. Aan het athenaeum aldaar en vervolgens te *Leiden* ontving hij zijne akademische opleiding. Drie dissertatien, *de Cyro typo Jesu Christi*, — *ad Psalm.* I, — *et ad Psalm.* XXX, werden aan de Hollandsche hoogeschool door hem verdedigd en verwierven hem de waardigheid van theologiae doctor.

Bijzonder was Alb. Schultens de leermeester van Vonck en deze had zich zoo grooten roem in het Oostersch verworven, dat de regering van *Amsterdam* hem in 1735 het professoraat daarin aan het athenaeum zijner geboortestad opdroeg. Hij aanvaardde het den 7 April van dat jaar met eene *Oratio de filici literaturae orientalis hac aetate conditione.* Met groote toejuiching werd de jeugdige geleerde in die betrekking ontvangen, en dat men ook elders prijs op zijne verdiensten stelde, blijkt daaruit, dat hij te *Harderwijk* ter vervulling van het Oostersch professoraat op de nominatie geplaatst werd. Buiten de reeds genoemde redevoering zijn ook van hem bekend: *Oratio funeb. in obitum Broekii*, 1739, — *Oratio de illustribus exemplis in historia sacra non parcius, quam profana obviis*, 1741.

Jammer, dat de avond van dezen geleerden man zoo donker was. Drukkende omstandigheden noodzaakten hem tot het besluit om zijn ontslag te nemen en voorzeker was de toestand, in welken hij zijne overige levensdagen doorbragt, weinig geevenredigd aan de verwachting, die hij eenmaal mogt koesteren.

Zie overigens: Lennepii memor. Amst. Ath. pag. 190 sqq. 245 sqq. Bouman, a. w. II. blz. 149.

Johannes van Voorts, den 17 Maart 1757 te *Delft*

[1]) Als proponent in 1696 te Bergen bevestigd en van daar vertrokken in 1699 naar Zutphen, in 1706 naar Enkhuizen, in 1707 naar Delft, in 1710 naar Amsterdam, waar hij in 1724 overleed.

geboren was een der voortreffelijkste godgeleerden van zijnen tijd. Aan de Leidsche hoogeschool verwierf hij zich, reeds als student, hoogen lof, en beoefende niet alleen de oude letterkunde en de eigenlijke godgeleerde wetenschappen met ongemeene vrucht, maar volgde ook de wijsgeerige lessen van van de Wijnpersse met hartelijke belangstelling. Vooral trok hem de uitlegging en kritiek, zoowel van het Oude, als van het Nieuwe Verbond aan. Eene belangrijke proeve van het wel slagen zijner akademische studien gaf hij in eene, op aansporing van J. J. Schultens geschrevene, *dissertatio de notabili correctionum Masorethicarum genere*, Lugd. B. 1778., die zeer belangrijk voor de kritiek des O. V. mogt genoemd worden.

In October 1778 werd de jeugdige geleerde tot predikant te *Hall* in *Gelderland* bevestigd, waar hij twintig maanden werkzaam bleef, van daar in 1780 naar *Wageningen* vertrekkende. In 1781 verwisselde hij deze standplaats met *Zierikzee*, waar hij tot 1788 bleef. In dat jaar ontving hij eene meer wetenschappelijke roeping, den man wel waardig, die niet alleen aan Leidens hoogeschool de wetenschappen met noesten ijver beoefend had, maar ook op zijne verschillende standplaatsen hierin was voortgegaan en daarvan reeds menig uitmuntend bewijs aan het publiek geleverd had.

Reeds toch had zijne verhandeling *ten betoge van de dwaasheid der twijfelzucht en onbezonnenheid van het meesterachtige beslissen omtrent godsdienstige voorstellen, nevens aanwijzing van den veiligen middelweg tusschen deze beide uitersten* [1]) den eereprijs bij Teyler's godgeleerd genootschap weggedragen. Ook het Haagsche Genootschap ter verdediging der christelijke godsdienst bekroonde in 1787 zijne verhandeling *over de betrekking en den invloed van het geloof der verborgenheden en andere betwiste leerstukken op onze gelukzaligheid*, en in 1788 zijne *Proeve over de echtheid en ongeschondenheid van Mattheus Euangelie, vooral van Matth.* XXVIII, *vs.* 19. Door dit alles toch werden bezorgers der Friesche hoogeschool genoopt hem tot hoogleeraar in de theologie en kerkelijke historie te benoemen.

Hij aanvaardde die eervolle betrekking te *Franeker* met

[1]) Werken van Teyl. godgel. genoots. 1787 Deel VII.

eene plegtige redevoering die, uit het latijn vertaald, het licht gezien heeft onder den titel: *Over de geschiktheid onzer tijden ter bevordering van de godsdienst*, Amst. 1797. De ondervinding leerde, dat men van van Voorst niet te veel gewacht had. Zijne school leverde uitmuntende kweekelingen en hij bleek in den vollen zin des woords een voortreffelijk theologant te zijn. Ook zijne rectorale oratie *de injusto theologiae Scholae contemtu* leverde aan wie haar hoorden, daarvan het bewijs.

Intusschen deden zich de toenmalige staatkundige gebeurtenissen ook aan onzen geleerde gevoelen en bewogen hem zijn professoraat, hoe lief het hem ware, vaarwel te zeggen en in 1798 het beroep der gemeente te *Arnhem* aan te nemen. Hier trad hij als kerkleeraar met al dien ijver op, welken hij op het akademisch gestoelte getoond had. Niet lang bleef echter de wetenschap van haren waardigen priester beroofd. In 1799 werd hij tot hoogleeraar in de christelijke oudheden en in de geschiedenis der christelijke leerstellingen te *Leiden* benoemd. Hoezeer de toenmalige omstandigheden hem slechts toelieten in de wijsgeerige faculteit zitting te nemen, was die benoeming hem echter hoogst welkom. Hij aanvaardde zijne betrekking den 1 Junij 1799 met eene *Oratio de Scriptorum veterum christianorum studio prudenter et liberaliter excolendo.*

Wel bevond zich van Voorst weder op eene hem waardige plaats, maar vooral gevoelde hij dit, toen hem in 1800 het onderwijs in de uitlegkunde van het Nieuwe Verbond werd opgedragen. Deze toch was zijne kracht en sterkte. Drie jaren later ging hij nu ook tot de theologische faculteit over.

Dertig jaren lang mogt *Leiden* zich gelukkig noemen in het bezit van eenen man, wiens roem onophoudelijk steeg. Driemalen bekleedde hij de rectorale waardigheid, haar voor de eerste maal (1803) nederleggende met eene oratio *de J. A. Ernesti optimo post Hugonem Grotium duce et magistro interpretum novi foederis*, Lugd. B. 1804, — de tweede maal (1809) met eene *Oratio de populari religionis christianae disciplina ex legitimae Sacrorum librorum interpretationis fonte praecipue haurienda*, Ibid. 1809, en eindelijk (1816) met eene *Oratio de commodis atque emolumentis, quae e singulari principum Europaeorum in religione christiana his*

temporibus profitenda, consensu sperare, et augurare liceat. Van 1815 tot 1820 bekleedde hij het ambt van akademieprediker. Toen droeg hij dit over aan van der Palm, zelf eerste bibliothecaris geworden zijnde.

In 1827 werd hem, volgens de bestaande wet op het hooger onderwijs, eene eervolle rust geschonken. Nogtans onttrok hij zich daarom niet geheel aan het akademisch onderwijs. Zelfs genoot hij het ongemeene voorregt om den 11 October 1828 plegtig zijne vijftig-jarige dienst als kerk- en hoog-leeraar te gedenken in eene *Oratio, qua memoriam beneficiorum Dei in munere publico, cum ecclesiastico, tum academico, decem lustra feliciter gesto in se collatorum solenniter celebravit*, Lugd. Bat. 1828 (ook in de *Annal. Acad. Lugd. B.* ejusdem anni). In zijne laatste levensjaren deden zich de bezwaren des ouderdoms gevoelen. Door velen hooggeacht, overleed hij den 29 Julij 1833.

Dat van Voorst een zeer geleerd en verdienstelijk man was, zal wel niemand onzer tijdgenooten, die eenigzins met de geschiedenis der godgeleerde wetenschappen bekend is, betwijfelen. Hij had inzonderheid al de begaafdheden en den aanleg, die hem tot uitmuntend Bijbeluitlegger konden vormen. Bijzonder was de uitlegkunde en de kritiek van het Nieuwe Verbond het hoofdvak zijner studien. Wij hebben reeds uit den titel van eene zijner redevoeringen gezien, hoe hij met onzen Hugo de Groot [1]) en met den voortreffelijken Ernesti was ingenomen. En zeker was van Voorst een uitmuntend schriftuitlegger, die, los van alle schoolsche vooroordeelen en alleen om de waarheid te zoeken, niet om, wat van te voren als waarheid aangenomen was, met verkrachting van woord en zin te bewijzen, het Nieuwe Verbond ontvouwde. Zijn scherpzinnige blik vormde hem tot een gelukkig, maar zijne bedachtzaamheid tevens tot een voorzigtig criticus, terwijl zijne zuivere taalkunde, grondige oudheidkennis en andere hoedanigheden hem tot den echt grammaticalen en zelfstandigen exegeet verhieven. Mogt het zijn, dat hij, de zoon der achttiende eeuw, zich nog niet in alle opzigten volkomen vrij bewoog, zijne school heeft

[1]) Hoe zeer hij onzen beroemden geleerde op prijs stelde, blijkt ook uit zijne in het Koninklijk Instituut gelezene verhandeling: *Over de letterkundige verdiensten van Hugo de Groot*, Amst. 1826.

mannen gekweckt, als Suringar, Borger, onzen nog levenden en den roem onzer godgeleerden zoo eervol handhavenden van Hengel en anderen. Ongetwijfeld zijn zij de beste en meest voldingende bewijzen van hetgeen van Voorst als exegeet en criticus van het N. V. was, maar, hoe weinig ook de zoo arbeidzame man door de pers gemeen gemaakt heeft, hebben wij echter aan hem te danken: *Annotationum in loca selecta N. Foederis tria Specimina* Lugd. B. 1811, — *Animadversiones de usu verborum cum praepositionibus compositorum in N. T., Pars.* I *et* II, Ibid. 1818.

Die grondige kennis van den Bijbel pastte van Voorst op zijne behandeling der dogmatiek toe. Even als Heringa te *Utrecht*, was het aan hem te danken, dat deze het schoolsche kleed afleide en zich vrij bewoog op het reine veld der christelijke waarheid. Ten dienste zijner leerlingen heeft hij uitgegeven een *Compendium theologiae Christianae* Lugd. B. 1808, 1814, 1827, telkens verbeterd, eene handleiding, die zich door volledigheid, juistheid, orde, helderheid en doelmatigheid niet alleen ten gebruike bij de akademische lessen aanprees, maar ook ter herinnering en overdenking bij meer gevorderden. In de werken van het Haagsche Genootschap voor 1794 is zijne *verhandeling ten betoge, dat God eigenlijk gezegde straffen op de overtreding zijner wetten gedreigd heeft en dat hij als Regter de zonden dadelijk straft*, opgenomen. In 1798 verscheen te *Leiden* zijne *verhandeling over de koninklijke waardigheid en opperheerschappij van Jezus Christus.*

Als predikant en als akademieprediker besteedde hij bijzondere zorg aan zijne leerredenen. Proeven daarvan zijn bewaard in *leerredenen bij bijzondere gelegenheden*, Rott. 1819. Van Chrysostomus heeft hij belangrijke uittreksels geleverd in *Joannis Chrysostomi selecta, Graece et Latine*, vol. I, 1827, vol. II, *Annotationem continens*, 1830, 's mans jongste arbeid.

Behalve het reeds genoemde zijn ook zijne aanspraken bij de promotie van de Heeren Dermout en Burgerhoudt *more majorum* (*Annal. Acad. Lugd. Bat.* 1825), met lof bekend.

Viermalen was hij praeadviserend lid der algemeene Synode en nam hij hartelijk deel aan hare werkzaamheden. Zijne belangstelling in den bloei der kerk openbaarde zich

in zijn voorstel om eenparigheid in het godsdienstig onderwijs te bevorderen [1]) en in zijn streven om de Indiën van goede predikanten te doen voorzien [2]).

Het Haagsche Genootschap, dat hem driemalen den eereprijs had toegewezen, genoot zijne onverdeelde belangstelling. Het telde hem van 1809 tot 1833 onder zijne directeurs. Meermalen werden de vergaderingen met aanspraken van hem geopend: in 1811 met eene *over eenige grondstellingen, die bij de voortgezette verdediging van den Christelijken godsdienst naar het blijvend doel des genootschaps moesten vaststaan en over de grondregels, die daarbij behooren in acht genomen te worden*; — in 1819 *over de steeds voortdurende behoefte van regte bijbelkennis bij alle in dezen tijd gunstig geoordeelde verschijnselen.*

Onderscheidene binnen- en buitenlandsche geleerde maatschappijen achtten het eene eere hem onder hare leden te tellen. De koning had hem met het ridderteeken van den Nederlandschen Leeuw versierd.

Zie overigens: Boekzaal 1833, II, blz. 224. Konst- en Letterb. 6 Aug. 1833, II D., blz. 82 verv. Siegenb. a. w. I, blz. 362, 365, 445, 446; II, 61, 62. Toev. en bijl. blz. 243, verv. 281. Nieuwenh. orat. in annal. Acad. Lugd. B. 1833—1834, pag. 24. Aanhangs. op Nieuwenh. woordenb. IX, bl. 270 verv. J. Prins en A. A. ter Hoeven, iets ter gedachtenis van den hoogleeraar J. van Voorst in het Nieuw Christ. Maandsch., VII, n°. 10, 1833. Ypeij en Derm. IV, blz. 446, 564. W. A. van Hengel, Memoria J. van Voorst. H. J. Roijaards, Haagsch genootschap, blz. 175 verv.

Dirk Cornelis van Voorst, in 1753 geboren, bekwaamde zich, evenals zijn jongere broeder, de zoo even vermelde Leidsche hoogleeraar, voor de predikdienst onder de Hervormden. Met geen minderen lust bezield en insgelijks met uitmuntende gaven en veelzijdige kennis versierd, aanvaardde hij haar in 1779 te *St. Anna ter Muiden*, van waar hij naar *Cadzand* vertrok. Van daar werd hij in 1785 naar *Hien* en *Doodewaard* beroepen. Daar tot 1793 werkzaam gebleven, begaf hij zich naar *Leiderdorp*. In 1796 viel hem echter ruimere werkkring ten deel. De Amsterdamsche gemeente begeerde hem tot haren leeraar en had het voorregt hem gedurende zeven en dertig jaar te bezitten. Helder van geest, vast van karakter, grondig ervaren in de

[1]) Synod. Hand. 1822, blz. 39.
[2]) Synod. Hand. 1825, blz. 16.

godgeleerde wetenschappen, geen vreemdeling op dat van menschelijke kennis in het algemeen, verdienstelijk prediker en onvermoeid werkzaam, genoot hij de hoogachting en toegenegenheid van velen. Als echtgenoot en vader verwierf hij zich regtmatige aanspraak op de liefde en dankbaarheid der zijnen.

Hij genoot het ongewone voorregt van tot in hoogen ouderdom de helderheid van zijnen geest te behouden. Nog was hij in werkelijke dienst, toen hij den 6 September 1833 overleed.

Van zijn talrijk kroost is een zijner zonen, de Amsterdamsche predikant J. J. van Voorst, hem op de kerkelijke loopbaan en in belangstelling in de wetenschappen gevolgd.

Mogt de roem van 's mans geleerdheid door den nog hoogeren roem van zijnen jongeren broeder overschaduwd worden, hij heeft desniettegenstaande eene eervolle plaats onder de Nederlandsche godgeleerden bekleed. Ook hij verwierf het eermetaal bij het Haagsch genootschap in 1797 op zijne *Verhandeling over de echtheid van het boek Job, verdedigd tegen Hufnagel en Doederlein*. Behalve eenige kleine geschriften, die hoofdzakelijk tot de geschiedenis van den dag behooren en de nakomelingschap minder belangstelling kunnen inboezemen, hebben wij aan den Amsterdamschen kerkleeraar van Voorst te danken: *Verklaring van Psalm* LXVIII, Utr. 1791, — *Bundel van uitlegkundige verhandelingen* Amst. 1791, — *Vijftal leerredenen*, Utr. 1792, — *De eenentwintigste vraag en antwoord van den Catechismus en het formulier van het Nachtmaal opgehelderd*, Amst. 1792, — *Uitlegkundig en Godgeleerd magazijn*, 4 St., Leid. 1792, — *Leerredenen en bidstond over den* XXV *Psalm*, ald. 1796, — *Vragen over de waarheden van de Chr. godsd.*, 2de dr. Amst. 1797, — *Is er openbare godsdienst en leeraars voor de godsdienst noodig?* Amst. 1797, — *Kan het Christendom zegevieren*, ald. 1808, — *De Bijbelminnaar*, Utr. 4 dn.

Zie overigens: Boekz. 1833, II, blz. 380, 508, 510, 521. Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb. IX, blz. 170.

Conradus Vorstius is den 19 Julij 1569 te *Keulen* geboren. Zijn vader, Diederik Vorst [1]), een man, tot den

[1]) De naam zijner moeder was Sophia Sterk.

handelsstand behoorende, was nog lid der Roomsche kerk, maar, op zijne reizen door *Frankrijk*, met de Protestanten en met hunne predikwijze bekend geworden, besloot hij zijnen zoon, ofschoon Roomsch gedoopt, Protestant te doen worden en aan de predikdienst toe te wijden. Ter bereiking van dit doel, hoewel het verborgen houdende, liet hij hem het onderwijs in de oude talen zoowel te *Keulen*, als te *Bedber* ontvangen en vervolgens zijne wijsgeerige of voorbereidende studiën te *Dusseldorp*, *Aken* en in zijne geboortestad voortzetten. Zoo wel slaagde hij hierin, dat men hem in 1586 de waardigheid van *artium magister* aanbood, maar, daar deze niet te verkrijgen was, tenzij men onder eede trouw beloofde aan de besluiten der Trentsche kerkvergadering, zag hij zich genoodzaakt die eere van de hand te wijzen.

Tot dus verre was de wetenschappelijke loopbaan van Vorstius gelukkig geweest, maar weldra veranderde dit. De geldelijke omstandigheden van zijnen vader waren verachterd en het bestrijden van de kosten zijner studiën onmogelijk geworden. De jeugdige geleerde trad dus in den handel en twee jaren lang hield hij zich daarmede bezig. Intusschen was het Johannes Badius, predikant onder het kruis te *Keulen*, die hem aanspoorde om zijne studiën voort te zetten. In 1589 begaf hij zich naar *Herborn*, waar hij den beroemden Piscator hoorde. Van daar vertrok hij in 1593, als leidsman van eenige aanzienlijke jongelieden, naar *Heidelberg*, waar hij in het volgend jaar de doctorale waardigheid in de theologie bekwam. Thans onderman hij, gelijk men toenmaals plagt, eene reis door *Duitschland*, *Zwitserland* en een gedeelte van *Frankrijk*. Overal verwierf zijne wezenlijke geleerdheid hem achting, zijne minzaamheid vrienden. Te *Bazel* verdedigde hij openlijk twee disputatiën, eene over de sacramenten en de andere over de oorzaken der zaligheid. Te *Genève* viel hem de onderscheiding van den grijzen Beza ten deel en het was op diens aanraden, dat hij voorlezingen over de theologie hield. Zoo welgevallig waren deze, dat men hem het professoraat in de godgeleerdheid aanbood. Hij meende echter daarvoor te moeten bedanken. Weldra opende zich dan ook een andere werkkring voor hem. De graaf van *Bentheim-Steinfurt* had eene

doorluchtige school gesticht en benoemde Vorstius tot hoogleeraar.

In 1596 aanvaardde hij zijne betrekking te *Steinfurt* en was daar ook sedert 1605 gewoon predikant. Hoezeer hij reeds hier te worstelen had met de beschuldiging van ketterij, vooral van Socinianismus, groeide nogtans dagelijks zijn roem aan en zocht men hem op vele plaatsen. Niet minder op aandrang van den graaf van *Bentheim*, als uit eigene beweging, sloeg hij in 1602 de hem door den beroemden Du Plessis de Mornay aangebodene hoogleeraarsplaats te *Saumur* af, in 1605 en 1606 die te *Marpurg*, en in het laatstgenoemde jaar nog die te *Hanau*.

Het was echter niet zijne bestemming om te *Steinfurt* te blijven. De bezorgeren der Leidsche hoogeschool droegen hem het door den dood van Arminius (1609) opengevallen professoraat op. Deze aanbieding van de zijde eener bloeijende akademie behaagde hem. Gaarne volgde hij die roepstem. En toch, wat hem eere en geluk scheen, werd voor hem de bron van bitteren jammer.

Vorstius was toen, ook in ons vaderland, als een zeer rekkelijk theologant bekend. Men wist, dat hij van Sociniaansche gevoelens verdacht was geworden, en men meende te moeten aannemen, dat hij die van Arminius was toegedaan. Geen wonder dus, dat de op hem uitgebragte keuze den contra-Remonstranten zeer mishaagde, en dat deze al hunne krachten inspanden om den man, in wien zij een' zoo gevaarlijken vijand zagen, van den Leidschen leerstoel te weren. Petrus Plancius, predikant te *Amsterdam*, ijverde hierin het meeste. Vorstius, een' reis naar ons vaderland gedaan hebbende, geraakte tweemalen met dezen leeraar in twistgesprek. Dit verhinderde echter niet, dat van staatswege bij den graaf van *Bentheim* zijn ontslag verzocht en dat dit door dezen toegestaan werd.

Thans zocht zijne tegenpartij eenen magtigen bondgenoot en vond dien in den Engelschen koning Jacobus I. Deze theologizerende vorst betuigde bij de Staten zijne hooge afkeuring van het op Vorstius uitgebragte beroep. Hij deed dit in de sterkste bewoordingen en verklaarde die keuze niet alleen allerverderfelijkst voor de Hervormde kerk, maar ook dat hij, zoo zij inderdaad gevolg had, den

Engelschen zou verbieden *Leiden* te bezoeken. Om zijne betuiging te krachtiger invloed te verzekeren, liet Jacobus de werken van den beroemden hoogleeraar openlijk te Londen verbranden.

Ongetwijfeld was dit het gevaarlijkste middel, dat tegen Vorstius kon worden aangewend. 's Lands Staten konden niet onverschillig zijn omtrent het zoo openlijk verklaarde gevoelen van den magtigen koning. Men besloot dus Vorstius niet als hoogleeraar te doen optreden, maar hem zijne jaarwedde te verzekeren en voorloopig *Gouda* als woonplaats aan te wijzen.

Vorstius, die zich reeds te *Leiden* had gevestigd, vertrok met zijn gezin naar *Gouda*, waar hem de bescherming der Staten van *Holland* werd toegezegd. Wel had hij die noodig, want hij was in bitteren haat gebragt en de ketternaam werd hem algemeen toegeworpen. Zeer velen mishaagde de losheid, waarmede hij godgeleerde onderwerpen had behandeld en bleef behandelen, maar meest zijne Remonstrantsch-gezindheid. Meermalen nam hij dan ook de pen op om hen te bestrijden of zich zelven te verdedigen.

Intusschen genoot hij te *Gouda* veiligheid tot den jare 1619. Toen werd, op last der algemeene Staten, aan de Dordsche Synode het onderzoek zijner theologische stellingen opgedragen. Wel schreef de bedreigde man aan de hooge kerkvergadering en bood zelfs aan zijne pen tegen de Socinianen te voeren, doch dit baatte hem weinig. Het oordeel van al de Synodale leden, zoowel uit- als inlandsche, vooral dat der Engelsche, was hoogst ongunstig. Zeker zijn de Dordsche vaderen hierbij niet van overijling te beschuldigen, want de behandeling der zaak hield hen onderscheiden zittingen bezig. Eindelijk bragten zij in den namiddag van den 4 Mei 1619 een gemotiveerd oordeel uit, waarbij zij Vorstius zoowel het hoogleeraars- als het predikambt onwaardig verklaarden en de Staten verzochten dien schandvlek uit de Gereformeerde kerk te weren. Zij verklaarden den hoogleeraar niet alleen aan de Remonstrantsche gevoelens schuldig, maar ook, dat hij omtrent de voornaamste stukken der godsdienst, het wezen van God, de Drieëenheid, de Godheid van Christus, de regtvaardigmaking enz. veel in twijfel gesteld of verkeerd voorgedragen

had, en dat hij, zoo hij al geen Sociniaan was, nogtans de verderfelijke blasphemie van Socinus zeer nabij kwam.

Het synodale oordeel werd niet alleen door de Staten bekrachtigd, maar aan Vorstius ook het verblijf binnen de vereenigde gewesten ontzegd. Zes weken werden hem gegund om zich tot zijn vertrek voor te bereiden. Voorzien van een gunstig getuigschrift omtrent zijnen levenswandel, vertrok hij uit *Gouda*. Drie jaren lang leidde hij nu in ons vaderland een zwervend leven, zich meestal te *Utrecht* of in den omtrek dier stad ophoudende, maar meermalen vervolgd en bedreigd. Inmiddels had de graaf van *Bentheim* hem weder naar *Steinfurt* genoodigd. Liever gaf hij echter gehoor aan de gunstige aanbiedingen van den hertog van *Holstein*. Eenige dagen bij onzen Vondel, die hoogelijk met hem was ingenomen, te *Amsterdam* doorgebragt hebbende, werd hij door dezen naar *Hoorn* geleid. Hier begaf hij zich den 4 Junij 1622, met de Remonstrantsche predikanten Rijkwaert en van Sijl, scheep naar *Tonningen*. Allerminzaamst werd hij door den hertog van *Holstein* ontvangen en, na zooveel onrust, scheen hem zoete rust te wachten. Blijde dag was het voor hem, toen hij door de nog onverwachte komst zijner echtgenoot en kinderen verrast werd. Maar nog dienzelfden dag gevoelde hij zich ongesteld. Zijn toestand verbeterde niet, maar eene hevige ziekte van tien dagen sleepte hem op den 9 October 1622 ten grave. Zijn lijk werd van *Tonningen* naar *Frederikstad* vervoerd, waar het ter aarde werd besteld op de plaats, op welke later de Remonstrantsche kerk verrees. De rector Gualtherus hield eene lijkrede over hem.

Dat Vorstius een zeer geleerd, zelfstandig en werkzaam man was, is boven allen twijfel verheven. Zeker is het evenwel, dat hij tot die geleerden behoorde, die hunne gedachten, zonder ze genoegzaam gewogen te hebben, of zonder zelve van de waarheid en juistheid daarvan overtuigd te zijn, aan de wereld mededeelden. Evenmin is het te ontkennen, dat zijne gevoelens, niet alleen wat de bekende vijf artikelen aangaat, maar ook in andere opzigten niet overeenstemden met de leer der Hervormde kerk. Zijn groot gebrek was vooral, dat hij twijfelzucht in de hand werkte en zijne denkbeelden en inzigten onbekookt, zooals men

zegt, en vaak niet zoo verkeerd gemeend, als zijne vijanden beweerden, aan de pers toevertrouwde. Het oordeel der Dordsche Synode mogt streng zijn, maar het was niet ongegrond. Nogtans is het aan te nemen, dat zijn lot in ons vaderland, althans tot 1619, gunstiger zou geweest zijn, zoo Jacobus I het harnas niet tegen hem hadde aangegord.

Zeer groot is het getal der door hem uitgegevene werken. Onder zijne dogmatische en polemische geschriften rangschikken wij: *Disputationes de variis theologiae locis*, 1594, 1612, — *Idea seu brevis Synopsis totius S. theologiae*, — *Notae in F. Socini disput. de Jesu Christo servatore*, — *Disputationes de Deo*, Stenf. 1602, — *Tractatus theol. de Deo sive de natura ex attributis Dei*, ibid. 1610, Hanov. 1616, — *Apologetica exegesis sive plenior declaratio locorum aliquot, quae ex libro de Deo sive de natura etc. excerpta, eique pro erroneis imposita sunt*, Hanov. 1610, — *Confessio de justitia Dei, merito et satisfactione Christi, fide justificante*, 1611, — *Parascene ad amicam collationem cum clar. theologo D. Joan. Piscatore super notis hujus ad loca quaedam ex illius tractatu de Deo, ex exegesi apologetica pridem excerpta*, Goudae 1612, — *Amica collatio cum clar. theol. J. Piscatore super notis hujus ad illius tractatum de Deo, ubi variae quaestiones theologicae maxime de praedestinatione ex Dei attributis*, Goudae 1613, — *Amica duplicatio ad D. J. Piscatoris apologeticam responsionem et notas ejusdem, amicae collationi oppositas; una cum appendice sive paralipomenis ad tripartitam responsionem apologeticam D. Piscatoris*, Goudae 1617, — *Plenior Idea doctrinae Joan. Piscatoris de praedestinatione*, ibid. 1618, — *Examen tractatus J. Piscatoris de divina praedestinatione*, ibid. 1618, — *Fidei confessio de Deo et filio ejus, manu ipsius moribunda exarata et subsignata*, — *Catalogus errorum D. Sibrandi Lubberti ex ejus libello dicto: declaratio responsionis D. Vorstii*, Stenf. 1611, — *Prodromus plenioris responsi ad declarationem S. Lubberti et cautionem ministrorum Leovardiensium etc.* Lugd. B. 1612, — *Paraenesis ad S. Lubbertum, qua ejus injuriae et calumniae refutantur*, Goudae 1613, — *Scholiae ἀλεξίκακα (malorum depulsoria) ad D. S. Lubberti commentarios de praedestinatione etc.*, Goudae 1614, — *Responsio modesta ad articulos ex Anglia transmissos*, 1611, — *Ora-*

tio apologetica ad ordines Holland. et Westfris., Lugd. B. 1612, vertaald in het Hollandsch, 's Gravenh. 1612, — *Podromus adversus criminationes fratrum quorumdam*, — *Responsum plenius ad criminationes fratrum quorumdam*, — *Responsio ad Matthaei Sladi, quam vocat, cum eodem Vorstio disceptationem scholasticam*, Goudae 1615, — *Apologetica responsio ad ea, quae Festus Hommius ipsi impegit in libro Controversiarum Belgicarum*, ibid. 1618. — Eene in het Duitsch geschrevene verhandeling over ware en valsche verdraagzaamheid, — eene in het Hollandsch geschrevene apologie tegen de predikanten van Leeuwarden.

Vorstius scherpte ook zijne pen tegen de Roomschgezinden in: *Enchiridion contraversiarum inter Euangelicos et Pontificios seu index errorum ecclesiae, una cum antidoto cuique capiti subjecto, ex quatuor tomis disputationum Roberti Bellarmini excerpt.*, Stenf. 1604, Hanov. 1608, — *Tesseradecas anti-Pistoriana h. e. Responsio ad librum J. Pistorii, quem de* 14 *in religione contraversis articulis A^o.* 1599 *edidit*, Pars. I et II, Hanov. 1607 [1]), — *Apologia pro ecclesiis orthodoxis, in qua tres primi fidei nostrae articuli plenius examinantur contra jesuitarum theses*, Stenf. 1607, — *Deatribe epistolica cum jesuitis*, — *Disputationes variae de causis justis ac necessariis hactenus ab Euangelicis deserti et porro a piis omnibus deserendi Romani Papatus. Operis inchoati*, pars I, Stenf. 1608—1611, — *Epistolica dissertatio inter C. Vorstium et P. Lotzium de transsubstantione etc.* Hanov. 1609, — *Antapodixes de tribus primis fidei articulis sive contrariae demostrationes tres, quibus totidem jesuiticae apodixis a B. D. adversus apologiam emissae breviter refutantur*, Hanov. 1609, — *Robertus anti-Bellarminus contractus h. e. compendiosum examen controversiarum inter Euangelicos et Pontificios, prout eas Rob. Bellarminus* 4 *disputationum suarum tomis complexus est*, Hanov. 1610.

Als exegeet heeft onze geleerde zich doen kennen eenigzins ook in: *de auctoritate S. Scripturae, opusculum his temporibus utilissimum, quem admodum intelligi potest ex prae-*

[1]) Pistorius, een beroemd controversist, vooral bestrijder der Socinianen, was geboren in Hessen ten jare 1546 en is overleden te Freiburg in 1608. Hij was doctor in de theologie, eerst raad van den markgraaf van Baden-Durlach, later van keizer Rudolph II.

cipuis rerum, quae in ipso tractantur, capitibus, Stenf. 1611, maar vooral in: *Commentarius in N. T.* Herborn. 1621, en in *Commentarius in omnes epistolas Apostolicas*, (*exceptis secunda ad Titum, ad Phil. et ad Hebr.*) Amst. et Hard. 1631.

Behalve eene lijkrede op den graaf van Bentheim zagen nog van hem het licht: een Duitsch gebedenboek, — *Oratie tot verantwoordinghe, ghedaen van C. Vorstius*, s' Gravenh. 1612, — *Compendiolum doctrinae ecclesiae Christianae, nunc in Polonia potissimum florentis*, 1630, het Holl: onder den titel: *Cort begryp van de christelijcke religie.* Intusschen is het niet zeker, dat dit laatste geschrift van hem is.

Zie overigens: Marci Gualtheri oratio de vita et obitu C. Vorstii, Frederikst. 1624. Alma Acad. Leid. pag. 58 sqq. Brandt op het register. Bayle, IV. pag. 2841 suiv. Paquot III. pag. 78 suiv. Vaderl. Woordenb. XXX blz. 11 verv. Ypey en Derm. II. blz. 198, 234, 238. Siegenb. a. w. I. blz. 89 verv. 93 verv. II. Bijl. en Toev. 95 verv. Acta Synod. Dordr. Sess. 149, 150, 151 et 152. in de Holl. vertaling, Dordr. 1621 in folio, blz. 361 verv.

Willem Henricus Vorstius, zoon van den hierboven vermelden hoogleeraar, is waarschijnlijk te *Steinfurt* geboren Zooveel is zeker, dat hij zich met ijver op de godgeleerde wetenschappen heeft toegelegd en dat hij de gevoelens der Remonstranten was toegedaan. In 1642 aanvaardde hij de betrekking van leeraar bij hunne gemeente te *Leiden* en bleef daarin volharden, niettegenstaande hem in 1640 het verblijf in die stad ontzegd was. Hij deelde dus niet in het genot van de verzachting der tijden. Vermoedelijk heeft hij meest te *Warmond* gepredikt en is de vervolging, waaraan hij in betrekkelijken zin bloot stond, niet alleen door den verketterden naam, welken hij droeg, veroorzaakt, maar ook door dat hij zelf van Sociniaansche gevoelens verdacht werd. Hij overleed den eersten October 1652. Zijne geleerdheid wordt geroemd en vooral zijne ervarenheid in de Rabbinistische geschriften.

's Mans werken bestaan in: *Constitutiones de fundamentis legis Rabbi Mosis, Latine redditae per G. Vorstium, C. F., additis quibusdam notulis et Abravanelis scripto de fidei capite*, Amst. 1638, Fran. 1684, — *Disceptatio de verbo vel sermone Dei, cujus creberrima fit mentio apud paraphrastas chaldaeos, Jonathan, Onkelos, et Thargum Hierosolymitanum.* Irenop. 1643, — *Chronologia Sacra-Profana,. a Mundi conditu ad ann. M.* 5352 *vel Christi* 1592, Lugd. B. 1644, —

Capitula R. Elieser, continentia inprimis succinctam historiae sacrae recensionem circiter 3400 annorum, sive a creatione usque ad Mardocheai aetatem; cum veterum Rabbinorum commenriis ex Hebraeo in Latinam translatis, Ibid. 1644, — *Schriftelijke verhandelingen tusschen de contraremonstranten en Remonstranten te Utrecht, nopende de onderlinge verdraagzaamheid voorgevallen.* Ook wordt aan hem toegeschreven, doch, volgens sommigen, te onregt: *Bilibra veritatis et rationis*, Freistad. (Amst.) 1700.

Zie overigens: Bayle IV. pag. 2846. Paquot III pag. 86 Suiv. J. Tideman a. w. blz. 86. Vaderl. Woordenb. XXX. blz. 19.

Jacob Hendrik Vorstius, te *Kleef* geboren, genoot zijne opleiding niet alleen bij den Lutherschen predikant te *Groningen*, Jacob Muller, maar woonde ook van 1757 tot 1761 de akademische lessen aldaar, bijzonder die der theologische hoogleeraren, bij. Vervolgens bezocht hij gedurende één jaar de hoogeschool te *Helmstad*, van waar hij, wegens het gebrek aan proponenten bij zijne gezindte spoediger moest terugkeeren, dan zijn oorspronkelijk plan geweest was. In 1762 aanvaardde hij de predikdienst te *Monnikendam*. Drie jaren bezat deze gemeente in hem eenen ijverigen leeraar. Toen (1765) vertrok hij naar *Alkmaar*, hetwelk hij in 1769 verliet om zich naar *'s Gravenhage* te begeven. Hier volgde hij (1774) de roepstem naar *Amsterdam*. Niet lang mogt men daar de vruchten van zijnen arbeid genieten, want hij overleed in 1783.

Hij was, onder de Lutherschen, een der meest welsprekende kanselredenaars van zijnen tijd. Zijn stijl munt door eenvoudigheid en deftigheid uit, maar desniettegenstaande is, wat ons ter hand kwam, niet vrijtepleiten van zekere omslagtigheid. Bovendien was hij een zeer geleerd man. Getuigenis hiervan geven zijne *Lijkrede op zijnen ambtgenoot J. Mulder*, Amst. 1776, en *Feestrede bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het weeshuis te Amsterdam*, 1778.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, aanteek. omtrent de gemeente te *Monnikendam* enz. in de Bijdr. van S. Jacobi en D. Nieuwenh. V. blz. 59, en dezelfde geschiedk. overz. van de pred. bij de Luth. ald. VII. blz. 83 verv.

Henricus Vos, die in 1642 te *Amsterdam* het levenslicht zag, bezocht op zijn zevende jaar de latijnsche scholen zijner geboortestad en vervolgens die te *Utrecht*. Veer-

tien jaren oud begaf hij zich naar het gymnasium te *Soest*, hetwelk hij verliet met het verdedigen eener *Disputatio de bona conscientia, publico examini submissa sub praesid. Magist. J. Andreae.* Nu vertoefde hij één jaar op de hoogeschool te *Giessen* en daarna nog één op die van *Straatsburg*, waar hij tweemalen in de hoofdkerk predikte. Als proponent predikte hij eenigen tijd te *Enkhuizen* en te *Amsterdam*, tot dat hij in 1669 het leeraarsambt aanvaardde bij de Luthersche gemeente te *Zwolle*. Van 1670 tot 1678 was hij bij die van *Leiden* werkzaam. In het laatstgemelde jaar nam hij het beroep naar *Amsterdam* aan, waar hij in 1708 overleden is.

Vos was bij zijn kerkgenootschap zeer gezien en had daarop, als man van uitgebreide kennis en onvermoeiden ijver, aanspraak. Als prediker was hij geacht. Zijne leerredenen staan ongetwijfeld boven andere van die dagen, maar zij lijden aan onkieschheid van voorstelling en uitdrukking.

Zijne geschriften bestaan in: *Disputatio philol-theosoph., de philosophia, articulum de mysterio S. S. trinitatis ministrante, in tractatu phil. theos. Rudraffii,* vol. II. pag. 19 sqq., — *Treurgalm in de Eerenkrants ter gedagtenis van Ds. J. E. Blum*, Ams. 1683, — *Lijkrede op J. G. Hunsler, predikant te Gouda*, 1695, — *Lijkrede op J. Boeken, over Phil.* I. *vs.* 21—23, Rott. 1697, — *Theologia metrica, ofte Godgeleerdheid: Na den inhoud en in gelijkformigheid van de leere in de onverand. Augsb. belijdenisse begrepen ende uit Gods woord op bekende sangwyse gebragt*, Amst. 1699, Gouda 1705, — *Heylbron ofte levenswelle, zijnde eene lykrede op H. van Born, over Ps.* XXXVI, *vs.* 10, Amst. 1701 2e dr., — *Predikatie over Jes.* LXVI *vs.* 24, *van de ziele in de Hel*, ald. 1709, 1729, — de vier-regelige puntdichten en verdere metrische verklaringen onder de platen van Romeijn de Hooge, uitmakende alle de voornaamste Historien des O. en N. T. behoorende tot de folio uitgave van den Nederl. Luth. Bijbel bij J. Lindenberg te *Amsterdam*.

Zie overigens: D. Nieuwenh. aanteek. omtrent de Luth. Gem. te *Leiden*, in de Bijdr. van S. J. en D. N. V. blz. 35 verv. Dezelfde, geschiedk. overg. der pred. bij de Luth. ald. VII. blz. 32, 42.

Johannes Henricus Vos, zoon van den hierboven vermelden Amsterdamschen predikant, werd in 1712 tot leeraar bij de Luthersche gemeente te *Amersfoort* beroepen en ver-

trok in 1715 naar *Hoorn*, waar hij in 1752 overleed.

Hij heeft twee leerredenen uitgegeven. De eerste had tot titel: *het jubilerend Sion binnen Hoorn: jubelpredikatie over Ephes. I vs.* 3 *ter gedachtenis van het eeuwgetyde sedert hetwelk de Hoornsche gemeente met vaste leeraars was bediend*, Amst. 1728, en de andere: *jubilé-predikatie van de overlevering der Augsb. Confessie*, 1730.

Zie overigens: Domela Nieuwenh. de Luth. Gem. te *Amersfoort* in de Bijdr. van S. J. en D. N. II. blz. 102.

Willem de Vos, in of omstreeks 1738 geboren, was een der meest geachte Doopsgezinde godgeleerden van zijn tijdperk. In 1760 aanvaardde hij het leeraarsambt bij de gemeente op het klein Heilig land te *Haarlem*. In 1762 vertrok hij naar *Amsterdam* bij de gemeente op het *Lam*. Hier bleef hij eene halve eeuw met eere en trouw werkzaam, niet alleen in zijne gemeente, maar in al, wat zijne gezindte en wat *het schoone en goede* aanging, hoog en hartelijk belangstellende. Hij behoorde dan ook tot de eerste bestuurders der Doopsgezinde Societeit. In hoe hooge achting hij bij zijne broederschap stond, bleek, toen men hem in 1786 het professoraat bij hare kweekschool aanbood. In 1814 bekwam hij eene welverdiende ruste, van welke hij nog geruimen tijd genot had. Hij overleed den 8 Januarij 1823.

Hij was niet alleen een geleerd en ijverig man, maar ook regtschapen, minzaam en al zijne krachten toewijdende aan de opbouwing van het rijk van licht en waarheid, en aan de beschaving en het geluk zijner medemenschen. Meermalen werden verhandelingen van zijne hand met den eereprijs onzer geleerde en verdienstelijke maatschappijen bekroond. De Hollandsche maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* wees hem in 1767 haren gouden penning toe voor de beantwoording der vraag: *is het geoorloofd in onzen handel en wandel met de onkunde van onze medemenschen ons voordeel te doen? Zoo ja, in welke gevallen en in hoeverre?* — en drie jaren later haren zilveren aan zijne verhandeling *over de vereischten tot de kunst van waarnemen en hoeveel dezelve kan toebrengen tot volmaking van het verstand.* Bij Teylers godgeleerd genootschap verwierf hij driemalen het accessit of den zilveren penning, namelijk in 1789 op zijne *verhandeling*

over de duidelykste verklaring en het bondigste bewijs van de aannemelijkheid des Protestantschen grondregels, dat ieder christen, zijns verstands magtig, geregtigd en naar zijne bekwaamheid verpligt is om in zaken van godsdienst voor zich zelven te oordeelen, — in 1791 op zijne beantwoording der vraag: *in welke gevallen en in hoeverre Christus en de Apostelen zich in prediking en schriften naar de toen heerschende volksbegrippen geschikt hebben?* — en in 1795 op zijne verhandeling *nopens het in- en uitwendig bewijs voor de goddelijkheid der Christel. leer en het verband, waarin het laatste met het eerste al of niet kan geacht worden te staan.* Bestuurderen van het Stolpiaansch legaat wezen in 1797 aan 's mans verhandeling *over de verschillende volkskarakters en derzelver natuurlijke en zedelijke oorzaken* het accessit toe. Ook de Maatschappij tot nut van 't algemeen bekroonde in 1801 zijn geschrift *over het schadelijke der vooroordeelen omtrent het horoskooptrekken en planeetlezen, met een kort en zeker betoog, dat noch cometen, noch planeten op de lotgevallen der menschen eenigen onmiddelijken invloed kunnen hebben.* En in 1804 schonk het Utrechtsche genootschap zijnen dubbelen gouden eereprijs, bij loting aan zijne verhandeling *over de beste middelen om de duellen of tweegevechten voor te komen en te weren, wanneer het gevoelen in een land heerschende is, dat het schandelijk zoude wezen wegens zekere beledigingen den belediger niet uit te dagen tot een tweegevecht of, uitgedaagd zijnde, hetzelve niet aan te nemen*, Utr. 1805.

De Vos heeft verschillende belangrijke stukken in de Nederlandsche tijdschriften geplaatst. Bovendien kennen wij van hem: *Leven en karakter van A. Hulshoff*, Amst. 1796.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Holl. enz. II, blz. 103, 110, 127, 150. Nieuwenh. woordenb. VII, blz. 203 verv.

Sasbout Vosmeer, te Delft in 1548 geboren, had zijne eerste opleiding in ons vaderland genoten en werd vervolgens door de Jezuiten onderwezen. Een man, van uitgebreide kennis, onvermoeide werkzaamheid en warme belangstelling in den bloei zijner kerk zijnde, zag hij zich in 1583 tot vicaris van het Utrechtsche aarts-bisdom en in 1589 tot pauselijken vicaris in de vereenigde Nederlanden benoemd.

Hoogst moeijelijk was het waarnemen dezer betrekking in

eenen tijd, in welken de Roomsche kerk in ons vaderland haar diepste verval beleefde en allen, die voor haar ijverden, gevaren bedreigde. De nieuwe vicaris vond dan ook alles in den meest hagchelijken toestand. Leken en geestelijken waren moedeloos en zelfs van de laatstgenoemden slechts weinig aanwezig. De meesten waren gevlugt. In weerwil van deze onrustbarende omstandigheden sloeg Sasbout met waarlijk lofwaardigen ijver de handen aan het werk. Hij wist nieuwen moed in de harten te storten, de uitgeweken priesters terug te roepen en andere geestelijken, vooral monniken, ook jezuiten, herwaarts te voeren en de verbrokene orde en tucht te herstellen. Hoezeer van geen sterk gestel, ontzag hij ter bereiking van zijn doel geene vermoeijenissen. Des te meer verdient hij in dit opzigt lof bij den onpartijdigen geschiedschrijver, omdat het ontegensprekelijk blijkt, dat hij inderdaad een zeer vroom man was, die niet uit eigenbelang, maar uit waarachtig beginsel handelde.

Den toestand zijner kerk in Nederland in vele opzigten verbeterd hebbende, zag hij echter de gelegenheid ontbreken om een der sacramenten, namelijk het vormsel, te bedienen. Dit toch stond alleen eenen bisschop vrij en deze werd niet onder het gebied der Staten gevonden. De Nederlandsche godgeleerde, Janssonius, toen aan de Leuvensche hoogeschool vertoevende, beijverde zich om daarin te voorzien. Sasbout zelf begaf zich naar *Rome* en werd in 1602 tot aartsbisschop van *Philippi* gewijd. Eigenlijk bedoelde men hem op den Utrechtschen zetel te verheffen, maar vreesde met hiervoor openlijk uit te komen, het Nederlandsche Staatsbewind te zullen verbitteren. Het hof van *Brussel* en ook zijn grafschrift kenden hem den titel toe van aarts-bisschop van *Utrecht*.

In het vaderland teruggekeerd, gaf de kerkvoogd een aantal verordeningen, welke evenzeer van zijnen goeden wil, als van zijne gehechtheid aan *Rome* getuigen. Het was er echter verre af, dat hij bij zijne geloofsgenooten, vooral bij de ordesgeestelijken en de jezuiten, die medewerking vond, waarop hij gehoopt had. Daarenboven trok zijn met de bestaande wetten strijdige ijver de aandacht van 's lands hooge regering tot zich. In 1602 werd hij schuldig verklaard aan gekwetste

majesteit. Men verklaarde al zijne bezittingen, die zeer aanzienlijk waren, verbeurd en bande hem ten eeuwigen dage buiten *Holland*, *Zeeland* en *Friesland*. Meestal bevond hij zich te *Keulen*, maar niet zeldzaam begaf hij zich, in weerwil van het dreigend gevaar, naar het vaderland, zich somwijlen te *'s Gravenhage* ophoudende. Niet ontmoedigd, ging hij ijverig op den ingeslagen weg voort, den toestand zijner kerk meer en meer door verscheidene voorschriften ordenende, en door het schrijven van een ongemeen groot aantal brieven zijne geloofsgenooten opwekkende. Ongetwijfeld zijn deze, voor zooverre zij bewaard zijn, van hoog belang voor de geschiedenis der Nederlandsche Roomsche kerk. Wij mogen het reeds uit dat afleiden, wat van Heussen in *Batavia Sacra* heeft overgenomen. Meest echter hebben wij het bejammerd het verslag niet te kennen, hetwelk hij omtrent den toestand der Nederlandsche zending in 1610 naar *Rome* zond en vermoedelijk daar nog berust.

Sasbout wekte niet alleen zijne onderhoorigen tot het waarnemen hunner herderlijke pligten op, maar te *Lingen* en te *Oldenzaal* gaf hij zelf daarvan, gedurende eene hevige pestziekte, het voorbeeld. Onafgebroken bleef hij dan ook volharden in het nemen van maatregelen ter verbetering der geestelijken en hij liet zich hierbij door geene tegenwerking afschrikken.

Door velen geacht, overleed Sasbout den 3 Mei 1614.

Zie overigens: Bat. Sac., I, blz. 394 verv. (folio uitg). Mijne Nederl. Kerkgesch. na de Herv., I. blz. 46 verv.

Hermanus Voster, in 1714 als proponent tot predikant bevestigd te *West-Vlieland*, van daar in 1719 naar *Klein-Ammers* en weder van hier in 1725 naar *Schoonhoven* vertrokken, waar hij in 1726 overleed, heeft het licht doen zien: *Op de gebouwde kerk te West-Vlieland.*

Zie overigens: Veeris, van Maurik.

Emo Lucius Vriemoet, in 1699 te *Embden* geboren, volbragt zijne akademische studiën te *Utrecht*. Toen reeds openbaarde zich zijne zucht voor de oostersche talen en zoo groot was de achting, welke hij den beroemden Reland toedroeg, dat zijne aandoening hem, bij het ter aarde bestel-

len van dezen geleerde, bewusteloos in diens graf deed nederstorten.

In 1722 proponent geworden, werd hij in 1724 te *Loenen aan de Vecht* beroepen. Hier bleef hij tot 1727, toen hij het beroep naar *Harlingen* aannam. Hij was nogtans niet bestemd om op de kerkelijke loopbaan te volharden. Reeds in 1725 toonden bezorgeren der Geldersche hoogeschool, door hem op de nominatie voor het professoraat in de godgeleerdheid en oostersche talen te plaatsen, Vriemoet eenen meer wetenschappelijken werkkring waardig. Weldra opende zich die dan ook voor den geleerden man. In 1730 werd hij tot hoogleeraar in de oostersche talen te *Franeker* benoemd. Den 15 Maart 1731 hield hij zijne inwijdings-redevoering: *De gentium et Christianorum quorundam conviciis in Judaeos ex ignorantia rerum orientalium maximam partem ortis.* In 1740 werd hem ook het onderwijs in de Hebreeuwsche oudheden opgedragen. Reeds in 1738 was hem honoris causa de doctorale waardigheid in de theologie opgedragen.

Met grooten lof was Vriemoet aan de Friesche hoogeschool werkzaam, zich, niet alleen in zijne lessen, maar ook in menig belangrijk geschrift, als een ijverig beoefenaar der oostersche talen, vooral van het arabisch, leerende kennen. Den 15 Junij 1760 ontroofde de dood hem aan de akademie en aan de wetenschap.

Men heeft aan den geleerden en werkzamen man te danken: *Disputatio de terrae filiis*, Traj. ad Rh. 1719, — *De Schiloh, Judae illustri germine*, ibid. 1722, — *J. Altingii Grammatica Hebraïca et J. Buxtorfii syntaxis contracta: adjunctum est breve schema S. theologiae ex dictis Veteris Testamenti*, Fran. 1733, — *Arabismus, exhibens grammaticum Arabicam novam. Accessere monumenta quaedam Arabica, una cum notis miscellaneis et glossario Arabico-Latino*, ibid. 1733, — *Thesium ex omni philologia Sacra Specimina quatuor,* ibid. 1735—1737, — *Disputationes duae ad Psalm.* CXXXIII, ibid. 1736, — *Oratio de vita et meritis Clar. Alberti W. Melchioris, S. theol. et hist. eccles. in ill. Frisiorum Academia profess. publici*, ibid. 1738, — *Observationum miscellanearum, argumenti praecipue Philologici et theologici, liber.* Leovard. 1740, — *Disputatio de angelo Gabriele nuntio et Spiritu S. auctore mirandi conceptus Mariae ad Luc.* I. *vs.* 26—35. Fran.

1740, — *Disputatio de Psalmi* LXXXVII *inscriptione, argumento, et dispositione prophetica*, ibid. 1741, — *Tirocinium Hebraïsmi; in quo continentur breve glossarium Hebraïcum: dicta theologiae dogmaticae veteris testamenti Hebraice et Latine: item adnotationum ad canones grammaticos specimen*, ibid. 1742, — *Ad dicta classica theologiae dogmaticae veteris Testam. selecta, adnotationis philologico-theologicae*, Fran. 1743—1747—1757, — *Oratio de academiae Frisiacae, superiori praecipue anno, fortunis et pro tuenda vera libertate theologica contra protervam licentiam*, Gron. 1744, — *Thesium controversarum ad antiquitates Israeliticas, et selecta loca V. Testamenti decades* 150, Fran. 1745—1749, — *Theses selectae de maxime controversis antiquitatum Israeliticarum, ad usum annuae disputationis domesticae*, ibid. 1747. Behalve nog eenige andere akademische geschriften, hebben wij van hem de voor de geschiedenis der wetenschappen in *Nederland* zoo belangrijke werken: *Series professorum et lectorum, nec non secretariorum et bibliothecariorum academiae Frisiaae*, Fran. 1745, — *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leov. 1758.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. Fris. pag. 824 sqq. Aegid. Gillesen, Oratio fun. in obitum E. L. Vriemoetii, Fran. 1760. Paquot II. pag. 94 suiv. Bouman, Geschied. der Geld. hooges. II. blz. 55 en 113.

Albertus de Vries, in 1773 geboren, is op drieentwintigjarigen leeftijd proponent geworden en in 1797 tot predikant bij de Hervormde gemeente te *Poortugaal* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1801 naar *Streefkerk* en van hier in 1804 naar *Enkhuizen*. Naar *Rotterdam* beroepen, werd hij aldaar den 26 April 1807 bevestigd. Rijkelijk deelde hij in de achting en liefde zijner gemeente, wier belangen hij ijverig voorstond. Wat de uitbreiding van het Christendom kon bevorderen, werd door hem met hartelijkheid ondersteund. De koning schonk hem het ridderteeken van den Nederlandschen leeuw. Hij overleed den 24 Januarij 1747.

Slechts twee *Leerredenen* hebben van hem het licht gezien, die nog na zijnen dood te *Rotterdam* herdrukt zijn.

Zie overigens: Boekzaal 1847, I. D. Harderwijk, a. w. blz. 110.

Gillis de Vries, in 1580 of 1590 te *Deventer* geboren, nam de orde der kruisdragers te *Keulen* aan, waar hij ook tot baccalaureus in de theologie werd bevorderd. In onderscheidene betrekking was hij in verschillende kloosters van

zijne orde werkzaam. In 1645 was hij prior en toen woonde hij de wijding van zijnen neef, Philibert Melchior van Doeteghem tot kanonik van St. Geerte bij. Dit gaf hem aanleiding tot het uitgeven van *Funiculus triplex trium votorum Sacrae religionis essentialum; vinculum salutare, quo per professionem solemnem Deo O. M. B. M. V., omnibus S. S., ac cum primis D. Gertrudi virgini patronae tutelari in praenobili ac celeberrima ejus Abbatia Lovanii devote sese obstringebat religiosus, nobilis, ingenuus Ph. Melchior a Doetegchem*, Lov. 1645. Bovendien was hij de vervaardiger van eenige poetische stukken, waaraan hij den naam had gegeven van *Miscellanea Sacra et profana.* Na zijnen dood zijn zij uitgekomen onder den titel: *Aegis Aegidio-Frisana sive poemata R. P. Aegidii de Vriese*, Colon. Agripp. 1668.

Zie overigens: Paquot II. pag. 135.

Gerardus de Vries, den 15 Augustus 1648 te *Utrecht* geboren, bezocht de hoogeschool zijner geboortestad, waar hij zich bijzonder op de wijsbegeerte, maar tevens ook op de godgeleerdheid toeleide. In eerstgemelde wetenschap maakte hij zoodanige vorderingen, dat hij in April 1671 een philosophisch collegie opende en, toen gedurende den inval der Franschen vele studenten naar *Leiden* weken, hij deze derwaarts volgde en aldaar zijne lessen voortzette. Zoo grooten opgang maakte hij hier, dat men hem aan de Hollandsche hoogeschool trachtte te verbinden. De Vries was echter te zeer aan zijne geboortestad gehecht om deze te verlaten. Daar teruggekeerd, bleef hij tot zijnen dood toe de philosophie doceren. In 1685 werd hij tevens tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie benoemd. Hij was zeer geliefd en had de gewoonte om, in den akademischen rusttijd, met sommigen zijner leerlingen, vooral in *Duitschland*, te reizen. Hij overleed den 1 December 1705.

Van zijne hand hebben onderscheiden geschriften het licht gezien, zoo met, als zonder zijnen naam uitgegeven. Zij bestaan in: *Exercitationes rationales de Deo*, Traj. 1683, 1695, bij welke laatste uitgave gevoegd was *Diatribe singularis gemina, altera de cogitatione ipsa mente, altera de ideis rerum innatis*, in welke laatste hij zich tegen H. A. Röell verdedigde, — *De natura Dei etc.*, Traj. 1687, — *De R. Cartesii meditationibus a Petro Gassendo impugnatis*, ibid.

1691, — *Cartesius Vindicatus.* Bovendien was hij de uitgever van *Danielis Voetii Physiologia*, Traj. 1688.

Zie overigens: Burman, Ultraj. erud. pag. 431 sqq.

Cornelius Vrolikhert, geboren te *'s Gravenhage*, werd in 1702 tot predikant bij de Hervormde gemeente te *Groote-Lindt* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1706 naar *Zutphen* en van hier in 1719 naar *Dordrecht*, waar hij den 22 Maart 1739 overleed.

Hij behoorde tot de strenge Coccejanen en heeft geschreven: *Twee godgeleerde verhandelingen over het werkverbond en toerekening van Christus dadelijke gehoorzaamheyd en over den aard en het wezen des geloofs*, alsmede eene verzameling van leerredenen, door hem als proponent gedaan, Leid. 1717, Amst. 1733.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 296 verv.

Godewardus Vrolikhert, zoon van den genoemden Dordschen leeraar, in September 1716 te *Zutphen* geboren, heeft, na zijne eerste opleiding te *Dordrecht* ontvangen te hebben, de Utrechtsche hoogeschool bezocht. Hier sloot hij zich bijzonder aan den beroemden Joan van den Honert, wien hij dan ook, bij diens verplaatsing naar *Leiden*, volgde. In 1738 proponent geworden, aanvaardde hij in dat jaar de predikdienst te *Oost-Kapelle*, van waar hij in 1740 naar *Vlissingen* vertrok.

Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn' *Vlissingschen Kerkhemel*, en insgelijks door zijne *Godgeleerde oefeningen.*

Zie overigens: Schotel, t. a. p. blz. 298. verv.

Albertus de Vulder, van wien wij weinig meer hebben kunnen ontdekken, dan dat hij in de vorige eeuw predikant te *Neder-Hemert*, *Babylonienbroek* en *Steenbergen* geweest is, heeft zich bekend gemaakt door zijne leerrede bij de synode te *Delft* gehouden, — *De biddende wensch der oprechten in Nederland*, — *De gezegende staatkunde van een jonge vorst.*

Zie overigens: van Maurik.

W.

Cornelius de Waal, ofschoon niet onder de eigenlijke godgeleerden te tellen, behoorde door oorspronkelijke bestemming en lateren wetenschappelijken invloed te veel tot de theologische wereld om in deze bladen vergeten te worden.

Den 15 Augustus 1771 te *Amsterdam* geboren, wenschte zijn vader, een wel bemiddeld koopman, hem voor de predikdienst te bestemmen. Hij bezocht de latijnsche scholen te *Gouda* en vervolgens het athenaeum zijner geboortestad. De keuze van den jeugdigen de Waal stemde niet met die van zijnen vader overeen. Hij helde meer tot de regtsgeleerdheid over en, toen het hem vrijgelaten werd zich aan deze toe te wijden, legde hij zich niet alleen met voorbeeldigen ijver, onder den beroemden Cras, op die wetenschap toe, maar ook op de oostersche talen, opdat hij, zoo hij later nog de godgeleerde loopbaan mogt willen intreden, de voorbereiding daartoe niet zou ontbeeren. Weldra bleek het, dat hij dit niet te vergeefs gedaan had, want, na te *Leiden*, na de verdediging van eenige *Quaestiones juris publici et privati* het meesterschap in de regten verkregen te hebben, begon hij zijne theologische studien, onder den hoogleeraar J. van Nuys Klinkenberg, te *Amsterdam*. Zich naar *Utrecht* begeven hebbende, zette hij die daar voort en was, toen

hij, den 1 Maart 1796 proponent geworden, zijne voorbereidende loopbaan sloot, de eerste kweekeling uit de school van Heringa. Tevens was hij de eerste, op wien de blaam van onregtzinnigheid, toenmaals op dien hoogleeraar geworpen, terugsloeg. Wel toch scheen het geschapen, dat hij te *Lopiker-kapel* zou beroepen worden, maar eene soort van demonstratie, welke in die gemeente onder leiding van den onderwijzer, plaats vond, belette den kerkeraad dat te doen. Gedeeltelijk, omdat hij hierdoor ontmoedigd was, gedeeltelijk omdat hij zich met een beroep naar *Vianen* vleide, bedankte hij vervolgens voor de beroepen naar *Werkhoven* en *Scherpenzeel*. Doch ook te *Vianen* werd hij teleurgesteld. Nog altijd was hij met der woon te *Utrecht* gebleven, maar zich inmiddels in het huwelijk begeven hebbende met de dochter van den Utrechtschen predikant Weyland, besloot hij zich aan den handel toe te wijden. Nu vestigde hij zich te *Amsterdam* en hier stond hij, gedurende zes jaren, aan het hoofd van een kantoor, met al den ijver en al het overleg, welke hem eigen waren.

Hij had zich echter niet geheel aan de wetenschappen onttrokken. De uren, die hij aan zijn bedrijf kon ontwoekeren, waren daaraan gewijd, vooral aan de wijsbegeerte, voor welke zijn vriend Calkoen, hoogleeraar in de wis- en sterrekunde eerst te *Leiden* later te *Utrecht*, hem gedurende zijn laatste verblijf aldaar en bij eene langdurige krankheid nieuwe geestdrift had ingestort.

Weldra werd hij dan ook tot de wetenschappelijke wereld teruggeroepen en in 1806 tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te *Groningen* benoemd. Hij aanvaardde die betrekking den 19 September van dat jaar met eene *Oratio de sentiendi dicendique cum libertate tum modestia, atque hujus utriusque virtutis philosopho imprimis necessaria conpactione*. Behalve deze redevoering en twee andere, bij het nederleggen van het rectoraat gehouden, de eerste (1807) *de mente humana semet ignorante*, de andere (1820) *de variis Ethicae principiis cognoscendi, a philosophis propositis, enunciandi formulis magis, quam re dissentientibus*, heeft de Waal niets in het licht gegeven. Nogtans was hij een uitmuntend bekwaam man, die de wetenschap lief had, en die aan veel omvattende kennis een schrander oordeel verbond. Zijn gemoed

was kalm en zijn geest sterk, hoedanigheden, hem niet alleen in blijde dagen, maar ook bij treffende verliezen, welke hij leed, eigen. In 1831 droeg hij een gedeelte van zijn onderwijs aan eenen ambtgenoot over en in zeventig jarigen ouderdom verwierf hij eene eervolle rust. De laatste jaren zijns levens bragt hij te *Amsterdam* door, waar hij den 1 December 1849 overleed.

Zie overigens: T. C. de Greuve, levensberigt van C. de Waal, in de Handel. der Maatsch. van Nederl. letterk. te Leiden, 1850, blz. 131 verv.

Johannes van der Waeijen, den 12 Julij 1639 te *Amsterdam*, werwaarts zich zijn vader, ter wille van de godsdienst uit *Antwerpen* had begeven, geboren, bezocht, na met veel lof het onderwijs op de latijnsche scholen aldaar te hebben bijgewoond, op zeventien-jarigen leeftijd de Utrechtsche akademie, waar niet alleen de voorbereidende wetenschappen, maar ook de theologie, onder de leiding van Voetius en Essenius, eenen ijverigen beoefenaar in hem vonden. Zich vervolgens naar *Leiden* begeven hebbende, hoorde hij daar met geene mindere belangstelling Coccejus, Hoornbeek en Heidanus. In Junij 1659 onder het getal der proponenten in de Nederlandsche Hervormde kerk opgenomen, besloot hij, alvorens zich aan de predikdienst toetewijden, zijne kennis door eene buitenlandsche reis en het bezoek van vreemde hoogeschoolen uittebreiden. Achtereenvolgend begaf hij zich naar *Duisburg* en *Heidelberg*, naar *Geneve*, waar hij het onderwijs van Turrettin bijwoonde, naar *Zurich*, en *Bazel*, waar hij de beroemde Wetstein en Werenfels hoorde, en naar andere plaatsen, zich tevens zóó in het Hoogduitsch oefenende, dat hij te *Frankfort* en elders met groote toejuiching in die taal van den kansel gehoord werd. In het vaderland teruggekeerd, aanvaardde hij de predikdienst in 1662 te *Spaarndam*.

Intusschen was de roem van 's mans bekwaamheden en vooral die zijner welsprekendheid meer en meer verbreid. In 1665 werd hij naar *Leeuwarden* beroepen en hier werd hij niet alleen met groote onderscheiding bejegend, maar hij toonde ook die waardig te wezen. In het noodlottige jaar 1672 wist de kerkelijke redenaar de verslagen gemoederen te vertroosten en op te beuren, en bij het leger op de grenzen van *Munsterland*, dat geheel ontmoedigd was, moed en geest-

kracht zóó op te wekken, dat Willem III in de vergadering der Staten het vooral, naast God, aan van der Waeijen's taal toeschreef dat de krijgsman op nieuw en met zoo gunstig gevolg het aangevochten vaderland verdedigd had. Die lof was niet te vergeefs gesproken. Diepen indruk had hij vooral op de Zeeuwsche afgevaardigde gemaakt. Het gevolg hiervan was, dat hij nog in hetzelfde jaar te *Middelburg* werd beroepen. Weinig echter weet de mensch den gang der gebeurtenissen te berekenen, want, hoe eervol ook de wijze scheen, waarop van der Waeijen te *Middelburg* was gekomen en welk gunstig uitzigt zich hier voor hem aanbood, daar werd hij weldra in onaangenaamheden gewikkeld, die hem met het ergste bedreigden.

Wel was van der Waeijen in 1669 verzoenend tusschen Voetius en Marezius opgetreden, maar nogtans was hij der Coccejaansche rigting met zijn gansche hart toegedaan. Zijne ambtgenooten behoorden tot de Voetiaansche en, deden zij hem, reeds dadelijk na zijne komst, hun ongenoegen blijken, in 1676 werd dit meer dreigend, toen Abraham van de Velde zich openlijk tegen hem verzette. Wel gordde van der Waeijen zich tot eene mannelijke verdediging aan, maar, terwijl hij hiermede bezig was, werd Momma naar *Zeeland* beroepen en hieruit dat alles geboren, wat wij in diens biographie hebben medegedeeld. Ook onze geleerde ondervond de gevolgen van de zegepraal der Voetiaansche partij. Hij werd niet alleen afgezet, maar zelfs buiten *Zeeland* gebannen.

Thans begaf hij zich naar zijne geboortestad, waar hij als ambteloos burger leefde. Weldra echter werd hij tot nieuwe werkzaamheden geroepen. De Friesche stadhouder, Ernst Casimir, toenmaals in oneenigheid met Prins Willem III levende, prees hem bij de bezorgeren der Franeker akademie aan. Zij droegen hem het professoraat in de Hebreeuwsche taal en tevens dat in de godgeleerdheid op. Vergeefs was het, dat enkelen met de beschuldiging van onregtzinnigheid hiertegen in verzet kwamen bij de Friesche Staten. Van der Waeijen aanvaardde zijne betrekking en hield zijne intree-redevoering den 6 December 1677: *de ecclesiae ex utraque Babylone exitu et eorum inter se convenientia*, 1678 in fol. en in zijne *varia Sacra* pag. 625 sqq. In 1679 werd

hem ook het ambt van akademie-prediker opgedragen, terwijl hij in hetzelfde jaar de waardigheid van doctor in de theologie bekwam. In 1680 deed hij afstand van het onderwijs in de hebreeuwsche taal, wijdde zich met al zijne krachten aan de godgeleerdheid en had het streelend genoegen van zijne lessen door eene talrijke schaar te zien bijwonen. Zij strekten zich dan ook over bijna alle takken der godgeleerde wetenschappen uit, vooral de uitlegging, zoowel van het N., als van het O. Verbond, de dogmatiek en de homiletiek behandelende. Hij was de eerste, die aan de Friesche hoogeschool in den Cartesiaansch-Coccejaanschen geest onderwees. Dagelijks steeg zijn roem en met dezen zijn invloed. Het kon intusschen niet anders, of de man, die zoo hoog gestegen was en als aanvoerder zijner rigting beschouwd werd, moest in die dagen, waarin Coccejanen en Voetianen zoo scherp tegen over elkander stonden en waarin de kerk zoo menigmalen ontrust werd, in menigen godgeleerden twist gewikkeld worden. Wij zullen later de gelegenheid vinden om hierop terug te komen. Bij uitnemendheid deelde hij in de gunst van den Frieschen stadhouder, die hem in 1680 tot zijnen Raad verkoos, en twee jaren later bewerkte, dat onze hoogleeraar tot geschiedschrijver van *Friesland* benoemd werd.

Zoo leefde van der Waeijen, door velen geëerd, en arbeidde hij onvermoeid voort, totdat de lasten des ouderdoms zich bij hem reeds vroeg deden gevoelen. Hij overleed den 4 November 1701.

Van der Waeijen was eerst gehuwd met Aletta van Hofland. Deze door den dood verloren hebbende, trad hij op nieuw in den echt met Cornelia Veth, die hem insgelijks in 1696 ontviel. Uit het eerste huwelijk overleefde hem één zoon, Jacobus van der Waeijen, die aanzienlijke ambtsbetrekkingen in *Friesland* bekleed heeft. Uit het tweede liet hij drie kinderen na, twee dochters en eenen zoon, wiens leven wij vervolgens zullen schetsen.

Als godgeleerde volgde hij, gelijk wij reeds zagen, de rigting van Coccejus. Nogtans deed hij dit in den aanvang zijner Evangeliebediening niet zoo bepaald blijken, want, hoezeer hij later zelf betuigde, toen reeds de gevoelens van zijnen Leidschen leermeester toegedaan geweest te zijn,

hielden hem nog velen voor een' Voetiaan. Eerst te *Middelburg* bleek duidelijk het tegendeel. Van toen af aan toonde hij zich een' echten Coccejaan. Tevens openbaarde hij zijne ingenomenheid met de Cartesiaansche wijsbegeerte, van welke hij vroeger, volgens zijne eigene betuiging, zeer afkeerig geweest was.

Om eenen man, die op velen zijner tijdgenooten belangrijken invloed had, te leeren kennen, moeten wij hem als beoefenaar der godgeleerde wetenschappen en tevens uit zijne schriften beschouwen, en hem daarna volgen op het doornig pad van theologische twisten, waarop hij gevoerd is geworden. Hij was een ijverig en geleerd uitlegger der H. Schrift in den Coccejaanschen geest, die zich, als hoogleeraar, vooral verpligt achtte om zijne leerlingen tot grondige verklaarders van den Bijbel te vormen. Behalve hetgeen hij in werken, waarin hij verschillende takken der theologische wetenschap behandelde, hieromtrent gegeven heeft, leeren wij hem als exegeet kennen in *het lijden van Christus in Gethsemané*, 1674, meermalen herdrukt, — *over Psalm* XVIII, vs. 24, Middelburg 1675, — *Disputatio continens analysin Epistolae ad Galatas*, Fran. 1681.

Als dogmaticus heeft hij geschreven: *Summa theologiae Christianae, pars prior.* Fran. 1689, — *Theologia Christianae enchiridion*, ibid. 1700, — *Capita doctrinae de testamentis et foedere in concinnum ordinem redacta*, aan het einde van 's mans *Varia Sacra*, Fran. 1693. Het eerstgenoemde werk heeft slechts gedeeltelijk het licht gezien en, wat is uitgegeven, bevat vier hoofdstukken *over de eer, de namen, het wezen en de wegen van God.* In al deze geschriften doet hij zich wel als een schrander en geleerd theologant kennen, maar het Cartesiaansch-Coccejanismus doet ze de gewenschte eenvoudigheid en duidelijkheid verliezen. Hierdoor wordt zijne voorstelling duister, hetgeen te meer in het oog springt, daar ook zijn stijl onduidelijk is.

Als prediker heeft hij weinig in het licht gegeven. Wij kennen alleen: *Lijkpredikaatie op het afsterven van W. Anslaar*, 1695. Ook gaf hij voor zijne leerlingen een' *Methodus Concionandi*, die na zijnen dood, Fran. 1704 en 1708, in het licht verscheen.

Bovendien kwamen van de pers: de reeds gemelde *Varia*

Sacra, Fran. 1693, — *Sermo academicus de numero septenario*, 1696, herdrukt, *cum vindiciis*, ibid. 1699.

Was hij vroeger als bevrediger tusschen Voetius en Desmarets opgetreden in zijne: *Epistola ad amicum de reconciliatione clar. virorum D. G. Voetii et D. S. Marezii*, 1669, later had hij zich tegen menige beschuldiging te verdedigen en achtte hij het pligt hen, die van hem in denkwijze verschilden, aan te tasten. Allereerst ondervond hij dit te *Middelburg*. Daar schreef hij *Regtzinnige leere en opregt bedrijf van J. van der Waeijen aan de gemeente van Middelburg voorgestelt en gepleegt, bijzonder nopens de beroepinge van W. Momma, en berigt over het geschrift van Ds. van der Velde*, Amst. 1678.

Het lag in den aard zijner betrekking en van zijn karakter, dat hij geen onverschillig toeschouwer zijn kon van hetgeen in zijnen tijd op het gebied der kerk plaats vond, en tevens, dat hij, de echte Coccejaan, geen begunstiger kon wezen van al, wat naar mysticisme zweemde. Dit ondervond Labadie. In 1670 zag toch te *Amsterdam* het licht: *Ernstige betuiginge van J. van der Waeijen en H. Witsius aan de afdwalende kinderen der kerke, tegen de gronden van Labadie.* Later keerde hij zich insgelijks tegen van Hattem en de zijnen, in: *Brief ter wederlegging van Pontiaan van Hattem, met eene voorrede, nopens de zoogenaamde Hebreën*, Fran. 1696, Amst. 1733.

Ook Wolzogen ondervond de scherpte van zijne pen. Van der Waeijen schreef tegen hem: *Pro vera et genuina reformatorum sententia, praesertim in negotio de interprete scripturae, adversus E. Wolzogium*, Amst. 1669. Ook Bekker werd door hem bestreden in: *De betoverde wereld van D. Balth. Bekker wederlegt en ondersogt*, Fran. 1693. Met Clericus voerde hij een letterkundigen twist in: *Dissertatio de λόγῳ, vocabulo non ex Platone primum repetito et in religionem illato, adversus Joan. Clericum. Praefixa Steph. Rittangelii tractatibus librae veritatis et de Paschate, denuo editis*, Fran. 1698. Insgelijks schreef hij tegen Limborch in: *Limborgianae responsionis discussio, praefixa Rittangelii veritati religionis christianae in artic. de trinitate et Christo, ex Script. Rabb. et Cabala probatae*, ibid. 1699. Van het Röellistisch geschil gaf hij verslag in: *Kort berigt nopens het*

voorgevallene in de zaken van verschil tusschen de Heeren Vitringa en Röell[1]), Fran. 1691. Overigens vinden wij nog van hem: *Epistola apologetica ad Philalethium Eliezerum*, etc., 1683, en *Eubali Philometoris, laster en scheurzucht.*

Dat onze hoogleeraar een ijverig bevorderaar van het Coccejanismus in *Friesland* was, behoeven wij wel niet te zeggen. Flud van Giffen vond dus ook niet alleen goedkeuring bij hem, maar hij schreef ook een goedkeurend woord voor diens veel besprokene leerredenen. Van der Waeijen zelf kwam dus ook in twist met de klassis van *Zevenwoude* en stond met afgevaardigden van deze in 1681 voor de Friesche synode, aan welke hij echter weigerde zich te onderwerpen. Desniettegenstaande matigde deze zich twee jaren later het regt aan om zijne verklaring van den brief aan de Galaten te beoordeelen. De hoogleeraar kwam hiertegen in openlijk en ernstig verzet. Hoog werd dit door de synode opgenomen en het liep geruimen tijd aan, vóórdat zij, nadat van der Waeijen zich en Vitringa tegen de beschuldiging van onregtzinnigheid verdedigd had, zich met hem en zijne leer bevredigd verklaarde. Langen tijd werd hij door velen verketterd, onder welke Hendricus Brink, predikant te *Joure*, de ijverigste was.

Te minder kan ons dit echter bevreemden, wanneer wij den gang van van der Waeijens godgeleerde en wijsgeerige denkwijze in beknopten omtrek schetsen. Dat hij zijne theologische loopbaan als Voetiaan was aangevangen, bleek duidelijk uit zijne vroegere schriften, en evenzeer, dat hij eerst een voorstander der schoolsche Aristotelische philosophie geweest is. Later werd hij een bepaald en over-ijverig verdediger van het Coccejanismus en het Cartesianismus, eertijds door hem bestreden. Voorheen was hij zeer zeker onverdraagzaam, en vervolgens wilde hij juist in eene tegenovergestelde rigting gekend worden, ofschoon hij tegen Bekker onverdraagzaam bleef. Wekte die verandering van meening reeds op zich zelve bij velen wantrouwen, dit werd vermeerderd, omdat de hoogleeraar, hoe vreemd het schijnen moge, haar zelf ontkende en verklaarde, dat hij altijd Coccejaan geweest was, iets, wat *en* door zijne schriften *en* door

[1]) Meermalen staat in deze bladen Roëll: men leze overal Röell.

daadzaken ronduit wordt tegengesproken. Bovendien gaf juist die verandering van denkwijze aan zijne bestrijders de gelegenheid om zijne latere geschriften met woorden en uitdrukkingen uit zijne vroegere werken aan te tasten. Overigens was hij een regtschapen, godvruchtig en waarlijk geleerd man.

Zie overigens: Vriemoet, Ath. Fris., pag. 557 sqq. Ypeij, geschied. des systh. Godgel., II, blz. 137 verv., 174 verv. Ypeij en Derm. II, blz, 483, 508, verv., 515 verv., 520, 538, aant., 335 verv. Mijne Nederl. kerkgesch. na de Herv., II, blz. 221. Diest Lorgion, Gesch. der Herv. kerk in Friesl., blz. 176 verv. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb., IX, bl. 221.

Johannes van der Waeijen, zoon van den vermelden hoogleeraar, aanschouwde het levenslicht op den 20 October 1676 te *Middelburg*. Moest hij, slechts twee jaren oud, zijnen vader op den weg der ballingschap volgen, hij volgde dezen ook op dien van wetenschappelijke studie. Zoo uitmuntend was zijn aanleg en zoo voorspoedig ontwikkelde deze zich, dat hij reeds op elfjarigen leeftijd als student te *Franeker* werd ingeschreven. Rijke vruchten plukte hij van het akademisch onderwijs en met hoogen lof werd hij in November 1699 door de klassis van *Franeker* tot kandidaat tot de H. dienst bevorderd. In het volgend jaar aanvaardde hij de predikdienst bij de Hervormde gemeente te *Midlum*. Spoedig werd hem echter eene andere betrekking aangewezen. In September 1701 droegen bezorgeren der Friesche hoogeschool hem het buitengewone professoraat in de theologie op, terwijl hij in het volgende jaar tot akademie-prediker benoemd werd. In Augustus 1704 zag hij zich tot gewoon hoogleeraar bevorderd, terwijl men hem in 1706 de doctorale waardigheid verleende. Ongetwijfeld was het voor hem eene eere en tevens eene aan de nagedachtenis zijns vaders toegebragte hulde, toen de Middelburgsche gemeente hem in 1705 tot haren leeraar beriep. Hij meende echter te moeten bedanken.

Krachtig handhaafde hij te *Franeker* den roem van zijnen naam, in weerwil zelfs van eene niet altijd sterke gezondheid. Hij mogt geen hoogen ouderdom bereiken, en overleed den 8 December 1719.

Hij was gehuwd met Anna Lucia Meijers, maar heeft geene kinderen nagelaten.

Van der Waeijen, de zoon, heeft zeer weinig van zijne

wetenschappelijke studien door de drukpers gemeen gemaakt. Alleen hebben van hem het licht gezien: *Oratio de impotentia hominis animalis ad capienda ea, quae sunt Spiritus Dei*, Fran. 1707, — *Oratio funebr. in obitum Nic. Gurtleri*, Ibid. 1711. Zijne rectorale redevoering van 1715 over Hand. II vs. 11 is waarschijnlijk niet uitgegeven. Aan zijne bezorging was de *Methodus Concionandi* van zijn vader te danken.

Zie overigens: de la Rue, blz. 176 verv. Vriemoet, pag. 738 sqq.

Willem de Wael van Vronesteyn, in 1582 te *Utrecht* geboren, behoorde eerst tot de orde van de Duitsche ridders, maar verliet deze in 1602 om te *Rome* jezuit te worden. Hij was vervolgens rector van de jezuiten-collegien te *Maastricht*, *Leuven* en *Brussel*, en tweemalen provinciaal van *Vlaanderen*. Hij overleed in 1659 te *Brussel*.

De Wael heeft zich als schrijver bekend gemaakt in *Cort verhael van het H. Cruys van Caravaca* [1]), Antw. 1649 — *Croone der alderheylighste Wonden Christi, verclaert met* 35 *bemerckinghen, alles getrocken uyt de H. Schrifture, de H. vaders ende Kerckelycke Historie*, ald. 1649, verm. ald. 1754, ook in het latijn *Corona Sacratissinorum Jesu Christi Valnerum* etc. Brux. 1657, ook in het Fransch vertaald, Anv. 1651, in het Duitsch Cöln, 1710, — *Sendtbrief aan de WelEd. Eerrycke ende godvruchtige jonckvrouwen, die in ons Nederlandt- en verscheyde steden ende landen met groote ende goddelycke iver hun begeven ter liefder Godts tot onderwysingen van de arme ende andere jonckheydt; in de Christelycke leeringe ende alle goede manieren met een versoeck op alle ouders van sulck een goddelijk werck in hunne dochters niet te willen beletten, geschreven ende overgesonden door den E. Pater Guilielmus de Wael van V.* enzv. ende nu herdruckt 1747. De eerste druk verscheen *Brussel* 1656, waarop nog twee uitgaven volgden. — *Office de la passion et pieuses pratiques pour parvenir à une heureuse mort*, Brux. 1656, opgedragen aan Anna de Malsen, Baronesse de Riboncourt, in het Holl. *oeffeninge tot eene zalig doot*, Antw. 1655.

Zie overigens; Aug. et Al. de Backer, bibliothèque des ecrivains de la compagnie de Jesus, prem. Serie pag. 780 suiv.

[1]) P. Papenbrochius heeft aan het slot van *Vita St. Ferdinandi* eene beschrijving van dit kruis gegeven.

Jan Wagenaar werd den 28 October 1709 te *Amsterdam* geboren. Zeker behoort het niet tot onze taak om dezen werkzamen en verdienstelijken man als historieschrijver te schetsen, maar wel te vermelden, wat hij in betrekking tot de wetenschap, aan wier beoefenaars deze bladen gewijd zijn, gedaan heeft.

Was het boven het vermogen zijner ouders, om hem, gelijk velen ten gevolge van zijnen ongemeenen aanleg wilden, te laten studeren, zij verschaften hem echter een onderwijs, dat reeds vroeg zijnen geest ontwikkelde. Bestemd voor den handel en weldra op een koopmanskantoor geplaatst, toonde hij een onverzadelijken leeslust. Wel scheen deze, toen hij zeventien of zestien jaren oud was geworden, te verflaauwen, en integendeel zijne zucht, om herberg en schouwburg te bezoeken, toetenemen, maar, door een' zijner vrienden opmerkzaam gemaakt op het onbetamelijke van daaraan en niet aan de godsdienst zijnen tijd te wijden, veranderde hij geheel van denkwijze. Van nu af aan openbaarde zich bij hem eene gemoedelijke, godsdienstige rigting, die hem is bijgebleven tot den dood en zeer zeker de spoorslag was om hem als schrijver van werken, op de godsdienst betrekkelijk, te doen optreden.

Wel strekte het zijnen aan de Hervormde kerk gehechte ouders tot smart, dat hij de Remonstrantsche en Doopsgezinde bedehuizen, en de vergaderingen der Collegianten, bezocht, maar het duurde niet lang, of zij berusten in de vrome overtuiging van hunnen zoon. Bijzonder was deze met de Collegianten ingenomen en gedurende eene reeks van jaren trad hij in hun midden dikwijls als spreker op. Hij, die gaarne anderen stichtte, vergenoegde zich dan ook niet met hetgeen hij reeds wist, maar hij oefende zich in de engelsche en latijnsche talen, zelfs in het grieksch en hebreeuwsch.

Hij achtte zich verpligt die rijke kennis ten algemeenen nutte aan te wenden. Hij vertaalde uit het engelsch eenige leerredenen van Tillotson en was de vervaardiger van het register op diens in onze spraak overgebragte predikaatsien. Hierop zette hij uit het fransch over *Historie der Pausen* waarvan slechts één deel het licht zag. Bovendien gaf hij nog een aantal andere vertalingen.

Meer en meer met de gevoelens der Collegianten ingenomen, had hij zich reeds in 1730 den doop der bejaarden doen toedienen en zoo innig was hij van de betamelijkheid daarvan overtuigd, dat hij zich geroepen achtte om als verdediger van den doop der bejaarden optetreden. In 1740 was hij bekend geworden met een werkje, dat tot titel voerde *Bedenkingen en verhandelingen over den Christelijken waterdoop, bijzonder dien der kinderen.* Het gevolg hiervan was de uitgave van zijn: *Onderzoek over de oudheid en schriftmatigheid van den kinderdoop*, 1740. Toen er eene *verdediging* van de genoemde verhandeling het licht zag, schreef Wagenaar ter wederlegging daarvan een' *Brief aan den Heer N. N.* 1741.

Regent geworden van het Collegianten-weeshuis de *Oranje-Appel*, gaf hij daar zelf onderwijs in de godsdienst. Dit bewoog hem tot het schrijven van *zeven lessen over het verhandelen der H. Schrift*, 1752. Later trad hij ook op het gebied der kerkelijke historie en gaf *Geschiedenissen der christelijke kerke in de eerste eeuwen beschouwd als bewijzende de waarheid van den christelijken godsdienst.*

Uit al deze schriften bleek niet alleen de rijke kennis, maar ook het vrome hart van onzen vaderlandschen geschiedschrijver, die, hoezeer getrouw aan zijne bijzondere rigting, nogtans in de achting van allen deelde.

Wagenaar overleed den 1 Maart 1773.

Zie overigens: Vervolg op J. Wagenaar's beschr. van Amsterd. 21ste stuk, blz. 74 verv. Nieuwenh. Woordenb. VII, blz. 442 verv.

Antonius Walaeus of **Antoine van Wale**, den 3 October 1573 te *Gend* uit een aanzienlijk geslacht geboren, moest met zijne der Hervormde godsdienst toegedane ouders zijne geboortestad verlaten, toen deze door Parma werd ingenomen. De wijk naar *Middelburg* genomen hebbende, begon onze Walaeus zich, zestien jaren oud, met verdubbelden ijver op de voorbereidende studien toeteleggen en zag zich in 1596 door de hulp der Middelburgsche regering in staat gesteld om de Leidsche hoogeschool te bezoeken. Hier hoorde hij met vrucht Treclatius, den vader, Raphelingius, Junius en Gomarus. Na drie jaren ondernam hij eene buitenlandsche reis en bezocht de vermaardste Protestantsche akademien in *Zwitserland* en *Duitschland.* In *Zeeland* terugge-

gekeerd, werd hij in 1601 te *Koudekerk* en twee jaren later te *Middelburg* beroepen. In 1606 werd hem het onderwijs in de philosophie en grieksche taal aan de doorluchtige school aldaar opgedragen. Hoe hooge achting hij, bijzonder bij de contra-Remonstranten genoot, mogen wij ook daaruit afleiden, dat prins Maurits hem tegen het einde van 1617 naar *'s Gravenhage* ontbood en hem over de kerkelijke geschillen raadpleegde. Naar *Middelburg* teruggekeerd, woonde hij in 1618 en 1619 als hoogleeraar, van wege de Staten van *Zeeland*, de Dordsche synode bij. Overbekend is het, hoe hij in het laatstgemelde jaar mede werd afgevaardigd om de vertroosting der godsdienst aan den grijzen Oldenbarneveld in zijne jongste uren aan te bieden.

Walaeus was inmiddels als een even bezadigd, als geleerd man bekend geworden. Dit bewoog bezorgeren der Leidsche hoogeschool om hem tot hoogleeraar in de theologie te benoemen. De doctorale waardigheid ontvangen hebbende, aanvaardde hij het professoraat den 21 October 1619 met eene *Oratio de recta institutione studii theologiae*, Lugd. Bat. 1619 in 8°. Twintig jaren lang bekleedde de verdienstelijke man met hoogen lof zijne gewigtige betrekking en diep werd hij betreurd, toen de dood hem den 9 Julij 1639 aan de wetenschap en de zijnen ontrukte. Hij was gehuwd met Paschasia van Isenhoudt.

Walaeus behoorde, wat zijne theologische rigting aangaat, tot de contra-Remonstrantschen en zeer zeker tot de ijverige bestrijders van het Armenianisme, maar tevens mag hij onder de meest bezadigde en verdraagzame godgeleerden van zijn tijdperk worden geteld. Van te hoogere waarde was zijne zachtere denkwijze, daar hij hiermede een schrander en diep doorzigt paarde. Dit bleek niet het minste op de Nationale Kerkvergadering. Bovendien was hij een man van groote geleerdheid en die zich tevens beijverde deze aan de opbouwing van christelijke kennis en christelijk leven dienstbaar te maken.

Door de Dordsche synode werd onzen hoogleeraar de taak opgedragen om mede aan de vertaling des Nieuwen Verbonds te werken. Hij was een der ijverigste en kundigste overzetters, aan wien alleen de kantteekeningen op een groot deel van de Handelingen der Apostelen de brieven

aan de Romeinen, Corinthen, Ephesen, Colossensen, Thessalonicensen, den 1[en] brief aan Timotheus, aan de Hebreeën, 1 Petrus en de Openbaring van Johannes verschuldigd zijn. Hoe voortreffelijk ook vele van die aanteekeningen zijn, was nogtans Walaeus, als bijbeluitlegger, geenszins vrij van schoolsche banden, en stond hij niet op dat onafhankelijk zelfstandige standpunt, waarop de echte exegeet zich behoort te plaatsen. Daartoe was hij welligt te veel in de twisten van zijn tijdperk gemengd en werd hij te veel bezield door de zucht om voor dat, wat hij als waarheid had aangenomen, overal bewijzen te vinden.

Hoogst verdienstelijk was de poging van onzen hoogleeraar om eene christelijke moraal in het leven te roepen. Ook hier had het schoolsche den boventoon, en men zou kunnen zeggen, dat Aristoteles op het gebied der zedekunde boven Christus gehuldigd werd. Walaeus wees, hoezeer nog schroomvallig, een anderen weg aan, toen hij zijn *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam Veritatis Christianae revocatum*, Lugd. Bat. 1627, in het licht gaf. Het duurde tot 1686, voordat het te *Amsterdam* eene nieuwe uitgave mogt beleven. Aanvankelijk maakte het dus geen grooten opgang.

Groot zijn Walaeus verdiensten geweest omtrent het bevorderen der godsdienstige belangen in onze *Oost-Indische* kolonien. Te regt begreep men, dat zij, die daar als leeraars zouden optreden, gedeeltelijk eene andere opleiding noodig hadden, dan zij, die voor de vaderlandsche gemeenten bestemd waren. Genen toch hadden behoefte aan de kennis van Indische talen en zeden. Walaeus behoorde niet alleen tot hen, die dit gevoelen voorstonden, maar in 1622 werd ten zijnen huize eene kweekschool voor Indische leeraars opgerigt. Onze hoogleeraar genoot het voorregt van op deze een aantal leeraars voor onze Overzeesche bezittingen te vormen. Tien jaren bleef hij het hoofd der inrigting. Toen heeft hij zijne betrekking op deze vaarwel gezegd, welligt daartoe door den ondank, welken hij bij vele kerkelijken in *Oost-Indie* ondervond, genoopt.

Overigens zijn van hem in het licht verschenen: *het ampt der kerckedienaeren ende autoritheyt, die eene hooghe christelycke overheydt daerover toekomt*, Middelb. 1615, door J. Crucius, predikant te *Haarlem*, in het Fransch vertaald,

Amst. 1618, — *Prima pars responsionis ad Censuram Joan. Arnoldi Corvini in Cl. viri D. Petri Molinaei anatomen Arminianismi*, Lugd. Bat. 1625, — *Disputatio de 4 controversis Remonstrantium articulis; nec non ejus examen per Simonem Episcopium*, in *Operib. Episcopii*, Rott. 1665, Tom. I, — *Dissertatio de Sabbatho. Sive de vero sensu atque usu quarti praecepti: adjunctae sunt orationes duae, in quarum prima describitur politicus Christanus, in altera officium veri studiosi*, Lugd. Bat. 1628, overgezet in het Hollandsch door den Amsterdamschen predikant Sylvius, — *Synopsis purioris theologiae, disputationibus* 52, *comprehensa*, Lugd. Bat. 1625, — *Opera theologica omnia*, ibid. 1642, 2 vol.

Zie overigens: Paquot, I. pag. 157 suiv. Ypey en Derm. I. blz. 305 (waar hij te onregt André genoemd wordt), II. bl. 318, 377, 400, 407, Siegenbeek, I. blz. 114, 115, 151. II. Bijv. en toev. blz. 106 verv.

Hermannus van de Wall, geboren te *Hanau*, werd in 1700 te *Dwingelo* bevestigd en van daar vertrok hij in 1706 naar *Zutphen*. Van hier werd hij naar *Amsterdam* beroepen en aldaar den 3 Julij 1708 bevestigd. Hij overleed den 7 Mei 1733.

Van de Wall was een zeer geleerd man, vooral in de Oostersche talen ervaren, en een leerling en bewonderaar van van Til, wiens *levensbeschrijving* hij vervaardigd en voor diens *Taberarn. Mosis* uitgegeven heeft. Van zijne ongemeene Oostersche oudheidkennis getuigt zijne *Dissertatio de pileis sive tiaris sacerdotum et pontificum Hebraeorum*, achter van Til's aangeh. werk.

Zie overigens: Veeris, kerk Alph. Schotel, kerk Dordr., II. blz. 39, 320 en de aldaar aangeh. schr.

Didericus Adrianus Walraven, den 27 Februarij 1732 te *Zwolle* geboren, bezocht, na zich in zijne vaderstad voorbereid te hebben, op vijftienjarigen leeftijd de Groninger hoogeschool. Met ijver beoefende hij hier de godgeleerde wetenschappen, maar vooral het Oostersch onder de leiding van den beroemden Schröder. Zoo gelukkig slaagde hij hierin dat hij in 1752, onder voorzitting van dien hoogleeraar, eene *dissertatio* verdedigde *de voto Jephthae*, toenmaals afzonderlijk uitgegeven en later opgenomen in *Syllog. dissertationum sub prasidio Schultensiorum et Schröder editarum*, tom. II. Hij aanvaardde het predikambt te *Randwijk*, van waar hij

naar *Warmond*, vervolgens naar *Elburg* en eindelijk naar *Harderwijk* vertrok.

Reeds spoedig achtte men hem voor eenen meer wetenschappelijken werkkring geschikt. Bereids in 1760 was hem, terwijl hij nog te *Randwijk* vertoefde, het Oostersche professoraat te *Duisburg* aangeboden, maar door hem van de hand geslagen. Ook te *Harderwijk* was hij als opvolger van Cremer in aanmerking gekomen, maar in 1779 werd hij tot hoogleeraar in de Oostersche talen aan het athenaeum te *Amsterdam* benoemd. Deze betrekking aanvaardde hij den 18 October van dat jaar met eene *Oratio de linguarum et antiquitatum orientalium studio inter generosae mentis et praestantis ingenii juvenes magis magisque promovendo.* Met hooge goedkeuring nam hij deze betrekking waar. In 1785 werd hem ook het professoraat in de hermeneutica sacra, hetwelk hij den 1 November aanvaardde met eene *Oratio de Hermeneutica sacra cum linguarum atque antiquitatum studiis necessario copulanda*, en gelijktijdig het ambt van prediker bij het athenaeum opgedragen. Tot 1792 bleef hij in laatstgemelde betrekking werkzaam. In 1800 werd hij tot *Inspector scholarum* benoemd.

Walraven, die eene algemeene achting genoot en wiens onderwijs zeer wordt geprezen, overleed den 5 Julij 1804.

Zie overigens: H. C. Cras, Memoria D. A. Walraveni, cui accedit H. Hanae prolusio Scholastica. D. J. van Lennep, memor. Amst. Ath. pag. 265 sq. Bouman, Geld. Hoog., II. blz. 292 en 293.

Ignatius Walvis, in 1653 te *Utrecht* geboren, volbragt zijne studien te *Leuven.* Baccalaurens in de theologie geworden zijnde en de priesterwijding ontvangen hebbende, vertrok hij naar *'s Gravenhage*, waar hij tien jaren lang zijne geloofsgenooten stichtte en, als kapellaan, bij den Oostenrijkschen afgezant inwoonde. In 1688 werd hij tot pastoor te *Gouda* benoemd en hier bleef hij, ofschoon lid van het Utrechtsche kapittel geworden, werkzaam tot zijnen dood, die den 18 Mei 1712 plaats vond.

Walvis was een geleerd en niet onverdraagzaam man, hoezeer hij, wat uit den aard der zaak voortvloeide, de belangen zijner kerk behartigde en zijne voorliefde voor haar invloed had op zijne beoordeeling van zaken en personen. Zigtbaar is dit in het eenige werk, dat wij van hem bezitten, het-

welk, meermalen door ons aangehaald, van eene ijverige zucht naar onderzoek getuigt, maar tevens aan eenen vreemden stijl en onnaauwkeurigheid lijdt. Het voert tot titel: *Beschrijvinge der stadt Gouda*, Gouda 1714.

Zie overigens: Paquot, II. pag. 525 suiv.

Godofridus Wandelman, in 1590 te *Amsterdam* geboren, ging van de Hervormde tot de Roomsche kerk over en werd in 1609 novicius bij de Jezuiten, te *Doornik*. Eerst was hij in Holland werkzaam, later in *Vlaanderen*, maar, toen hij zich in zijnen ijver voor de Roomsche kerk te *Maastricht* te verre had laten drijven, werd hij buiten deze stad gebannen. Hij overleed te *Mechelen* in 1654.

Deze jezuit heeft geschreven: *den wegh der Saligheydt ofte Gemeynsame verklaringe van de Christelyke waerheydt, bij maniere van 't samen-sprake tot bevestinge der Catholycken ende tot onderwijs der gener die in 't geloove twijffelen ofte dolen, door Theophilus Tranquillus*, Bruss. 1638, 2e dr. herzien en verbeterd ald. 1648, — *Clare seekere aenwijsinge van de kercke Christi, streickende tot grondighe christelycke wysheydt ende devotie; met vreedsame voldoeninge op de verschillen van desen tijdt in het stuck des gheloofs*, Mechel. 1647.

Zie overigens: Paquot, II. pag. 14. Aug. et Al. de Backer, bibliotheque des écrivains de la Compagnie de Jesus, Prem. Serie, pag. 782.

Petrus Wassenburg, zoon van Arnoldus Wassenburg, die predikant te *Sliedrecht* geweest is, was student te *Leiden*, toen zijn vader in 1603 overleed. Zich in 1609 vruchteloos aangeboden hebbende bij de klassis van *Zuid-Holland om haar te dienen*, werd hij in 1612 te *Poortugaal* en *Hoogvliet* bevestigd. Reeds op deze standplaats toonde hij een ijverig contra-Remonstrant te wezen en wel met eenen moed, die ons eerbied inboezemt voor de vastheid van zijn karakter. Immers, toen de Staten tegen het einde van 1615 de kerkorde van 1591 en de Staatsbesluiten tot onderhouding van eenigheid en orde in de kerk wilden invoeren, bleef Wassenburg, in weerwil van alle daartoe aangewende pogingen en zelfs van harde bedreigingen, standvastig weigeren zich daaraan te onderwerpen.

In 1619 werd hij tot opvolger van den afgezetten Naeranus te *Amersfoort* beroepen en daarop voor eenigen tijd aan *Utrecht* bij leening afgestaan. In 1629 nam hij het be-

roep naar *Dordrecht* aan. Hier genoot hij de hoogachting en liefde der gemeente en stond hij als een gemoedelijk prediker en vroom man bekend. Hij overleed den 7 April 1655.

Een bezwaar, op de Zuid-Hollandsche synode van 1640, door de klassis van *'s Gravenhage* tegen het dansen, wild hair en andere ergernissen ingebragt, deed Wassenburg de pen opnemen en als scherp bestrijder van het dansen optreden in: *Dansfeest der dochteren te Silo; wt den woorde Gods, de oudt-vaders, ende Heydensche autheuren met syn behoorlijcke sauce opgedischt*, Dordr. 1641.

Zie overigens: Dr. Schotel, Kerk. Dordr., I. blz. 375 verv.

Jona Willem te Water, zoon van Willem te Water en Sara van Middelhoven, werd den 28 October 1740 te *Zaamslag*, een dorp in *Staats-Vlaanderen*, geboren.

Zijn vader, wiens geboortejaar ons onbekend gebleven is, bekleedde het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Zaamslag* en vervolgens te *Axel*, en is in 1763 overleden. Hij was een zeer geleerd man, die zich met ijver op de geschiedenis, bijzonder op de kerkelijke van de streken, waarin hij werkzaam geweest is, heeft toegelegd. Zijne verdiensten, in het opsporen van merkwaardige bijzonderheden en oorkonden, zijn inderdaad niet gering en de vruchten van zijnen arbeid geenszins klein. Behalve eenige latijnsche geschriften en dat *Over den bekeerden moordenaar*, verdienen vooral als voortbrengselen van zijnen ijver vermeld te worden: *Historie der reformatie van Gent*, Utr. 1756, — *Het hoog adelijk en adelrijk Zeeland*, — *Geschiedenis der reformatie van Zeeland*, later door zijnen zoon uitgegeven en voltooid.

Onder de leiding van zijnen geleerden en vromen vader reeds vroeg met liefde voor de wetenschappen, bijzonder voor de godgeleerde, bezield, bezocht Jona Willem te Water van 1750 tot 1755 de latijnsche scholen te *Vlissingen*. In het laatstgemelde jaar begaf hij zich, door aanzienlijke Zeeuwen begunstigd, naar de Utrechtsche akademie, waar hij in Wesselius, Burman, Voget en anderen uitmuntende leermeesters vond. Met hoogen lof zijne studiën volbragt hebbende, werd hij den 11 Maart 1761 door de klassis van *Utrecht* tot proponent bevorderd. Kort daarop, den 25 Oc-

tober van hetzelfde jaar, aanvaardde hij zijne bediening te *Haemstede*. In 1763 werd hij naar *Veere* beroepen en aldaar in November van dat jaar bevestigd. Twee jaren later vertrok hij naar *Vlissingen*. Hoezeer te Water hier voor een beroep naar *Groningen* bedankte, werd hem echter later het verblijf in die stad zoo onaangenaam, dat hij hartelijk naar eene andere standplaats wenschte. Hoogst welkom zou hem dus het beroep naar *Goes* in 1779 geweest zijn, zoo hij niet bijna gelijktijdig tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en vaderlandsche geschiedenis aan de doorluchtige school te *Middelburg* benoemd ware. Den 15 Maart 1780 aanvaardde hij laatstgemelde betrekking met eene *Oratio de praestantia et dignitate historiae Batavae*. Met ijver en met lof nam onze geleerde het hem opgedragen professoraat waar, totdat bezorgeren der Hollandsche hoogeschool hem in 1785 tot hoogleeraar in de theologie en kerkelijke geschiedenis benoemden. Den 9 April 1785 trad hij te *Leiden* op met eene *Oratio de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina theologica diligenter conjungenda*. Ook hier oogstte te Water hoogen lof, vooral, wat zijne historische studiën aangaat. Tweemalen bekleedde hij het rectoraat en in 1786 werd hij ook tot gewoon predikant bij de Hervormde gemeente te *Leiden* beroepen. Wel waren zijne bijzondere staatkundige gevoelens bekend, maar onder de verschillende omwentelingen bleef hij zijn ambt behouden. De nieuwe wet, na de herstelling des vaderlands omtrent het hooger onderwijs gegeven, wees hem onverwacht en zeer tegen zijnen wensch het emeritaat toe. Nogtans bleef hij, in weerwil zijner klimmende jaren, met onvermoeiden ijver de wetenschappen beoefenen, totdat hij den 19 October 1822 overleed.

Te Water is, *en* toen hij predikant, *en* toen hij hoogleeraar was, in verschillende kerkelijke zaken, en daaronder van hoog belang, betrokken geweest. Verdienen zijne werkzaamheden voor de Vlaamsche kruiskerken, voor de Evangelieprediking in de *Indiën* en andere aangelegenheden vermelding, bijzonder verdient dat het deel, hetwelk hij, daartoe geroepen, meermalen nam in de pogingen tot nieuwe kerkelijke organisatiën in ons vaderland. Onder koning Lodewijk was hij lid van de consulterende commissie voor de zaken der Nederlandsche Hervormde kerk en onder het

keizerlijke bewind werd hij tot een der commissarissen tot organisatie van de gereformeerde kerken in de zeven Hollandsche departementen benoemd, terwijl hij nog bovendien in het geheim werd geraadpleegd, zoowel door den prins van Plaisance, als door den prefect de Celles. Het waren vooral deze onderhandelingen, welke niet door allen even gunstig werden opgenomen. Men verspreidde allerlei geruchten en ook, dat te Water eenen episcopalen vorm aangeraden en voor zich den bisschoppelijken rang gezocht had. Verre was dit er evenwel af. Ook na de herstelling van het vaderland bediende men zich van den raad des in het kerkelijke meer, dan gewoon bedreven mans.

Hij was gehuwd geweest met Paulina Cornelia Mounier.

Te Water mag met regt een man genoemd worden van uitgebreide en veelzijdige kennis en van eenen onvermoeiden, ook nog in ruim tachtigjarigen ouderdom niet verkoelden ijver. Zijne geleerdheid werd dan ook op hoogen prijs gesteld en verschillende geleerde en verdienstelijke maatschappijen achtten het eene eere hem onder hare leden te tellen. Hij was lid van het Zeeuwsch genootschap, van de maatschappij van Nederlandsche letterkunde te *Leiden*, waarvan hij gedurende eene reeks van jaren het voorzitterschap bekleedde, van het genootschap *pro excolendo jure patrio* te *Groningen*, van het Utrechtsche genootschap, van de Hollandsche maatschappij van wetenschappen, van het Bataviaasch genootschap, van de Académie imperiale royale te *Brussel*, van de *Societas Latina* te *Jena*, van het koninklijk Nederl. instituut, enz. Koning Willem I vereerde hem met het ridderteeken van den Nederlandschen Leeuw.

Veervuldig zijn de vruchten van zijnen ijver en nasporingen, welke hij het licht heeft doen zien. In verschillende tijdschriften, verzamelingen of in werken van bijzondere genootschappen komen, met en zonder zijnen naam, voor: in *Gerdesii Scrin. antiq.* T. VIII, Part I., pag. 531 sqq. *Vita Johannis van Haren, ex M. S. Paterno Latine versa*, — in *P. Hofstede's bijzonderheden des N. T.*, I, blz. 577 verv. *Aanmerkingen over eenige plaatsen in de H. Schrift*, — in de *Verhandel. van het Zeeuwsch genootschap*, I, blz. 629 verv. *Verhandeling over het begraven der lijken in steden en kerken*, ald. V, blz. 609 verv. *Verhand. over eene penning*

van Ptolomaeus, IX, blz. 481 verv. *Redevoering over de uni van Utrecht, gehouden in* 1779, ald. VIII, blz. 93 verv. *Aanmerkingen over eenige Smijrnasche penningen*, ald. IX, blz. 481 verv. *Historie van het Zeeuwsch genootschap*, ald. vóór de 10 eerste deelen, van 1769 tot 1784. *Antwoord op de vraag betreffende de Dea Burozina*, ald. verhand. I, blz. 255 verv. — In de *algem. vaderl. letteroefeningen: berigt wegens het verongelukte O. I. schip Woestduin en de redding der schepelingen door de gebroeders Naerebout*, III, blz. 388. *Aanmerkingen over het slot van het allervolmaaktste gebed*, ald. 1802, N°. 16, blz. 413 verv., 1804, N°. 5, blz. 205; *iets over het portrait van J. C. Lavater*, 1802, N°. 12 (mengelw.), blz. 552. — In Ferwerda's *adellijk wapenboek* komen van hem voor: *Genealogie der familie Wenckelman; Genealogie der familie van Reijgersberg.* — In de *Konst- en Letterbode* voor 1802, N°. 22, *Brief over de ontdekking der stad Herculanum;* ald. N°. 41, *Boerhave's bekkeneel;* ald. 1805, N°. 10, *Brief over de Rhetorijkkamer te Vosmeer;* 1819, *Berigt over de verplaatsinge der grafschriften van de Leidsche Hoogleeraren Scaliger en Clusius;* 1821, N°. 38, *Iets over de Maleische vertalinge des Bijbels*, allen zonder naam. — In de *Nieuwe Nederl. Biblioth.*, III D., II St., blz. 569 verv., *Aanmerkingen op de aanmerkingen, betreffende de spellinge in den zoogenaamden Staten-Bijbel.* — In het voorberigt vóór de *Verhandel. der Leidsche maatschappij*, I D., blz. VI verv. *Uitvoerig berigt van de letterkund. handelingen dier maatschappij*, van 1793 tot 1821 een groot aantal levensschetsen harer leden. — In de *Verhandelingen van het Haagsch genootschap*, voor 1788: *Redevoering over de onderscheidene wijze der bevestiginge en verdediginge van den christelijken godsdienst, welke behoort in acht genomen te worden, naarmate van de verschillende wijze, waarop de waarheden van denzelven door de hedendaagsche vijanden bestreden worden;* — 1790, *Berigt nopens de 48 antwoorden op de vraag, door het Haagsche genootschap op verzoek der Zuid-Hollandsche synode, opgegeven, over de voornaamste oorzaken van het kleine getal dergenen, die zich in ons vaderland voorbereiden tot den openbaren predikdienst* enz., ook afzonderlijk uitgegeven; — 1806, *Bedenkingen over het naauwe verband der opregtheid en voorzichtigheid in godsdienstige za-*

ken. — Afzonderlijk zijn uitgegeven: *Oratio honori et meritis illustrissimae gentis Borsaliae dicta die 3 Sept. Quum e gymnasio Flissingano ad Academiam solemniter promoveretur*, 1755, — *Disputatio historico-critica ad historiam sepulchri et sepulturae Jesu Christi*, Traj. ad Rh. 1761, — *Kort verhaal der reformatie van Zeeland*, 1766, — *Pleglige inhuldiging van Z. D. H. Willem V als erfheer van Vlissingen, met eene beschrijving van de voornaamste geschiedenissen dier stad*, 1767, — *Tweede eeuwgetij van de vrijheid in den burgerstaat en godsdienst binnen de stad Vlissingen*, 1772, — *Aanspraak aan de Herv. kerk in Nederl. bij gelegenheid van de invoering der nieuwe Psalmberijminge*, 1774 (zonder zijnen naam), — *Historie van het vertond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen*, 4 D., 1776—1796, — *Beschrijvinge der oude buitenplaatse St. Jan ter Rede in het eiland Walcheren* (zonder naam), 1783, — *De vaderlandsche historie van J. Wagenaar verkort*, 4 D., 1784—1800, — *Oratio de theologo candido*, 1790, — *Aanhangsel tot de Historie der Herv. kerk en doorluchtige schole te Gent, door zijnen vader uitgegeven*, 1794, — *Narratio de rebus Academiae Lugduno-Batavae seculo* XVIII *prosperis et adversis*, 1802. Insgelijks heeft hij tot de *Aanmerkingen en bijvoegselen* van van Wijn op *Wagenaar's vaderl. historie* bijgedragen, en *voorredenen* geschreven voor het 3, 4 en 5 deel van het *Kerkelijk Placaatboek*. Bovendien bezorgde hij de uitgave van *P. E. Jablonski opuscula, quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum, difficilia librorum sacrorum loca et historiae ecclesiasticae capita illustrantur; magnam partem nunc primum in lucem protracta, vel ab ipso auctore emandata et locupletata; cum animadversionibus editoris*, Tom. IV, 1804—1813.

Hij was niet alleen lid, maar ook een zeer verdienstelijk medebestuurder van het Haagsche genootschap. Te Water heeft zijn eigen *Levensberigt* te boek gesteld, hetwelk door zijne erfgenamen is in het licht gegeven en waarin wij den grijsaard veel wetenswaardigs, zoo omtrent zich zelven, als omtrent de gebeurtenissen van zijnen tijd, hooren verhalen.

Zie overigens: Nieuwenh. Woordenb. VIII. blz. 482 verv. Aanhangs. op Nieuwenh. IX. blz. 287. Royaards, het Haagsch genootsch. geschetst, blz. 136, 159. Siegenbeek, a. w, I. blz. 326, 327, 345, 416, 435, II, 125. Bijl. en toev. blz. 227 verv. Mijne kerkgesch. na de Herv. III. blz. 189 verv.

Petrus Adolph van Weenegem, geboren te *Middelburg*, was in de laatste helft der zeventiende eeuw predikant te *Groede* en *Cadsand*. Van 's mans levensbijzonderheden is ons niets bekend geworden, maar wel, dat hij de schrijver was van: *De twee getuygen van onse aanneminghe tot kinderen Gods, zijnde Gods geest ende onsen geest* enz., 2 dn., Midd. 1682, — *De rijcke en salige erfnisse van Godts kinderen, handelende van de groote onuytsprekelycke erfnisse en aanneminge der kinderen Godts, als synde erfgenamen Godts ende mede-erfgenamen Christi, neffens een beschrijvinge, hoe zij aan dese erfnisse konnen geraacken*, Amst. 1685.

Zie overigens: de la Rue, blz. 184 verv.

Jacobus Wehard was in het laatste der zeventiende en in het eerste der achttiende eeuw Evangelisch-Luthersch predikant en als zoodanig van 1680 tot 1695 te *Bodegraven*, van 1695 tot 1697 te *Alkmaar*, en van dat jaar tot zijnen dood, die in 1718 plaats vond, te *Enkhuizen* werkzaam. Hij heeft zich bekend gemaakt door *Zions vreugdentyt over hare verlossinge en uytgang uit Babel in 't jaar* 1517, Amst. 1517, — *D. Hendrik Muller's geestlijke verkwikkende uuren, ofte drie hondert huys- en tafel-aandagten, verscheiden malen herdrukt, en nu om syn geestrijke en zoetvloeijende bedenkingen uit het Hoogd. in onse Nederlantse tale overgeset*, Enkh. 1700.

Zie overigens: D. Nieuwenhuis, de Luth. gemeente te Alkmaar, in de Bijdr. van D. N. en S. J., V. blz. 160. Dezelfde, geschiedk. overz. van de predikw. in de Luth. kerk, ald. VII. blz. 54.

Petrus Weiland, den 5 November 1754 te *Amsterdam* geboren, volgde, zijnen vader vroeg verloren hebbende, zijne moeder naar *Kampen* en weldra naar *Gouda*, waar hij, onder de leiding van den geleerden rector Dozy, een allervoortreffelijkst onderwijs in de oude talen ontving. De Leidsche hoogeschool bezoekende, verkreeg hij eene plaats in het staten-collegie en hier maakte hij uitmuntende vorderingen. Oorspronkelijk tot de Hervormde kerk behoorende en ook bestemd om in haar midden het leeraarsambt te bekleeden, kon hij zich nogtans minder met sommige harer leerstellingen vereenigen. De leerredenen althans, door hem als student gehouden, werden door zijne leermeesters meer ge-

schikt geacht voor de Remonstranten, dan voor de Hervormden. Dit bewoog hem zich tot de broederschap der eerstgenoemden te begeven en weldra zag hij zich daar onder het getal der proponenten opgenomen.

Den 29 Julij 1781 aanvaardde hij het predikambt bij de Remonstrantsche gemeente te *Woerden*, van waar hij in Julij 1783 naar *Utrecht* vertrok. Van hier werd hij in December 1785 naar *Rotterdam* beroepen, waar hij den 2 April 1786 als leeraar optrad. Gedurende eene lange reeks van jaren was hij hier met rijke vrucht en hoogen lof werkzaam, totdat eene toenemende verzwakking der oogen hem in 1825 noodzaakte het emeritaat te nemen. Langzamerhand sloeg die verzwakking tot volkomene blindheid over, en in dezen toestand, ondersteund door de trouwe zorg zijner echtgegenoot, ontwikkelde hij, bij christelijken moed, een voorbeeldig geduld. Hij overleed den 26 Januarij 1841.

Weiland's verdiensten werden op hoogen prijs gesteld. In 1790 toch kwam hij in aanmerking voor het professoraat aan het Remonstrantsche seminarium te *Amsterdam* en in 1798 werd hij door het uitvoerend bewind der Bataafsche Republiek aangesteld tot agent van binnenlandsche zaken. Eerst had hij het voornemen om deze betrekking aan te nemen, maar spoedig kwam hij tot het besluit om daarvoor te bedanken. Ook koning Willem I deed hem in 1815 het professoraat in de Nederlandsche letterkunde aan de Utrechtsche hoogeschool aanbieden, maar ook dit vereerend aanbod wees hij met dankzegging van de hand.

Ongetwijfeld zijn de verdiensten van onzen leeraar meest en grootst geweest jegens de vaderlandsche letterkunde, maar hij betrad ook, en met lof, het gebied der godgeleerdheid. In het laatste der vorige eeuw is door Teyler's godgeleerd genootschap zijn antwoord op de vraag: *hoe zal men den grondregel der Protestanten, dat ieder christen, zijns verstands magtig, geregtigd, en naar vermogen verpligt is, om in zaken van godsdienst voor zich zelven te oordeelen, best verklaren en deszelfs aannemelijkheid bondigst bewijzen*, met den zilveren eerepenning bekroond. Het komt nevens de gelijktijdig bekroonde antwoorden van van Hemert, Kuyper, Jelgersma en de Vos, voor in het XI deel der verhandel. van dat genootschap. Zijne *leerredenen naar de be-*

hoeflen van onzen tijd, Rott. 1794, werden, evenals zijn kanselarbeid in het algemeen, gunstig beoordeeld.

Groot waren Weiland's verdiensten jegens de beoefening onzer schoone moedertaal, en, ofschoon het niet van onze taak is die te beoordeelen, behooren wij toch zijne taalkundige werken te vermelden. Zij zijn: het, door eene *Inleiding, behelzende taalgronden, waarop het gebouwd is*, voorafgegaan *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, in 11 stukken, waarvan het eerste verscheen Dordr. 1799, het laatste 1812, — *Nederduitsche Spraakkunst*, waarvan de tweede druk, Dordr. 1829, het licht zag, — *Beginselen der Nederduitsche spraakkunst*, ald. 1806, — *Handwoordenboek voor de spelling der Hollandsche taal*, ald., — *Kunstwoordenboek, of verklaring van vreemde woorden, spreekwijzen enz. uit verschillende talen ontleend*, Rott. 1824, — *Beknopt Nederduitsch taalkundig woordenboek*, 5 D., Dordr. 1830, — *Handwoordenboek voor de spelling der Hollandsche taal*, Dordr.

Overigens heeft men aan hem en den kostschoolhouder Landré te danken: *Woordenboek der Nederduitsche synonymen*, 3 deel., Rott. 1825, — aan hem, dezen en P. Agron, *Handwoordenboek der Nederd. en Fransche talen*, waarvan de tweede druk in 2 deelen 1828 te Amst. en 's Hage verscheen, — aan hem en van Bemmelen, *Beginselen der Nederd. spelkunst*, Dordr.

Zie overigens: Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb., IX. blz. 332 verv. Boekzaal voor 1841, I. blz. 397 verv. J. Tideman, Remonstr. broedersch. blz. 89.

Frederik Rapstat van Wello of **Rachstad van Weyle,** gelijk hij ook genoemd wordt, werd in het midden der zeventiende eeuw te *Amsterdam* uit Israëlitische ouders geboren. Met het christendom bekend geworden, verliet hij de Joodsche godsdienst en werd een ijverig Evangeliedienaar. In 1680 was hij predikant te *Spijk* en van daar is hij naar *Ossenisse* vertrokken. Zijne overige lotgevallen zijn ons niet bekend geworden. Alleen weten wij, dat hij een warm voorstander en verdediger der christelijke waarheid was. Hij heeft zijnen naam tot de nakomelingschap overgebragt in: *Noachs prophetie*, — *De gelukstaat des Nieuwen Testaments*, — *De heerlijkheid van Jezus Christus*, — *Jezus, de waare Godt.*

Zie overigens: Soermans, Kerk. reg., blz. 98. Van Maurik.

Abdias von Weltmar. Zie: **Widmarius.**

J. Werninck, in 1772 geboren, was gedurende eene reeks van eenendertig jaren, predikant bij de Nederduitsche Hervormde kerk te *Londen*, waar hij den 27 April 1834 overleed. Hij was een man van groote verdiensten en kennis, die de waardigheid van doctor in de godgeleerdheid bezat en tot de corresponderende leden van het koninklijk Nederlandsche Instituut behoorde. Een aantal Engelsche werken werd door hem in onze moedertaal vertolkt. Uit zijne geschriften verdienen vooral opmerking: *Onderzoekingen van den toestand des christendoms in Zuid-Afrika, getrokken uit de reis van J. Campbell, en uit de brieven der zendelingen tot het einde van het jaar* 1815; *met eene kaart van het Zuidelijk gedeelte van Afrika*, Gron. 1817, — *Gedenkstukken uit Buchanans leven en schriften*, 3 d., Utr.

Zie overigens: Boekzaal voor 1834, II blz. 122.

Paulus Weslingh, omstreeks de helft der zeventiende eeuw te *Amsterdam* uit een aanzienlijk koopmans-geslacht geboren, aanvaardde, na drie jaren te *Jena* doorgebragt te hebben, de predikdienst bij de Luthersche gemeente te *Hoorn*. Na zes jaren vertrok hij van daar in 1677 naar *Utrecht*, welke standplaats hij in het volgende jaar met *Leiden* verwisselde, waar hij in 1680 het beroep naar *Amsterdam* aannam. Hier bleef hij geruimen tijd werkzaam en overleed in 1732. Van zijn prediktrant zijn proeven bewaard gebleven. Zij doen hem, ofschoon aan de gebreken van zijnen tijd lijdende en van geene gerektheid vrij te pleiten, als een hartelijk prediker, die de stichting zijner hoorders beoogde, kennen.

Van hem bestaan: *Lykrede op J. E. Blum, in den eerekrants*, 1683, — *Lykrede op J. Baars*, 1705, — *Leerrede ter inwijding van het Luthersche Diaconie-huis.*

Zie overigens: H. van Gazel, lijkrede op P. Weslingh, Amst. 1732. Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, I. blz. 109, V, blz. 37, VII, blz. 72.

Johannes Wesselius, zoon van Hermannus Wesselius, rector der latijnsche scholen eerst te *Embden* en later te *Leiden*, zag in eerstgenoemde stad het levenslicht op den 20 October 1671. Te *Groningen* en vervolgens te *Leiden* gestudeerd hebbende, aanvaardde hij in 1692 het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Akkrum* en *ter Horne.*

Twee jaren later vertrok hij naar *St. Jacobi Parochie* op *het Bild*. In 1699 bekwam hij te *Leiden* de doctorale waardigheid en verwisselde tevens zijne standplaats met *Purmerend*. Van hier begaf hij zich naar *Rotterdam*, waar hij den 26 Julij 1705 bevestigd werd.

Wesselius was te *Rotterdam* zeer gezien. Men benoemde hem tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis en godgeleerdheid aan de illustre school, welke betrekking hij den 5 Januarij 1711 met eene *Oratio de laudibus Pauli Apostoli* aanvaardde. Weldra opende zich een ruimer werkkring voor den geleerden man. Bezorgeren der Hollandsche hoogeschool droegen hem het professoraat in de theologie op. Den 7 Maart [1]) 1712 trad hij te *Leiden* op met eene *Oratio de titulo crucis Domini*. Als hoogleeraar oogstte hij grooten lof in. In 1738 werd hem dan ook het onderwijs in de gewijde welsprekendheid opgedragen, welke betrekking hij aanvaardde met eene *Oratio de prudenti simplicitate in Oratore Sacro requisita*. Hij mogt het voorregt genieten van den 2 December 1742 gedachtenis te vieren van zijne vijftigjarige evangeliedienst met eene *Leerrede over Psalm* LXXI, *vs.* 17 *en* 18, Leid. 1743, en overleed den 16 Januarij 1745. Hij is tweemalen gehuwd geweest, eerst met Adriana van Ruytenburgh, en vervolgens met Agatha van Hogendorp.

Behalve zijne oratiën en eenige twistschriften met den hoogleeraar Cremer [2]), die van minder belang zijn geworden, heeft onze geleerde het licht doen zien: *Verklaring van Paulus brief aan de Galaten*, — *Verhandelingen over uitgezogte plaatsen des O. en N. Testaments*, — *Redevoering over de bewaring van het joodsche volk*, — *leerrede bij het afsterven zijner vrouw*, — *kerkredenen*, — *ter gedagtenis zijner vijftigjaarige predikdienst*, — *Nestorianismus*, Rott. 1727, — *Dissertationes Academicae*, Lugd. B. 1734.

Zie overigens: Siegenbeek, a. w. I, blz. 292, II, Toev. en bijl. 172 verv. *Harderwijk*, naamlijst der pred. te Rotterd. blz. 66 verv.

Johannes Westenburgh, in 1599 te *Utrecht* geboren, begaf zich, na aldaar de Hieronymiaansche school bezocht te hebben, naar *Leiden*, waar hij gedurende vijf jaren zijne letterkundige en theologische studien voorzette. In 1624

[1]) Wij volgen in de dagbepaling de opgaven van Siegenbeek.
[2]) Zie I D. blz. 313.

aanvaardde hij het leeraarsambt bij de Hervormde gemeente te *Tienhoven*, van waar hij in het volgend jaar naar *Abcoude* vertrok. Van daar werd hij in 1626 naar *Dordrecht* beroepen en hier vond hij eene gemeente, bij wien zijne gaven op prijs werden gesteld. Ondervond hij dit in meer dan één opzigt, het bleek vooral, toen men hem, bij het oprigten der Dordsche illustre school, tot hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis benoemde. Niet lang werd deze waardigheid door hem bekleed, want hij overleed in den bloei des levens op den 3 September 1636.

Op het gebied der godgeleerde wetenschappen treffen wij slechts één geschrift van Westenburgh aan. Het is zijne *Epistola de prisci aevi diuturna vita*, voorkomende in de door J. van Beverwijck verzamelde *Doctorum virorum epistolae et responsa tum medica, tum philosophica*, Rott. 1665, en, in het Hollandsch, met den titel: *Brief van D. Joh. Westenburgh nopende het langh leven van de Ouden* in Beverwijcks *schat der gezondheid en ongezondheid.*

Meest heeft hij zich als latijnsch dichter bekend gemaakt, voornamelijk in *Epinicion in devictam Sylvam-ducis*, etc. Lugd. B. 1629, ibid. 1630, ook achter *C. Barlaei Sylvae-ducis obsidio*, Lugd. B. 1629, — *Tristium liber unus sive Epicedion in obitum Cl. viri D. Samuelis Everwini*, Lugd. B. 1632, — *Elegia consolatoria ad Jac. Willium*, Dordr. 1633 — *Elegia ad Joh. Beverovicium*, in diens werk *de vitae termino nobili an fatali*, en voor diens *Lof der geneeeskunde*, terwijl in het eerstgemelde werk nog eene latijnsche vertaling voorkomt van een grieksch gedicht van Beverwijck, — *Athenaeum sive in illust. Gymnasii Ultraj. pöemation*, Ultraj. 1634 enzv.

Zie overigens: van Rhenen a. w. blz. 70 verv. 113. Burm. Ultraj. erud. pag. 446 sq. Peerlkamp, de vita etc. Neerlandorum, qui carmina Latina composuerunt, pag. 297 sq. Schotel, kerk. Dordr. I, blz. 315 verv. Paquot [1]) II, pag. 22.

Nikolaas Westendorp, die den 11 Februarij 1773 te *Farnsum* geboren, het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Losdorp* in de provincie *Groningen* bekleed heeft, was een ijverig en gelukkig beoefenaar van de vaderlandsche en Noordsche oudheidkunde. Groot waren zijne ver-

[1]) Paquot noemt hem Joh. van Westenburgh; Burman Westerburgius.

diensten hieromtrent, ofschoon men teregt heeft opgemerkt, dat men in zijne geschriften somwijlen gebrek aan juistheid en aan eenen scherpen kritischen blik ontdekt, althans, dat hij dezen niet altijd gebruikt heeft. Zijne uitgebreide kennis en geleerdheid, zijn noeste ijver en zijne onvermoeide nasporingen op het gebied van geschiedenis en oudheidkunde werden op hoogen prijs geschat. In 1815 wees de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* den gouden eereprijs toe aan zijne beantwoording der vraag: *welke volkeren hebben de zoogenoemde Hunnebedden gesticht? en in welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?* Elf jaren later kende de maatschappij van Nederlandsche letterkunde te *Leiden* dezelfde eere toe aan zijne *Beknopte voordragt der Noordsche mythologie.* De Groninger hoogeschool droeg hem eershalve het doctoraat in de letteren op, de Leidsche maatschappij, de Utrechtsche en Zeeuwsche genootschappen benoemden hem tot lid, het Instituut tot correspondent en de Koning tot ridder van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 5 Junij 1836 in den ouderdom van drieenzestig jaren.

Behalve verschillende belangrijke stukken, door hem in tijdschriften, vooral in de *Konst- en letterbode* en *Vriend des vaderlands* geplaatst, heeft hij zijnen roem verworven en gehandhaafd in: *Eerste leerrede in de kerk te Sebaldeburen en eene oudheidkundige verhandeling*, Gron. — *Rapport nopens eene nuttiger inrigting der classicale vergaderingen*, ald., — *Verhandelingen over onderwerpen uit het gebied der oudheidkunde en Godenleer*, Rott., 1826, — *Jaarboek van en voor de provincie Groningen*, Gron., 1829 en 1833, — *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen tusschen het jaar* 1545 *en* 1580, *uit een ongedrukt handschrift van dien tijd*, ald. 1832, alsmede door het ondernemen van een oudheidkundig tijdschrift, onder den titel *antiquiteiten*, waarvan vier nommers het licht hebben gezien.

Zie overigens: Boekzaal voor 1836. Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb. IX, blz. 342 verv.

Cornelis Westerbaen, in 1690 te *Katwijk* aan den *Rijn* geboren en in 1717 proponent bij de Remonstrantsche broederschap geworden, trad in 1719 als leeraar bij de gemeente te *Noordwijk* op. Van daar vertrok hij in 1722 naar

Brielle en van hier bijna drie jaren later naar *Utrecht*. In 1737 nam hij het beroep naar *Rotterdam* aan en in deze stad was hij gedurende eene reeks van jaren werkzaam. In 1763 nam hij het emeritaat, en den 13 September 1774 is hij overleden.

Westerbaen behoorde tot de beschaafde predikers van zijn tijdperk. Hij heeft zich ook als dichter bekend gemaakt, maar vooral als vertaler van een aantal belangrijke Engelsche werken. Zijn stijl was zuiver en vloeijend. Aan hem had men de overzetting te danken van de *Algemeene historie* in 19 deelen in 4°, alsmede van *Lardner, geloofwaardigheid der Evangeliegeschiedenis*. Ook beschreef hij het *Eerste eeuwgetij der Utrechtsche akademie*. Na zijnen dood, gaf zijn zoon, Willem Westerbaen, predikant te *Noordwijk*, uit de vaderlijke nalatenschap een dichtbundeltje uit, Leid. 1774.

Zie overigens: Aanh. op Nieuwenh. Woordenb. IX, blz. 345. J. Tideman, Remonst. broederschap, blz. 54, 93, 204, 258, 371.

Cornelis Willem Westerbaen, den 26 October 1764 te *Amsterdam* geboren, bezocht op zeventienjarigen leeftijd de kweekschool der remonstranten in zijne geboortestad. Deze mogt hem, even als Wijttenbach, onder hare voortreffelijkste kweekelingen tellen en later de remonstrantsche broederschap onder hare meest verdienstelijke leeraars. In 1786 proponent geworden, aanvaardde hij in 1788 de bediening te *Schoonhoven* en vertrok van hier in 1790 naar *Leiden*. In 1793 volgde hij de roepstem der Utrechtsche gemeente en van daar begaf hij zich in 1804 naar *Amsterdam*. Hier bleef hij werkzaam tot zijn overlijden, hetwelk den 22 Februarij 1832 plaats vond [1]).

Hij was een man van veelzijdige gaven. Gedurende zijn verblijf te *Utrecht* maakte hij zich bij uitnemendheid verdienstelijk jegens het lager onderwijs. De Maatschappij tot nut van 't algemeen vond bij hem hartelijke en warme belangstelling. Driemalen bekleedde hij bij hare openbare vergaderingen het voorzitters-gestoelte en sprak bij die gelegenheden belangrijke redevoeringen uit. De eerste (1811) leverde een *betoog, dat de mensch zijn geluk in zich zelven behoort te zoeken*, — de andere (1818) was *over de verlichting en be-*

[1]) In het aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb., IX, bl, 343, wordt verkeerdelijk de 12 Maart genoemd.

schaving des volks, als de voorname waarborgen van den roem en welvaart onzes vaderlands, — de derde (1825) *over den invloed, dien de rampen kunnen hebben op de grootheid van den mensch.*

Westerbaen was een goed prediker, ofschoon hij, bij eene welluidende stem, op den kansel achter stond bij zijne ambtgenooten, die gelijktijdig met hem bij de Remonstrantsche gemeente te *Amsterdam* werkzaam waren. Proeven zijner kerkelijke welsprekendheid zijn bewaard in: *Leerrede ter opwekking tot eene dankbare hulde aan God enzv. en ten aandrang van de pligten, welke het verloste vaderland van zijne burgers, thans inzonderheid, afvordert*, 1814, — drie leerredenen, eene *over het vaderland een heiligdom*, de andere *tegen de moedeloosheid nopens het behoud des vaderlands*, de derde *leve de Koning*, allen in het mengelwerk van de *Vaderl. Letteroef.* voor 1831.

Vooral blonk Westerbaen als welsprekend redenaar, scherpzinnig beoordeelaar en menschen-kenner uit in zijne lof- en lijkredenen en redevoeringen. Zijne voortreffelijke gaven vertoonden zich met volle kracht in zijn geschrift *over Jacob Simonsz. de Rijk*, Vad. Letteroef. 1806, nº. 9, — *over Titus Pomponius Atticus*, in hetzelfde maands. 1807, nº. 7, — *over den weldadigen invloed des christendoms op de verlichting des menschelijken verstands*, mede aldaar 1813, nº. 9, — *over Pieter de Groot*, in van Kampen's Magazijn, D. III. I St., — *Moed en kracht tegen den man des bloeds opgewekt in eene redevoering* 1813, — over den Remonstrantschen kerkleeraar Rogge vóór diens nagelatene leerredenen — *Redevoering wegens de verbetering van menschelijke inrigtingen*, Utr., — *Lofrede op Lublink de Jonge*, Amst. 1817, — *Lijkrede op M. Stuart*, ald. 1827.

Bovendien had men aan hem een aantal keurige vertalingen te danken, zooals: *D. J. van Lennep's lofrede op Jeronimo de Bosch*, — van *A. des Amorie van der Hoeven's redevoering over den echten godgeleerde en uitlegger der H. Schrift*, Rott. 1828.

Hij was een braaf, helderdenkend, godvruchtig en verdraagzaam man, wiens verlies door de Remonstrantsche broederschap met regt betreurd werd.

Zie overigens: Boekzaal voor 1832, Maart, blz. 388 verv. Aanhangs. op Nieuwenh. Woordenb. IX blz. 343.

Joannes Jacobus Wetstein, in 1693 te *Bazel* geboren, maakte in zijne jongelingsjaren zoo uitnemende vorderingen, dat hij reeds in 1709 het doctoraat in de wijsbegeerte verkreeg. In 1713 zag hij zich tot de evangeliedienst toegelaten en aanvaardde die allereerst bij een regement Zwitsers, hetwelk zich, door de Hollandsche Staten bezoldigd, in *Engeland* bevond. In 1717 trad hij te *Bazel* zelf als predikant op, waar hij tevens afzonderlijk onderwijs aan de akademische jongelingschap gaf. Het was er echter verre af, dat hem daar een rustige werkkring wachtte. Hij stond er aan vele onaangenaamheden bloot en werd eindelijk van zijn ambt ontzet. Hierop begaf hij zich naar het gastvrije Nederland. Daar werd hem door de gecommitteerden het, door het emeritaat van Clericus aan de Remonstrantsche kweekschool open gevallen, onderwijs in de letteren en wijsbegeerte opgedragen, nogtans zonder den titel van hoogleeraar. Hij begaf zich echter, op verlangen der broederschap, naar *Bazel* om zich aldaar te regtvaardigen, en hierin slaagde hij zoowel, dat hij wederom, gedurende een jaar, als evangelieprediker in zijne vaderstad optrad. In het najaar van 1733 aanvaardde hij het onderwijs aan de kweekschool te *Amsterdam* en zag zich in 1736 tot hoogleeraar aangesteld.

'sMans wetenschappelijk onderwijs bepaalde zich niet tot de oude letteren alleen. Sedert 1743 gaf hij ook lessen over het N. Verbond en later ook over het hebreeuwsch en zelfs, na den dood van den hoogleeraar Drieberge, over de theologie, totdat het godgeleerd professoraat in 1717 aan Krighout werd opgedragen. In 1744 bedankte hij voor het professoraat in de grieksche letterkunde, dat men hem te *Bazel* had aangeboden. Hij is den 23 Maart 1754 overleden.

De hoogleeraar Wetstein was een zeer geleerd man, die zich, wat de theologsche wetenschappen aangaat, bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt omtrent de kritiek en uitlegging des Nieuwen Verbonds. Zijn *Novum Testamentum Graecum, cum notis var. Codicum*, 2 vol. in folio, Amst. 1751, maakte zijnen naam met roem bekend. Evenzeer deden dit zijne *Prolegomena in Novum Testamentum*, waarvan wij de door J. S. Semler *cum notis et append.* bezorgde uitgave, Halae 1764, kennen. Hij ontging echter de beschuldiging van onregtzinnigheid niet. Bijzonder legde men hem te

laste, dat hij de plaatsen over het leerstuk van de Godheid van Christus verdonkerde.

Zie overigens: J. Krighout, Orat. fun. in obitum Viri Clar. J. J. Wetstenii. D. J. van Lennep, memor. Amst. Athen. pag. 291. J. Tideman, a. w. blz. 24 verv.

Adriaan van Wezel of **Wesel**, die, te *Etten* geboren, in 1677 het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Purmerland* aanvaardde, vertrok van daar in 1679 naar *Oost-Zaan*, in 1682 naar *Kampen*, in 1684 naar *Leeuwarden* en in 1685 naar *Amsterdam*. Hij overleed den 16 Januarij 1710.

Hij was een zeer werkzaam man en niet onverdienstelijk prediker. Wij vinden van hem vermeld: *Dertien predikatien*, — *de luyster van den Messias*, — *een rechtvaardig discipel van Jesus*, — *predikatien*, — *Lijkpredikatien over J. Visscherus*, — *de heerlijkheid der rechtvaardigen*, — *over de openbaaring van Joannis*, — *over het vierde gebod.*

Zie overigens: Veeris, blz. 227, van Maurik.

Abdias Widmarius zag den 13 September 1591 te *Lemgo* in *Westphalen* het eerste levenslicht. Reeds vroeg, bij eene zwakke ligchaamsgesteldheid, eenen ongemeenen verstandelijken aanleg openbarende, vond hij in zijnen geleerden vader, Andrias Widmarius, eerst rector en later predikant te *Bremen*, alsook bij andere geleerden eene voortreffelijke leiding. Hierdoor werd hij dan ook in staat gesteld om, ofschoon zijne ouders den ziekelijken jongeling met zorg derwaarts zagen vertrekken, de akademien van *Heidelberg* en *Marburg* met roem te bezoeken. Wel was het de godgeleerdheid, die hem vooral boeide, maar ook de geneeskunde en regtsgeleerdheid vonden in hem eenen ijverigen beoefenaar.

Na volbragte studien aanvaardde hij het predikambt bij de Hervormde gemeente van *Altorf* en kort daarna bij die van *Neuhaus* in de *Paltz*. Oogstte hij hier de eerste en zoete vruchten van zijnen noesten ijver in, weldra werd hij aan nog meer lijden, dan zijne wankelende gezondheid hem berokkende, blootgesteld. Het vuur van den dertigjarigen oorlog blaakte de *Paltz* en ook onze geleerde had zijn aandeel in de jammeren, daardoor te weeg gebragt. Veiligheid zocht en vond hij in ons vaderland en de man, wiens werk-

zame geest voor geene moeijelijkheid terugdeinsde, oefende zich met zoo grooten ijver in onze taal, dat hij spoedig in het Hollandsch kon prediken. In November 1624 verbond hij zich als leeraar aan de Hervormde gemeente te *Uitgeest*, maar hier had hij met afmattend ligchaamslijden te worstelen, hetwelk hem echter niet kon terughouden van op voorbeeldige wijze de aan zijn ambt verbondene pligten te behartigen.

Meer en meer was de naam van Widmarius en tevens zijne zachtmoedigheid bekend geworden. Dit had ten gevolge, dat men hem te *Gouda*, waar hevige kerkgeschillen gevoerd werden, tot predikant begeerde. Reeds vroeger was ook hij onder de overzetters van de nieuwe vertaling des O. Verbonds benoemd. Ongaarne vertrok hij in 1638 naar *Gouda* en hij mogt zich dan ook niet, ofschoon daar zes jaren vertoevende, in het slissen der heerschende twisten verheugen.

Weldra opende zich voor den geleerden man eene andere loopbaan. Men bood hem het theologisch professoraat te *Harderwijk* aan. Hij aanvaardde het den 13 Julij 1644 met eene *Oratio de Urim et Thummim*, Hard. 1644 in 4°.

Ook deze betrekking werd met voorbeeldige trouw en groote toejuiching door Widmarius waargenomen. Nogtans mogt de Harderwijker akademie zich niet lang in het bezit van den geleerden man verheugen. Reeds in het volgende jaar werd hij naar *Groningen* beroepen en hier aanvaardde hij het hoogleeraarsambt in de theologie op den 4 Junij 1645 met eene redevoering, die het licht heeft gezien onder den titel: *Columba, Spiritus Sancti hieroglyphicon, hoc est, oratio inauguralis de manufestatione Spiritus Sancti sub specie Columbae, ad inaugurationem Christi, circa hujus baptismum*, Gron. 1646 in 4°.

Drieëntwintig jaren mogt de Groninger hoogeschool hem onder hare sieraden tellen. Ook de avond zijns levens kenmerkte zich, als bijna geheel zijn leven, door ziekelijkheid, maar toen ook werden de vermogens van zijnen geest verzwakt. Hij overleed den 23 Mei 1668 o. s. Widmarius behoorde zeer zeker tot de mild denkende en verdraagzame godgeleerden van zijn tijdperk, ofschoon hij geenszins schroomde om zijne meening en de waarheid met manne-

lijken moed te verdedigen. Koos hij bij de kerkgeschillen zijner dagen de zijde van Coccejus, dan mogt men hem toch ongetwijfeld onder de Irenische Coccejanen tellen. Hij was een echt leerling van Henricus Alting, wiens lessen hij te *Heidelberg* gehoord had.

Behalve de reeds genoemde redevoeringen en zijne *Disputationes theologicae adversus Judaeos de vero Messia*, *Marp.* 1617, heeft nog het licht gezien *πεντὰς disputationum de natura S. theologiae, hujus simul synopsin exhibens*, Hard. 1645.

Zie overigens: Vitae profess. Gron., pag. 164 sqq. Paquot, I. pag. 370 suiv. Muntinghe, acta saecul., p. 91. Heringa, over de Bijbelvert., in het archief van Kist en Royaards, V. blz. 149, 197. Bouman, Geld. Hooges., I. blz. 94 verv. 109. II. blz. 610, 646.

Friedrich Daniel Joseph von Wiebel, die in 1802 predikant bij de evang. Luthersche gemeente te *Veere* is geworden, werd van daar naar *Kampen* en kort hierop naar *Alkmaar* beroepen. Op laatstgemelde plaats heeft hij in 1816 zijne bediening nedergelegd, maar die twee jaren later wederom te *Groede* aanvaard. In 1821 nam hij zijn emiritaat en in 1832 is hij overleden.

Hij heeft *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, Alkm. 1809, uitgegeven, waarop teregt belangrijke aanmerkingen zijn gemaakt. Wordt er in gevonden, wat lof verdient, er ontbreekt christelijke warmte aan en evangelische gloed.

Zie overigens: Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenh., V. blz. 127, 149, 165. VII. blz. 149.

Wilhelmus Wilhelmius, den 11 November 1641 te *Zutphen* geboren, behoorde tot die godgeleerden, welker levensloop zeer afwisselend geweest is. Van 1650 tot 1653 studeerde hij op de Geldersche hoogeschool in de wijsbegeerte, letteren en godgeleerdheid. Of hij in dat driejarig tijdperk zijne studiën voltooid heeft, is onzeker. In 1663 aanvaardde hij, vroeger het doctoraat in de philosophie bekomen hebbende, het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte en welsprekendheid te *Ham*. Niet lang genoot deze school het onderwijs van den geleerden man. Reeds in het volgend jaar nam hij het hem aangeboden buitengewoon professoraat in de letteren en het gewone in de theologie te *Harderwijk* aan. Te *Ham* sprak hij eene afscheidsrede uit: *de Philosophiae et philologiae conjunctione*, Hard. 1665, terwijl hij

zijne betrekking te *Harderwijk* aanvaardde met eene *Oratio de conjunctione theologiae et philologiae*, ibid. 1664. Hij verkreeg nu ook aan de Geldersche hoogeschool het doctoraat in de godgeleerdheid en wel op eene, onder zijne voorzitting, verdedigde verhandeling.

Zijn verblijf te *Harderwijk* was niet altijd genoegelijk. Vaak werd het door twist veronaangenaamd, maar bovenal dreigde hem het jaar 1672 noodlottig te worden. De inval der vijanden noopte hem de Geldersche akademiestad te verlaten en nu vestigde hij zich te *Durgerdam*, maar kort daarna nam hij, met toestemming der Geldersche curatoren, het rectoraat te *Dokkum* aan. Hier vertoefde hij gedurende negen maanden, totdat hij in 1674 tot onder-regent van het Staten-Collegie te *Leiden* werd aangesteld. Twee jaren later benoemden de curatoren der Hollandsche akademie hem tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. Niet lang had de geleerde man genot van deze waardigheid, want hij overleed den 13 September 1677.

Ongetwijfeld was hij een zeer geleerd man en werd ook, blijkens de verschillende betrekkingen, die hem werden opgedragen, als zoodanig door zijne tijdgenooten geacht. In het wijsgeerige was hij zeer tegen Descartes ingenomen en zelfs een ijverig tegenstander van dezen, vooral te *Leiden*. Vermoedelijk zullen zijne menigvuldige werkzaamheden oorzaak geweest zijn, dat geene meerdere vruchten zijner studiën het licht hebben gezien. Buiten zijne reeds genoemde redevoeringen schijnt dit alleen het geval geweest te zijn met *Dissert. hist. theol. de decem tribubus Israëliticis, ab Assyriis in exilium abductis*, Harder. 1671.

Zie overigens: Soermans, Acad. Reg., blz. 65, 101, 125. Siegenbeek, a. w. I. blz. 229. II. Bijv. en toev. blz. 152, 273 en 289. Bouman, Geld. Hoog., I. blz. 198, 215, 328, 364. II. 603, 653.

Johannes Wilhelmius, zoon van den zooeven genoemden hoogleeraar, werd den 4 December 1671 te *Harderwijk* geboren. Ofschoon hij op kinderlijken leeftijd zijne ouders verloor, ontwikkelde zich echter zijn aanleg allergunstigst. Op de Leidsche hoogeschool het doctoraat in de wijsbegeerte bekomen hebbende en proponent geworden zijnde, trad hij in 1694 de kerkelijke loopbaan in als leeraar bij de Hervormde gemeente te *Twisk*. Weldra opende zich voor hem

een meer wetenschappelijke werkkring, want in 1700 aanvaardde hij de dubbele betrekking van predikant en hoogleeraar in de theologie te *Lingen*. Na verloop van eenige jaren keerde hij in het vaderland terug. In 1713 nam hij het beroep naar *Rotterdam* aan en werd aldaar den 10 September bevestigd. Geruimen tijd mogt de Rotterdamsche gemeente het bijzijn en den arbeid van den begaafden en ijverigen evangelieprediker genieten. In 1748 nam hij zijn emeritaat en is kort daarop den 3 Maart 1754 overleden.

Hij was inderdaad een uitmuntend man, wiens veelvuldige kennis door zijne tijdgenooten op hoogen prijs werd gesteld. En, dat zij dit verdiende, toont menig geschrift van zijne hand, in het licht gegeven. Het voornaamste is zijne gedeeltelijk uit het latijn van H. Alting vertaalde, *Historie van de Reformatie van de Kerken van de Paltz en Geneve*, Rott. 1744, 2 dn. Bovendien vinden wij van hem vermeld: *Lijkpredikatie op Ds. L. Leeman*, — *Lijkpredikatie op koning Willem III*, — *Lijkpredikatie op Ds. J. Fruytier*, — *Vijftigjarige predikatie*, — *Bevestigingsredenen van zijnen zoon W. Wilhelmius te Lekkerkerk en Westzaan.*

Opmerking verdient het nog, dat uit de boekerij van den hoogleeraar J. W. te Water in 1823 twee handschriften van Wilhelmius voor Engelsche rekening zijn aangekocht, die tot grondslag hebben gestrekt van het *Onomasticon litterarium* des hoogleeraars Saxe.

Zie overigens: Bouman a. w., I. blz. 218, 220. II. blz. 654. Harderwijk, a. w., blz. 69 verv.

Wilhelmus Wilhelmius, zoon van den Rotterdamschen kerkleeraar, maakte zich vroeg als een geleerd man bekend. Reeds als proponent werd hij tot lid der koninklijke societeit van wetenschappen te *Londen* gekozen. Den 2 Junij 1739 te *Utrecht* het doctoraat in de wijsbegeerte bekomen hebbende, werd hij den 8 Augustus 1743 te *Lekkerkerk* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1747 naar *Westzaan* en van hier in het volgende jaar naar *Vlissingen*. Ook deze standplaats verwisselde hij in 1749 met *Middelburg*, waar hij den 27 December 1771 overleden is.

Behalve zijne *Intree-predikatie* te *Lekkerland*, hebben nog andere leerredenen van hem het licht gezien.

Zie overigens: Veeris, van Maurik, Bouman, a. w., I. blz. 220.

Bartus van Willes werd in 1786 te *Amsterdam* geboren. Den wensch koesterende om eenmaal in de dienst der Hervormde kerk op te treden, studeerde hij eerst aan het athenaeum zijner geboortestad en vervolgens te *Utrecht*, waar hij een der uitmuntendste leerlingen uit de voortreffelijke exegetische school van Heringa was. Eene belangrijke proeve daarvan gaf zijn naauwkeurig bewerkt en van grondige studie getuigend *Specimen Hermeneuticum de iis, quae ab uno Marco sunt narrata, aut copiosius et explicatius ab eo, quam a caeteris Euangelistis, exposita*, Traj. ad Rh. 1812.

Intusschen was hij reeds in 1811 te *Nieuwland* bevestigd en hier bleef hij werkzaam tot het jaar 1824, toen hij naar *Lekkerkerk* en *Zuidbroek* vertrok. In beide gemeenten genoot en verdiende hij liefde en achting en diep werd hij betreurd, toen de dood hem den 20 October 1844 uit dit leven wegnam.

Wie hem gekend heeft, weet dat hij een man van grondige geleerdheid en van veelzijdige kennis was, die aan een helder hoofd een regtschapen hart verbond en die, ofschoon hem geene aanzienlijke standplaats in de vaderlandsche kerk ten deele viel, in den hem aangewezenen kring, maar tevens ook op het gebied der wetenschap zeer veel nut gesticht heeft.

Ongemeen vlug van geest, scherpzinnig van oordeel en juist in zijne opvatting voegde hij aan loffelijken ijver eene in het oog springende gemakkelijkheid van werken toe. Als prediker mogt hij niet uitmunten door schitterende welsprekendheid, maar zijne leerredenen, niet zeldzaam schier voor de vuist uitgesproken, waren duidelijk, krachtig en aan ware bijbelkennis bevorderlijk.

Menig stuk plaatste hij, met en zonder zijnen naam, in onze tijdschriften, vooral ook in de *Vaderlandsche letteroefeningen*. Dikwijls schreef hij boekbeoordeelingen en daarin was hij streng regtvaardig, somwijlen scherp, maar dan ook, omdat hij een vijand was van verwatene onkunde en van onwaarheid.

Als godgeleerde, en hij droeg den titel van theologisch doctor niet vergeefs, was hij milddenkend en verdraagzaam, helder, zelfstandig en onafhankelijk. Zijne sterkte was de exegese van het Nieuwe Verbond en de beoefening daar-

van tevens zijne liefhebberijstudie. Groot waren zijne verdiensten ten dezen. Zij bleken niet alleen reeds vroeger uit zijne akademische verhandeling, later uit andere stukken, ook uit zijne beoordeelingen van exegetische werken, maar vooral uit zijne *Proeve eener overeenstemming der Evangelisten*, 2 st. Gorinch. 1823, en uit zijne *Bijdragen ter bevordering van Bijbelsche uitlegkunde*, een tijd- of vervolgschrift, ook nog na zijnen dood door anderen voortgezet, dat den bezadigden, fikschen, zelfstandigen en grondigen Nederlandschen exegeet ten volle waardig is.

In den dagelijkschen omgang was hij eenvoudig en opgeruimd: voor zijne vrienden trouw en rond, en in het kerkelijk bestuur (hij was jaren lang assessor van het klassikaal bestuur van *Gouda*) een ijverig en nuttig lid. Met regt werd het dan ook betreurd, dat hij werd weggenomen, toen wel de avond des levens naderde, maar nog niet scheen gevallen te zijn.

Zie overigens: Boekzaal voor 1844, November, blz. 650 verv.

Pieter van der Willigen, den 20 October 1788 te *Rotterdam* geboren, van vroeg af eenen gunstigen aanleg openbarende en op de latijnsche school zijner vaderstad daartoe voorbereid, bezocht de Utrechtsche hoogeschool. Met den meest gewenschten uitslag werden zijne studiën bekroond en met grooten lof had hij de akademie verlaten, toen hij in 1803 het leeraarsambt bij de Hervormde gemeente van *Haringcarspel* en *Dirkshorn* aanvaardde. Hier bleef hij tot 1813, toen hij het beroep naar *Tiel* aannam. Hier genoot hij veler achting en liefde en was er, gedurende eene reeks van jaren, werkzaam. Hij overleed aldaar den 17 December 1847.

Van der Willigen was een verdienstelijk godgeleerde. Scherpzinnigheid, helderheid, eenvoudigheid, onafhankelijkheid, vrijmoedigheid en duidelijkheid van voordragt maakten zijne kenmerken uit. Als theologant werd hij dan ook op hoogen prijs gesteld. Zelfs werd hem, hoezeer hij gegronde redenen meende te hebben om op reeds eenigzins gevorderden leeftijd daarvoor te bedanken, het professoraat in de godgeleerdheid te *Groningen* aangeboden.

Grooten roem oogstte hij door de beantwoording van menige belangrijke prijsvraag in. De eere der bekrooning viel

bij het Haagsche genootschap ten deel in 1807 aan zijne *verhandeling over Agurs bede*, Spreuken XXX : 8, — in 1811 aan zijn *Onderzoek naar de leer des Bijbels aangaande den staat der ziele tusschen den dood en de wederopstanding der ligchamen*, — in 1806 aan zijne *Proeve van antwoord op de vraag: staat in de onderscheidene verhalen van de Evangelisten van gelijke en gelijkschijnende gebeurtenissen, het verschil in woorden en zegswijzen, en in de bepaling van tijd en plaats, derzelver geloofwaardigheid geenszins in den weg?*, — in 1830 aan zijne *verhandeling over het lijden van Jezus in Gethsemané*. Bovendien hebben wij aan hem te danken *Verhandeling over de waardij der wetenschappen in een volgend leven*, Middelb. 1829.

Hij was niet alleen een godgeleerde, uit wiens arbeid een helder, voor sommigen te helder, licht afstraalde, maar ook van praktisch nut en groote bekwaamheid in het bestuur der Nederlandsche Hervormde kerk. Jaren lang was hij een werkzaam lid, en ook voorzitter, van het provinciaal kerkbestuur van *Gelderland*. Meermalen werd hij ter synodale vergadering afgevaardigd en, hield hij bij die kerkvergadering in 1818 de openbare redevoering, hij heeft ook belangrijke rapporten bij haar ingebragt.

In de Tielsche gemeente was hij geliefd, in den omgang opgeruimd, in zijne vormen vrij, voor jonge lieden, die aan aanleg ijver paarden, minzaam en hulpvaardig, voor traagheid en onkunde niet inschikkelijk.

Joannes Willmet, den 13 November 1750 te *Amsterdam* geboren, bezocht eerst het athenaeum zijner vaderstad en vervolgens de Geldersche hoogeschool, waar hij van 1767 tot 1772 vertoefde. Vooral boeide hem hier de oostersche letterkunde en deze was het dan ook, die hem van *Harderwijk* naar *Leiden* deed vertrekken om aldaar den tweeden Schultens te hooren. In 1775 proponent bij de klassis van *Amsterdam* geworden, duurde het echter nog twee jaren, vóórdat hij als predikant te *Neder-Hemert* optrad. Van hier vertrok hij in 1785 naar *Loenen aan de Vecht*, eene standplaats, aan welke hij zich altijd met het grootste genoegen herinnerde.

Dat hij, onder zijne werkzaamheden als herder en leeraar, de studie der oostersche letterkunde niet alleen niet vergeten,

maar met ijver voortgezet had, bleek uit zijn *Lexicon Arabicum in Coranum; Hararium et Vitam Timuris*, Lugd. B. 1784. Hierdoor bewogen benoemden de Harderwijker curatoren hem in November 1793 tot hoogleeraar in de oostersche talen, als opvolger van Scheidius. Deze betrekking aanvaard hebbende, hield hij den 11 Junij van het volgende jaar zijne *Oratio inaugur. de sensu pulchri Arabum*, Hard. 1795. In deze redevoering, even als in die, welke hij twee jaren later uitsprak *de ingenio Hebraeorum ad poësin imprimis composito*, ibid. 1796, toonde hij de oostersche letterkunde niet alleen als grammaticus te beoefenen, maar ook van het aesthetische standpunt. In 1802 wenschte van der Palm, toenmaals agent van nationale opvoeding, hem als *chef de bureau* aan zijn departement te verbinden. Willmet meende dit te moeten weigeren, maar later nam hij, bij zijne vorige betrekking, ook het professoraat in de gewijde oudheden te *Harderwijk* aan.

Kort hierop overleed de Amsterdamsche hoogleeraar Walraven en nu nam Willmet het oostersche professoraat aan het athenaeum zijner geboortestad aan. In 1804 aanvaardde hij het met eene *Oratio de retinenda antiqua Batavorum in Litteris orientalibus gloria*, Amst. 1804.

Onze hoogleeraar was niet alleen een ongemeen ervaren oosterling, maar hij bezat ook de gave om zijne kennis aan anderen, wanneer deze lust en ijver openbaarden, mede te deelen. Zijne school leverde dan ook uitmuntende kweekelingen. Wij behoeven, om dit te herinneren geene anderen te noemen, maar alleen op Menil en Hamaker te wijzen. Met regt betuigt de hoogleeraar Bouman, dat aan Willmet eene geheel oostersche ziel gegeven en dat hij tot tolk der semitische poezie niet minder geboren, dan gevormd was.

Hij was lid van onderscheiden maatschappijen en had te *Harderwijk*, eershalve, den graad van doctor in de wijsbegeerte ontvangen. In hoogen ouderdom overleed hij te *Amsterdam* den 22 October 1835.

Dat hij in den bloei van zijn studievak in ons vaderland hoog belang stelde, toonde zijne in het tweede deel van de Gedenkschriften der derde klasse van het instituut opgenomene *Schets van den staat der oostersche litteratuur in Holland, in de achttiende eeuw*, 1820, als rapport bij die klasse

ingebragt. In 1806 was hem ook het professoraat in de burgerlijke en letterkundige geschiedenis van het Oosten aan het athenaeum opgedragen, hetwelk hij den 27 April 1807 inwijdde met eene *Oratio de arabum meritis in literis medio aevo instaurandis.* Dat hij ook in andere werken, zooals in de verhandeling van Menil *de Antara Moallakah* de hand had, is bekend.

Zie overigens: D. J. van Lennep, mem. Amst. Athen. pag. 206, 266 sq. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. IX blz. 456. Siegenbeek, aanspr. bij de maatsch. van Nederl. Letterk. 1836, verv. Bouman, Geld. Hooges., II, blz. 549, verv.

Theodorus Wilman was in het laatste der zeventiende eeuw predikant te *Birdaard* en *Janum* in *Friesland.* Het is mij niet gelukt meerdere bijzonderheden omtrent zijne lotgevallen op te sporen, maar wel, dat hij zich bekend heeft gemaakt door zijne pogingen om een gedeelte van de Openbaring van Johannes op te helderen. Wij vinden twee lijvige werken van hem vermeld. Zij zijn: *Huishoudinge Gods over syn kerk ende derselver vijanden, van de geboorte onses Heilands tot den einde der wereld, vertoont uit Apocal.* 20, *ende daarbij vergeleken Apoc.* 11, 12, 13, 15, *en* 16, *het getal* 666, 1260, *ende drie en een halve dagen,* 1000 *jaaren, de seven fiolen, en aller begin en einde met de Historien bevestigt. Synde in September* 1718, *het einde van alle tijdbepalingen der profeten,* Leeuw. 1692, kl. 8°. [1]), — *Tyd des eindes, uit alle de tijd — bestekken van alle de dagen des Nieuwen Testaments en de regeering over zijn kerk, en alle derselver vyanden, van de doop Christi tot den einde der wereld; ordentlyk vertoont in een korte, dog duidelyke verklaring van het* 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 *en 't laatste deel van 't elfde Capittel des Openbaring Johannis.*

Zie overigens: Paquot, III, 296.

Abraham Wilsens of **Wilsenius,** in de eerste helft der zeventiende eeuw te *Vlissingen* geboren, is predikant te *St. Anna ter Muiden* [2]) geweest. Weinig is ons van 's mans lotgevallen gebleken, ofschoon hij menig geschrift het licht heeft doen zien. Alleen weten wij, dat hij zich ook met de opvoeding van jonge lieden belastte. Zijne werken zijn:

[1]) Dit werk is opgedragen aan Koning Willem III.
[2]) Paquot verwart dit dorp met *Muiden* aan de *Zuiderzee.*

Corte belydenisse van het alghemeyne christelicke gheloove tot dienst zijner ghemeynte opentlick verkondicht ende in 't licht ghegheven, Leid. 1644, — *Getrouwen dienst tegen Gulielmi de Landsheere, Societatis Jesu, gepraetendeerden Heylighendienst. Dat is: Antwoorde op het eerste deel van sijn vast en klaer bewijs, dat de Roomsche kercke in 't eeren en aenroepen van de moeder Godts Maria ende andere Heylighen gheen afgooderije en bewijst*, Vliss. 1649, — *Den ijdelen roem Robberti de la Planche, prediker in 't jesuyten clooster, over de valschelyck ghemeende vervalschinghe der Ghereformeerde Bijbels ende syne al te vroegh- luydgeroepene victorie op den predickstoel over de Ghereformeerde, ontdeckt in eenighe brieven over de weer gheschreven en ghezonden*, Amst. 1649, — *Theophillektia ofte Godts besondere liefde tot syne uytvercorene, in de verhandelinghe der vermaerde en hooghwightige quaestie: of Christus voor alle menschen ghestorven is*, Vliss. 1653, — *Replyke tegen D. Andreae Petri van der Lindens antwoorde op het 2 Capittel van D. Leonardi Fodinaei (in sijn leven Gereformeert predicant tot Delf) Tractaetjen van den wille Godts*, ald. — *Cort begryp van de dwalinghen der Roomsche kercke, met de wederlegginghe derselver uyt de texten des Leuvenschen Bijbels, Wt het fransch (tot negen mael gedrukt) overgheset in 't Nederduytsch*, Leid. 1664.

Zie overigens: de la Rue, Gelett. Zeel., blz. 242, verv. Paq. II, pag. 324.

Nikolaas Wiltens werd, proponent zijnde, in 1690 tot predikant aangesteld bij de Hollandsche ruiterij, welke zich toenmaals in *Engeland* bevond. Dit gaf aanleiding, dat hij ten volgende jare tot predikant bij de kapel van koning Willem III te *St. James* werd benoemd. In 1699 nam hij echter het beroep naar *Voorhout* aan en van daar vertrok hij in 1704 naar *Uitgeest*: van hier in 1706 naar *'s Hertogenbosch* en eindelijk in 1708 naar *Amsterdam*, waar hij in Mei 1733 zijn emeritaat bekwam en den 4 April 1734 overleden is.

Hij heeft zijne tijdgenooten verpligt door het bijeen brengen en uitgeven van zijn: *kerkelijk Plakaatboek, behelzende de Plakaten, Ordonnantien ende Resolutien, over kerkelijke zaken*, 's Grav. 1722, 2 d. in 4° later na zijnen dood vervolgd.

Zie overigens: Veeris, blz. 231.

Witmarius. Zie: **Abdius Widmarius.**

Hermannus Witsius of **Wits**, den 12 Februarij 1636 te *Enkhuizen* geboren, was de zoon van Nikolaas Wits, die zich als godsdienstig dichter heeft bekend gemaakt.

De vader, die ook te *Enkhuizen* in het begin der zeventiende eeuw het levenslicht zag, was een man van zeer ernstige beginselen. Niet alleen bekleedde hij in zijne woonplaats de aanzienlijkste burgerlijke betrekkingen, maar eerst als diaken en vervolgens als ouderling wijdde hij zich ook aan de behartiging van de belangen der Hervormde gemeente. Hij heeft *Stigtelijke bedenkingen of gezangen*, Amst. in 12°. uitgegeven, en was gehuwd met Johanna, dochter van den *Enkhuizer* predikant Hermanus Gerards [1]). Beide echtgenooten waren zoo bezield met den wensch om eenen zoon in de kerkelijke bediening werkzaam te zien, dat zij onzen geleerde reeds vóór zijne geboorte daartoe hadden bestemd.

Hermanus Witsius ontving dan ook, van zijne eerste ontwikkeling af, eene hoogst godsdienstige opvoeding. Reeds zeer vroeg toonde hij eenen gunstigen aanleg. Op naauwelijks zesjarigen leeftijd werd hij ter latijnsche school besteld en, na drie jaren tot de hoogste klasse bevorderd zijnde, genoot hij tevens het onderwijs van zijnen moederlijken oom Petrus Hermansz., een man, die, hoezeer geene openbare betrekking bekleedende, in de grieksche, latijnsche en hebreeuwsche talen, en in menige wetenschap ongemeen ervaren was. Veel, zeer veel had hij aan deze leiding te danken, niet alleen, wat zijne kennis en wetenschappelijke opleiding, maar ook, wat de vorming van zijn hart aanging.

Na dit voorbereidend onderwijs begaf onze Witsius zich naar de Utrechtsche hoogeschool, waar hij in de wijsbegeerte de lessen van Paulus Voetius [2]), en in de Oostersche talen die van Leusden volgde. In deze laatste wetenschap maakte hij zoo voortreffelijke vorderingen, zich ook op het rabijnsch en op het arabisch toeleggende, dat hij ten jare 1654 eene hebreeuwsche redevoering hield *de Judaeorum*

[1]) Hermanus Gerardi aanvaardde in 1593 de predikdienst te *Hensbroek* en *Obdam* en vertrok van daar in 1590 naar *Enkhuizen*, waar hij in 1623 overleed. Veeris, blz. 96.

[2]) Later was deze geleerde man hoogleeraar in de regten.

et Christianorum Messia; waarop, in het volgend jaar, een dergelijk ander stuk *de S. S. Trinitate ex judaeis contra judaeos probanda* volgde.

Gisbertus Voetius, Hoornbeek, en Essenius waren zijne leermeesters en leidslieden op het gebied der godgeleerdheid. Weldra ontstond echter bij Witsius het verlangen om den toenmaals beroemden Maresius te hooren. Hij begaf zich dan ook in 1654 naar *Groningen.* Hier legde hij zich tevens toe om in de Fransche taal te kunnen prediken en spoedig bekwam hij daarin zoo groote gemakkelijkheid, dat hij, met toestemming der Waalsche synode, zich van tijd tot tijd te *Utrecht*, *Amsterdam* en later te *Leeuwarden* in die taal deed hooren.

Wel had hij nu het plan gevormd om ook de Leidsche hoogeschool te bezoeken, maar de pest, welke daar toenmaals heerschte, hield hem terug. Hij keerde dus naar *Utrecht*, waar de vrome predikant Justus van de Bogaerdt [1]) het jeugdige gemoed van nog hoogeren ijver voor godvrucht deed ontbranden.

In Mei 1656 werd hij tot proponent bij de klassis van *Enkhuizen* bevorderd en op den 8 Julij van het volgende jaar als predikant bij de Hervormde gemeente van *Westwoud* en *Binnenwijzend* bevestigd. Vier jaren bleef hij hier. Toen (1661) begaf hij zich naar *Wormer* van waar hij in 1666 naar *Goes* vertrok. Niet lang mogt deze gemeente zich in het bezit van den geleerden man verheugen. In April 1668 volgde hij de roepstem van die van *Leeuwarden*, waar hij zeven jaren lang met de grootste toejuiching werkzaam was.

Maar nu opende zich voor hem een ruimere werkkring. De bezorgeren der Friesche hoogeschool droegen hem in 1675 het professoraat in de theologie op, terwijl hij tevens tot predikant te *Franeker* werd beroepen. Vóóraf het doctoraat in de godgeleerdheid bekomen hebbende, trad hij den 16 April 1675 als hoogleeraar op met eene *Oratio exhibens speciem veri ac sinceri theologi* (in *Miscell. Sacr.* Tom. II). Groot was de opgang, dien hij in deze nieuwe betrekking maakte, en zoo groot de roem, dien hij behaalde, dat hij

[1]) Zie van Rhenen a. w. blz. 47. Harderwijk, naaml. der pred. te Rott. blz. 37.

in 1679 tot opvolger van Jacobus Alting te *Groningen* benoemd werd. Hij meende echter hiervoor te moeten bedanken, doch *Franeker* mogt hem daarom niet veel langer bezitten. In 1680 benoemde men hem te *Utrecht* tot hoogleeraar en predikant. Eerstgemelde betrekking aanvaardde hij den 29 April van dat jaar met eene *Oratio de praestantia veritatis Euangelicae* (*Miscell. Sac.* Tom. II.) Achttien jaren mogt de Stichtsche hoogeschool het onderwijs van onzen godgeleerde genieten, die inmiddels in 1685 ook als predikant het gezantschap van onzen Staat bij den Britschen koning Jacobus II vergezeld had.

In 1698 boden bezorgeren der Leidsche hoogeschool onzen Witsius het professoraat aan en hij aanvaardde het den 16 October van dat jaar met eene *Oratio de theologo modesto* (*Misc. Sac.* Tom. II). In het volgende jaar werd hem ook het regentschap van het Staten-Collegie opgedragen en in beide betrekkingen maakte hij zich hoogst verdienstelijk, totdat hij, door het klimmen zijner jaren genoopt, in 1707 voor het regentschap bedankte en tevens zijn emeritaat als hoogleeraar verlangde. In October 1708 werd hij door de koorts aangetast. De ziekte nam zoo hevig toe, dat hij weinige dagen later, den 22 dier maand, bezweek. Reeds den 29 October hield Johannes a Marck eene lijkrede [1]) op den verdienstelijken ontslapene.

Hij was in 1666 gehuwd met Aletha van Borchorn en zag zich vader van drie dochters.

Witsius verbond aan hartelijke godvrucht eene uitgebreide wetenschappelijke kennis, aan een vast geheugen een helder verstand en scherpzinnig oordeel, aan eene ernstige denkwijze en innige overtuiging zachtmoedige verdraagzaamheid.

Dat hij een zeer geleerd man was, heeft niemand zijner tijdgenooten betwijfeld en is door de nakomelingschap erkend, terwijl zijne geschriften het bewijzen. Vraagt men nu, waarom hij als theologant minder naam, dan anderen, schijnt gemaakt te hebben, ofschoon velen in verdiensten overtreffende, dan antwoordt de geschiedenis: omdat Witsius zich niet regtstreeks aan de zijde, veel minder aan het hoofd eener partij plaatste, gelijk den meesten zijner eeuw eigen

[1]) Zij is te vinden in Marckii exercit. Script. ad 25 loca N. Testamenti.

was. Hij was noch ten volle Coccejaan, noch Voetiaan, maar stond tusschen beiden, zijnen eigenen weg zelfstandig en onafhankelijk bewandelende, geen voorstander van harden, onbroederlijken strijd, maar van christelijke verdraagzaamheid. Er was iets Erasmiaansch in hem. Lief had hij den, vaak ook op zijne lippen zijnde, regel: *in necessariis unitas, in non necessariis libertas, et in omnibus prudentia et caritas.* Dit veroorzaakte, dat, hoezeer zijne verdiensten op prijs werden gesteld, zijn naam mindere bekendheid verwierf, dan die van zijne strijdlustige tijdgenooten.

Dat de zoo even herinnerde regel zigtbaren invloed moest hebben op zijne denkwijze niet alleen, maar ook op zijne voorstelling en behandeling der theologische eigenschappen, behoeft wel geene aanwijzing. Niet het minst heeft hij zich als dogmaticus onderscheiden en wij behooren hem, om zijne wezenlijke waarde te kennen, vooral als zoodanig te beschouwen.

Het voornaamste systematische werk van onzen godgeleerde was: *de oeconomie foederum*, Leov. 1677, 1685, vermeerderd en verbeterd, Amst. 1694, Herborn. 1712, Basil 1739, in het Hollandsch vertaald door den Hoornschen predikant Martinus van Harlingen, Amst. 1696, derde uitgave ald. 1716, terwijl er ook eene andere Nederduitsche vertaling het licht zag, Utr. 1686 en 1736, en eene Engelsche met den titel: *The oeconomy of the convenants.*

Ofschoon de titel zelf genoegzaam is om te doen zien, dat in den gang de Coccejaansche methode gevolgd wordt, is het werk echter geen Coccejaansch systeem. Witsius gaf het uit, toen zijne eigene denkwijze bepaaldelijk gevestigd was, en hij voert er geene andere bewijzen in aan, dan aan welke hij zelf onbepaald en geheel geloof schenkt. Het getuigt van grondige geleerdheid en van onafhankelijk zelfdenken. Evenmin schreef hij aan anderen gevoelens of meeningen toe, welke zij zelven niet voor de hunne zouden hebben erkend. Onpartijdigheid bestuurde zijne pen, maar minst van alles wilde hij aan de wijsbegeerte eenig gezag in zaken van geloof toekennen. Vandaar dat noch het Cartesianismus, noch het Coccejanismus (ofschoon hij in het begin zijner bediening meest tot dit had overgeheld), noch het Voetianismus eenigen invloed op zijne

begrippen hadden. Met Coccejus verschilde hij in het stuk der driederlei huishouding des genadeverbonds, in dat van den sabbat, van de Sinaïtische wetgeving, van de onderscheiding van ἄφεσις en πάρεσις. Hierin volgde hij hem, dat hij, even als de beroemde godgeleerde, vrij dacht. Ofschoon dan ook de Coccejaansche kunstwoorden, van de menschelijke regtspleging ontleend, behoudende, stond hij met zijn systeem als midden tusschen de Coccejanen en Voetianen. In het eerste zijner vier boeken wordt de leer der verbonden, bijzonder die van het werkverbond, in het algemeen behandeld: in het tweede de leer van het genadeverbond, het verdrag tusschen den vader en den zoon, Jezus als borg, zijne voldoening, en de personen, voor wie deze heeft plaats gevonden: in het derde Gods verbond met de uitverkorenen, de éénheid van het genadeverbond, de verschillende huishoudingen daarvan, de verkiezing, de roeping, de wedergeboorte, het geloof, de regtvaardiging, de geestelijke vrede, de aanneming tot kinderen, de geest dier aanneming, de heiliging, de bewaring der heiligen, en de eindelijke verheerlijking: in het vierde de leer des heelals in de vroegste tijden, onder Noach en Abraham tot aan Mozes verkondigd en het voornaamste der Israelitische godsdienst, terwijl aan het einde de leer van de betere goederen des N. T. en die van den doop en het avondmaal wordt gegeven.

Zeer ergerde het den Coccejanen, waar het spoor des vergoden meesters werd verlaten. Van der Waeijen zelf liet zich daartegen uit, maar sommigen ontzagen zich niet Witsius schuldig te noemen aan zonde tegen den Heiligen Geest. Zijne grootste verdienste intusschen was en bleef den weg te hebben aangewezen ter meer broederlijke verdraagzaamheid.

Men meene echter niet, dat deze altijd aan Witsius eigen geweest is. Zij was de vrucht van rijperen leeftijd en van ernstig nadenken, want hij was te veel leerling van Maresius geweest, om, terwijl de bloedstroom driftiger in zijne aderen bruischte, niet naar diens voorbeeld eenen scherpen toon te kunnen aanslaan. Dit blijkt o. a. uit zijn: *Twist des Heeren met zijnen wijngaart*, Leeuw. 1669, vervolgens met zijne *Afscheidspredikatie van Leeuwarden*, meermalen herdrukt, waarin hij tracht te beweren, dat de nieuwigheden, in de theolo-

gie en kerk door aanhangers van Coccejus en Descartes gebragt, Gods toorn tegen ons vaderland verwekt hadden. Petrus Allinga, zijn ambtgenoot te *Leeuwarden*, schreef hiertegen: *Verdeediginge van de eer en leer der voornaamste leeraaren van Nederland*, 1672, waarop Witsius liet volgen: *Het aanstotelyk nieuw in waarheid en lievde ontdekt*, Amst. 1673.

Onze geleerde, ofschoon meest de systematische theologie behandelende, zag de praktikale niet voorbij. Na zijnen dood gaf H. C. Bijler zijne akademische lessen hierover uit: *Schediasma theologiae practicae*, Gron. 1729, in het Holl. vert. met den titel: *Praktikale godgeleerdheyd*, Delft, 1731.

Witsius was ook als kerkelijk redenaar gezien, aan eene welluidende stem en innemende voordragt eenen netten stijl verbindende. Hij muntte insgelijks in het latijn spreken en schrijven uit. Zijne school bragt voortreffelijke kweekelingen voort en was het al te bejammeren, dat zijn vredestichtende invloed minder gold gedurende zijn leven, het vertroost daarbij te weten, dat die door zijnen leerling Vitringa werd voortgeplant en bij dezen rijkere vruchten droeg. Behalve de reeds genoemde werken heeft men nog aan Witsius te danken: *judaeus Christianizans, circa principia fidei et S. S. trinitatis*, Ultr. 1660, in de vorige eeuw in Duitschland uitgegeven, — *Practyke des Christendoms in vragen en antwoorden. Mitsgaders geestelyke printen*, Utr. 1665, meermalen herdrukt, — *Exercitationes in symbolum, quod Apostolorum dicitur*, Fran. 1681 met bijvoeging van *Exercitationes in Orat. dominic.*, ibid. 1689, 1697, Herborn. 1712, en in het Holl. vert. Delft 1700, — *Aegyptiaca*, Amst. 1693, 1696, — *Dissertatio Epistolica ad Ulr. Huberum, de S. S. auctoritate divina ex sola ratione adstruenda*, Ultr. 1687, ook in het Holl. 's Gravenh. 1687, — *Dissertationes duae de Theocratia Israelitarum et de Rechabitis, utraque praefixa Godwini libro*: *Aaron et Moses*, Ultr. 1690, — *Miscellanea Sacra*, vol. I Lugd. B. 1695, vol. II, Amst. et Ultraj. 1700, beiden op nieuw in Duitschland uitgegeven — *Exercitationes academicae*, Ultr. 1693, 1694, — *Lykrede op Koningin Maria*, *over klaagl.* V. 16, Utr. 1695, — *Meletemata Leidensia*, Lugd. B. 1703, — *Disquisitio criticotheol. de Paulo Tarsensi, cive Romano*, ibid. 1704, — *Wit-*

sius en J. van der Waeijen, ernstige betuiginge aan de afdwalende kinderen der kerke tegen de gronden van Labadie, Amst. 1670. Bovendien heeft hij verschillende voorredenen voor vertalingen van werken van Gataker, Cave en Colwiu geschreven.

Zie overigens: Marckii Orat. funeb. jam cit. H. C. a Bijler, vita Witsii praefixa iam memoratae *theologiae practicae*. Vriemoet pag. 524 sqq. Van Rhenen a. w. blz. 53 verv. Burman, Traj. erud., pag. 451 sqq. Paquot. I, pag. 190 suiv. Ypey, geschied. der systh. godgel. II. blz. 152 verv. Geschied. der Christ. kerk in de 18 E. VIII, blz. 31 verv. Siegenbeek a. w. I, blz. 252, 290, 291. II, Bijv. en toel. blz. 163 verv. 285. Nieuw. Woordenb. VIII, blz. 642. Ab. Utrecht Dresselh. de Herv. gem. te Goes, blz. XVI.

Cornelius de Witt, in 1695 te *Sluis* in *Vlaanderen* geboren, aanvaardde het predikambt allereerst in 1718 op het fort Isabella en werd van daar in 1738 te *'s Hertogenbosch* zelf beroepen. In 1741 zag hij zich aldaar het professoraat in de Oostersche talen opdragen, welke betrekking hij in 1758 heeft nedergelegd, na reeds acht jaren vroeger zijn emeritaat als predikant genomen te hebben. Hij overleed den 27 Maart 1771.

De Witt was een geleerd en tevens een zeer werkzaam man, ijverig protestant en niet onervaren in het Oostersch. Een en ander getuigen zijne menigvuldige schriften. Zij zijn: *Bitteren weeklagt wegens den hooggaanden en aanhoudenden watervloed*, 's Hertogenb. 1751, — *Herderlyke brief ter waarschuwing tegen den Hernhutters*, Amst., — *Volle uitbreiding en volmaking van Gods verdrukte kerke, voorgesteld en medegedeeld bij gelegenheid van het eerste eeuwfeest der klassis van 's Bosch*, 1751, — *Lykrede op Do. G. U. Roemer*, 's Hert. 1741, — *Eer en leer van Bernardus Keppel verdedigd*, 1746, — *Predikatie over den Heidelbergschen Catechismus*, ald. 1749, — *Leerredenen over Ps.* CII, ald. 1749, — *Leerredenen ter bevestiging van Do. Noortberg*, ald. 1756, — *Godvruchtige beschouwing der aardbevingen bij gelegenheid van Lissabons ondergang*, Utr, 1756, — *De historie van het Sacrament van Mirakel te Brussel onderzocht en de ydelheid daarvan aangetoond*, Amst., 1770, — *Het geestlyke Psalmgezang onderzocht*, ald. 1767, — *Dissertationum trias, altera qua proverbiorum debilitas ceteraque eorum attributa asseruntur mulierque Strenua vivis pingitur coloribus, qui ipsam in propriorem ducunt cognitionem*, Amst. 1770 — *Trias dissertationum*

ad clariorem proverbiorum Salamonis elucidationem, ib. 1765.

Zie overigens: C. R. Hermans, Geschied. der Illust. en Lat. scholen te 's Hertogenb. blz. 28 verv. en de ald. aangeh. schrijvers.

Theodorius Witte of **Wittius**, in de zestiende eeuw waarschijnlijk te *Utrecht* geboren, heeft zijne studie te *Leuven* volbragt. Hij was licentaat in de godgeleerdheid en priester en hij overleed den 17 October 1630. Deze geestelijke was schrijver van het *Officium Sanctorum Provinciae Ultrajectinae* en van eenige andere Nederduitsche werkjes, die hij onder den naam van *Christophorus Faber Lovaniensis* heeft uitgegeven.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 450.

Petrus Wittewrongel, geboortig van *Middelburg*, werd in 1632 tot predikant bevestigd bij de Hervormde gemeente te *Renesse*. In 1636 [1]) was hij predikant te *Zierikzee* en van daar vertrok hij in 1638 naar *Amsterdam*. Even als elders was hij ook hier met veler goedkeuring werkzaam, totdat hij den 7 December 1662 in den ouderdom van drieenvijftig jaren overleed. Hij heeft in 1657 de kerkelijke rede ter inwijding van het nieuw gebouwde diakenie-weeshuis uitgesproken. Twee zijner zonen, Christiaan en Petrus, hebben insgelijks het predikambt bekleed, de eerste te *Noord-Scharwoude* en te *Brielle*, de andere te *Berkel* en te *Leerdam*.

Hij heeft zich inderdaad verdienstelijk gemaakt op het pad der praktikale godgeleerdheid en een werk geleverd, dat werkelijk zeer veel goeds in zich bevat en wel geschikt was ter bevordering van een christelijk leven. Het zag eerst het licht onder den titel: *Christelicke huyshoudinghe*, Amst. 1655 in 8°, maar weldra meer uitgebreid met den titel: *Oeconomia Christiana ofte christelicke huyshoudinghe, verval in twee boecken, tot bevoorderinge van de oeffeningen der ware godsaligheydt in de bysondere huysgesinnen, naar den regel van het suyvere woord Gods te samen gestelt*, Amst. 1661, 2 d. 4°. Achtte Wittewrongel zich geroepen om in het tweede stuk van dit werk tegen het tooneel te ijveren, en bijzonder tegen het brengen van gewijde stoffen op het tooneel, — had hij hierbij, onder den pseudonym *Tertullus*, Vondel, wiens

[1]) De la Rue telt onder zijne standplaatsen ook *Schoonhoven*, maar bij Soermans komt zijn naam onder de predikanten dier stad niet voor.

Lucifer het licht gezien had, aangetast, hij gevoelde op zijne beurt de scherpe steken van Vondel's hekelpen. In zijnen *uitvaert van Orfeus* (*Hekeld.* uitg. Amersf. 1736 in 4º. blz. 116 verv.) hekelt hij niet alleen al de Amsterdamsche predikanten, die zich tegen den *Lucifer* hadden uitgelaten, maar bijzonder Wittewrongel.

Zie overigens: de la Rue, Gelett. Zeel., blz. 198, verv. Paquot, I, pag. 304.

Christophorus Wittichius, op den 7 October 1625 te *Brieg* in *Neder-Silesiën* geboren, waar zijn vader super-intendent van al de Hervormde kerken des Hertogdoms was. In zijne geboortestad zijne eerste opleiding ontvangen hebbende, begaf hij zich in 1642 naar de hoogeschool te *Bremen.* Eerst voor de regtsgeleerde studien bestemd, ging hij weldra tot de godgeleerde en wijsgeerige over, in deze laatste de rigting volgende van zijnen tijdgenoot Cartesius.

Na vier jaren te *Bremen* doorgebragt te hebben, begaf de jeugdige Wittichius zich naar *Leiden*, waar hij insgelijks gedurende vier jaren, alleen door eenen korten uitstap naar elders afgebroken, de lessen der hoogleeraren bijwoonde. Toen naar zijn vaderland teruggekeerd, zag hij in 1651 zijnen onvermoeiden ijver bekroonen door eene benoeming tot hoogleeraar in de wiskunde te *Herborn*, terwijl hem tevens de bevoegdheid werd toegekend om afzonderlijk onderwijs in de theologie te geven. Niet lang bleef hij in deze betrekking werkzaam, want weldra vertrok hij als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar *Duisburg* en als predikant bij de Hervormde gemeente aldaar. Ook hier vertoefde hij niet lang. Men verlangde hem aan de nieuwelings opgerigte doorluchtige school te *Nijmegen* geplaatst te zien en in 1655 aanvaardde hij daar het professoraat in de theologie. Groote roem werd door hem ingeoogst en de zestien jaren, welke hij te *Nijmegen* doorbragt, waren, bij al den strijd, dien hij om zijne Cartesiaansche gevoelens moest voeren, vruchtbaar voor zijne leerlingen en in menig theologisch en wijsgeerig geschrift, hetwelk hij het licht deed zien. Eindelijk werd hem een ruimere werkkring geopend.

Bezorgeren der Hollandsche hoogeschool wenschten hem aan hunne inrigting te verbinden en den 10 November 1671 trad hij als hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leiden* op. Ook hier viel hem groote lof ten deele, terwijl zijne lessen

een talrijk gehoor vonden. In den aanvang van 1687 werd hij echter door eene beroerte aangetast en aan de gevòlgen daarvan is hij op den 19 Mei van dat jaar overleden.

Wij hebben reeds gezien, dat Wittichius een zeer warm voorstander der Cartesiaansche philosophie was. In eenen tijd, waarin deze zoo hevigen en bitteren tegenstand ondervond, kon het niet anders, of een geleerde van zoo beroemden naam, die bovendien als het hoofd der Cartesianen beschouwd werd, moest met menige onaangenaamheid te worstelen hebben. Dit was het geval zoowel te *Leiden*, als te *Nijmegen*. Hij wist dat echter gelukkig te boven te komen door bescheidenheid en gematigdheid, in weerwil zelfs van de besluiten tegen de leer van den Franschen wijsgeer, door de Staten van Holland, ook met toepassing op hunne hoogeschool, genomen.

Wittichius heeft proeven zijner grondige kennis en geleerdheid bewaard in de door hem uitgegevene werken. Zij zijn: *Disputationes Theologicae Sexdecim de regula credendi, contra Valerianum magnum*, Neom. 1656, — *Disputationes sex de fundanento verae religionis*, ibid. 1663, — *Causa Spiritus Sancti*, Lugd. B. 1678, — *Consensus Veritatis in scriptura Divina et revelata cum veritate philosophiae, a Cartesio detectae*, ibid. 1682, — *Exercitationes Theologicae et Oratio de Oraculorum Divinorum veritate et Gentilium falsitate*, ibid. 1682, — *Investigatio Epistolae Pauli ad Romanos*, ibid. 1685, — *Annotationes in Cartesii meditationes, curante S. van Til*, Dordr. 1688, — *Theologia pacefica*, Lugd. B. 1671, — *Cum appendice* 1683, *defensa* Amst. 1689, — *Investigatio Epistolae Pauli ad Hebraeos. Accedunt positiones sive aphorismi universam theologiam adumbrantes*, Lugd. B. 1691, — *Antispinoza et commentarius de Deo et ejus attributis*, in 4º., ook in het Holl. vertaald.

Zie overigens: J. Gronovii oratio fun. in Wittichium. Vaderl. woordenb. XXXIII blz. 16 verv. Ypey en Derm. II, blz. 456. Siegenbeek a. w. I, blz. 189, 209. II, Bijv. en Toev. blz. 148 en 149. Bouman, Geld. Hoog., I, blz. 263, II, blz. 650, 655.

Adriaan Wolff, van wiens levensbijzonderheden mij weinig meer bekend is geworden, dan dat hij in 1730, proponent zijnde, in de *Beemster* bevestigd en den 29 April 1777 overleden is, was de schrijver van onderscheiden werken. Wij vinden als zoodanig vermeld: *'s Lands verpligting*

tot dankbare wandelinge, — *Het gelukkig voorteeken van Nederlands verlossing op de gewenschte verheffing van Zijne Doorl. Hoogh. Willem K. H. Friso*, — *Beemster vast-, dank- en bededag*, — *Op de verlossing van Haare Kon. Hoogheid van een Prins*, — *De brief van Paulus aan Philemon*, — *Verklaring over het Evangelium van Lucas*, alles in 4°.

Hij was gehuwd met onze met lof bekende schrijfster Elisabeth Bekker en heeft zich als dichter doen kennen in *Bedijking van de Beemster*, 1773, tweemalen herdrukt.

Zie overigens: Veeris. van Maurik.

Michaël Wolferdus, den 18 October 1627 te *Bremen* geboren, ontving zijne eerste opleiding aan het gymnasium zijner vaderstad en voltooide zijne akademische studiën te *Groningen*. Hier werd hij eerst tot doctor in de wijsbegeerte en vervolgens tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd na het verdedigen eener *Dissertatio Theol. exhibens dilucide expositam, solide devictam, a Socinianorum calumniis vindicatam, meritorum Christi ad salutem electorum necessitatem*, Fran. 1654. In 1650 was hij rector te *Franeker* geworden, maar in 1655 benoemden curatoren der Geldersche hoogeschool hem tot hoogleeraar in de theologie. Den 20 November van dat jaar trad hij te *Harderwijk* op met eene redevoering, die het licht zag onder den titel: *Ignis sacer altaris sive oratio inaug. habita Harderov.* 12 *Cal. Dec.* 1655.

Hij was er verre af van een voorstander van het nieuwe en van het Cartesianismus te wezen. Met geheel zijne ziel aan zijnen leermeester Maresius hangende, kon hij het niet onverschillig dulden, dat men in eene, onder zijnen ambtgenoot van Thiel, verdedigde dissertatie diens eere te na was gekomen. Hij beklaagde zich daarover bij den senaat. Hij was intusschen een zeer geleerd man, die te *Harderwijk* in groot aanzien stond en die ook tijdelijk met het onderwijs in het hebreeuwsch en in de metaphysica belast was. Veel verwachtte men van hem, maar reeds vroeg werd hij tot een ander leven geroepen. Nog geen zevenendertig jaren oud, overleed hij den 11 Januarij 1664, eene jeugdige weduwe, Anna Onnens, achterlatende.

Behalve het reeds genoemde heeft hij nog uitgegeven: *Assertiones theol. de re trapezytica*, Hard. 1666.

Zie overigens: Bouman, Geld. Hoog., I, blz. 194 verv. 198. II, blz. 655.

Ludovicus Wolzogen, in 1633 te *Amersfoort* geboren, was de zoon van Johannes Ludovicus, vrijheer van *Nieuhausen*, die om de godsdienst uit *Oostenrijk* naar ons vaderland geweken en een zeer geleerd en godvruchtig man was. Onze Wolzogen bezocht de Utrechtsche hoogeschool en besloot, na het voltooijen zijner theologische studiën, eene buitenlandsche reis te maken. Eerst begaf hij zich naar *Frankrijk* en vervolgens naar *Zwitserland*. Te *Geneve* hoorde hij de beroemdste godgeleerden en keerde vervolgens naar *Nederland* terug. Nu aanvaardde hij de Evangelieverkondiging bij de Waalsche gemeente te *Groningen* en vertrok van deze naar die te *Middelburg*, en vervolgens naar die te *Utrecht*, waar men zoo vurig naar zijn bezit haakte, dat men hem *eershalve* den titel van buitengewoon hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis opdroeg. Toen hij echter zijne lessen met voorbeeldigen ijver gaf, werd hem eerst een jaargeld toegekend en, nadat hij voor het beroep naar de Leidsche akademie bedankt had, in 1670 het gewoon professoraat opgedragen. Desniettegenstaande mogt men hem te *Utrecht* niet lang behouden. Tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis en predikant bij de Waalsche gemeente te *Amsterdam* benoemd, volgde hij nog in hetzelfde jaar deze roeping.

Groot was de opgang, dien hij in onze hoofdstad maakte, en hoog de gunst, waarin hij bij hare regering stond. Deze bood hem zelfs eene zeer aanzienlijke burgerbetrekking aan, maar hij meende in zijne kerkelijke bediening te moeten volharden. Hij deed dit dan ook met veler toejuiching tot zijnen dood, die op den 13 November 1690 plaats vond.

Groote moeijelijkheid baarde hem zijn geschrift *de Scripturarum interprete contra exercitatorem paradoxum*, Traj. 1668, hetwelk hij na en over het werk van den Amsterdamschen Spinozistischen geneesheer Ludovicus Meijer [1]) uitgaf. Wel was zijn doel om dit geschrift met krachtige gronden te wederleggen, maar, naar het oordeel van sommigen, zoowel Cartesiaansche wijsgeeren, als andersdenkende theologanten, was hij hierin zoo ongelukkig geslaagd, dat hij zelf geacht werd van den weg der waarheid afgedwaald te wezen. Mannen van grooten naam en verschillende rig-

[1]) Zie ons II D, blz. 490 verv.

ting achtten zich verpligt de pen daartegen op te nemen. De hoogleeraar van der Waeijen, Nethenus, Koelman, de Raadt, Vogelzang en anderen, meer dan twintig in getal, traden tegen Wolzogen op, en ongetwijfeld zou dit zeer onaangename gevolgen voor hem gehad hebben, indien hij niet in de Staten van *Utrecht* trouwe en magtige beschermers hadde gevonden. In 1669 verscheen echter in het Fransch en latijn een geschrift, hetwelk de orthodoxie van Wolzogen trachtte te handhaven door het gunstig oordeel, hetwelk sommige hoogleeraren en doctoren in de godgeleerdheid hadden uitgebragt, wereldkundig te maken. De latijnsche titel was: *Judicia variorum professorum et doctorum theologiae.* Eerlang verscheen een scherp en bitter tegenschrift: *Theologorum quorundum judicium de libro L. Wolzogen de interprete scripturarum*, in het licht, onzen Waalschen kerkleeraar met zwarte kleuren als een' vijand der Hervormde kerk teekenende. Hoogst euvel werd dit door de Staten van *Utrecht* opgenomen. Zij verboden niet alleen de uitgave van dit boek in hun gewest, maar drongen ook bij de regering van *Deventer* aan om de predikanten Rijssenius en Colonius, die als schrijvers bekend geworden waren, ernstig te bestraffen.

Onder de hevigste tegenstanders van Wolzogen had Labadie zich met gloeijende geestdrift geschaard [1]). De Utrechtsche leeraar verzette zich niet alleen schriftelijk tegen hem en trad als verdediger van het synodale besluit tegen hem op, maar hij behoorde ook tot de ernstigste bestrijders van Labadie. Van zijne hand verschenen: *Fides orthodoxa sive adversus Johannem de Labadie censura censurae in libellum de interprete scripturarum*, Traj. 1668, en in *Apologie pour la Synode de Naerden*, 1679.

Wolzogen heeft zich bovendien bekend gemaakt door zijne *Oratio de Sole Justitiae*, Traj. 1664, — *Orator sacer sive de ratione concionandi*, ibid. 1671, — *Dissertatio critico-theol. de correctione scribarum in* 18 *scripturae dictionibus adhibita, quam alii a Judaeis correptas, alii mutatas, aut aliter scriptas, aliterque lectas, alii mendas, manuensium incuria illapsas,*

[1]) Om in geene noodelooze herhaling te vervallen, mogen wij hier verwijzen naar het door ons in de levensschets van Labadie, II, D. blz. 330 verv., geboekte.

alii plures, alii pauciores esse putant, Harder. 1689, — terwijl nog na zijnen dood verschenen: *Leigh*, *Dictionnaire de la langue Sainte*, *par L. Wolzogen*, Amst. 1703, en *Explication de la prière*, *que l'on appelle la confession des pechez*, *avec la demande d'une bonne conscience*, *devant Dieu*, Amst. 1700.

Zie overigens: Lettres sur la vie et sur la mort de M. L. de Wolzogue. Amst. 1692. Burman. Traj. erud. pag. 457, sqq. Paquot I, pag. 591 suiv. Van Lennep, memor. Amt. Ath.

Adriaan van Wyck, den 20 September 1641 te *Rotterdam* geboren, heeft zich als tegenstander van het Jansenismus grooten naam verworven. In 1664 en dus op jeugdigen leeftijd was hij tot pastoor te *Kethel* benoemd. In 1686 trad hij het eerst met een openbaar geschrift tegen de veroordeelde leer van Jansenius op, en van nu af aan verzette hij zich met al zijne krachten tegen diens aanhangers. Dat dit in die dagen, waarin deze in ons vaderland zoo grooten opgang maakten, aanleiding moest geven tot botsing en onaangenaamheden, lag in den aard der zaak. De Kethelsche pastoor vond eenen magtigen tegenstander in Petrus Kodde, die hem met onvermoeiden ijver vervolgde. Niet alleen werd de nuncius te *Brussel*, maar zelfs het hof van *Rome* hiermede gemoeid. Ofschoon dit aan van Wyck veel verdriet en menige moeijelijkheid veroorzaakte, was de uitslag van Kodde's bemoeijingen te *Rome* voor hem niet ongunstig. Nadeeliger was het, toen de Hollandsche Staten zich met het geschil inlieten. Deze toch oordeelden, dat van hunne zijde krachtdadig voorzien moest worden in het handhaven van de rust onder hunne Roomsch-Katholieke onderdanen. Het gevolg hiervan was eene resolutie van 10 Mei 1704, waarbij o. a. den bailluw van *Rijnland* gelast werd Adriaan van Wyck aan te zeggen, dat hij binnen tweemaal vierentwintig uren *Delfland* en binnen acht dagen *Holland* en *West-Friesland* zou ruimen op poene, dat hij, na dien tijd in hun gebied gevonden wordende, als perturbateur der gemeene rust zou worden gestraft.

Er bleef den Kethelschen pastoor niet over, dan te gehoorzamen. Nogtans veroorloofde hij zich op zijne uitwijking te *Werkhoven* de mis met gesloten deuren te bedienen. Hij werd ontdekt, gevangen genomen en naar *Utrecht* gevoerd, waar men hem tot eene geldboete van honderd gul-

dens veroordeelde. Zijne vrijheid terug bekomen hebbende, week hij naar *Emmerik* en is vervolgens rector van het nonnenklooster te *Kalker* geweest.

Van 's mans geschriften, betrekking hebbende op Jansenistische kerktwisten en op zijn geschil met Kodde, vinden wij vermeld: *Den oprechten Catholyk, thonende dat Godt aen alle menschen, niemand uytgenomen, een genoegzame genade geeft om te kunnen zalig werden: handelende oock in 't bysonder over de ongeloovige Heydenen ende de ongedoopte kinderen*, Rott. 1686, — *Den Catholycken theologant, ofte theologische verhandeling aengaende de Goddelijke gratie*, 1689, — *Den Toetsteen van het boekje, genaemt Rechtmaetig onderscheid enz., anders genaemt het boekje met de drie colommen, ofte korte bemerkingen over de daarin vervatte leerstukken, aengaende de erfzonde, de praedestinazy, de dood van Christus, ende syne gratie; werdende daerby aengewezen een rechtmaetige overeenkoming tusschen de leere der Gereformeerden en de leer der soo genaemde Jansenisten, rakende dieselve stoffen*, Rott. 1690, — *Kort en getrouw verhael van 't gene onlangs is voorgevallen tusschen den Eerw. Heer L. van Rhijn, Rastoor te Pijnacker en mij*, 1692, — *Vriendelijke zendbrief aen alle de zoogenaemde Jansenisten*, 1692, — *Eenvoudigh verhael van 't gene voorgevallen is wegens seker geschrift: Vriendelijcke zendbrief enz.*, 1694, — *Onderrigting voor alle Catholieken, aengaende het lezen der H. Schrift*, Rott. 1699 [1]), — *Ad eminentissimos ac reverendissimos S. R. E. Cardinales et inquisitores supremos supplicatio Adriani van Wyck*, ap. J. C. van Erckel, *crisis supplicationis R. P. A. van Wyck*, Delph. 1694, — *Tegenberigt voor d' Eenvoudigen, wegens het lezen der H. Schrift*, Rott. 1700, — *Tractatus Theologicus de praedestinatione*, Colon. 1706, — *Formularium Papae Alexandri VII adversus haeresin Jansenistarum*, 1709.

Zie overigens: Kerkelijk Plakaatb. I. blz. 649 verv. Groot Plakaatb. D. V. B. II. 1[ste] titel. Paquot III. pag. 644 suiv. Roomsch-Kath. Jaarb. voor 1843 blz. 110.

Wilhelmus Henricus van Wyck, die in 1631, proponent zijnde, te *Waverveen* werd bevestigd en aldaar overle-

[1]) Hiertegen verscheen een geschrift: *Echo oft wedergalm van de Keteltrommel, ofte beantwoording op de onderrigting voor alle Catholijcken*, Keul. (ofschoon in Holland gedrukt) 1699.

den is in 1653, vinden wij vermeld als schrijver van: *Over Job* XIX: 25, — *Het vaste fondament*, — *Over de zeven laatste woorden van Jezus Christus.*

Zie overigens: Veeris, van Maurik.

Dionysius van de Wynpersse, den 18 Maart 1724 te *Middelburg* geboren, ontving zijne eerste opleiding op de latijnsche school zijner vaderstad, welke hij met grooten lof en met een door hem zelven vervaardigd latijnsch gedicht *in laudem Medioburgi* verliet. Nogtans bleef hij nog één jaar te *Middelburg* om zich in de oude talen, ook in het Hebreeuwsch, te oefenen. Op zeventienjarigen leeftijd begaf hij zich naar *Utrecht.* Hier ontwikkelde zich zijn uitmuntende aanleg op eene voortreffelijke wijze. Met onvermoeiden ijver oefende hij zich in menige wetenschap, maar vooral in de godgeleerdheid en wijsbegeerte.

Ofschoon hij voor het predikambt in de Hervormde kerk bestemd was, trok de philosophie hem inzonderheid tot zich. In 1745 verkreeg hij dan ook de waardigheid van meester der vrije kunsten en doctor der wijsbegeerte na het verdedigen eener *dissertatio de legum Dei physicarum harmonia*, na reeds twee jaren vroeger eene verhandeling *de Libertinismo* (over de vrijgeesterij), onder voorzitting van den hoogleeraar Horthemels, verdedigd te hebben.

Thans begaf hij zich ter voortzetting zijner studiën naar *Leiden*, waar hij nog twee jaren doorbragt, alvorens in 1749 het predikambt te *Baarland*, in *Zuid-Beveland*, te aanvaarden. In het volgende jaar nam hij het beroep naar *Zierikzee* aan, waar hij, even als op zijne eerste standplaats, tot veler genoegen werkzaam was. Het was nogtans zijne bestemming niet om in de dienst der kerk te blijven. Een andere werkkring, in welken hij echter ook voor haar nuttig zou wezen, ontsloot zich voor den begaafden man.

Van de Wynpersse werd in 1752 tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te *Groningen* benoemd en deze betrekking aanvaardde hij met eene *Oratio de emolumentis philosophiae e Christiana religione ortis*, Gron. 1752. Toonde het onderwerp dier inwijdingsrede, dat hij de beoefening der theologie op hoogen prijs bleef stellen, hij had ook het genoegen, dat de akademische senaat hem eershalve het doctoraat in de godgeleerdheid opdroeg.

Hoog was men te *Groningen* met de wijsgeerige lessen van van de Wynpersse ingenomen, die zoo grooten opgang maakten, dat er uit alle oorden van ons vaderland jongelingen naar onze noordelijke hoogeschool stroomden. Tweemalen heeft de hoogleeraar daar openbare en plegtige redevoeringen gehouden, die beide het licht hebben gezien. Bij den dood van de prinses-gouvernante, werd hem, toenmaals rector zijnde, door curatoren de taak opgedragen om de nagedachtenis der overledene vorstin met eene lofrede te helpen vereeren. Hij deed dit door *Serenissima et regia princeps Anna, Wilhelmi* IV *vidua, Belgii gubernatrix, ex auctoritate publica, die* 3 *Martii* 1759, *laudata.* Bij het aftreden als rector sprak hij tenzelfde jare eene *Oratio de Recentiorum meritis, speciatim Belgarum, in philosophiam naturalem.* Curatoren gaven hem een blijk van de hooge achting, waarin hij stond, door hem ook het buitengewone professoraat in de godgeleerdheid aan te bieden. Hij meende dit echter van de hand te moeten wijzen.

In 1769 besloten bezorgeren der Hollandsche hoogeschool den geleerden en beroemden man aan hunne inrigting te verbinden. Zij benoemden hem tot hoogleeraar in de wijsbegeerte, wis- en sterrekunde. Hij aanvaardde deze betrekking den 29 Mei 1769 met eene *Oratio de humanae naturae praestantia.* Later hield hij nog ééne openbare rede te *Leiden,* toen hij in 1779 als rector aftrad *de recta Philosophia ejusque usu in vita et doctrina morali.*

Zijn gemis werd intusschen te *Groningen* diep gevoeld en in 1772 poogde men hem op nieuw aan de hoogeschool aldaar te verbinden door het aanbod van het gewoon professoraat in de theologie. Hij sloeg het echter af. *Leiden* bleef nu de plaats, waar hij zijne studiën voortzette en zijnen reeds verkregen roem duurzaam handhaafde. Lang, zeer lang mogt de Hollandsche hoogeschool den waardigen man als haar sieraad bezitten, aan wien in 1805 eene eervolle rust werd toegestaan, en welken Wyttenbach in 1807 *Venerundum Senem* noemde, *acumine et scientiae copia πάντων ἀνταξιον ἄλλων novitiorum* [1]).

Lang behield hij gezondheid en kracht, maar in Februarij

[1]) Biblioth. Crit. vol. III, P. IV, pag. LXX.

1808 werd hij door eene beroerte getroffen, die wel geene dadelijk doodelijke gevolgen had, maar echter zwakheid en waterzucht veroorzaakte. Hij overleed den 8 October van dat jaar.

Hij was in 1751 gehuwd met Jonkvrouwe Anna Diderica Thiens, die hem in 1794 ontviel. Zijnen zoon en opvolger te *Leiden* zullen wij later leeren kennen. Zijn jongere zoon Jacobus Thiens van de Wijnpersse, was een zeer geleerd en verdienstelijk geneesheer, die echter reeds in de kracht des levens overleden is [1]). Een derde, Johannes Hulsius van de Wijnpersse, trad de kerkelijke loopbaan in en overleed in 1810 als predikant te *'s Gravenhage* [2]). Van de Wijnpersse was een man van ongemeene kennis, maar ook van uitstekende vermogens van geest en hart. Aan helderen godsdienstzin en warme vroomheid paarde hij een effen gemoed, hetwelk te midden van schrik en beproeving zijne kalmte niet verloor. Dit toonde hij bij het verliezen van geliefde betrekkingen, maar ook bij de noodlottige ramp, die *Leiden* in 1807 trof. Deze overviel den grijsaard op zijne studeerkamer en verwoestte zijne geheele woning. Hij zelf werd omvergeworpen: de balken, boven hem losgerukt, bleven alleen op het zwakke steunsel der boekenkasten rusten, hem elk oogenblik met verplettering bedreigende: de grond om hem henen was opengesprongen, alles een tooneel van vreeselijke verwoesting. En toch was het de bij dat plotselinge schrikwekkende, waarvan de oorzaak hem onbekend was, bewaard geblevene kalmte zijner ziel, die aan zijnen zoon de gelegenheid gaf hem van onder de puinen te redden.

Op het gebied der wetenschap heeft van de Wijnpersse zich als wijsgeer en als godgeleerde grooten roem verworven.

Toen hij als wijsgeer optrad, was de Cartesiaansche philosophie haren val nabij en was die van Wolff en Leibnitz meer en meer in aanzien gekomen. Van de Wijnpersse toonde reeds dadelijk zelfstandig te denken, het goede van allen aannemende, maar het verkeerde even juist beoordee-

[1]) Zie over hem o. a. Aanh. op Nieuwenh. woordenb. IX, blz. 431.

[2]) Geboren 13 December 1764 studeerde hij te *Leiden* en *Utrecht*, aanvaardde het predikambt in 1787 aan de *Bildt*, in 1788 te *Zierikzee*, in 1794 te *Amersfoort*, in 1795 te *'s Gravenhage*. Hij was van 1797 tot 1810 Directeur van het Haagsch genootschap, in welks werken voor 1803 eene aanspraak van hem voorkomt. Zie H. J. Royaards, het Haagsch genootsch., blz. 174 verv.

lende en, waar zijne overtuiging gevestigd was, verwerpende. Hij was een eclectisch wijsgeer, die zijnen eigenen weg bewandelde. En zoo bleef hij tot in hoogen ouderdom, zich niet onder het gezag van anderen buigende, maar boven alles de waarheid zoekende. Eigenaardig verbond zich met zijne wijsgeerige denkwijze een warm en hartelijk geloof in het Evangelie. Van daar, dat hij tegen alle philosophische bespiegelingen, die het christendom vijandig waren of schenen, ernstig waarschuwde, zelfs nog op een en tachtigjarigen ouderdom, toen hij dit van het Kantianisme vreesde, in *Eenige bespiegelingen der Kantische wijsgeerte door Eclecticus*, 's Grav. 1805, zoo fiksch en scherpzinnig geschreven, dat niemand onder dien pseudonym den grijzen hoogleeraar vermoedde.

Als 's mans wijsgeerige werken mogen wij bijzonder opgeven: *Institutiones metaphysicae*, 1764, Lugd. B. 1789, — *Institutiones logicae*, 1767, Lugd. B. 1779, beide nog eens herdrukt. Het lag intusschen in den aard zijner betrekking, en niet minder in den roem zijner geleerdheid, dat hij meermalen omtrent gewigtige aangelegenheden, welke tot het studievak betrekking hadden, werd geraadpleegd. Zoo werd hem door 's Lands Staten in 1771 met zijnen ambtgenoot Allamand het beoordeelen opgedragen van de middelen, voorgeslagen ter beteugeling van het Haarlemmer-meer. Het gevolg hiervan was een sedert gedrukt rapport *over de verschillende consideratien der gecommitteerden tot het opgeven van middelen ter beteugeling des Haarlemschen meers*. Zes jaren later zag hij zich met denzelfden hoogleeraar belast met de beoordeeling der ontwerpen tot verdieping van het Y. Zijne *Consideratien over de verschillende middelen tegen de toenemende verlanding van het Y voor de Stad Amsterdam*, ook door den druk gemeen gemaakt, waren hiervan het gevolg. Zijn uitmuntend kabinet van naturalien gaf hem aanleiding tot het schrijven van een stuk *de oculo mundi* (een lichtgroene, veranderlijke steen), voorkomende in *Act. phys. med. Acad. natur. Curios.* Tom. III, vertaald in *Natuurkundige verhandelingen*, Amst. I, St. 4, blz. 78, en tot het leveren eener verhandeling *over het natif ijzer*, in de *Natuurk. verhand. van de Bataafsche maatsch. te Haarlem*, III, St. 2, blz. 101 verv.

Van de Wijnpersse was intusschen een christen wijsgeer en daarom ging hem de verdediging van de waarheid der

Evangelieleer tegen hare bestrijders zeer ter harte. Toen de Engelsche kerkleeraar in 1777 (*Mengelw. der vaderl. Letteroef.* D. VI, Stuk 13) beweerde, dat er ook buiten het christendom vergeving van zonden te bekomen was, nam onze hoogleeraar de pen daartegen op en schreef zijne *verhandeling over de vergeeflijkheid der zonde*, Utr. 1778. In 1794 werd zijn: *Betoog der ware en eeuwige Godheid van den Heere Jezus Christus tegen hedendaagsche bestrijdingen*, door het Haagsche genootschap met goud bekroond.

Hij was lid van de Academia naturae curiosorum, der Hollandsche maatschappij en van het Zeeuwsche genootschap van wetenschappen.

Zie overigens: Muntinghe, act. Saec. pag. 117. Siegenbeck, a. w. I. blz. 285, 299, 373. II. blz. 119. Toev. en bijl. blz. 216 en 217. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. IX, blz. 423 verv.

Samuel Johannes van de Wijnpersse, zoon van den zooeven vermelden wijsgeer en geboren te *Groningen* op den 11 October 1758, studeerde, onder de leiding van zijnen geleerden vader, zoowel in de wijsbegeerte, als in de godgeleerdheid. In beide wetenschappen maakte hij uitmuntende vorderingen en in de eerstgemelde aanvaardde hij in 1789 het professoraat te *Groningen.*

Niet lang bleef hij in deze betrekking werkzaam, daar hij weldra het beroep tot predikant te *Amsterdam* aannam. Hier bleef hij werkzaam tot 1796, toen hij, met sommigen zijner ambtgenooten de toenmaals gevordende staatkundige verklaring weigerende, insgelijks geremoveerd werd. In 1803 werd hij echter tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te *Leiden* benoemd en twee jaren later tot gewoon hoogleeraar in de bovennatuur-rede en zedekunde. Eerstgemelde betrekking aanvaardde hij den 12 November 1803 met eene *Oratio de amore Dei erga Se ipsum, omnis inter homines juris et omniun nostrorum Officiorum fonte;* de andere den 20 September 1805 met eene *Oratio de vi et efficacia consuetudinis.* In deze betrekking arbeidde hij tot 1822 en niet altijd, daar hij bij zijne leerlingen niet zoo hoog, als zijn geleerde vader, stond aangeschreven, zonder verdriet. Dit en tevens ligchaamsongesteldheid deden hem naar rust haken. Hij verkreeg die in het gemelde jaar en mogt haar ruim twintig jaren genieten. Hij overleed in 1842.

Als proeven van 'smans wijsgeerige kennis hebben het licht gezien zijne: *dissertatio de acido marino*, — *Institutiones philosophiae moralis*, Zalt-Bomm. 1808. — Bovendien heeft hij twee door het Haagsche Genootschap bekroonde verhandelingen gegeven, de eerste in 1798 ten *betoge, dat de strafoefenende geregtigheid Gode waardig is*, — de andere een *betoog* bevattende *van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid tusschen zedelijk goed en kwaad*, 1799.

Als prediker was hij geacht en zijn toon hartelijk en gemoedelijk. Als proeven zijner kanselwelsprekendheid kennen wij: *De zegepraal des geloofs over de uiterste radeloosheid, over* 1 *Sam.* XXX, *vs.* 6, Amst. 1798, — *De verheugde kamerling, over Hand.* VIII, *vs.* 39., ald. 1798, — *Gods vrijmagtig oppergebied over de watervloeden, over Ps.* XXIX, *vs.* 10, ald. 1799, — *Het zondig vooruitloopen van het toekomende of het onbedachtzaam bepalen der doeleinden en uitkomsten van de Goddelijke wegen, zoolang die nog verborgen zijn*, ald. 1798, — *Het verdervend kind tot zijnen vader wedergekeerd over Luc.* XV, *vs.* 18, ald. 1798.

Zie overigens: Siegenbeek, a. w. I, blz. 373, 374, 436. II, Bijl. en toev. blz. 246 en 247. Aanhangsel op Nieuwenh. woordenb. IX, blz. 431 verv.

Onder den Wijngaart Canzius. Zie III D. blz. 6 verv.

Jacob Wijs, J. Cornzn., in 1791 geboren, heeft zich op onderscheiden standplaatsen, maar vooral te *Schiedam* en te *'s Gravenhage*, waar hij den 9 September 1821 bevestigd werd, wel verdienden lof verworven. Hij was een ijverig evangeliedienaar en een begaafd kanselredenaar. Zijne leerredenen onderscheiden zich door hoogen ernst, hartelijken toon, krachtigen, beschaafden en boeijenden stijl. Hij werd in den bloei des levens aan de Hervormde kerk, waarvan hij een sieraad was, ontnomen. Hij overleed den 17 Maart 1828.

Een aantal door den druk gemeen gemaakte leerredenen toonen, dat zijn verlies met regt betreurd werd. Zij zijn: *Zestal leerredenen over den toekomenden staat*, Schiedam, 1821, — *Leerrede over de zaligheid der vroeg stervende kinderen*, ald. 1821, — *Leerredenen over Romein.* IX, X en XI 2 d., 's Gravenh. 1825, — *Nagelaten leerredenen*, ald. 1828.

Y.

Annaeus Ypey [1]), den 27 September 1760 te *Leeuwarden* geboren, volbragt zijne studiën aan de Friesche hoogeschool en aanvaardde in 1784 het predikambt bij de Hervormde gemeente van *Jutryp* en *Hommerts*, onder de klassis van *Sneek*. In 1788 vertrok hij van daar naar *Suawoude* en *Tietjerk* en van hier in 1790 naar *Oenkerk, Geekerk* en *Wijns*. Hoe aangenaam hem deze standplaats ware, verwisselde hij die echter in 1793 met *Gapinge* op *Walcheren*, waar hij in Maart 1794 het beroep naar *Sas van Gend* aannam. Reeds had hij te *Gapinge* zijn afscheid gepredikt, toen het Fransche leger *Sas van Gend* aantastte en deze plaats zoo deerlijk werd geteisterd, dat onze leeraar er noch kerk noch pastorie vond. Ypey bevond zich op deze wijze in eenen toestand, die wel zeer zeldzaam in het predikantsleven voorkomt. Hij nam zijn verblijf te *Middelburg*, wel door velen over zijnen rampspoed beklaagd, maar weldra ondervindende, dat eene hoogere hand hem dien ten goede wilde leiden. Wat ambtsbezigheden hem verhinderd hadden, stond thans in zijn vermogen. Hij kon al zijnen tijd aan

[1]) Bij meer dan een' schrijver komt de voornaam van dezen zoo bekenden geleerde verschillend voor. Men heeft hem met anderen van zijnen geslachtsnaam verward en verkeerdelijk *Adolph* en *Nikolaas* genoemd.

de studiën wijden en de vruchten daarvan de wereld aanbieden, waardoor hem de weg werd geopend tot hoogeren en ruimeren werkkring.

Twee jaren ambteloos te *Middelburg* doorgebragt hebbende, nam hij in 1795 het beroep naar *Ethen* en *Drongelen* in *Noord-Brabant* aan. In 1799 werd hij tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis te *Harderwijk* benoemd. Toen hij deze betrekking reeds bijna één jaar lang vervuld had, hield hij zijne intree-redevoering, *de vera religione, humanitatis sensui ubivis gentium excitando apprime accommodata*, Harder. 1800, eerst den 11 Junij 1800.

Hoezeer onze geleerde, naar de letter van de toenmalige staatsregeling, den titel van hoogleeraar in de godgeleerdheid niet mogt dragen, gaf hij echter afzonderlijk (*privatim*) theologische lessen en nam zelfs, toen Pareau de Geldersche hoogeschool verlaten had, met zijnen geleerden ambtgenoot Clarisse, het onderwijs in het oostersch op zich. Nogtans was en bleef de kerkgeschiedenis niet alleen zijn hoofdvak, maar ook dat, waaraan hij met onvermoeiden ijver al zijne krachten en schier al zijnen tijd ten offer bragt. De rectorale *Oratio, qua ostenditur religionis opinionem apud omnes gentes iisdem niti fundamentis*, die echter niet in het licht is gekomen, toonde dit ten volle. Toen de Harderwijker akademie haar bestaan verloor, werd hij in 1812 door den grootmeester der keizerlijke universiteit tot hoogleeraar in de theologie te *Groningen* benoemd. Hij aanvaardde dit professoraat met eene *Oratio de studiis theologiae dogmaticae recte regendis*, Gron. 1813 [1]).

Even als te *Harderwijk*, oogstte Ypey ook hier grooten lof in. Het hoofddoel zijner lessen was om zijne hoorders tot een vrij en onbekrompen onderzoek der godsdienstige waarheid uit den Bijbel zelven op te leiden. Dit deed hij met eene helderheid, met eene onafhankelijkheid en met eene vrijmoedigheid, die hem in vroegere jaren bij sommigen de beschuldiging van ketterij berokkende. Later moest deze echter voor zijne voorbeeldige godvrucht en naauwge-

[1]) In het Hollandsch vertaald onder den titel: *Redevoering over de regte wijze, waarop het beoefenen der leerstellige godgeleerdheid behoort geregeld te worden*, Amst. 1815. Hij gaf er aanteekeningen op in van Swinderen's almanak voor de Akademie te *Groningen* voor 1815.

zette waarheidsliefde wijken. Bovendien was zijn tijd, dien hij in den beginne vooruit was, hem op zijde gekomen.

In 1831 bekwam hij, volgens de bestaande wet op het hooger onderwijs, zijn emeritaat. Hij bragt echter zijne rust niet ledig door. In weerwil van toenemende ligchaamsgebreken bleef hij aan zijne geliefkoosde studiën getrouw. Een blijk daarvan gaf het door hem met Mr. H. O. Feith uitgegeven werk: *Oudheden van Groningen en het Gooregt*, Gron. 1836. De nacht tusschen den 4 en 5 April 1837 was de laatste van zijn leven.

Ypey is nimmer gehuwd geweest. Eenzaam bragt hij bijna zijn geheel leven op zijn boekvertrek door, zeldzaam zijne woning verlatende, dan wanneer zijne ambtspligt hem daartoe noopte. Van zijne eerste standplaats af tot zijnen dood toe vond hij eene trouwe gezellin en verzorgster in zijne zuster, Anna Ypey.

Hij was een verlicht en zelfstandig godgeleerde, wien geen gedeelte van het ruime gebied der theologische wetenschappen vreemd was. Vooral beoefende hij de geschiedenis der Christelijke kerk, welke zijne wezenlijke sterkte uitmaakte. Op den Nederlandschen bodem had niemand vóór hem die zóó in haren geheelen omvang, zoo grondig, zoo veelzijdig, vooral wat de nieuwere aangaat, bewerkt. Het is waar: zijn arbeid lijdt aan te groote omslagtigheid en het lezen zijner geschriften wordt daardoor somwijlen vermoeijend. Bovendien is hij niet altijd van partijdigheid vrij te pleiten. Maar, wie de waarde van hetgeen hij geleverd heeft, weet te schatten, zal daarom den geleerden man niet minder dankbaar wezen voor den rijken schat van kennis, die hij aan dezen verschuldigd is. Geene moeite was hem te groot: geene inspanning te zwaar. Met taai geduld en met niet af te matten ijver drong hij tot in alle bijzonderheden, zelfs tot in de kleinste, door. En verbaasd is men over 's mans uitgebreide belezenheid, die wel het bewijs met zich voert van een ongemeen werkzaam leven.

Zijn eerste kerk-historisch werk was zijne: *Beknopte letterkundige geschiedenis der systhematische godgeleerdheid*, 3 d., Utr. 1798, waarin hij belangrijke mededeelingen omtrent den gang van deze wetenschap, bijzonder in ons vaderland, geeft en eene onafhankelijkheid van oordeel en zienswijze

aan den dag legt, die vooral in die dagen opzien moest baren. Zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk in de achttiende eeuw*, in 12 deelen, in 1812 te *Utrecht* voltooid uitgegeven, is ongetwijfeld van meerdere waarde. Hoezeer hier vooral meerdere beknoptheid wenschelijk ware geweest, en ook eene andere wijze van behandeling, mag dit werk inderdaad van ongemeen groote waarde en een eerekrans voor den schrijver genoemd worden. Geen mindere vlocht hem zijne, in vereeniging met den Haagschen kerkleeraar en hofprediker J. J. Dermout geschrevene, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 d., Breda 1819, welke wel aan dezelfde gebreken, als de *Kerkgeschiedenis der* 18e *Eeuw*, lijdt, maar deze in verdiensten nog verre overtreft. Ypey heeft hier vaak eenen vóór hem geheel ongebaanden weg betreden en wel met het oog van eenen wandelaar, die niets onopgemerkt laat, en wien men, al is het ook, dat hij in zijnen ijver wat breed uitweidt, toch gaarne aanhoort, wanneer hij uit den schat zijner kennis bereidvaardig mededeelt. De *aanteekeningen* op dezen arbeid getuigen van de rijkste boekenkennis en van eene bewonderenswaardige belezenheid.

Hoogst gewigtige bijdragen tot de algemeene of de Nederlandsche kerkgeschiedenis zijn ook: zijn vervolg op *Hamelsveld's algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen*, — *Beknopte geschiedenis van de hervorming der Christelijke kerk in de* 16 *eeuw*, Gron. 1817, — *Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der Nederlandsche vaderen, betrekkelijk het tijdvak der kerkhervorming, met aanmerkingen en bijzonderheden uit de kerkelijke geschiedenis*, ald. 1817, — *Geschiedenis van het patronaat-regt, anders genoemd kollatie-regt, in verband met het Christelijk kerkbestuur*, 2 d., Breda 1829, — *Historisch berigt van de overgave der Augsburgsche geloofsbelijdenis*, Gron. 1830.

Als kanselredenaar stond Ypey niet op gelijke hoogte met de uitstekende redenaars van zijn tijdperk. Wat hij van zijnen arbeid ten dezen bekend gemaakt heeft, bestaat in gelegenheidsstukken, die echter van een helder hoofd en een warm gevoel getuigen, terwijl zij in eenen netten stijl gesteld zijn. Wij kennen van hem, behalve eene leerrede, voorkomende in den ten jare 1832 door de gezamenlijke

akademiepredikers in ons vaderland uitgegeven bundel, *Akademische leerrede ter gedachtenis van den hoogleeraar H. Muntinghe*, Gron. 1824, — *Akademische leerrede ter gedachtenis van T. A. Clarisse*, ald. 1829.

Overigens behooren als godsdienstige werken van hem vermeld te worden: *verzameling van eenige, op een evangelischen toon gestelde Psalm gezangen, uit onze gewone berijming gekozen*, Amst. 1806, — *zedeboekje voor christelijke dienstboden*, Leeuw. 1790, — *Bijbelsche geschiedenis, een leesboek voor kinderen*, waarvan eene tweede uitgave, Utr. 1818, verscheen.

Groot waren zijne verdiensten als grondig beoefenaar der Nederlandsche taalkunde. Aan hem had men te danken: *Taalkundige aanmerkingen over verouderde en min verstaanbare woorden in de Staten-overzetting des Bijbels*, Gron. 1817, en het met *W. C. Ackersdijk* daarop geleverde *vervolg* ald. 1811, — *Beknopte geschiedenis der Nederduitsche taal*, 2 d., ald. 1832. Ook elders vinden wij belangrijke proeven zijner taalkundige studien, zooals, in het *Taalk. Magazijn van A. de Jager, Proeven van taalkunde uit een in het oud Nederduitsch geschreven werk van den Carolingischen tijd* (Psalmen), ald. I. 1. blz. 65 verv. 4. blz. 331 verv. III, 2. blz. 145 verv., vervolgd door Clarisse in hetzelfde *Magazijn* II. 4. blz. 121 verv. IV. 2 blz. 175 verv. 3 blz. 373 verv. 4. blz. 433 verv.

Behalve het reeds genoemde moeten wij nog vermelden, dat ook met eene voorrede door hem uitgegeven en vervolgd is: *J. J. T. Schmid, kort begrip der Christel. kerkgeschiedenis voor volk en jeugd*, 2 d., waarvan een derde druk in 1818 en 1819 te *Groningen* het licht zag.

Ypey's akademisch onderwijs was duidelijk en eenvoudig, maar ook hier verloochende hij zijnen gewonen stijl niet. Door overvloed van woorden en gedurige herhalingen zocht hij zich te verstaanbaarder te maken. Hij was een regtschapen braaf, godvruchtig man, wiens van alle zelfzucht ver verwijderd karakter algemeene hoogachting inboezemde.

Zie overigens: H. C. van Hall, Orat. Rect. in Annal. Acad. Gron. 1836—1837, blz. 17. Siegenbeek, aanspr. bij de maatsch. van Nederl. letterk. voor 1837. Aanhangsel op Nieuwenh. IX, blz. 513 verv. (verre van naauwkeurig). Bouman, geschied. der Geld. Hoog., II, blz. 461, 529, 543, 612, 630. Ejusdem memor. Clarissii, pag. 63, 67, 72, 185, 268.

Willem Reinier van Ysselsteyn, den 8 December 1766,

te *Delft* geboren, behoorde tot die mannen, die een zeer werkzaam leven geleid hebben en wier te groote bescheidenheid het tijdgenoot en nakomelingschap onmogelijk maakte de vruchten van hunnen arbeid aantewijzen. In Mei 1792 werd hij te *Cillershoek* bevestigd en hier bleef hij, ofschoon hem drie andere standplaatsen werden aangeboden, tot zijnen dood, die op den 27 November 1831 plaats vond. Reeds vroeg eene geliefde gade en een eenig kind verloren hebbende en bovendien van eene zwakke gezondheid zijnde, leefde hij stil en afgetrokken. Zijne gemeente mogt zich in zijne trouw verheugen, en veel van zijnen tijd besteedde hij tot het zamenstellen van oorspronkelijke, of tot het vertalen van uitheemsche werken. Zij hebben alle zonder naam het licht gezien. Alleen is met dezen uitgegeven eene redevoering, door hem op de algemeene vergadering van het Zendeling-Genootschap in 1815 gehouden, en eene voorlezing; in de *vaderl. Letteroef.* voor 1825 geplaatst.

Zie overigens: Boekzaal, Julij 1832 blz. 127 verv.

Pierre Yvon, in 1646 te *Montauban* geboren, hebben wij reeds in de levensschets van de Labadie leeren kennen en zijne lotgevallen zijn zoo naauw met die van dezen verbonden, dat eene afzonderlijke levensschets van dezen merkwaardigen man ons tot overbodige herhalingen zou voeren. Alleen hebben wij nog te vermelden, dat hij, na den dood van de Labadie, als het hoofd der Labadisten werd aangemerkt en dat hij met eene jonkvrouw van Sommelsdijk gehuwd was. Hij overleed in 1707.

Wij meenen echter zijne schriften, voor zooverre die ons bekend zijn geworden, ter dezer plaatse te moeten opsommen. Behalve zijne medewerking aan de *veritas sui vindex seu solennis fidei declaratio J. de Labadie, Petri Yvon et Petri du Lignon*, Herv. 1672 en meermalen herdrukt, kennen wij: *Impietas convicta a P. Yvone, pastore ecclesiae reformatae, quae ex mundo retracta Wiwerde, in Frisia, nunc collegitur*, Amst. 1681, — hetgeen wij ook vermeld vinden met den Franschen titel: *l'Impieté convaincue*, Amst. 1681, — *Essentia religionis Christianae patefacta seu doctrina geniuna ac plena omnium foederum Dei*, prope Hamburgum 1673, — *Emmanuël ou la connaissance de J. C. notre Seigneur*, Amst. 1683, — *Le Chretien. Sa Saintete et ses devoirs*, ibid.

1685, — *Actes publics tant politiques, qu'eclesiastiques, faits et donnés en temoignage de bonne conduite, doctrine et vie des Sieurs J. de Labadie et Yvon*, Amst. 1669, — *Oprecht verhaal van het leven, en gedrag en gevoelen van wijlen den Heer J. de Labadie, uit het fransch vert.* ald. 1754, — *Examen der eenentwintig artikelen, rakende de gemeenschap der Gereformeerde kerken*, — *Generale aanmerkingen over het boek van Koelman, Leere des H. Doops*, — *W. Brakels onbill. handelingen geopend*, — *Getrouw verhaal van den Staet en laatste woorden en dispositien van du Lignon*, — *De tabernakel Gods ontdekt of de ware en rechte leere van de kerke.* — *Ontdekking van de ware religie, uit het Fransch*, Amst. 1684.

Overigens kunnen over hem geraadpleegd worden de bij het artikel *Labadie* aangehaalde schrijvers.

Z.

Jan van Zanten [1]) was in het begin der vorige eeuw Doopsgezind leeraar te *Haarlem*, waar hij tevens als arts werkzaam en in beide betrekkingen zeer gezien was. Hij heeft zich bekend gemaakt door *Historie van het Symbolum of Geloofsformulier der Apostelen, met oordeelkundige aanmerkingen*, uit het Eng., Haarl. 1707, — *verhandeling van de genezing en verzagting der jigt door het drinken van melk, uit het Latijn van J. Dolaeus*, ald. 1709, — *Het leven van Socrates, uit het Fransch van Charpentier*, ald. 1710, — *Den ganschen plicht van een christen*, ald. omstreeks 1715, — *Oorzaken van het verval der Christelijke godtvruchtheid of eene onzijdige beschouwing van den christelijken godsdienst. Door den schrijver van den ganschen plicht van een christen*, ald. 1718, — *Verhandeling van Gods voorwetenschap en 's menschen vrije werking*, uit het Eng., Amst., — eene vertaling van Milton's *Verloren Paradijs*. In den twist tusschen den Remonstrantschen leeraar Bremer en de Doopsgezinden vertaalde hij *Aanmerkingen over den kinderdoop*, Leid. 1741.

Hij was een groot vriend van Schijn en spoorde dezen tot het schrijven van zijne *Historia Mennonitarum* aan.

Zie overigens: Paquot, II, pag. 409. Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Holland enzv. II, blz. 37 en 136.

[1]) Paquot noemt hem Jacob.

Zaravia. Zie: **Saravia.**

Gerard Zerbolt, naar zijne geboorteplaats *Zutphen*, waar hij omstreeks 1367 het levenslicht aanschouwde, ook **Gerard van Zutphen,** of **Zerbolt van Zutphen** genoemd, bezocht eerst eenige andere scholen, maar vervolgens die van Gerard Groote te *Deventer*. Met de hartelijkste toegenegenheid en innige hoogachting sloot hij zich hier aan Florentius Radewijn, wien hij eerlang als een voortreffelijke en welkome medearbeider ter zijde stond.

Reeds in zijne vroege jeugd ontwikkelde Zerbolt eene onverzadelijke zucht naar wetenschappelijke studiën en deze bleef hem tot zijnen dood bij. Zoo geheel was hij hierdoor ingenomen, dat hij zeldzaam een oogenblik ongebruikt voorbij liet gaan en op andere zaken zoo weinig acht sloeg, dat zij hem volkomen onverschillig waren geworden. De Bijbel en al, wat tot de godsdienst betrekking had, boeide hem meest, maar ook in het wereldlijke regt was hij niet onbedreven. Men heeft het vooral aan zijnen invloed te danken, dat Groote's broederschap die algemeen nuttige rigting heeft verkregen, welke haren naam met zooveel roem aan de nakomelingschap heeft overgeleverd. Zerbolt, die zoo veel in den vreemde gezien, geleerd en opgemerkt had, was zelf een man niet alleen van uitgebreide kennis, maar ook van eenen helderen, opgeklaarden geest. Hem waren denkbeelden eigen, waarin hij zijnen tijd verre vooruit was en die hij zoo wenschte toegepast te zien, dat er algemeene vruchten van kennis en deugd uit mogten genoten worden.

Was er onder godsdienstige oefeningen, wat aan bijzondere personen en plaatsen verbonden mogt geacht worden, dit was geenszins, naar zijne wijze van zien, het geval met geleerde kennis en met de beoefening des Bijbels. Ook de leek mogt dien lezen en er uittreksels uit maken, de kerkvaders leeren kennen en goede boeken afschrijven. Daartoe wenschte hij dus ook de scholen der broederschap ingerigt te zien.

Zerbolt mogt geenen hoogen ouderdom bereiken. De 4 December 1396 wordt als zijn sterfdag opgegeven.

Weinig is van zijnen arbeid algemeen bekend geworden. Hier en daar is die in handschrift bewaard of bij uittreksels gegeven. In de bibliotheek van *Wiesbaden* wordt eene

verzameling van godgeleerde opstellen van zijne hand bewaard, onder welke *Sermones contra pluralitaten confessorum* voorkomen. Revius heeft in zijn *Daventria Illustr.* pag. 41, sqq. een uittreksel bewaard van Zerbolts geschrift *de libris Teutonicis*, hetwelk *de utilitate lectionis litterarum Sacrarum in lingua vulgari* behandelt, en nog een ander, pag. 55, sqq., *de precibus vernaculis*.

In beiden doet hij zich als een inderdaad verlicht man en een' ijverig voorstander van het onderzoek der Heilige Schrift kennen. Niet gering is daardoor zijne medewerking geweest tot het bevorderen en verlevendigen van die bijbelsche rigting, welke wij in ons vaderland vóór de reformatie reeds aanwezig vinden. En even hierdoor verdient hij eene eervolle plaats onder de vroegere voorbereiders der kerkhervorming. Waar de waarheid voorgestaan en in het licht gebragt werd, moest zij op den duur door eigene kracht van de banden der duisternis vrijmaken.

De redenen, waarom hij het lezen van den Bijbel in de moedertaal aanraadt, zijn inderdaad gewigtig. Wij mogen ze ter dezer plaatse, daar zij den man in zijne verdiensten leeren kennen, niet achterhouden en volgen daarin geheel de opgave van den geleerden Delprat in zijne verhandeling over de Broederschap van G. Groote [1]). In deze geeft Zerbolt vijftien redenen voor zijne meening: 1. De kanonieke wet stelt den geloovigen de kennis der H. Schrift uitdrukkelijk ten pligt, en zonder het lezen van eene vertaling kan die kennis niet verkregen worden. — 2. De H. Schrift is niet voor één enkelen stand in de wereld gegeven, maar behelst eene wet, die voor jong en oud, voor leken en voor kerkelijken evenzeer verbindend en heilzaam is. — 3. In het Oude Verbond wordt het vlijtig lezen van de propheten aanbevolen; het Nieuwe Verbond is veel voortreffelijker, en behoort dus niet minder door ieder gelezen te worden. — 4. De kerk beveelt den leken om de prediking van Gods woord op gezette tijden te komen aanhooren. Dit kunnen zij niet met vrucht doen zonder behoorlijke Bijbelkennis. — 5. De kerkvaders moedigen iedereen, zelfs de vrouwen, tot het lezen der H. Schrift aan. — 6. De H. Schrift is gege-

[1]) Van dit verdienstelijke werk is dezer dagen een tweede vermeerderde en verbeterde druk (*Arnhem*, Js. An. Nyhoff en Zoon) verschenen.

ven tot aanvulling en ondersteuning van de natuurwet, die elk mensch in zijn hart heeft, en moet alzoo ook voor ieder toegankelijk wezen. — 7. De leken hebben velerlei onstichtelijke en bedorven boeken. Zij lezen in de landtaal de geschiedenis van Troje, van Roeland, van de schoone Diana, en andere dergelijke logenachtige sprookjes; waarom zou men hun dus de lezing onthouden van hetgeen hen beter en heiliger maakt? — 8. Men verlangt bij de leken kennis en verstand van de tien geboden; waarom zouden zij nu het overige gedeelte der wet niet mogen lezen? — 9. Onwetendheid verontschuldigt niemand, wanneer hij tegen Gods wet handelt; ieder behoort gevolgelijk de H. Schrift naauwkeurig te lezen, ten einde den inhoud daarvan goed te kennen. — 10. De gansche schrift is oorspronkelijk opgesteld geworden in de landtaal van het volk, aan hetwelk destijds het woord Gods gerigt werd; het is alzoo niet ongeoorloofd het volk ook tegenwoordig met den inhoud van dit boek bekend te maken. — 12. De H. Schrift is in het latijn vertaald geworden, niet ten einde voor eenige menschen onbekend en verborgen te blijven, maar omdat eertijds het latijn de meest algemeen verspreide taal was. — 13. De Egyptische kerkvaders beoefenden vlijtig de H. Schriften; en daar slechts weinigen onder hen het latijn of grieksch verstonden hebben zij voorzeker overzettingen in de landtaal gehad. — 14. Meest alle volken, zooals de Hebreërs, de Grieken, de Chaldeërs, de Arabiers, de Syriërs, de Gothen, de Indiers, de Russen, de Slaven, de Galliers hebben vertalingen des Bijbels; om welke reden zouden de Nederlanders dit voorregt missen? — 15. De lezing van de H. Schrift zou ongeoorloofd moeten heeten, wanneer of die lezing met de natuurwet streed, of verboden ware. Daar nu geen van beiden plaats heeft, en integendeel de oude kerkvaders het gebruik van den Bijbel aanmoedigen, blijkt het geenszins misdadig, maar veeleer verdienstelijk en allezins lofwaardig te zijn, de H. S. in de landtaal te bezitten en te lezen.

Zie overigens: Dumbar, kerkel. en wereldl. *Deventer* I, blz. 616. Delprat a. w. blz. 38 en bijlage V. Th. v. Kempen, Vita Domini Gerardi Sutphaniensis. Ullmann, Reformatoren vor der Reformation, II, S. 115, ff. Mijne verhandeling over Erasmus als Nederlandsch kerkhervormer blz. 265 verv.

Amandus van Zierikzee of Zierixiënsis, die in het

eerste gedeelte der zestiende eeuw leefde en die naar zijne geboortestad genoemd wordt, behoorde tot de Franciscaner orde en was lector te *Leuven*. Later werd hij provinciaal zijner orde, maar keerde vervolgens tot het lectoraat terug. Hij wordt als een zeer geleerd man beschreven, die boven velen zijner tijdgenooten in de kennis der grieksche, hebreeuwsche en chaldeeuwsche talen uitmuntte. Sommigen hebben, en wel meest waarschijnlijk, zijn sterfjaar op 1534, maar anderen op 1524 en weer anderen, volgens zijn grafschrift in de Minderbroeders-kerk te *Leuven*, op 1525 gesteld.

Hij heeft zich bekend gemaakt als schrijver van *Chronica compendiosissima ab exordio mundi usque ad annum Domini millesimum quingentesimum trigesimum quartum*, Antv. 1534, waaraan is toegevoegd *de Septuaginta hebdomadibus Danielis liber unus*. Vóóraf gaat eene *praefatio* van Fr. Titelmannus, die daarin als schriften van Amandus van Zierikzee opgeeft: *Commentarii in Genesim liber* I, — *Expositiones in Jobum*, — *In Ecclesiasten Salomonis liber* I, — *Dominicae passionis historia*, — *Historia de Christi resurrectione et ascensione, ex quatuor Euangelistis collecta et ad concordiam redacta*, — *Concionis variae*, — *Spiritualis militiae horae* 12 *super Psalm.* CXVIII, — *De S. Annae conjugio* cet., — *De* 40 *mansionibus*, — *De Sophi, rege Persarum, hoste Turcarum*. Al deze werkjes zijn alleen in H. S. bewaard geweest. Of zij nog bestaan, is mij onbekend.

Zie overigens: de la Rue, blz. 343 verv. De Windt, Biblioth. van Nederl. geschiedsch. blz. 134 verv.

Gerardus Zoes of **Soesius**, in het laatste gedeelte der zestiende eeuw te *Amersfoort* geboren, trad ten jare 1598 te *Doornik* in de orde der Jezuiten. Den 21 September 1628, in den ouderdom van negenenveertig jaren, overleden, heeft hij een aantal geschriften, in het Vlaamsch vertaald, uitgegeven. Wij vinden als zoodanig vermeld [1]): *Modus confessionis generalis rite instituendae ex Francisco Arias*, Burg. 1608, — *Pugna Spiritualis Joh. Castanizae Benedictini*, Mechl. 1618, — *De praesentia Dei Francisci Arias, additis*

[1]) A. en A. de Backer maken in hunne Bibliothèque des ecrivains de a Compagnie de Jesus geene bijzondere melding van dezen Jezuit. Met een enkel woord, zooals I[e] Série, pag. 688, wordt bij aanhaling een zijner werkjes genoemd.

considerationibus de castitate, ibid. 1619, — *Praxis purae et rectae intentionis*, ibid. 1619 et 1623, — *Via vitae aeternae Antonii Lucquet*, Antv. 1620, — *Brevis narratio vitae Francisci a villa regali et Johannis Ximenes, coadjutorum societatis Jesu*, Mechl. 1620, — *Vita Patris Thomae Sanchez et vita Margaretae Middelton*, ibid., — *Tractatus de cultu pietatis erga B. Mariam virginem ex P. A. Spinello collectum*, ibid. 1620, 1623, — *Pia exercitia animae devotae per Socieaten Jesu Parisiis edita*, Antv. 1621, — *Compendium meditationum vitae et passionis D. N. Jesu Christi ex Vincentio Bruno*, ib. — *Relatio de martyribus Indiae orientalis*, Mechl. 1622, — *Narratio mortis quorumdam religiosorum et aliorum christianorum, in quadam tumultuaria seditione Indorum orientalium contra Hispanos*, ibid., — *Compendium vitae S. P. N. Ignatii Loyolae*, ibid. 1622, — *Variae literae missae a religiosis Societatis Jesu, qui anno* 1615 *e Belgica ad vineam Indiae occidentalis excolendam abierunt*, Mechl., 1622, — *Historia vitae et obitus serenissimae Margaretae Austriacae, Hispaniarum reginae, conjugis Philippi* III, *a Patre Guzman conscripta*, ibid. 1623, — *Paradisus coelestium voluptatum revelatarum S. Gertrudi*, Lov. 1625, 1629, — *Cor Deo devotum*, 1627, — *Literae japonicae*, anni 1624, Mechl. 1628.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 462. sqq.

Nicolaas Zoesius, in 1564 te *Amersfoort* geboren, omhelsde niet alleen den geestelijken stand, maar oefende zich te *Leuven* bovenal in de regtsstudie. Vervolgens secretaris van den bisschop van *Doornik* geworden zijnde, reisde hij met dezen naar *Rome* en werd bij zijne terugkomst tot kanonik en officiaal te *Doornik* bevorderd. Later werd hij raadsheer in het Hof van *Mechelen*, maar eindelijk, den 10 Mei 1615 tot bisschop van *'s Hertogenbosch* gewijd. Hij overleed den 12 Augustus 1625 en is te *'s Hertogenbosch* ter aarde besteld. Bisschop Zoesius was een zeer geleerd man, die zich voor het welzijn zijner kerk beijverde en te *Leuven* het collegie van den H. Willebrord gesticht heeft.

Als schrijver maakte hij zich bekend in *Vita Johannis Vanduillii, Episcopi Tornacensis*, Duaci, 1618.

Zie overigens: Castillion, Belg. Sacr. pag. 535 sq. Burm. Traj. erud. pag. 466 sq.

B. Zomer. Zie: **Somer.**

Henricus de Zomeren, die in de vijftiende eeuw te *Someren* geboren werd, is eenigen tijd hoogleeraar in de theologie te *Leuven* geweest en vervolgens deken van de hoofdkerk te *Antwerpen*.

Na de verheffing van paus Sixtus eene reis naar *Rome* gemaakt hebbende, overleed hij aldaar in 1472. Van hem heeft het licht gezien: *Epitome primae partis Dialogi Garbelmi Ockami*, Lovan. 1481, terwijl bovendien van hem vermeld worden: *de Capta Constantinopoli*, en *de Haereticis*.

Zie overigens: Vaderl. Woordenb. XXXV, blz. 261.

Franciscus van Zon. Zie: **Sonnius.**

P. Valkendael van Zyl. Zie: **Valkendalius.**

Otto van Zyl is den 30 Julij 1588 te *Utrecht* geboren. Op aansporing van den geleerden Jansenius begaf hij zich in 1606 in de orde der Jezuiten en zag zich allereerst het onderwijs in de rhetorica te *Roermond* opdragen. Vervolgens was hij rector van het Jezuiten-collegie te *'s Hertogenbosch* en *Gend*, ofschoon hij het grootste deel van zijn leven te *Brussel* doorbragt. Hij overleed den 12 Augustus 1656.

Van Zyl was zeer ervaren in de grieksche en hebreeuwsche talen en heeft zich ook als dichter bekend gemaakt. Van zijne hand hebben het licht gezien: *Ruramunda illustrata*, Lovan. 1613, — *Historia miraculorum Beatae Mariae Sylviducençis post captam urbem ad D. Gangerici Bruxellam translatae*, Antv. 1632, 1638, — *Maroochaeus triplex seu de triplici Mardochaei fortuna, media, infima, summa, libri tres*, welk werk hij echter onvoltooid achterliet, — *Cameralam obsidione liberatum*, Antv. 1650, — *Vita S. S. Xenophontis et Mariae conjusum filioramque Johannis et Arcadio*, in Actor. Sanct. januarii, Tom. II, pag. 724 sq. — *Vita et miracula S. S. Cyri et Johannis martyrum*, in Act. Sanct. januarii. Tom. II, pag. 1084 sqq.

Zie overigens: Burman, Traj. erud. pag. 468, sq. Paquot II, pag. 493. A. et A. de Backer, Bibliothèque des ecrivains de la compagnie de Jesus, 1e Serie, pag. 784.

NASCHRIFT.

Het laatste gedeelte van Godgeleerd Nederland *het publiek aanbiedende, heb ik eenige verschooning te vragen, voor het vertragen van de uitgave dezer aflevering. Hoofdoorzaak hiervan was eene tijdelijke oogongesteldheid, die mij gedurende eenige maanden allen inspannenden arbeid verbood, maar die, door Gods goedheid, thans geweken is.*

Aan het einde van mijnen arbeid laat ik eenige aanteekeningen volgen, bij het doorloopen der afgedrukte stukken gemaakt, en voor een deel ontleend uit de aanmerkingen en aanwijzingen, mij door belangstellenden medegedeeld. Aan allen, maar bijzonder aan den Wel-Edel geboren Heer Mr. van Dam van Noordeloos, betuig ik hiervoor mijnen opregten en warmen dank.

Thans is mijn werk ten einde. Mogt ik ook kunnen zeggen, dat het voltooid ware! Meer dan iemand ken ik, wat daartoe nog ontbreekt. Het kan dan ook niet anders, of men zal wel eens namen missen, die men gewenscht had vermeld te zien. Mijn oorspronkelijk voornemen om die dadelijk in een Supplement *te doen volgen, heb ik moeten opgeven, aangezien het werk op die wijze te uitgebreid en te kostbaar dreigde*

te worden. Spaart God mij leven en kracht, dan hoop ik dit in lateren tijd te leveren. Elke aanwijzing, welke hieraa dienstbaar kan wezen, zal mij hoogst welkom zijn.

Intusschen heb ik reden om mij te verblijden over het welwillend en gunstig onthaal, dat mijn werk genoten heeft. Ik dank de beoordeelaars van mijnen arbeid voor de heusche en belangstellende wijze, waarop zij dien hebben aangekondigd. Maar bovenal dank ik den Algoede, die mij lust en kracht gaf eene taak te voleindigen, die onder de bewerking zelve gedurig van ruimeren omvang werd, hare eigenaardige moeijelijkheden had en vaak belemmerd werd door het zoeken van bronnen.

Mij blijft nog over de welwillendheid mijner lezers in te roepen bij menige drukfout, vooral in de eerste bladen der laatste aflevering overgebleven. Mijne oogziekte verbood mij een naauwkeuriger nazien. De voornaamste heb ik aangewezen.

En nu ga ook dit laatste gedeelte de wereld in! Moge het gunstig ontvangen worden, als het vroegere!

GEERTRUIDENBERG.

B. GLASIUS.

AANTEEKENINGEN, BIJVOEGSELEN EN VERBETERINGEN.

EERSTE DEEL.

Blz. 3, reg. 24. Het voornaamste punt van geschil tusschen Galenus en zijne tegenstanders was over het verbindend gezag der bestaande geloofsbelijdenissen.

Blz. 7, reg. 16. Zie over F. L. Abresch: Saxii onom. litt. VII, pag. 59. Chalmot, Woordenb. I, blz. 38.

Blz. 8, reg. 37. Het vierde stuk verscheen in 1817 te Utrecht met een fraai geschreven voorberigt van den hoogleeraar J. Heringa Elzn.

Blz. 10, reg. 23. Abselius overleed in 1471. Zie ook over hem van Goor, beschr. van Breda, blz. 304.

Blz. 11, reg. 33. Zie ook: Foppens, Biblioth. Belgica, pag. 559.

Blz. 15, reg. 4 en 5. Zie over het *Theatrum terrae Sanctae* Kist en Royaards, Nederl. Arch. VII, blz. 202 verv.

Blz. 18, reg. 11. Zie over Agricola en bijzonder over zijnen invloed op de geleerde school van Schlettstadt: Meiners Lebensbeschreib. Th. II, en overigens: J. F. Schoepperlini Epistola de R. Agricolae Frisii in Elegantiores literas promeritis, Jenae 1754. Saxii onom. litt. II, pag. 470 sq.

Blz. 21, reg. 32. Alberti heeft Hesychius bewerkt tot het woord φειλόνης.

Blz. 22, reg. 7. Zie over Alberti: Saxii onom. litt. VI, pag. 387 et 722, en vooral Hemsterhuis in praef. Tom. II, Lexici Hesychii, waar hij 's mans ziekte en afsterven beschrijft en tevens vermeldt, wat deze nog meende te schrijven. Hij zegt: Theologia, maxime

eruditior illa, et multarum artium comitatu stipata et litterae e Graeco fonte ductae vix reparandam in ejus morte jacturam fecerunt.

Blz. 26, reg. 20, staat: *uitgeven*, lees: *uitgegeven*.

Ald. reg. 27. Zie ook Saxii onom. litt. V, pag. 299 sq. L. van Benthem, Holl. Kerk- en schoolst. II, blz. 244 verv.

Blz. 28, reg. 38. Zie ook Saxii onomast. litt. VI, pag. 261 et 679.

Blz. 30, reg. 13. Hieronymus van Alphen overleed te 's Gravenhage den 2 April 1803. Van zijne werken behooren nog vermeld te worden: *Verhandeling over de voortreffelijkheid van de Mosaische wetgeving boven die van Solon en Lycurgus*, welke het eermetaal wegdroeg bij Teyler's Godgel. Genootschap, — *Predikt het Evangelie allen creaturen, een Staats-maxime in het rijk van waarheid en deugd*, — *Christelijke Spectator*.

Blz. 32, reg. 34. Zie over Menso Alting ook Saxii onom. litt. V, pag. 495.

Blz. 35, reg. 37. Zie over H. Alting ook Freheri theatr. I, pag. 512 sqq. Saxii onom. litt. IV, pag. 287, 591.

Blz. 38. reg. 37. Zie over J. Alting nog Foppens, Bibl. Belg., pag. 498, Sax. onom. V, pag. 564.

Blz. 39, reg. 5. Over Nikolaas Amama, die zich, de boeijen der Aristotelische philosophie wegwerpende, bekend gemaakt heeft door zijn *Dissertationum Marinarum decas*, Fran. 1651, en zijne *Physica vetus et nova*, ibid. 1651, raadplege men Paquot II, pag. 259, ook Foppens, Bibl. Belg. pag. 899, die echter dwaalt, waar hij hem hoogleeraar in de regten te Franeker noemt.

Blz. 42, reg. 32. Zie ook Foppens, Bibl. Belg. pag. 1104 sq. Saxii onom. IV, pag. 274.

Blz. 44, reg. 30 en 31. Over het aandeel, hetwelk Amesius in de behandeling van de twistzaak van Makkovius had, leze men M. Netheni, praefatio introductoria Oper. G. Amesii, Amst. 1658, ook medegedeeld door den hoogleeraar Heringa in *Twistzaak van Maccovius* (Kist en Royaards, Archief III, blz. 549 verv.) en aldaar ook beoordeeld.

Blz. 45, reg. 17. Witte, Diar. Biograph., stelt zijn sterfjaar op 1639, hetgeen stellig verkeerd is, aangezien het uit de *Lectiones in Psalmos*, Amst. 1635, en zijne *Sciagraphia catecheseos*, Fran. 1635, blijkt, dat hij bij de uitgave dezer werken reeds overleden was. Sommigen schrijven in 1634; M. Schotanus, Beschr. van Friesland blz. 181, wiens gezag wij volgden, den 1 November 1633.

Blz. 47, reg. 33. Over Anastasius verdient bijzonder geraadpleegd te worden het belangrijk geschrift van den hoogleeraar Moll, na het schrijven van dit artikel in het licht gekomen: *Joannes Anastasius Veluanus en den Leken wechwijser. Eene bijdrage tot de ge-*

schiedenis der Hervorming, inzonderheid in Gelderland, in het *Kerkhistorisch Archief van Kist en Moll*, I, blz. 1 verv. Hij is eigenlijk geboren in de buurtschap *Stroe* nabij Garderen. Van „den Leken wechwijser", worden door Moll de volgende uitgaven vermeld: de eerste *Gedruckt zu Straisburg in Elsas, durch Balthasar von Klarenbach, den* 12 *in April. Anno* 1554, waarvan de Biblioth. van het Evang. Luth. Seminarium te Amsterdam een haar door den Heer J. C. Schultz Jacobi ten geschenke gegeven exemplaar bezit, — 1555 bij Magnus van der Meerberghe te Oosterhout, — 1587 te Leiden, — 1591 bij Jasper Troyen te Dordrecht, — 1594, — 1597 te 's Gravenhage, — 1610 aldaar, — 1631 te Amsterdam, — 1632 te 's Gravenhage, — 1651 te Amsterdam. Uitenbogaert, Kerk. Hist. blz. 144, noemde het een' voorlooper der Remonstranten.

Blz. 50, reg. 20. Andala werd in 1688 te Arum, in 1690 te Marum en in 1695 te Bolsward beroepen.

Ald. reg. 35. Hij was gehuwd met Catharina Stegenhuis, weduwe van Vibius Lolckes van Makkum.

Blz. 52, reg. 13. Zie ook: H. Venema Oratio in obitum R. Andala, Fran. 1727.

Ald. reg. 19. Anslaar werd den 28 December 1633 geboren.

Ald. reg. 22, staat: *Breselingen*, lees: *Bieselingen Capelle.* Hij werd in 1668 te Arnemuiden, in 1670 te Ter Veere, in 1675 te Delft beroepen. Hij overleed den 14 Julij 1694, terwijl H. Simons van Alphen eene lijkrede op hem hield over Hebr. XIII, vs. 7 en 8, Amst. 1694. Hij heeft ook de uitgave bezorgd van *Monina in Epistolam ad Galat.* in 8°.

Blz. 58, reg. 21. De student Caspar Sybelius, in 1608 en 1609 de lessen van Arminius bijwonende, verklaarde, dat de hoogleeraar afweek van de bestaande kerkleer. Zie: Tydeman in de Godgel. Bijdragen van 1849, IV St. blz. 481.

Blz. 69, reg. 13. Jan Hendrik Bachiene, den 22 Maart 1708 te Deil geboren, is in 1731 te Driel, in 1742 te Almelo, in 1744 te Amersfoort, in 1752 te Middelburg en in 1757 te Utrecht bevestigd. Hij overleed den 23 Augustus 1789 en is schrijver geweest van *Eerste beginzelen der Goddelijke waarheden*, 1759, — *Leerrede over Zephanja* II, vs. 1—4, — *De leer der Sacramenten na den aart der Goddelijke verbonden verklaart*, 1771.

Blz. 70, reg. 3. Philip Jan Bachiene is in 1773 te Jutphaas en 1776 te Utrecht bevestigd. Zie over hem Konst- en letterb. VIII, blz. 137.

Ald. reg. 36. Bachiene's verdiensten jegens de gewijde aardrijkskunde worden bepaaldelijk aangewezen door den hoogleeraar Veth *over Bijbelsche Aardrijkskunde*, in *de Gids* 1848, blz. 121 verv. Hij heeft buiten het reeds genoemde nog geschreven: *Kerkelijke*

Geographie, 5 St. met kaarten, 1768 verv., — *Oude en regtzinnige leer aangaande den eigen aart der Kerken*, 1768, en een' door hem vermeerderde uitgave bezorgd van *Hubner, algemeene Geographie*, 6 d., 1769. Berigten omtrent hem worden gevonden in de *Boekzaal* 1783, II, blz. 214, 598.

Blz. 71, reg. 19. Baecx was ook schrijver van *De besem der Conscientie*, in het Fransch, Brussel 1610.

Blz. 71, reg. 36. Zie ook Foppens, Bibl. Belg. pag. 567.

Blz. 74, reg. 17. Zie ook Foppens, pag. 165 sq. Saxii Onom. IV. pag. 251 sq. 588.

Blz. 78, reg. 32. Zie over Basnage: J. G. de Chaufepié, Diction. I, pag. 108 suiv. Saxii Onom. litt. V, pag. 300, 632. Niceron IV, pag. 294 suiv. X. I. pag. 147 suiv., en vooral de belangrijke berigten omtrent zijn geslacht en omtrent hem zelven in La France Protestante, par M. M. Haag, III. (Paris 1853) pag. 1 suiv.

Bl. 82, reg. 8. De titel is: *Apophthegmata Christiana of Gedenkwaardige Spreucken*, Amst. 1657 in 4°. Zijne *Gedenkwaardige Memorien* verschenen Arnhem 1624 in twee deelen in folio; zijne *Nassausche oorlogen*, Amst. 1621. Zie nog over hem Saxii Onom. IV. p. 317. Foppens, pag. 391.

Blz. 83. reg. 39. *Reflexions Critiques sur le Chapit.* XXXIII *vs.* 3 *du livre de Job de la version de Genève.* Hierop volgde zijn *Lettre sur la même sujet.* De op blz. 14 bedoelde verhandeling heeft tot titel: *Dissertatio epistolaris in duo N. T. loca*, 1 *Tim.* III 16 *et Joan.* XIX, *a viro docto et celebri.* Zij komt voor in *Biblioth. novorum librorum* van *Neocorus* (Kuster), 1697, pag, 403 sqq. Bovendien bestaan nog van hem *Oratio de antiquo more convertendi haereticos, multum dissimili ei, qui nunc viget in Galliis*, — *Nouvelle allegorique, ou histoire des dernières troubles arrivés au royaume d'Eloquence*, een geschrift van den abt Furetière, maar door Bauldry uitgegeven. De zesde druk verscheen Utr. 1703. Zie over Bauldry, ook d'Iberville genoemd, behalve Burman: J. Relandi, Orat. funeb. in obitum P. Bauldri, Ultraj. 1700. Saxii Onom. V. pag. 339 sq. Paquot I, pag. 358. M. M. Haag, La France Protestante, III. pag. 53 sqq.

Blz. 84, reg. 35. De talrijke uitgaven van dit werk worden opgesomd bij A. et A. de Backer, Biblioth. des ecriv. de la Comp. de Jesus, I. pag. 59 suiv. en die zijner *Opuscula* pag. 56.

Blz. 85, reg. 28. Over Duplessis Mornay leze men vooral: Broes, Ph. van Marnix, II. D. I Stuk.

Blz. 86, reg. 36. Alsmede en allernaauwkeurigst bij A. et A. de Backer, I. pag. 56—60.

Blz. 101, reg. 37. Voeg hier nog bij: Saxii Onom. V. pag. 173 sq. Beytrag zur Geschichte der intoleranz oder Leben, Meynungen,

Schikzale des ehemaligen theologi und reformirten Predigers in Amsterdam, B. Bekkers, meist aus Kirchlichen Urkunden von J. M. Swager, Leipz. 1780. Chalmot, II. blz. 216 verv., de Chaufepié, I. pag. 192 suiv.

Blz. 105, reg. 32. Hij werd den 20 Januarij 1640 geboren. Zijne ouders waren François Benoist, concierge van het hotel van Tremouille, en Marie Calderone.

Blz. 106, reg. 6. De naam zijner vrouw was Judith Bonvoust. Hij zelf beschrijft haar als *implicita*, *avara*, *procax*, *jurgiosa*, *inconstans et varia*, *indefessa contradicendi libidine.*

Blz. 107, reg. 10. Zijne *Histoire de l'edic de Nantes* is waarschijnlijk op kosten, althans op aandrang der Waalsche synode geschreven, overeenkomstig den wensch van eenige leden van het Amsterdamsche consistorie. Zie Mr. Berg van Dussen-Muilkerk, De Refugiés in de Nederlanden na de herroeping van het edict van Nantes, I, blz. XX. De Hollandsche uitgave verscheen te Amsterdam 1696, 2 d. in fol. Het werk is ook in het Engelsch vertaald, Lond. 1693 in 4°. Behalve de genoemde werken bestaan nog van Benoist: *Lettre à un gentilhomme prisonnier pour la religion*, Delft 1685, — *Avis sinceres à M. M. les prelats de France sur les lettres, qui leur sont adressées sous le titre de prelats de l'eglise Gallicane*, zonder plaats of jaarteekening, — *Lettre à M. l'Archeveque de Reims*, 1700, — *Amica expostulatio de stylo N. T. adversus Epistolam D. T. H. van den Honert*, Delph. 1703, — *Lettre au P. predicateur des jesuites à Alençon*, 1681. Bovendien heeft hij een aantal werken in H. S. nagelaten. Zie overigens de Chaufepié, Diction., I, pag. 228 suiv., M. M. Haag, la France Protestante, I. pag. 173 suiv.

Blz. 109, reg. 14. Zie ook over Bernard, Saxii Onom. V. pag. 374. Niceron I. pag. 130 suiv. M. M. Haag, la France Protest. III. pag. 204 suiv.

Blz. 116, reg. 8. Zie over Bertius nog: Niceron XXI, pag. 93 suiv. Foppens, pag. 953 sqq. Saxii Onom. IV, pag. 49, 596. de Chaufepie, I. pag. 265 suiv. en het belangrijke artikel bij Chalmot II, blz. 387—398.

Blz. 119, reg. 22. Zie over hem ook Foppens, pag. 953 sq.

Ald. reg. 30. Zijne standplaats was Houdan.

Blz. 121. reg. 15. Zie ook over Blondel: Saxii Onom. IV. pag. 341 sq. Niceron VIII. pag. 44, suiv. M. M. Haag, la France Protest. IV. pag. 306 suiv.

Blz. 127, reg. 6. N. Chatelain, histoire du synode de Dordrecht, pag. 146, anders geen bepaald voorstander van Bogerman, schrijft: J. B. était parfaitement calculé pour la place éminente, qui lui avait eté confiée. Hardi, entrepenant, violant, ayant toute la tac-

tique pour presider une assemblée et dominer les opinions, tout moyen lui etait bon pour parvenir à ses fins. Son regard lancait des flammes, sa voix tonante venait au secours de son regard, et parfois le geste imperieux du bras a ses moyens deja si persuasifs. Ses traits, à tout prendre, etaient beaux, imposants. Ajoutez, pour completer cette image, la plus belle barbe du synode, d'un blond roux ardent, tombant jusqu'a la ceinture.

Blz. 138, reg. 7. Van Borgers verhandeling de *Mysticismo* leverde Donker Curtius een uitmuntend verslag in de Godgel. Bijdragen VIII, St. 3, ook opgenomen bij de vertaling van de Kruyff.

Blz. 142, reg. 28. Volgens hetgeen de geleerde ab Utrecht Dresselhuis, de Herv. gemeente te Goes, blz. XIV, mededeelt, is dit vraagboekje niet van Borstius, maar van J. van Dordt, Predikant te Goes. Zie over hem Godgel. Nederl. I. blz. 380.

Blz. 144, reg. 10. Bernardus Bosch is den 4 September 1746 te Deventer geboren en in December 1803 overleden. Van hem bestaat ook nog eene redevoering *Over het werk der Goddelijke Voorzienigheid, in Neerlands gezegende staatsomwenteling zigtbaar, een stof van gejuich en lofzang van alle Bataven*, 1795, vol bitteren gal tegen het huis van Oranje.

Blz. 152, reg. 39. Het éénzijdig oordeel van Kist over D. G. à Brakel is wedersproken in de beoordeeling zijner *Beoefeningsleer* in de Bibliotheek van theol. letterkunde 1805, blz. 361 verv.

Blz. 163, reg. 35. Het werd gevolgd door *Verantwoording van G. Brandt*, 1675, 1676, waarna *Ruyl's Verdediging*, Amst. 1676, verscheen.

Blz. 164, reg. 5, staat *vierde:* lees *derde*. Het schimpschrift komt ook voor bij J. H. Halbertsma, aanteek. op den brief van C. Niëllius aan J. Augustijn, in de Letteroef. van 1828, nº. 4, blz. 184 verv.

Ald. reg. 32. Zie ook Saxii Onom. V, pag. 228. J. Tideman, de Remonstr. broederschap, blz. 100, 101, 229, 249, 298, 367, 369.

Blz. 165, reg. 34, Zie over K. Brandt, Saxii Onom. l. l. Tideman, blz. 53, 141, 209, 229, 242, 249, 368.

Blz. 166, reg. 26. Zie over J. Brandt, Saxii Onom. V. pag. 458. Wagenaar, beschr. van Amst. XI, blz. 310. Tideman blz. 65, 229, 249, 369.

Blz. 167, reg. Zie ook Foppens, pag. 394.

Ald. reg. 10. Hij teekent zich *Jean Brun* in de opdragt van *la veritable religion*.

Blz. 168, reg. 24, staat *Stuppa:* lees *Stoupa*.

Blz. 174, reg. 5. Zie ook Brandt, Hist. der Reform. IV, blz. 619 verv. Tideman, a. w., blz. 3.

Blz. 179, reg. 21. Jonkh. W. F. Trip van Zoudtlandt, thans predikant

te Uitwijk, heeft mij eene uitgave van 1561, zonder plaatsteekening, medegedeeld onder den titel: *Confession de foi des Eglises Reformées des Pays-bas*, waarvan reeds een naauwkeurige nadruk het licht ziet.

Blz. 185, reg. 12, staat: *zedenkunde*, lees: *zedekunde*. Le Sage ten Broek noemt zich op den titel: Meester der vrije kunsten, Doctor in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, bedienaar des G. W. te Rotterdam, Lid van de Zeeuwsche en Utrechtsche genootschappen.

Ald. reg. 25. P. Broes werd in 1726 geboren en in 1751 te Velp bevestigd.

Blz. 187, reg. 26, staat: *Dalen*, lees: *Dalem*.

Blz. 192, reg. 12. Hij vertrok in 1762 naar Zalt-Bommel en aanvaardde het professoraat te Dordrecht in 1771.

Blz. 195, reg. 30. Bij A. et A. de Backer, I, pag. 139, komt eene uitgave voor onder den titel: *Venantii H. C. Fortunati opera, ex editione C. Broweri. Mogent.* 1630.

Blz. 197, reg. 18. Van Deventer vertrok hij in 1729 naar Middelburg, waar hem het professoraat in de theologie werd opgedragen. In 1739 werd hij te Amsterdam bevestigd. Zie: Naamlijst der Nederd. Geref. Kerk te Middelburg, 1758, blz. 20.

Ald. reg. 28. Bruining werd te Rotterdam geboren. In 1764 werd hij te Kolhorn, in 1767 te Workum in Friesland, waar hij in 1770 voor het beroep naar Bolsward bedankte, en in 1772 te Veere beroepen. Zie: Renier, naamlijst der predik. van Veere, 1834.

Blz. 198, reg. 2. Men meent, dat het 91, 115, 139, 142, 148 en 180 gezang van hem zijn. Zie over hem: Ypey, Gesch. der Nederl. taal, I, blz. 547. Geschied. der Chr. Kerk in de 18 Eeuw, III, blz. 659. Schotel, Kerk. Dordr. II, blz. 347. Van der Aa, aanhangsel op Witsen Geysbeek.

Blz. 199, reg. 3. Hij overleed, terwijl hij bezig was met het vertalen van den propheet Ezechiël. Zie Heringa, Nederl. Bijbelvertaling, in het Archief van Kist en Royaards, V, blz. 143. Zie ook over Bucerus Brandt, III, blz. 5.

Blz. 202, reg. 24. Zie ook Saxii Onom. litt. V, pag. 71 sq. 595.

Blz. 204, reg. 36. Zie ook Saxii Onom. litt. VI, pag. 12.

Blz. 207, reg. 22. Behalve deze twee uitgaven bestaan nog de volgende: Venetiis in 4⁰., 3 tom., waaraan het vierde deel ontbreekt, — Paris. 1585, — Colon. 1586. Zie over Pieter en Johannes Busaeus: A. et A. de Backer, bibl. des ecriv. de la Comp. de Jesus, I, pag. 156 et 157, 152 suiv., op welke laatste plaats eene zeer naauwkeurige opgave van al de werken van Joh. Busaeus wordt aangetroffen.

Blz. 213, reg. 15. Cabeljaauw heeft ook nog geschreven: *de oude Catholyke waerheydt der ghereformeerde Kercke*, Leid. 1650.

Blz. 221, reg. 23. Wij mogen hier ook verwijzen naar Chonia (Kindermann), Dirk Raphaelsz Kamphuysen, 2 d., 's Hertogenb. 1853.

Blz. 227, reg. 34. Zie eene breede opgave van al zijne schriften en de verschillende uitgaven daarvan bij A. et A. de Backer, I, pag. 163 suiv.

Blz. 230, reg. 9. Zie over hem ook M. M. Haag, la France Protestante, V, pag. 206 suiv.

Blz. 235, reg. 19. Zie ook Tideman, a. w. blz. 19, 54, 369.

Blz. 241, reg. 34. Zie ook M. M. Haas, la France Protest. VI, pag. 312 suiv.

Blz. 268. reg. 41. Zie ook la France Prot. VI, pag. 473 suiv.

Blz. 278, reg. 25. Zie over Clericus ook Tideman, a. w., blz. 23, 24, 225.

Blz. 316, reg. 38. Zie Foppens, Bibl. Belg., pag. 197 sq.

Blz. 320, reg. 22. Zie Foppens pag. 262.

Blz. 335, reg. 23. Zie over Danaeus: M. M. Haag, la France Protest. VII, pag. 192 suiv.

Blz. 404, reg. 14. Zie ook la France Protest. VIII, pag. 409.

Blz. 406, reg. 22. Dwingelo's verantwoording werd uitgegeven *t' Hantwerpen* 1624, *tot kosten van den Autheur*, in 2 d., terwijl het uit den titel blijkt, dat zij ook gerigt was tegen de publicatie van het Hof van Holland van 11 April 1623.

Blz. 464, reg. 24. 's Mans oorspronkelijke naam was *Feugeray* of *Feugerè*. Van zijne vroegere lotgevallen is weinig met zekerheid bekend. In 1565 bediende hij de gemeente van Aneval en tijdens den St. Barthelomeus-nacht was hij predikant te Longueville, van waar hij de wijk naar Engeland nam. In 1583 wordt hij als predikant te Rouaan aangetroffen en in 1590 te Dieppe. Zie over hem La France Protest. IX, pag. 109.

Blz. 482, reg. 12. De Amsterdamsche uitgave van 1735 is in twee deelen in 8⁰. Het laatste is getiteld: *Verzameling van tractaten van P. Fyne, in zijn leven predikant te Haarlem* en *waarby gevoegt is de leer der Synode etc. door Tilenus*, Amst. 1737. Het register noemt vierentwintig traktaatjes en in de voorrede van het tweede deel, dat het eerste de praedestinatieleer betrof, maar dat het tweede meest het stuk van Godsdienstdwang of vervolging om de Godsdienst en de Christelijke verdraagzaamheid omtrent duistere geloofspunten en menschelijke stellingen raakt.

Blz. 483, aant. 1. Joost van Cralingen werd in 1614 door de klassis aangesteld om te prediken voor de dolerende gemeente te Alkmaar op den Koningsweg. In 1616 werd hij te Oosthuizen en Warden beroepen, en vertrok, volgens Veeris blz. 50, van Woerden niet in 1643, maar in 1623 naar Oost-Indië. Soermans stelt zijn vertrek op 1643.

Blz. 484. In het omschrift van zijn door Zijlvelt vervaardigd folio-afbeeldeel wordt Gaillard *Philosoph. et S. S. theol. Doctor* genoemd. De daarbij gevoegde grieksche spreuk heeft de beteekenis van „een vierkant man zonder bedekselen."

Blz. 485, reg. 3. Zijn door R. de Hooge, 1686, vervaardigd afbeeldsel noemt hem *Roterodamensis Batavus*. Hij werd geboren in 1627; werd in 1652 predikant te Zierikzee en in 1670 te Haarlem. Hij schreef een latijnsch vers voor het werk van Cocquins *de arboritus et plantis saevis*. Zie, behalve Paquot, nog over hem: Saxii onom. litt. IV, pag. 73. Vrolikhert, Vliss. Kerkh., blz. 147. Van der Velde, tweehonderdjarig jubelfeest, Zierikzee 1776.

Blz. 485, reg. 33. Hij wordt ook *Galen*, *Galenius*, *Galinus*, *Galiën* genoemd. Op zijn afbeeldsel, bij Foppens voorkomende, wordt hem de titel gegeven van *Doctor theol. et Cancellarius Duacensis*. Zie ook Saxii onom litt. pag. 406.

Blz. 488, reg. 31. Volgens de Jongh, *Naamlijst der predik., die in de gemeënten, behoorende onder de negen classen van het Geldersche Synode het Euangelie bediend hebben*, blz. 142, stond hij niet te *Oldebroek*, maar, van 1594 tot 1610, te *Nieuwbroek*. Ook Molhuysen, *levensberigt van Gallus*, in de bijdragen van Nijhoff, VI, blz. 156, noemt *Nybroek*. Prof. Kist deelt nog eenige bijzonderheden omtrent hem mede in de *Werken van de Maatsch. van Nederl. Letterk.* VII, St. I, blz. 83, aant. 3.

Blz. 500. Behalve het in de *Vitae et effigiès profess. Groning.* voorkomende afbeeldsel van Wessel, bestaan er nog verschillende van hem, welke vermeld worden in den Catalogus van Fr. Muller, Amst. 1852, blz. 91. Het eerstgenoemde is ongetwijfeld niet het minste.

Blz. 501. Van H. van Garel zijn drie afbeeldsels bekend, uitgegeven in 1753, 1759 en 1767.

Blz. 502, reg. 11. Over Gargon verdient vooral geraadpleegd te worden: Vrolikhert, Vliss. Kerkh., blz. 211—216.

Blz. 502, reg. 32. De hoogleeraar de Geer nam zijn ontslag uit hoofde van oogziekte. Hij was lid van het Utrechtsch Genootschap. Zie over hem: Konst- en letterbode voor 1840, I D. blz. 324, II, blz. 298.

Blz. 503, reg. 11. De vader van Johannes en Petrus Geesteranus was Everardus Geesteranus, volgens Veeris, blz. 75, in 1582 te Alkmaar beroepen en aldaar omstreeks 1596 overleden. Petrus Geesteranus was in 1616 als predikant te Egmond op Zee en op den Hoef bevestigd.

Blz. 504, reg. 20. Cornelius en Arnold Geesteranus waren zoons van Jodocus Geesteranus, die in 1586 te Assendelft, in 1593 te Gorinchem bevestigd en op laatstgemelde plaats in 1631 overleden is. Cornelius aanvaardde de predikdienst te Hoog-Blokland in 1610 en Arnold te Schelluinen in 1617. Beiden werden niet in 1629,

maar in 1620 van hunne dienst ontzet. Zie Soermans, blz. 94 en 97, Veeris, blz. 75. Menige bijzonderheid omtrent Arnold Geesteranus wordt vermeld in *Kok's woordenb.* op den naam, *Brandt*, *dagwijser* en in *Geschiedk. aanteekeningen omtrent het slot Loevestein*, 1840, blz. 52, bijl. Volgens het *Onpartijdig Chronyksken*, 5de dr., blz. 46, werd in 1623 eene som van *f* 4000 uitgeloofd op het aanbrengen van Cornelius Geesteranus. Aanteekeningen omtrent dezen worden gevonden bij J. Scheltema, Geschiedk. Mengelw., III, St. 3, blz. 198. De afbeeldsels van hem en van zijne vrouw zijn bekend.

Blz. 505, reg. 35. Nannius Geesteranus of Nanningius Geesteranus komt mij voor een broeder van Johannes en Petrus geweest te zijn. Hij is eerst predikant te Moordrecht geweest en vervolgens in 1607 te Brielle. Zie Soermans, blz. 72, 109.

Blz. 509, reg. 27. Er bestaat nog van hem een pamflet: *Pompa exequiarum Catholici Hispanarum regis Ferdinandi, avi materni illustrissimi Hispaniarum regis Caroli.* De hoogleeraar Moll, die dit mededeelt in het Kerk-historisch Archief van Kist en Moll, I, blz. 12, heeft het voornemen dit merkwaardig stuk bekend te doen worden.

Blz. 510, reg. 21. In 1590 woonde hij te Franeker. Gellius is waarschijnlijk in 1600 in de gemeente Oenkerk c. a. overleden. Zie Laurman, naaml. van de classis van Leeuw., blz. 131. In het exemplaar van dit werk, toebehoorende aan den Heer van Dam van Noordeloos, schreef de hoogleeraar Ypey hierbij: „is hier priester geweest." Hij behoorde tot de in 1567 gebannenen. Winsemius en Schotanus, Hist. fris., pag. 741, noemen hem pastoor te Tzietkerk, misschien het tegenwoordig met Oenkerk gecombineerde Giekerk.

Tot zijne uitgegevene schriften behooren nog: *Methodica descriptio sive fundamentum praecipuorum locorum communium, aut dogmatum S. Scripturae de cognitione Dei et hominis, hujusque triplici in hac vita statu, juxta Harlemum, ex officina Joan. Theophili*, 1591, en *Isagoge in nonum caput epistolae Pauli ad Romanos*, edit. 1596. Deze werken, waarin hij omtrent de praedestinatie het gevoelen van Melanchton omhelsde, waren sommigen hatelijk. Daarom liet hij ze, wel met zijnen naam, maar toch in het geheim drukken.

Behalve de opgegeven schrijvers behooren over dezen merkwaardigen man geraadpleegd te worden: Brandt, Hist. der Reform., I, blz. 778 verv. II, blz. 143 verv. Trigland, Kerk. Ges. blz. 929.

Blz. 513, reg. 5. Gerdes overleed den 11 Februarij 1765. Eene breede opgave zijner schriften wordt gevonden bij *J. C. Adelang, Jöchers alg. Gelehrten-lexicon*, op den naam.

Blz. 515, reg. 28. Bleiswijk, beschr. van Delft, blz. 409, noemt hem ook onder de Delftsche predikanten en berigt, dat hij van daar in 1567 om de vervolging vertrok. Sommigen meenen, dat hij vroeger conrector der latijnsche scholen te Embden geweest is en

van daar naar Delft beroepen werd. In 1567 schijnt hij zich weder naar Embden begeven te hebben. Ook Beninga vermeldt hem als vertaler van den O. F. Catechismus, terwijl niet alleen Harkenroth, maar ook anderen hem een' Hagenaar noemen. Zie ook nog over hem: Revii, Dav. illust., pag 515. Insgelijks wordt in de Boekzaal 1784, Januarij, blz. 59 verv. van den O. F. Catechismus en van Gerobulus melding gemaakt.

Blz. 518, reg. 26. Gesselius overleed in hoogen ouderdom ten jare 1666. Zijn afbeeldsel door R. de Hooghe is door Edeling in plaat gebragt.

Blz. 520, reg. 1. Meer naauwkeurig opgegeven, luidt de titel: *Den Hoonig-raat der Psalmdichten ofte Davids Psalmen door Hend*[k]. *Ghysen.*

Blz. 522, reg. 11. Over Gichtel kunnen nog geraadpleegd worden: J. A. Kanne, Leben und aus dem Leben erweckter Christen (Hamb. und Leipz. 1816) II S. 1 ff. Max Goebel, Geschichte des Christl. Lebens, II op verschillende in het register opgegeven plaatsen. Gichtel's Lebenslauf, door ons genoemd, is van J. G. Reinbeck en zag het licht te Berlijn, 1732. Bij de zamenstelling maakte hij vooral gebruik van Gichtel's brieven, die uitgegeven zijn in *Theosophia practica*, Lugd. B. 1722, 6 vol. Het eerste deel werd door G. Arnold in 1701 bezorgd.

Blz. 526, reg. 32. *Schotel, Kerk. Dordr.*, II, blz. 63 verv. Ook blz. 105 en 779.

Blz. 527, reg. 30. Zie ook Vrolikhert, blz. 286 verv.

Blz. 535, reg. 1, staat: *Erperius*, lees: *Erpenius*.

Blz. 536, reg. 40. Volgens anderen *Coelestinus de Sancta Liduina*. Zie Foppens, pag. 188.

Blz. 539, aant. 1, reg. 3, staat: *maar*, lees: *naar*.

Blz. 546, reg. 22, bij Foppens ook *Gorcomius*. Dezelfde schrijver berigt, dat hij in 1420 Doctor in de theologie is geworden. Sweertius zegt van hem: *Claruit a*[o] *Chr.* 1460, *Pio II pontifice*.

Blz. 547, reg. 12. Foppens zegt, dat hij den 29 October 1628 te 's Hertogenbosch, Sweertius, dat hij in 1619 in het Clarissenklooster begraven is. Beiden noemen hem *Guilielmi filius*.

Blz. 548, reg. 5. Als tijd en plaats van zijn overlijden wordt 28 December 1630 en Brussel gemeld.

Blz. 549, reg. 14, staat: 1590, lees: 1490. Volgens Foppens heeft zij gebloeid van 1470 tot 1505.

Blz. 550, reg. 29. In een onder den Heere Mr. van Dam van Noordeloos berustend geschrift teekende hij zich 9 Avril 1618 of 1628 *Fabrice de la Bassecourt*.

Blz. 551, reg. 7. Hij overleed den 29 Maart.

Blz. 551, reg. 26. Bij het vermelden, dat Gousset Waalsch pre-

dikant te Dordrecht geweest is, volgde ik Niceron, die ook berigt, dat hij daar, op aanbeveling van van Til zou beroepen zijn. Nogtans hem niet onder de Dordsche Waalsche predikanten bij Schotel, Kerk. Dordr., I, blz. 339, genoemd, maar zelfs bij Brucherus blz. 321 vermeld vindende, dat hij zich, toen hij gevlugt was, *eenige* dagen te Dordrecht ophield, meen ik hiervan terug te moeten komen.

Blz. 554, reg. 23. Over Greve, wiens eigenlijke naam *Egbert Joan* was, verdienen ook gelezen te worden de belangrijke levensberigten, voorkomende in de Konst- en letterb. voor 1811, II, blz. 294—299, en Lotze, *E. J. Grevii laudatio*, Lugd. B. 1811. 's Mans broeder was de geleerde Amsterdamsche conrector *Evert Hendrik Greve*, overleden in 1822.

Blz. 556, reg. 17. Nikolaas Grevinchoven was de zoon van Casparus Grevinckhoven of Swerinckhuizen, van wien wij melding gemaakt hebben in ons III D., blz. 407 en 408, en een broeder van Hermannus Grevinckhoven of Swerinckhuizen, zoo als hij ook genoemd wordt, die predikant geweest is te IJsselmonde, Heusden, Hillegondsberg en Delftshaven. Het is mij later duidelijk geworden, dat het boek tegen *Hendrik Nikolaessen* niet van Nicolaas Grevinckhoven is, maar van zijnen vader, met wiens geest het geheel overeenkomt. Op het artikel Swerinkhuizen heb ik het dan ook aan dezen toegeschreven.

Blz. 558, reg. 36. Grevius kwam in 1606 te Heteren en Randwijk.

Blz. 561, reg. 24, staat: 1667, lees: 1677. Gribius was den 25 October 1651 geboren. Volgens Veeris, blz. 80, kwam hij in October 1681 te Delft en is, in September 1734 ontslagen, den 30 October 1739 overleden. Brans, Kerkel. Register, blz. 34, brengt zijn sterfjaar op 1740.

Blz. 562, reg. 6. Volgens Veeris, blz. 80, werd Groenewegen in 1667 te Lier, in 1670 te Delftshaven, in 1671 te Enkhuizen bevestigd en is hij den 15 Junij 1692 overleden. Volgens Jöcher, Gelehrt. Lex., zou hij, omdat zijn leven en leer niet overeenkwamen, van zijne dienst ontzet zijn. Wat hem tot dezen misslag aanleiding gegeven heeft, is mij onbekend.

Blz. 588, reg. 31. Zie ook: F. Böhringer, die Deutschen Mystiker, S. 612, folg.

Ald. reg. 32. Grootveld is in 1735 proponent en 7 Julij 1737 adjunct-predikant geworden. Vóór 1747 is hij leger-predikant geweest. Zie de Jongh, naaml.

Blz. 590, reg. 1. 1629, ook Haarlem 1638.

Ald. reg. 5. Guepin, die schepen en raad in zijne geboortestad was, overleed den 15 Junij 1766. Witsen Geijsbeek heeft in zijn woordenboek een breedvoerig artikel over hem gegeven.

Blz. 595, reg. 23. Gysius werd in 1610 te Streefkerk bevestigd.

De eerste uitgave van zijn werk heeft, ofschoon geene plaats-teekening hebbende, waarschijnlijk te Leiden het licht gezien. Behalve de in den tekst vermelde kwam ook eene in 1641 in 12° uit. Zie ook H. W. Tydeman in Bilderdijks Geschied. des Vaderl. VI, blz. 240.

TWEEDE DEEL.

Blz. 1, reg. 1. Uit de opschriften van eene, na 's mans dood bij Molenijzer te Amsterdam uitgegevene, plaat blijkt, dat Petrus Haack den 20 October 1747 te Brielle geboren, in 1769 te Noord-Gouwe bevestigd en den 27 Julij 1824 overleden is. Te Breda werd hij tot hoogleeraar in de theologie en kerkelijke geschiedenis benoemd. Onder de merkwaardigheden zijns levens verdient vermeld te worden, dat hij de kerkelijke rede bij het beëedigen der Grondwet den 30 Maart 1814 in de Nieuwe kerk te Amsterdam heeft uitgesproken. Zij is met een voorberigt en de aanspraken van den souvereinen vorst uitgegeven. Haack was ridder van den Nederlandschen leeuw. Van der Aa vermeldt hem in het vervolg van Witsen Geysbeek ook als dichter. Van hem heeft ook nog het licht gezien: *Verhandeling over den laster tegen den H. Geest*, Breda 1786.

Blz. 2, reg. 1. Van Haaften, ook Haeftenius, overleed, volgens Foppens, Bibl. Belg. pag. 133, ten jare 1648 in zestigjarigen ouderdom. Ook zijn afbeeldsel noemt dien leeftijd. Hij zal dus geboren zijn in 1588. Door deze opmerking valt het bezwaar weg, door Burm. Traj. erud. pag. 124 gemaakt. Het door hem aangeh. Grand theatr. Sac. de Brabant heeft zeker in de vermelding van 's mans grafschrift eene drukfout. Voor XL moet LX gelezen worden. Van Haaften's zegel draagt de zinspreuk: *felix concordia.*

Blz. 2, regel 38. Foppens l. l. pag. 278 spreekt ook van eene uitgave *Antv. typis Henrici Petri* 1552, en van eene latere Colon. Agripp. 1595. Z. ook Ampsing, beschr. van Haarlem, blz. 101.

Blz. 3, reg. 1. Volgens het onderschrift van 's mans afbeeldsel was de Haas den 13 September 1737 te Yzendoorn geboren, in 1763 te Scherpenzeel, en in hetzelfde jaar te Amersfoort, in 1773 te Middelburg, in 1781 te Amsterdam bevestigd. Zie overigens: Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18de eeuw, VIII. blz. 452. Konst- en Letterb. 1817, II. blz. 418. Van der Aa t. a. pl., telt ook hem onder de dichters.

Blz. 6, reg. 29. Nog andere uitgaven worden vermeld door Dr. Schotel in de Konst- en Letterb. 1838, n°. 41.

Blz. 9, reg. 36. Volgens het onderschrift van zijn door Houbra-

ken naar Quinckhart vervaardigd afbeeldsel is hij in 1778 te Amsterdam predikant geworden.

Blz. 19, reg. 10. Volgens Jocher, a. w., zou Hanecop den 15 Julij 1655 in den ouderdom van zeven en zeventig jaren overleden en dus in 1578 geboren zijn. Wij meenen van hem te moeten verschlllen. Jôcher beroept zich op Witte, diarium, bij wien Hanecop op dat jaar niet vermeld wordt.

Blz. 23, reg. 13. Hij was in 1550 geboren en voerde tot zinspreuk: *dextre et gnaviter.*

Blz. 25, reg. 27. Hardeveld, ook *Hartenvelt* genoemd, gaf nog in het licht: *eene volledige historie der zogenaemde Pietisten*, Leid. 1770. Zie Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 208 (7).

Blz. 25, reg. 19. N. Hartman was de zoon van Constantinus Hartman, die predikant te Rijswijk en Enkhuizen geweest, en op laatstgemelde plaats in 1693 overleden is. Nikolaas werd in 1701 te Warder, in 1710 te Jisp en in 1719 te Zwolle bevestigd. In Februarij 1748 werd hij emeritus, maar hij overleed reeds den 26 Maart daaraanvolgende, in den ouderdom van een en zeventig jaren. Zie Veeris blz. 88 en 89.

Blz. 26, reg. 5. Volgens Witte, diarium, zou hij den 22 October 1678 in den ouderdom van twee en zestig jaren overleden en dus in 1616 geboren zijn.

Blz. 28, reg. 19. J. Brahé, *Vlissings eeuwgetijde*, blz. 203 (1) noemt hem »den beroemden *Jasper den Hertog*, in zijn leven Luthersch predikant te Leiden, een uitmuntend man, zoo in geleerdheid, als andere, ook zedelijke hoedanigheden." De Utrechtsche hoogleeraar van Irhoven droeg hem hooge achting toe, terwijl hij tot de meest bijzondere vienden van Joh. à Marck behoorde. Zie ook Schotel, Kerk. Dordr. I. blz. 356 verv. II. blz. 784 verv.

Blz. 29, reg. 5. Brahé, t. a pl., meldt, dat hij te Middelburg in de heerschende onlusten betrokken was. Welligt is dit met den naam van wangedrag bestempeld. Van de ergste soort kan dit niet geweest zijn, alzoo hij nog in hetzelfde jaar te Vlissingen werd beroepen. 's Mans twist met van den Honert wordt vermeld bij Brahé, blz. 203, Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18de eeuw, VII. blz. 140, en eenigzins anders bij Ypey en Derm. III. blz. 237 verv. Brahé verhaalt nog als eene bijzonderheid, dat men hem, wien men gestorven waande, reeds afgelegd had en gereed was in de lijkkist te leggen, toen hij teekenen van leven gaf. Hij heeft daarna nog eenige weken, maar in zwakken toestand, geleefd.

Blz. 37, reg. 25. Volgens Foppens overleed hij te Gent in 1611, een en zeventig jaren oud.

Blz. 40, reg. 25. In 1691 was hij leger-predikant. Zie nog over hem: Vrolikhert a. w. blz. 209 verv.

Blz. 42, reg. 5. Als zijn sterfdag wordt door Foppens de 3 November genoemd.

Blz. 48, reg. 2. Bij het vermelden van een' herdruk volgde ik te Water. De heer Mr. van Dam van Noordeloos heeft echter medegedeeld, dat hier, naar een exemplaar, achter de Psalmen, hetwelk eenen geheel afzonderlijken titel en een voorwoord aan den lezer heeft, waarschijnlijk eer aan eene afzonderlijke uitgave *zonder* de Psalmen, dan aan een' herdrnk moet gedacht worden. Zie ook over Heidanus, die in 1577 bij leening te Dordrecht was, Schotel, Kerk. Dordr. I, blz. 122 en de aldaar aangeh. schrijvers.

Blz. 48, reg. 34 staat 1623: lees 1628.

Blz. 54, reg. 9. Hij overleed, volgens Witte, diarium, den 15 October. Zie over A. Heidanus ook Schotel a. w. II. blz. 22. aant. 1. — Reg. 33 staat *Dronysius:* lees *Dionysius.*

Blz. 55, reg. 24, staat *geschrift:* lees *opschrift.*

Blz. 57, reg. 36. Belangrijk is de lijst der schrijvers over en van schriften van D. Heyns of Heynsius in Schotel's Tilburgsche avondstonden, blz. 169. Ook raadplege men de berigten omtrent dezen geleerde in de Euterpe 1810, 1ste st. blz. 99 verv.

Blz. 64, reg. 32. Zie ook: Hinlopen, historie van de overzetting des Bijbels, blz. 23 verv. Zijne vrouw schijnt uit het geslacht van van Zuylen van de Haer geweest te zijn. Zie de Catalog. van portretten van F. Muller, 1852, n°. 2294. 's Mans zoon, Gerardus Helmichius was predikant te Veenendaal en aldaar overleden in 1636.

Blz. 71, reg. 25. De titel is: *Corte verclaringhe over die woorden Pauli geschreven tot den Romeinen* enzv.

Blz. 72, reg. 40, staat: *Gouden, gestelt tegen:* lees: *Gouda, gestelt tegens.*

Blz. 73, reg. 5, staat *Hermannus:* lees *Hermanum.*

Ald. reg. 40, staat *eene corte:* lees *een corte.*

Blz. 74, reg. 6, staat *XXII:* lees *XXXII.* Deze *verclaringhe* is gedagteekend: *Rotterdam* 25 *Februarij* 1592, *Caspar Zwerinckhusius.*

Blz. 77, reg. 11, staat *schoonvader:* voeg er bij: *D. Nagel.*

Ald. reg. 10. Heringa werd den 8 October 1786 te Nykerk door zijnen oom, J. Heringa, bevestigd met eene leerrede over Jacob. I: 21—25. Zijne intreerede was over Matth. VI: 10ª.

Ald. reg. 29. Hij hield zijne intreerede te Vlissingen den 11 December 1791 over Psalm LXXII: 12, 13ª. Den 25 Mei 1794 predikte hij zijn afscheid over 2 Cor. VI: 11—13. In Junij 1793 had hij voor het beroep naar Gorinchem bedankt.

Ald. reg. 39. Deze *dissertatio* heeft het licht gezien Gron. 1785 in 4°.

Blz. 78, reg. 3. Hij aanvaardde zijne betrekking met eene *Oratio de theologiae in scholis institutione ad praesentem reipublicae Christianae conditionem prudenter accommodanda*, Traj. ad Rh. 1794.

Blz. 87, reg. 26, staat *geleerd:* lees *geliefd.*

Ald. reg. 32. Staat *zich dit:* lees: *de verdediging van het Christendom.*

Ald. reg. 39. Hij overleed den 19 December.

Blz. 88, reg. 20. Zie ook Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18de eeuw, VIII. blz. 452 en Ypey en Derm. IV. blz. 278.

Blz. 92, reg. 7. Volgens anderen is hij 26 Augustus overleden. Foppens noemt hem verkeerdelijk *Jacobus.*

Blz. 97, reg. 39. Zie ook de Navorscher 1852, blz. 75 en 111.

Blz. 103, reg. 7. Hij overleed in den onderdom van vijftig jaren en zal alzoo in 1645 geboren zijn.

Blz. 113, reg. 21. Hij werd in 1786 te Wadenoijen, in 1789 te Aalburg, in 1807 te Middelburg bevestigd.

Blz. 114, reg. 1. Zie over hem *Vaderl. Letteroef.* voor 1836, blz. 493—510. Konst- en Letterb. 1837, I. blz. 210. Hij was vier en veertig jaren lang predikant te Harlingen, na eerst te Holwerd en vervolgens te Zaandam gestaan te hebben. Hij overleed niet in 1831, maar in 1836.

Blz. 125, reg. 12. Staat *Vollenhove:* lees *Vollenhoven.*

Ald. reg. 31. Volgens het onderschrift van zijn afbeeldsel, door Suyderhoff en Groos, is hij te Leiden geboren. Er is nog een tweede afbeeldsel van Abraham Conradus. Zie Schotel, a. w. II. blz. 780.

Blz. 126, reg. 23. Staat *afdeelingen:* lees *afdeelinge.* Bovendien bestaat nog van Andreas Hollebeek eene *Lijkpredikatie op koningin Maria*, Amsterd. 1695 in 4°.

Ald. reg. 37 (aant. 1). Jeremias Hollebeek kwam in 1714 te Haemstede en is in 1740 emeritus geworden.

Blz. 130, reg. 4. Zie ook Schotel, a. w., II. blz. 99 (3), 639 (1) en (2), en de ald. aangeh. schrijvers, bijzonder Collot d'Escury, IV, blz. 410, en Geschiedk. onderzoek over de vereeniging der Protest. in de Nederl. door een leeraar bij de afdeel. der Herv. (W. Broes), blz. 244.

Blz. 141, reg. 7. Zie ook Schotel, a. w., II. blz. 299 (6) en 317 (4) en de ald. aangeh.

Blz. 145, reg. 29. Zie ook de door Schotel t. laatst a. p. opgegeven schrijvers.

Ald. reg. 39. Staat *oorspronkelijke:* lees *oorspronkelijke naam.* Deze was eigenlijk *Hog* of *Hogg*, Zie Steven, History of Scottisch Church, Rott. 1832, p. 104.

Blz. 147 reg. 1. Van Hoorn werd in 1646 te Retranchement en in 1667 te St. Aagtekerk vervangen. Waarschijnlijk is hij toen emeritus geworden. Zie Hunnius, Zeeuwsche Buise, blz. 68.

Blz. 150, reg. 15. Zie ook de bij Schotel, II. blz. 21 (5), aangeh. schrijvers.

Blz. 153, reg. 14. Van hem heeft ook het licht gezien: *Les-*

boek voor de kinderen van Christenen, waarvan een tweede vermeerderde druk verscheen te Leiden 1794. Zie Konst- en Letterb. 1794, blz. 86.

Blz. 155, reg. 8. Willem van O. Hulshoff werd den 6 Maart geboren. Zie ook zijn levensberigt in Konst- en Letterb. 1795, III. blz. 169. IV, blz. 75. Hij overleed 17 Mei 1795.

Ald. reg. 32. Hij studeerde te Deventer en kwam, na eene buitenlandsche reis, in 1640 in ons vaderland terug. Te Breda werd hem het professoraat in het oostersch opgedragen. Hij schreef *Systhema logicum*, — *Systhema controversum etc.* Zie Witte, Diarium, ad 27 Febr. 1685.

Blz. 156, reg. 9. Paulus Hulsius was inderdaad de zoon van Anthonius. Hij werd den 25 December 1653 te Breda geboren. Den 16 Junij 1675 werd hij te Aardenburg, den 1 Mei 1678 te Middelburg bevestigd. In 1691 aanvaardde hij het professoraat te Groningen, alwaar hij den 14 October 1712 overleed. Na zijnen dood zag van hem het licht: *Historia Sacra*, 1714.

Blz. 157, reg. 6. *Nederlands rust* enzv. verscheen ook in 1685 te Leiden.

Ald. reg. 19. Hij wordt ook *ab Huisen* genoemd, kwam in 1661 te Wetzinge en overleed in 1679. Hij heeft ook uitgegeven: *Over de honderdtiende Psalm.* Zie van Maurik, a. w.

Blz. 161, reg. 22. Jansenius voltooide zijne studien in 1629. Volgens anderen overleed hij niet den 11, maar den 16 April.

Blz. 162, reg. 9. Hij wordt ook *Janson*, *Janssoon* genoemd en was uit min gegoede ouders geboren. Daar hij zijnen vader vroeg verloor, was het vooral zijne vrome moeder, die voor de opvoeding van den veelbelovenden knaap zorgde. Door toedoen van Adriaan Adriaansen, een der eerste volgelingen van Loyola, (Zie over hem Aug. en Al. de Backer, Biblioth. des ecrivains de la compagnie de Jesus, I. pag. 5), werd hij teruggehouden van zich in de orde der Jezuiten te begeven. Hij overleed niet in 1589, maar in Mei 1625.

Zijne werken zijn: *Catholici ecclesiastae institutio*, *jussu archiepiscopi Mechliniensis edita*, Lov. 1586, 1594, — *In S. missae canonem*, *quo Romana utitur ecclesia*, *expositio*, ibid. 1586, ook bij zijne *Liturgica*, Lov. 1604, gevoegd, — *Oratio fun. in obitum Henrici Gravii*, ibid. 1591, — *Commentarius in canticum canticorum*, Lov. 1595, 1603, 1605, — *Expositio in Psalterium et cantica*, *quibus per horas canonicas Romana utitur ecclesia*, Lov. 1597, waarvan hij een *Compendium* uitgaf, ibid. 1611, Colon. 1622, — *Vitta Coccinea*, ibid. 1600, — *'t Proces van Melchisedech*, ibid. 1618, — *Oratio fun. in obitum Matthiae Hovii*, *archiep. Mechliniensis*, ibid. 1620, — *In propheticum librum Job enarratio*, ibid. 1623, — *Officium decem Euangelicarum virtutum*, Antv. 1626, —

In Euang. S. Joannis expositio, Lov. 1630. Bovendien bleven er nog H. S. van hem over. Zie verder over hem: *J. Masii elogium et vita J. Janssonii* vóór zijn laatstgemeld werk. Paquot I. pag. 493 suiv.

Blz. 172, reg. 35. Staat *leerende:* lees *levende.*

Blz. 186, reg. 10. Staat *in April:* lees 12 *April.* Een aantal zijner schriften wordt bij Foppens opgegeven.

Blz. 187, reg. 20. Staat *van waar hij naar Hasselt:* lees: *van waar hij* 1779 *naar Hasselt.*

Blz. 193, reg. 17. Witsen Geysbeek vermeldt in zijn Woordenboek van Iperen ook als dichter.

Blz. 212, reg. 34. *Joannes Junius*, *Joannes Petri Junius* genoemd, te Assendelft geboren, werd aldaar in October 1612 en te 's Hertogenbosch in Maart 1631 bevestigd. Hij overleed den 25 December 1635. Zijn zoon, Petrus, is in 1642 predikant te Bloemendaal geworden en aldaar in 1681 overleden. Zie Veeris, blz. 113.

Blz. 221, reg. 22. Van Kalkar, ook van Calcar, overleed, volgens Foppens, den 20 December.

Blz. 222, reg. 11. Staat 1826: lees 1821. Hij overleed op Zuidwijk bij Zwolle. Zie Konst- en Letterb. 1821, II. blz. 33 en 66 verv.

Blz. 254, reg. 7. Hij schreef zich *van de Kerkhoven.* Zijn leermeester vertaalde dien naam in *Polyander* en dezen behielden zijne betrekkingen later om de vervolging van de zijde der Roomschgezinden. Zie Rabus, Boekzaal voor Nov. en Decemb. 1693, blz. 440. Vrolikhert, Vliss. Kerkh., blz. 81.

Blz. 256, reg. 19. Keuchenius is in 1679 predikant te Alem en Marem geworden, in 1686 te Tiel, in 1689 te 's Hertogenbosch.

Blz. 257, reg. 34. Staat *Kier:* lees *Kien.*

Blz. 259, reg. 13. Staat *overleed:* lees *overleed te Heidelberg*, *vermoedelijk* enzv.

Blz. 267, reg. 21. Staat *emitus:* lees: *emeritus.*

Blz. 270, reg. 24. Gerardus Klein of Kleyn werd, proponent zijnde, in 1718 te Bierum bevestigd, den 18 Julij 1728 te Zunderdorp, den 2 April 1730 te Huissen, den 24 April 1740 te Appingadam, waar hij ook rector der latijnsche school was, en den 20 Augustus 1741 te Schiedam. Zie Veeris, a. w. blz. 117.

Blz. 278, reg. 13 en 14. Staat *Vollenhove:* lees *Vollenhoven.*

Blz. 279, reg. 17. Arrenberg noemt hem *Klugtkist* en van Maurik *Klutkist.* Wij hebben de naamspelling op den titel van het a. w. gevolgd. Van Maurik schijnt ons toe van de twee uitgaven van *Gods beloften* twee onderscheiden werken te maken. Klugkist werd in 1693 te Wierdum en in 1710 te Zuidbroek bevestigd.

Blz. 281, reg. 12. Knibbe werd in 1663, proponent zijnde, te

Barsingerhorn, te Purmerend in 1667, te Leiden in 1686 bevestigd. Zie Veeris, Vliss. Kerkh. blz. 117.

Blz. 282, reg. 26. De *Historie der Propheten* verscheen in 1708, dat *Over de wonderwerken enz. van Mozes*, Amst. 1719.

Blz. 285, reg. 26. Raadpleeg over W. van der Kodde of Codde ook het niet onbelangrijke artikel bij Chalmot, Biogr. Woordenb., VII. blz. 118 verv. en de ald. aangeh. schrijvers.

Blz. 288, reg. 17. Zie ook het uitvoerig berigt bij Chalmot t. a. pl. VII. blz. 111 verv.

Ald. reg. 23. Koelman werd den 5 October 1662 te Sluis in Vlaanderen bevestigd.

Blz. 289, aant. 1. Volgens Ypey en Derm. I. blz. 216, aant. in 1694.

Blz. 291, reg. 10. Zie ook Vrolikhert, a. w. blz. 135, 166. Boekzaal voor 1749, blz. 216. Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18de eeuw, VIII. blz. 305. Ypey en Derm. I. blz. 477, aant. 217, 472.

Blz. 291, reg. 40. De Koning werd in 1808 te Sliedrecht en in 1821 te Meppel bevestigd.

Blz. 298 reg. 9. Zie ook Revius, Dav. Illustr. pag. 367. Chalmot, VII. blz. 266 verv.

Blz. 309, reg. 15. Tegen Koornherts *Proeve* verscheen 1585 *Wederlegging bij eenige dienaren der kerk tot Delft*, A. Cornelius en Donteklok. Zie ook over Koornhert: S. Eikelenberg, beschr. van Alkmaar, blz 378. J. W. te Water, aanhangsel op de Historie der Herv. kerk te Gent, blz. 77 verv. Dezelfde, Historie van het verbond der edelen II. blz. 86 verv. J. Barueth, regtzinn. verklar. van den Heidelb. Catech. vóórr. blz. XXVI verv. Chalmot, VII, blz. 279, verv. Schotel, a. w. I. blz. 131.

Blz. 317, reg. 33. Zie over J. H. Krom o. a. Konst- en Letterb. voor 1828, n°. 1.

Blz. 320, reg. 8. Kulenkamp is in 1700 te Bremen geboren, in 1726 te Nieuw-Loosdrecht, in 1729 te Delft als gasthuis-predikant bevestigd. Hier bedankte hij voor het beroep naar Deventer, maar nam, zoo als wij vermeld hebben, dat naar Amsterdam aan. In 1739 werd hij naar Bremen beroepen als predikant bij de St. Stephani-kerk en hem tevens het theologisch professoraat aangeboden. Hij meende hiervoor te moeten bedanken. Zie Veeris, a. w. blz. 119 en 120. Hij overleed den 9 October 1765.

Blz. 325, reg. 32. Zie over de tegen Labadie ingebragte beschuldigingen ook Ab Utrecht Dresselhuis, de Waalsche gemeenten in Zeeland, blz. 33.

Blz. 331, reg. 11. Staat 1663: lees 1668.

Blz. 336, reg. 3. Hij overleed te Altona.

Blz. 338, reg. 38. Zie nog over Labadie en de Labadisten: Le-

vens van eenige voorname mannen en vrouwen, V. D. Wagenaar, beschr. van Amsterd., V. blz. 317. Schotel, Kerk. Dordr., I. blz. 439 verv. en de aant. Dezelfde, Anna Maria van Schurman, vooral blz. 154 verv. Nederl. Stemmen, II. blz. 82 verv. Yvon's oprecht verhaal van het leven, gedrag en gevoelen van wijlen den heer J. Labadie. Histoire de l'archi-quaker J. de Labadie, 1668. Paquot III. pag. 533 suiv.

Blz. 339, reg. 3. Staat. 1669: lees 1699.

Ald. reg. 18. Staat *in* 1707 *te Noordwijk*: lees *in* 1707 *te Brielle*.

Blz. 344, reg. 4. Staat *Luneveld*: lees *Lanceveld*. Hij overleed 1 Julij 1558.

Blz. 348, reg. 5. Joost van Laren ontving zijne eerste opleiding te Middelburg, Noordwijk en Amsterdam. Zeventien jaren oud begaf hij zich naar de Leidsche hoogeschool. Hij is in 1608 te Ellewoutsdijk, in 1610 te Yzendijke, in 1616 te Koudekerke en in 1618 te Vlissingen bevestigd. Volgens het onderschrift van zijn afbeeldsel overleed hij niet in 1656, maar in 1653.

Blz. 349, regel 5. Hij was ook stadsdrukker. Volgens anderen was hij den 26 Junij, waarschijnlijk N. S., geboren.

Blz. 353, reg. 11. Zeer veel belangrijks omtrent à Lasco vindt men in Utenhoven's Simplex et fidelis narratio, Basil. 1560. T. D. Wiarda's Ost-Friesche geschichte, 1793, III. John Southerden Burn's History of the French, Wallon, Dutch and other foreign Protestant Refugees settled in England, Lond. 1846.

Blz. 353, reg. 12. Volgens het bij zijn afbeeldsel medegedeelde zou Laurentius in 1586 geboren zijn. Hij overleed den 19 Maart 1644. Zijn zinspreuk was: *Numquam sero, si serio*.

Blz. 358, reg. 18. Staat *vervolgens*: lees *in* 1680. Van der Aa vermeldt Leenhof ook onder de dichters in het vervolg op Witsen Geysbeek.

Blz. 362, reg. 11. Wij vinden ook nog als arbeid van de Leeuw gemeld: *Leerrede over het geloof*, 1778 en *Biddags-leerrede*.

Ald. reg. 27. Staat *zes jaren later*: lees *tien jaren later*. Hij kwam in 1675 te Amersfoort en vertrok in 1678 naar Haarlem. Zie Veeris, Vliss. Kerkh. blz. 124. Zie ook Levens van beroemde en geleerde mannen, 1730, II. blz. 397.

Blz. 364, reg. 1. Zijn vader was Hugo Lethmaat. Hij gaf ook zijnen naam den latijnschen uitgang: *Lethmatius*.

Ald. reg. 15. Staat *tot kanonik*: lees *in* 1523 *tot kanonik*.

Ald. reg. 17. Staat *omstreeks* 1530: lees *den* 12 *October* 1530.

Blz. 368, reg. 3. Staat *Riethem*: lees *Ritthem*. Volgens Soermans, blz. 8 en 99, kwam hij in 1682 te Willemstad, in 1692 te Heusden en in 1698 te Middelburg.

Blz. 369, reg. 37. Melchior Leydekker teekende zich in 1664 *Leidecker*.

Blz. 370, reg. 3. Staat *Noordwille*: lees *Noordwelle*.

Blz. 373, reg. 16. Lievens of Livius, gelijk hij den 6 Julij 1607 zijnen naam teekende, en zooals hij ook in de classicale acten van Nymegen genoemd wordt, was aldaar in 1601 gekomen. De nieuwe regering van Nymegen schorste hem, met zijne ambtgenooten Henricus Lepflerus, ook Cochlaeus genaamd, en Joannes Coitzius, den 8 April 1618, hunne zaak ter verdere beslissing aan de nationale synode overlatende. Deze schorsing was dus tegen den wensch van den kerkeraad en van het meerendeel der gemeente. Er werd zelfs een scherp schotschrift tegen uitgegeven onder den titel: *Notulen ofte aenmerkingen op het afscheydt der predicanten van Nimmegen, ghegeven bij den E. Raedt derzelver Stadt op den* 8 *April* 1618. *Gedr. in 't jaer ons Heeren* 1618.

Lievens verzoende zich, evenals zijne met hem geschorste ambtgenooten, met de contra-Remonstranten en werd in 1623 weder beroepbaar gesteld. In September 1625 aanvaardde hij de predikdienst op nieuw te Maasbommel, van waar hij in 1628 naar Rossum en St. Andries vertrok. Hij is in 1636 overleden.

Het vermelde tegenschrift: *Cort onderwijs Christiani Philomasii* enzv. werd door Livius beantwoord met: *Geschilderde onwetenheyt Gisb. Masii, bisschops tot Sertogenbosch, in St. Catharinen kerck opentlyck ten toon gestelt, en daernae van een onbekende quidam, die hem naempt Christ. Philomasius in een leugen boecxken verdediget. Nu wederleyt door Gerardum Livium, dienaer des Godd. woorts tot Nieumegen. Tot Gorichem voor* Andriaen Helmichs, 1614, in 8°.

Zie overigens: de Jongh, naaml. Brandt IV, blz. 5. J. Smetius en G. C. In de Betouw, Chron. van Nijm. blz. 65 en de ald. aangeh. schr. Ypey en Derm. II, blz. 274, aant. blz. 183. Kist en Roijaards, Archief IV, blz. 134, verv. Ned. Arch. IV blz. 8, 22, 71.

Blz. 378, reg. 2. Staat *van de Kerk*: lees *van der Klerck*.

Blz. 385, reg. 2 en 3. Staat *van* 1578 *tot* 1579: lees *van Januarij* 1579 *tot* 2 *Mei* 1585. Zie Veeris, blz. 127. Hij overleed te Franeker in 1614.

Blz. 385, reg. 27. Den 4 Junij 1588 schreef hij zijnen naam eenvoudiglijk *Arent Cornelisz*. Volgens Soermans, die hem *Arnoldus Cornelii Delphensis* noemt, blz. 36, is hij in 1573 te Delft, volgens Chalmot in 1573 te Frankenthal en ruim drie jaren later te Delft gekomen. Ypey en Dermout, II, aant. blz. 242, noemen hem reeds in 1573 predikant te Delft.

Hij was geboren in 1547. Onder zijne levensbijzonderheden behoort ook vermeld te worden, dat hij werd afgevaardigd tot het houden van een mondgesprek met Duifhuis. Zie Royaards, geschied.

der Herv. in de stad Utrecht, Nederl. Arch. VI, blz. 261 en 262. Bij van Maurik worden van hem vermeld: *Over den eersten brief van Johannes*, — *Onziersel en cieraad der Godsalige Vrouwen*, — *Grondslag der Godsaligheid*, — *Christelijke betrachtingen* (waarvan Wilhelmus in 1731 eene derde uitgave bezorgde), — *Zes predikatiën over het lijden*, — *Nuttige overdenkingen*, — *Vervolg van de nuttige overdenkingen*, — *Genezing van den blinde door Jezus*. Zie behalve de aangeh. schrijvers: Bor, Nederl. Hist. II, blz. 23, 261, 270. III, blz. 557. Chalmot VII, blz. 314 verv.

Blz. 387, reg. 2. Zijn geslacht stamde uit dat van de Graven van der Marck af.

Blz. 394, reg. 3. Zie ook over Lodenstein: J. J. Krijger, lijkpredikatie op J. van Lodenstein; zijne levensbeschrijving vóór zijn *Geestelijke opwekker*, waarvan E. van der Hoogt in 1732 eene derde uitgave bezorgde; v. d. Cappelle, bijdr. tot de geschied. der wetensch. en letteren in Nederl. blz. 192. Witsen Geijsbeek, Woordenb., VI, blz. 205 verv. Collot d'Escury, A. VI. (2) blz. 426 verv. Ypey, Gesch. der systh. Godgel. II, blz. 283. III, blz. 206 verv., 344 verv. Schotel, Kerk. Dordr., II, blz. 83 verv., die vermeldt, dat in *Hoffman's verhoogde Nederland*, blz. 334, voorkomt *Predicatie van Lodenstein over Ps.* XXIX: 1—3, *gedaan te Utrecht bij occasie van de verwoesting van de Domkerk door donder en stormwind.*

Ald. reg. 36, staat: *beantis*, lees: *amantis*.

Ald. reg. 39. Van Loo was sedert 1777 predikant te Ootmarsum.

Blz. 396. reg. 8. Lotze was in 1791 te Maartensdijk beroepen en is in 1804 hoogleeraar te Franeker geworden. In 1811 werd deze hoogeschool en in 1818 die te Harderwijk opgeheven. Hij was lid der Zeeuwsche en Utrechtsche genootschappen.

Blz. 399, reg. 4, staat: *weldra*, voeg er bij: waarschijnlijk in 1558.

Ald. reg. 9. In 1572 had Lozeleur zeven kinderen. Zijne dochter *Suzanna* was gehuwd met Charles Everwyn, vader van den Dordschen predikant Samuel Everwyn. Zie Schotel, Kerk. Dordr., I, blz. 329.

Blz. 401, reg. 30, staat: *de vierde van* 1509, lees: *de vierde van* 1590.

Blz. 405, reg. 1, staat: *avondmaals*, lees *des avondmaals*.

Bladz. 409, reg. 22. Zie ook W. Broes, Filips van Marnix, I, blz. 220.

Ald. reg. 23. De naam zijns vaders was Johan. In 1766 vertrok hij van Noordwijk naar Scheemda en in 1772 werd hij afgevaardigd tot het bijeenbrengen der nieuwe Psalmberijming.

Blz. 410, reg. 11. Hij was de zoon van *Lubbe Siberts*. Lubbertus kwam in 1581 te Embden, waar men hem den vijfden predikant plagt te noemen.

Blz. 414, reg. 31. Hij overleed den 10 Januarij.

Blz. 415, reg. 30. Van deze redevoering is eene vertaling verschenen onder den titel: *Grondige verclaring van den* CXXIV *Psalm*, *getrokken uit eene Oratie van M. Lydius*, *Tot Enchuysen*, in 4°. zonder jaartal, misschien 1619.

Bladz. 416, reg. 28, staat: 1701, lees: 1601. Hij bereikte den ouderdom van éénenzestig jaren. Zie over M. Lydius ook Schotel, Kerk. Dordr., I, blz. 259, 532.

Blz. 417, reg. 16. Ook blz. 332.

Blz. 417, reg. 18. Balthazar Lydius was de oudste zoon des hoogleeraars. Zie over hem ook Schotel, a. w., I, blz. 532 verv.

Blz. 421, reg. 40. Ook blz. 538 verv. II, blz. 44 verv. 768.

Blz. 422, reg. 1. Lynckers is in 1700 te St. Anna ter Muiden, in 1703 te Schoondijke, in 1707 te Kleverskerke bevestigd. Hij overleed waarschijnlijk in 1722. Zie over hem: Ypey, Geschied. der Chr. Kerk in de 18de Eeuw, VIII, blz. 603. Ypey en Derm., III, aant. 557. Insgelijks kan men over hem naslaan: Hunnius, Zeeusche buise en Janssen, St. Anna ter Muiden.

Blz. 423, reg. 22. Zie ook Naamlijst van Doopsgez. schrijvers, Amst. 1745.

Blz. 425, reg. 23. Mac-Intosh wordt ook vermeld door W. Steven, History of Scottish Church, 1832.

Blz. 425, reg. 26, staat: *Langecuys*, lees: *Langecruys*.

Blz. 425, reg. 37. In de bepaling van het jaar, waarin van Maets, ook *de Maats* genoemd, naar Middelburg vertrok, ben ik Burman, Traj. erud. pag. 204, gevolgd. Van Rhenen, lijste der predik. in de Prov. Utr. blz. 43, geeft het jaar 1620 op, waarin hij ook te Scherpenisse is gekomen. Soermans, akad. regist. blz. 139, die hem *Dematius* noemt, stemt met Burman overeen.

Soermans meldt insgelijks, dat deze godgeleerde op vijftienjarigen leeftijd de Franeker hoogeschool bezocht en dat hij te Stavenisse voor de beroepingen naar Arnemuiden en de Nederduitsche gemeente te Londen bedankte.

Blz. 428, reg. 8. De geleerde Waalsche predikant Delprat heeft Manger's *redevoering over de onderscheidene middelen*, *in de Christelijke kerk aangevoerd*, *ter wegneming van godsdienstige geschillen*, geplaatst in het Nederl. Arch. VII, blz. 347 verv.

Blz. 430, reg. 6. Eene tweede uitgave van de *Monita Sacra*, met eenigzins veranderden titel, verscheen Lugdun. 1684, 4 vol. in 8°. De tweede druk van de *Monita Mariana*, 1618, heeft tot titel: *Conciones in Dominicas et festa totius anni*, *ex S. Scripturis et S. S. patribus per monita deducta*, Antv. 4 vol. in 12°, waarin ook de *Monita Sacra* zijn opgenomen. Zie Aug. et Al. de Backer, *Biblioth. des ecrivains de la Compagnie de Jesus*, I, pag. 478.

Blz. 432, reg. 20. De dagteekeningen van Mansveld's ambtsaanvaarding enz. worden elders anders opgegeven. Wij zijn den naauwkeurigen Heringa gevolgd. Er bestaat eene lijkrede van Graevius op hem.

Blz. 437, reg. 14. De oratie van Wesselius is ook afzonderlijk uitgegeven Lugd. Bat. 1731.

Blz. 440, reg. 13. Hij is in 1783 hoogleeraar te Deventer geworden.

Blz. 441. reg. 11. David des Marets, Heer van Feret, gewoon regter, Luitenant-Civil en *Commissaire de la marine*, was gehuwd met Madeleine Vauquet, uit een vermogend Picardisch geslacht.

Een belangrijk artikel over Samuel Maresius, waarin de 18 Maart zijn sterfdag genoemd wordt, komt voor in *La France Protestante*, VII, pag. 249 suiv., Paris 1854. Men vindt hier eene breede, vrij naauwkeurige lijst van al zijne werken.

Blz. 450, reg. 22. Lezenswaardige berigten omtrent de beide zoons des hoogleeraars en zijne nakomelingschap geeft La France Protestante, VII, pag. 257 suiv. Henri of Daniel des Marets was de schrijver van *Sermon sur Ps. V vs. 8*, *prononcé chez l'ambassadeur des Provincies-Unies*, Char. 1660 in 8°.

Blz. 451, reg. 3, staat: *omstreeks* 1588, lees: 1588.

Blz. 453, reg. 38. De *Oratio* is, ook in het Fransch, in 1578 te Antwerpen bij Plantijn uitgegeven. Zie Ypey en Derm. I, aant. blz. 99. Scheltema, Gesch. en letterk. mengelwerk IV, St. I. Willems, tael- en dichtk., I, blz. 286.

Blz. 454, reg. 30. De *Byencorf* is ook uitgegeven in 1611, 1623, 1631, 1639, 1642, 1645, 1664. Van de allerlaatste uitgave verscheen het I Deel te Utr. 1844 en het tweede Amsterd. 1845.

Blz. 455, reg. 11. Over de tegenschriften van den *Byencorf* verdienen geraadpleegd te worden: de laatste uitgave van dat werk, (bezorgd door Alb. van Toorenenbergen, pred. te Hendrik-Ido-Ambacht) II, blz. 438 verv. F. van Lelyveld, Proeve van taal- en dichtk., I, blz. 10. II, blz. 132, 138. Schotel, Kerk. Dordr., I, blz. 909 verv. 538.

Blz. 457, reg. 31 en 32, staat: *overganger*, lees: *overgangen*.

Blz. 465, reg. 29 en 30, staat: *den* 19 *September* 1721 *in den ouderdom van eenentwintig jaren*, lees: *den* 9 *September* 1721 *in den ouderdom van tweeëntachtig jaren*.

Blz. 485, reg. 17. De zinspreuk van Gregorius Mees was: *Γρηγορεῖν καὶ Μεσοῖν*, waken en in het midden blijven.

Ald. reg. 26. Volgens anderen was hij *zevenendertig* jaren oud. Zie Navorscher 1853, blz. 7. Bijblad XXII.

Blz. 490, reg. 31. De tiende uitgave verscheen in 1745, de elfde in 1777, beiden te Amsterdam, de twaalfde Dordrecht 1805.

Blz. 492, reg. 34. Abraham Philipsz. Mellinus is in 1608 predi-

kant te St. Anthonispolder en Cillaarshoek geworden en bleef dat van eerstgemelde gemeente, nadat de andere daarvan in 1611 was gescheiden. Hij overleed in 1622 en is den 9 November van dat jaar te Vlissingen begraven. Den 20 Februarij 1610 was hij te Vlissingen gehuwd en zijne weduwe is in 1625 hertrouwd met Jacobus Miggrode, predikant te Middelburg. Zie Soermans, Kerk. Reg. van Zuid-Holl., blz. 13. Vrolikhert t. a. p.

Blz. 499, reg. 42. Willem Merula was de zoon van Paulus Merula.

Blz. 500, reg. 6. Volgens mededeeling van den WelEd. Geb. Heer Mr. van Dam van Noordeloos teekende Paulus Merula zich in Mei 1598 te Leiden in het Album van Arnold Verbeeq W. F. P. N. Ook op zijn afbeeldsel wordt hij G. F. P. N. genoemd. Zijn vader, Willem Merula of van Merle, was secretaris van Dordrecht. 's Mans zinspreuk was: *Vincenti lauras.*

Blz. 501, reg. 1. Metelerkamp is in 1800 te Lopik en Cabau, en in 1806 te Delft bevestigd. Van zijn akademisch proefschrift wordt melding gemaakt in de Konst- en letterb. van 1799 en 1800. Zie ook Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18 E., VIII, blz. 453.

Ald. reg. 14, staat: 1839, lees: 1799.

Ald. reg. 18. De Mets werd in 1562 Deken te Brussel.

Blz. 502, reg. 6, staat: 1670, lees: 1617.

Ald. reg. 11, staat: *Driebergen*, lees: *Driewegen.*

Blz. 504, reg. 37. Zie ook Brandt, daghwyser op 8 April.

Blz. 506, reg. 28, staat: *in het jaar te Londen*, lees: *in het jaar* 1550 *te Londen.*

Blz. 510, reg. 16. Daniël van Middelhoven, wiens vader en grootvader insgelijks predikanten geweest zijn, was in 1612 geboren en van het begin van 1636 predikant bij der Staten-afgezanten, eerst te Venetië en vervolgens te Parijs. In 1638 werd hij te Tholen, en in 1662 te Bergen-op-Zoom bevestigd, waar hij den 28 Mei 1670 overleed. Zijn oudste zoon, Michaël, werd in April 1645 te Tholen geboren en is eerst predikant te Wouw en van 1677 tot 1706 te Zaamslag geweest. Hij overleed den 1 Julij van het laatstgenoemde jaar. Zie over het geslacht der Middelhovens Navorscher, 1852, blz. 154, 1853, blz. 155 verv.

Blz. 513, aant. 1. Panneel is in 1577 te Middelburg beroepen en in 1604 overleden.

Blz. 514, reg. 25, staat: *naast Dathenus*, lees: *naast en tegenover Dathenus.*

Blz. 515, reg. 1. Jacobus Miggrode was, zoo als reeds gezegd is, met de weduwe van Mellinus gehuwd.

Blz. 528, reg. 4. Mommers, in 1654 geboren, is in 1680 te

Gulpen bevestigd en in 1682 te Hemmen. Hij overleed den 26 Augustus 1737 in den ouderdom van drieentachtig jaren.

Blz. 529, reg. 38. Petrus Montanus wordt *Heremontano-Gelrus* genoemd. Hij schijnt dus te 's Heerenberg geboren te zijn, en is in 1507 overleden. De gissing, dat de verlichte geest der broeders van het fraterhuis te Amersfoort aan hem zou te danken zijn, wordt dus minder waarschijnlijk.

Blz. 530, reg. 19. Arnoldus Montanus is in 1653 predikant te Schellingwoude geworden. Hij was een ijverig voorstander van het Protestantismus en is dien ten gevolge in hevigen pennestrijd met den bekenden en veel geschreven hebbenden jezuit Cornelius Hazart geweest.

Tegen Montanus *Catholycke collatie* schreef Hazart: *Sots-caproen met verscheyden bellen behanghen ende gheschoncken voor een nieuw jaer aen Arent Montanus, Geuschen-woordendienaer tot Schoonhoven*, Antw. 1668 of 1669. Toen onze leeraar zijne *Gedenkwaerdige gezantschappen der Oost-Indische maetschappij in 't vereenigde Nederland aen de kaisaren van Japan*, in fol. met pl., Amst. 1669, had uitgegeven, liet de jezuit hierop volgen: *Sot uyt de Maas dat is Arent Montanus Geuschen predikant binnen Schoonhoven wederom op de been met syn Japansche Ghesantschappen onlanckx ghedruckt t' Amsterdam bij Jacob van Meeus. Wordt tot spot gestelt, en wederlegdt door P. Corn. Hazart*, Antw. 1670. Van denzelfden verdediger der Roomsche kerk verschenen ook nog, tegen den Schoonhovenschen predikant: *Redelijcke handelinghe van P. C. Hazart, priester der Societeyt Jesu, met den autheur van den Roomschen Uylenspiegel ende Arnoldus Montanus, voorstander ende patroon van Wilhem Steerling over het ootmoedigh versoeck dat sij onlanckx hebben ghedaen om peys ende vrede te hebben*, Antw. 1672, — Zie Schotel, kerk. Dord. I, blz. 410 en 411. Aug. en Al. de Backer, biblioth. des ecrivains de la Compagn. de Jesus, I, pag. 396, 397, 398.

Blz. 530, reg. 32. Moonen kwam in 1674 te Hardenberg en derhalve niet op vierentwintigjarigen, maar op vierendertigjarigen leeftijd. Hij vertrok in 1679 naar Deventer en was juist bij zijn overlijden emeritus verklaard. Hoeufft, Parnass., pag. 204 stelt hem onder de latijnsche dichters.

Blz. 531, reg. 10, staat *Naamketend der predikatien*, *Dev.* 1789: lees *Naamketen der predikanten*, *Dev.* 1709.

Blz. 531, reg. 16. Staat *den 29 Janurij*: lees *den 29 Januarij* 1709.

Blz. 533, reg. 6. E. Morin of Stephanus Morinus is, volgens sommigen, in 1626 geboren.

Ald. reg. 35. Zijn vader bekleedde de eerste bediening van het Collegie te Cartres.

Blz. 534, reg. 2. Staat *drie jaren later*: lees 1642. Hij werd in plaats van Spanheim benoemd.

Blz. 539, reg. 12. Staat *Le Moine*, *Le Moine*: lees *Moine*, *Le Moyne*.

Zie over hem de bij Schotel, kerk Dordr. II, blz. 46 ([1]) aangeh. schrijvers.

Ald. reg. 36. Staat *Muyners*: lees *Muijkens*. Hoogst belangrijk zijn de narigten omtrent dezen Lutherschen leeraar, die meermalen, zoowel te Woerden, als te Leiden, de hardheid der onverdraagzame tijden had te dragen, medegedeeld door Schultz Jacobi, Geschiedenis der Ev. Luthersche gemeente te Rotterdam, blz. 18 verv. Uit Woerden verdreven, werd Muykens in 1592 te Leiden beroepen, maar in 1595, op aandrang van de Hervormden, ook van daar verdreven. Nu werd hij tegen karige belooning, nog kariger uitbetaald, predikant in de kwartieren van Woerden, Bodegraven, Gouda en Rotterdam. Door ook elders te prediken moest hij in het onderhoud van zijn gezin voorzien, totdat hij in 1601 weder te Leiden kwam. Desniettegenstaande bleef hij tot 1603 om de veertien dagen de dienst te Rotterdam waarnemen en zorgde tevens voor zijne geloofsgenooten te Haarlem en Bodegraven.

Blz. 541, reg. 8. Muilman behoorde tot de velen, die zich aan Datheen's Psalmberijming ergerden. Ten gevolge zijner bemoeijingen deed de klassis van 's Gravenhage ten jare 1754 aan de Zuid-Hollandsche Synode een voorstel om die berijming te verbeteren. Het door hem voorgeslagene was echter minder aanbevelingswaardig. Zie van Iperen, kerkel. historie van het Psalmgezang, I, blz. 260 verv. Ypey en Derm. IV, blz. 79. Aanteek. blz. 19.

Ald. blz. 15. 's Mans naam wordt ook *Munincq*, *Muinck* en *Munck* gespeld. Hij was een warm aanhanger van Willem III en werd, na den dood van dien vorst, met anderen te Middelburg uit de regering gezet. Zie Wagenaar, vad. Hist. XVII, blz. 151.

Blz. 555, reg. 36. Volgens Hoeufft, Parnass. pag. 22, zou Musius den 13 Junij van het genoemde jaar te Vlaardingen geboren zijn.

Blz. 560, reg. 8. Zie over van Naarssen, van Wijn, nalez. op Wagenaar, II, blz. 300 verv. Peerlkamp, de poëtis Lat. Neerl. pag. 287. J. Scheltema, Gesch. en letterk. mengelw. III. St. III, blz. 67 verv. Schotel, kerk. Dordr., I, blz. 263 verv.

Ald. reg. 9. De onderscheiden naamspellingen van dezen geleerde worden opgegeven door Schotel a. w. I. blz. 181 ([1]). Onder twee attestatien, in bezit van den WelEd. geb. Heer van Dam van Noordeloos, schreef hij, in 1595, *Servaes Jan van Neersoen van Weert* en, in 1607, *Servaes Jan van Neerson*, geboren *van Weert*. Zie over hem Brandt III, op versch. plaatsen.

Blz. 561, reg. 10. Abr. Rutgers, tweede eeuwget. blz. 57, vermeldt op eene diaconie-rekening van 25 Mei 1615 zijnen naam als predikant te Amersfoort gezonden te hebben.

Blz. 562, reg. 26. Zie ook over Samuel Naeranus: *E(en V(lissingsch) P(redikant)* (*J. J. Brahe*), Hist. van de kerk. ber. in Holl. Amst. 1773 blz. 35, zeer zeldzaam voorkomende. Van Bemmel, Besch. van Amersfoort, blz. 169. Scheltema, Tesselsch. blz. 136. En over hem, zijn belangrijk album en zijne betrekkingen vooral Schotel, niet alleen op de a. p., maar ook I, blz. 526 verv. II, blz. 758 verv.

Blz. 563, reg. 38. Staat *Waarden*: lees *Waarder*. Hij was in 1692 geboren en in 1717 te Waarder gekomen. Hij is niet in 1730, maar den 10 Januarij 1733 te Monnikendam bevestigd. Zie Veeris, t. a. p. 143.

Blz. 564, reg. 2, Staat *volgende*: lees *hetzelfde*.

Ald. reg. 22, Staat *den* 30 *April van dat jaar*: lees *den* 30 *April* 1781.

Ald. reg. 29, Staat 10 *October*: lees 9 *October*.

Blz. 565, reg. 36, Staat *eene leerrede*: lees *eene leerrede van hem*.

Blz. 571, reg. 37, Staat *castoriensis*: lees *Castoriensis*;

Blz. 576, reg. 5, Staat (1695): lees (1645).

Blz. 580, reg. 4. Volgens het omschrift van zijn afbeeldsel is Niëllius in 1652 in den ouderdom van zesenzeventig jaren overleden. Zijn geboortedag wordt gesteld op 15 September 1576 en die van zijn sterven op 28 October 1652. Zie ook Witte, diarium.

Blz. 586, reg. 1. Petrus Nieuwland was in 1722 te Rotterdam geboren en is in 1752 naar Haarlem vertrokken. Terwijl hij hier was, had men het plan gevormd om hem te Rotterdam te beroepen, iets wat tot groote moeijelijkheden en verwikkelingen tusschen den kerkeraad en het burgerlijk bestuur aanleiding gaf. Zie de Nederl. jaarboeken van 1755 en 1756 en de Vaderl. Historie ten vervolge op Wagenaar I, blz. 154 verv. Hij is gehuwd geweest met Maria Margaretha Mees. Hij was een zeer begaafd man, wien de latijnsche spraak even eigen was, als zijne moedertaal. Te Vlissingen hield hij de aanspraak ter inhuldiging van Prins Willem IV, die ook in druk is verschenen.

Blz. 588, reg. 4. Elbertus Noordbeek was van Noorthorn in Bentheim afkomstig en kwam in 1673 als predikant te Tjelbert, in 1684 te Stavoren en in 1697 te Workum. Hij overleed in 1720.

Ald. reg. 11. P. Noordbeek was ook te Noorthorn in 1711 geboren.

Blz. 591, reg. 38. Deze *korte beschr. van Geertruidenberg* enz. heeft het licht gezien, Dord. 1774. Nuijssenburg was lid der Haagsche en Leidsche taal- en dichtlievende genootschappen.

Blz. 592, reg. 19. De eerste uitgave verscheen, al hoewel het privilegie op 1539 gedagteekend is, in 1540. Volgens J. le Long, eerste oorsprong der Nederl. Geref. kerken, blz. 39, 131, zouden er in 1540 zes uitgaven, en nog eene 1545 verschenen zijn. Men zie voorts over van Zuylen's arbeid en de Souterliedekens in het algemeen: van Iperen, Psalmgezang, I, blz. 97 verv. 128. Van Leeuwen, Batav. Illust. pag. 392. J. W. te Water, verbond der Edelen, III, blz. 185, IV blz. 407. De Navorscher van 1851 blz. 79 verv. en de ald. aangeh. schrijvers.

DERDE DEEL.

Blz. 1, reg. 19. Ockerse is in 1818 emeritus geworden.

Blz. 3, reg. 21. Staat *Wrachten:* lees *Vrachten.*

Blz. 11, reg. 30. Staat *Werkking*: lees *Werkkring.*

Blz. 25, reg. 35, Staat *bij:* lees: *terwijl hij bij de Nederlandsche ambassade te Venetie predikant was.* Hij was in 1627 aan het gezantschap toegevoegd op een traktement van vijfhonderd gulden.

Blz. 26, reg. 27. Staat *Gubertus:* lees *Gisbertus.*

Blz. 30, reg. 25. Zie over van der Meersche Navorscher 1853 blz. 225, en Bijblad, blz. LXXXV verv.

Blz. 31, reg. 12, Staat *praeritiae:* lees *pueritiae.* De eerste Nederduitsche vertolking van dit in zoovele talen overgezet, en zoo herhaaldelijk uitgegeven leerboek had tot titel: *Petri Canisii catechismus oft die somme der Christelijken onderwijsinghen. Wtghegeven eerst in 't latijn einde in die overlantsche sprake door d'bevel des Co. Ma. van Roomen van 't jaer* 1554, *an in die Nederlantsche sprake bevolen over al te leeren, door 't ghebot des Co. Ma. van Spanijen.* Leuv. 1558 in 8°. Vervolgens verschenen: *Een ghemeyn Christelyck onderwijs om die joncheyt bequamelijck te onderwysen desentyt wtermaten seer van noode, door P. Canisium, in nederlants duytsche overgeset door Peter Calentyn,* Lov. 1561 in 8° met pl., — *Catechismus, dat is: de somme des H. Christen geloove enzv. in onze Nederd. spraeck vertaelt, en wordt bevolen uyt te geven en over al te leeren door het gebot Ons Konincklyke Majestyt van Spaengnien,* Antw. 1557. Zie Al. et Aug. de Backer, biblioth. des ecriv. de la Comp. de Jesus, I, pag. 169.

Blz. 40, reg. 26. Ottinga is in 1742 proponent, in het volgende jaar predikant te Baarland geworden, en in 1746 te Koudekerke bevestigd.

Blz. 41, reg. 37. De *Beschr. der stad Heusden en ook van het land van Heusden* is nog in 1794 uitgegeven: — De *Haerlemsche wieg* nog in 1706. Van de *Antiquitates Cimbricae* zou nog eene latere uitgave van 1740 bestaan. Wij behooren nog als arbeid van Oudenhoven te vermelden: *Ingebroken Alblasserwaard*, Dordr. 1659. Bij de latere uitgave van 1741 is eene *Strafpredicatie* gevoegd, die tot proeve van Oudenhoven's kerkelijke welsprekendheid en van die van zijnen tijd kan strekken. Zie Collot d'Escury, Holl. roem, IV, St. II, blz. 737. Zie ook Smits en Schotel, Beschrijving van Dordr., aflev. 3, blz. LXX. Op de aangeh. plaats van Dr. Hermans, Gesch. mengelw. over N. Brabant heeft Dr. Schotel *aanteekeningen* medegedeeld in de Konst- en letterb. 1839, II, blz. 144 verv.

Blz. 45, reg. 1. De *Naamketen der predikanten in Overijssel*, 1807, blz. 39, zegt, dat hij in 1725 te Kampen is gekomen en noemt hem gewezen *visitator* of krankbezoeker te Embden.

Blz. 47, reg. 32, staat: *den* 25 *Februarij*, lees: *den* 25 *Februarij* 1685.

Blz. 57, reg. 14. Zie ook Navorscher 1854, blz. 109. 's Mans geslacht is in zijnen kleinzoon uitgestorven.

Blz. 71, reg. 28. Perduin is in de laatste jaren zijns levens vooral als prediker opgetreden. Van zijne *Geestelycke oeffeningen* vind ik eene uitgave vermeld van 1681 te Brugge en van 1693 te Brussel, — van de *Godtvruchtighe bemerckinghen op de* XII *art. des gheloofs* eene uitgave van 1700 te Antwerpen, — van die op de *Engelsche Groetenisse* eene van 1706 te Brussel. Bovendien heeft hij uitgegeven: *Tweeënvijftigh Meditatien op het alderheilighste Sacrament des Autaers* enzv., Brugge 1684, — *Godtvruchtighe maniere van te doen het dagelycks ondersoeck op de vernaemste weldaden Gods ende wekelycke recollectie, dienende tot het uytspreken van eene volkomen biechte*, Bruss. 1698, — *Drydaegsche recollectie op de parabel van den vygenboom*, 2de druk ald. 1698, — *Praecipuae meditationes exercitiorum S. P. Ignatii de Loyola imaginibus expressae, una cum veritatibus et conclusionibus inde erutis; quas fusius videre licet in exercitiis a me Flandrice editis anno* 1682 *et* 1693, Antv. 1698, — *Goede genegentheden op het gebed des Heeren*, Bruss. 1707, — *Goede genegentheden op d'Engelsche Groetenisse*, ald. 1707. Zie A. et A. de Backer, Biblioth. des ecriv. de la Comp. de Jesus, I, pag. 546.

Blz. 77, reg. 15. Volgens het omschrift van zijn afbeeldsel is hij den 19 Maart 1719 overleden.

Blz. 79, reg. 34. Ook Saxii Onomast. litt. IV, pag. 144. Hij noemt Pasor *Ellarensis Nassavius*.

Blz. 80, reg. 23. Hij overleed den 28 Januarij 1658.

Ald. reg. 33, staat: *nu doctor*, lees: *na in* 1731 *doctor* enzv. Ter zijner eere verscheenen (Rott. 1764) bij de gedachtenisviering zijner vijfentwintigjarige Evangeliedienst een geschrift, geteekend D. Hoogachten, onder den titel: *Goude appelen in zilvere gebeelde schalen.*

Blz. 81, reg. 18. Peiffers, in 1705 geboren, en in 1727 proponent, is in 1728 adjunct-predikant te Ysselstein geworden en in 1730 aldaar in volle dienst gekomen. In 1735 werd hij predikant bij de gemeente.

Blz. 82, reg. 21. A. N. van Pellecom was zoon van Jacob van Pellecom, die als predikant te Schiedam is overleden. In 1806 werd hij te Kortenhoef, in 1809 aan de Hitzert of Zuid-Beyerland bevestigd. In 1813 deed hij afstand van zijne betrekking en in 1817 werd hij te Prinsenhage, in 1833 te Geertruidenberg bevestigd.

Blz. 83, reg. 15. Perizonius kwam in Julij 1656 te Hamm. Bij de inwijding van het nieuwe gebouw voor het gymnasium in 1659 hield hij de namiddag-inwijdingsredevoering. In 1660 bedankte hij voor het beroep naar Marburg.

Blz. 84, reg. 3, staat: 1683, lees: 1693.

Ald. reg. 41, staat: *eerst verkondigd*, lees: *eerst in* 1690 *verkondigd.*

Blz. 85, reg. 14. Jacob Arend Baron de Perponcher was niet Raadsheer in het Hof van Holland, maar van den souvereinen Raad en Leenhof van Brabant en land van Overmaze.

Blz. 89, reg. 9, staat: 1570, lees: 1532.

Blz. 92, reg. 34. Wij vinden vermeld, dat hij bij zijn overlijden (1703) tachtig jaren telde. Hij zal dus in 1623, niet in 1633 geboren zijn.

Blz. 98, reg. 9, staat: 1822, lees: 1522.

Blz. 99, reg. 2, staat: 1503, lees: 1543.

Ald. reg. 30, Pitiscus verkreeg in 1717 eene eervolle rust.

Blz. 100, reg. 2, staat: *Stai*, lees: *Nai* of *Nay*. Placette werd in 1639 geboren en vertoefde sints 1712 in ons vaderland. Zie ook Schotel, Kerk. Dordr., II, blz. 155.

Ald. reg. 25. Veeris blz. 157, berigt, dat Plancius den ouderdom van 70 jaren bereikt heeft. Hij moet dus in 1552 geboren zijn.

Blz. 104, reg. 33. Plevier is in 1710 te Seroorkerken in Walcheren bevestigd, in 1713 te Middelburg. Hij verkreeg in 1754 zijn emeritaat en overleed in 1762.

Blz. 105, reg. 40, staat: *J. W. Westerhôf*, lees: *J. H. Westerhof.*

Blz. 106, reg. 14. Een allerbelangrijkst berigt omtrent den hoogleeraar Pluschke is medegedeeld door den hoogleeraar Domela Nieuwenhuis in de Konst- en letterb. 1846. D. II, blz. 145 verv. 186.

Men vindt daar ook eene naauwkeurige opgave van 's mans schriften.

Blz. 112, reg. 31, staat: *onderschikt*, lees: *ondergeschikt*.

Blz. 114, reg. 17. Zie over hem Konst- en letterb. 1840, I, blz. 83.

Ald. reg. 20. Pontanus werd den 7 September 1653 geboren. In 1675 werd hij te Meppel bevestigd, terwijl hij in 1678 te Lingen en in 1700 te Utrecht kwam. In 1704 nam hij zijn afscheid.

Blz. 115, reg. 22, staat: *Sacrifieiorum*, lees: *Sacrificiorum*.

Blz. 116, reg. 30, staat: 1807, lees: 1607. Uit het omschrift van het portret van E. Poppius, hem voorstellende als in 1618 op éénenveertigjarigen leeftijd afgebeeld, kunnen wij besluiten, dat hij stellig in 1577 geboren is.

Blz. 118, reg. 19, staat: 1631, lees: 1621.

Blz. 119, reg. 13. Zie ook Ypey en Derm., II, aanteek. 256, 304.

Ald. reg. 14. Porseere was te Delftshaven opvolger van Henricus van der Bank, die in 1771 naar Zutphen vertrok. Hij is dus aldaar in dat jaar of in 1772 gekomen. Zie Brans, blz. 39. Zie over hem Witsen Geijsbeek, Woordenb.

Blz. 120, reg. 12. Pottey kwam van Zoutelande, waar hij in 1639 bevestigd was, in 1646 te Middelburg. Hij overleed in September 1637.

Ald. reg. 26. Op den titel van het vermelde werk wordt hij niet *van Poudroijen*, maar *Poudroijen Heusdanus* genoemd. Het eerst schijnt dit boek in 1659 met eene opdragt aan Gisb. Voetius het licht gezien te hebben. Eene vierde uitgave, *door den Autheur oversien en verbetert*, en door Voetius, *op verzoek van den drucker wederom beoordeelt en geapprobeert*, verscheen in 1662. De titel dezer uitgave is: *Catechisatie, d. i. Eene grondige ende eenvoudige onderwysinge over de leere des Christelicken Catechismi. Bestaende in vragen en antwoorden, tot dienst van dengenen, die haer in de Catechisatie hier te lande gebruyckelick willen oeffenen door Corn. Pouderoijen Heusdanus, Dienaar des Goddelicken Woorts op 't fort Crevecoeur*. Zij bevat 800 blz. kl. 8°.

Ald. reg. 38. *Praedinius* wordt ook *Vinsemius* of *Winsemius*, naar zijne geboorteplaats genoemd. Overigens staat in dezen regel 1410, lees: 1508. Volgens zijn grafschrift overleed hij in den ouderdom van eenenvijftig jaren. Zie ook Foppens, Bibl. pag. 1058.

Blz. 126, reg. 14. Van Rhenen t. a. p. noemt hem *Prevoortius*, zijn afbeeldsel *Prevortius*. Hij werd geboren den 11 September 1587. In 1643 met het onderwijs der studenten belast, zag hij zich reeds in 1644 genoodzaakt daarvan af te zien. Zie over hem nog A. des Amorie van der Hoeven, tweede Eeuwf. van het Semin. der Rem., blz. 38, 99.

Blz. 128, reg. 8. Zie ook Vossius in addend. ad Histor. Latin.

(Lib. II, Cap. 55) pag. 820. Kluit in praefat. ad Chron. Egmond. pag. XXVIII sqq.

Ald. reg. 11, staat: *zeventiende eeuw*, lees: *zestiende eeuw*.

Blz. 129, reg. 6. Jacoba Blondel was de tweede vrouw van de Raad. Hij was vroeger gehuwd geweest met Maria Feys. Hij was geboren te 's Gravenpolder bij Goes. Zie over hem: Vrolikhert, Vliss. Kerkhemel blz. 139.

Blz. 136, reg. 15. In de spelling *Raphelingius* en niet *Raphilengius*, ben ik het gezag van Siegenbeek t. a. p. gevolgd. Dat het echter beter is hem *Raphelengius*, zoo als de meesten doen, te noemen, is mij gebleken uit de vriendelijke mededeeling van den Wel-Ed. Heer van Dam van Noordeloos, dat de hoogleeraar zelf aldus zijnen naam schreef in het Album van Pontanus.

Blz. 139, reg. 35. Pater Houbigant is in 1686 te Parijs geboren en in 1783 overleden. Van hem heeft ook het licht gezien: *Racines Hebraiques sans points-voyelles.*

Blz. 146, reg. 16. Uit het bijschrift van zijn afbeeldsel blijkt, dat Ravesteijn in 1678 te Rotterdam is geboren. Zijn *Nazareer Gods* werd in 1743 voor de derde maal uitgegeven. Zie ook over hem: Schotel, Kerk. Dordr. I, blz. 494, II, blz. 770.

Blz. 147, reg. 8, staat: 1713, lees: 1613. Hij werd ook Raue genoemd en was zoon van Johannes Ravius, hoogleeraar te Berlijn. Volgens Witte, Diar., overleed hij den 21 Junij 1677 in den ouderdom van achtenzestig jaren.

Blz. 148, reg. 29, staat: 1765, lees: 1795.

Blz. 153, reg. 35, staat: *Hemmerts*, lees: *Hommerts*.

Blz. 154, reg. 5, staat: *werd hij tot professor*, lees: *werd hij in* 1811 *tot professor*.

Blz. 167, reg. 22. Het voorstel ter oprigting van eene illustre school te Breda schijnt vooral van Renesse te zijn uitgegaan. Hij was het dan ook, die, na de openlijke inwijding, als rector magnificus eene plegtige aanspraak op het kasteel tot de gemalin van Frederik Hendrik in het Hollandsch hield. Zie over het aandeel, dat hij aan deze stichting had, *Inauguratio illustris Scholae ac illustris Collegii Auriaci, in urbe Bredae erectorum*, Bredae 1647, in 4°., en *van Goor, beschr. van Breda*, blz. 187. Renesse was een zeer geleerd man, die niet minder dan negen talen kende, en met een aantal geleerden uit verschillende landen briefwisseling hield. Er bestaat o. a. nog een brief van hem aan zijnen neef, den beroemden Constantijn Huygens, Heer van Zuilichem, gedagteekent Breda 13 Maart 1647, waarin onze leeraar een gunstig getuigenis aflegt omtrent den zoon van den dichter en staatsman, die aan Renesse's leiding schijnt toevertrouwd geweest te zijn. Behalve de reeds genoemde werken heeft men ook aan hem te danken de eerste uitgave

van de *Handelingen van het Synode te Wezel*, vertaald te Utr. 1664. Van zijne overige schriften hebben wij nog vermeld gevonden: *Grondigh bericht ende onderwijsinghe van de gheoorlofde ofte ongheoorlofde eere der reliquien ende derselver aenhangsel enzv.* Amst. 1661, waartegen de strijdlustige jezuit Hazart de pen opnam in zijn *Grondigh bericht enz. grondeloos gemaeckt*, Antw. 1661. — A. et A. de Backer, Biblioth. des ecrivains de la comp. de Jesus, I, pag. 395.

Blz. 168, reg. 18. Revius aanvaardde de predikdienst in 1613 te Zeddam, van waar hij naar Winterswijk en vandaar naar Deventer vertrok. Zie: de Jongh, naaml. van Geld., en wat over hem voorkomt in den Overijss. almanak voor 1854.

Blz. 170, reg. 12, staat: *Reijncerssen*, lees: *Reyniersen*. Hij heeft ook nog uitgegeven *De Watervloet van 26 Januarij* en vertalingen van Chr. Love, Joh. Wall, Thom. Brooks. Zie over hem Vrolikhert, Vliss. Kerkh., blz. 187 en 188.

Ald. reg. 23. In de verbeterde en vermeerderde uitgave van zijne *Lyste* enz. door A. W. K. Voet, predikant te Ankeveen, Utr. 1724, wordt zijn naam *Rheenen* gespeld.

Ald. reg. 34, staat: *Renferd*, lees: *Rhenferd*. Zie nog over dezen geleerde: *Andala, oratio funeb. in obitum J. Rhenferdii* en *Biblioth. Brem.* Cl. VI, pag. 340.

Blz. 172, reg. 20 en 36, staat: *Ribbens*, lees: *Ribbers*. Hij kwam bij het vertrek van den hoogleeraar Cremer naar Groningen tot diens opvolger te Harderwijk in aanmerking. Hij was een leerling van dien theologant. Zie Bouman, Geld. Hooges., II, blz. 292 en 293.

Blz. 174, reg. 16. Bij de vierde uitgave van de *Historischen Hollander*, 1736, is gevoegd Hazart's *Gheneensaemen Sendtbrief* enz. en het antwoord van Ridderus op dezen.

Blz. 178, reg. 25. Petrus Rietveld kwam in 1766 te Zwolle van Zuiderwoude.

Blz. 179, reg. 17. Rietveld heeft in 1826 eene derde uitgave bezorgd van Martinet's *Kerkelijke Historie der Waldenzen*, vervolgd tot op dien tijd.

Ald. reg. 21. J. Du Rieu is ook predikant geweest te Sluis en bij de Waalsche gemeente te Utrecht. Driemalen gehuwd geweest zijnde, overleed hij in 1627 te Bergen-op-Zoom. Vele bijzonderheden omtrent hem worden medegedeeld in de *Navorscher* 1853, blz. 159. 1854, blz. 121.

Ald. reg. 39. In de *Klioos-Kraam* komt, blijkens de bladwijzer voor de eerste en tweede opening van de uitgave van 1666, slechts één gedicht van Rintjes zelven, onder den titel van *Mintriomf*, voor. Van der Aa vermeldt hem in zijn vervolg op Witsen Geysbeek.

Blz. 180, reg. 32. Zie over de Reijser ook A. en A. de Backer, biblioth. des ecrivains de la compagnie de Jesus, I pag. 619.

Blz. 181, reg. 37, staat *Concordie:* lees *Concordiae.*

Blz. 183, reg. 26. Sylvester Petra-Sancta werd in 1590 te Rome geboren en trad in de orde der Jezuiten in 1608. Hij is laatstelijk rector van het collegie te Lorretto geweest en in 1647 te Rome overleden. Het door Rivet bestreden werk is getiteld: *Notae in epistolam Petri Molinaei ad Balzacum, cum responsione ad haereses errores et calumnias ejus, ac vindiciis urbis Romae et pontificis Romani*, Antv. 1634 in 8°. Er schijnt nog eene uitgave van 1640 te zijn. Zie over hem A. et A. de Backer, biblioth. I, pag. 562 suiv.

Blz. 186, reg. 22. 's Mans levensbeschrijving staat vóór zijne *Sermons* etc. 1746.

Blz. 187, reg. 30. Raadpleeg vooral het Nederl. Archief van Kist en Royaards, VIII blz. 369 verv.

Ald. reg. 32. Hij was predikant te Nieuw-Nederland in Amerika. Zie over hem ook Vrolikhert, Vliss. Kerkh., blz. 331.

Blz. 195, reg. 34, staat *po-*: lees *pogingen.*

Blz. 200, reg. 1. Van der Roest werd den 16 Maart 1755 te Ysselstein geboren, en volbragt zijne akademische studien te Utrecht. In 1778 is hij predikant te Blaauw-kapel geworden, in 1779 te Elst, in 1783 te Amersfoort en in 1787 te Haarlem. Zie over hem Konst- en letterb. 1814. D. I blz. 20, 99 verv.

Blz. 202, reg. 39, staat *Stolken*: lees *Stolker.*

Blz. 203, reg. 21. Westerbaan voegde bij de *leerredenen* eene levensschets van Rogge, die ook voorkomt in de Konst- en letterb. 1808, D. I, blz. 244 verv.

Blz. 204, reg. 3. Volgens het bijschrift bij zijn afbeeldsel is hij niet te Amsterdam, maar te Leiden overleden. Zijne zinspreuk was: *Salutem tuam exspecto, Jehova.* Zie Schotel, kerk. Dordr.. II blz. 770.

Blz. 204, reg. 32. De Psalmberijming van Roldanus heeft in 1685 te Enkhuizen het licht gezien.

Ald. reg. 34. Hij wordt elders ook *Rompouts* genoemd en overleed den 13 April 1692 in de kracht zijns levens.

Blz. 208, reg. 40, Staat 1596: lees 1569.

Blz. 211, reg. 3. Dominico Giorgi heeft eene nieuwe uitgave bezorgd onder den titel *Martyrologium Adonis* etc. Romae, 1745, waarin hij den tekst van Rosweide onveranderd, maar onderscheiden verbeteringen op zijne aanteekeningen gemaakt heeft. Giorgi, een Italiaansch prelaat, geboren in 1690 en overleden in 1747, was een ervaren boeken- en oudheidskenner. Men heeft van hem ook *De antiquis Italiae metropolibus* en *Tractatus de liturgia Pontificis Romani*, 3 vol. in fol.

Ald. reg. 12. De *Vitae patrum* zijn in het Hoogduitsch vertaald door M. Rottler, Ditlinger 1691 in folio, ook te Regensburg 1840, 1841 en 1842 in 8°, en door M. Sintzel, 2 th., Augsburg 1841, 1847.

Ald. reg. 18. De overige uitgaven zijn Antw. 1629, 1641, 1649, 1665. Nog verscheen er eene met dezelfde titels van de zesde uitgave aldaar 1711. Ook eene fransche vertaling onder den titel: *Les fleurs des vies des Saincts* etc. Douai in fol.

Ald. reg. 19. De titel der *Generale kerckelijke historie* is gegraveerd door L. Vorsterman naar eene teekening van Rubbens.

Blz. 212, reg. 3. *Het leven der H. Maegden* is ook in het fransch vertaald *Les vies des Saintes Vierges*, *Tournay*, 1641 in 8⁰.

Ald. reg. 36. Insgelijks trad Rosweyde op tegen Daniel Plancius (in 1608 als predikant te Diemen bevestigd, maar nog in hetzelfde jaar rector der latijnsche school te Delft geworden en aldaar in 1618 overleden) in *De fide haereticis servanda ex decreto concilii Constantiensis dissertatio cum Daniele Plancio*, *Scholae Delphensis moderatore*, *in qua*, *quae ae Husso historia est*, *exeuditur*, Antv. 1610.

Blz. 213, reg. 9. Een wijdloopig verslag van al de twistschriften, hierover gewisseld en aan welke Rosweyde deelnam, vindt men bij A. en A. de Backer, Biblioth. I pag. 651 suiv.

Ald. reg. 14. Er is ook eene vroegere uitgave Antw. 1612. Bovendien heeft Rosweyde nog uitgegeven: *Leven en lyden ende doodt ons Heeren Jesu-Christi*, *in virige meditatien ende uytstortinge des geest begrepen*, *door den Eerw. Pater Joannes Bourgeois*, Antw. 1623, — *Oeffeninghe der volmaecktheyt ende Christelycken deughden door den eerweerdighen vader*, *Alphosus Rodrigues*, *priester der Societeyt Jesu*, 1 D. Antw. 1626, Ald. 1631. De vertaling is opgedragen aan Maria Margaretha van Grobbendonk. — Zie overigens over Rosweyde ook A. en A. de Backer, biblioth. I pag. 648 suiv.

Blz. 214, reg. 11. Hij overleed te Tajeng in 1676. Zijne *Historia Tartaro-Sinica* is in het Portugeesch vertaald, Lisboa 1672. In het Chineesch is door hem geschreven *Compendium legis Christianae*, *per quaesita et responsa* en *Conciones rusticae ad pietatem et bonos mores concinnatae.* Zie A. et A. de Backer, biblioth. I pag. 655.

Blz. 239, reg. 24. Hij wordt ook *Ruil* of *Ruyl* genoemd en was een der bitterste bestrijders van Brandt's historie der Reformatie. Hij schreef tegen dezen arbeid van den Remonstrantschen leeraar een werkje onder den titel: *G. Brandts Stoute geveinsdheid en liefdeloze geest*, waarin meer de drift, dan bezadigd nadenken spreekt.

Blz. 246, reg. 21, staat *Alsmeer:* lees *Aalsmeer.* Rutgers is den 12 Julij 1772 te Doorn bevestigd, den 11 September 1774 te Oude Tonge, den 27 April 1777 te Oostzaan, den 10 Mei 1778 te Haarlem. Hier bedankte hij voor een beroep naar Delft.

Blz. 244, reg. 7, staat *de la Rue blz.* 132: lees *de la Rue* blz. 232. Lambertus de Rijcke of de Rijke was van wege Zeeland afgevaardigde op de Dordsche sijnode (v. act. Syn. Nat. Dord. Sess.

2). Hij is drieenvijftig jaren predikant geweest. Zie nog W. te Water, Historie der Herv. kerk te Gent, blz. 291. Foppens, Bibl. Belg., pag. 801.

Ald. reg. 26. Carolus Rijckewaardt is niet te Utrecht geboren, maar te Yperen, waar zijn vader, Carel R., predikant was. Zijne moeder heette Louise de Carbonnier en was van Brugge geboortig. Hij zelf aanschouwde het levenslicht den 24 Mei 1582 en zijne vroege kindschheid leverde reeds het voorspel van zijn later zoo woelig leven. Hij was nog geen anderhalf jaar oud, toen Yperen bij verdrag aan Parma overging (Zie: Wagen. Vad. Hist. VII blz. 509). Eene soldaten-vrouw droeg hem buiten de stad en voerde hem naar Middelburg bij zijne grootmoeder, die reeds vroeger derwaarts was gevlugt om vrijheid van godsdienst te genieten.

Rijckewaardt is gehuwd geweest met Jacomina van der Swaluwe, Andries dochter, bij wie hij éénen zoon en ééne dochter verwekte. Zijne zinspreuk was: *incertis sedibus*, *spe certa*. Deze althans komt voor op zijn, met een vierregelig bijschrift van G. Brandt versierd, portret, hetwelk hem op vijfenvijftigjarigen leeftijd voorstelt. Het schijnt, dat zijne laatste leerrede, welke hij niet voleindigen kon, des avonds uitgesproken is en het licht gezien heeft. Hij werd begraven in de Buurkerk te Utrecht.

Blz. 246, reg. 37, staat *kamerraad:* lees *kameraar.*

Blz. 247, reg. 3. Van Rijssen, die ook doctor in de godgeleerdheid was, is in 1636 of 1637 geboren. Hij werd in 1655 te 'tWael en Hondswijk bevestigd en in 1668 te Heusden. De aanleiding tot zijn vertrek uit Deventer werd gegeven door de inneming dier stad in 1673 door de Munsterschen en Keulschen. Hij overleed den 2 December 1716.

Blz. 248, reg. 2, staat 1519: lees 1619.

Blz. 249, reg. 14. Een verslag van het leven van van Rijswijk wordt gevonden in het tweede deel zijner leerredenen, waar tevens eene naauwkeurige opgave van al zijne geschriften voorkomt. Zie ook Handel. van de maatsch. van Nederl. Letterk. van 1839.

Blz. 250, reg. 1. Saldenus of, zooals hij ook genoemd wordt, Seldenus, overleed in den ouderdom van 66 jaren en is dus in 1627 geboren. Hij was een zeer geleerd man, die van de Utrechtsche akademie, waar hij zijne studien volbragt had, eershalve den titel van theologiae doctor bekwam. Behalve zijne reeds genoemde schriften vinden wij nog van hem vermeld: *Concionator Sacer*, Hag. Com. 1678, — *Exercitatio de jure Zelotarum*, 1673, — *Βιβλιοφιλια*, *sive de Scribendis*, *legendis et aestimandis libris exercitatio paranaetica*, Traj. ad Rh. 1671, hetwelk hij, onder den pseudonym *Christianus Liberius Germanus* het licht deed zien als voorlooper van het later met zijnen naam uitgegeven en uitgebreider werk:

De libris varioque eorum usu et abusu, Amst. 1688, — *Otia theologiae*, Amst. 1684, — *Ongevoeligheid des herte omtrent de geestelijke zaken*, 1661, — *Weg des troostes*, Utr. 1662, — *Kragt des H. Avondmaels*, ald. 1664, — *Klagten der Heyligen*, — *Leeven uyt de doot*, 1669, — *Droevige Staat eens Christens*, — *Een Christen vallende en opstaande*, — *Toetsteen van eens Christens oordeel*, — *Eens leeraars hoogste wensch*, — *Pauli nederigheid*, — *Kinderschool* Delft, 1673. Daarenboven heeft hij met Petrus de Witte de uitgave van Hoornbeeks *Miscellanea Sacra* bezorgd, terwijl nog onder den pseudonym *Desiderius Pacius* van hem verscheen: *Zeedig verzoek aan Anna Maria Schurmans*. Zie Burm. Traj. erud. pag. 319 sqq.

Blz. 252, reg. 27, staat 9 *Augustus* 1579: lees *Augustus* 1579. Saliger of Zaliger komt ook onder den naam Beatus voor.

Blz. 255, reg. 11, staat *Cartigatio*: lees *Castigatio*.

Ald. reg. 39. Zie over Sandaeus ook A. et A. de Backer, Biblioth. des ecriv. de la Comp. de Jesus, I pag. 588 suiv.

Blz. 258, reg. 38. Zie over J. C. A. Sander ook Konst- en letterb. 1838, I blz. 259.

Blz. 259, reg. 10. Hij overleed te Amsterdam. Zie over hem nog Saxii onom. litt. V. pag. 156 en de aldaar aangeh. schrijvers.

Blz. 260, reg. 9. Sandijk of Zandijk, zooals Brans, kerk. regist. van Zuid-Holland, hem noemt, was in 1706 te Dwingelo gekomen.

Blz. 261, reg. 17, staat: *kort vóór zijnen*: lees *kort vóór zijnen dood*.

Blz. 263, reg. 18, staat: *met wat*, lees: *met al, wat*.

Blz. 265, reg. 6, staat: *Canteeberg*, lees: *Cantelberg*.

Blz. 266, reg. 1, staat: *oefening*, lees: *beoefening*.

Blz. 267, reg. 38. Zie ook Foppens, pag. 723. Volgens Valer. Andr. overleed hij in 1578.

Blz. 268, reg. 1. 's mans naam was *Jacobus Theodardus Paulus*. De titel van het genoemde werk is: *R. P. Joannis Osorii concionum epitome de sanctis ecclesiae Dei, quorum festa per totum annum in catholica ecclesia celebrantur; opera ac studio Theodardi Pauli, Bolswerdiensis Frisii*. De eerste uitgave was te Keulen 1598, de tweede ald. 1602, en de derde mede ald. 1613. Zie over Osorius en dit werk A. et A. de Backer, a. w. I pag. 529.

Ald. reg. 9. Volgens het bijschrift van zijn afbeeldsel, door Caspari en Sluiter, is hij in 1797 te Zwolle, in 1799 te Schiedam en in 1803 te Dordrecht gekomen. Zie over hem ook Domela Nieuwenh. gesch. der predikw. in de Nederl. Luth. kerk, in de Bijdragen van S. J. en D. N. VII, blz. 149, en Konst- en Letterb. 1845, I, blz. 322.

Blz. 269, reg. 11. Hij overleed den 21 Maart 1554. Zijne zinspreuk was: *Omnia vanitas*.

Ald. reg. 18. Hij wordt ook *Sascarides* genoemd.

Blz. 275, reg. 3. Zie over Saurin het, na het schrijven van dit artikel uitgekomen werk van Dr. J. J. van Oosterzee, *Jacques Saurin*. Rott. 1855, en C. Busken Huet, *Jaques Saurin en Theodore Huet*. Haarl. 1855.

Blz. 288, reg. 16. Hij kwam in 1792 te Delft.

Blz. 289, reg. 1. Hij werd den 26 Januarij te Overschie en den 7 November 1756 te Edam bevestigd.

Ald. reg. 17. Hij wordt ook *Schelluyne* genoemd. In 1714 proponent geworden hield deze leeraar, aan wien Schutte den naam van *Amstels Guldenmond* gaf, den 7 April 1765 zijne vijftigjarige jubelrede over Hebr. XI, vs. 21 en 22, die reeds vermeld is. Hij overleed den 9 Maart 1776. Er bestaan ook eenige gedichten van hem, die verstrooid voorkomen in periodieke geschriften of vóór de werken zijner tijdgenooten. Zie ook Schotel, kerk. Dordr. II, blz. 357. en 402.

Blz. 290, reg. 7 en 8, staat *in Junij*: lees 9 *Junij*.

Blz. 293, reg. 10. Zie ook van Heussen, Histor. Episcop. t. II. pag. 105. Ook deze berigt, dat de *Uitlegging* enzv. 1694 is uitgegeven.

Ald. reg. 23. Deze Jezuit komt in de *Biblioth. des ecrivains de la Comp. de Jesus* niet voor.

Blz. 294, reg. 13. H. Scholten is in 1753 predikant te Gronouwe geworden en in 1756 te Diepenheim. In het voorber. van het VII D. der werken van Maatsch. van Nederl. Lett. wordt zijn overlijden op October 1784 gesteld. Ik bezit nog een wijdloopig diktaat van dezen hoogleeraar in *Canones Synodi Dordrac*.

Blz. 294, reg. 31. J. J. Scholten, te Hoorn geboren, is niet in 1821, maar in 1822 overleden. Te Amsterdam werd door Hagedoorn een monument ter zijner nagedachtenis uitgegeven. Behalve in zijne reeds genoemde schriften heeft hij belangrijker gedenkteekenen zijner grondige godgeleerde studien nagelaten in zijn, onder den hoogleeraar Heringa, verdedigd *Specimen de diversis significationibus vocis χαρις in Novo Testamento*, Traj. ad Rh. Zie het verslag daarvan in de Konst- en Letterb. 1822, blz. 18 en 66.

Blz. 298, reg. 25, staat *verzonden*: lees *verzonnen*.

Blz. 300, reg. 12. Zie over Schoock ook Kist en Royaards, Nederl. Arch., II, blz. 14 verv. IX, blz. 100.

Ald. reg. 13. Meestal wordt hij *Johannes de Schoonhovia* genoemd om hem van den Mechelschen Carmeliet *Johannes a Schoonhoven* te onderscheiden.

Ald. reg. 25, staat: *Weerden*, lees: *Weender*.

Blz. 307, reg. 36. Schotsman kwam in 1797 te Molenaarsgraaf en vertrok nog in hetzelfde jaar naar Sloten.

Blz. 311, reg. 36, staat: *Schoder*, lees: *Schröder*.

Blz. 312, reg. 18. Zie ook Konst- en Letterb. 1798, X, blz. 154. Navorscher, 1854, blz. 223 en 1855, blz. 136.

Blz. 325, reg. 35, staat: *kerken* lees: *kennis.*
" 327, " 26, " *getuigd* " *getuigt.*
Ald. " 31, " *hij hem* " *bij hem.*
Blz. 328, " 14, " *arnkdat* " *Studii litt. onert. vindice praeclaro.*
Ald. " 39, " *Sacorum* " *Sacrorum.*
Blz. 329, " 14, " *Institutionem* " *Institutionum.*
" 332, " 16, " *Analglis* " *Analysis.*
" 333, " 37, " *M. Fortgers* " *M. Fortgens.*
" 334, " 23, " *enz. blz.* " *enz. II, blz.*
" 345, " 3, " *objecti* " *objecit.*
Ald. reg. 9 en 10, " *rejurrectio etc.* " *resurrectio S. a. h. r. 5⁰ num astra qaidquam etc.*
" reg. 14, " *Amgrans* " *Amyrauld.*
" " 19, " *Scriptuque* " *Scripturae.*
" " 20, " *Sociniano* " *Sociniani.*
" 349, " 4. Sibelius werd in 1756 van Eemnes-buitendijks te Alphen beroepen. Hij overleed als predikant van Gouda in 1777.

Blz. 351, reg. 8, staat: *vergaten*, lees: *vergaten. Hij en de zijnen predikten echter een geloof* enz.

Ald. " 28, staat: *Ernestie* lees: *Ernesti en*
Blz. 352, reg. 13, " 27 *April* " 27 *April* 1675.
" 353, " 5, " *Redderus* " *Ridderus.*
" 358, " 18, " *Geelius* " *Gellius.*
" 360, " 23, " *scheen aanvankelijk* " *scheen hij aanvankelijk.*
Ald. " 27, " *waar te nemen* " *op te dragen.*
Blz. 361, " 5, " *Scatius, Winthius* " *Sintius, Zinthius.*
Ald. reg. 18 en 23, " *Scutius* " *Sintius.*

Blz. 361. reg 39. Volgens Soermans, Kerk. Reg. blz. 84, kwam Slatius in 1612 uit Gelderland te Bleiswijk. Hij komt ook niet bij van Rhenen voor onder de predikanten in de provincie Utrecht. Het in den tekst genoemde jaartal moet 1613 zijn.

Blz. 366, reg. 15, staat: *met* lees: *van*
" 372, " 29, " *predikaatjen* " *Predikatien*, —
" 380, " 16, " *Rott.* 1517 " *Rostochii* 1517.
" 384, " 13, " *Purrettin* " *Turrettin.*
" 396, " 31, " *geboortestad* " *geboorteplaats.*
Ald. " 35, " *Sarbout* " *Sasbout.*
Blz. 398, " 21, " *Johannie* " *Johannis.*
Ald. " 34, " *emeritaat* " *zijn emeritaat.*
Blz. 399, reg. 33, " *Cercem.* " *Cererem.*
" 404, " 26, " *juris retuum* " *juris, rituum.*

Blz. 414, reg. 13, staat: *Ontvangers* lees: *Ontvangst.*
" 416, " 34, " *worden* " *wonder.*
" 418, " 15, " *Querele* " *Querelae.*
Ald. " 20, " *Sulamibi* " *Sulamith.*
" " 35, " *gelyd* " *geluydt*
Blz. 425, reg. 11, " *Manarsch* " *Manasse.*
Ald. " 20, " *ordium* " *artium.*
Ald. reg. 33, staat: *Hebraeca* lees: *Hebraice.*
Blz. 428, " 25, " *pureoris* " *purioris.*
Ald. " 35. " *Senastico* " *Sinaitico.*
Blz. 436, " 5, " *utrusqua* " *utriusque.*
" 442, " 17, " *bevestigd hij* " *bevestigd. Hij* enz.
" 444, " 31, " *Tryglandis* " *Triglandii.*
" 447, " 22, " *Trommem* " *Trommen.*
" 448, " 16, lees: *Theodotione*; reg. 17 lees: *edidit.* Onze geleerde heeft ook met zijnen schoonvader gegeven eene *Klijndere Catechisatie over de Catechismus der Geref. Nederl. Gemeenten door J. Martinius en A. Trommius*, Ams. 1715.

Blz. 473, reg. 7, staat: *varios*, lees: *varii.*

Blz. 475, reg. 11, lees: *Roma paganizans sive idololatriae Pontificiae theologicum examen.* — reg. 13, lees: *Nicolaitarum.*

Blz. 477, reg. 29, staat: *Nicolaeus* lees: *Nicolaus.*
" 484, " 20, " *Veltijn* " *Velten.*
" 485, " 26, " *wien* " *tegen wien.*
" 488, " 22, " *ofte een schrijver* " *ofte een suiver*, enz.
" 489, " 29, " *Caritatus* " *Caritatis.*
" 520, " 35. Wij leerden, na het afdrukken van dit blad kennen: H. E. J. van Hoorn, disquisitio exponens Röellii litem de aeterna generatione filii a patre, Ultraj. 1856. Over hetgeen tusschen Röell en Vitringa plaats vond, zie men pag. 20 sqq.

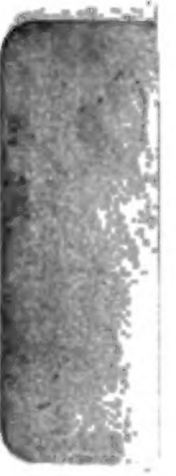

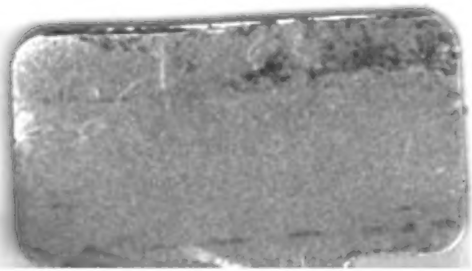

LEYDEN, BOEKDRUKKERIJ VAN A. W. SYTHOFF.